উচ্চমানৰ অসমীয়া ভাষা বোধিকা

শ্ৰী প্ৰিয়দাস তালুকদাৰ

উচ্চমানৰ

অসমীয়া ভাষা বোধিকা

(অসম শিক্ষা বিভাগৰ দ্বাৰা উচ্চতৰ মাধ্যমিক স্তৰত পাঠ্যপুথি হিচাপে স্বীকৃত)

শ্রীপ্ৰিয়দাস তালুকদাৰ

শ্রীভূমি পাব্লিচিং কোম্পানী
৭৯, মহাত্মা গান্ধী ৰ'ড
কলিকতা-৭০০০০৯

প্ৰকাশক ঃ
শ্ৰীঅৰুণ পুৰকায়স্থ
শ্ৰীভূমি পাব্লিচিং কোম্পানী
৭৯, মহাত্মা গান্ধী ৰ'ড
কলিকতা-৭০০০০৯

প্ৰথম সংস্কৰণ ঃ ফেব্ৰুৱাৰী, ১৯৮৮
দ্বিতীয় (পৰিমাৰ্জ্জিত) সংস্কৰণ ঃ মে, ১৯৯১

বেচ ঃ ৫০·০০

মুদ্ৰক ঃ
শ্ৰীমতী মহামায়া ৰায়
চনেট প্ৰিণ্টিং হাউচ
১৯, গোৱাবাগান ষ্ট্ৰীট
কলিকতা-৭০০০০৬

অৰ্পণ

যিখনি গাঁৱত আমাৰ জন্ম, সেইখনি বহৰি গাঁৱতে জন্মগ্ৰহণ কৰি যি গৰাকী মহান ব্যক্তিয়ে ভাৰত প্ৰসিদ্ধ বৈয়াকৰণ হ'ব পাৰিছিল, 'ৰত্নমালা ব্যাকৰণ' ৰচোঁতা সেই স্বনাম-ধন্য মহাপুৰুষ মহামহোপাধ্যায় ৺পুৰুষোত্তম বিদ্যাবাগীশদেৱৰ শ্ৰীচৰণ কমলেষু।

শ্ৰীপ্ৰিয়দাস তালুকদাৰ

কৰাপাট

অসমীয়া ভাষা আৰ্য্য ভাষা-গোষ্ঠীৰপৰা নানা পৰিৱৰ্তনৰ মাজেৰে নানা জাতি উপজাতিৰ ভাষাৰ শব্দসম্ভাৰ লৈ বৰ্তমানৰ ৰূপ পাইছে। সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ বহু নীতি-নিয়ম এতিয়াও অসমীয়া ভাষাই মানি চলি আছে। দেৱনাগৰী লিপিৰ আহিত অসমীয়া লিপি গ্ৰহণ কৰা হৈছে যদিও ব্ৰাহ্মী লিপিৰে ৰূপ দান কৰা হৈছে। দেৱনাগৰী বৰ্ণমালাৰ সকলো কেইটা বৰ্ণ অসমীয়া ভাষাত নাই—ঋ, ৯, ৠ বাদ পৰি গৈছে। বহুকেইটা বৰ্ণ, বিশেষকৈ দন্ত্য, মূৰ্দ্ধণ্য বৰ্ণৰ উচ্চাৰণৰ প্ৰভেদ প্ৰায়েই ৰখা নহয়। সংস্কৃত উপসৰ্গ, প্ৰত্যয়, সন্ধি, সমাস আদিৰ ওপৰঞ্চি নন উপসৰ্গ প্ৰত্যয় সমাস সন্ধি আদিয়ে বিশেষ স্থান পাইছে। তাৰ কাৰণেই নন নীতি-নিয়ম কেতবোৰ সোমাই পৰিছে। এই সকলোবোৰ সামৰি লোৱা ভাল এখন ব্যাকৰণৰ অভাৱ এতিয়াও অনুভৱ কৰি অহা হৈছে। এই অভাৱ পূৰণৰ উদ্দেশ্য সমুখত ৰাখিয়ে 'উচ্চমানৰ অসমীয়া ভাষা বোধিকা' নামৰ পুথিখনি যুগুত কৰা হৈছে। ৺হৰিপ্ৰসাদ নেওগ দেৱৰ উৎসাহতেই ইয়াৰ আৰম্ভণি হৈছিল।

'উচ্চমানৰ অসমীয়া ভাষা বোধিকা'ত আখৰ জোঁটনি, সন্ধিৰ কথা, সমাস বিশ্লেষণ, পদ বিভাজন, কাৰক নিৰ্ণয়, বিভক্তি-সংযোগ আদি নতুন ধৰণে বিতংভাৱে আলোচনা কৰা হৈছে। মূল-নাশী নীতি-নিয়মক উৎসাহ দিয়া হোৱা নাই।

অসমীয়া ভাষাত অব্যয় পদৰ স্থান বিশেষে ৰূপ সলনি হ'ব পাৰে, অনুসৰ্গ প্ৰত্যয়ো যোগ হয়; সেই কাৰণে অব্যয় পদক অব্যয় হুবুলি ভাবপদ বোলা হৈছে। সংস্কৃতত 'সৰ্ব'কে আদি কৰি পদবোৰ নাম পদৰ সলনি ব্যৱহাৰ কৰা হয় বাবে সেই পদবোৰক সৰ্বনাম বোলা হয়। অসমীয়া ভাষাত 'সৰ্ব' শব্দ সাধাৰণতে বিশেষণ ৰূপেহে ব্যৱহাৰ হয় আৰু নাম পদৰ সলনি 'সৰ্বনাম' পদবোৰ ব্যৱহাৰ হোৱাৰ উপৰিও বিশেষণ পদৰ সলনিও ব্যৱহাৰ হোৱা দেখা যায়। সেই কাৰণে 'উচ্চমানৰ অসমীয়া ভাষা বোধিকা'ত তেনেবোৰ পদক বিকল্প পদ বুলি নামাকৰণ কৰা হৈছে।

নিখুঁত ব্যাকৰণ এখন যুগুত কৰোঁতে নানাজনৰ যুক্তি-পৰামৰ্শ বিশেষভাৱে দৰ্কাৰ। ভাষা-প্ৰেমী সুধী সমাজে উৎসাহজনক সমালোচনা আগবঢ়াই পৰামৰ্শ দিলে আমি নথৈ কৃতাৰ্থ হ'ম।

সূচীপত্ৰ

বিষয় … পৃষ্ঠাঙ্ক

প্ৰথম অধ্যায় : ভাষা, সাহিত্য, ব্যাকৰণ আৰু অভিধান … ১—৪

[ভাষা পৃঃ ১ ; সাহিত্য পৃঃ ২ ; ব্যাকৰণ পৃঃ ৩ ; অভিধান পৃঃ ৪]।

দ্বিতীয় অধ্যায় : ৰূপতত্ত্ব [১] … ৫—৭

[ধ্বনিৰ ৰূপ ; বৰ্ণধ্বনি পৃঃ ৫ ; বৰ্ণৰ আকৃতি আৰু শ্ৰেণী বিভাগ পৃঃ ৫]।

তৃতীয় অধ্যায় : ধ্বনিতত্ত্ব [২] … ৮—১৮

[বৰ্ণৰ উচ্চাৰণ পৃঃ ৮ ; উচ্চাৰণৰ স্থান অনুসৰি বৰ্ণবোৰৰ নাম পৃঃ ৮ ; প্ৰাযত্নিক বিশেষ ধ্বনি পৃঃ ৯ ; স্বৰবৰ্ণৰ উচ্চাৰণ সম্বন্ধে বিশেষ কথা পৃঃ ১০ ; স্বৰবৰ্ণৰ প্ৰাযত্নিক ধ্বনি পৃঃ ১০ ; সংবৃত আৰু বিবৃত ধ্বনি পৃঃ ১০ ; সবৰ্ণ পৃঃ ১১ ; স্বৰবৰ্ণৰ হ্ৰস্ব-দীৰ্ঘ উচ্চাৰণৰ ক্ৰম পৃঃ ১২ ; ব্যঞ্জনবৰ্ণ সম্বন্ধে বিশেষ কথা পৃঃ ১২ ; বিকল্প বৰ্ণ পৃঃ ১৩ ; অযোগবাহ বৰ্ণ, অনুস্বৰ, স্পৰ্শ বা বৰ্গীয় বৰ্ণ পৃঃ ১৩ ; ঘোষ, অঘোষ, অল্পপ্ৰাণ, মহাপ্ৰাণ উষ্ম, অন্তঃস্থ, সংযুক্ত বৰ্ণ পৃঃ ১৪ ; বিশেষ বিশেষ স্থানত বৰ্ণৰ বিশেষ উচ্চাৰণ পৃঃ ১৬]।

চতুৰ্থ অধ্যায় : ধ্বনিতত্ত্ব [৩] … ১৯—২৬

[আখৰ জোঁটনি, শব্দ, বৰ্ণ-বিন্যাস, টি, উপধা, ষত্ববিধি পৃঃ ১৯ ; ণত্ব বিধি পৃঃ ২০ ; ই-বিধান পৃঃ ২১ ; ঈ-বিধান পৃঃ ২২ ; ব-বিধান পৃঃ ২৩ ; চন্দ্ৰবিন্দুৰ ব্যৱহাৰ, ঙ-ৰ ব্যৱহাৰ পৃঃ ২৪ ; য়-ৰ ব্যৱহাৰ পৃঃ ২৫]।

পঞ্চম অধ্যায় : ধ্বনিতত্ত্ব [৪] : শব্দৰ উচ্চাৰণ বিধি … ২৭—২৯

[অকাৰান্ত উচ্চাৰণ হোৱা শব্দবোৰ পৃঃ ২৭ ; শব্দাংশৰ উচ্চাৰণ পৃঃ ২৮ ; লিখন পৃঃ ২৯]।

বিষয় পৃষ্ঠাঙ্ক

ষষ্ঠ অধ্যায় : শব্দতত্ত্ব [১] : অসমীয়া ভাষাৰ শব্দসম্ভাৰ ৩০—৩৯

[ইংৰাজী শব্দ পৃঃ ৩১ ; আৰবী, ফাৰ্চী, তুৰ্কীশব্দ পতৃ'গীজ, পৃঃ ৩২ ; ফৰাচী, চীনা, থাচী, মাৰাঠী, মুণ্ডাৰি, চাওতালী, টাই-আহোম, বড়ো-কছাৰী শব্দ পৃঃ ৩৩ ; চুটিয়া, মিচিং বৰাহী-মৰাণ, আৰ্য ভাষাৰ শব্দ পৃঃ ৩৪ ; শব্দ প্ৰব্ৰজনৰ নীতি, পৃঃ ৩৪ ; অন্তৰ পৃঃ ৩৫ ; সৰলীকৰণ প্ৰক্ৰিয়া পৃঃ ৩৬ ; বৰ্ণলুপ্তি, বৰ্ণাগম, স্বৰভক্তি বা বিপ্ৰকৰ্ষ, পৃঃ ৩৬ ; বৰ্ণ-বিকাৰ, অভিশ্ৰুতি অপনিহিত, অনুনাসিকীকৰণ, সঙ্কোচন, পৰিবৰ্ধন, স্বৰ-সঙ্গতি, ঘোষীভৱন, পুৰণি অসমীয়া শব্দৰ আধুনিকীকৰণ পৃঃ ০৭]।

সপ্তম অধ্যায় : শব্দতত্ত্ব [২] : শব্দধ্বনি বা প্ৰকৃতিৰ শ্ৰেণী বিভাগ ... ৪০—৪৭

[শব্দধ্বনি, প্ৰকৃতি, প্ৰাতিপদিক পৃঃ ৪০ ; অনুৰূপ শব্দৰ সাধাৰণ গঠন পৃঃ ৪১ ; ধাতু পৃঃ ৪২ ; মৌলিক ধাতু ; যৌগিক ধাতু পৃঃ ৪৩ ; প্ৰত্যয়ান্ত ধাতু পৃঃ ৪৫]।

অষ্টম অধ্যায় : শব্দতত্ত্ব [৩] ... ৪৮—৫১

[সংযোজিত ধ্বনি : উপসৰ্গ পৰসৰ্গ পৃঃ ৪৮ ; প্ৰত্যয়ৰ শ্ৰেণী বিভাগ বিভাগ পৃঃ ৫১]

নৱম অধ্যায় : প্ৰকৃতি সাধন [১] ... ৫২—৬৫

[প্ৰকৃতি সাধন পৃঃ ৫২ ; সন্ধি, স্বৰসন্ধি (সংস্কৃত), গুণ পৃঃ ৫৩ ; বৃদ্ধি প্ৰগুণ প্ৰবৃদ্ধি পৃঃ ৫৪ ; অসমীয়া স্বৰসন্ধি পৃঃ ৫৫ ; সংস্কৃত ব্যঞ্জন সন্ধি পৃঃ ৬০ ; অসমীয়া ব্যঞ্জন সন্ধি পৃঃ ৬২ ; অনুস্বাৰ-বিসৰ্গ সন্ধি পৃঃ ৬৩ ; জটিল সন্ধি পৃঃ ৬৪ ।]

দশম অধ্যায় : প্ৰকৃতি সাধন [২] ... ৬৬—৭৮

[উপসৰ্গ, সংস্কৃত উপসৰ্গ, দেশী-বিদেশী উপসৰ্গ, নঞৰ্থক উপসৰ্গ পৃঃ ৬৬ ; উপসৰ্গ যোগ পৃঃ ৬৭ ।]

একাদশ অধ্যায় : প্ৰকৃতি সাধন [৩] ... ৭৯—১২৩

[তদ্ধিত প্ৰত্যয়, সংস্কৃত তদ্ধিত প্ৰত্যয় যোগ হোৱা নিয়ম পৃঃ ৭৯ ; সংস্কৃত তদ্ধিত প্ৰত্যয়সমূহ পৃঃ ৮০, অসমীয়া তদ্ধিত প্ৰত্যয় পৃঃ ৯৫ ; অনা-অসমীয়া তদ্ধিত প্ৰত্যয় পৃঃ ১২২ ।]

বিষয় পৃষ্ঠাঙ্ক

দ্বাদশ অধ্যায় : প্ৰকৃতি সাধন [৪] ... ১২৪—১৫০

[কৃৎ প্ৰত্যয়, উপপদ পৃঃ ১২৪ ; বাচ্য পৃঃ ১২৫ ; সংস্কৃত কৃৎ প্ৰত্যয় সমূহ পৃঃ ১২৬ ; অসমীয়া কৃৎ প্ৰত্যয় পৃঃ ১৩৯ ।]

ত্ৰয়োদশ অধ্যায় : প্ৰকৃতি সাধন [৫] ... ১৫১—১৫৯

[বিভক্তি প্ৰত্যয় পৃঃ ১৫১ ; নাম আৰু সংজ্ঞা শব্দৰ পিচত বিভক্তি যোগ তালিকা পৃঃ ১৫৪ ; বিকল্প শব্দত বিভক্তি যোগৰ তালিকা পৃঃ ১৫৬ ; শব্দ বিভক্তি পৃঃ ১৫৭ ।]

চতুৰ্দশ অধ্যায় : প্ৰকৃতি সাধন [৬] ... ১৬০—১৭০

[বচন প্ৰত্যয়, একবচন বুজোৱা প্ৰত্যয় পৃঃ ১৬০ ; বহুবচনৰ প্ৰত্যয় পৃঃ ১৬৩ ; বহুবচনৰ বহুবচন পৃঃ ১৬৭ ; কামৰূপী বহুবচনৰ প্ৰত্যয় পৃঃ ১৭০ ।]

পঞ্চদশ অধ্যায় : পদ প্ৰকৰণ ... ১৭১—২০১

[বাক্য, পদ পৃঃ ১৭১ ; বিশেষ্য পদ পৃঃ ১৭২ ; বিশেষণ পদ পৃঃ ১৭৪ ; বিশেষ্যৰ পৰা বিশেষণ পৃঃ ১৮১ ; বিশেষণৰ পৰা বিশেষ্য পদ পৃঃ ১৮৩ ; তুলনাৰ্থক বিশেষণ পৃঃ ১৮৪ ; প্ৰত্যয়ান্ত বিশেষণ শব্দ কিছুমান পৃঃ ১৮৭ ; বিকল্প পদ (সৰ্বনাম পদ) ; পুৰুষ পৃঃ ১৮৮ ; ভাব পদ (অব্যয়) পৃঃ ১৯৫ ; সংখ্যা অনুৰূপ, অনুকাৰ আদি শব্দৰ পদ পৰিচয় পৃঃ ২০০ ।]

ষোড়শ অধ্যায় : প্ৰকৃতি সাধন [৭] ... ২০২—২৩৫

[ক্ৰিয়া পদ পৃঃ ২০২ ; ক্ৰিয়া বিভক্তি পৃঃ ২০৩ ; ক্ৰিয়াৰ কাল, কালবোধক প্ৰত্যয় পৃঃ ২০৪ ; ক্ৰিয়া বিভক্তি যোগ হোৱাৰ নিয়ম পৃঃ ২০৫ ; কাল অনুসৰি ক্ৰিয়াপদৰ ৰূপ—নিত্যকাল পৃঃ ২০৬ ; বৰ্ত্তমান কালৰ ক্ৰিয়াপদ পৃঃ ২০৮ ; ইছ্‌ প্ৰত্যয়যুক্ত ক্ৰিয়াপদ পৃঃ ২১০ ; ভূতকালৰ ক্ৰিয়াপদ পৃঃ ২১১ ; ভৱিষ্যতকালৰ ক্ৰিয়া পদ পৃঃ ২১৬ ; কাল অনুসৰি ক্ৰিয়াপদৰ ৰূপ পৃঃ ২১৭ ; পাঁচনী ক্ৰিয়া পৃঃ ২২২ ; সিদ্ধা ক্ৰিয়া পৃঃ ২২৭ ; অনিয়মিত ধাতুজাত ক্ৰিয়া পৃঃ ২৩১ ; পুৰণি অসমীয়া ভাষাৰ কালপ্ৰত্যয় পৃঃ ২৩৩ ; ধাতু ৰূপাদৰ্শ পৃঃ ২৩৪ ।]

বিষয় পৃষ্ঠাঙ্ক

সপ্তদশ অধ্যায় : কাৰক ... ২৩৬–২৬৯

[কাৰক পৃঃ ২৩৬ ; কৰ্তা কাৰক পৃঃ ২৩৭ ; কৰ্ম কাৰক পৃঃ ২৪৪ ; কৰণকাৰক পৃঃ ২৪৯ ; অপাদান কাৰক, পদ সম্বন্ধী কাৰক পৃঃ ২৫২ ; অধিকৰণ কাৰক পৃঃ ২৫৩ ; বিশেষ বিশেষ অৰ্থত ভিন ভিন বিভক্তিৰ যোগ পৃঃ ২৫৫ ; বিভক্তি নিষেধ পৃঃ ২৬৬ ।]

অষ্টাদশ অধ্যায় : লিঙ্গ প্ৰকৰণ ... ২৭০—২৮০

[লিঙ্গ পৃঃ ২৭০ ; লিঙ্গাৰ্থক প্ৰত্যয় পৃঃ ২৭১ ; লিঙ্গান্তৰ প্ৰত্যয় পৃঃ ২৭২]

ঊনবিংশ অধ্যায় : সম্বন্ধ নিৰ্দেশক প্ৰত্যয় ... ২৮১—২৮২

বিংশ অধ্যায় : অনুসৰ্গ ... ২৮৩—২৮৭

একবিংশ অধ্যায় : শব্দ সংযোজন ... ২৮৮—২৯০

দ্বাবিংশ অধ্যায় : সমাস ... ২৯১—৩১৪

[সমাস, সমাস বাক্য বা ব্যাস-বাক্য, ব্যস্ত পদ, সমস্ত পদ পৃঃ ২৯১ ; সমাসত পদ সংস্থাপনৰ ৰীতি পৃঃ ২৯৩ ; সমাসৰ শ্ৰেণী বিভাগ, দ্বন্দ্ব সমাস পৃঃ ২৯৫ ; নিত্য সমাস পৃঃ ২৯৬ ; ভাবপদী সমাস পৃঃ ২৯৭ ; তৎপুৰুষ বা বিভক্তি লুপ্ত সমাস পৃঃ ২৯৯ ; কৰ্মধাৰয় সমাস পৃঃ ৩০১ ; দ্বিগু সমাস পৃঃ ৩০৫ ; বহুব্ৰীহি সমাস পৃঃ ৩০৬ ; ব্যতিহাৰ সমাস পৃঃ ৩১১ ; কৰ্মধাৰয় আৰু বহুব্ৰীহি সমাসৰ পাৰ্থক্য পৃঃ ৩১২ ; সন্ধি আৰু সমাসৰ পাৰ্থক্য পৃঃ ৩১৩ ।]

ত্ৰয়োবিংশ অধ্যায় : শব্দ আৰু পদৰ গঠন, লাগ-বান্ধ, সাংগঠনিক অৰ্থ আৰু ব্যৱহাৰিক অৰ্থ ... ৩১৫—৩২০

[শব্দৰ গঠন, পদৰ লাগ-বান্ধ পৃঃ ৩১৫ ; গঠন অনুসৰি শব্দৰ অৰ্থ, পদৰ ব্যৱহাৰিক অৰ্থ পৃঃ ৩১৭ ।]

চতুৰ্বিংশ অধ্যায় : মহিমান্বিত শব্দ সম্ভাৰ ... ৩২১—৩৪২

[প্ৰতিশব্দ পৃঃ ৩২১ ; একেটা শব্দৰে অৰ্থৰ বিভিন্নতা পৃঃ ৩২৪ ; সমোচ্চাৰিত ও প্ৰায় সমোচ্চাৰিত ভিন্নাৰ্থক শব্দ পৃঃ ৩২৬ ; পৰ্যায়' সম শব্দৰ সূক্ষ্ম অৰ্থভেদ পৃঃ ৩৩১ ।]

বিষয় পৃষ্ঠাঙ্ক

পঞ্চবিংশ অধ্যায় : বাক্য প্ৰকৰণ ... ৩৪৩—৩৫৪

[বাক্যৰ প্ৰকাৰ, পূৰ্ণ বাক্য পৃঃ ৩৪৩ ; সৰলবাক্য, যৌগিক বাক্য পৃঃ ৩৪৪ ; মিশ্ৰ বাক্য পৃঃ ৩৪৫ ; জটিল বাক্য, খণ্ড বাক্য পৃঃ ৩৪৬ ; বাক্য পৰিৱৰ্তন পৃঃ ৩৪৮ ; অৰ্থানুযায়ী বাক্যৰ প্ৰকাৰ পৃঃ ৩৫০ ; উক্তি পৃঃ ৩৫১ ; উক্তিৰ পৰিৱৰ্তন পৃঃ ৩৫৩ ।]

ষড়বিংশ অধ্যায় : বাক্য বিশ্লেষণ ... ৩৫৫—৩৬১

[বাক্য বিশ্লেষণ, উদ্দেশ্য আৰু বিধেয় পৃঃ ৩৫৫ ; প্ৰধান বাক্যৰ বিশ্লেষণ, অপ্ৰধান বা তলতীয়া বাক্যৰ বিশ্লেষণ পৃঃ ৩৫৬ ; সম পৰ্য্যায়ৰ বাক্য, মিশ্ৰ যৌগিক বাক্য পৃঃ ৩৫৭ ; পদৰ প্ৰাধান্য, বাক্যৰ বাচ্য পৃঃ ৩৫৮ ; বাচ্য পৰিৱৰ্তন পৃঃ ৩৫৯ ; বাক্য সম্প্ৰসাৰণ বা বিৱৰ্ধন পৃঃ ৩৬০ ।]

সপ্তবিংশতি অধ্যায় : জতুৱা ঠাঁচৰ বাক্য আৰু খণ্ড বাক্য ৩৬২—৩৮৩

• [জতুৱা ঠাঁচ পৃঃ ৩৬২ ; জতুৱা ঠাঁচ সম্বন্ধে বিশেষ কথা পৃঃ ৩৬৩ ; কিছুমান জতুৱা ঠাঁচ খণ্ড বাক্যৰ অৰ্থ পৃঃ ৩৬৪ ; প্ৰবচন পৃঃ ৩৭৬ ।]

অষ্টবিংশ অধ্যায় : বাক্যৰ পদ-সঙ্গতি ... ৩৮৪—৩৯২

ঊনত্ৰিংশতি অধ্যায় : বিৰাম চিন বা কুটৰ কথা ... ৩৯৩—৪০৬

ওপৰঞ্চি

প্ৰথম অধ্যায় : সাহিত্যৰ বিভাগ ... ৪০৭–৪০৮

[সাহিত্যৰ বিভাগ, কাব্যৰ শ্ৰেণী বিভাগ পৃঃ ৪০৭ ; সাহিত্য সম্পদৰ পৰা হোৱা লাভ পৃঃ ৪০৮ ।]

দ্বিতীয় অধ্যায় : ছন্দ ... ৪০৯—৪২৩

[বিৰতি, পৰ্ব, চৰণ পৃঃ ৪০৯ ; স্তবক, ছন্দ পৃঃ ৪১০ ; আবৃত্তি অনুসৰি ছন্দৰ ভাগ পৃঃ ৪১১ ।]

বিষয় পৃষ্ঠাঙ্ক

তৃতীয় অধ্যায় ঃ অলঙ্কাৰ ... ৪২৪—৪৪২

[শব্দালঙ্কাৰ পৃঃ ৪২৪ ; অৰ্থালঙ্কাৰ পৃঃ ৪২৯ ; উপমা পৃঃ ৪২৯ ; ৰূপক, ব্যতিৰেক পৃঃ ৪৩১ ; বক্ৰোক্তি পৃঃ ৪৩১ ; প্ৰতীপ পৃঃ ৪৩২, উৎপ্ৰেক্ষা, ভ্ৰান্তিমান পৃঃ ৪৩৩ ; শ্লেষ, অতিশয় উক্তি, বিৰোধ পৃঃ ৪৩৪ ; দীপক' সাৰ পৃঃ ৪৩৬ ; অপ্ৰস্তুত প্ৰশংসা, ব্যাজ স্তুতি পৃঃ ৪৩৭ ; অপহ্নুতি, নিশ্চয়, প্ৰতিবস্তুপমা পৃঃ ৪৩৮ ; দৃষ্টান্ত, কাৰণমালা, বিশেষ উক্তি পৃঃ ৪৩৯ ; সন্দেহ, ব্যাঘাত, সমাসোক্তি, পৰ্য্যায় উক্তি পৃঃ ৪৪০ ; ব্যাজোক্তি, সূক্ষ্মালঙ্কাৰ, অন্যোন্য বা পাৰম্পৰিক অলঙ্কাৰ পৃঃ ৪৪১ ; স্বভাবোক্তি, ঔপচাৰিক লক্ষণা পৃঃ ৪৪২ ।]

চতুৰ্থ অধ্যায় ঃ ৰস ... ৪৪৩—৪৪৮

[স্থায়ী ভাব, বিভাৱ, অনুভাৱ, সঞ্চাৰী ভাব পৃঃ ৪৪৩ ; আদিৰস, হাস্য ৰস, পৃঃ ৪৪৪ ; ৰৌদ্ৰ ৰস, বীৰ ৰস, করুণ ৰস পৃঃ ৪৪৫ ; ভয়ানক, অদ্ভুত ৰস পৃঃ ৪৪৬ ; বীভৎস ৰস, শান্ত ৰস পৃঃ ৪৪৭ ।]

প্ৰথম অধ্যায়

ভাষা, সাহিত্য, ব্যাকৰণ আৰু অভিধান

ভাষা, সাহিত্য আৰু ব্যাকৰণ—এই তিনিওটাৰে অঙ্গাঙ্গী সম্বন্ধ। এটাক এৰি আনটো অচল। ভাষা নাথাকিলে ব্যাকৰণ নাথাকে—সাহিত্যৰ সৃষ্টি নহয়। ভাষা শৰীৰ, ব্যাকৰণ তাৰ গঠন। সাহিত্য সেই শৰীৰৰ প্ৰাণ, সৌষ্ঠৱ ৰূপ-লাৱণ্য কমনীয়তা, ৰমণীয়তা।

১। ভাষা

মনৰ ভাব প্ৰকাশৰ সুনিৰ্দিষ্ট উপায়কে ভাষা বোলা হয়। অসমীয়া মানুহে যি উপায়েৰে নিজ নিজ মনৰ ভাব প্ৰকাশ কৰে, সেয়ে অসমীয়া ভাষা। সেইদৰে হিন্দী, তামিল, বাংলা, ইংৰাজী আদি একোটা ভাষা।

ভাষা দুবিধ—মান্য ভাষা আৰু গ্ৰাম্য ভাষা।

(ক) **মান্য ভাষা ঃ** যি ভাষাই কিছুমান নিৰ্দিষ্ট নীতি-নিয়ম মানি চলে, যাৰ দ্বাৰা ভাৱৰ পূৰ্ণ প্ৰকাশ, সাহিত্যৰ বিকাশ সাধন কৰিব পৰা যায়, শিক্ষা, অফিচ, আদালত আদিত যি ভাষা সঞ্চালনিকৈ চলে ; বাতৰি-কাকত, পত্ৰ-পত্ৰিকা, পুথি-পাজি আদিত যি ভাষা ব্যৱহাৰ কৰা হয়, সেয়ে মান্য ভাষা। এই মান্য ভাষাই এখন ৰাজ্যৰ ৰাজ্যিক ভাষা। ইয়াক **সাধু ভাষা** বুলিও কোৱা হয়।

(খ) **গ্ৰাম্য ভাষা ঃ** যি ভাষা মানুহৰ মুখে মুখে প্ৰচলিত, কোৱাৰ ধৰণ, উচ্চাৰণ আৰু শব্দ-সম্ভাৰৰ বিশেষ বিশেষ ব্যৱহাৰ আদিৰে যি ভাষা ৰাজ্যৰ বিভিন্ন অঞ্চলত আনকি গাঁৱে গাঁৱে সামান্য ভাবে হ'লেও ভিন ভিন হয়, সেয়ে গ্ৰাম্য ভাষা।

গ্ৰাম্য ভাষা মান্য ভাষাৰ গা-ঘঁহাই চলে। ভাব প্ৰকাশৰ, সাহিত্য বিকাশৰ কিছুমান সহজ প্ৰক্ৰিয়া ইয়াতো চলে। এই ভাব আৰু সাহিত্যৰাজিৰ প্ৰভাৱ মান্য ভাষাতো পৰে। মান্য ভাষাৰ নিচিনা ই বন্ধনযুক্ত নহয়—মুকলি মূৰীয়া। মানুহৰ মুখে মুখে চলে কাৰণে এনে ভাষাক **কথ্য ভাষা** বোলা হয়। ধ্বনি পৰিবৰ্তন হৈ কথ্য ভাষাই ভিন্ ভিন্ অঞ্চলত ভিন্ ভিন্ ৰূপ লয়। লিখিত হৈ তেনেবোৰে ভাষাই আঞ্চলিক বা ৰাজ্যিক ভাষাৰ নাম পায়। অসমীয়া, বাংলা, উড়িয়া, ব্ৰজাৱলী আদি আৰ্য্য ভাষাসম্ভূত আঞ্চলিক ভাষা। প্ৰায় সকলো ভাষাই লিখিত ৰূপ পোৱাত সকলোৱে সেই ভাষা কোৱাত ও লিখাত ব্যৱহাৰ কৰা হেতু এনেধৰণৰ আঞ্চলিক ভাষা সৃষ্টিত অধুনা বাধাৰ সৃষ্টি হৈছে।

২। সাহিত্য

ভাষাৰ যি ৰূপে মানুহৰ মনত আনন্দ দিব পাৰে, মনৰ সুপ্ত ভাব জাগ্ৰত কৰিব পাৰে, নতুনত্বৰ সন্তেদ দিব পাৰে, জ্ঞানৰ সফুৰা মেলি ধৰিব পাৰে, যাৰ শ্ৰৱণ, কীৰ্তন, অভিব্যক্তিয়ে মানৱীয় গুণৰ উৎকৰ্ষ সাধনত ইন্ধন যোগাব পাৰে সেয়ে **সাহিত্য**।

সাহিত্যত জাতীয় সংস্কৃতি প্ৰকাশ পায়।

(ক) **জাতীয় সাহিত্য :** ৰাজ্যিক বা আঞ্চলিক যি কোনো ভাষাৰ সাহিত্যই জাতিৰ সামগ্ৰিক সংস্কৃতি আঁকোৱালি লৈ উৎকৃষ্টতা লাভ কৰিলে তাক জাতীয় সাহিত্য বোলা হয়।

যি কোনো ভাষাৰে উৎকৃষ্ট সাহিত্যৰ পৰিসৰ বৰ বহল। অঞ্চল, ৰাজ্য বা দেশৰ সীমাই ইয়াক আঁকোৱালি ৰাখিব নোৱাৰে; জগত ব্যাপি পৰে। ভাৰতীয় জাতীয় সাহিত্য ৰামায়ণ মহাভাৰত ভাৰততে আবদ্ধ হৈ থকা নাই। ক্ষুদ্ৰ এটা দ্বীপৰ ভাষা-সম্ভূত ইংৰাজী সাহিত্যই আজি বিশ্বব্যাপক বিস্তাৰ লাভ কৰিছে। আমাৰ দেশৰে হিন্দী-বাংলা সাহিত্য সেই সেই ভাষা কণ্ঠতাৰ গণ্ডী চেৰাই গৈছে।

(খ) **বিশ্ব সাহিত্য :** মানৱতাবোধ, জীৱনৰ উৎকৰ্ষ সাধনৰ সদুপায়, সভ্যতা সংস্কৃতিৰ প্ৰকাশ, জ্ঞান বিকাশৰ সমল যুক্ত আৰু সুখ-দুখ, আনন্দ আদি মানৱীয় গুণ-দোষ-বোৰ নিৰাময় বা ভোগ কৰাৰ উপায় থাকিলেই সাহিত্যই বিশ্বসাহিত্য নাম পায়।

আঞ্চলিক সাহিত্য, জাতীয় সাহিত্য আদি নাম দি সাহিত্যক ভৌগোলিক সীমা-ৰেখাৰে বান্ধিলেও প্ৰকৃত সাহিত্য তেনে বান্ধোনত আবদ্ধ হৈ নাথাকে। মানৱ জাতিৰ সামূহিক অনুভূতি অভিজ্ঞতাৰ প্ৰকাশ আৰু জ্ঞান-ভাণ্ডাৰ খুন্দ খাই থাকিলেই সি আঞ্চলিক সীমাৰেখা চেৰাই বিশ্বজনীনতা লাভ কৰে, সেয়ে বিশ্ব-সাহিত্য। ব্যাস, বাল্মীকি, কালিদাস, ভৱভূতি, শেক্সপীয়েৰ, বাইৰণ, কীটচ, হোমাৰ, টুৰ্গেনিভ, টলষ্টয়, ৰবীন্দ্ৰনাথ আদিৰ লিখনি আজি কোনো গণ্ডীৰ ভিতৰত বৈ থকা নাই। বিশ্বৰ সকলো জাতিৰে সেইবোৰ অতি আদৰৰ বস্তু। সেইবোৰেই **বিশ্ব-সাহিত্য**।

(গ) **লোক সাহিত্য :** লিখিত সাহিত্যই আঁকোৱালি ধৰিব নোৱৰাকৈ দৈনন্দিন কাম-কাজ, পূজা-পাৰ্বণ, বিয়া-সবাহ, বিহু-সংক্ৰান্তি, খেল-ধেমালি আদিৰ মাধ্যমত কিছুমান সাহিত্যকৰ্ম চলি থাকে; তাত মানুহৰ সুখ-দুখ, হাঁহি-কান্দোন, তুষ্টি-অসন্তুষ্টি, জীৱনৰ অভিজ্ঞতাবোৰ খুন্দ খাই থাকে। মানুহৰ মুখে মুখে নীতিগত ভাৱে চলি থাকে কাৰণে তেনেবোৰ সাহিত্যক লোকসাহিত্য বোলা হয়। ধাই নাম, আই নাম, বিহু নাম, লোকগীত, বিলাপ বিননি, প্ৰবচন, ফকৰা যোজনা, পটন্তৰ আদি

লোকসাহিত্য। অনামী অনাখৰী লোক সকলেই এইবোৰৰ সৃষ্টিকৰ্তা। সময় বাগৰাৰ লগে লগে এনেবোৰ সাহিত্যই নানা ঘাত-প্ৰতিঘাতৰ মাজেৰে জুইত পোৰা সোণৰ দৰে মূল্যবান সাহিত্য ৰূপে পৰিগণিত হয়।

ভাষাই নীতি-নিয়মৰ বান্ধোনত সোমাই লিখিত ৰূপ পৰিগ্ৰহ কৰাৰ আগতে কথ্য ভাষাই মানুহৰ মুখ বাগৰি প্ৰব্ৰজিত স্থানৰ শব্দ-সম্ভাৰ, ভাব, অভিব্যক্তি আৰু সাহিত্য সমলেৰে পুষ্ট হৈ ভিন ভিন ঠাইত, ভিন ভিন ভাষাৰ ৰূপ লৈছে। অসমীয়া, বাংলা, উড়িয়া, হিন্দী আদি আৰ্য ভাষাৰপৰা সৃষ্ট হোৱা সেই নিচিনা ভাষা। আজি-কালি তেনে ধৰণে ভাষাৰ সৃষ্টি নহয় বুলিলেই হয়। লিখিত ভাষা সৰৱৰহী হোৱা কাৰণে এনে সৃষ্টিত বাধা পৰিছে।

ভাষা এটিক কোনো এটা জাতিৰ জাতীয় বান্ধ বুলি ক'ব পাৰি। কাৰণ, একেভাষী হ'লেই জাতি তথা সমাজ গঠন সুসংবদ্ধ হ'ব পাৰে।

মানুহৰ জাতি, ভাষা আৰু সমাজ বৈশিষ্ট্য ভিন ভিন কাৰণে ভিন ভিন দেশত ভিন ভিন সাহিত্যৰ সৃষ্টি হয়। সাহিত্যৰ ভিন্নতা ভাষাতহে থাকে, সাহিত্যৰ প্ৰমূল্যত নাথাকে। সাহিত্য মানৱজাতিৰ উমৈহতীয়া সম্পত্তি। সকলো সাহিত্যতে কম-বেছি পৰিমাণে মানৱ জীৱনৰ আশা-নিৰাশা, সুখ-দুখ, হাঁহি-কান্দোন অভিব্যক্তি বা প্ৰকাশ থাকে; জ্ঞানোন্মেষৰ সমল থাকে। মানৱতাবোধ, জীৱনৰ উৎকৰ্ষ সাধনৰ সদুপায়, সভ্যতা, সংস্কৃতিৰ প্ৰকাশ আৰু জ্ঞান বিকাশৰ সমল থাকিলেই সাহিত্য সমগ্ৰ মানৱজাতিৰ উমৈহতীয়া সম্পত্তি হৈ পৰে।

অঞ্চল বিশেষৰ সাহিত্যক **আঞ্চলিক সাহিত্য** বোলে।

৩। ব্যাকৰণ

ভাষা এটাক মনৰ ভাবৰ বাহন কৰি লবলৈ সকলোৰে বোধগম্য কৰিও লব লাগে। তাকে কৰিবলৈ ভাষাৰ উপাদান, গঠন প্ৰণালী, ব্যৱহাৰ আদিৰ শুদ্ধ উমৈহতীয়া নীতি-নিয়ম, প্ৰয়োগ আৰু অৰ্থবোধ থকা দৰ্কাৰ। যি পুথিয়ে ভাষা-সাহিত্যৰ উপাদান, গঠন, নীতি-নিয়ম, প্ৰয়োগ আৰু সৌষ্ঠৱ আদিৰ জ্ঞান দিয়ে তাকে ব্যাকৰণ বোলে। অৰ্থাৎ ভাষা-সাহিত্যৰ নিৰ্দিষ্ট নীতি-নিয়মেই ব্যাকৰণ। ভাষা সাহিত্যৰ ৰেলগাড়ী। ৰেলগাড়ী যেনেকৈ শিল পৰা কাঠ পৰা আৰু লোৰ ছিৰিৰ ওপৰেৰেহে চলে ভাষাও ব্যাকৰণৰ পকা আলিৰেহে চলিব লাগে।

ব্যাকৰণ দুই প্ৰকাৰৰ : ভাষাৰ ব্যাকৰণ আৰু সাহিত্যৰ ব্যাকৰণ।

(ক) **ভাষাৰ ব্যাকৰণ :** যে পুথিত ভাষাৰ গাঠনি সম্ভাৰ, গঠন-প্ৰক্ৰিয়া আৰু তাৰ নিখুঁত ব্যৱহাৰ আদিৰ কথা লিখা থাকে, তাকে ভাষাৰ ব্যাকৰণ বোলে।

(খ) **সাহিত্যৰ ব্যাকৰণ ঃ** যি পুথিত কোনো এটা ভাষাৰ সাহিত্যৰ ৰূপ, ৰস, ছন্দ, অলঙ্কাৰ আদিৰ কথা লিখা থাকে তাকে সাহিত্যৰ ব্যাকৰণ বোলে।

ইঙ্গিত আৰু অঙ্গি-ভঙ্গিৰেও মনৰ ভাব কিছু পৰিমাণে প্ৰকাশ কৰিব পাৰি। তাৰো ব্যাকৰণ আছে। অভিনয় আৰু নৃত্যকলাত তাক মানি চলা হয়।

৪। অভিধান

ভাষাৰ শব্দ-সম্ভাৰ, শব্দৰ গাঠনি, সাংগঠনিক অৰ্থ আৰু ব্যৱহাৰিক অৰ্থ যি পুথিত থাকে তাকে অভিধান বোলে।

ভাষাৰ অভিধান প্ৰধানতঃ তিনি প্ৰকাৰৰ—শব্দাভিধান, বাক্যাভিধান, আৰু চৰিতাভিধান।

(ক) **শব্দাভিধান ঃ** শব্দৰ অৰ্থ আৰু সাংগঠনিক তত্ত্ব থকা অভিধানক শব্দাভিধান বোলে। যেনে ঃ

ধৰ্ম-ধ্বজী ঃ [ধৰ্ম+ধ্বজ (নিচান)+ঈ] বিণ, বাহিৰত ধাৰ্মিক মানুহৰ সাজ পিন্ধা আৰু আচৰণ কৰা, ভিতৰি ধৰ্ম-ভাৱ নথকা লোক।

কেতিয়াবা কেতিয়াবা শব্দৰ অৰ্থ পৰিস্ফুট কৰি দেখুৱাবলৈ শব্দাভিধানত বাক্যৰো ব্যৱহাৰ কৰা হয়। যেনে ঃ

চেঁচা ঃ [চেঁ = চৰাই পোৱালি বা পোক আদিৰ মাত] ক্ৰিয়া—
চৰাই পোৱালিৰ দৰে চেঁটু কাঢ়ি চিঞৰা। যেনে—
"কাম বাণে ভৈলোঁ আউল,
চেঁচাই ফুৰোঁ যেন বাউল। (কীৰ্ত্তন)"

(খ) **বাক্যাভিধান ঃ** বাক্যৰ পদ সমূহে মুকলিভাৱে অৰ্থ প্ৰকাশ নকৰি বিশেষ অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিলে, তেনে বাক্যৰ অৰ্থ সকলোৱে বুজিব নোৱাৰে। সেইবোৰ বাক্যৰ অৰ্থ মুকলিকৈ যি অভিধানত লিখা থাকে তাকে বাক্যাভিধান বোলে।

ফকৰা, যোজনা, প্ৰবাদ, প্ৰবচন, সাঁথৰ, নীতিবাক্য, জতুৱা ঠাঁচৰ খণ্ডবাক্য আৰু বিশিষ্ট অৰ্থযুক্ত সাৰুৱা বাক্যবোৰ এইথন অভিধানৰ কথা।

(গ) **চৰিতাভিধান ঃ** বুৰঞ্জী, ধৰ্ম পুথিত থকা বীৰ বীৰাঙ্গনা, ৰজা-মহাৰজা, বিশিষ্ট চৰিত্ৰৰ লোক, মহাপুৰুষ, মহীয়সী নাৰী সকলৰ চমু জীৱন কথা থকা পুথিক চৰিতাভিধান বোলে।

দ্বিতীয় অধ্যায়

ৰূপ তত্ত্ব [১]

৫। ধ্বনিৰ ৰূপ ঃ বৰ্ণধ্বনি

(১) **ধ্বনি ঃ** ধ্বনি মানে শব্দ। এই শব্দ অৰ্থযুক্ত নহ'বও পাৰে। অৰ্থযুক্ত, অৰ্থহীন সকলো প্ৰকাৰ শব্দই ধ্বনি।

(২) **বৰ্ণ-ধ্বনি ঃ** স্বৰ যন্ত্ৰৰপৰা ওলোৱা ধ্বনি মুখ-গহ্বৰৰ বিভিন্ন অঙ্গৰ সংস্পৰ্শত যি স্পষ্টতাৰ সৃষ্টি কৰে সেয়ে বৰ্ণ-ধ্বনি।

(৩) **ধ্বনি প্ৰযত্ন ঃ** ধ্বনি স্পষ্টতাৰ কাৰণে কৰা ক্ৰিয়াৰ নাম ধ্বনি প্ৰযত্ন। ই দুই ৰকমৰ—আভ্যন্তৰ প্ৰযত্ন আৰু বাহ্য প্ৰযত্ন।

(ক) **আভ্যন্তৰ প্ৰযত্ন ঃ** স্বৰ যন্ত্ৰৰ প্ৰযত্নক আস্য প্ৰযত্ন বা আভ্যন্তৰ প্ৰযত্ন বোলা হয়।

(খ) **বাহ্য প্ৰযত্ন ঃ** মুখগহ্বৰৰ বিভিন্ন অঙ্গৰ সংস্পৰ্শত আৰু মুখাৱয়ৱৰ ভঙ্গিমাত হোৱা প্ৰযত্নক বাহ্য প্ৰযত্ন বোলা হয়।

(৪) **বৰ্ণ বা আখৰ ঃ** যিবোৰ চিনেৰে স্বৰযন্ত্ৰৰ পৰা ওলোৱা স্পষ্ট ধ্বনিসমূহক ৰূপ দিয়া হয় সেইবোৰক চিনক বৰ্ণ বা আখৰ বোলে। শ্ৰুত ধ্বনিৰ দৃষ্ট ৰূপেই বৰ্ণ বা আখৰ।

(৫) **বৰ্ণমালা ঃ** এটা ভাষাত ব্যৱহৃত হোৱা সমূহ বৰ্ণ বা আখৰক বৰ্ণমালা বা আখৰমালা বোলা হয়। অসমীয়া বৰ্ণমালাত মুঠতে ৫০টা বৰ্ণ বা আখৰ আছে। যেনে ঃ
অ আ ই ঈ উ ঊ ঋ এ ঐ ও ঔ ক খ গ ঘ ঙ চ ছ জ ঝ ঞ ট ঠ ড ঢ ণ ত থ দ ধ ন প ফ ব ভ ম য ৰ ল ৱ শ ষ স হ ড় ঢ় য় ৎ ং ঃ ঁ।

আকৃতিত আছে যদিও ঋ ৯ ৠ এই স্বৰবৰ্ণ তিনিটাৰ ব্যৱহাৰ অসমীয়া ভাষাত নাই।

৬। বৰ্ণৰ আকৃতি আৰু শ্ৰেণীবিভাগ

অসমীয়া বৰ্ণ সমূহৰ আকৃতি অনুসৰি ৯টা শ্ৰেণীত ভাগ কৰিব পাৰি। এই শ্ৰেণী বিভাগ লিখন কাৰ্য্যৰ সহায়ক।

(১) 'ত' আকৃতিৰ বৰ্ণসমূহ ঃ ত অ আ ও ঔ
(২) ড " " ঃ ঙ ড় উ ঊ হ্ৰ ভ
(৩) ব " " ঃ ব ৱ ৰ ক ধ ঝ

(৪) য আকৃতিৰ বৰ্ণসমূহ : য য় ষ ক্ষ খ ঘ

(৫) হ „ „ : হ ই থ ঈ

(৬) এ „ „ : এ ঐ ঞ

(৭) ঢ „ „ : ঢ ঢ় ট চ ছ

(৮) ণ „ „ : ণ ল শ ন

(৯) সান মিহলি : গ দ ঠ ম স প ৎ ং ঃ

বৰ্ণমালাৰ দুটা প্ৰধান ভাগ—স্বৰবৰ্ণ, ব্যঞ্জনবৰ্ণ।

(১) **স্বৰবৰ্ণ :** যিবোৰ বৰ্ণ নিজে নিজে উচ্চাৰিত হ'ব পাৰে, কাৰো সহায় আৱশ্যক নকৰে, তাকে স্বৰবৰ্ণ বোলে।

অসমীয়া ভাষাত এঘাৰটি স্বৰবৰ্ণ আছে—অ আ ই ঈ উ ঊ ঋ এ ঐ ও ঔ।

(ক) **অচ্ :** পাণিনি সূত্ৰমতে সংস্কৃত স্বৰবৰ্ণ চাৰি ভাগে বিভক্ত : অ ই উ ণ্, ঋ ৯ক্, এ ও ঙ্, ঐ ঔ চ্। এই চাৰিভাগৰ প্ৰথম বৰ্ণ 'অ' আৰু অন্ত্যবৰ্ণ 'চ্'। সেই কাৰণে সংস্কৃতত স্বৰবৰ্ণসমূহক অচ্ বোলা হয়।

(খ) **কাৰ বা মাত্ৰা :** স্বৰবৰ্ণবোৰক ব্যঞ্জনবৰ্ণৰ লগত যোগ কৰিবলৈ সিহঁতৰ আকৃতিৰ পৰিবৰ্তন কৰি লোৱা হয়। সেই পৰিবৰ্তিত আকৃতিবোৰক কাৰ বা মাত্ৰা বোলা হয়। কাৰ বা মাত্ৰা মুঠতে দহোটা। অ'ৰ কোনো মাত্ৰা নাথাকে। কিন্তু স্থান বিশেষত ও-ৰ দৰে উচ্চাৰণ হয়। সেই উচ্চাৰণ বুজাবৰ কাৰণে সংযুক্ত হোৱা বৰ্ণটিৰ ওপৰ চুকত এটি ঊৰ্ধ্ব কমা দিয়া হয়। যেনে : হ'ল গ'ল ম'হ ব'দ ইত্যাদি।

বৰ্ণ	কাৰ বা মাত্ৰা	ব্যৱহাৰ	বৰ্ণ	কাৰ বা মাত্ৰা	ব্যৱহাৰ
আ	া	বা	ই	ি	কি
ঈ	ী	দী	উ	ু	তু
ঊ	ূ	দূ	ঋ	ৃ	মৃ
এ	ে	চে	ঐ	ৈ	নৈ
ও	ো	পো	ঔ	ৌ	মৌ

কোনো কোনো ব্যঞ্জনৰ লগত বিশেষকৈ গ, ৰ, শ, হ-ৰ লগত উ, ঊ আৰু ঋ যোগ হ'লে কাৰ বা মাত্ৰা-ৰ আকৃতিৰ পৰিবৰ্তন হয়। যেনে :

গ্ + উ = গু, ৰ্ + উ = ৰু, শ্ + উ = শু, হ্ + উ = হু, ৰ + ঊ = ৰূ, হ + ঋ = হৃ

আজিকালি এনে পৰিবৰ্তন নকৰাকৈও লিখাৰ নিয়ম হৈছে। যেনে :

গু, ৰু, শু, হু, ৰূ, হৃ।

(২) **ব্যঞ্জনবৰ্ণ :** যিবোৰ বৰ্ণ স্বৰবৰ্ণৰ সহায় নোলোৱাকৈ উচ্চাৰিত হ'ব নোৱাৰে, সেইবোৰ বৰ্ণক ব্যঞ্জনবৰ্ণ বোলা হয়। অসমীয়া ভাষাত ৩৬টি ব্যঞ্জনবৰ্ণৰ ব্যৱহাৰ আছে।

ক খ গ ঘ ঙ চ ছ জ ঝ ঞ ট ঠ ড ঢ ণ ত থ দ ধ ন প ফ ব ভ ম
য ৰ ল ৱ শ ষ স হ ড় ঢ় য়

(ক) **বিকল্প বৰ্ণ :** ৎ, ং ঃ বৰ্ণ তিনিটা কেইটামান বৰ্ণৰ সলনি ব্যৱহাৰ কৰা হয় ; সেই কাৰণে এই তিনিটা বৰ্ণক বিকল্প বৰ্ণ বোলা হৈছে।

(খ) ঁ-ক এটা বৰ্ণ বুলি ধৰিব নোৱাৰি, ই আভ্যন্তৰিক ধ্বনি প্ৰযত্নৰহে চিন।

স্থানবিশেষে ঁ অকলৈ বহিব পাৰে, তেতিয়া তাৰ অৰ্থ স্বৰ্গগত বা পৱিত্ৰ হয়। যেনে : ঁহেমচন্দ্ৰ বৰুৱা, শ্ৰীশ্ৰীঁবৰহৰি সত্ৰ, শ্ৰীশ্ৰীঁবৰপেটাধাম।

(গ) **হল্ বা হচ্ :** প্ৰসিদ্ধ বৈয়াকৰণিক পাণিনিয়ে ব্যঞ্জনবৰ্ণ বোৰক দহ ভাগত ভাগ কৰিছে। তাৰে আদি বৰ্ণ 'হ' আৰু অন্ত্যবৰ্ণ 'ল' কাৰণে সংস্কৃতত ব্যঞ্জন বৰ্ণবোৰক 'হল্' বোলা হয়। 'হল্' বৰ্ণবোৰকে 'হচ্'-ও বোলে।

তৃতীয় অধ্যায়

ধ্বনিতত্ত্ব [২]

৭। বৰ্ণৰ উচ্চাৰণ

নাক আৰু মুখেৰে ধ্বনি বিচ্ছুৰিত হয়।

(১) **নাসিক ধ্বনি :** নাকেৰে বিচ্ছুৰিত হোৱা ধ্বনিক নাসিক ধ্বনি বোলে। ং, আৰু ঁ যোগ কৰিলে বৰ্ণবোৰত নাসিক ধ্বনি পোৱা হয়। যেনে : কঁ, কং, অঁ, অং, খঁ, খং ইত্যাদি।

(২) **অনুনাসিক ধ্বনি :** যি ধ্বনি নাকৰ সহায়ত মুখেৰে বিচ্ছুৰিত হয় তাকে অনুনাসিক ধ্বনি বোলা হয়। ঙ ঞ ণ ন আৰু ম-ৰ ধ্বনি অনুনাসিক।

(৩) **অননুনাসিক ধ্বনি :** যিবোৰ বৰ্ণৰ ধ্বনি মুখেৰে মাথোন বিচ্ছুৰিত হয় সেই ধ্বনিক অননুনাসিক ধ্বনি বোলা হয়। ঙ, ঞ, ণ, ন, ম বাদে বাকী সকলো বৰ্ণৰ ধ্বনি অননুনাসিক।

৮। উচ্চাৰণৰ স্থান অনুসৰি বৰ্ণবোৰৰ নাম

(১) কণ্ঠ্য বৰ্ণ :	অ আ ক খ গ ঘ ঙ হ ঃ	উচ্চাৰণ স্থান	কণ্ঠ
(২) তালব্য বৰ্ণ :	ই ঈ চ ছ জ ঝ ঞ য শ	,,	তালু
(৩) মূৰ্ধণ্য বৰ্ণ :	ঋ ট ঠ ড ঢ ণ ৰ ষ ড় ঢ়	,,	মূৰ
(৪) দন্ত্য বৰ্ণ :	ত থ দ ধ ন ল স ৎ	,,	দাঁত
(৫) ওষ্ঠ্য বৰ্ণ :	উ ঊ প ফ ব ভ ম	,,	ওঁঠ
(৬) কণ্ঠ্য তালব্য বৰ্ণ :	এ ঐ য়	,,	কণ্ঠ, তালু
(৭) কণ্ঠৌষ্ঠ্য বৰ্ণ :	ও ঔ	,,	কণ্ঠ, ওঁঠ
(৮) দন্তৌষ্ঠ্য বৰ্ণ :	ৱ	,,	দাঁত, ওঁঠ

ওপৰৰ নামবোৰ সংস্কৃতীয়া উচ্চাৰণ অনুযায়ী দিয়া হৈছে। অসমীয়া মানুহৰ মুখত বহু বৰ্ণৰে এনে ধৰণে উচ্চাৰণ নহয়।

৯। **উচ্চাৰণ প্ৰযত্ন :** (১) কণ্ঠ্য বৰ্ণসমূহ উচ্চাৰণ কৰোঁতে জিভাৰ গুৰিভাগে কণ্ঠ্যৰ নিকটবৰ্তী তালু স্পৰ্শ কৰিব লাগে। 'ঙ' নাসিক-কণ্ঠ্য বৰ্ণ। ইয়াক উচ্চাৰণ কৰোঁতে নাকৰ সহায় লব লাগে।

(২) তালব্য বৰ্ণসমূহ উচ্চাৰণ কৰোঁতে জিভাৰ মধ্যভাগেৰে তালুৰ কঠিন অংশ স্পৰ্শ

কৰিব লাগে। 'ঞ' এটা অনুনাসিক তালব্য বৰ্ণ। ইয়াক উচ্চাৰণ কৰোঁতে নাকৰ সহায় লব লাগে।

(৩) মূৰ্ধণ্য বৰ্ণসমূহ উচ্চাৰণ কৰোঁতে জিভাৰ আগ ওলোটাই মূৰ্ধা অৰ্থাৎ তালুৰ গুৰিৰ কঠিন অংশ স্পৰ্শ কৰিব লাগে। ণ এটা অনুনাসিক মূৰ্ধণ্য বৰ্ণ। ইয়াক উচ্চাৰণ কৰোঁতে নাকৰ সহায় লব লাগে।

(৪) দন্ত্য বৰ্ণবোৰ উচ্চাৰণ কৰিবলৈ জিভাৰ আগেৰে ওপৰৰ পাৰি দাঁতৰ গুৰি স্পৰ্শ কৰিব লাগে। 'ন' এটা অনুনাসিক-দন্ত্য বৰ্ণ। ইয়াক উচ্চাৰণ কৰোঁতে নাকৰ সহায় লব লাগে।

(৫) ওষ্ঠ্যবৰ্ণবোৰ উচ্চাৰণ কৰিবলৈ ওঁঠ আৰু অধৰৰ স্পৰ্শন হয়। 'ম' এটা অনুনাসিক ওষ্ঠ্য বৰ্ণ। ইয়াক উচ্চাৰণ কৰিবলৈ নাকৰ সহায় লব লাগে।

(৬) এ, ঐ, য়—এই কণ্ঠ্যতালব্য বৰ্ণ কেইটা কণ্ঠ আৰু তালুৰ সহায়ত উচ্চাৰিত হয়।

(৭) ও, ঔ বৰ্ণ দুটা কণ্ঠ আৰু ওঁঠৰ সহায়ত উচ্চাৰণ কৰিব লাগে। গতিকে এই দুটা কণ্ঠৌষ্ঠ্য বৰ্ণ।

(৮) 'ৱ' বৰ্ণটি উচ্চাৰণ কৰোঁতে দাঁত আৰু ওঁঠৰ সহায় লব লাগে। গতিকে ই দন্তৌষ্ঠ্য বৰ্ণ।

১০। **প্ৰাযত্নিক বিশেষ ধ্বনি :** জিভা আৰু ওঁঠ সঙ্কুচিত, বিবৰ্ধিত কৰি জিভাৰে মুখগহ্বৰৰ কোনো অংশত তাড়ন বা ঘৰ্ষণ কৰিলে বা জিভাৰ কম্পন তুলিলে ধ্বনিবোৰ যি ধৰণে বিচ্ছুৰিত হয় তাকে প্ৰাযত্নিক বিশেষ ধ্বনি বুলিব পাৰি। ই পাঁচ প্ৰকাৰৰ—

(ক) **কম্পিত ধ্বনি :** জিভাৰ আগেৰে বতাহ কঁপাই দাঁতৰ গুৰিৰে যি ধ্বনি বাহিৰ কৰা হয় তাকে কম্পিত ধ্বনি বুলি কোৱা হয়। 'ৰ'-ৰ ধ্বনি কম্পিত ধ্বনি।

(খ) **তাড়ন ধ্বনি :** জিভাৰ আগেৰে ওপৰৰ পাৰি দাঁতৰ গুৰিত আঘাত কৰি যি ধ্বনি কৰা হয় তাকে তাড়ন ধ্বনি বোলে। যেনে : ড়, ঢ়।

(গ) **পাৰ্শ্বিক ধ্বনি :** জিভাৰ দুই কাষেৰে বতাহ উলিয়াই যি ধ্বনি বিচ্ছুৰিত কৰা হয় তাকে পাৰ্শ্বিক ধ্বনি বোলে। ল-ৰ ধ্বনি পাৰ্শ্বিক।

(ঘ) **শিশ ধ্বনি :** হুইচিল বজাওঁতে ফুটি ওলায় কাৰণে শ, ষ, স-ৰ ধ্বনিক শিশ ধ্বনি বোলা হয়।

(ঙ) **ঘৃষ্ট ধ্বনি :** স্থান বিশেষত জিভাৰে ঘৰ্ষণ তুলি যি ধ্বনি কৰা হয় তাকে ঘৃষ্ট ধ্বনি বোলা হয়। চ, ছ, জ, ঝ-ৰ ধ্বনি ঘৃষ্ট ধ্বনি।

১১। স্বৰবৰ্ণৰ উচ্চাৰণ সম্বন্ধে বিশেষ কথা

উচ্চাৰণলৈ লক্ষ্য কৰিলে দেখা যায় অসমীয়া ভাষাত অ আ ই উ এ ও—এই ছটা আখৰ ব্যৱহাৰ কৰি বা সংযোগ কৰি স্বৰবৰ্ণৰ আৱশ্যকতা পূৰাব পাৰি। এই ছটা বৰ্ণকে হ্ৰস্ব, দীৰ্ঘ আৰু প্লুত উচ্চাৰণ কৰিলে ওঠৰটা উচ্চাৰণ হয়। ৪

(১) **হ্ৰস্বস্বৰ :** এক বোলঁাতে যিমানখিনি সময়ৰ দৰ্কাৰ সিমান সময়ত উচ্চাৰণ কৰিব পৰা স্বৰকে হ্ৰস্বস্বৰ বোলে। অ, আ, উ, ঋ—এই চাৰিটা বৰ্ণ হ্ৰস্বস্বৰ। ইহঁত নামত হে হ্ৰস্বস্বৰ, ব্যৱহাৰত দীৰ্ঘ আৰু প্লুত হ'ব পাৰে।

(২) **দীৰ্ঘস্বৰ :** যি কেইটা বৰ্ণ উচ্চাৰণ কৰোঁতে এক বোলাতকৈ বেছি সময় লাগে, সিহঁতক দীৰ্ঘস্বৰ বোলে। আ, ঈ, উ, এ, ঐ, ও, ঔ দীৰ্ঘস্বৰ। ইহঁতকো হ্ৰস্ব আৰু প্লুত কৰি উচ্চাৰণ কৰিব পাৰি।

(৩) **প্লুত উচ্চাৰণ :** স্বৰবৰ্ণৰ উচ্চাৰণ বেছি দীঘল হ'লে প্লুত বুলি কোৱা হয়। গান গাওঁতে, কান্দোঁতে, বিড়িয়াওঁতে স্বৰ বৰ্ণবোৰৰ প্লুত উচ্চাৰণ হয়। যেনে :

অ' মণিৰাম ! ঐ জহনিত যোৱা ! কণৰাম ঔ। অ' মোৰ চেনেহৰ আই ঐ। তই ক'লৈ নো গলি ঐ।

"পাৰে পৰি হৰি কৰহো কাতৰি
প্ৰাণ ৰাখবি মোৰে।" ৫

(১) **স্বৰবৰ্ণৰ প্ৰাসঙ্গিক ধ্বনি :** সূক্ষ্মভাৱে স্বৰবৰ্ণবোৰৰ উচ্চাৰণক আন তিনিটা ভাগতো ভাগ কৰিব পাৰি—উদাত্ত, অনুদাত্ত আৰু স্বৰিত।

(ক) **স্বৰিত :** স্বৰবৰ্ণৰ সহজ সৰল উচ্চাৰণক স্বৰিত উচ্চাৰণ বোলা হয়। স্বৰবৰ্ণবোৰ বাক্ যন্ত্ৰ বা স্বৰযন্ত্ৰৰ পৰা উৎপত্তি হৈ কণ্ঠনলী আৰু নাকৰ সহায় লয়। কণ্ঠনলী আৰু নাসিকাৰন্ধ্ৰ সমভাৱে সহায়ক হ'লে তাক সমহাৰ স্বৰিত বোলা হয়। যেনে : ই, উ।

(খ) **উদাত্ত :** স্বৰবৰ্ণবোৰ কণ্ঠনলীৰ উচ্চভাগেৰে উচ্চাৰিত হ'লে তাক উদাত্ত উচ্চাৰণ বোলে। যেনে : অ', ও, এ'।

(গ) **অনুদাত্ত :** স্বৰবৰ্ণৰ উচ্চাৰণ কণ্ঠনলীৰ নিম্ন ভাগেৰে হ'লে, সেই উচ্চাৰণক অনুদাত্ত উচ্চাৰণ বোলে। যেনে : অ, আ, এ।

(৫) **সংবৃত আৰু বিবৃত ধ্বনি :**

'অ' আৰু 'এ'-ৰ দুটাকৈ উচ্চাৰণ আছে। 'অ' কণ্ঠৰপৰা উচ্চাৰিত হয়। তাকে বিবৃত ধ্বনি বোলে। ওঁঠৰ সহায় লৈ উচ্চাৰণ কৰিলে কণ্ঠৌষ্ঠ্য উচ্চাৰণ হয়। সেয়া সংবৃত ধ্বনি। সেই উচ্চাৰণ বুজাবলৈ অ-ৰ ওপৰত সোঁ চুকত এটা উৰ্ধ্ব কমা দিয়া হয়। যেনে : বেজিঅ', অ'ত-ত'ত।

পাছত ই, ঈ, উ, উ থাকিলে উৰ্ধ্ব ক'মা দিয়া আৱশ্যক নকৰে। এনেই সংবৃত উচ্চাৰিত হয়। যেনে : হৰি, অৰি, ঘড়ী, বলী, সৰু, মৰুভূমি, গধূলি ইত্যাদি।

সেই হিচাপে 'অ'-ৰ সংবৃত ধ্বনি দুই প্ৰকাৰৰ। কোমল সংবৃত আৰু উচ্চ সংবৃত।

(ক) পাছত স্বৰান্ত বৰ্ণ থাকিলে (অ')-ৰ উচ্চাৰণ কোমল হয়। যেনে : ক'লৈ ক'ৰোবাত, ক'লে।

(খ) পাছত ব্যঞ্জনান্ত বৰ্ণ থাকিলে (অ')-ৰ উচ্চাৰণ উচ্চ হয়। যেনে : ক'ত, য'ত।

এ-ৰ উচ্চাৰণ এটা কোমল বা সংবৃত। আনটি কৰ্কশ বা বিবৃত। জিভাখন ওপৰলৈ নি তালুৰ ওচৰ পোৱালে এ-ৰ কোমল বা সংবৃত উচ্চাৰণ পোৱা যায়। যেনে : এদিন, এই. এতিয়া।

সাধাৰণতে ই, ঈ, উ, উ ও, ঔ আৰু ঐ ওচৰত থাকিলে এ-ৰ উচ্চাৰণ কোমল হয়। যেনে : দিয়ে, বেদী, এটুকুৰা, পোৰে, ঘূৰে, শুনেৰে, মৈয়ে পৌণে।

ওঁঠ দুটি অলপ বেছিকৈ মেল খুৱাই দি জিভাখন তললৈ নমাই উচ্চাৰণ কৰিলে এ-ৰ কৰ্কশ বা বিবৃত উচ্চাৰণ পোৱা যায়। যেনে : বাঘে, নেঘেৰী, দেখে, এখন, এক, এটা, একান্ত, এৰৰীয়া ইত্যাদি।

উ, উ আৰু ও-ৰ উচ্চাৰণ ওঁঠৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰাৰ কাৰণে বহুতৰ মুখত ও-ৰ উচ্চাৰণ উ-ৰ দৰে হৈ পৰে। ও-ৰ উচ্চাৰণ কৰিবলৈ ওঁঠ দুটি সাধাৰণভাৱে কোঁচ খুৱাব লাগে। উ, উ-ৰ উচ্চাৰণ কৰিবলৈ ওঁঠ দুটি বেছি জোঙা কৰিব লাগে। অসমীয়া ভাষাত ই, ঈ বা উ-ৰ প্ৰভাৱ পৰিলেই 'ও' উ-লৈ সলনি হয়। যেনে : ওলট—উলটি, সোণ—সুণীয়া, কোণ—কুণীয়া, পোটক—পুটুকা, সোঁত—সুঁতি, ভোটা—ভুটুকা, ভোট-ভুটিয়া।

(৬) **সবৰ্ণ :** আকৃতি প্ৰকৃতি আৰু প্ৰায় সম-উচ্চাৰণৰ কাৰণে কেইটামান স্বৰবৰ্ণক সবৰ্ণ বোলে। যেনে—অ, আ—অ-সবৰ্ণ, ই, ঈ—ই-সবৰ্ণ, উ—উ—উ-সবৰ্ণ ইত্যাদি।

দৰাচলতে উচ্চাৰণ অনুযায়ী অসমীয়া ভাষাত যিমান স্বৰবৰ্ণ থাকিব লাগে সিমান নাই। ঋ-ক স্বৰবৰ্ণ বুলি ধৰা হৈছে যদিও উচ্চাৰণলৈ চালে ঋ-ক স্বৰবৰ্ণ বুলি ক'ব নোৱাৰি। ঋ-ৰ উচ্চাৰণ 'ৰি'-ৰে কৰিব পাৰি। ঐ আৰু ঔক দীৰ্ঘস্বৰ বুলি কোৱা হৈছে। উচ্চাৰণলৈ চালে ইহঁত দুয়োটা যুগ্মস্বৰহে। ঐ=অই বা 'ও'ই, ঔ=অউ বা অ'উ বুলি উচ্চাৰণ কৰা হয় ; স্থানবিশেষে লিখাও হয়। গতিকে অসমীয়া ভাষাত ছটা স্বৰবৰ্ণৰ হে প্ৰকৃত ব্যৱহাৰ থকা বুলিব পাৰি।

(৭) স্বৰবৰ্ণৰ হ্ৰস্ব-দীৰ্ঘ উচ্চাৰণৰ ক্ৰম :

(ক) পাছত স্বৰহীন ব্যঞ্জনবৰ্ণ থাকিলে দীৰ্ঘ স্বৰৰ হ্ৰস্ব উচ্চাৰণ হ'ব পাৰে। যেনে : হীন (হিন), মূৰ (মুৰ) গীত (গিত), পূব (পুব)।

(খ) পাছত স্বৰ, স্বৰযুক্ত ব্যঞ্জন বা যুক্তবৰ্ণ থাকিলে পূৰ্ববৰ্তী স্বৰৰ দীৰ্ঘ উচ্চাৰণ হয়। যেনে :

হ্ৰস্ব দীৰ্ঘ	হ্ৰস্ব দীৰ্ঘ	হ্ৰস্ব দীৰ্ঘ
জল—জলীয়	মল—মলি	পুৰ—পুৰী
ঈশ—ঈশ্বৰ	সূত—সূত্ৰ	ধুন—ধুনীয়া
লেখ—লেখাৰু	বেল—বেলি	লিখ্—লিখিকা
পীত—পীতল	মূল—মূলীয়া	ধন—ধনী

১২। ব্যঞ্জনবৰ্ণ সম্বন্ধে বিশেষ কথা

অসমীয়া ভাষাত ব্যঞ্জনবৰ্ণ ৩৬টা, যদিও সৰ্বমুঠ ২৪টা মান উচ্চাৰণহে ভাষাত থকা দেখা যায়। ট বৰ্গ আৰু ত বৰ্গৰ অক্ষৰৰ উচ্চাৰণ অসমীয়া মুখত একে হৈ পৰিছে। চ, ছ বৰ্ণ দুটাৰ উচ্চাৰণ একেটা, জ, ঝ, য বৰ্ণ তিনিটাৰো উচ্চাৰণ একেটা, শ, ষ, স একে ধৰণে উচ্চাৰণ কৰা হয়, ঙ-ৰ উচ্চাৰণ বহু ঠাইত ং দি কৰিব পাৰি। ঞ-ৰ উচ্চাৰণ ঁ-যুক্ত য়-ৰে কৰিব পাৰি। য়-ৰ উচ্চাৰণ (ই+অ)-ৰ যোগত হয়। ৱ বৰ্ণটিও (উ+অ)-ৰ যোগত উচ্চাৰণ হয়। সেই কাৰণে য় আৰু ৱ-ক দ্বি স্বৰীয় বৰ্ণ বুলি কোৱা হয়।

কোনো কোনো ক্ষেত্ৰত ৱ আৰু য়-ৰ উচ্চাৰণ বেছি কোমল হ'লে, সিহঁত সহজে স্বৰবৰ্ণ লৈ সলনি হৈ পৰে। যেনে : দেৱ—দেউ, দেৱতা—দেউতা, সোণামুখী—সোণামুঈ। ঙ, ঞ, ণ আদিত থকা শব্দ অসমীয়া ভাষাত নাই। বিদেশী ভাষাৰ কোনো কোনো শব্দৰ (যেনে : ৱাছিল, ৱাৰ্ড, য়ুৰোপ) বাহিৰে অসমীয়া ভাষাত 'ৱ' আৰু 'য়' বৰ্ণ আদিত ৰাখি শব্দৰ সৃষ্টি নহয়। 'য়' আকাৰ বা অকাৰৰ পাছত থাকি শব্দৰ শেহ বৰ্ণ হ'লে প্ৰায়ে স্বৰহীন উচ্চাৰণ কৰা হয়। সেয়ে 'য়' বৰ্ণৰ প্ৰকৃত উচ্চাৰণ। যেনে : যায়, খায়, হয়, লয় ইত্যাদি।

(১) **বিকল্প :** ব্যাকৰণৰ সাধাৰণ নিয়মত যি হ'ব লাগে সি নহৈ অন্যৰূপ বা অন্য উচ্চাৰণ ললে তাক বিকল্প বোলে। যেনে : ইব্+ওঁ=ইবোঁ, বিকল্প ইম। ন+পাৰে নপাৰে—নাপাৰে, বিকল্প 'নোৱাৰে'। হিন্স্+অ=সিংহ। সেইদৰে ল+এ=লয়, ল+অ=লৱ, খা+অ=খাৱ, খা+আ=খোৱা, খা+এ=খায় ইত্যাদি।

(২) **বিকল্প বৰ্ণ :** সংস্কৃতত স্বৰহীন 'ম্'-ৰ ঠাইত 'ং' হব পাৰে। যেনে : অহম্=অহং, ধনম্=ধনং ইত্যাদি। ইয়াকে অনুকৰণ কৰি বহুতে, অসমীয়াতো ঙ্ আৰু 'ম্'-ৰ ঠাইত 'ং' লিখিবলৈ লৈছে। যেনে : অহঙ্কাৰ=অহংকাৰ, শঙ্কৰ=শংকৰ, কিঙ্কৰ=কিংকৰ, সম্বাদ=সংবাদ, সম্বৰণ=সংবৰণ, শঙ্কা=শংকা ইত্যাদি। কেৱল উচ্চাৰণ হলেই নহ'ব, অৰ্থৰ ফালে চাব লাগিব। সকলো ক্ষেত্ৰতে এনে নিয়ম খটোৱা টান হ'ব। যেনে :

সম্বৰণ	ক্ষান্ত, সামৰণ
সংবৰণ	বিশেষ ভাৱে বৰণ কৰা কাৰ্য্য
স্বয়ম্বৰ	নিজ পতি নিৰ্বাচন কাৰ্য্য
স্বয়ংবৰ	নিজে নিজে বৰ হোৱা ভাব
সম্বৰ্ধন	স্বীকৃতি দান, আদৰ আপ্যায়ন
সংবৰ্ধন	বঢ়া কাৰ্য্য বা বঢ়ন
সম্বোধন	আহ্বান কৰা বা উল্লেখ কৰণ
সংবোধন	জগোৱা কাৰ্য্য

অসমীয়া ভাষাৰ শব্দত অকলৈ থকা স্বৰহীন 'ঙ'-ক 'ং' দি লিখাৰ নিয়ম আছে যেনে : সঙ্গ=সং, ৰঙ=ৰং কিন্তু 'ম্'-ক ং দি লিখাৰ নিয়ম নতুন।

সংস্কৃতত স্বৰহীন 'ৰ্' 'স' আৰু 'হ্' ৰ ঠাইত ঃ হয়। যেনে : বাহ্ বাঃ, উস্ উঃ, পুনৰ্=পুনঃ। অসমীয়া শব্দৰ বেলিকা এই নিয়ম অচল।

স্থানবিশেষে স্বৰহীন 'ত' ৰ ঠাইত 'ৎ' লিখা হয়। যেনে : সৎ, তৎকালীন। এইটোও সংস্কৃতীয়া নিয়ম। অসমীয়া শব্দৰ প্ৰায়ে অন্ত্য অক্ষৰ স্বৰহীন কৰি মতা হয় কাৰণে এই নিয়ম সকলো ক্ষেত্ৰতে চলাব নোৱাৰি। যেনে : কেতবোৰ, শতকৰা।

(৩) **অযোগবাহ বৰ্ণ :** ং আৰু ঃ-ক স্বৰ বুলিও ক'ব নোৱাৰি, ব্যঞ্জন বুলিও ধৰিব নোৱাৰি। সেইবাবে পণ্ডিতসকলে ং আৰু ঃ-ক অযোগবাহ বৰ্ণ বুলি কৈছে।

(৪) **অনুস্বৰ :** ব্যঞ্জন বৰ্ণবোৰ স্বৰবৰ্ণ আগত বা পাছত লৈ উচ্চাৰিত হ'ব পাৰে। ং, ঃ সদায় স্বৰবৰ্ণৰ পাছত উচ্চাৰিত হয়। সেই বাবে সিহঁতক **অনুস্বৰ ব্যঞ্জন** বোলে।

(৫) **স্পৰ্শ বা বৰ্গীয় বৰ্ণ :** ক-ৰ পৰা ম-লৈ অৰ্থাৎ ক খ গ ঘ ঙ চ ছ জ ঝ ঞ ট ঠ ড ঢ ণ ত থ দ ধ ন প ফ ব ভ ম—এই পচিশটি বৰ্ণ উচ্চাৰণ কৰোঁতে জিভাই মুখগহ্বৰৰ যি কোনো অংশ স্পৰ্শ কৰে ; সেই কাৰণে এই কেইটা বৰ্ণক স্পৰ্শ বৰ্ণ বোলে। এই পচিশটা বৰ্ণকে উচ্চাৰণ অনুযায়ী পাচোটা ভাগত ভাগ কৰা হৈছে। সেই ভাগ

পাঁচোটাৰ প্ৰত্যেকক বৰ্গ বোলা হয়। সেই কাৰণে এই পঁচিশটা বৰ্ণক বৰ্গীয় বৰ্ণও বোলে। প্ৰত্যেক বৰ্গৰ প্ৰথম বৰ্গ অনুসৰি বৰ্গবোৰৰ নাম দিয়া হৈছে। যেনে :

ক খ গ ঘ ঙ—(ক-বৰ্গ) চ ছ জ ঝ ঞ—(চ-বৰ্গ)

ট ঠ ড ঢ ণ— (ট-বৰ্গ) ত থ দ ধ ন—(ত-বৰ্গ)

প ফ ব ভ ম—(প-বৰ্গ)

(৬) **ঘোষ বৰ্ণ :** বৰ্গৰ তৃতীয়, চতুৰ্থ, পঞ্চম বৰ্ণ আৰু য, ৰ, ল, ৱ, হ উচ্চাৰণ কৰিবলৈ স্বৰযন্ত্ৰই নিজেই প্ৰস্তুতি চলায়, অৰ্থাৎ আভ্যন্তৰ প্ৰযত্নই উচ্চাৰণত সহায় কৰে সেই কাৰণে এই কুৰিটা বৰ্গক ঘোষ বৰ্ণ বুলি কোৱা হয়।

(৭) **অঘোষ বৰ্ণ :** বৰ্গৰ প্ৰথম, দ্বিতীয় বৰ্ণ আৰু শ, ষ, স, উচ্চাৰণ কৰোঁতে স্বৰযন্ত্ৰই স্বাভাৱিকভাৱে কাৰ্য কৰে, বাহ্য প্ৰযত্নত উচ্চাৰিত হয়। এই কাৰণে এই তেৰটি বৰ্ণক অঘোষ বৰ্ণ বোলে।

(৮) **অল্পপ্ৰাণ বৰ্ণ :** প্ৰত্যেক বৰ্গৰ প্ৰথম, তৃতীয় আৰু পঞ্চম বৰ্ণৰ উচ্চাৰণ কোমল গতিক ক, গ, ঙ, চ, জ, ঞ, ট, ড, ণ, ত, দ, ন, প, ব, আৰু ম-ক অল্পপ্ৰাণ বৰ্ণ বোলে।

(৯) **মহাপ্ৰাণ বৰ্ণ :** প্ৰত্যেক বৰ্গৰ দ্বিতীয় আৰু চতুৰ্থ বৰ্ণৰ উচ্চাৰণ কঠিন, সেই কাৰণে খ, ঘ, ছ, ঝ, ঠ, ঢ, থ, ধ, ফ, ভ—এই দহোটা বৰ্ণক মহাপ্ৰাণ বৰ্ণ বোলা হয়।

(১০) **উষ্ম বৰ্ণ :** শ, ষ, স, হ—এই চাৰিটা বৰ্ণ উচ্চাৰণ কৰোঁতে মুখৰ ভিতৰৰ বায়ু প্ৰলম্বিত কৰি উষ্ম বা গৰম কৰা হয় কাৰণে এই কেইটা বৰ্ণক উষ্ম বৰ্ণ বোলা হয়।

(১১) **অন্তঃস্থ বৰ্ণ :** য, ৰ, ল, ৱ—এই চাৰিটা বৰ্ণ স্পৰ্শ আৰু উষ্মৰ মাজত থকা কাৰণে অন্তঃস্থ বৰ্ণ বোলা হয়।

(১২) **সংযুক্ত বৰ্ণ :** মাজত স্বৰ-ধ্বনি নাথাকিলে দুটা বা অধিক ব্যঞ্জনবৰ্ণ যুক্ত হয়। সেইবোৰকে সংযুক্ত বৰ্ণ বোলে। যেনে : ন্ম = ন্ম, ন্দ্ৰ = ন্দ্ৰ।

(ক) বৰ্ণ যুক্ত হ'লে কোনোটি তলত কোনোটি ওপৰত আৰু কোন কোনোটি পিঠিত বহে। যেনে : ল্+ল = ল্ল, দ্+ব = দ্ব, ন্+দ = ন্দ, ৰ্+ক = ৰ্ক, ব্+ৰ = ব্ৰ, ন্+দ্+ৰ = ন্দ্ৰ।

(খ) কিছুমান ব্যঞ্জনবৰ্ণ যুক্ত হ'লে তাৰ আকৃতিৰ পৰিবৰ্তন ঘটে। যেনে : ঙ্+ক = ঙ্ক, ঙ্+গ = ঙ্গ, ঞ্+চ = ঞ্চ, জ্+ঞ = জ্ঞ, ত্+থ = ত্থ, দ্+ধ = দ্ধ, ক্+ত = ক্ত, ক্+ষ = ক্ষ, হ্+ম = হ্ম ইত্যাদি।

(গ) আজি-কালি এনেবোৰ যুক্তবৰ্ণ সৰল কৰি লিখাৰ নীতি প্ৰচলন হৈছে। যেনে : ঙ্+ক = ঙ্‌ক, ঙ্+গ = ঙ্‌গ, ক্+ত = ক্‌ত, জ্+ঞ = জ্‌ঞ, দ্+ধ = দ্‌ধ, ন+ধ = ন্ধ = ন্‌ধ,

অসমীয়া ভাষাত ক্ষ-ক এটা বৰ্ণ জ্ঞান কৰা হয় ; সেইকাৰণে ক্ষ ভাঙি লিখা নহয়। 'জ্ঞ'-ক ঙ্+গ বুলি কোৱা হয়, গঠনত য্+ঞ হে।

(১৩) **সবৰ্ণ :** স্বৰবৰ্ণৰ দৰে ব্যঞ্জনবৰ্ণমালাতো অসমীয়া ভাষাত সবৰ্ণ আছে। যেনে —চ-ছ, জ-ঝ-য, ট-ত, ঠ-থ, ড-দ, ঢ-ধ ণ-ন, শ-ষ-স।

(১৩) যুক্তবৰ্ণৰ আকৃতি অনুসৰি বৰ্ণবোৰক প্ৰধানকৈ তিনি ভাগত ভাগ কৰিব পাৰি।

(ক) সংযুক্ত হোৱা প্ৰত্যেকটি বৰ্ণৰ স্বৰূপ থাকিলে সেইবোৰ যুক্ত বৰ্ণক **স্বৰূপা** বোলে ; যেনে : ব্ব, চ্চ, ষ্ব, জ্ব, হ্ব, প্ন ইত্যাদি।

(খ) সংযুক্ত হোৱা বৰ্ণবোৰৰ এটি বা দুটিৰ স্বৰূপ থাকি বাকী দুটা বা এটাৰ বিকৃতি ঘটিলে তেনেবোৰ যুক্ত বৰ্ণক **অৰ্ধস্বৰূপা** বোলা হয়।

যেনে : ন্ত, ক্ত, ক্য, ত্ৰ, ট্ৰ, ত্থ, হ্ন, ন্ত্ৰ্য, ইত্যাদি।

(গ) সংযুক্ত হোৱা বৰ্ণবোৰৰ স্বৰূপ নাথাকিলে সেইবোৰ যুক্ত বৰ্ণক **বিকৃত যুক্তবৰ্ণ** বোলে। যেনে : হ্ম, ক্ষ, ঙ্গ, গু ইত্যাদি।

(১৪) **উচ্চাৰণ অনুসৰি যুক্ত বৰ্ণবোৰক দুটা ভাগত ভাগ কৰিব পাৰি।**

(ক) যিবোৰ যুক্তবৰ্ণৰ সংযুক্ত হোৱা বৰ্ণবোৰ বিযুক্ত কৰি লিখিলেও উচ্চাৰণৰ বিশেষ ব্যাঘাত নজন্মে, তেনেবোৰ যুক্তবৰ্ণৰ উচ্চাৰণক **বিশ্লিষ্ট উচ্চাৰণ** বোলা হয়।

যেনে : প্ৰ = প্‌ৰ, ন্ত = ন্‌ত, ভ্ৰ = ভ্‌ৰ, ক্ল = ক্‌ল ইত্যাদি।

(খ) যিবোৰ যুক্তবৰ্ণৰ সংযুক্ত হোৱা বৰ্ণবোৰ স্বৰূপত লিখিলে উচ্চাৰণৰ ব্যাঘাত জন্মে সেইবোৰ যুক্তবৰ্ণৰ উচ্চাৰণক **সংশ্লিষ্ট উচ্চাৰণ** বোলা হয়। যেনে : ক্য = ক্‌য, ষ্ট = ষ্‌ট, শ্ৰ = শ্‌ৰ, জ্ঞ = জ্‌ ঞ, হ্ম – হ্‌ম ইত্যাদি।

(১৫) **ফলা :** কিছুমান ব্যঞ্জন যুক্ত হলে একোটা বিশেষ আকৃতি লয় আৰু বহু ব্যঞ্জনৰ সৈতে যুক্ত হয়। সেইবোৰক 'ফলা' বোলা হয়। যেনে :

(ক) য-ফলা = (্য) : ক্য, গ্য, ব্য, ম্য, শ্য, হ্য

(খ) ৰ-ফলা = (্ৰ) : গ্ৰ, জ্ৰ, ট্ৰ, ড্ৰ, দ্ৰ, প্ৰ, ব্ৰ।

ক, ত আৰু ভ-ৰ লগত ৰ-ফলা (্ৰ) যুক্ত হলে ক, ত আৰু ভ-ৰ আকৃতি লয়। যেনে : ক্+ৰ = ক্ৰ, ত্+ৰ = ত্ৰ, ভ্+ৰ = ভ্ৰ।

(গ) ৰেফ্ (ৰ্) :—ৰ্ক, ৰ্খ, ৰ্গ, ৰ্ড, ৰ্শ, ৰ্হ।

'ৰ'যুক্ত বৰ্ণ প্ৰথম বৰ্ণ হ'লে ৰেফ্ (ৰ্) হয় আৰু অন্ত্য বৰ্ণ হ'লে ৰ-কাৰ (্ৰ) হয়। ইয়াৰে কেইটামান ফলাৰ বিশেষ পৰিবৰ্তন নহয়। যেনে :

(ঘ) ৱ-ফলা = (ৱ) ত্ব, জ্ব, দ্ব, ধ্ব, স্ব।

(ঙ) ব-ফলা = (ব) ক্ব, হ্ব।

(চ) ম-ফলা (্ম) ক্ম, গ্ম, ঙ্ম, ণ্ম, ত্ম, ন্ম, শ্ম, ষ্ম, স্ম।

(ছ) ল-ফলা = (্ল) ক্ল, গ্ল, প্ল, ফ্ল, ব্ল, ম্ল, শ্ল।

ৰেফ্ হলে ক, ছ, জ, ত, দ, ধ, ব, ভ, ম, য, ল দ্বিত্ব কৰি লিখাৰ নিয়ম আছিল। আজি-কালি দ্বিত্ব কৰি লিখা প্ৰায়ে নহয়। যেনে : ৰ্ক্ক = ৰ্ক, ৰ্জ্জ = ৰ্জ, ৰ্ত্ত = ৰ্ত, ৰ্দ্দ = ৰ্দ, ৰ্ব্ব = ৰ্ব, ৰ্য্য = ৰ্য। ৰেফ হলে মহাপ্ৰাণ বৰ্ণ ছ, ধ, ভ দ্বিত্ব নহৈ তাৰ পূৰ্ববৰ্তী অল্পপ্ৰাণ বৰ্ণ যুক্ত হোৱাৰ নিয়মো আছিল। যেনে : ৰ্চ্ছ, ৰ্দ্ধ, ৰ্ব্ভ। আজি-কালি এই নিয়মো নচলা হৈছে। তাৰ সলনি ৰ্ছ, ৰ্ধ, ৰ্ভ লিখা হয়। সেইবুলি দ্বিত্ব বৰ্জনৰ নামত সত্ত্ব, মহত্ত্ব, উজ্জ্বল, উচ্ছ্বাস আদি শব্দক সত্ব, মহত্ব, উজ্বল, উচ্ছাস লিখা উচিত নহ'ব—উজ্জ্বল, উচ্ছ্বাস-ক ইতিমধ্যে 'উজ্বল' 'উচ্ছন' কৰি লোৱা হৈছে। সেই দুটা শব্দকে ব্যৱহাৰ কৰিব লাগে সংস্কৃত-গন্ধী কৰি ৰাখিবলৈ উজ্জ্বল, উচ্ছ্বাস লিখাটো ভুল হব।

আমি য-কাৰ থাকিলে য-কাৰৰ উচ্চাৰণ 'য়' কৰোঁ, হিন্দী ভাষাতো কৰে। যেনে : সূৰ্য্য, কাৰ্য্য, ভট্টাচাৰ্য্য, আচাৰ্য্য, আৰ্য্য ইত্যাদি; সেইবোৰ শব্দৰ সলনি আধুনিক বঙালী ভাষাক অনুকৰণ কৰি সূৰ্য, কাৰ্য, ভট্টাচাৰ্য, আচাৰ্য, আৰ্য বুলি লিখিলে উচ্চাৰণত হেনাছচা হব।

(১৬) **বিশেষ বিশেষ স্থানত বৰ্ণৰ বিশেষ উচ্চাৰণ :** (ক) দ্বিত্ব হলে সংযুক্ত বৰ্ণটি সজোৰে উচ্চাৰিত হয়। অসমীয়া ভাষাত তেনে উচ্চাৰণ প্ৰায়ে কৰা নহয়। কিন্তু সূৰ্য্য, আচাৰ্য্য আদি শব্দৰ 'ৰ্য্য' উচ্চাৰণ থাকে। সূৰ্য, আচাৰ্য, ভট্টাচাৰ্য বুলি লিখিলে প্ৰকৃত উচ্চাৰণ নহয়। সূৰ্য্য, আচাৰ্য্য আদি শব্দত 'য'-ৰ দ্বিত্ব উচ্চাৰণ হোৱা নাই। 'য'ৰ লগত য় হে উচ্চাৰিত হৈছে।

(খ) ৰ-ৰ লগত হ যুক্ত কৰিলে 'ঢ়' হয়। কিন্তু কোনো কোনো ঠাইত তেনে উচ্চাৰণ কৰিবলৈ 'ঢ়' ব্যৱহাৰ কৰা হয়। যেনে : বুঢ়া, গঢ়নি, বাঢ়নি, প্ৰগাঢ় ইত্যাদি। ঝ-ৰ উচ্চাৰণো 'হ' যুক্ত জ। যেনে : ঝৰ, ঝাৰ, ঝাও।

এই কাৰণে ঝ, ঢ়-ক যুগ্ম বা যৌগিক উচ্চাৰণযুক্ত বৰ্ণ বোলা হয়।

(গ) আভ্যন্তৰ প্ৰযত্নত স্বৰযন্ত্ৰৰ পৰা ধ্বনিৰ উদ্ভৱ হৈ কোনো বাধা নোপোৱাকৈ ওলাই আহিলে 'হ' ধ্বনি পোৱা যায়। সেই ধ্বনিকে তালুত ঘহঁনি খোৱাকৈ কণ্ঠনলী চেপা খুৱাই জোৰে উলিয়াই দিলে শ, ষ আৰু স-ৰ উচ্চাৰণ হয়। শ, ষ, স-ৰ উচ্চাৰণ নামত হে তালব্য মূৰ্ধণ্য আৰু দন্ত্য। অসমীয়া মানুহৰ মুখত একে ধৰণে উচ্চাৰিত হয়। শ, ষ, স-ৰ উচ্চাৰণ হ-ৰ উচ্চাৰণতকৈ কঠিন। অনা-অসমীয়া সকলৰ মুখত এই উচ্চাৰণ সহজে নুফুটে। অসমীয়া সকলেও শ, ষ, স-ৰ উচ্চাৰণ সুবিধা পালেই 'হ'লৈ সলনি কৰি

লয়। সেই কাৰণেই দশ = দহ, বিষ = বিহ, ৰস = ৰহ, শেষত = শেহত, আষাৰ = আহাৰ, বিশা = বিহা, শ্বশুৰ = শহুৰ হৈছে।

(ঘ) শব্দৰ মাজত অথবা শেহত অযুক্ত অৱস্থাত শ, ষ, স থাকিলে প্ৰায় কোমল 'খ' সদৃশ উচ্চাৰিত হয়। যেনে : অসম, শাসন, বিষম, পশু, পৰিবেশ।

(ঙ) আন ব্যঞ্জনৰ সৈতে যুক্ত হ'লে শ, ষ আৰু স-ৰ উচ্চাৰণ 'চ' ৰ দৰে হয়। কষ্ট, ৰশ্মি, ভস্ম, বিশ্ব, অপ্সৰা, লিপ্সা, অনুষ্ঠান, প্ৰস্থান ইত্যাদি।

(চ) ক বা ৰ আদি বৰ্ণ হৈ শ, ষ যুক্ত হ'লে শ আৰু ষ উচ্চাৰণ কোমল খ-ৰ দৰে হয়। যেনে : ৰক্ষা, বৃক্ষ, ৰাক্ষস, অৰ্শ, পৰামৰ্শ, স্পৰ্শ, হৰ্ষ, বিমৰ্ষ ইত্যাদি।

(ছ) স্বৰহীন হ'লে 'ত'-ক ৎ লিখা হয়। যেনে : সৎ, মহৎ, তৎক্ষণাৎ ইত্যাদি।

অসমীয়া ভাষাৰ সৰহভাগ শব্দকে ব্যঞ্জনান্ত কৰি উচ্চাৰণ কৰা হয়। যেনে : গছ, কেতবোৰ, কাকত, য'ত, ক'ত, পাছত ইত্যাদি। গতিকে 'ৎ' দি লিখা শব্দ কেইটামানহে আছে।

(জ) একেটা শব্দত ৎ-ৰ পাছত অযুক্ত স থাকিলে চ-ৰ দৰে উচ্চাৰিত হয়। যেনে : বৎস, বৎসৰ, উৎসাহ। কিন্তু দুটা শব্দ লগ লাগি ৎ-ৰ পাছত স অৰ্থাৎ প্ৰথম শব্দৰ শেহত 'ৎ' আৰু দ্বিতীয় শব্দৰ আদিত 'স' থাকিলে স-ৰ নিজা উচ্চাৰণ থাকে। যেনে : সৎ + সঙ্গ = সৎসঙ্গ, সৎ + সাহস = সৎসাহস।

(ঝ) হ-ৰ লগত য-ফলা (্য) যুক্ত হ'লে 'হ'-ৰ উচ্চাৰণ ঝৰ-নিচিনা হয়। যেনে : সহ্য = সঝ্য, উহ্য = উঝ্য, বাহ্যিক = বাঝ্যিক ইত্যাদি।

(ঞ) ঞ-ৰ উচ্চাৰণ সাধাৰণতে ঁযুক্ত য়-ৰ দৰে। যেনে : মিঞা = মিয়ঁা, ভূঞা = ভূয়ঁা, গঞা = গয়ঁা ইত্যাদি। আদি বৰ্ণৰূপে যুক্ত হ'লে ন'ৰ দৰে উচ্চাৰিত হয়। যেনে : ঞ্ + চ = ঞ্চ—চঞ্চল, ঞ্ + জ = ঞ্জ—জঞ্জাল, ঞ + ছ = ঞ্ছ—বাঞ্ছা। চ'ৰ সৈতে দ্বিতীয় বৰ্ণ হৈ যোগ হ'লেও ন'ৰ দৰে উচ্চাৰিত হয়। যেনে :—চ + ঞ = চ্ঞ—যাচ্ঞা। কিন্তু জ'ৰ সৈতে দ্বিতীয় বৰ্ণ হৈ যোগ হ'লে উভয়ে গ্ + গ'ৰ উচ্চাৰণ লয়। যেনে : যজ্ঞ, আজ্ঞা, জ্ঞান, বিজ্ঞান।

(ট) য-কাৰ (্য) (ই + য়)-ৰ দৰে উচ্চাৰিত হয়। যেনে : বাক্য, ভাগ্য, ত্যাগ, অমাৱস্যা ইত্যাদি। সেই গতিকে য-কাৰক য়-কাৰ বুলিও কোৱা হয়।

উচ্চাৰণেই ভাষাৰ মূল। উচ্চাৰণৰ বাবেই বৰ্ণসমূহ। অসমীয়া ভাষাত দেৱ-নাগৰী বৰ্ণৰ অনুৰূপ বৰ্ণবোৰ সৃষ্টি হৈছে। নাম একে, উচ্চাৰণ একে, ৰূপহে বেলেগ। শব্দবোৰ গঠিত হৈছে সংস্কৃত ভাষাৰ শব্দৰ অনুকৰণত। সময় সাপেক্ষে তাৰে তিনিটা বৰ্ণ ৠ, ঌ, ৡ-ৰ প্ৰচলন নাইকিয়া হৈছে। বাকীবোৰৰ কিছুমান বৰ্ণৰ প্ৰকৃত উচ্চাৰণ অসমীয়া

মানুহৰ মুখত সুফুটাৰ নিচিনাই হৈছে। ইয়াৰ কাৰণে দুটা দলৰ দুটা মত হোৱা দেখা গৈছে। এদলৰ মতে মুখত উচ্চাৰণ ফুটি নোলোৱা বৰ্ণকেইটা এৰি থব লাগে। আন দলৰ মতে বৰ্ণবোৰৰ প্ৰকৃত উচ্চাৰণ কৰিবলৈ অসমীয়া মানুহে যত্ন কৰিব লাগে। দুয়ো দলৰ মতৰ যুক্তি আছে। কিন্তু প্ৰত্যেক ভাষাৰে একোটি বিশিষ্ট গতি আছে। ভাষা সদায় সহজ-সৰল হ'বলৈ বিচাৰে। জনসাধাৰণৰ মুখত তাৰেই প্ৰক্ৰিয়া চলে। সেই প্ৰক্ৰিয়া বাধা-যুক্ত হ'লে ভাষাত স্থবিৰতা আহিব পাৰে। আন হাতে উচ্চাৰণ অনুযায়ী শব্দৰ বানান লিখিবলৈ গ'লে মূল উভাল খাই পৰাৰ আশঙ্কা জন্মে। গতিকে ভাষাক নিজস্ব গতিত চলিবলৈ দিব লাগে। কিবা আবৰ্জনা গোট খালে ভাষাই সময়ত নিজেই পৰিত্যাগ কৰিব।

চতুৰ্থ অধ্যায়

ধ্বনিতত্ত্ব [৩]

১৩। আখৰ জোঁটনি বা আখৰ গাঁথনি

(১) **আখৰ জোঁটনি :** বৰ্ণ বা আখৰবোৰ এটাৰ পাছত এটা মালা গঁথা দি গাঁথিব পাৰি। তাকে আখৰ জোঁটনি বোলা হয়। ব্যঞ্জন বৰ্ণৰ গাঁথনি স্বৰবৰ্ণৰ সহায়ত মাত্ৰা যোগে কৰা হয়। কোনো বৰ্ণৰ চিন নাথাকিলে প্ৰায়ে 'অ' থকা বুলি ধৰিব লাগে, দুটা ব্যঞ্জনৰ মাজত স্বৰ নাথাকিলে ব্যঞ্জনবৰ্ণ যুক্ত হয়। যেনে : ক্ৰ = ক্ৰ, ক্য = ক্য।

(২) **শব্দ :** গাঁথনি অৰ্থযুক্ত হৈ পৰিলে তাক শব্দ বুলি কোৱা হয়। শব্দই ধ্বনিকে বুজায়। বৰ্ণধ্বনিত এটা বৰ্ণ বা আখৰ থাকে, শব্দ-ধ্বনিত এটা বা অধিক বৰ্ণ থাকিব পাৰে। শব্দ-ধ্বনিৰ লিখিত ৰূপকে শব্দ বোলা হয়। যেনে : ই, সি, কল, কমল, ৰামায়ণ ইত্যাদি।

(৩) **বৰ্ণ-বিন্যাস :** শব্দ গাঁথনিত থকা বৰ্ণবোৰ এটা এটাকৈ ভাঙি দেখুৱাকে বৰ্ণ বিন্যাস বোলে। যেনে :

কল—ক্+অ+ল

গাধ—গ্+আ+ধ্+অ

ব্যাকৰণ—ব্+য্+আ+ক্+অ+ৰ্+অ+ণ্

ৰাষ্ট্ৰপতি—ৰ্+আ+ষ্+ট্+ৰ্+অ+প্+অ+ত্+ই

(৪) **টি :** শব্দ বা ধাতুৰ অন্ত্য স্বৰ বা তাৰ পৰৱৰ্তী বৰ্ণসমূহক টি বোলা হয়। যেনে : কল শব্দৰ 'অল' অংশ, ব্যাকৰণ শব্দৰ 'অণ্' আৰু ৰাষ্ট্ৰপতি শব্দৰ 'ই'-ক টি বোলা হয়। আবৰ্ ধাতুৰ 'অৰ্' অংশ টি।

(৫) **উপধা :** শব্দ আৰু ধাতুৰ অন্ত্যবৰ্ণৰ আগৰ বৰ্ণক উপধা বোলে। যেনে : গাধ শব্দৰ 'ধ' উপধা, মানুহ শব্দৰ 'উ' উপধা, আৰু আবৰ্ ধাতুৰ 'অ' উপধা।

আখৰ জোঁটনিৰ কিছুমান বিধি আছে। তাক মানি চলাটো একান্ত আৱশ্যক। সাধাৰণতে চাৰিটি বিধান মানি চলা হয়।

১৪। ষত্ব বিধি

(১) ট' ঠ' আৰু ণ'ৰ লগ 'ষ' যুক্ত হয়। যেনে : কষ্ট, পৃষ্ঠ, কৃষ্ণ।

(২) অ সবৰ্ণৰ বাহিৰে অন্য স্বৰবৰ্ণ, ক বা ৰ আগত থাকিলে প্ৰত্যয়ৰ 'স' মূৰ্ধণ্য 'ষ'

হয়। যেনে: জি+সন্+আ=জিগীষা, শ্ৰীচৰণ+সু=শ্ৰীচৰণেষু, মৃ+সন্+উ=মুমূৰ্ষু ইত্যাদি

'স্যাৎ' প্ৰত্যয়ৰ 'স' মূৰ্ধণ্য ষ নহয়। যেনে: ভূমিস্যাৎ. ধূলিস্যাৎ, অগ্নিস্যাৎ।

(৩) আ+বি আৰু পৰি উপসৰ্গৰ পাছত কৃ ধাতুজাত শব্দ যোগ হ'লে যি 'স' আগম হয় সি মূৰ্ধণ্য 'ষ' হয়। যেনে: পৰিষ্কাৰ, আৱিষ্কাৰ।

(৪) ইকাৰ বা উকাৰৰ পাছত থকা সদ্, সিচ্, সিধ্, নম্ আৰু স্থা ধাতুৰ 'স' মূৰ্ধণ্য 'ষ' হয়। যেনে: বি−সদ+ক্ত=বিষণ্ণ, বি−সদ্+ঘঞ্=বিষাদ, অভি−সিচ্+ঘঞ্=অভিষেক, নি−সিধ+অল্=নিষেধ, অভি−লস্+ঘঞ্=অভিলাষ, প্ৰতি−স্থা+ক্ত=প্ৰতিষ্ঠা, অনু+স্থা+অনট্=অনুষ্ঠান। ইকাৰ বা উকাৰৰ পাছত থাকিলেও কিছুমান ঠাইত ধাতুৰ 'স' মূৰ্ধণ্য ষ নহয়। যেনে: সুস্থ, বিস্ময়, বিস্মৰণ, বিসৰ্গ, অনুসন্ধান, অনুস্বাৰ, ভূমিস্যাৎ, অনুস্বৰ ইত্যাদি।

(৫) ঋ-কাৰৰ পাছত 'ষ' হয়। যেনে: ঋষি, তৃষ্ণা, কৃষক, বৃষ, হৃষ্ট, (কিন্তু কৃশ-দৃশ্য, ইদৃশ)।

(৬) ভূমি, গো, অঙ্গু, আৰু যুধি শব্দৰ পাছত থকা 'স্থা' ধাতুৰ 'স' মূৰ্ধণ্য 'ষ' হয়। যেনে: ভূমিষ্ঠ, অঙ্গুষ্ঠ, গোষ্ঠ, যুধিষ্ঠিৰ।

(৭) প্ৰত্যয় যোগ হ'লে হবিস্ আৰু চাক্ষুস্, শব্দৰ 'স' মূৰ্ধণ্য 'ষ' হয়। যেনে: হবিস্+য=হবিষ্য, চক্ষুস্+ষ্ণ=চাক্ষুষ।

কিছুমান শব্দৰ ষ মূৰ্ধণ্য বুলি মনত ৰাখিব লাগে যেনে: ভাষা, বৰ্ষা, হৰ্ষ, ৰোষ, ঈৰ্ষা, মেষ, কোষ, পুষ্প, বিষ, গ্ৰীষ্ম, ভীষ্ম, মহিষ, প্ৰত্যূষ, প্ৰদোষ, তুষাৰ, গণ্ডূষ, ষোড়শ পুৰুষ, ঔষধ, ভূষণ, মূষিক, পোষণ, বিশেষ, নিঃশেষ, ভীষণ, পাষাণ, ঘৰ্ষণ, বিশেষ্য, বিশেষণ, ষড়ানন ইত্যাদি।

১৫। ণত্ব বিধি

(১) ৰ, ষ আৰু ট-বৰ্গৰ বৰ্ণৰ লগত ণ যুক্ত হয়। যেনে: বৰ্ণ, কৰ্ণ, উষ্ণ, কৃষ্ণ. ঘণ্টা কণ্টক, কণ্ঠ, দণ্ড, সণ্টালনি, মুণ্ড, বিষণ্ণ ইত্যাদি।

(২) ঋ, ৰ আৰু ষ-ৰ পাছত সাধাৰণতে মূৰ্ধণ্য 'ণ' যুক্ত হয়। যেনে: ঋণ, তৃণ, ৰণ, ৰৰণ, ৰৰযুণ, আকৰ্ষণ ইত্যাদি।

(৩) ঋ, ৰ, ষ-ৰ পাছত স্বৰবৰ্ণ, প-বৰ্গৰ কোনো বৰ্ণ বা হ, য, ৱ থাকিলেও 'ন' মূৰ্ধণ্য 'ণ' হয়। যেনে: অৰুণ, বৰুণ, কৃপণ, পাষাণ, প্ৰাণ, গ্ৰহণ, শ্ৰৱণ, অগ্ৰণী, ৰৰযুণ ইত্যাদি।

(৪) প্ৰ, পৰা, পৰি, আৰু, নিৰ্, উপসৰ্গৰ পাছত থকা নম্, নী, হু, নদ্, ন আদিত থকা ধাতুৰ 'ণ' মূৰ্ধণ্য হয়। যেনে: প্ৰণাম, পৰিণাম, নিৰ্ণয়, প্ৰণীত, প্ৰণৱ, প্ৰণয়, পৰিণয় ইত্যাদি।

(৫) প্ৰ, পূৰ্ব, পৰ আৰু অপৰ শব্দৰ পাছত থকা অহ্ন শব্দৰ 'ন' মূৰ্ধণ্য 'ণ' হয়। যেনে: প্ৰাহ্ণ, পূৰ্বাহ্ণ, পৰাহ্ণ, অপৰাহ্ণ।

(৬) উত্তৰ, চন্দ্ৰ, পৰ আৰু নৰ শব্দৰ পাছত থকা অয়ন শব্দৰ 'ন' মূৰ্ধণ্য 'ণ' হয়। যেনে: উত্তৰায়ণ, চান্দ্ৰায়ণ, পৰায়ণ, নাৰায়ণ।

কিছুমান শব্দৰ 'ন' মূৰ্ধণ্য বুলি জানিব লাগে—

কণ, পণ, গণ, শণ, নিপুণ, বিপণি,
বাণিজ্য, বণিক, গুণ, শোণিত লাৱণী।
অৰুণ কণিকা বীণা বেণী ফণা তৃণ,
মাণিক কণাদ কোণ মণি গৌণ ঘুণ।
কাণ বাণ পাণ অণ কঙ্কণ চিকণ,
লৱণ লাৱণ্য কণী কল্যাণ নিপুণ।
শূৰ্পণখা আভ্ৰৱণ শগুণ প্ৰয়াণ,
অক্ষৌহিণী নিৰমাণ ক্ষণ পৰিমাণ।

ওপৰৰ ষত্ব আৰু ণত্ব বিধিৰ নিয়মবোৰ সংস্কৃতীয়া নিয়ম, তৎসম আৰু তদ্ভৱ শব্দবোৰত হে এইবোৰ নিয়ম প্ৰযোজ্য। অসমীয়া ভাষাৰ আন শব্দবোৰত এই নিয়ম অচল। অসমীয়া ভাষাত 'ৰ্'-ৰ পাছত 'ন' থকা বহু শব্দ আছে; সেইবোৰত ণ দিব নোৱাৰি।

অসংস্কৃতীয়া ৰ শেহত থকা পুংলিঙ্গ শব্দৰ পাছত থকা অনি, অনী, প্ৰত্যয়ৰ 'ন'—'ণ' নহয়। যেনে—

নৰা—নৰানি	তৰা—তৰানি
জাৰ—জাৰনি	ভৰন—ভৰনি
বৰা—বৰানি	চাৰ—চাৰন

ৰ-ৰ পাছত থাকিলেও মূললৈ লক্ষ্য কৰি ৰাজেন, নৰেন, হৰেন আদিৰ 'ন' 'ণ' নহয়।

১৬। ই-বিধান

(১) অকাৰান্ত, আকাৰান্ত, একাৰান্ত, শব্দৰ পাছত এ যোগ হ'লে এ মৰি 'ই' হয়। যেনে: কাছ+এ=কাছই, তৰা+এ=তৰাই, পাণ্ডে+এ=পাণ্ডেই।

(২) সিদ্ধা ক্ৰিয়া বিভক্তিত ই যোগ হ'লে ই বা ইকাৰ দিব লাগে। যেনে : খা+ই=খাই, কৰ্+ই=কৰি।

(৩) অকাৰান্ত ধাতুত 'ই' যোগ হ'লে (অ+ই=ঐ) হয়। নহ'লেও থাকে। যেনে : থ+ই=থৈ বা থই।

(৪) অনি, আমি, আলি, ই, ইলি, আহি, উকি, অতি, কি, ইয়াল, ইয়াৰ, অতিয়াৰ, অৰি আদি প্ৰত্যয় যোগত হোৱা বিশেষ্য পদ ইকাৰান্ত শব্দ হয়। যেনে : শো—শোৱনি, পেলা—পেলনি, গছ—গছনি, ধান—ধাননি, পাতল—পাতলালি, মূৰ্খ—মূৰ্খামি, ল'ৰা—ল'ৰালি, চোৰ—চুৰি, কেৰা—কেৰাহি, মেলা—মেলাহি, ভাব—ভাবুকি, বাপ—বাপতি, মিতা—মিতালি, মাহ—মাহিলি, তিতা—তিতিকি, মিচিক—মিচিকিয়া, মিচিকি, ভাগ—ভাগিয়াৰ, মাহ—মাহিয়াল, ভাল—ভালৰি।

(৫) ষ্ণিক্ ষ্ণি, ইমন্, ক্তি, ই'ল, ইকা, ইষ্ঠ, ষি, কি, আৰু ইলা প্ৰত্যয়ান্ত শব্দ ইকাৰ যুক্ত হয়। যেনে : সাহিত্য—সাহিত্যিক, কায়—কায়িক, সৈন্য—সৈনিক, লঘু—লঘিমা, গুৰু—গৰিমা, মহা—মহিমা, জঁট—জঁটিল, অঁাট—অঁাটিল, পঙ্ক—পঙ্কিল, কাম—কামিলা, শীত—শীতিমা, বাৰণ—বাৰণি, গম—গতি, মন—মতি, মালব—মালৱিকা গুৰু—গৰিষ্ঠ, আত্ম—আত্মম্ভৰি ইত্যাদি।

(৬) মৰম বা সৰু বুজাবলৈ যোগ কৰা নিৰ্দেশাৰ্থক বা স্বাৰ্থিক প্ৰত্যয়যুক্ত শব্দ ই-কাৰান্ত হয়। যেনে : বৃক্ষডাল—বৃক্ষডালি, সূতাডাল—সূতাডালি, মাছকণ—মাছকণি, কাপোৰখন—কাপোৰখনি, ল'ৰাটো—ল'ৰাটি, সূতাগছ—সূতাগছি ইত্যাদি।

১৭। ঈ-বিধান

(১) অনী, 'ঈ' প্ৰত্যয়যুক্ত বিশেষণ পদবোৰ প্ৰায়ে ঈ-কাৰান্ত হয়। যেনে : সাহ—সাহসী, ভোগ—ভোগালী, দাম—দামী, মান—মানী, ধন—ধনী, বিজ্ঞান—বিজ্ঞানী, সৌৰব—সৌৰৱী ; আদৰ—আদৰণী।

(২) ভাষাৰ নাম আৰু জাতিৰ নাম প্ৰায়ে ঈ-কাৰান্ত হয়। যেনে : ইংৰাজ—ইংৰাজী, মাৰাঠা—মাৰাঠী, বাঙালী, পাঞ্জাবী, গুৰুমুখী, হিন্দী, বিহাৰী, নেপালী, ৰাজস্থানী, মণিপুৰী, কছাৰী, ত্ৰিপুৰী ইত্যাদি।

(৩) স্ত্ৰীলিঙ্গ বাচক পদবোৰ ঈ বা ঈ-কাৰান্ত হয়। যেনে : নামতী, বোৱনী, ধীৰঁতী, পোৱঁাতী, গোসানী, ছমাৱনী, জীয়ৰী, জীয়াৰী, বোৱাৰী, মাইকী, চেউৰী, গাভীৰঁতী, মাখুন্দী, বেজীমূঈ, দীপালী, কাচুলী, বোৰঁতী, মতৰী, গুমুনী।

(৪) ইন্, বিন, মিন প্ৰত্যয়ান্ত শব্দবোৰ ঈকাৰান্ত হয়। যেনে : মান—মানী, যশস্যা—যশস্বী, জ্ঞান—জ্ঞানী, মায়া—মায়াবী, বাক্—বাগ্মী।

(৫) পশুপক্ষীৰ জাতি বুজোৱা শব্দবোৰ ঈ-কাৰান্ত হয়। যেনে—মেকুৰী, চিলনী, বগলী।

১৮। ৱ-বিধান

অসমীয়া ভাষাৰ 'ৱ' উচ্চাৰণ বিশেষত্ব প্ৰকাশক। আমাৰ চুবুৰীয়া বাঙালী ভাষাত 'ৱ' উচ্চাৰণ নাই। সেই বাবে 'ৱ' বৰ্ণটিও নাই। ৱ-ৰ উচ্চাৰণ (উ+অ), সেই কাৰণে 'ৱ'-ক দ্বিস্বৰীয় ব্যঞ্জন বোলা হয়।

(১) অসমীয়া ভাষাত 'ব' ফলাৰ উচ্চাৰণ ৱ হয়। লিখাত 'ব' লিখা হয়। যেনে : স্বাস্থ্য, বিশ্ব, জ্বলন, বিশেষত্ব, কণ্ব, দ্বাৰা, অন্বয় ইত্যাদি।

(২) অৱ উপসৰ্গ যুক্ত শব্দসমূহত 'ৱ' ব্যৱহাৰ হয়। যেনে : অৱতাৰ, অৱকাশ, অৱাবত, অৱবাহিকা, অৱবোধ, অৱহেলা, অৱজ্ঞা ইত্যাদি।

(৩) প্ৰ আৰু বি উপসৰ্গৰ পাছত থকা 'ব'-ৰ উচ্চাৰণ প্ৰায়ে ৱ হয়। গতিকে 'ৱ' বৰ্ণ দি লিখিব লাগে। যেনে : প্ৰৱেশ, প্ৰৱৰ্তন, প্ৰৱাল, বিৱশ, বিৱৰণ, বিৱেক, বিৱেচনা ব্যৱহাৰ, ব্যৱস্থা, ইত্যাদি।

(৪) ৱতুপ্ প্ৰত্যয় যোগ হ'লে 'ৱ' দি লিখিব লাগে। যেনে : ধনৱান ; জ্ঞানৱান, ভগৱান।

(৫) ৱিণ্ প্ৰত্যায়ান্ত শব্দ ৱ দি লিখিব লাগে। যেনে : মেধাৱী, মায়াৱী।

(৬) অসমীয়া এক আখৰীয়া অকাৰান্ত, আকাৰান্ত আৰু ওকাৰান্ত ধাতুও 'অ' বা 'আ' প্ৰত্যয় যোগ হ'লে অ বা আৰ সলনি 'ৱ' বা 'ৱা' হয়। যেনে : ল+আ=লোৱা, যা+আ=যোৱা, শো+আ=শোৱা, ক+অ=কৱ, খা+অ=খাৱ, ল+অ=লৱ, ইত্যাদি।

(৭) 'অ' আদিত থকা প্ৰত্যয় যোগত আগত অকলে থকা ও-ৰ ঠাইত ৱ হয়। যেনে : গাঁও—গাঁৱলীয়া, নাও—নাৱৰীয়া।

(৮) ওৱা আৰু উৱা প্ৰত্যয় যোগ হ'লে ৱ দিব লাগে। যেনে : হাল—হালোৱা পেট—পেটুৱা, জাত—জতুৱা জাল—জালোৱা, পলা—পলোৱা ইত্যাদি।

(৯) আদিত অকাৰান্ত আকাৰান্ত, আৰু একাৰান্ত বৰ্ণ থাকিলে পাছত থকা 'ব'ৰ উচ্চাৰণ প্ৰায়ে 'ৱ' হয়। যেনে : নৱ, সেৱ, দেৱ, দেৱতা, ৰাৱণ ভাৱনা, কৱি, কৱৰী, আৱাহন, কৱিতা আৱশ্যক, আৱৰ্তন, অমাৱস্যা, শেৱালি দেৱালী ইত্যাদি।

(১০) তদ্ভৱ শব্দও মূলৰ 'ম' লোপ হ'লে ৱ হয়। যেনে : কুমাৰ—কোঁৱৰ, কুমাৰী—কুঁৱৰী, স্মৰণ—সোঁৱৰণ।

(১১) প্ৰগুণ হ'লে উ, উ আৰু ও-ৰ ঠাইত হোৱা 'অৱ' 'ৱ' দি লিখিব লাগে। যেনে : ভূ+অন = ভৱন, শ্ৰু+অন – শ্ৰৱণ, পূ+ইত্ৰ = পৱিত্ৰ, গো+ঈশ = গৱীশ।

(১২) প্ৰবৃদ্ধি হ'লে উ আৰু ঔ-ৰ ঠাইত হোৱা 'আৱ' 'ৱ' দি লিখিব লাগে। যেনে : ভূ+উক = ভাৱুক ভূ+ঈ = ভাৱী' নৌ+ইক = নাৱিক।

(১৩) প্ৰাতিপদিকৰ শেহত উ, উ, ও, ঔ থাকিলে পাছত যুক্ত হোৱা 'এ' ৰ যোগত উভয়ৰ মাজলৈ ৱ আগম হয়। যেনে : সাধু+এ = সাধুৱে, বলো+এ = বলোৱে, মৌ+এ = মৌৱে, বৌ+এৰা = বৌৱেৰা।

১৯। চন্দ্ৰবিন্দুৰ (ँ) ব্যৱহাৰ

(১) ক্ৰিয়া বিভক্তি ওঁ, ওঁতে, আঁ, যোগ হ'লে ক্ৰিয়াপদ চন্দ্ৰবিন্দু ँ যুক্ত হয়। যেনে : খা+ওঁ = খাওঁ, দি+ওঁ = দিওঁ, খা+ইছ্+ওঁ=খাইছোঁ, দি+ইল্+ওঁ = দিলোঁ, যা+আঁ = যোৱাঁ, ল+ওঁতে = লওঁতে, দি+ওঁতে=দিওঁতে, কৰ্+ওঁতে = কৰোঁতে।

কিন্তু ধাতুৰ অন্তত ন, ম, ঙ আদি অনুনাসিক বৰ্ণ থাকিলে ওঁ, ওঁতে, আঁ বিভক্তিৰ চন্দ্ৰবিন্দু লোপ হয়। যেনে :

শুন্+ওঁ = শুনো, নাম্+ওঁ=নামো, ভাং+ওঁ = ভাঙো, শুন্+ওঁতে=শুনোতে, নাম+ওঁতে = নামোতে, ভাং+ওঁতে = ভাঙোতে, নমা+আঁ = নমা, শুন্+আঁ=শুনা।

(২) ম লুপ্ত হৈ ৱ হ'লে তত্ভৱ শব্দৰ ৱ-ৰ পূৰ্ব বৰ্ণত চন্দ্ৰবিন্দু যোগ হয়। যেনে : কুমাৰ = কোঁৱৰ, কুমাৰী = কুঁৱৰী, স্মৰণ = সোঁৱৰণ।

(৩) মধ্যস্থ অনুনাসিক বৰ্ণ লুপ্ত হৈ আনুনাসিকী উচ্চাৰণ থাকিলে তাৰ পূৰ্ব বৰ্ণত ँ ব্যৱহাৰ কৰিব লাগে। যেনে : কম্পন = কঁপনি, সঞ্চয়—সাঁচন, জঞ্জাল—জাঁজ, বেঙ্কা—বেঁকা, সঞ্চা—সাঁচা, দন্ত—দাঁত, গ্ৰাম—গাঁও।

(৪) আনুনাসিক বৰ্ণৰ বাদে আন কোনো কোনো বৰ্ণ লুপ্ত বা সলনি হ'লেও ँ ব্যৱহাৰ হয়। যেনে : স্ৰোত—সোঁত, গ্ৰাম—গাঁও, গৰ্ত—গাঁত, ঘৰ—ঘঁৰ, ঘোটক—ঘোঁৰা, ঘাস—ঘাঁহ, গেহ—ঘেঁহ, হাস্ত—হাঁহি, কুঞ্জ—কুঁজ, হংস—হাঁহ, শ্বেত—শেঁতা, শুষ্ক—শুঁঠ, কাশ—কঁহুৱা, কোষ—কোঁহ।

২০। ও-ৰ ব্যৱহাৰ

(১) অসমীয়া ভাষাৰ অকাৰান্ত আৰু আকাৰান্ত ধাতুত 'আ' যোগ হ'লে ধাতুৰ 'অ' আৰু 'আ' মাৰি 'ও' হয়। যেনে :

ল+আ = লোৱা, খ+আ=খোৱা, খা+আ = খোৱা, কৰা+আ = কৰোৱা, শুনা+আ=শুনোৱা।

(২) কাৰ্য বুজাবলৈ অকাৰান্ত ধাতুত 'অন' যোগ হ'লে ধাতুৰ 'অ' মৰি 'ও' হয়। যেনে :

ল+অন = লোৱন, থ+অন = থোৱন, ব+অন = বোৱন, ৰ+অন = ৰোৱন, ক+অন=কোৱন।

(৩) এক আখৰীয়া অকাৰান্ত ধাতুত ই যোগ হ'লে ধাতুৰ 'অ' 'ও' গন্ধী হয়। যেনে :

ল+ই = ল'ই বা থ+ইবা = থ'বা, ল+ইম্ = ল'ম।

হ+ইল = হ'ল, ৰ+ইছিল=ৰৈছিল, হ+ইল্+এ=হ'লে।

(৪) ব্যঞ্জনান্ত ধাতু বা প্ৰাতিপদিকৰ পাছত ও যোগ হ'লে 'ও'কাৰ হৈ লগ লাগে। যেনে : মানুহ+ও = মানুহো, কৰ্+ওৱা = কৰোৱা, কৰ্+ওঁ = কৰোঁ।

(৫) অযুক্ত ই আৰু ঐকাৰান্ত পদৰ পাছত ও যোগ হ'লে 'ই'-ৰ ঠাইত 'য়' হৈ ওকাৰ যোগ হয়। নহৈও থাকে। যেনে :

ল'ৰাই+ও = ল'ৰায়ো বা ল'ৰাইও, চৰাই+ও = চৰাইও বা চৰায়ো।

গাধই+ও = গাধয়ো বা গাধইও, ভাই+ও = ভাইও, বা ভায়ো।

পাণ্ডেই+ও = পাণ্ডেয়ো বা পাণ্ডেইও, গৈ+ও =গৈও, বা গৈয়ো।

(৬) আকাৰান্ত, ইকাৰান্ত, ঈকাৰান্ত পদৰ পাছত ও যোগ হ'লে কোনো পৰিৱৰ্তন নহৈ লগ লাগে। যেনে : ৰজা+ও = ৰজাও, মণি+ও = মণিও, ধনী+ও = ধনীও কণী+ও = কণীও।

ৰাণী+ও = ৰাণীও, ল'ৰা+ও = ল'ৰাও।

২১। য়-ৰ ব্যৱহাৰ

(১) 'য়' এটা দ্বি-স্বৰীয় বৰ্ণ। অনেক ঠাইত 'য়' (ই+অ) বুলি উচ্চাৰণ কৰা হয়। যেনে : তয়া = তইয়া, মায়া = মাইআ। স্বৰবৰ্ণ যুক্ত হ'লে সাধাৰণতে এনে উচ্চাৰণ কৰিব লাগে।

(২) স্বৰহীন হ'লে 'য়'-ৰ প্ৰকৃত উচ্চাৰণ ওলাই পৰে। যেনে : যায়, খায়, লয়, হয়, নহয় ইত্যাদি।

(৩) আগত ইৰ উচ্চাৰণ থাকিলে অৰ্থাৎ ই, ঈ, আৰু ঐ আগত থাকিলে য় তাৰ নিজ উচ্চাৰণ এৰে। আৰু যুক্ত হৈ থকা স্বৰবৰ্ণৰ প্ৰাধান্য বৰ্তে। যেনে : বিয়া = বিআ, জীয়া = জীআ, দিয়ে = দিএ, বিয়োগ = বিওগ, বিয়ৈ = বিঐ, ৰবৈয়া = ৰবৈআ, ইয়ো = ইও

(৪) অকাৰান্ত আৰু আকাৰন্ত ধাতুৰ পাছত 'এ' যোগ হ'লে 'এ' বিকল্পে 'য়' হয়। যেনে : ল+এ = লয় ; ওলা+এ = ওলায় ; মৰিয়া+এ=মৰিয়ায়।

(৫) ই, ঈ বা ঐ অন্তত থকা শব্দৰ পাছত এ যোগ হ'লে বা এ আদিত থকা প্ৰত্যয় যোগ হ'লে 'ই' উচ্চাৰণৰ প্ৰভাৱত উভয়ৰ মাজলৈ 'য়'ৰ আগম হয়। যেনে—সখি+এ =সখিয়ে, সখি+এৰা=সখিয়েৰা, নদী+এ=নদীয়ে, আমৈ+এ=আমৈয়ে।

(৬) যুক্ত হৈ নথকা ই-ৰ পাছত ও অনুসৰ্গ যোগ হ'লে 'ই' 'য়'-লৈ পৰিবৰ্তিত হয়। যেনে: মই+ও=ময়ো, তই+ও=তয়ো।

ওপৰৰ (৬) নিয়ম অনুসৰি অসমীয়াই+ও=অসমীয়াইও=অসমীয়ায়ো হ'ব পাৰে। অসমীয়াও আৰু অসমীয়াইও বা অসমীয়ায়ো পদ দুটিৰ পাৰ্থক্য আছে। যেনে: **অসমীয়া** এটা সুসভ্য জাতি। **অসমীয়াও** এটা সুসভ্য জাতি। ভাৰতীয় অন্যান্য জাতিৰ দৰে **অসমীয়াইও** বা **অসমীয়ায়ো** ঐতিহ্যৰ গৌৰৱ কৰিব পাৰে। এই বাক্যত অসমীয়াইয়ো শব্দ ব্যৱহাৰ কৰিলে 'ই'ৰ উচ্চাৰণ অদৰকাৰী ভাৱে দুবাৰ কৰিবলগীয়া হয়। সেইদৰেই পাণ্ডেই+ও=পাণ্ডেয়ো বা পাণ্ডেইও হ'ব পাৰে, পাণ্ডেয়েও নহয়। কাৰণ পাণ্ডে শব্দত প্ৰথমা 'এ' বিভক্তি যোগ হ'লে পাণ্ডেই হয়, 'পাণ্ডেয়ে' নহয়। পচুৱৈ শব্দ প্ৰথমাৰ একবচন 'এ' বিভক্তি যোগ হলে ওপৰৰ (৪) নিয়ম মতে পচুৱৈ+এ=পচুৱৈয়ে হয়। তাত ও অনুসৰ্গ যোগ হ'লে পচুৱৈয়েও পদ হ'ব পাৰে। 'পচুৱৈয়েইও' বা 'পচুৱৈয়েয়ো নহয়।

অসমীয়া ভাষাত পাছ—পাচ; পিছ—পিচ শব্দ চাৰিটা কোনো প্ৰভেদ নৰখাকৈ যেয়ে যেনেকৈ মন যায় তেনেকৈ ব্যৱহাৰ কৰে। আমাৰ মতে সময়ৰ ব্যৱধান বুজাবলৈ পশ্চাৎ শব্দজাত পাচ বা পিচ আৰু ক্ৰম বুজাবলৈ পুচ্ছ শব্দজাত পাছ বা পিছ শব্দ ব্যৱহাৰ কৰিব লাগে। পিচ আৰু পিছ শব্দ দুটা পাচ আৰু পাছৰ অপেক্ষাকৃত কোমল উচ্চাৰণ। গতিকে পাছৰ সলনি পিছ আৰু পাচৰ সলনি পিচ লিখিব পাৰি।

অনেকে আ-কাৰ যুক্ত শব্দ কোমল কৰিবলৈ আ-কাৰৰ ঠাইত এ-কাৰ লগাই লয়। এই নিয়ম সকলো ক্ষেত্ৰতে মানি চলিব নোৱাৰি। 'নালাগে'ক 'নেলাগে', 'নাথায়'ক 'নৈথায়' বুলি মানিলেও আদাক, এদা, 'জাহাজ'ক জেহাজ, 'কাছাৰি'ক কেছাৰি বুলি কোৱা বা লিখা অনুচিত। আটাই-ক এটাই, 'আলাহ'ক এলাহ, 'আলহুৱা'ক এলেহুৱা বুলি ক'লে বা লিখিলে ভুল হ'ব। কিয়নো আটাই মানে 'সকলো' এটাই মানে 'শেষ কৰি'; আলাহ মানে ঘৃণা, এলাহ মানে সোৱোপালি, আলহুৱা মানে অতি কোমল, এলেহুৱা মানে সোৱোপা।

পঞ্চম অধ্যায়

ধ্বনিতত্ত্ব [৪]

২২। শব্দৰ উচ্চাৰণ বিধি

অসমীয়া ভাষাত কেইটামানহে অকাৰান্ত শব্দ আছে। সৰহভাগ অকাৰান্ত শব্দ ব্যঞ্জনান্ত কৰি উচ্চাৰণ কৰা হয়।

২৩। অকাৰান্ত উচ্চাৰণ হোৱা শব্দবোৰ

(১) এটা বৰ্ণ বা আখৰৰ শব্দ আৰু ধাতু—ব, ন, ক, দ, ৰ, থ, শ, ল।

(২) কেইটামান মাছৰ নাম—নাৰ, পাভ, বাত, ক'লীয়াজাৰ, আৰু বাৰ (বৰালি)।

(৩) সংখ্যাবাচক কেইটামান শব্দ—ন, এঘাৰ, বাৰ, তেৰ, পোন্ধৰ, যোল, সোতৰ, ওঠৰ, শ (দশ অৰ্থতাৰৰ 'দশ' শব্দ অকাৰান্ত), শত।

(৪) অনুস্বাৰৰ পাছত থকা একক ব্যঞ্জন বৰ্ণ অকাৰান্ত হয়। যেনে: কংস, বংশ, হংস, মাংস, সিংহ, ধ্বংস, অংশ।

(৫) ঋ-কাৰ পাছত থকা অযুক্তবৰ্ণ—কৃশ, গৃহ, বৃষ।

(৬) ঐ আৰু ঔৰ পাছত থকা অযুক্তবৰ্ণ—ঐশ, শৈৱ, দৈৱ, গৌণ, পৌৰ, সৌৰ, ভৌন, যৌন, মৌন।

(৭) শব্দৰ অন্তত 'য়' থাকিলে, আগত যদি অ-সৱৰ্ণ ভিন্ন অন্য স্বৰ থাকে সেই শব্দৰ উচ্চাৰণ অকাৰান্ত হয়। যেনে: প্ৰিয়, হেয়, ক্ষত্ৰিয়, কেন্দ্ৰীয়, যাৱতীয়, কৰণীয়, বৰণীয়, ভাৰতীয়, মাননীয়, বৰ্গীয়, শোচনীয় ইত্যাদি।

(৮) অন্য স্বৰ সংযোগ নথকা সংযুক্ত বৰ্ণ শব্দৰ অন্তত থাকিলে 'অ' উচ্চাৰণ হয়। যেনে: দন্ত, অৰ্থ, যন্ত্ৰ, বন্ধ, ৰাষ্ট্ৰ, সূত্ৰ, অঙ্ক, বিপ্ৰ, মিশ্ৰ, ইত্যাদি।

(৯) ত, চ ক্ত, প্ৰত্যয়যুক্ত শব্দ অকাৰান্ত হয়। যেনে—গত, মৃত, হত, জাত বঞ্চিত, স্নাত, পঙ্কজ, সৰোজ, অথচ, তত্ৰাচ।

(১০) শব্দৰ শেষ বৰ্ণ ৱ হ'লে প্ৰায়ে অকাৰান্ত উচ্চাৰণ হয়। যেনে: দেৱ, শিৱ, নৱ, সেৱ, অভিনৱ, ভৱ ইত্যাদি।

কিন্তু ষ্ণ প্ৰত্যয়ান্ত শব্দ হ'লে ব্যঞ্জনান্ত উচ্চাৰণ হয়। যেনে: মাধৱ, যাদৱ, কেশৱ, বৈষ্ণৱ, পাণ্ডৱ, ৰাঘৱ ইত্যাদি। ঘোৰা, পদ, নাম, আদিত প্ৰায় সকলোবোৰ অকাৰান্ত শব্দ অকাৰান্ত কৰি মতা হয়।

(১১) নিত্য কালৰ দ্বিতীয় পুৰুষৰ অনাদৰ ক্রিয়াপদ অকাৰান্ত হয়। যেনে : খাৱ, দিয়, পঢ়, নিয়, আন, ধৰ, মাৰ ইত্যাদি।

(১২) কেইটামান শব্দ সদায় অকাৰান্ত কৰি মাতিব লাগে, যেনে : ওথ, ভাদ, পল, পাৰ, কাছ, গাধ, অথচ, বিকচ, শুভ, অশুভ, উভ, নভ।

(১৩) দিন, দীন, মুখ, জন, যুগ, শূল, সুত, হিত, শীত, লোক, পীত, দীঘ, আদি শব্দৰ পাছত আদিত ব্যঞ্জন থকা শব্দ বা এক আখৰীয় প্রত্যয় যোগ হ'লে শব্দবোৰ অকাৰান্ত হৈ পৰে, যেনে : দিনমণি, দিনকৰ, দীনবন্ধু, মুখবলী, জনস্রোত, যুগধৰ্ম, শূলপাণি, সুতপুত্র, হিতকাৰী, শীতল, পীতল, দীঘল, পীতবস্ত্র, মুখচন্দ্র, জনস্রোত জনগোষ্ঠী, জন নায়ক, লোকগীত ইত্যাদি।

(ক) কিন্তু একবচন বুজালে বা একবচন বোধক শব্দ বা প্রত্যয় যোগ হ'লে লোক শব্দ অকাৰান্ত নহয়। যেনে : সেই লোকজন ইয়ালৈ আহিছে।

(খ) দুই+এক, তিনি+এক আদি সংখ্যাবাচক শব্দ, যোগ হ'লে 'জন' আৰু দিন শব্দ অকাৰান্ত নহয়। যেনে : জনদিয়েক, জনতিনেক, জনচেৰেক, দিনদিয়েক।

(১৪) ইব প্রত্যয়ান্ত ক্রিয়াপদ অকাৰান্ত হয়। যেনে : কৰিব, খাব, দিব, যাব আহিব, শুব, পঢ়িব ইত্যাদি।

(১৫) অন্ত্য বৰ্ণত বাদে শব্দৰ আগৰ বৰ্ণবোৰত অন্য স্বৰযুক্ত হৈ নাথাকিলে দুটা বৰ্ণৰ মাজত 'অ' উচ্চাৰিত হ'ব লাগে। যেনে : মৰম, শয়ন, ভৰত, অলপ, অসম, জনৰয়, অসমৰ, মৰমৰ ইত্যাদি।

(১৬) মাজত য় থাকিলে 'য়'ৰ পাছত অ'ৰ উচ্চাৰণ প্রায়ে নহয়। যেনে : কয়লা ময়লা, ময়না, লয়লা।

২৪। শব্দাংশ উচ্চাৰণ

উপসৰ্গ, প্রকৃতি আৰু প্রত্যয় লগ লাগি ন ন শব্দ বা প্রকৃতিৰ সৃষ্টি হয়। অৰ্থ বিচাৰত এই তিনিটাৰ ভিন্নভাৱে বিচাৰ কৰা হয়, কিন্তু উচ্চাৰণৰ বেলিকা তেনে ভিন্নক কৰিব নোৱাৰি। সহজ সৰলভাৱে উচ্চাৰণ কৰাটোহে ৰীতি। যেনে :

শব্দ	শব্দাংশ	উচ্চাৰণ কৰা হয়
পলসুৱা	পলস+উৱা	পল+সুৱা
সেউজীয়া	সেউজ+ঈয়া	সেউ+জীয়া
(কিন্তু) সৰবৰহী	সৰব+বহ+ঈ	সৰব+বহী
ল'ৰাহঁত	ল'ৰা+হঁত	ল'ৰা+হঁত

২৫। লিখন

(১) সংযুক্ত হোৱা উপসৰ্গ, প্রকৃতি আৰু প্রত্যয় একে থুপতে লিখিব লাগে। যেনে : অচল, পৰিণাম, অবিবেকী, ল'ৰাবোৰ, গিৰীহঁত, সিবোৰ, সিবিলাক, আইসকল, অধিকাৰিণী।

(২) সন্ধিযুক্ত হ'লে একে থুপতে লিখিব লাগে। যেনে :
হৰেশ্বৰ, মহৌষধ, গজানন, পৰমেশ্বৰ, যাদবেন্দ্র,

(৩) সমাসসিদ্ধ হ'লে সমস্ত পদটি এটা পদ কৰি লিখিব লাগে। যেনে :
নৰনাৰায়ণ, চাবিআলি, অমৃতধাৰা স্বেচ্ছাসেৱক, বেঙেনাবুলীয়া, হাতেকটা-সুতা নাৰীমূর্তি, ধলপুৰা।

(৪) সমস্ত পদ এটা পদ কৰি লিখাত অসুবিধা হ'লে, মাজত সমান চিন দিব লাগে। যেনে : গ্রহ-বিপ্র-কন্যা, নৃ-মুণ্ড-মালিনী, জন-মানস, জল-স্রোত।

(৫) যুটীয়া শব্দবোৰ সম্বন্ধ চিন দি লিখিব লাগে। যেনে : ভাই-ককাই, মৰম-স্নেহ, বঙ-চিন্তা, ধন-দৌলত, গাই-বাই-চা, উঠ-বহ, ধন-বিত।

(৬) অগত্যা শব্দ ভাঙি লিখিবলগীয়া হ'লে অৰ্থ থকা যেন কৰি ভাঙিব লাগে ; তাতো সম্বন্ধ চিন ব্যৱহাৰ কৰিব লাগে। বিশেষকৈ শাৰী পূৰ হোৱা ক্ষেত্রতে ছপা কাকতত এনে কৰা হয়। হাতেলিখা কাকতত পূৰা শব্দটো লিখিবলৈ ঠাই নুজুৰিলে গোটেই শব্দটোকে পৰৱৰ্তী শাৰীলৈ নি লিখিব লাগে। অৰ্থাৎ অমৃতধাৰা শব্দটি, অমৃ-তধাৰা' নিলিখি অমৃত-ধাৰা বুলি লিখিব বা ছপাব লাগে। মৰম-স্নেহ শব্দক 'মৰ' এঠাইত লিখি 'ম-স্নেহ' আন এঠাইত লিখিব নালাগে। সেইদৰে 'ভাই-ক' 'কাই', 'অসু' 'বিধা', 'অবি' 'বেকী' কৰি লিখা বা ছপা কৰা অনুচিত।

ষষ্ঠ অধ্যায়

শব্দ তত্ত্ব [১]

২৬। অসমীয়া ভাষাৰ শব্দসম্ভাৰ

ভাষা এটাৰ প্ৰকৃতি অৰ্থাৎ মূল ধাতু আৰু শব্দবোৰৰ গুৰি-গোষ্ঠী নিখুঁতভাৱে নিৰ্ণয় কৰা সুকঠিন। অসমীয়া ভাষাৰ বহু প্ৰকৃতিৰ মূল বিচাৰি হাবাথুৰি খাব লগীয়া অৱস্থা এতিয়াও আছে। সেয়ে বহু প্ৰকৃতিৰ মূল নিজৰ ইচ্ছামতে বিশেষ কোনোবা এটা ভাষাত বিচাৰিবলৈ যোৱা, টানি আঁজুৰি হ'লেও সেই ভাষালৈ নিবলৈ খোজাৰ প্ৰৱণতা এটা দেখা যায়। এই প্ৰৱণতাৰ কাৰণেই বিভিন্ন জনে বিভিন্ন মত দাঙি ধৰে।

অসমীয়া ভাষাৰ জীয়নী শক্তি আৰ্য্য ভাষাগোষ্ঠীৰ পৰা অহা। সেই বুলি অসমীয়া ভাষাৰ মূল সকলবোৰ আৰ্য্যভাষা-গোষ্ঠীত বিচাৰি পোৱাটো সম্ভৱ নহয়।

আৰ্য্য ভাষা-গোষ্ঠীৰ বিকাশ আৰু প্ৰসিদ্ধি উত্তৰ-পশ্চিম ভাৰতত হৈছিল বুলি ক'ব পাৰি। কথিত ভাষাক সংস্কাৰ কৰি তাতেই ব্যাকৰণৰ চক্ৰবেহুও তৈয়াৰ কৰা হৈছিল। পাণিনি ব্যাকৰণে তাৰে প্ৰমাণ দিয়ে। আৰ্য্য বিস্তাৰৰ সময়ত বিভিন্ন স্থান-স্থিতি আৰু জনসমষ্টিৰ সংস্পৰ্শত আৰ্য্য ভাষাই বহু ঠাল-ঠেঙুলি বিস্তাৰ কৰিলে। ভাষা-তত্ত্বান্বেষী পণ্ডিতসকলে ভাষাৰ সুস্থিৰতাৰ চিন্তা কৰি তেতিয়াও ব্যাকৰণৰ ৰীতি-নীতি তৈয়াৰ কৰিছিল আৰু সেইবোৰ মানি চলাৰ নিৰ্দেশ দিছিল। জন-গোষ্ঠীৰ মুখ-বাগৰা ভাষাই সেই নিৰ্দেশ নামানিলে। স্থান-কাল-পাত্ৰ ভেদে ঠাঁচ সলোৱা সচ্ছল স্বাভাৱিক গতি ব্যাহত নহ'ল। ফলত ব্যাকৰণসম্মত ভাষা কেৱলমান পণ্ডিতৰহে ভাষা হৈ পৰিল। সেয়াই সংস্কৃত ভাষা। মুখ বাগৰি চলা আৰ্য্য ভাষাই সংস্কৃত ভাষাক অৱজ্ঞা নকৰাকৈয়ে জন-গোষ্ঠীৰ সংস্পৰ্শলৈ অহা বিভিন্ন ঠাইত বিভিন্ন ৰূপ পৰিগ্ৰহ কৰিলে। তাকে পালি আৰু প্ৰাকৃত নাম দিয়া হ'ল।

ভিন ভিন ৰূপ পৰিগ্ৰহ কৰা আৰ্য্য ভাষাৰ ঠাল-ঠেঙুলিবোৰক স্থান-স্থিতি হিচাপে ভাষাবিদ্ পণ্ডিতসকলে প্ৰধান চাৰিটা ভাগত ভাগ কৰি উত্তৰ-পশ্চিমত পৈশাচী; দক্ষিণ পশ্চিমত মহাৰাষ্ট্ৰী, মধ্য খণ্ডত শৌৰসেনী আৰু পুৱখণ্ডৰ ভাষাক মাগধী প্ৰাকৃত নাম দিলে। অসমীয়া ভাষা মাগধী প্ৰাকৃতৰ পৰা ওলোৱা। আৰ্য্য ভাষাই সিন্ধু আৰু গঙ্গা উপত্যকাত ভটিয়াইছিল, ব্ৰহ্মপুত্ৰ উপত্যকাত উজাইছিল।

প্ৰাচীন কামৰূপ তিব্বত বৰ্মী আৰু অষ্ট্ৰিক ভাষা-ভাষীৰ অধ্যুষিত স্থান। আৰ্য্য জাতি আৰু আৰ্য্য ভাষাক সুৱাগুৰি তুলি কামৰূপলৈ অনা হৈছিল যদিও তিব্বত-বৰ্মী অষ্ট্ৰিক

ভাষা-ভাষী সকলৰ মাজ-মজিয়াত আৰ-বেৰ দিয়ে ৰাখিছিল। সেয়ে অসমীয়া ভাষাত আৰ্য্য ভাষা, তিব্বত-বৰ্মী ভাষা আৰু অষ্ট্ৰিক ভাষাই এটি অপূৰ্ব পৰম্পৰাৰ সৃষ্টি কৰিছে।

যি কোনো ভাষাকে কেইহাজাৰ বা কেই শ মান পূৰ্ব-পৰিচিত শব্দেৰে বান্ধি ৰাখিব নোৱাৰি। জীয়া ভাষা এটাৰ ত্যাগ আৰু গ্ৰহণ উভয়ে চলে। কিছুমান পূৰ্ব-প্ৰচলিত শব্দ অকামিলা হয়, ন ন প্ৰকৃতি সোমাই পৰে। ত্যাগতকৈ গ্ৰহণ বহুগুণে বেছি। পুৰণিকে ধৰি থাকিব লাগিব নাইবা বাছ-বিচাৰ নকৰাকৈ নতুন সুমুৱাই ল'ব লাগিব বুলি ধৰা-বন্ধা নীতি ইয়াত নাখাটে। এটা ভাষাৰ ভাব প্ৰকাশৰ ক্ষমতাৰ ওপৰতে এই কথা বেছিকৈ নিৰ্ভৰ কৰে। ইংৰাজী ভাষাৰ দৰে উন্নত ভাষায়ো আৱশ্যক যেন দেখিলে শ'ই শ'ই শব্দ গ্ৰহণ কৰা দেখা যায়। অভিধান আৰু ব্যাকৰণত সেইবোৰে স্থানো লাভ কৰিছে।

প্ৰব্ৰজন, ভ্ৰমণ, আহ-যাহ, বেহা-বেপাৰ, তীৰ্থ দৰ্শন. শাসন, যুদ্ধ-বিগ্ৰহ, শিক্ষা, অন্য দেশৰ সাহিত্যৰ আমদানি আদিৰ কাৰণে নানাদেশৰ নানা ভাষাৰ শব্দ, প্ৰত্যয় আনকি ঠাঁচ পৰ্যন্ত আন এখন দেশলৈ যাব পাৰে। অসমীয়া ভাষাত থলুৱা ভাষা সমূহৰ শব্দ-সম্ভাৰ আৰু ঠাঁচৰ উপৰি ইংৰাজী, ফৰাচী, পৰ্তুগীজ, আৰবী, ফাৰ্চী, চীন, দ্ৰাবিড়, টাই, মঙ্গোলীয়ান আদি ভাষাৰ শব্দ আৰু ঠাঁচ বহুতো সোমাইছে। সকলোবোৰ শব্দ আৰু ঠাঁচ সম্বন্ধে খবচি মাৰি ইয়াত আলোচনা কৰাটো সম্ভৱ নহয়। প্ৰায় সকলো ভাষাতে কম-বেছি পৰিমাণে এনে মিশ্ৰণ ঘটিছে। সেইবাবে বিতং আলোচনা নকৰি সংক্ষেপে তালিকা এখন দিবলৈ যত্ন কৰা হৈছে।

(১) ইংৰাজী শব্দ

ইংৰাজৰ শাসন, ইংৰাজী শিক্ষা আৰু ইংৰাজসকলৰ লগত বেহা-বেপাৰ চলাৰ ফলত বহুতো ইংৰাজী শব্দ আমাৰ ভাষাত সোমাল। তাৰে কিছুমান হুবহু আহিল, কিছুমান সৰলীকৃত হৈ সোমাল, কিছুমান অসমীয়া শব্দৰ লগত মিলি গ'ল, কিছুমানে অসমীয়া সাজ পিন্ধি নতুন ৰূপ ল'লে।

খাটি ইংৰাজী শব্দ : স্কুল, কলেজ, জজ, জেল, পুলিচ, চুপাৰিণ্টেণ্ডেণ্ট, ইন্সপেক্টৰ, নটীচ, অফিচ, পোষ্টকাৰ্ড, ফাইল, পেন্সন, মেপ, গ্লোব, বোৰ্ড, চক, পেন্সিল, স্কেল, পিন, ক্লিপ, ইঞ্চি, ফুট, মাইল, ফাৰ্লং, ডিৰেক্টৰ, ডাক্তৰ, ফাউণ্টেন পেন, পাউডাৰ, স্নো, কোট, পেণ্ট, বুটাম, চেণ্ডেল, পাম্পচু ব্লাউজ, ট্ৰাক, বাচ, ভেনেট, পেট্ৰোল, ডিজেল, লৰী, মটৰ, চাইকেল, স্কুটাৰ, ষ্টেচন, পাৰ্ছেল, ৰেল, লাউড স্পিকাৰ, টেলিভিচন, মাইক, গেলেৰি, ড্ৰপচিন, পিয়ন, বুকপোষ্ট, মণিঅৰ্ডাৰ, টেলিগ্ৰাম, টেলিফোন, গেচ, ৰেডিও, এচেন্স, এৰোপ্লেন, জংছন, পেচেঞ্জাৰ, প্লেটফৰ্ম, হেলিকপ্টাৰ, হেণ্ডিমেন, ড্ৰাইভাৰ,

এক্সপ্রেচ, স্পিৰিট, টিন, ৱৰ্কশপ, ক্রচিং ওভাৰব্রিজ, চিগনেল, লাইট, টৰ্চ, মিল, বেল, ৰিম, ডজন, গ্ৰোচ, চেমিজ, ফেন, চেক, ইঞ্জিনিয়াৰ, ফুটবল, বেডমিণ্টন, বল, ভলিবল, টেনিছ, বেট, হেণ্ডবল, অফ্ চাইড, পেনাল্টি, ৰেকেট, আউট, চেঞ্চুৰি, হুইচেল, চাৰ, ৰেফাৰী, ক্রিকেট, পলো, গ্রাউণ্ড, গাল্ফ, পাৰ্টি, এক্সৰে, থিয়েটৰ; চিনেমা, ফ্ৰেম, কেপ্টেন, চাবমেৰিন, মেচিন গান, বেঙ্ক, ট্ৰেজাৰি, চালান টিকট, কনভয়, ফটো, ইত্যাদি।

অসমীয়া সাজেৰে ইংৰাজী শব্দ: হেড পণ্ডিত, জীপগাড়ী, বুটজোতা, স্কুলীয়া, কলেজীয়া, ৰেল আলি, কোটচোলা, চেকবহী।

সৰলী কৰণ হৈ অহা ইংৰাজী শব্দ: বোম্ = বোমা, বক্স = বাকচ, চিপয় = চিপাহী, লেম্প = লেম, গ্লাচ = গিলাচ, বিয়েৰাৰ = বেহেৰা, গো-ডাউন = গুদাম, ড্ৰয়াৰ = ডেৰাজ, আলমিৰা = আলমাৰি।

(২) আৰবী শব্দ

অসমৰ আদালতবোৰত আৰবী আৰু ফাৰ্চী শব্দই প্ৰথমতে চলিছিল, সেইবোৰ এতিয়াও চলি আছে: আইন, আদালত, আতৰ, আচল, আচামী, কজ্জা, উকিল, এজলাচ, ওজন, মাবিচ, কলম, কিস্তি, খবৰ, খাতিৰ, খাজানা, খাবাপ, গৰম, গাৰু, গিলিপ, গোলাম, জামিন, জাহাজ, তাৰিখ, দৰ্খাস্ত, দলিল, নকল, নবাব, নমুনা, নাবালক, ফকিৰ, ফচল, ফৌজ, বদল, বাকী, ৰকম, মজবুত, মালিচ, ৰায়ত, লোকচান, চৰম, সদৰ, চাহাব, হুজুৰ, হাকিম, হাজিৰ, হিচাব, হুকুম, হোকা, হজ্ব, হুৰ্মত, কাজিয়া, চখ, চৌখিন, চৰবৎ, মস্কিল, লেফাফা ইত্যাদি।

(৩) ফাৰ্চী শব্দ

কাৰখানা, কাগজ, কাৰিকৰ, কুস্তি, খৰচ, খৰিদ, গ্ৰাম, খাম-খেয়াল, খিচমিচ, খোৰাক, খোচামোদ, গোমস্তা, চচমা, চেহেৰা, চান্দা, জমিন, জমিদাৰ, জেদ, জোৰ, দৰ্কাৰ, দোকান, দৰজা, পচন্দ, পোছাক, পিয়লা, বন্দুক, বজাৰ, বায়না, বৈচাবা, বেছি, মজা, মছলা, মম, মোজা, ময়দা, মোহৰ, মেতৰ, লেকাম, চহৰ, বকচিচ ইত্যাদি।

(৪) তুৰ্কী শব্দ

কঁাচি, গালিচা, দলিচা, চিক, দাৰোগা, বাহাদুৰ, জেপ, জাৰি, বেগম, কাবু, লাচ, পায়জামা, কামান, চাপকন, ঘাগৰা ইত্যাদি।

(৫) পৰ্তুগীজ শব্দ

চাবোন, আলমাৰি, আগৰ, পাওৰুটি, ফিটা বেহেলা, চাবি, বাল্টি, মিস্ত্ৰি, বটালি, বেন্দা, নিলাম, পিপা, আয়া, চালচা, ইস্পাত, খানচামা ইত্যাদি।

(৬) ফৰাচী শব্দ

কাতুৰ্জ, ফিৰিঙি, কুপন।

(৭) চীনা শব্দ

চাহ, লেচু, চেনি।

(৮) খাচী শব্দ

কাবৌ, কিংখাপ, খামোচ, খং, কমা, ডিঙা, জেং, হেনো, জপা, জঞ্জাল, জহা, দোমাচা, কাবু, মেথোন, এনেই, চোকোৰা, শালমন, নোডোকা, চুত, টাৰি, ভুৰ, তুৰা, সফৰি, দলৈ, লাখুটি, ওলম. ইত্যাদি।

(৯) মাৰাঠী শব্দ

থক, খাৰণি, থাপ, জকৰা, তাণ্ডৰণ, বৰঙণি, বেজি।

(১০) মুণ্ডাৰী ভাষাৰ শব্দ

আটা, আটোমটোকাৰি, বিলা, জঙ্ঘৰা, গেদেৰা, হুটহুটা, জুমুকা, কডো, লাটুম, লেহেম, লকমা, মাই, মাইকী, মুঠন, মুগা, উবুৰি, উতঙ্গুৰা, চিকৰা, চোঙ, সোতা, টুপুৰা, ঠেটুৱাই।

(১১) চাওতালী শব্দ

আলাবাছু, আট, ভোদা, আঠকুৰিয়া, ভিৰা, গাৰ, ঘুটলে, মুটমুট, গোহাৰি, ভুটুকা, বোকা, চহল, চকল, চিপ, চোপ, ডবলা, ধুমা, টগা, যুগুত, লেঙা, জেংৰা।

(১২) টাই-আহোম শব্দ

কাৰেং, খামটি, জান, বান, কাই, লিকচৌ, লিটিকাই, বটলহি, পাঃ, দোনা, জেকা, বিৰি, বুৰঞ্জী, টকালি, গাভৰু, মেহেঙা, গোমচেং, হেংদান, ফচৌ, দেও, মগৰদানা, সাতসৰী, পুথাও, ভাণ্ডৰীয়া, ফুকন, বৰা, হাজৰিকা, শইকীয়া, কঁাড়ী, পাইক, চকল, চাং, গড়খাৰৈ, খাট, টুং, হেঙা, ফাও, বেঙা, মৈদাম, নগুলা, গোহাঁই, পাণ্ডি, লিগিৰী, চাংমাই, চাওফাং, লগুৱা, টাংবাং, চৌ, খাং।

(১৩) বড়ো-কছাৰী শব্দ

হামবেং, হাজো, হাফমা, হাফলং, হাফলু, হাবুং, ডাউক, মুইহ, খৈৰা, খৰাহি, জাপি, বিহা, কেৰু. খাৰু, পেপা, টক্কা, ঢাল, কটাৰী, ডাব, ভোৰা, ঢোল, মেঠনি, কড়িয়া, দাখৰ, জঙ্ঘৰা, ভুচুং, উদং, ডলা, ডুলি, জপনা, জোং, হুলাবাৰি, খাপৰ, হাদাডি, ফান্দ, বতৰ, নাঙল, বাছা, আত্ৰা, খোবা, হালধি, হামদৈ, খাল, হামখুৰি, ডাং, হাউদা, হাবি, হামি,

ভুৰি, ভিঙি, ডাৱৰ, ডোং, লথাই, বেউলা, ফুলৰা, গোভৰা, পানেসৈ, মাদৈ, ভাদৈ, ৰহদৈ, লাই, লফা, কড়ীয়া, ডেকা, জালি, হাল, দা, থামি, হাঁচতি, কালচা, বাংচা।

অসমৰ বহু ঠাইৰ নাম, নদীৰ নাম, বড়ো-কছাৰী সকলে দিয়া।

(১৪) চুটিয়া শব্দ

বেলা, লেলি, মাইহাং, দৰা, কাৰ্ফাই, হুতুলি, দগৰ, ববকাঁহ, ডামা, লেথিয়া, পোলোঙা, কেটেঙা, হুমথিৰা।

(১৫) মিচিং শব্দ

গাম, গগনা, মৰংঘৰ, টঙী।

(১৬) ৰবাহী-মৰাণ

অঁচু, চুৰিয়া, ঠগী, দোন, পাচি, টেমী, টেমা, টোম।

এইবোৰৰ উপৰি গাৰো, কাৰ্বি, নগা, ভোট, ডফলা, আদি, মিচিমি আৰু বিভিন্ন জনজাতি সকলৰ শব্দ অসমীয়া ভাষাত সোমাইছে। গৱেষণা ব্যতিৰেকে এইবোৰ শব্দৰ শুদ্ধ তালিকা দিবলৈ টান।

(১৭) অষ্ট্ৰিক ভাষাৰ শব্দ

আতা, আবু, বোপাই, ককাই, বাই, ভাই, আমৈ, তাৱৈ, বৌ, অকণ, অঁচু, বগা, বেৰা, বেটী, বোকা, বেজ-বেঙা, বিলাক, বাউ, বাটলু, ভোদা, বাঁক, চিঞৰ, ডাঁহেকীয়া, ডিঙি, গেবাৰি, গেৰেহা, গহৰি, হোলা, গোবা, গোবোহা, গেঁৰা, হুল, হুলাবাবি, হাবি, হেপা, হোলোঙা, কুমজেলুকা, জঁ, জুল, জেং, খং, খৰি, কুকুকি, চাট, কেৰ্কেটুৱা, চাপৰ চেঙা, গাহৰি, কেৰেকনি, কডো, কোঙা, কানি, লেটি, কলা, লেপথেপীয়া, লাউপানী, সোলা, টেলেকা, টোকোন, টাঙন, তেকি, টোপোলা, উক, আগচ, গচক, চেকুৰ, চেপ, বখল, ছলি, দ'বা, মাদল, মাছুলি, জেঙনি, আপা, আপী ইত্যাদি।

(১৮) আৰ্য্য ভাষাৰ শব্দ

অসমীয়া ভাষাত ৬০ শতাংশৰো বেছি শব্দ-প্ৰকৃতি আৰ্য্য ভাষা গোষ্ঠীৰ পৰা অহা। সৰহভাগ ধাতু আৰ্য্য ভাষা সম্ভূত। আধুনিক কালতো আৰ্য্য ভাষা গোষ্ঠীৰ পৰাই সোপাসোপে শব্দ গ্ৰহণৰ আৱশ্যক হৈছে।

২৭। শব্দ প্ৰব্ৰজনৰ নীতি

আৰ্য্য ভাষা গোষ্ঠীৰ পৰা কেবা প্ৰকাৰে শব্দসম্ভাৰ অসমীয়া ভাষালৈ আহিছে।

(ক) **তৎসম:** কিছুমান শব্দ-প্ৰকৃতি গোনে গোনে আহি অসমীয়া ভাষাত সোমাইছে। সেইবোৰক **তৎসম**-প্ৰকৃতি বোলে।

যেনে—কৰ্ণ, বৰ্ণ, হস্ত, পদ, নখ, চৰ্ম, কেশ, অস্থি, চক্ষু, কৰ্ম, ধৰ্ম, মন্দিৰ, নৰ, বানৰ, দেৱতা, দানৱ, দস্যু, অসুৰ, সুৰ, গদা, ধনু, চক্ৰ, পদ্ম, পুষ্প, পত্ৰ, বৃক্ষ, লতা, উজ্জ্বল, নৃপতি, নাৰী, পুৰুষ, হ্ৰস্ব, দীৰ্ঘ, ৰাষ্ট্ৰ, ভাগ্য, বাধ্য, পণ্ডিত, ছাত্ৰ, গুৰু, শিষ্য বিদ্যা, বিদ্বান, বিদুষী, দন্ত, অক্ষৰ, অঙ্ক, জল, বায়ু, মেঘ, আকাশ, চন্দ্ৰ, সূৰ্য্য, গ্ৰহ, উপগ্ৰহ, ভূমি, পৃথিৱী, ধৰিত্ৰী, স্বৰ্গ, মৰ্ত্ত্য, দিব্য, আসন, বসন, পূজা, অৰ্ঘ্য, প্ৰতিমা, বেদী, মান, মালা, অৰ্থ, ব্যৰ্থ, জীৱ, জন্তু, প্ৰাণী, জড়, অচেতন।

(খ) **তদ্ভৱ:** আৰ্য্য ভাষা গোষ্ঠীৰ পৰা কিছুমান শব্দ-প্ৰকৃতি গোনে গোনে নাহি মানুহৰ মুখ বাগৰি আহিছে। কিছুমান আৰ্য্য ভাষাৰ ঠাল-ঠেঙুলিৰে আহি আমাৰ ভাষাত সোমাইছে। সেইবোৰৰ প্ৰকৃত ৰূপৰ কিছু সলনি হৈছে। আৰ্য্য ভাষা গোষ্ঠীৰ পৰা বিশেষকৈ সংস্কৃতৰ পৰা আহি নতুন ৰূপ লৈছে কাৰণে সেই শব্দ-প্ৰকৃতিবোৰক তদ্ভৱ শব্দ-প্ৰকৃতি বোলে।

(১) সংস্কৃতৰ পৰা সলনি হৈ অহা শব্দ-প্ৰকৃতি:

কৰ্ণ—কাণ, চক্ষু—চকু, সৰ্প—সাপ, হস্ত—হাত, নাসিকা—নাক, দন্ত—দাঁত, মৃত্তিকা—মাটি, প্ৰস্থ—পথালি, প্ৰাণ—পৰাণ, পুণ্য—পুইণ, পূৰ্ণ—পূৰণ, ধৃ—ধৰ্, কৃ—কৰ্, শ্ৰু—শুন্, দৃশ্—দেখ্, নৃৎ—নাচ্, পত্—পৰ্, পঠ্—পঢ়্, দ্বি—দুই, চৈত্ৰ—চ'ত, মিত্ৰ—মিতিৰ, বিংশ—বিশ, পঙ্ক—পেক, বৰ্ণ—বৰণ, কণ্টক—কাঁইট, কাষ্ঠ—কাঠ, পঞ্চ—পাঁচ, ব্ৰাহ্মণ—বামুণ, নব—ন, দশ—দহ, নিত্য—নিতৌ, বৰ্ত্তুল—বাটলু, অঞ্চল—অঁচল, দীৰ্ঘ—দীঘ ইত্যাদি।

(২) সংস্কৃতৰ পৰা পালি-প্ৰাকৃতৰ মাজেৰে অহা শব্দ-প্ৰকৃতি:

সত্য>সচ্চ>সঁচা	পত্ৰ>পত্ত>পাত
বিবাহ>বিয়াহ>বিয়া	স্বৰ্ণ>সোন্ন>সোণ
ফাল্গুন>ফাগুন>ফাগুন	ত্ৰি>তিনি>তিনি
ত্ৰয়োদশ>তেৰস>তেৰ	কৰ্ম>কম্ম>কাম,
শ্বশুৰ>সসুৰ>শহুৰ	মৎস্য>মচ্ছ>মাছ
মিথ্যা>মিছা>মিছা	ঘৃত>ঘিঅ>ঘিউ
মধু>মউ>মৌ	উষ্ম>উমহ>উম
সন্ধ্যা>সঞ্ঝা>সাজ	অষ্ট>অট্‌ঠ>আঠ
চতুৰ্থ>চউত্থো>চ'থা	বৃদ্ধ>বুড্‌ঢ়ো>বুঢ়া
পৃষ্ঠ>পিট্‌ঠি>পিঠি	মধ্য>মজ্‌ঝম>মাজ>মাজিউ
প্ৰস্তৰ>পত্থৰ>পাথৰ	হস্তী>হত্থী>হাথী>হাতী

দ্বাদশ>বাৰহ>বাৰ	লগ্ন>লগ্‌গ>লগ
ব্ৰাহ্মণ>বহমনো>বামুণ	বৎসৰ>বচ্ছৰো>বছৰ
বৎস>বচ্ছো>বাছা	ৰজ্জু>লংজু>লেজু
শ্মশ্ৰু>মংস্থ>মোচ	মূৰ্দ্ধা>মুংঢা>মুধা>মুধচ

২৮। সৰলীকৰণ প্ৰক্ৰিয়া

মানুহৰ মুখ বাগৰি শব্দ সহজ সৰল হয়। কেৱল আৰ্য্য গোষ্ঠীৰ ভাষাই নহয়, দেশী-বিদেশী সকলো ভাষাৰ শব্দই সৰলীকৃত হৈ অসমীয়া ভাষাত সোমাইছে। সেইবোৰৰ কোনোটিইভৰ যুক্তবৰ্ণ বিযুক্ত হৈছে। কোনোটিৰ বৰ্ণ লুপ্ত হৈছে। কোনোবাটিৰ বৰ্ণ লুপ্ত আৰু স্বৰাগম হৈছে। এইবোৰক সৰলীকৰণ প্ৰক্ৰিয়া বোলা হৈছে।

(ক) **বৰ্ণলুপ্তি :** উচ্চাৰণ সহজ কৰিবলৈ কোনো কোনো শব্দৰ যুক্তবৰ্ণৰ বৰ্ণ লুপ্তি ঘটে। যেনে :

যুক্ত—যুত, পূৰ্ব—পূব, ভগ্নী—ভনী, ভাদ্ৰ—ভাদ, ফাল্গুন—ফাগুন, ক্ষন্তেক—ক্ষণেক, ৰৌদ্ৰ—ৰ'দ।

(খ) **বৰ্ণাগম :** কিছুমান শব্দৰ যুক্তবৰ্ণৰ বৰ্ণ লুপ্ত হৈহে স্বৰবৰ্ণৰ আগম হয়। যেনে :

ছত্ৰ—ছাতা	মিত্ৰ—মিতা	ৰক্ষ—ৰাখ্
লক্ষ—লাখ	কৰ্ম—কাম	সৰ্প—সাপ
পুচ্ছ—পিছ	পশ্চাৎ—পাচ	খৰ্ব—খৰা
সূত্ৰ—সূতা	জ্যেষ্ঠ—জেঠা	বল্কল—বাকলি
ব্ৰাহ্মণ—বামুণ	শাল্মলি—শিমলু	সুৰঙ্গ—সুৰুঙা
পুণ্য—পুইণ	ধন্য—ধইন	কন্যা—কইনা
শূন্য—শূইন	গোস্বামী—গোসাঁই	

(গ) **স্বৰভক্তি বা বিপ্ৰকৰ্ষ :** সহজে উচ্চাৰণ কৰিবলৈ বহু শব্দৰ সংযুক্ত বৰ্ণ বিযুক্ত কৰি তাৰ মাজলৈ স্বৰবৰ্ণ সুমুৱাই দিয়া হয়। যেনে :

জন্ম—জনম	ভগ্নী—ভগিনী	সূৰ্য্য—সুৰুয
বিঘ্ন—বিঘিনি	পদ্ম—পদুম	বৰ্ষা—বাৰিষা
স্পৰ্শ—পৰশ	হৰ্ষ—হৰষ	মৰ্ষণ—মৰিষণ
ভক্ত—ভকত	ৰক্ত—ৰকত	মুক্তা—মুকুতা

(ঘ) **বৰ্ণ-বিকাৰ :** সহজে উচ্চাৰণ কৰিবলৈ কিছুমান শব্দৰ বৰ্ণ সলনি কৰি লোৱা হয়। যেনে :

ৰজ্জু—লেজু, নৱগুণ—লগুণ, গৃহী—গিৰী।

(ঙ) **অভিশ্ৰুতি :** সহজ উচ্চাৰণ কৰিবলৈ কিছুমান শব্দৰ স্বৰবৰ্ণ সলনি কৰা হয়। তাক অভিশ্ৰুতি বোলা হয়। যেনে :

চৈত্ৰ—চ'ত, ৰৌদ্ৰ—ৰ'দ।

(চ) **অপনিহিতি :** কিছুমান শব্দৰ ব্যঞ্জন লুপ্ত কৰি স্বৰধ্বনি সুমুৱাই উচ্চাৰণ কৰা হয়। তাকে অপনিহিতি বোলে। যেনে :

প্ৰত্যয়—পতিয়ন, নকুল—নেউল, লোহিত—লুইত, মহিষ—মুইহ—ম'হ।

(ছ) **অনুনাসিকীকৰণ :** সংযুক্ত অনুনাসিক বৰ্ণ আৰু 'ৰ' লুপ্ত হ'লে প্ৰায়ে অনুনাসিক উচ্চাৰণ কৰা হয়। তেনে ঠাইত ˇ ব্যৱহাৰ কৰা হয়। যেনে :

স্ৰোত—সোঁত, গ্ৰাম—গাঁও, গৰ্ত—গাঁত, স্মৰণ—সোঁৱৰণ, কম্পন—কঁপনি।

(জ) **সঙ্কোচন :** উচ্চাৰণৰ সুবিধাৰ কাৰণে কিছুমান শব্দ সঙ্কোচন কৰি লোৱা হয়। যেনে—স্নেহাস্পদ—চেনেহুৱা—চেনাই, মধু—মৌ, পদস্থান—পথান, শিৰঃস্থান—শিতান, চতুৰ্থ—চ'থা, প্ৰগ্ৰহ—পঘা, নৱগুণ—লগুণ, একাদশ—এঘাৰ, দীপালিকা—দীপালী, কোকিল—কুলি, মুখশুদ্ধি—মুহুদি, অগ্ৰহায়ণ—আঘোণ, পঞ্চবিংশতি—পঁচিশ, মশক—মহ, মহিষ—ম'হ, দীপান্বিতা—দীপাৱলী—দেৱালী।

(ঝ) **পৰিবৰ্ধন :** কিছুমান শব্দ পৰিবৰ্ধন কৰি উচ্চাৰণ কৰা হয়। যেনে—

সৰ্ব-ৰসিক—সৰবৰহী, গৃহস্থ—গিৰীহঁত, নিৰ্মম—নিমৰমিয়াল।

(ঞ) **স্বৰ-সঙ্গতি :** উচ্চাৰণৰ সুবিধাৰ কাৰণে কোনো কোনো শব্দত পূৰ্ববৰ্তী বা পৰবৰ্তী স্বৰৰ লগত সঙ্গতি ৰক্ষা কৰি তেনে স্বৰ সুমুৱাই লোৱা হয়। তাকে স্বৰ-সঙ্গতি বোলে। যেনে—

মেখলা—মেখেলা, কুৰৰ—কুকুৰা, ন+ওপজে=নোপোজে, ন+দিয়ে=নিদিয়ে, বছৰ+এক=বছুৰেক=বছেৰেক।

(ট) **ঘোষীভৱন :** উচ্চাৰণৰ সুবিধাৰ কাৰণে শব্দৰ অঘোষ বৰ্ণ ঘোষ বৰ্ণলৈ সলনি কৰি লোৱা হয়। যেনে :

শকুন—শগুণ, একাদশ—এঘাৰ।

২৯। পুৰণি অসমীয়া শব্দৰ আধুনিকীকৰণ

আধুনিক অসমীয়া ভাষাৰ সৌধ পুৰণি অসমীয়া ভাষাৰ ভেটিৰ ওপৰত নিৰ্মাণ হৈছে। অসমীয়া সাহিত্য আলোচনা কৰিবলৈ পৌৰাণিক সাহিত্য তথা শব্দ-সম্ভাৰ সম্বন্ধে

কিছু জ্ঞান থকা একান্ত আৱশ্যক। তলত কিছুমান পুৰণি অসমীয়া শব্দ আৰু তাৰ পৰিৱৰ্তিত ৰূপ দিয়া হ'ল :

পুৰণি অসমীয়া	আধুনিক	পুৰণি অসমীয়া	আধুনিক
অতপৰে	ইমানপৰে	আহ্মাক	আমাক
আকে	ইয়াকে	আতি	অতি
ইহাত	ইয়াত	আণ্ঠুকুড়ি	আথকুবিয়া
আসিলেক	আহিল	এখনে	এতিয়া
এতিক্ষণে	এতিয়া	এবে	এতিয়া
একথানে	এঠাইত	এহ্নয়	এনে
আতপৰে	ইয়াৰ পাছত	ঐছন	এনেকৈ
আৰো	আৰু	অনন্তৰে	পাছত
আলো	হে	আসি	আহি
আসিবেক	আহিব	ইথানে	ইয়াত
এথা	ইয়াত	এমনে	এনেকৈ
এহি	এই	এহিসে	এইহে
কিমতে	কেনেকৈ	কতনা	কিমান
কহয়	কয়	কোথা	ক'ত
কিছো	একো	কাহ্নি	কাথি
কমন	কেনে	কৈসানি	কেতিয়া
কিসক	কিহক	কৈত	ক'ত
কঁহা	ক'ত	কহ	কওঁ
কেমনে	কেনেকৈ	গৈল	গ'ল
চড়িয়া	উঠি	জাঁহা	য'ত
তাঁহা	ত'ত	তেবে	তেতিয়া
বাৰম্বাৰ	বাৰে বাৰে	ডাকিয়া	মাতি, ডাক দি
পাৱে	পায়	পায়ে	ভৰিত
জগাৱে	জগায়	সেহিমতে	সেই মতে
হেন	তেনে	তাসম্বাক	তাক
তোমাসাত	তোমাত	পঙ্ক	পেঁক, বোকা
যেবে	যেতিয়া	আসিলন্ত	আহিল

পুৰণি অসমীয়া	আধুনিক	পুৰণি অসমীয়া	আধুনিক
হবৈ	হবে	পুছিলন্ত	সুধিলে
পুছে	সোধে	নচাৱন্ত	নাচায়
জিজ্ঞাসিয়া	সুধি	ভৈলন্ত	হ'ল
নদেখন্ত	নেদেখে	নিগদতি	কয়
বদতি	কয়	পেসিলন্ত	পঠিয়ালে
ভৈলাহা	হ'ল	ভুঞ্জিবাক	খাবলৈ
ত্যজিলেক	এৰিলে	গৈয়া	গৈ
ক্ষমিয়ো	ক্ষমা কৰা	ইহান	এওঁৰ
উপাসি	উপাসনা কৰি	ভনে	কয়
তয়ু	তোমাৰ	ইসবত	এইবোৰত
হুইয়া	হৈ	বঞ্চিয়া	বঞ্চনা কৰি, ঠগি
পাৰাবত	পাৰ চৰাই	ঘসে	ঘঁহে
সঞ্চিত	সাঁচি থোৱা	দন্তপান্তি	দাঁতৰ শাৰী
আলাস	এলাহ, আলাহ	কাকিবোল	কেৰেলা
একোকালে	কেতিয়াও	তোহোৰ	তোৰ
বহি যান্ত	বৈ যায়	সুনই	শুনে
হোই	হয়	তেৰি	তোমাৰ
নিন্দ	নিদ্ৰা	পেখোঁ	চাওঁ
চান্দ	চন্দ্ৰ	তাহ্ক	তাক
হোৱৈ	হয়	তান	তাৰ
লাগি	লৈ, কাৰণে	সিঞ্চিলা	সিঁচিলা
বোলন্ত	কয়	আটাস	আটাহ
আলগতে	নিলগত	চিন্তিয়া	চিন্তা কৰি
নমিয়া	নমস্কাৰ কৰি	সবাকো	সকলোকে
ডুবাইল	ডুব পৰিল	কহিবে	ক'বলৈ

———

সপ্তম অধ্যায়

শব্দ-তত্ত্ব [২]

৩০। শব্দ-ধ্বনি বা প্ৰকৃতিৰ শ্ৰেণী বিভাগ

(১) **শব্দ-ধ্বনি :** শব্দৰ অৰ্থ ধ্বনি। বৰ্ণ-ধ্বনিত এটা মাথোন আখৰ থাকে। শব্দ-ধ্বনিত একাধিক আখৰ থাকিব পাৰে। অৰ্থবোধক হ'লে এটা আখৰেও শব্দ হ'ব পাৰে। অসমীয়া ভাষাত বহুতো এক আখৰীয়া শব্দ-ধ্বনি আছে। ধ্বনিবোৰৰ লিখিত ৰূপকে শব্দ বোলা হয়। যেনে—ৰ, ল, ক, ন, দ, ই, সি, কল, কলম, ৰামায়ণ, মহাভাৰত ইত্যাদি।

(২) **প্ৰকৃতি :** ব্যাকৰণগত শব্দ-ধ্বনিক বহল অৰ্থত ভাষাৰ প্ৰকৃতি বোলা হয়। প্ৰকৃতি দুই প্ৰকাৰৰ—প্ৰাতিপদিক আৰু ধাতু।

(৩) **প্ৰাতিপদিক :** যি শব্দ-ধ্বনিয়ে নাম, ৰূপ, গুণ, সংজ্ঞা, সংখ্যা, লেখ, জোখ, মাপ, মনৰ ভাব আদি আৰু সেইবোৰৰ বিশেষত্ব প্ৰকাশ কৰে তাকে প্ৰাতিপদিক বোলে। প্ৰাতিপদিক ৯ বিধ।

(ক) **নাম প্ৰাতিপদিক :** যি প্ৰাতিপদিকে নাম উল্লেখ কৰে, তাক নাম প্ৰাতি-পদিক বোলা হয়। যেনে—হৰি, মধু, ডিগবৈ, কলং অসম, হিমালয়, ব্ৰহ্মপুত্ৰ, দয়া, মমতা।

(খ) **সংজ্ঞা প্ৰাতিপদিক :** যি প্ৰাতিপদিকে সংজ্ঞা প্ৰকাশ কৰে তাক সংজ্ঞা প্ৰাতিপদিক বোলে। যেনে—নগৰ, নদী, পৰ্বত, হাকিম, ৰাজ্য বন্দৰ, শৃঙ্গ, অখাত, আগ্নেয়গিৰি, দ্বীপ, বাঘ, জন্তু, হাবি, ফল, থন, কণ।

(গ) **সংখ্যা প্ৰাতিপদিক :** যিবোৰ প্ৰাতিপদিকে লেখ, জোখ, মাপৰ অঙ্ক বুজায় সেইবোৰক সংখ্যা প্ৰাতিপদিক বোলে। যেনে—এক, বাৰ, ষাঠি, নব্বৈ।

(ঘ) **পৰিমাপক প্ৰাতিপদিক :** যিবোৰ প্ৰাতিপদিকে লেখ, জোখ, ওজন, আদিৰ একক নিৰ্দেশ কৰে, সেইবোৰক পৰিমাপক প্ৰাতিপদিক বোলে। যেনে—মোণ, সেৰ, কেজি, লিটাৰ, মিটাৰ, হাত, বিঘা, একৰ।

(ঙ) **অনুকাৰ বা ধ্বন্যাত্মক প্ৰাতিপদিক :** যিবোৰ প্ৰাতিপদিক যি কোনো ধ্বনিৰ অনুকৰণত লিখা হয়, তাক অনুকাৰ বা ধ্বন্যাত্মক প্ৰাতিপদিক বোলে। যেনে—হৰ্-হৰ্, মৰ্-মৰ, কৰ্-কৰ, সৰ্-সৰ, জিৰ্-জিৰ, টং-টং, ঠং-ঠং, হুম্-হুম্, গুম্-গুম্, ৰুণজুন,

তুং-তাং, পেক্-পেক, হুম্-হুম্, পতৰ্-পতৰ, থম্-থম ইত্যাদি। ধ্বন্যাত্মক প্ৰাতিপদিক প্ৰায়ে যুৰীয়া হয়। ঠনৰ্, ভটং, গেমেহ্, ধেপেচাং ধম্ আদি গুটীয়া ধ্বন্যাত্মক প্ৰাতিপদিকো আছে।

(চ) **বিশেষক প্ৰাতিপদিক :** যিবোৰ প্ৰাতিপদিকে অন্যান্য প্ৰাতিপদিকক বিশেষ কৰি দেখুৱায় সেইবোৰক বিশেষক প্ৰাতিপদিক বোলে। যেনে—ভাল, ডাঙৰ, বহল, দ, ন, ধুনীয়া, সুন্দৰী, চেনেহী, বিখ্যাত, দুষ্ট, প্ৰথম, অন্তিম, ওখ, উচ্চ, উচ্চতম, আন্তৰিক, মানৱী, সু-উচ্চ, উত্তম ইত্যাদি।

(ছ) **বিকল্প প্ৰাতিপদিক বা সৰ্বনাম :** যিবোৰ প্ৰতিপদিক অন্য প্ৰাতিপদিকৰ বিকল্পে বা সলনি ব্যৱহৃত হয়, সেইবোৰক বিকল্প প্ৰাতিপদিক বোলে। যেনে—ই, সি, তাই, তাত, ইয়াত, আজি, পৰহি, তেনে, যেনে ইত্যাদি। এইবোৰক আগতে সৰ্বনাম বোলা হৈছিল।

(জ) **ভাব প্ৰাতিপদিক বা অব্যয় :** যিবোৰ প্ৰাতিপদিক মনৰ হৰ্ষ, বিষাদ আদি ভাব আৰু কথা বা বাক্যৰ বিভিন্ন ভাব প্ৰকাশ কৰিবলৈ ব্যৱহাৰ কৰা হয়, সেই-বোৰক ভাব প্ৰাতিপদিক বোলা হয়। যেনে—ইস্, উস্, ছিঃ, বাঃ, বাৰু, হয়, এৰা নে, নো, জানো, যদি, তেন্তে, নাইবা, অথবা, কিন্তু, ঐ ইত্যাদি।

• **অনুৰূপ প্ৰাতিপদিক :** প্ৰাতিপদিকৰ অৰ্থ ব্যাপক কৰি তুলিবলৈ প্ৰাতিপদিকৰ অনুৰূপ কিছুমান নিৰৰ্থক শব্দ যোগ কৰা হয়, সেই শব্দবোৰকে অনুৰূপ প্ৰাতিপদিক বোলে। যেনে—মাছ-টাছ, ভাত-চাট, তেল-চেল, তেল-তুল, ডা-ডাঙৰীয়া, মা-মছলা, পা-পইচা, অদল-বদল, অনাই-বনাই, আও-ভাও ইত্যাদি। এইবোৰক পৰাশ্ৰয়ী প্ৰাতিপদিক বুলিও ক'ব পাৰি।

অনুৰূপ শব্দৰ সাধাৰণ গঠন :

(১) কিছুমান অনুৰূপ শব্দ মূল শব্দৰ দৰে গঠিত হয়। মূল শব্দৰ প্ৰথম বৰ্ণৰ সলনি অন্য বৰ্ণ অৰ্থাৎ চ, ট, প, স, ভ আদি দি অনুৰূপ শব্দ কৰা হয়—যেনে—ভাত-চাত, মাছ-টাছ, কথা-চথা টকা-চকা, চাহ-টাহ, চেনি-টেনি, লেণ্ডুৰ-ভেণ্ডুৰ, লেটি-পেটি, লেতু-সেতু। ইহঁত মূল প্ৰাতিপদিকৰ পাছত বহে।

(২) কিছুমান অনুৰূপ শব্দ মূল শব্দৰ আগত আ বা উ যোগ কৰি কৰা হয়। যেনে—আলেখ-লেখ, উথপ-থপ। ইহঁত মূল প্ৰাতিপদিকৰ আগত বহে।

কিছুমান অনুৰূপ শব্দ মূল শব্দৰ প্ৰথম ব্যঞ্জন লোপ কৰি তাৰ ঠাইত অ, আ, ই, ও, উ, এ যোগ কৰি তৈয়াৰ কৰা হয়। যেনে—অনাই-বনাই, আদল-বাদল, অগিয়া-বগিয়া,

এদো-গেদো উবাই-ঘূৰাই, উলা-মুলা আও-ভাও, অথালি-পথালি, ইনাই-বিনাই, আতৌ-পুতৌ, ওজ-বাজ। ইহঁত মূল প্ৰাতিপদিকৰ আগত বহে।

অনুৰূপ প্ৰাতিপদিক পাঁচ প্ৰকাৰৰ—আদ্য অনুৰূপ, আন্ত্য অনুৰূপ, আদ্যন্ত অনুৰূপ, যুৰীয়া অনুৰূপ।

(i) **আদ্য অনুৰূপ :** যিবোৰ অনুৰূপ প্ৰাতিপদিকৰ আদি আখৰৰ লগত মিলে, সিহঁতক আদ্য অনুৰূপ বোলে। যেনে—ভা-ভাওৰীয়া, পা-পইচা, মা-মছলা, বা-বতৰা, আ-অলঙ্কাৰ, হা-হুতাশ লাম-লাকটু ইত্যাদি।

প্ৰায়েই এক আখৰীয়া কাৰণে এইবোৰ অনুৰূপক একশেষ অনুৰূপো বোলে।

(ii) **আন্ত্য অনুৰূপ :** যিবোৰ অনুৰূপৰ শেষ অংশ প্ৰাতিপদিকৰ শেষ অংশৰ লগত মিলে তাক আন্ত্য অনুৰূপ বোলা হয়। যেনে—ভাত-চাত, চেলেং-পেতেং, চাহ্-টাহ, টকা-চকা, টকা-সিকা, আতৌ-পুতৌ, আমা-ডিমা, আলে-জালে, উথপ-থপ, চুটি-মুটি, আভাল-ভাল, উপাক-পাক, অদল-বদল ইত্যাদি।

আন্ত্য অনুৰূপ চ, ট, প আদি ব্যঞ্জনেৰে গঠিত হ'লে সদায় পাছত যোগ হয়। যেনে—চাহ-টাহ, ভাত-চাত, চেলেং-পেতেং, লেতেং-পেতেং, ফাকতি-ফুকুতা।

(খ) আন্ত্য অনুৰূপৰ আদিত স্বৰবৰ্ণ থাকিলে প্ৰাতিপদিকৰ আগত বহে। যেনে—আও-ভাও, ওৰ-ঘোৰ, আলে-জালে, ইনাই-বিনাই, আতৌ-পুতৌ। কিন্তু প্ৰাতিপদিকৰ আদিত স্বৰবৰ্ণ থাকিলে প্ৰাতিপদিক হে আগত বহে। যেনে—আক-বাঁক, অটাই-পিটাই, উলহ-মালহ।

(iii) **আদ্যন্ত অনুৰূপ :** প্ৰাতিপদিকৰ আদি আৰু অন্ত্য বৰ্ণৰ সৈতে মিলা অনুৰূপক আদ্যন্ত অনুৰূপ বোলা হয়। যেনে—অথিৰ-অবিৰ, এথানি-এবানি।

(iv) **যুৰীয়া অনুৰূপ :** যিবোৰ অনুৰূপ যোৰ পাতি বহে, প্ৰাতিপদিক নাথাকে, এটা আনটোৰ অনুৰূপে গঠিত হয় তাক যুৰীয়া অনুৰূপ বোলে। যেনে—টাং-বাং, ফাং-ফুং, লাংথা-লিংথি, উটা-পুটা, ওজ-বাজ, লেতু-সেতু, লিংলিং-লাংলাং ইত্যাদি

(v) **অনিয়মিত অনুৰূপ :** কিছুমান অনুৰূপ প্ৰাতিপদিকৰ অনুৰূপে গঠন নহয়। সেইবোৰক অনিয়মিত অনুৰূপ বোলা হয়। যেনে—খাজানা-পাতি, চাউল-পাত, তেল কুৰ।

৪। ধাতু

যি ধ্বনিয়ে কাৰ্য্য কৰাৰ অনুভূতি জন্মায় তাৰ লিখিত ৰূপকে ধাতু বোলে। যেনে—ল, ক, থ, খা, যা, দি, নি, জী, আন্, শো, উঠ্, কৰ্, মাৰ্, ধৰ্, পা, পেলা, চেলা, চল্, কাট্, নাম্, বল, মাত্ ইত্যাদি।

ধাতু প্ৰধানতঃ তিনি প্ৰকাৰ : মৌলিক ধাতু, যৌগিক ধাতু আৰু প্ৰত্যয়ান্ত ধাতু।

মৌলিক ধাতু : যিবোৰ ধাতু ভাষা-প্ৰকৃতিৰ মূল, যাক বিশ্লেষণ কৰিব নোৱাৰি, সেইবোৰক মৌলিক ধাতু বোলে। ই চাৰি শ্ৰেণীৰ।

(ক) **তৎসম ধাতু :** কিছুমান মৌলিক ধাতু সংস্কৃত ভাষাৰ পৰা পোনে পোনে আহি অসমীয়া ভাষাত সোমাইছে ; সেইবোৰক তৎসম ধাতু বোলে। যেনে—অঙ্ক্, অৰ্চ্, ঈক্ষ্, কথ্, কম্প্, কাশ্, কুপ্, কৃ, কৃষ্, ক্ৰন্দ্, ক্ৰীড়্, ক্ৰম্, ক্ৰুধ্, ক্লিশ্, ক্ষপ্, ক্ষম্, ক্ষুধ্, খণ্ড্, গণ্, গৰ্জ্, গই্, ঘট্, ঘুষ্, চৰ, চল্, চুৰ্, চ্যুত্, ছিদ্, জপ্, জ্বল্, টল্, তড়্, ত্যজ্, দম্, দুষ্, দুহ্, নম্, নিন্দ্, পা, পাল্, পীড়্, পূজ্, ভজ্, ভ্ৰম্, মন্, মিল্, লিপ্, মুদ্, যা, যাচ্, যুঁজ্, ৰচ্, বাজ্, লজ্ঘ্, লণ্ড্, লিখ্, শাস্, শুচ্ ইত্যাদি।

(খ) **তদ্ভৱ ধাতু :** কিছুমান ধাতু সংস্কৃত ভাষাৰ পৰা পোনে পোনে নাহি কিছু পৰিৱৰ্তিত ৰূপত আমাৰ ভাষাত সোমাইছে। সেইবোৰক তদ্ভৱ অৰ্থাৎ তাৰ পৰা হোৱা ধাতু বলে। যেনে—অঙ্ক্—আঁক্, কথ্—ক, কম্প—কঁপ্, ক্ৰন্দ্—কান্দ্, ছিদ্—ছিঙ, জীব্—জী, জ্ঞা—জান, ত্ৰৈ—তৰ্, পঠ্—পঢ়্, গম্—গ, শী—শো, হন্—হান্, হস্—হাঁহ, কৃ—কৰ্, ধ—ধৰ্, শ্ৰু—শুন, দা—দি, গ্ৰন্থ্—গাঁথ, বন্ধ্—বথ্, বাথ্।

• (গ) **বিদেশী ধাতু :** অন্যদেশৰ ভাষাৰ পৰা আহি অসমীয়া ভাষাত সোমোৱা ধাতুক বিদেশী ধাতু বোলা হৈছে। যেনে—উচল, মোচক্, পত্তা, পিট, জুল্, জুট্, জম্, চেলা, ফিৰ, লাদ্, পছচ্ ইত্যাদি।

(ঘ) **স্থানীয় ধাতু :** স্থানীয় ভাষা, উপভাষা আদিৰ পৰা আনি অসমীয়া ভাষাত ব্যৱহাৰ কৰা ধাতুবোৰক স্থানীয় ধাতু বোলা হয়। যেনে—বক্, খুন্দ্, তিয়া, তিতা, ঠেল্, উজা, উকুলিয়া, উক্, ওলা, চিন, চোয়া, কাট্, খাট্, খেল, খোজ, খোনা, গোনা, ঘেন্তা, এৰ্. পেৰ্, পোনা, পোৰ, ফুলা, ফোঁপা, ৰজা, বটা, বৰা, বলা, বাক্, বা, ভৰ্, ভাহ্, মিটা, বান্, উচুপ, উকুট, ওপজ্, ব, খোজ, পেলা, ফুৱা, খুৱা, গৰা, চুপ, চাপ্, আথল, খটা, গচক্, গৰক্ ইত্যাদি।

(১১) **যৌগিক ধাতু :** দুটা বা অধিক ধাতু লগ হৈ অথবা প্ৰাতিপদিকৰ লগত যোগ হৈ হোৱা ধাতুক যৌগিক ধাতু বোলে। দুটা বা অধিক ধাতু লগ হৈ নতুন ধাতু হ'লে শেহৰ ধাতুত বিভক্তি যোগ হয়। পূৰ্ববৰ্তী ধাতু সিদ্ধা বা অসমাপিকা ক্ৰিয়া হয়। যেনে—ধৰ্ + ল = ধৰি ল—ধৰি লওঁ। ধৰি লৈছোঁ—ধৰি ল'ম। কিন্ + আন্ = কিনি আন—কিনি আনিছা, কিনি আনিবা। বেচ্ + কিন্ + খা = বেচি কিনি খা—বেচি কিনি খালোঁ—বেচি কিনি খাম। ধৰ্ + বান্ধ্ + আন্ = 'ধৰি বান্ধি আন্'—ধৰি বান্ধি

আনিছিল। দি+দি='দি দি'—দি দিবা—দি দে—দি দিলোঁ—দি দিম। থ+দি =থৈ দি—থৈ দিয়—থৈ দিছিল—থৈ দিলোঁ,—থৈ দিম, সেই দৰে মুৰ খা, থং কৰ। হাত তোল্।

(ক) **মুখ্য ধাতু :** যৌগিক ধাতুবোৰৰ যিটো ধাতুজাত ক্ৰিয়াই বাক্যত প্ৰধান ভূমিকা লয় সেই ধাতুক **মুখ্য ধাতু** বোলে। 'কৰি আছোঁ,, 'খাই থবা,' 'ধৰি লওঁ', আদি ক্ৰিয়াবোৰৰ কৰ্, খা, ধৰ্ ধাতুৰ অৰ্থই প্ৰধান বা মুখ্য, গতিকে তেনেবোৰ ধাতুক মুখ্য ধাতু বোলে।

(খ) **গৌণ বা সহায়কাৰী ধাতু :** যিবোৰ ধাতুৰ ক্ৰিয়াই মুখ্য ধাতুৰ ক্ৰিয়াক সহায় কৰে সেইবোৰ ধাতুক **গৌণ বা সহায়কাৰী ধাতু** বোলে। ওপৰৰ 'কৰি আছোঁ' ক্ৰিয়া পদৰ 'আছোঁ' পদে কৰা ক্ৰিয়াটো কিছু সময় চলি থকা অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিছে, 'খাই থবা' ক্ৰিয়া পদৰ 'থবা' ক্ৰিয়াই খাবলৈ আদেশ বা অনুৰোধ কৰা বুজাইছে আৰু 'ধৰি লওঁ' ক্ৰিয়া পদৰ 'লওঁ' ক্ৰিয়া পদে ধৰা কাৰ্য্যৰ দৃঢ়তা প্ৰকাশ কৰিছে। গতিকে আছোঁ, থবা, লওঁ ক্ৰিয়া পদৰ আছ, থ, ল গৌণ বা সহায়কাৰী ধাতু।

(গ) **লগৰীয়া বা সহযোগী ধাতু :** যিবোৰ যৌগিক ধাতুৰ প্ৰত্যেকটিৰ অৰ্থ স্পষ্ট হৈ প্ৰকাশ পায় তেনেবোৰ ধাতুক **লগৰীয়া বা সহযোগী ধাতু** বোলে। যেনে, সি বাপেকৰ সম্পত্তি বেচি কিনি খালে। অৰ্থাৎ বাপেকৰ সম্পত্তি বেচিলে, সেই বেচা ধনেৰে আৱশ্যকীয় বস্তু-বাহানি কিনিলে আৰু সেই বস্তু-বাহানিবোৰ নাইকিয়া কৰিলে (খালে)। ইয়াত প্ৰত্যেকটি ক্ৰিয়াৰে অৰ্থ প্ৰকাশ পাইছে, লগতে জতুৱা ঠাঁচো প্ৰকাশ হৈছে। এনে ধাতুবোৰকে লগৰীয়া বা সহযোগী ধাতু বোলে। সেইদৰে ল'ৰাটিয়ে খাই বই শুলে। ছাত্ৰই শিক্ষকৰ পৰা পাঠবোৰ শিকি বুজি লয়। তেওঁ নগৰলৈ গৈ সকলো কথা-কাণ্ড দেখি শুনি আহিছে, ইত্যাদি।

(ঘ) **সংযুক্ত ধাতু :** যৌগিক ধাতুৰ প্ৰত্যেকটি ধাতুৰে অৰ্থ গৌণ হৈ সংযোগিক অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিলে তাক সংযুক্ত ধাতু বোলা হয়। যেনে, ভাঙি-পাতি ক, গাই বাই চা, চুই-খাই নাথা, কৈ-মেলি চা, উঠি-মেলি ফুৰ, ঘূৰি ফুৰি আহ্, ইত্যাদি।

(ঙ) **জতুৱা ঠাঁচৰ ধাতু :** কোনো কোনো ধাতুৱে প্ৰাতিপদিকৰ সৈতে যুক্ত হৈ বিশেষ অৰ্থ প্ৰকাশ কৰে। প্ৰাতিপদিকৰ পৰা আঁতৰাই নিলে সেই বিশেষ অৰ্থ নাথাকে। এইবোৰ ধাতুৱে ভাষাৰ বৈশিষ্ট্য ৰক্ষা কৰে কাৰণে এনেবোৰ ধাতুক বিশিষ্ট ধাতু বা জতুৱা ঠাঁচৰ ধাতু বোলে। তলত তাৰে কেইটামান মাত্ৰ উদাহৰণ দিয়া হ'ল : যেনে—কাণ কৰ্, কাণ ছুৱা, কাণ দি, কাণ পাত, কাণ পেলা, গা কৰ, গা ঘেলা, গা উঠ, গা জুৰা, গা ধৰা, গা হ, গা ছো, গা দাং, গা সাৰ্, গা ৰ, গা তোল, গা লগা,

চকু গজ্, চকু লাগ্, চকু ৰ, চকু দি, চকু পোৰ্, চকু পৰ, চকু পকা, চকু ফুৰা, চকু কৰ, চকু মুদ্, চকু মেল্, চকুত লাগ্, চকু জুৰা, চকুত পৰ্, মুখ মেল্, মুখ মৰ্, মুখ দি, মুখ চা, মুখ ফাল্, মুখ বজা, মুখ সলা, মুৰ কৰ, মুখ লাগ্, মন মাৰ্, মন কৰ্, মন দি, মন বান্ধ, মন খা, মন চা, মন পা, মন পতিয়া, মন বুজ্, মন যা, মুৰ খা, মুৰ মাৰ, মুৰ ঘমা, মুৰ দোঁৱা, মুৰ পাত, মুৰ ভাং, মুৰ দাং, মুৰ গোমা, কপাল ফুল, কপাল খা, কপাল ধো, কপাল ফুট, হাত কৰ, হাত দি, হাত উঠ্, হাত আহ্, হাত ধো, হাত সাবট্, হাত মচ্, হাত সাৰ্, হাত ধৰ্, হাত পাত, ভৰি দি, ভৰি থ, ভৰি মাৰ, পেট পা, পেট মাৰ্, পেট পেলা, পেট ল, পেট ভৰ, ভাত মৰ, ভাত উঠ, ভাত মোকোলা, ভাত মাৰ্, পানী কৰ্, পানী উঠ্, পানী ল, পানী কাট্, পানী খা, পানী খুৱা, মাটি কৰ্, মাটি খা, মাটি ভাং, মাটি হ, কথা দি, কথা নি, কথা হ, কথা বান্ধ্, কথা লগা, কথা ল, নাম কৰ, নাম লগা, নাম ল, নাম থ, নাম ডাক্, নাম ধৰ্, আঁঠু ল, আঠু কাঁঢ়্ আঁঠু ভাং দেখা দি, দেখা কৰ, কটা যা, বেচা যা, উঠা দি, শত্ৰু শাল, নিফুট মাৰ, সেও হ, দীঘল দি, মান ধৰ, সৈমান হ, মিছা মাত, আসৈ মাত, বঙা কৰ, ইত্যাদি।

(চ) **খণ্ডবাক্যৰূপী ধাতু :** কিছুমান জতুৱা ঠাঁচৰ ধাতু বিশেষাৰ্থক খণ্ড বাক্য হৈ বাক্যত বহে। তেনেবোৰে ধাতুক খণ্ডবাক্যৰূপী ধাতু বোলা যায়। যেনে—উঠা দি যা, দহো কুৰি ক, আগ-পাছ-কৰ, বাট-কুৰি বা, হাম-খুৰি খা, হেতা-ওপৰা কৰ, খাই পাত ফাল, ন দি ক, একৰ কাঁই বোটল, কাঁহ পৰি জীণ যা, কাও বাও কৰি মাত চুলি ছিঙি কাকুতি কৰ, মুৰ পোলোকা মাৰ্, মুৰে ভৰি কাঢ়্, খত বান্ধ কৰ্, থকাখুন্দা লাগ, কেঁকোৰা মুঠিত ধৰ, ককবকাই ফুৰ, আলাসত চাং পাত্, বেগাৰ খাট্, হেহ-নেহ কৰ, ঠোঁট মুখ চেলেক, উনৈশত বা বল, মাটি-পানী ল, ভুকুতে কল পকা, নকৰিবৰ চকৰি কৰ, হাম ৰাও কাঢ়, লৈ লৈ থৈ থৈ হ, নগৈ গড়গাঁৱৰ বাতৰি ক, ঢোটোক বোটো কৰ, শলঠেকত পেলা, চন্দুৱা পৰ ইত্যাদি।

প্ৰত্যয়ান্ত ধাতু : প্ৰকৃতিত প্ৰত্যয় যোগ দি কিছুমান ধাতু তৈয়াৰ কৰা হয়। সেই-বোৰকে প্ৰত্যয়ান্ত ধাতু বোলা হয়। প্ৰত্যয়ান্ত ধাতু দুই প্ৰকাৰৰ—প্ৰাতিপদিক-জাত, আৰু ধাতু-জাত।

(২) **প্ৰাতিপদিক-জাত ধাতু :** যিবোৰ ধাতু প্ৰাতিপদিকৰ পাছত প্ৰত্যয় যোগ কৰি তৈয়াৰ কৰা হয়, সেইবোৰ ধাতুক প্ৰাতিপদিক-জাত ধাতু বোলে। ই তিনি প্ৰকাৰৰ—বিশেষ্য-জাত বা নাম ধাতু ; বিশেষণ-জাত আৰু ধ্বন্যাত্মক।

(২) **নামধাতু বা বিশেষ্য-জাত ধাতু :** বিশেষ্য পদৰ পাছত প্ৰত্যয় যোগ কৰি যিবোৰ ধাতু তৈয়াৰ কৰি লোৱা হয়, সেইবোৰক বিশেষ্য-জাত ধাতু বোলে। যেনে—

বং—বঙা, দৰ—দৰা, চৰ—চৰা, ফুল—ফুলা, খীৰ—খীৰা, দলি—দলিয়া, কিল—কিলা, ভুকু—ভুকুৱা, লাথি—লথিয়া, ভাগ—ভগা, যতন—যতনা, থাপৰ—থপৰিয়া, টাঙোন—টঙনিয়া, গোৰ—গুৰিয়া, থাপ—থপিয়া, থাপ—থপিয়া, গোৰ=গৰক, সৰ—সৰক, মাৰি—মৰিয়া, বেত—বেতা ইত্যাদি।

নামৰ পৰা হোৱা বাবে বিশেষ্য-জাত ধাতুক **নাম ধাতু** বোলে।

(২) **বিশেষণ-জাত ধাতু ঃ** বিশেষণ পদৰ পাছত প্ৰত্যয় যোগ হৈ হোৱা ধাতুক বিশেষণ-জাত ধাতু বোলে। যেনে ঃ তপত—তপতা, কম—কমা, ঘন—ঘনা, পোন—পোনা, মুকলি—মোকোলা, উজ্জ্বল—উজ্জ্বলা, (উজলা), দীঘল—দীঘলা, চিকণ—চিকোণা, চিকুণ—চিকুণা, বহল—বহলা।

(৩) **ধ্বন্যাত্মক ধাতু ঃ** কোনো ধ্বনিৰ পৰা তৈয়াৰ কৰা ধাতুক ধ্বন্যাত্মক বা অনুকাৰ ধাতু বোলে। যেনে ঃ হিৰ্ হিৰ্—হিৰহিৰা, গিৰ গিৰ্—গিৰগিৰা, জন জন্—জনজনা, টং টং—টংটঙা, থল্ থল্—থলথলা, কল্ কল্—কলকলা, ধম্ ধম্—ধমধমা, গৰ গৰ—গৰগৰা, দপ্ দপ্—দপদপা।

(খ) **ধাতু-জাত ধাতু বা কৃদন্ত ধাতু ঃ** মূল ধাতুৰ পাছত প্ৰত্যয় যোগ হৈ কিছুমান ধাতু তৈয়াৰ হয়। সেইবোৰক ধাতু-জাত ধাতু বা কৃদন্ত ধাতু বোলা হয়। যেনে—কৰ্—কৰা—কৰোৱা, খা—খুৱা—খুওৱা, দি—দিয়া—দিওৱা, এৰ্—এৰা—এৰোৱা, কুট্—কুটা, ওভত্—ওভতা, উৰ্—উৰা—উৰোৱা, খেল্—খেলা, গা—গোৱা—গোওৱা, শুচ্—শুচা—শুচুৱা—শুচুওৱা, দেখ্—দেখা—দেখোৱা বা দেখুৱা, পঢ়—পঢ়া—পঢ়োৱা—পঢ়ুওৱা, চিন্—চিনা—চিনোৱা।

সংস্কৃত ভাষাত প্ৰত্যয়ান্ত ধাতু চাৰিবিধ—ণিজন্ত, সনন্ত, যঙন্ত, আৰু নাম ধাতু। সংস্কৃতৰ দৰে অসমীয়া ভাষাত এই ধাতুবোৰ ব্যৱহাৰ নহয়। কিন্তু সিদ্ধপদ ব্যৱহাৰ হোৱা দেখা যায়।

(১) **ণিজন্ত ধাতু ঃ** লোকক পাচি ক্ৰিয়া কৰোৱা অৰ্থত সংস্কৃত ধাতুৰ পাছত ণিচ্ (ঞ)ই প্ৰত্যয় যোগ কৰা হয়। সেইবোৰক ঞন্ত বা ণিজন্ত ধাতু বোলে। ণিজন্ত ধাতু ই-কাৰান্ত, ক্ত প্ৰত্যয় ভিন্ন অন্য প্ৰত্যয় যোগ হ'লে ইকাৰৰ লোপ হয়। যেনে ঃ

ধাতু প্ৰত্যয়	ণিজন্ত ধাতু	সিদ্ধপদ
বৃধ্ + ণিচ্	= বৃদ্ধি	—বৰ্দ্ধন, বৰ্দ্ধিত
ঘট্ + ণিচ্	= ঘাট	—ঘটন, ঘটনা, ঘটিত
ভী + ণিচ্	= ভীষি	—ভীষণ
কথ্ + ণিচ্	= কথি	—কথিত, কথন

ধাতু প্ৰত্যয়	ণিজন্ত ধাতু	সিদ্ধপদ
স্থা + ণিচ্	= স্থাপি	—স্থাপন, স্থাপিত
অধি + ই + ণিচ	= অধ্যাপি	—অধ্যাপক, অধ্যাপনা, অধ্যাপিকা।

(২) **সনন্ত ধাতু ঃ** ইচ্ছাৰ্থে ধাতুৰ পাছত সন্ প্ৰত্যয় যোগ হয় ; তাকে সনন্ত ধাতু বোলে। সনন্ত ধাতু সান্ত অৰ্থাৎ শেষত স থাকে। সন্ প্ৰত্যয় হ'লে ধাতুৰ আগলৈ বৰ্ণাগম হয়। যেনে—

ধাতু প্ৰত্যয়	সনন্ত ধাতু—	সিদ্ধপদ
জ্ঞা + সন্	= জিজ্ঞাস্	—জিজ্ঞাসা
লভ্ + সন্	= লিপ্স	—লিপ্সা, লিপ্সু
কিৎ+সন্	= চিকিৎ	—চিকিৎসা
ভুজ্ + সন	= বুভুক্ষ্	—বুভুক্ষা, বুভুক্ষিত
পা + সন	= পিপাস	—পিপাসা, পিপাসু
মৃ + সন্	= মুমূৰ্ষ্	—মুমূৰ্ষু
মান্ + সন্	= মীমাংস্	—মীমাংসা
শ্ৰু + সন	= শুশ্ৰূষ্	—শুশ্ৰূষা

(৩) **যঙন্ত ধাতু ঃ** পুনঃ পুনঃ ক্ৰিয়া হোৱা বুজাবলৈ অতিশয় অৰ্থত যঙ্ প্ৰত্যয় যৌগ হয়। যেনে—

ধাতু প্ৰত্যয়	যঙন্ত ধাতু	সিদ্ধপদ
জ্বল্ + যঙ্	= জাজ্বল্য	—জাজ্বল্যমান
ৰুদ্ + যঙ্	= ৰোৰুদ্য	—ৰোৰুদ্যমান

যঙ্ প্ৰত্যয়ৰ য লুপ্ত হৈ 'ধাতুটো' দ্বিত্ব ভাবাপন্ন হ'লে সেই ধাতুক **যঙ্ লুগন্ত ধাতু** বোলা হয়। যেনে—

ধাতু প্ৰত্যয়	যঙ্ লুগন্ত ধাতু	ধাতু প্ৰত্যয়	যঙ্ লুগন্ত ধাতু
গম্ + যঙ্	= জঙ্গম	চল + যঙ্	= চঞ্চল
লস্ + যঙ	= লালস্	য + যঙ	= যাযা

(৪) **নাম ধাতু ঃ** বিশেষ্য আৰু বিশেষণ পদত 'আয়' প্ৰত্যয় যোগ হৈ নাম ধাতু তৈয়াৰ হয়। যেনে—

ধাতু প্ৰত্যয়	নাম ধাতু	সিদ্ধপদ
শব্দ + আয়	= শব্দায়্	—শব্দায়মান
দণ্ড + আয়	= দণ্ডায়্	—দণ্ডায়মান
মূল্য + আয়	= মূল্যায়্	—মূল্যায়ন
ঘন + আয়	= ঘনায়	—ঘনায়মান

অষ্টম অধ্যায়

শব্দ-তত্ত্ব [৩]

৩১। সংযোজিত ধ্বনি

যিবোৰ ধ্বনি অৰ্থবোধক নহয়, যিবোৰ ধ্বনি প্ৰকৃতি (শব্দ প্ৰকৃতি আৰু ধাতু প্ৰকৃতি) ৰ লগত সংযোজন কৰি প্ৰকৃতিক সচ্চল আৰু অৰ্থবহ কৰি তুলিব পাৰি, সেইবোৰ ধ্বনিকে সংযোজিত ধ্বনি বুলি কোৱা হয়।

ভাষাৰ গঠন প্ৰক্ৰিয়া তথা ভাব প্ৰকাশৰ মহিমা কেৱল শব্দ সম্ভাৰেৰে নচলে। ভাষাৰ প্ৰকৃতি অৰ্থাৎ প্ৰাতিপদিক আৰু ধাতু, অৰ্থযুক্ত কিন্তু নিশ্চল। সংযোজিত ধ্বনি সংযোজন হ'লে সিহঁত সজীৱ আৰু সচ্চল হৈ উঠে। সেয়ে ভাষাৰ সৃজনী শক্তিৰ মূল।

সংযোজিত ধ্বনি তিনি ভাগত ভাগ কৰা হয়।

(১) উপসৰ্গ

যিবোৰ ধ্বনি প্ৰকৃতিৰ আগত সংযোজিত হয়, সেইবোৰক পূৰ্ব সৰ্গ বা উপসৰ্গ বুলি কোৱা হয়। যেনে—আ+কাল=আকাল, অপ+কৰ্ম=অপকৰ্ম, অ+জ্ঞান=অজ্ঞান ইত্যাদি।

(২) পৰসৰ্গ বা প্ৰত্যয়

যিবোৰ সংযোজিত ধ্বনি প্ৰকৃতিৰ পাছত সংযোজিত কৰা হয় সেইবাৰক পৰসৰ্গ বা প্ৰত্যয় বুলি কোৱা হয়। যেনে—খা+ওঁতা=খাওঁতা, ধেমালি+ঈয়া=ধেমেলীয়া, ইহ+ষ্ণিক্=ঐহিক ইত্যাদি।

পৰসৰ্গ বা প্ৰত্যয়বোৰক দুই শ্ৰেণীত ভাগ কৰা হয়। তদ্ধিত প্ৰত্যয় আৰু কৃৎপ্ৰত্যয়।

(ক) **তদ্ধিত প্ৰত্যয়ঃ** প্ৰাতিপদিকৰ পাছত যুক্ত হোৱা প্ৰত্যয়বোৰক তদ্ধিত প্ৰত্যয় বোলে। যেনে :—ধন+ঈ=ধনী, গছ+উৱৈ=গছুৱৈ, ইহ+ষ্ণিক=ঐহিক, অষ্ট+মন্=অষ্টম, ইত্যাদি। ইয়াৰে পদ সাধক বা বিভক্তি প্ৰত্যয়, লিঙ্গাৰ্থক, লিঙ্গান্তৰ, বচন প্ৰত্যয়, সম্বন্ধ বাচক, শব্দান্তৰ, শব্দ সাধক, ধাতু সাধক আৰু সাৰ্থিক বুলি প্ৰধান বিভাগ আছে।

(খ) **সাৰ্থিক প্ৰত্যয়ঃ** বচন নিৰ্দেশক কিছুমান প্ৰত্যয় অৰ্থযুক্ত। সিহঁতৰ কোনো কোনোটো প্ৰাতিপদিক হিচাপে ব্যৱহাৰ হয়। কিন্তু প্ৰায়েই অন্য প্ৰাতিপদিকৰ

লগত যোগ হৈ সংখ্যা, আকাৰ বুজোৱাৰ উপৰি বিশেষত্বও প্ৰকাশ কৰে। সেই কাৰণে সিহঁতক সাৰ্থিক প্ৰত্যয় বুলি কোৱা হয়। ইহঁতক তদ্ধিত প্ৰত্যয়ৰ অন্তৰ্ভুক্ত বুলি ধৰিব পাৰি। ইহঁতে একবচন বহুবচন বুজোৱাৰ উপৰি কোনো কোনোটি উভয় বচনতে ব্যৱহাৰ হ'ব পাৰে। কোনোটিয়ে লিঙ্গও নিৰ্দেশ কৰে। তলত তাৰ উদাহৰণ দিয়া হ'ল :

প্ৰত্যয়	একবচন	বহুবচন	প্ৰাতিপদিক
টা	এটা	দহোটা	×
টি	এটি, ল'ৰাটি, ভনীটি,	সাতটি	×
টো (পুং)	ল'ৰাটো, ইটো	×	×
জন (পুং)	ল'ৰাজন, মানুহজন	দুজন	জন (পুং)
জনী (স্ত্ৰী)	এজনী, ছোৱালীজনী	দুজনী	×
খন	এখন, কাপোৰখন	সাতখন	খন
খনি	এখনি, চাদৰখনি	দুখনি	×
ডাল	সূতাডাল, লাঠীডাল	×	ডাল
ডালি	বৃক্ষডালি, সূতাডালি	×	
গছ	চাকিগছ	×	গছ
গছি	চাকি গছি, সূতাগছি	×	×
কণ	লোণকণ, ল'ৰাকণ	×	কণ
কণি	ছোৱালী কণি, মাছকণি	×	×
জাক	×	চৰাইজাক	জাক
পাল	×	গৰুপাল	পাল
দল	×	ল'ৰাদল	দল
ধল	×	চৰাইধল	ধল
মখা	×	গৰুমখা	মখা
চটা	কাঠ চটা	×	চটা
চলা	তক্তা চলা	×	চলা
কোছা		চুলিকোছা	কোছা
খিলা	পাতখিলা	×	খিলা
খৰ	সাপ খৰ	×	×
পাট	বঠাপাট	×	×

প্ৰত্যয়	একবচন	বহুবচন	প্ৰাতিপদিক
হাল	×	ল'ৰাহাল (দ্বিবচন)	হাল
বোৰ	×	খাৰুবোৰ (ঐ)	বোৰ
গৰাকী	মানুহ গৰাকী	×	গৰাকী
সকল	×	ল'ৰাসকল	সকল
লোক		তেওঁলোক	লোক

লোক আৰু জন শব্দ প্ৰাতিপদিক হিচাপে ব্যৱহাৰ হ'লে মানুহ নিৰ্দেশ কৰে। যেনে—

লোকে কি বোলে তালৈ লক্ষ্য কৰা উচিত।

এজনে ভাত খালে বাকীবোৰেও খাব।

(১) **কৃৎপ্ৰত্যয়ঃ** ধাতুৰ পাছত যুক্ত হোৱা প্ৰত্যয়সমূহক কৃৎপ্ৰত্যয় বুলি কোৱা হয়। যেনে—ল+আ=লোৱা, পঠ−ণক্=পাঠক, খা+ওঁতা=খাওঁতা ইত্যাদি। এইবোৰবো পদসাধক বা বিভক্তি প্ৰত্যয়, কাল বোধক, লিঙ্গাৰ্থক, ধাতু সাধক, শব্দ সাধক বুলি কেইটামান প্ৰধান ভাগ আছে।

প্ৰত্যয় সমূহৰ স্থান অনুসৰি দুটা ভাগ—মুখ্য প্ৰত্যয় আৰু গৌণ প্ৰত্যয়।

(i) **মুখ্য প্ৰত্যয়**—প্ৰকৃতিৰ পাছতে যোগ হোৱা প্ৰত্যয়বোৰক মুখ্য প্ৰত্যয় বোলে: যেনে—মধু+ৰ=মধুৰ ত্যজ্+ঘঞ্=ত্যাগ, জনি+ণক্=জনক, বি-দা+ল্যপ্=বিদায়।

(ii) **গৌণ প্ৰত্যয়**—মুখ্য প্ৰত্যয়ৰ পাছত যোগ হোৱা প্ৰত্যয়ক গৌণ প্ৰত্যয় বোলে। যেনে—মধু+ৰ+ষ্ণি=মাধুৰি, ত্যজ্+ঘঞ্+ঈ=ত্যাগী, জনি+ণক্+ষ্ণি [স্ত্ৰী]=জানকী।

॥ ৩ ॥

অনুসৰ্গঃ উভয় বিভক্তি, প্ৰত্যয়ৰ পাছত বিশেষকৈ বুজাবৰ কাৰণে কেইটামান সংযোজিত ধ্বনি সংযোজন কৰা হয়; সেই কেইটাক অনুসৰ্গ বোলা হয়।

যেনে—কাৰণে—কাৰণেই, মহিমে—মহিমেও, যাম—যামেই, দিব—দিবতোন ইত্যাদি।

প্ৰত্যয়ৰ শ্ৰেণী বিভাগ

- পদ সাধক বা বিভক্তি প্ৰত্যয়

১। তদ্ধিত প্ৰত্যয়
- লিঙ্গাৰ্থক
  - পুংলিঙ্গবোধক
  - স্ত্ৰীলিঙ্গবোধক
  - ক্লীবলিঙ্গবোধক
- লিঙ্গান্তৰ
  - পুংলিঙ্গসাধক
  - স্ত্ৰীলিঙ্গসাধক
  - নপুংসক
- বচনপ্ৰত্যয়
  - একবচন
  - বহুবচন
- সম্বন্ধনিৰ্দেশক
- পদান্তৰ
- সাৰ্থক
- ধাতুসাধক
- পদসাধক বা বিভক্তিপ্ৰত্যয়
  - অসমাপিকা
  - সমাপিকা
  - অনুজ্ঞা
- কালবোধক
  - বৰ্ত্তমান
  - অতীত
  - ভবিষ্যৎ

২। কৃৎপ্ৰত্যয়
- লিঙ্গাৰ্থক
  - পুংবোধক
  - স্ত্ৰীবোধক
  - নপুংসক
- কৃদন্ত শব্দসাধক
- ধাতুসাধক

নৱম অধ্যায়

৩২। প্রকৃতি সাধন (১)

প্রকৃতি সাধন : মনৰ ভাব উপযুক্ত শব্দ সম্ভাৰেৰে সজাই-পৰাই প্রকাশ কৰিবলৈ হ'লে প্রকৃতিক উপসর্গ প্রত্যয় আৰু অনুসর্গ আদিৰে সু-সংগঠিত কৰি ল'ব লাগে। তাকে প্রকৃতি সাধন বোলে।

প্রকৃতি সাধন কৰি লোৱাৰ অর্থ ন ন প্রকৃতিৰ সৃষ্টি কৰা, মূল প্রকৃতিক সজীৱ সচল কৰা আৰু ভাবৰ বাহন কৰিবলৈ যত্ন কৰা।

ন ন প্রকৃতি তৈয়াৰ কৰিবলৈ :

(১) প্রাতিপদিকৰ লগত প্রাতিপদিক লগ লগাব লাগিব। যেনে—হৰে+কৃষ্ণ=হৰেকৃষ্ণ, নৰ+পিশাচ=নৰপিশাচ।

(২) প্রাতিপদিকৰ লগত অনুৰূপ-প্রাতিপদিক যোগ কৰিব লাগিব। যেনে—
ভাত+চাত=ভাত-চাত পানী+ছুনী=পানী-ছুনী।

(৩) উপপ্রাতিপদিকৰ লগত উপপ্রাতিপদিক যোগ কৰিও নতুন প্রাতিপদিক সৃষ্টি কৰিব পাৰি। যেনে—ওজ-বাজ, আং-বাং, উৰা-জুৰা।

(৪) প্রাতিপদিকৰ লগত উপসর্গ যোগ দি নতুন প্রাতিপদিক তৈয়াৰ কৰিব লাগিব। যেনে—মূল্য—অমূল্য, মান—অপমান, ধাৰ—উধাৰ, লগ—বেলেগ, তল—উতল।

(৫) প্রাতিপদিকৰ লগত প্রত্যয় যোগ দি নতুন প্রাতিপদিক আৰু ধাতু তৈয়াৰ কৰিব পাৰি। যেনে—বন—বন্য, বননি, বনৰী, বনৰীয়া ; পোন—পোনা ; তপত—তপতা, ৰাম—ৰামক।

(৬) ধাতুৰ পাছত প্রত্যয় যোগ দি নতুন ধাতু আৰু প্রাতিপদিক তৈয়াৰ কৰিব পাৰি। যেনে—উঠ—উঠা, উঠুওৱা ; পঢ়—পঢ়া, পঢ়োৱা ; পঢ়ুওৱা, খা—খায়ন, গণ—গণনা, বো—বোৱতী, বোৱনী, খা—খালোঁ।

(৭) ধাতুৰ আগত উপসর্গ যোগ কৰি নতুন ধাতু তৈয়াৰ কৰি ল'ব পাৰি। যেনে—কৰ্—নকৰ্, চুপ—উচুপ, ধা—উধা, লাগ—নালাগ, পাত—নিপাত।

(৮) বিভক্তি যুক্ত পদৰ পাছত অনুসর্গ যোগ কৰি নতুন পদ কৰিব পাৰি। যেনে—থাব—থাবতোন, নিয়—নিয়চোন, তেখেত—তেখেতো, তেখেতেই ইত্যাদি।

৩৩। সন্ধি

সন্ধি : সন্ধি শব্দৰ অর্থ জোৰা লগা। প্রকৃতি সাধন কৰোঁতে প্রকৃতিৰ লগত প্রকৃতি, উপসর্গ, পৰসর্গ বা প্রত্যয় আৰু অনুসর্গ জোৰা লাগে। তাকে সন্ধি বোলে। সন্ধি হ'লে বর্ণ সংযোগ, বর্ণ লুপ্তি, বর্ণ বিপর্যয়, বর্ণাগম, বর্ণৰ পৰিৱৰ্তন আনকি কেতিয়াবা কেতিয়াবা গাঠনিৰো পৰিৱৰ্তন ঘটে। তাৰ কিছুমান নির্দিষ্ট নিয়ম আছে। তাকে সন্ধিৰ নিয়ম বুলি কোৱা হয়।

(ক) স্বৰসন্ধি (সংস্কৃত)

স্বৰবর্ণৰ লগত স্বৰবর্ণৰ জোৰা লাগিলে তাক স্বৰসন্ধি বোলে।

(১) দুটা সবর্ণ জোৰা লাগি দীর্ঘ বর্ণ হয়।

অ+অ=আ অ+আ=আ আ+অ=আ আ+আ=আ	কৃষ্ণ+অর্জুন=কৃষ্ণার্জুন দেৱ+আলয়=দেৱালয় উমা+অচল=উমাচল উমা+আনন্দ=উমানন্দ	নৰ+অধম=নৰাধম দেশ+আচাৰ=দেশাচাৰ সীমা+অন্ত=সীমান্ত বিদ্যা+আলয়=বিদ্যালয়
ই+ই=ঈ ই+ঈ=ঈ ঈ+ই=ঈ ঈ+ঈ=ঈ	অতি+ইৱ=অতীৱ পৰি+ঈক্ষা=পৰীক্ষা বলী+ইন্দ্র=বলীন্দ্র মহী+ঈশ=মহীশ	প্রতি+ইতি=প্রতীতি প্রতি+ঈক্ষা=প্রতীক্ষা ৰথী+ইন্দ্র=ৰথীন্দ্র
উ+উ=ঊ উ+ঊ=ঊ ঊ+উ=ঊ ঊ+ঊ=ঊ	সাধু+উক্তি=সাধূক্তি তৰু+ঊর্দ্ধ=তৰূর্দ্ধ ভূ+ঊর্দ্ধ=ভূর্দ্ধ	গুৰু+উপদেশ=গুৰূপদেশ স্বয়ম্ভু+উদয়=স্বয়ম্ভূদয়

(২) পূর্ব পদৰ অন্তত 'অ' বা 'আ' থাকিলে পৰ পদৰ আদিত থকা ই, ঈ, উ, ঊ আৰু ঋ-ৰ গুণ হয়। অ বা আ লোপ হয়।

গুণ : ই, ঈ-ৰ ঠাইত 'এ', উ, ঊ-ৰ ঠাইত 'ও' আৰু ঋ-ৰ ঠাইত অৰ হ'লে গুণ হোৱা বোলে।

নৰ+ইন্দ্র=নৰেন্দ্র	দেৱ+ইন্দ্র=দেৱেন্দ্র
উমা+ঈশ=উমেশ	মহা+ঈশ্বৰ=মহেশ্বৰ
সূর্য্য+উদয়=সূর্য্যোদয়	প্রশ্ন+উত্তৰ=প্রশ্নোত্তৰ
মহা+ঊর্মি=মহোর্মি	মহা+ঋষি=মহর্ষি
সপ্ত+ঋষি=সপ্তর্ষি	দেৱ+ঋষি=দেৱর্ষি

পূৰ্ব পদৰ অন্তত 'ঋ' আৰু পৰপদৰ আদিত 'অ' বা 'আ' থাকিলেও ঋ-ৰ গুণ হয়। তেনে ক্ষেত্ৰত 'অ' বা 'আ'-ৰ লোপ নহয়। যেনে—

কৃ+অন (ট্) = কৰণ ধৃ+অন (ট্) = ধৰণ ; মৃ+অনট = মৰণ

(৩) পূৰ্ব পদৰ শেহত 'অ' বা 'আ' থাকিলে পৰ পদৰ আদিত থকা ঈ, উ, এ, ঋ আৰু ও-ৰ বৃদ্ধি হয়। অ বা আ লোপ হয়।

বৃদ্ধি : অ-ৰ ঠাইত 'আ' ই, ঈ আৰু এ-ৰ ঠাইত ঐ, উ, ঊ আৰু ও-ৰ ঠাইত ঔ আৰু ঋ-ৰ ঠাইত আৰ হ'লে বৃদ্ধি হোৱা বোলে। যেনে—

স্ব+ঈৰিণী = স্বৈৰিণী প্ৰ+ঊঢ় = প্ৰৌঢ়
জন+এক = জনৈক সদা+এব = সদৈব
বন+ওষধি = বনৌষধি শীত+ঋত = শীতাৰ্ত

কেতিয়াবা পূৰ্ব পদৰ আদ্য বৰ্ণত থকা অ, ই, ঈ, উ, ঊ, আৰু ঋ-ৰ বৃদ্ধি হয়। যেনে—

সমাজ+ইক = সামাজিক দিন+ইক = দৈনিক
ভীম+ঈ = ভৈমী ভূমি+ইক = ভৌমিক
মধু+অ = মাধৱ লোক+ইক = লৌকিক
কৃ+(ণক্) অক = কাৰক স্মৃ+(ণক্) অক = স্মাৰক

(৪) পাছৰ পদত ঐ বা ঔ থাকিলে আগৰ পদৰ অন্তত থকা অ বা আ লোপ হয়। যেনে—

মত+ঐক্য = মতৈক্য ধন+ঐশ্বৰ্য্য = ধনৈশ্বৰ্য্য
মহা+ঔষধ = মহৌষধ পৰম ঔষধ = পৰমৌষধ

প্ৰগুণ : প্ৰত্যয়ৰ আদিত অন্য স্বৰ থাকিলে প্ৰকৃতিৰ অন্তত থকা ই ঈ-ৰ ঠাইত 'অয়', উ, ঊ, ও-ৰ ঠাইত অৱ হয়। ইয়াক দীৰ্ঘ গুণ বা প্ৰগুণ হোৱা বুলি ক'ব পাৰি। যেনে—

জি+অ (ল) = জয় শী+আন (শানচ্) = শয়ান
শী+অন (ট্) = শয়ন শ্ৰু+অণ (ট) = শ্ৰৱণ
ভূ–অন (ট্) = ভৱন গো+ঈশ = গৱীশ

প্ৰবৃদ্ধি : প্ৰত্যয়ৰ আদিত অন্য স্বৰ থাকিলে কিছুমান ধাতুৰ অন্তত থকা ঈ উ ঐ আৰু ঔ-ৰ অতিবৃদ্ধি হয়। অৰ্থাৎ ঈ আৰু ঐ-ৰ ঠাইত 'আয়' উ আৰু ঔ-ৰ ঠাইত 'আৱ' হয়। তাকে অতিবৃদ্ধি বা প্ৰবৃদ্ধি হোৱা বোলে। যেনে—

নী+অক (ণক্) = নায়ক ভূ+ঈ (ণিন্) = ভাৱী

গৈ+অক (ণক্) = গায়ক ভূ+উক (উকঞ) = ভাবুক
গৈ+অন (ণনট্) = গায়ন পূ+অক (ণক) = পাৱক।
নৌ+ইক্ (ঠিক্) = নাৱিক

ইষ্ঠ আৰু ঈয়স্ প্ৰত্যয় যোগ হ'লে পূৰ্ব পদত থকা 'উ' লোপ হয়। যেনে—

গুৰু+ইষ্ঠ = গৰিষ্ঠ লঘু+ইষ্ঠ = লঘিষ্ঠ
গুৰু+ঈয়স = গৰীয়স্ লঘু+ঈয়স = লঘীয়স্

(৬) পূৰ্ব পদৰ শেষত ই বা ঈ থাকিলে পৰ পদৰ আদিত যদি ই, ঈ ভিন্ন অন্য স্বৰ থাকে, তেন্তে ই বা ঈ-ৰ সলনি য হয়। যেনে—

ইতি+আদি = ইত্যাদি প্ৰতি+উপকাৰ+প্ৰত্যুপকাৰ
যদি+অপি = যদ্যপি অতি+আচাৰ = অত্যাচাৰ
অভি+উদয় = অভ্যুদয় প্ৰতি+অহ = প্ৰত্যহ

(৭) পূৰ্ব পদৰ অন্তত উ বা ঊ থাকি পৰ পদৰ আদিত উ, ঊ ভিন্ন অন্য স্বৰ থাকিলে উ আৰু ঊ-ৰ ঠাইত 'ৱ' হয়। যেনে :

সু+আগত = স্বাগত বহু–আশা = বহ্বাশা অনু+এষণ = অন্বেষণ
অনু+অয় = অন্বয় ভূ+আদি = ভ্বাদি

(৮) পূৰ্ব পদৰ অন্তত ঋ থাকিলে পৰ পদৰ আদিত যদি অন্য স্বৰ থাকে তেন্তে ঋ-ৰ সলনি 'ৰ' হয়।

মাতৃ+আদেশ = মাত্ৰাদেশ দাতৃ+ঈ = দাত্ৰী
পিতৃ+অনুমতি = পিত্ৰনুমতি

(খ) অসমীয়া স্বৰসন্ধি

(১) ব্যঞ্জনান্ত উচ্চাৰণ হোৱা প্ৰকৃতিৰ পাছত কোনো স্বৰ যোগ হ'লে স্বৰ বৰ্ণটি ব্যঞ্জন বৰ্ণটিৰ লগ লাগে। যেনে—

মানুহ+এ = মানুহে মানুহ+অত = মানুহত দিন+এ = দিনে
পথ+এ = পথে বছৰ+এক = বছৰেক মাহ+এক = মাহেক
লাগ+এ = লাগে ধৰ্+ইছিল = ধৰিছিল কৰ্+ইলে = কৰিলে

(২) অকাৰান্ত বা আকাৰান্ত ধাতুৰ পাছত অ বা আদিত অ থকা প্ৰত্যয় যোগ হ'লে প্ৰত্যয়ৰ অ-ৰ সলনি 'য়' হয়। যেনে—

ল+অ = লয় খা+অ = খায় শুনা+অ = শুনায়
খা+অবীয়া = খাৱবীয়া পঢ়া+অ = পঢ়ায়

(৩) অকাৰান্ত বা আকাৰান্ত ধাতুৰ পাছত আ যোগ হ'লে দুয়ো মিলি 'ওৱা' হয়। যেনে—

ল+আ=লোৱা   ক+আ=কোৱা   খা+আ=খোৱা

যা+আ=যোৱা   পা+আ=পোৱা

(৪) অকাৰান্ত আৰু আকাৰান্ত শব্দৰ পাছত ই যোগ হ'লে ই লগ লাগে। যেনে—

গাধ+ই=গাধই   কাছ+ই=কাছই   ল'ৰা+ই=ল'ৰাই

মীৰা+ই=মীৰাই   আঁতৰ+ই=আঁতৰি গা+ই=গাই

(৫) ইকাৰান্ত, ঈকাৰান্ত, ঋকাৰান্ত আৰু ঐকাৰান্ত শব্দৰ পাছত অন্য স্বৰ যোগ হ'লে সেই স্বৰৰ আগলৈ 'য়' আগম হয়। যেনে—

নি+অ=নিয়,   দি+আ=দিয়া,   নদী+এ=নদীয়ে

মাতৃ+এ=মাতৃয়ে   আমৈ+এ=আমৈয়ে   খেতি+অক=খেতিয়ক

বুধি+অক=বুধিয়ক   হাবি+অনি=হাবিয়নি

(৬) আদি পদৰ শেহত ই বা ঈ থাকি এ বা ও যোগ হ'লে ই বা ঈ-ৰ ঠাইত 'য়' হয়। যেনে—

মই+এ=ময়ে   মই+ও=ময়ো   আই+এ=আয়ে   সেই+এ=সেয়ে

(৭) উ, ঊ, ও আৰু ঔ-ৰ পাছত অন্য স্বৰ যোগ হ'লে সেই স্বৰৰ আগলৈ 'ৱ' আগম হয়। যেনে—

কচু+অনি=কচুৱনি   যদু+এ=যদুৱে   বিহু+আন=বিহুৱান,

লো+এ=লোৱে   বৌ+এৰা=বৌৱেৰা   ঔ+এ=ঔৱে,

হৌ-হৌ+অনি=হৌ-হৌৱনি   বৌ-বৌ+অনি=বৌ-বৌৱনি।

(৮) শব্দৰ শেষত অকলৈ থকা ও-ৰ পাছত অন্য স্বৰ যোগ হ'লে ও-ৰ ঠাইত 'ৱ' হয়। যেনে—

নাও+এৰে=নাৱেৰে   গাঁও+অলীয়া=গাঁৱলীয়া

ভাও+অৰীয়া=ভাৱৰীয়া   নাও+অৰীয়া=নাৱৰীয়া

(৯) স-বৰ্ণ জোৰা লাগিলে হ্ৰস্ব বৰ্ণটি, দুয়োটি একে বৰ্ণ হ'লে যি কোনো এটি লোপ হয়। যেনে—

নি+ইছিল=নিছিল   নৰা+অনি=নৰানি

তৰা+অনি=তৰানি   কানি+ঈয়া=কানীয়া

বিহু+উৱা=বিহুৱা   বন্দী+ইয়াৰ=বন্দীয়াৰ

(১০) আকাৰান্ত প্ৰকৃতিৰ উপধাত ঘোষ বৰ্ণ বা ছ থাকি তাৰ পাছত কোনো স্বৰ যোগ হ'লে আকাৰান্ত প্ৰকৃতিৰ অন্ত্য 'আ' লোপ হয়। যেনে—

তিয়া+অনী=তিয়নী   বুঢ়া+ঈ=বুঢ়ী   বগা+ঈ=বগী

জীয়া+অনীয়া=জীয়নীয়া   খজুৱা+অতি=খজুৱতি

মিছা+অলীয়া=মিছলীয়া   পেলা+ওৱা=পেলোৱা

(ক) কিন্তু পাছত যোগ হোৱা ও-ৰ পাছত ঘোষ বৰ্ণ থাকিলে আগৰ আকাৰান্ত প্ৰকৃতিৰ 'য়া' বা 'ৱা' লোপ হয়: যেনে—

তিয়া+ওৱা=তিওৱা   চোৱা+ওৱা=চোওৱা

জীয়া+ওৱা=জীওৱা   খজুৱা+ওৱা=খজুওৱা

(খ) ও-ৰ পাছত ঘোষ বৰ্ণ নাথাকিলে কোনোটি বৰ্ণই লোপ নহয়। যেনে—

তিয়া+ওক=তিয়াওক   ভৰা+ওক=ভৰাওক   পেলা+ওঁতা=পেলাওঁতা

(১১) আকাৰান্ত শব্দৰ আদিত অকাৰান্ত বৰ্ণ থাকিলে পাছত ই বা ঈ যোগ হ'লে অকাৰৰ ঠাইত আকাৰ হয় আৰু অন্ত্য 'আ' লোপ হয়। যেনে—

কণা+ঈ=কাণী,   জপৰা+ঈ=জাপৰী,   বকলা+ই=বাকলি,

অঁকৰা+ঈ=আঁকৰী,   তেঁউৰা+ঈ=তেঁউৰী

(১২) উপধাত আকাৰ থকা ব্যঞ্জনান্ত উচ্চাৰণ যুক্ত প্ৰকৃতিৰ পাছত কোনো স্বৰ যোগ হ'লে উপধাৰ 'আ' লোপ হৈ 'অ' হয়। যেনে—

দাঁত+উৱা=দঁতুৱা   কাণ+ঈয়া=কণীয়া   মাৰ্+ওৱা=মৰোৱা

(১৩) পাছত আ যোগ হ'লে ব্যঞ্জনান্ত উচ্চাৰণ হোৱা প্ৰকৃতিৰ আদিত থকা ও বা ওকাৰৰ প্ৰভাৱত উপধাৰ 'অ' 'ও'-লৈ সলনি হয়। যেনে— ওমল+আ=ওমোলা

ওভত+আ=ওভোতা,   ওলট+আ=ওলোটা   মোচৰ+আ=মোচোৰা

(১৪) পাছত ই, ঈ বা উ যোগ হ'লে ব্যঞ্জনান্ত উচ্চাৰণ হোৱা প্ৰকৃতিৰ আদিত থকা ও বা ওকাৰ 'উ' বা উকাৰলৈ সলনি হয়। যেনে—

ওভত+ই=উভতি   ওলট+ই=উলটি

কোঁহ+ই=কুঁহি   খোচৰ+ই=খুচৰি

গোবৰ+উৱা=গুবৰুৱা   কোঁৱৰ+ঈ=কুঁৱৰী

সোণ+ঈয়া=সুণীয়া   গোচৰ+ঈয়া=গুচৰীয়া

চোৰ+উনী=চুৰুণী   বোল+ঈয়া=বুলীয়া

আকাৰান্ত শব্দৰ বেলিকাও 'ও' বা 'ও-কাৰ' 'উ' বা উ-কাৰলৈ সলনি হোৱা দেখা যায়। যেনে—

দোলা + ঈয়া = দুলীয়া

(১৫) অকাৰান্ত এক আখৰীয়া ধাতুৰ পাছত ই বা ইছ যোগ হ'লে অ আৰু ই মিলি 'ঐ' হয়। যেনে—

ল + ই = লৈ   থ + ই = থৈ   ক + ই = কৈ   ব + ই = বৈ
ল + ইছে = লৈছে   থ + ইছিল = থৈছিল   ক + ইছিল = কৈছিল

কিন্তু ইল্, ইব, ইম্ প্ৰত্যয় যোগ হ'লে প্ৰত্যয়ৰ ই লোপ হয়, উচ্চাৰণত ধাতুৰ 'অ' অ'-লৈ সলনি হয়। যেনে—

ৰ + ইল = ৰ'ল   হ + ইব = হ'ব   ক + ইম = ক'ম   গ + ইল = গ'ল
ক + ইলে = ক'লে ইত্যাদি।

(১৬) অ-ৰ পাছত উ-যোগ হ'লে দুয়ো মিলি ঔ হয়। যেনে—

ন + উ = নৌ   ম + উ = মউ = মৌ   ল + উ = লৌ

(১৭) নহয় বুজোৱা 'ন'-ৰে সৈতে হোৱা কিছুমান সন্ধি আছে। অসমীয়া ভাষাত ইয়াৰ এটা বিশেষ স্থান আছে। 'ন'-ৰে সৈতে হোৱা সন্ধিত স্বৰবৰ্ণৰ সাল-সলনি হয় বাবে ইয়াক স্বৰসন্ধিত স্থান দিয়া হৈছে।

(ক) 'ন'-ৰ পাছত আদিত ব্যঞ্জন থকা কোনো ধাতু বা ক্ৰিয়াপদ যোগ হ'লে আদি ব্যঞ্জনত থকা স্বৰ অনুসৰি 'ন'-তো সেই স্বৰ যোগ হয়। যেনে—ন + দি = নিদি, ন + থাক্ = নাথাক, ন + শুনিবি, = নুশুনিবি, ন + সোমৰ = নোসোমৰ।

(খ) ধাতুৰ আদি ব্যঞ্জনত অ-ভিন্ন দীৰ্ঘস্বৰ থাকিলে 'ন'-ত হ্ৰস্ব স্বৰ যুক্ত হয়। যেনে— ন + পূৰ = নুপূৰ, ন + পীড়ন = নিপীড়ন।

(গ) অনুকাৰ দ্বিত্ব ধাতুৰ পৰৱৰ্তী ধাতুৰ আগতহে 'ন' যোগ হয়। যেনে— ন + কলকলায় = কলনকলায়, ন + ভোৰভোৰায় = ভোৰনোভোৰায়। ন + টিন্‌টিনাব = টিননিটিনাব।

(ঘ) ধাতুৰ বা ক্ৰিয়াৰ আদি ব্যঞ্জনত 'ঐ'কাৰ বা ঔকাৰ থাকিলে 'ন'-ত অন্য স্বৰ যুক্ত নহয়। যেনে—ন + কৈ = নকৈ, ন + বৈ = নবৈ, ন + থৈ = নথৈ, ন + ভৌ-ভৌৱায় = ভৌ-নভৌৱায়। ন + ভোনভোনায় = ভোন-নভোনায়, + ন + চৌ-চোৱাইছিল = চৌ-নচৌৱাইছিল।

(ঙ) ধাতু ভিন্ন অন্য প্ৰাতিপদিকৰ আদিত ব্যঞ্জন বৰ্ণ থাকিলে 'ন'-ৰ ঠাইত বিকল্পে 'অ' হয়। যেনে—ন + মানুহ = অমানুহ, ন + ধৰ্ম = অধৰ্ম, ন + সুন্দৰ = অসুন্দৰ, ন + খাদ্য = অখাদ্য।

(চ) ধাতু ভিন্ন অন্য প্ৰাতিপদিকৰ আদিত কেৱল স্বৰবৰ্ণ থাকিলে ন-ৰ ঠাইত বিকল্পে 'অন' হয় আৰু স্বৰবৰ্ণটি 'অন'-ৰ পাছত যুক্ত হয়। যেনে—ন + আদৰ = অনাদৰ, ন + ইচ্ছা = অনিচ্ছা, ন + উচিত = অনুচিত, ন + এক = অনেক, ন + ঐক্য = অনৈক্য, ন + উন্নত = অনুন্নত।

(ছ) পাৰ্ ধাতুৰ আগত ন যোগ হলে প বিকল্পে 'ৱ' হয়। 'ৱ'ৰ উচ্চাৰণত 'উ'ৰ প্ৰভাৱ থকা হেতু 'ন' নো' হয়। যেনে— ন + পাৰ = নোৱাৰ।

(১৮) দুই, তিনি, চাৰি-ৰ পাছত 'এক' যোগ হ'লে দুই = দি, তিনি = তে, চাৰি = চেৰ হয়, যেনে—দুই + এক = দিয়েক—মাহদিয়েক, দিন দিয়েক, তিনি + এক = তিয়েক—বছৰ তিয়েক, জনতিয়েক, চাৰি + এক = চেৰেক—কথাচেৰেক, দিনচেৰেক, বছৰচেৰেক।

(১৯) দুই, তিনি সংখ্যাবাচক শব্দ সংজ্ঞাশব্দৰ আগত বহি সন্ধি হ'লে 'দুই' আৰু 'তিনি'ৰ অন্ত্য 'ই' লোপ হয়। যেনে—দুই + খন = দুখন, দুই + জন = দুজন, তিনি + দিন = তিনদিন, তিনি + টকা = তিনটকা

(২০) অকাৰান্ত, আকাৰান্ত আৰু ওকাৰান্ত ব্যঞ্জন আদিত থকা শব্দৰ আগত দুই জোৰা লাগিলে প্ৰায়েই দো হয়। যেনে—দুই + জোখ = দোজোখ, দুই + ভাগ = দোভাগ দুই + কৰ = দোকৰ্, দুই + ৰথ = দোৰথ (দৰথ), দুই + তোলা = দোতোলা, দুই = মাহ + ঈ = দোমাহী।

টোকা : আদি ব্যঞ্জনত 'আ' থকা ধাতুৰ আগত 'ন' যোগ হ'লে বহুতে 'ন'-ত এ যোগ কৰি উচ্চাৰণ সৰল কৰে। যেনে—ন + খায় = নেখায়, ন + যায় = নেযায়, ন + পায় = নেপায়, ন + লাগিব = নেলাগিব।

অসমীয়া ভাষাত 'অ' 'অ'ৰ ঠাইত 'এ' ব্যৱহাৰ হোৱা আৰু কিছুমান শব্দ আছে। উচ্চাৰণ কোমল-কৰিবলৈ তেনে কৰা হয়। যেনে—

'যেতিয়া আছিলোঁ দুৱেনী-মুৱেনী
সকলে বুলিছিল আই ;
এতিয়া হলোঁ লেজগুৰৰী
পালতো নিদিয়ে ঠাই।'

কোনো কোনো ঠাইত বিশেষকৈ কামৰূপত বোৱনী, বোৱনী, বান্ধনী, দীঘলী, বাবুৱানী বা বাবুৱনী শব্দ বোৱেনী বোৱেনী, বান্ধেনী দীঘেলী, বাবুৱেনী, বুলি উচ্চাৰণ কৰে। কুকুৰৰ কন্দল = কুকুৰ কেন্দেলি—

টোকা : দৰাচলতে বাবুৰ পৰিবাৰ, বাবুৱনী বা বাবুনী। বাবুৰ আয়ম বা ধৰণ = বাবুৱানি।

'নূপুৰ' শব্দ অসমীয়াত 'নেপুৰ' লিখা হয়। 'বছৰেকীয়া'ক বছেৰকীয়া বুলিও লিখে। সংস্কৃততো আৰ ঠাইত এ কেতিয়াবা হোৱা দেখা যায়। যেনে—বৰণ + য্যপ্ = বৰণ্য ৰবেণ্য।

(গ) সংস্কৃত ব্যঞ্জন সন্ধি

ব্যঞ্জন বৰ্ণৰ লগত ব্যঞ্জন বৰ্ণৰ যি সন্ধি হয়, তাকে **ব্যঞ্জন সন্ধি** বোলে।

(১) পূৰ্ব পদৰ অন্তত 'ৎ' বা 'দ্' আৰু পাছৰ পদৰ আদিত 'চ' বা 'ছ' থাকিলে ৎ বা 'দ'-ৰ ঠাইত 'চ' হয়।

যেনে— শৰৎ + চন্দ্ৰ = শৰচ্চন্দ্ৰ   উৎ + ছন্ন = উচ্ছন্ন
উৎ + চাৰণ = উচ্চাৰণ   সৎ + চৰিত্ৰ = সচ্চৰিত্ৰ
তদ্ + ছবি = তচ্ছবি   বিপদ্ + চিন্তা – বিপচ্চিন্তা

(২) 'জ' বা 'ঝ' পাছত থাকিলে আগত থকা ৎ বা দ-ৰ ঠাইত 'জ' হয়। যেনে—
উৎ + জ্বল = উজ্জ্বল   যাবৎ + জীৱন = যাবজ্জীৱন
সৎ + জন = সজ্জন   জগৎ + জন = জগজ্জন
বিপদ্ + জাল = বিপজ্জাল   বৃহৎ + ঝঙ্কাৰ = বৃহজ্ঝঙ্কাৰ

(৩) ৎ বা দ-ৰ পাছত 'ট' থাকিলে ৎ আৰু দ-ৰ ঠাইত 'ট' হয়। যেনে—
তদ্ + টীকা = তট্টীকা   বৃহৎ + টঙ্কাৰ = বৃহট্টঙ্কাৰ

(৪) ৎ বা দ-ৰ পাছত 'ড' থাকিলে ৎ আৰু দ-ৰ ঠাইত 'ড' হয়। যেনে—
উৎ + ডীন = উড্ডীন

(৫) 'ল' পাছত থাকিলে ৎ, দ্ আৰু ন্-ৰ ঠাইত 'ল' হয়, যেনে—
উৎ + লেখ = উল্লেখ   মহান্ + লাভ = মহাল্লাভ   বিপদ্ + লাভ = বিপল্লাভ

(৬) পাছত 'হ' থাকিলে আগত থকা ৎ-ৰ ঠাইত দ্ আৰু 'হ'-ৰ ঠাইত 'ধ' হয়।
যেনে— উৎ + হাৰ = উদ্ধাৰ   তৎ + হিত = তদ্ধিত

(৭) পাছত 'শ' থাকিলে আগত থকা ৎ বা দ্-ৰ ঠাইত 'চ' হয়, আৰু শ-ৰ ঠাইত 'ছ' হয়। যেনে—
উৎ + শৃঙ্খল = উচ্ছৃঙ্খল   তদ্ + শৰীৰ = তচ্ছৰীৰ

(৮) (ক) পাছত ক-বৰ্গ, চ-বৰ্গ বা ত-বৰ্গৰ বৰ্ণ থাকিলে আগত থকা ম-ৰ ঠাইত সেই বৰ্গৰ পঞ্চম বৰ্ণ যোগ হয়। যেনে—
সম্ + কৰ = শঙ্কৰ,   ভয়ম্ + কৰ = ভয়ঙ্কৰ,   সম + চয় = সঞ্চয়
ধনম্ + জয় = ধনঞ্জয়   সম্ + জয় = সঞ্জয়   সম + গীত = সঙ্গীত
গম্ + তব্য = গন্তব্য   শাম্ + তি ÷ শান্তি   সম্ + তাপ = সন্তাপ

(খ) পাছত ক-বৰ্গৰ আখৰ থাকিলে ম্-ৰ ঠাইতং লিখিব পাৰি। যেনে—
শঙ্কৰ = শংকৰ,   সঙ্গীত = সংগীত   সঙ্গম = সংগম

(৯) চ বৰ্গৰ লগত 'ন' যুক্ত হ'লে ন-ৰ ঠাইত 'ঞ' হয়। যেনে—
যাচ্ + না = যাচ্ঞা   যজ + ন = যজ্ঞ   ৰাজ্ + নী = ৰাজ্ঞী

(১০) ছ পাছত থাকিলে আগৰ পদৰ শেহত এটা চ আগম হয়। যেনে—
গৃহ + ছিদ্ৰ = গৃহচ্ছিদ্ৰ   বি + ছেদ = বিচ্ছেদ,   পৰি + ছদ = পৰিচ্ছদ

(১১) পূৰ্ব পদত দ্ আৰু পৰ পদৰ আদিত হ থাকিলে হ-ৰ সলনি ধ হয়। যেনে—
তদ্ + হিত = তদ্ধিত

(১২) ষ-ৰ পাছত 'ত' বা 'থ' থাকিলে 'ত' আৰু 'থ'-ৰ ঠাইত ট আৰু ঠ হয়। যেনে—
বৃষ্ + তি = বৃষ্টি   ষষ্ + থ = ষষ্ঠ   উৎকৃষ্ + ত = উৎকৃষ্ট

(১৩) (ক) 'ন' বা 'ম' পাছত থাকিলে আগত থকা ক-ৰ ঠাইত 'ঙ' আৰু 'ৎ'ৰ ঠাইত 'ন' হয়। যেনে—
বাক + ময় = বাঙ্ময়   প্ৰাক্ + মুখ = প্ৰাঙ্মুখ
জগৎ + নাথ = জগন্নাথ   উৎ + মত্ত = উন্মত্ত
উৎ + নতি = উন্নতি   চিৎ + ময় = চিন্ময়

(খ) কোনো কোনো ক্ষেত্ৰত ক্-ৰ ঠাইত গ হয়। যেনে—
বাক্ + মী = বাগ্মী   দিক + নিৰ্ণয় = দিগ্‌নিৰ্ণয়   দিক্ + নাথ = দিগ্‌নাথ

(১৪) স্বৰবৰ্ণ, বৰ্গৰ ৩য় ৪ৰ্থ ৫ম বৰ্ণ বা য ৰ ল ৱ হ পাছত থাকিলে বৰ্গৰ প্ৰথম বৰ্ণৰ ঠাইত তৃতীয় বৰ্ণ হয়। যেনে—
বাক্ + ঈশ = বাগীশ,   বাক + দেৱী = বাগ্দেৱী;   নিচ্ + অন্ত = নিজন্ত
বাক + আড়ম্বৰ = বাগাড়ম্বৰ   জগৎ + ঈশ্বৰ = জগদীশ্বৰ   সৎ + উপায় = সদুপায়,
ষট্ + আনন = ষড়ানন   জগৎ + অম্বা = জগদম্বা   উৎ + যম = উদ্যম
অপ্ + দ = অব্দ   তৎ + উপৰি = তদুপৰি

(১৫) আগত 'উৎ' উপসৰ্গ থাকিলে পাছত থকা স্থা আৰু স্তনভ্ ধাতুৰ 'স' লোপ হয়। যেনে—

উৎ+স্থান=উত্থান উৎ+স্তন্‌ভ্=উত্তম্ভ উৎ+স্থাপন=উত্থাপন

(১৬) পৰি আৰু সম উপসৰ্গৰ পাছত কৃ ধাতুজাত পদ যোগ হ'লে ধাতুৰ আগলৈ স্ আগম হয়। যেনে—

পৰি+কাৰ=পৰিষ্কাৰ (ষত্ব বিধিমতে স্, ষ্ হৈছে) সম্+কৃত=সংস্কৃত

নিপাতন : কিছুমান সন্ধিক কোনো সাধাৰণ নিয়মৰ ভিতৰলৈ আনিব নোৱাৰি ; তেনেবোৰ সন্ধিক নিপাতন সিদ্ধ সন্ধি বোলা হয়। যেনে—

(ক) প পাছত থকা হেতু 'আ' উপসৰ্গ আৰু গো, বন শব্দৰ পাছত স্ আগম হৈছে।

যেনে— আ+পদ=আস্পদ (বিষয় বাব) গো+পদ+গোস্পদ

বন+পতি+বনস্পতি

(খ) তলৰ সন্ধি কেইটাত ৎ লোপ হৈ স্ আগম হৈছে। যেনে—

তৎ+কৰ+তস্কৰ বৃহৎ+পতি+বৃহস্পতি

(গ) 'কাম' শব্দ পাছত থাকিলে তুম্ প্ৰত্যয় আৰু সম শব্দৰ ম্ লোপ হয়। যেনে—

গন্তুম+কাম=গন্তুকাম সম্+কাম=সকাম

(ঘ) লোক শব্দ পাছত থাকিলে দিব্ ধাতুৰ ঠাইত 'দ্যু' হয়। যেনে—

দিব্+লোক+দ্যুলোক

(ঙ) কোনো কোনো সন্ধিত বৰ্ণ বিপৰ্য্যয় ঘটে। যেনে—

হিন্‌স+অ=সিংহ দন্‌স্+ট=দাস, তৎ+কৰ=তস্কৰ

বচ্+ক্ত=উক্ত হন+ণমূল=ঘাত

(ঘ) অসমীয়া ব্যঞ্জন সন্ধি

(১) 'এক' 'ছয়' আৰু 'সাত' সংখ্যাবাচক শব্দৰ পাছত কোনো সংজ্ঞা শব্দ যুক্ত হ'লে 'এক' 'ছয়' আৰু 'সাত'ৰ শেষ বৰ্ণ লোপ হয়। যেনে—

এক+টকা=এটকা ছয়+মাহ=ছমাহ সাত+দিন=সাদিন।

কিন্তু সাত মাহ, সাতজন, সাত সপ্তাহ।

(২) 'তিনি' শব্দৰ পাছত 'এক' যোগ হ'লে 'নি' লোপ হয়।

তিনি+এক=তিয়েক, দিন তিয়েক, জনতিয়েক।

(৩) 'আধা' শব্দ আদিত অকাৰান্ত বৰ্ণ থকা শব্দৰ আগত যোগ হ'লে 'আদ' হয়।

যেনে— আধা+বয়স=আদবয়স, আধা+মহা=আদমহা,

আধা+কপালী=আদকপালী, আধা+বছৰ=আদবছৰ।

(ঙ) অনুস্বাৰ-বিসৰ্গ সন্ধি

অনুস্বাৰ আৰু বিসৰ্গ যুক্ত বা লুপ্ত অথবা ৰূপান্তৰ হৈ যিবোৰ সন্ধি হয়, সেইবোৰক অনুস্বাৰ-বিসৰ্গ সন্ধি বোলা হয়।

(১) ম্-ৰ পাছত অন্তঃস্থ বা উষ্ম বৰ্ণ থাকিলে 'ম' মৰি ং হয়। যেনে—

সম+সৰ্গ=সংসৰ্গ, সম্+যম=সংযম, সম্+যোগ=সংযোগ,

সম্+লগ্ন=সংলগ্ন, সম্+সদ=সংসদ, সম্+শয়=সংশয়।

(২) অনুস্বাৰৰ পাছত যি বৰ্গৰ বৰ্ণ যোগ হয় 'ং' মৰি সেই বৰ্গৰ পঞ্চম বৰ্ণ হয়।

যেনে— সং+গতি=সঙ্গতি, শং+কৰ=শঙ্কৰ, সং+চয়=সঞ্চয়,

কিং+কৰ=কিঙ্কৰ, সং+কৰ+সঙ্কৰ।

(৩) অকাৰান্ত শব্দৰ পাছত থকা বিসৰ্গৰ পাছত অ, বৰ্গৰ তৃতীয়, চতুৰ্থ, পঞ্চম বৰ্ণ বা য, ৰ, ল, ৱ, হ যোগ হ'লে সেই স-জ্জাত বিসৰ্গ আৰু অ কাৰ লগ লাগি ওকাৰ হয়।

যেনে— অধঃ+গতি=অধোগতি ততঃ+অধিক=ততোধিক

মনঃ+হৰ+মনোহৰ মনঃ+মোহা—মনোমোহা

মনঃ+মত=মনোমত মনঃ+ৰম=মনোৰম

শিৰঃ+ভূষণ=শিৰোভূষণ সৰঃ+বৰ=সৰোবৰ

(৪) ৰ-জাত বিসৰ্গৰ পাছত বৰ্গৰ তৃতীয়, চতুৰ্থ, পঞ্চম বৰ্ণ, স্বৰবৰ্ণ বা য ল ৱ হ থাকিলে ৰ-জাত বিসৰ্গৰ ঠাইত 'ৰ' হয়। যেনে—

পুনঃ+অপি=পুনৰপি অন্তঃ+আত্মা=অন্তৰাত্মা

অন্তঃ+অঙ্গ=অন্তৰঙ্গ অহঃ+নিশ=অহৰ্নিশ

আশীঃ+বাদ=আশীৰ্বাদ চতুঃ+দশ=চতুৰ্দশ

দুঃ+নীতি+দুৰ্নীতি।

(৫) পাছৰ পদত ক, খ, প, ফ আদি থাকিলে আগৰ পদৰ অ সবৰ্ণৰ পাছত থকা বিসৰ্গৰ ঠাইত 'স' হয়। যেনে—

মনঃ+কামনা=মনস্কামনা নমঃ+কাৰ=নমস্কাৰ

ভাঃ+কৰ=ভাস্কৰ পুৰঃ+কাৰ=পুৰস্কাৰ

কিন্তু অন্তঃ+কৰণ=অন্তঃকৰণ শিৰঃ+পীড়া=শিৰপীড়া,

কিন্তু বিসৰ্গৰ আগত ই বা উ থাকিলে 'স' নহৈ 'ষ' হয়। যেনে—

নিঃ+কাম=নিষ্কাম নিঃ+ফল=নিষ্ফল দুঃ+কৰ=দুষ্কৰ

(৬) পৰপদৰ আদিত ৰ থাকিলে ইকাৰান্ত ও বিসৰ্গ যুক্ত পদৰ বিসৰ্গ লোপ হৈ ইকাৰ ঈকাৰ হয়। যেনে—

নিঃ+ৰৱ=নীৰৱ নিঃ+ৰস=নীৰস

(৭) পাছত 'স্থ' আৰু অ ভিন্ন অন্য স্বৰ থাকিলে আগত থকা বিসর্গ লোপ হয়।

যেনে— অন্তঃ + স্থ = অন্তস্থ মনঃ + স্থ = মনস্থ

দুঃ + স্থ = দুস্থ অতঃ + এব = অতএব

(৮) 'ট' পাছত থাকিলে বিসর্গৰ ঠাইত 'ষ', 'ত' পাছত থাকিলে 'স' আৰু চ বা ছ পাছত থাকিলে 'শ' হয়। যেনে—

ধনুঃ + টঙ্কাৰ + ধনুষ্টঙ্কাৰ নিঃ + তেজ = নিস্তেজ

মনঃ + তাপ = মনস্তাপ নিঃ + চয় = নিশ্চয়

শিৰঃ + ছেদ = শিৰশ্ছেদ দুঃ + চৰিত্ৰ = দুশ্চৰিত্ৰ

(৯) অসমীয়া ভাষাত অনুস্বাৰ অন্তত থকা শব্দৰ পাছত আদিত স্বৰবর্ণ থকা প্ৰত্যয় যোগ হ'লে অনুস্বাৰৰ সলনি 'ঙ' হয়। যেনে—

ৰং + অত = ৰঙত ৰং + ইয়াল = ৰঙিয়াল

খং + আল = খঙাল জোং + আল = জোঙাল

চাং + অৰ্ = চাঙৰ থং + এৰে = থঙেৰে

ৰং চং + ঈয়া = ৰংচঙীয়া লুং লুং + ঈয়া = লুংলুঙীয়া

(চ) জটিল সন্ধি

সন্ধিৰ সাধাৰণ সূত্ৰৰ উপৰি যি সন্ধিত প্ৰকৃতি প্ৰত্যয়ৰ অন্তধ্বণৰ পৰিৱৰ্তন ঘটে তেনেবোৰ পৰিৱৰ্তনকে জটিল সন্ধি বুলি ক'ব পাৰি। এনেবোৰ সন্ধিত একাধিক সন্ধিৰ সূত্ৰ সংযোজিত 'হয়', বর্ণলুপ্তি আৰু বৰ্ণৰ পৰিৱৰ্তনো ঘটে। কোনো কোনো ক্ষেত্ৰত বর্ণাগম হয়।

(১) প্ৰত্যয় যোগত প্ৰকৃতিৰ আদ্যস্বৰ বৃদ্ধি হয়। যেনে—

দীন + ষ্ণ্য = দৈন্য শৰীৰ + ষ্ণিক = শাৰীৰিক

অদিতি + ষ্ণ্য = আদিত্য

(২) প্ৰত্যয় যোগত প্ৰকৃতিৰ আদ্যস্বৰৰ বৃদ্ধি হয়, অন্ত্যস্বৰৰ প্ৰগুণ হয়। যেনে—

মধু + ষ্ণ = মাধৱ, যদু + ষ্ণ = যাদৱ গুৰু + ষ্ণ = গৌৰৱ

(৩) কোনো কোনো সন্ধিত পূৰ্ব পদৰ অন্ত্যস্বৰৰ প্ৰগুণ আৰু পৰপদৰ আদিস্বৰৰ গুণ হয়। যেনে—

গো + ঈশ = গৱেশ

(৪) কিছুমান সন্ধিত পূৰ্বপদৰ আদি বর্ণত যুক্ত থকা স্বৰৰ গুণ হোৱাৰ উপৰিও বৰ্ণৰ পৰিৱৰ্তন ঘটে। যেনে—

বচ্ + ণ্যৎ = বাক্য ভুজ্ + ঘঞ = ভোগ হন্ + ণমুল = ঘাত

দ্যুৎ + ইমিন্ = জ্যোতি অনজ্ + অলিচ = আঙুলি

(৫) কোনো কোনো সন্ধিত প্ৰকৃতিৰ টি অংশ লোপ পায়। যেনে—

সীমন্ + অন্ত = সীমন্ত মনস্ + ঈষা = মনীষা

(৬) কোনো কোনো সন্ধিত বর্ণৰ স্থান সলনি হয়। যেনে—

হিন্স্ + অ = সিংহ

(৭) অসমীয়া ভাষাৰ প্ৰকৃতি আৰু প্ৰত্যয় জোৰা লগাওঁতে উচ্চাৰণৰ সুচলৰ বাবে প্ৰকৃতিৰ আদ্য, মধ্য আৰু অন্ত্য বর্ণত যুক্ত হৈ থকা স্বৰৰ পৰিৱৰ্তন কৰা হয়। যেনে—

ফোঁট + উকা = ফুটুকা টেঙা + চি = টেঙেচি কট + এৰা = কেটেৰা

জঁট + উলা = জুঁটুলা সেৰ + উঙা = সুৰুঙা ঢোল + ঈয়া = ঢুলীয়া

সোৱাদ + ঈ = সুৱদী উপৰ + ই = উপৰি লোভ + উনী = লুভুনী

(৮) কিছুমান শব্দ সমাসসিদ্ধ হৈ এনেই লগ লাগে। যেনে—

কুল + পতি = কুলপতি হৰি + চৰণ = হৰিচৰণ দিন + মণি = দিনমণি

দশম অধ্যায়

প্ৰকৃতি সাধন [২]

৩৪। উপসৰ্গ

প্ৰকৃতিৰ আদিত যোগ হৈ যিবোৰ ধ্বনিয়ে (এটা বা একাধিক বৰ্ণ ধ্বনি) প্ৰকৃতিৰ অৰ্থান্তৰ ঘটায় সেইবোৰক উপসৰ্গ বোলে।

(ক) সংস্কৃত উপসৰ্গ

কুৰিটা—প্ৰ পৰা, অপ, সম, নি, অৱ, অনু, নিৰ, দুৰ, বি, অধি, সু, উৎ, পৰি, প্ৰতি, অভি, অতি, অপি, উপ, আ।

(খ) দেশী-বিদেশী উপসৰ্গ

দেশী-বিদেশী উপসৰ্গ কেইটামান আছে। যেনে—অ, অন, অনা, আও, আনা, আলা, উ, এ, এনা, এলা, ও, কু, গড়, জন, ন, না, বে, স, সৎ, ছ, হৰ। অ, কু, সৎ সংস্কৃততো থকা দেখা যায়। যেনে—অপৰ, অকণ, অকৰ্ম। (ইয়াত 'অ' 'ন'-ৰ পৰা হোৱা বুলি ক'ব নোৱাৰি।) সেইদৰে কুকৰ্ম, সতীৰ্থ, সকাম, সৎকাৰ, কুযশ ইত্যাদি।

(গ) নঞৰ্থক উপসৰ্গ

অ, অন, অনা, আনা, আ, ন, না, নি, বি, বে, গড় আদি উপসৰ্গই 'নহয়' অৰ্থ প্ৰকাশ কৰে, সেই কাৰণে ইহঁতক নঞৰ্থক উপসৰ্গ বোলা হয়।

উপসৰ্গ তিনি প্ৰকাৰে ব্যৱহৃত হয়।

(১) প্ৰকৃতিৰ অৰ্থৰ পৰিৱৰ্তন ঘটায়। যেনে—

প্ৰ+হৃ+ঘঞ=প্ৰহাৰ	আ–হৃ+ঘঞ=আহাৰ
সম্+হৃ+ঘঞ=সংহাৰ	বি+হৃ+ঘঞ=বিহাৰ
পৰি+হৃ+ঘঞ=পৰিহাৰ	উপ+হৃ+ঘঞ=উপহাৰ
বে+লগ=বেলেগ	বি+যোগ=বিয়োগ
ও+লগ=ওলগ	গড়+হাজিৰ=গড়হাজিৰ

(২) প্ৰকৃতিৰ অৰ্থানুগামী হয়। যেনে—
উপ+স্থাপি+অন=উপস্থাপন নি+বস্+ণিন্=নিবাসীন
সেইদৰে বাস—নিবাস পক্ষ—পৰিপক্ষ ত্যাগ—পৰিত্যাগ

(৩) প্ৰকৃতিৰ অৰ্থক বিশেষ কৰে। যেনে—
মূল্য—অমূল্য শুদ্ধ–বিশুদ্ধ ৰুদ্ধ—অৱৰুদ্ধ

উপসৰ্গ যোগ

(১) অ

প্ৰকৃতি আৰু তাৰ অৰ্থ	উপসৰ্গযুক্ত প্ৰকৃতি আৰু তাৰ অৰ্থ
কণ=বস্তুৰ ক্ষুদ্ৰতম অংশ	অকণ=অলপ
কথ্য=ক'বলগীয়া	অকথ্য=বেয়া কথা ; ক'ব নলগীয়া
কাল=সময়	অকাল=অসময়, অপৈণত বয়স
জাতি=শ্ৰেণী, প্ৰকাৰ	অজাতি=অন্য জাতি
মূল্য=দাম	অমূল্য=মূল্য দি কিনিব নোৱাৰা
পাত্ৰ=আধাৰ	অপাত্ৰ=অযোগ্য
পৰ=অন্য	অপৰ=অন্য
বিকল=বিকৃত	অবিকল=ঠিক তেনে
পৰ্য্যাপ্ত=যথেষ্ট	অপৰ্য্যাপ্ত=অতিপাত বেছি

(২) অতি

বিক্ত=খালী	অতিবিক্ত=ওপৰঞ্চি
ক্ৰম=নিয়ম পদ্ধতি	অতিক্ৰম=পাৰ হৈ যোৱা
কায়=শৰীৰ	অতিকায়=প্ৰকাণ্ড
উক্তি=কোৱা কথা	অত্যুক্তি=বঢ়াই কোৱা
সাৰ=মজ্জা	অতিসাৰ=ভেদ ৰোগ
পাত=স্থাপন কৰ	অতিপাত=অতি বেছি

(৩) অধি

দেৱ=স্বৰ্গৰ লোক	অধিদেৱ=অন্তৰ্য্যামী পুৰুষ
পতি=স্বামী	অধিপতি=স্বামী, ৰজা
ৰাজা=ৰজা	অধিৰাজ=ৰজাৰ ওপৰত ৰজা
বাস=কাপোৰ, স্থান	অধিবাস=আৰম্ভণি
গত=হৈ যোৱা	অধিগত=জ্ঞাত
স্থান=ঠাই	অধিষ্ঠান=থকা ঠাই

(৪) অন

ৰত = ব্ৰত	অনৰত = সদায়
বন্দ্য = পূজ্য	অনবন্দ্য = যাক পূজা কৰা হোৱা নাই

(৫) অনা

হক = উচিত	অনাহক = অকাৰণ
কটা = ছেদন কৰা	অনাকটা = নকটা
লগা = দৰকাৰী, জৰা	অনালগা = নজলোৱা
তাঁৰ = গুণা	অনাতাঁৰ = বেতাৰ, তাঁৰহীন
জৰী = ৰছী	অনাজৰী = বিনাজৰী
বৃষ্টি = বৰষুণ	অনাবৃষ্টি = বৰষুণ নোহোৱা
ভুৱা = মিছা	অনাভুৱা = ভু নোপোৱা
দোষ = জগৰ	অনাদোষ = বিনাদোষ
অসমীয়া = অসমবাসী	অনাঅসমীয়া = অসমীয়া নহয়

(৬) অনু

ৰূপ = চেহেৰা	অনুৰূপ = সাইলাখ
যোগ = যুক্ত	অনুযোগ = আপত্তি
মান = সম্মান	অনুমান = আন্দাজ
গত = হৈ যোৱা	অনুগত = অধীন, আজ্ঞাধীন
ৰাগ = ৰং, নিচা	অনুৰাগ = আসক্তি
চৰ = চোৰাংচোৱা	অনুচৰ = লগুৱা, সঙ্গী
তাপ = গৰম	অনুতাপ = বেয়া কাম কৰি কৰা দুখ
পান = পি খোৱা	অনুপান = ঔষধৰ লগৰ দ্ৰব্য
চ্ছেদ = দাবি	অনুচ্ছেদ = লিখনিৰ অংশ

(৭) অপ

মান = সম্মান	অপমান = মানৰ লাঘৱ
কৰ্ম = কাম	অপকৰ্ম = কুৎচিৎ কাম
ব্যয় = খৰচ	অপব্যয় = অনৰ্থক ব্যয়
কীৰ্তি = যশস্যা	অপকীৰ্তি = বেয়া কাম

(৭) অপ

যশ = সুনাম	অপযশ = অখ্যাতি
হৰণ = চুৰ কৰা কাৰ্য্য	অপহৰণ = অন্যায়ভাৱে চুৰ কৰা কাৰ্য্য
মৃত্যু = মৰণ	অপমৃত্যু = অস্বাভাৱিক মৰণ
ৰূপ = চেহেৰা	অপৰূপ = অপূৰ্ব সুন্দৰ
ব্যৱহাৰ = আচৰণ	অপব্যৱহাৰ = অনুচিত আচৰণ

(৮) অপি

'অপি' উপসৰ্গ হিচাপে অসমীয়াত ব্যৱহাৰ নহয়। সংস্কৃতত 'অপিনিহিতি', "অপিনিধান' শব্দ আছে। অসমীয়া ভাষাত যদি + অপি = যদ্যপি, অদ্য + অপি = অদ্যাপি, কদা + অপি = কদাপি, তথা + অপি = তথাপি আদিতহে প্ৰত্যয় হিচাপে ব্যৱহাৰ হোৱা দেখা যায়। সংস্কৃতত উপসৰ্গ বোলা কাৰণে ইয়াতো উপসৰ্গ বুলি কোৱা হৈছে।

(৯) অভি

নেতা = দলৰ মুৰব্বী	অভিনেতা = ভাৱৰীয়া
জ্ঞান = জনা শক্তি	অভিজ্ঞান = পৰিচয়
মান = সম্মান	অভিমান = গৰ্ব
যোগ = যুক্ত	অভিযোগ = আপত্তি
ইষ্ট = উপকাৰ	অভীষ্ট = বাঞ্ছিত

(১০) অৱ

তৰণ = উদ্ধাৰ	অৱতৰণ = নমা কাৰ্য্য
ৰুদ্ধ = বদ্ধ	অৱৰুদ্ধ = বন্দী হোৱা
শেষ = অন্ত	অৱশেষ = বাকী
হেলা = অসম্মান, অৱজ্ঞা, অমনোযোগ, চেষ্টাৰ অভাৱ, এলাহ	অৱহেলা = উপেক্ষা, তুচ্ছ বোধ, অনাদৰ অমনোযোগ
স্থান = ঠাই	অৱস্থান = স্থিতি
ৰোধ = বাধা	অৱৰোধ = সকলো দিশ বন্ধ

(১১) আ

কৰ্ণ = কাণ	আকৰ্ণ = কাণ পৰ্য্যন্ত
জন্ম = ওপজা	আজন্ম = জন্মাৱধি
মৰণ = মৃত্যু	আমৰণ = মৰণ পৰ্য্যন্ত

কাল = সময়	আকাল = অনাটনৰ দিন
গমন = যোৱা, যাত্ৰা	আগমন = অহা
চল = সুবিধা	আচল = অসুবিধা
ভোক = খাবলৈ ইচ্ছা	আভোক = ভোক নথকা
লগ = সঙ্গ	আলগ = লগৰ পৰা বাহিৰ
সৈ = হয় বোলা	আসৈ = মিছা
বেলি = সূৰ্য্য	আবেলি = ভাটীবেলা
বতৰ = আকাশৰ অৱস্থা	আবতৰ = বেয়া বতৰ

(১২) আও

হেলা = অৱজ্ঞা, অমনোযোগ	আওহেলা = অৱজ্ঞা
বাৰ = দিন	আওবাৰ = অশুভ দিন
হাত = অঙ্গ	আওহাত = ওলোটা হাত
গৰু = জন্তু	আওগৰু = মূৰ্খ
কাণ = অঙ্গ	আওকাণ = মনোযোগ নিদিয়া
কচু = পাচলি	আওকচু = বৰ দুষ্ট
মৰণ = মৃত্যু	আওমৰণ = অপমৃত্যু
ডুবি = দ পানী	আওডুবি = বৰ দ

(১৩) আনা

আলি = বিশৃঙ্খল	আনালি = ছেদেলি ভেদেলি
ঘুনা = শুনা শুনানাকৈ	আনাঘুনা = ঘুণুক-ঘানাক
ৰস = জুলীয়া বস্তু	আনাৰস = ৰসে ভৰা
কটা = টুকুৰা কৰা	আনাকটা = কটাৰী নলগোৱা, নকটা
ভুৱা = ঠগ	আনাভুৱা = গম নোপোৱা

(১৪) আলা

বাহু = টেঙা ফলৰ বাকলিৰ ভিতৰৰ	আলাবাহু = অকামিলা

বগা অংশ

ভুলা = ভোল যোৱা	আলাভুলা = অজলা
পেঁচ = পাক	আলাপেঁচা = সামান্য

(১৫) উ

চ্ছন = আবাদ নকৰা	উচ্ছন = ধ্বংস
তল = তলি	উতল = গৰম পানীৰ ফুট
থল = ঠাই	উথল = উৎসাহ, ওপৰলৈ উঠা
লঙ্ঘন = পাৰ হোৱা	উলঙ্ঘন = অৱজ্ঞা
দাং = তোল	উদং = খালী, ঢাকনি নথকা
দি = দিয়া কাৰ্য্য	উদি = দি সাং কৰা অৱস্থা
দণ্ড = শাস্তি	উদণ্ড = শাস্তিকো ভয় নকৰা
জাৰ = কুলাৰে পৰিষ্কাৰ কৰ	উজাৰ = সাং, চঁক খোৱা
লাই = আশয়	উলাই = অৱজ্ঞা
ঠন = জীপাল দি উঠা	উঠন = ওখ
চটা = চেপেটা বস্তু, খং তোল	উচটা = উদগনি দিয়া
জুটি = জোৰা লগাই	উজুটি = ভৰিত লগা খুন্দা
চুপ = মনে মনে	উচুপ = কেঁকুৰি কন্দা
লাহ = উৎসাহ, চখ	উলাহ = উৎসাহ
ধাতু = চেতন	উধাতু = তৎ হেৰুৱাই
ধাৰ = ঋণ	উধাৰ = বাকী
বহ = জোল	উবহা = বেয়া গোন্ধোৱা
দতীয়া = দাঁত থকা	উদঁতীয়া = দাঁত নসলোৱা
দিয়া = দিয়া কাৰ্য্য	উদিয়া = খুলি দিয়া
জাগৰ = সাৰ, সজাগ	উজাগৰ = সাৰে থকা
থান = ঠাই	উথান = ওখ ঠাই, ওপৰলৈ উঠা
থৰ = শুকান	উথৰ = অসাকৰা

(১৬) উৎ

কৰ্ণ = কাণ	উৎকৰ্ণ = কাণ থিয় কৰা
শৃঙ্খল = পৰিপাটী	উচ্ছৃঙ্খল = শৃঙ্খলাহীন
কণ্ঠ = ডিঙি	উৎকণ্ঠ = অস্থিৰ
নতি = পৰাজয়	উন্নতি = উৎকৰ্ষ
বোধন = জ্ঞান দান	উদ্বোধন = প্ৰতিষ্ঠা কৰা কাৰ্য্য

(১৬) উৎ

দীপ্ত = উজ্জ্বল	উদ্দীপ্ত = প্ৰবল হৈ উঠা
গতি = চলন শক্তি	উদ্গতি = উন্নতি
সাহ = নিৰ্ভয়	উৎসাহ = প্ৰেৰণা
ভণ্ড = ঠগ	উদ্ভণ্ড = উৎপতীয়া

(১৭) উপ

কণ্ঠ = ডিঙি	উপকণ্ঠ = ওচৰত থকা
গ্ৰহ = ডাঙৰ তৰা	উপগ্ৰহ = সৰু গ্ৰহ
কূল = দাঁতি	উপকূল = নৈ বা সাগৰৰ দাঁতি
নাম = পৰিচয়	উপনাম = যাই নামৰ উপৰুৱা নাম
পতি = স্বামী	উপপতি = অবৈধ স্বামী
স্থিত = থিতাপি হোৱা	উপস্থিত = হাজিৰ
কথা = অৰ্থ যুক্ত বাক্য	উপকথা = সাধু কথা

(১৮) এ

লাগী = মৰমৰ	এলাগী = অনাদৰী
কাজী = পাৰ্গত	একাজী = অকামিলা, অপটু
দন = ধাম	এদনীয়া = মুকলিমূৰীয়া'
লেং = ভৰিৰে মৰা কাৰ্য্য, দীঘল	এলেং = দীঘল চানেকীয়া মাছ

(১৯) এনা

জৰী = ৰছী	এনাজৰী = জৰী নোহোৱা, বিনাজৰী
গাঁঠি = বান্ধ	এনাগাঁঠি = প্ৰেমৰ বান্ধ
পাক = পেচ	এনাপাক = ওলোটা পাক

(২০) এলা

পেঁচ = পাক	এলাপেঁচা = সামান্য
পাক = মেৰ	এলাপাক = সহজ
বাহু = টেঙা ফলৰ মাজৰ বগা অংশ	এলা বাহু = অকামিলা
বাং = বিকৃত	এলাবাং = আঁকৰা

(২১) ও

ভোটা = উজ্জ্বল, ধাৰ নথকা	ওভোটা = ওলোটা
লগ = সংস্কাৎ	ওলগ = সম্ভাষণ
পুং = ভুমুক	ওপঙ্ = পানীৰ ওপৰত থাকে
লুটি = বাগৰ	ওলট = ঘূৰি যা

(২২) কু

কাম = কৰ্ম, কাৰ্য্য, বন্ন, খাটনি	কুকাম = বেয়া কাম
মন্ত্ৰণা = আলোচনা	কুমন্ত্ৰণা = অনিষ্টকৰ আলোচনা
তৰ্ক = বাদানুবাদ	কুতৰ্ক = কুটিল তৰ্ক
গ্ৰহ = তৰা	কুগ্ৰহ = অনিষ্টকাৰী
পথ = বাট	কুপথ = কলুষিত পথ

(২৩) গড়

হাজিৰ = উপস্থিত	গড়হাজিৰ = অনুপস্থিত
আবাদ = দখল	গড় আবাদ = আবাদ নকৰা
মিল = সাদৃশ্য	গড়মিল = মিল নথকা
লায়ক = উপযুক্ত	গড়লায়ক = অনুপযুক্ত
হিচাব = লেখ	গড়হিচাব = সমলেখ
কাপ্টান = সৈন্যপ্ৰধান	গড়কাপ্টানী = সৈন্যৰ বাবে নহয়

(২৪) জ

ঠৰ = লৰচৰ নকৰা	জঠৰ = অন্নশ, গৰ্ভ
থলা = থাল যুক্ত	জথলা = যোপ থকা ওপৰলৈ উঠা যতন
বৰ = ডাঙৰ	জবৰ = বৰ ডাঙৰ
ঘৃণা = ঘিণ লগা	জঘন্য = অতি ঘিণ লগা
কৰা = শুকান, টান, খৰ	জকৰা = পানীৰ দৰে চেঁচা

(২৫) দুৰ্

জন = লোক	দুৰ্জন = বেয়া লোক
ভাগ্য = দশা	দুৰ্ভাগ্য = মন্দ ভাগ্য
অন্ত = শেষ	দুৰন্ত = অতি দুষ্ট

(২৫) দুৰ্

ভিক্ষা = মাগন	দুৰ্ভিক্ষ = মাগিও নোপোৱা অৱস্থা
বল = শক্তি	দুৰ্বল = বলহীন
দিন = বেলি থকা সময়	দুৰ্দিন = বেয়া দিন
আৰোগ্য = ৰোগৰপৰা সকাহ	দুৰাৰোগ্য = ৰোগ ভাল নোহোৱা
মূল্য = দাম	দুৰ্মূল্য = পাবলৈ টান
বাদল = মেঘ	দুৰ্বাদল = প্ৰবল
ভগীয়া = অংশীদাৰ	দুৰ্ভগীয়া = ভাগ্যহীন
ঘোষ = কোৱা	দুৰ্ঘোষ = অতি ভয়ানক
আত্মা = জীৱ	দুৰাত্মা = দুষ্টলোক
দশা = অৱস্থা	দুৰ্দশা = বেয়া অৱস্থা

(২৬) ন

থৈ = বাথি	নথৈ = যাৰ পৰ নাই
গণ্য = লেখত পৰা	নগণ্য = লেখত নপৰা
নন্দ = আনন্দ	ননন্দ = আনন্দ নিদিয়ে যি
ভাবী = হ'বলগীয়া	নভাবী = ভৱিষ্যতে নোহোৱা

(২৭) না

ৰাজি = মান্তি হোৱা	নাৰাজ = বেয়া পোৱা
মঞ্জুৰ = দিবলৈ মান্তি	নামঞ্জুৰ = অমান্তি
বালক = সৰু ল'ৰা	নাবালক = অপৈণত
থা = থকা	নাথা = লোকচান
পছন্দ = মনত লগা	নাপছন্দ = মনত নলগা
ছোড় = এৰ	নাছোড় = নেৰানেপেৰা
জল-থল = পানী-মাটি	নাজল-নাথল = আলাই আথানি
হক = উচিত	নাহক = অনৰ্থক
গতি = চলন	নাগতি = দুৰ্গতি
ভূত-শ্ৰুত = হোৱা-শুনা	নাভূত-নাশ্ৰুত = নোহোৱা-নোপোজা

(২৮) নি

গম = উমান	নিগম = উপায়হীন, প্ৰতিষ্ঠান
পাত = পত্ৰ, পৰা	নিপাত = নাশ

বেদন = কথন	নিবেদন = বিনীতভাৱে কোৱা
কৰুণ = দুখ লগা	নিষ্কৰুণ = কৰুণা নথকা
গৰ্ = বাগৰি যা	নিগৰ = অলপকৈ ওলোৱা
ঠকৰা = ঠাৰি	নিঠকৰা = আশ্ৰয়হীন
সিদ্ধ = সিজা	নিষিদ্ধ = বাধাযুক্ত
মগ্ন = বুৰা, মন লগোৱা	নিমগ্ন = ডুব যোৱা
গ্ৰহ = তৰা	নিগ্ৰহ = শাস্তি
ছিদ্ৰ = সুৰুঙা	নিছিদ্ৰ = নিৰ্দোষ
নাও = নাম	নিনাও = নাম নথকা
লগ = লগৰীয়া	নিলগ = দূৰ
শেষ = অন্ত	নিশেষ = অৱশিষ্ট নথকা
পাতন = পতা কাৰ্য্য	নিপাতন = নিয়মত নপৰা
বন্ধ = নোখোলা, আৰম্ভ	নিবন্ধ = ৰচনা

(২৯) নিৰ্

আকাৰ = গঠন	নিৰাকাৰ = আকাৰ নথকা
ঘাত = আঘাত	নিৰ্ঘাত = অব্যৰ্থ
অন্তৰ = দূৰ	নিৰন্তৰ = সকলো
বন্ধ = আৰম্ভ	নিৰ্বন্ধ = নিয়ম
অঙ্কুশ = গজা কোঁহ	নিৰঙ্কুশ = মুকলিভাৱে
অঞ্জন = কাজল	নিৰঞ্জন = নিৰ্মল, ভগৱান
বাচন = পাত্ৰ	নিৰ্বাচন = বছা কাৰ্য্য
বাহক = বহন কৰে যি	নিৰ্বাহক = সম্পাদন কৰোঁতা

(৩০) পৰা

জয় = জিত	পৰাজয় = হাৰ
ক্ৰম = নীতিগত	পৰাক্ৰম = ক্ষমতা
ভিতাপ = সম্মান	পৰাভিতাপ = উপদ্ৰৱ
অধীন = তলতীয়া	পৰাধীন = লোকৰ তলতীয়া
আক্ৰান্ত = আক্ৰমিত	পৰাক্ৰান্ত = ক্ষমতাৱন্ত

(৩১) পৰি

দৰ্শন = দেখন	পৰিদৰ্শন = তন্ন তন্নকৈ চোৱা
ছেদ = সীমা, দাবি	পৰিচ্ছেদ = অধ্যায়

পূৰ্ণ = ভৰা	পৰিপূৰ্ণ = ভৰপূৰ
ত্যাগ = এৰা	পৰিত্যাগ = একেবাৰে এৰা
নাম = তল	পৰিণাম = ফল
পাক = সিদ্ধ, পেঁচ	পৰিপাক = হজম
ভাষা = কথা	পৰিভাষা = সঙ্কেত
ভ্ৰমণ = ফুৰা	পৰিভ্ৰমণ = চতুৰ্দিশে ঘূৰা
গণিত = অঙ্কৰ পুথি	পৰিগণিত = গণ্য হোৱা

(৩২) প্ৰ

কাণ্ড = গা-গছ	প্ৰকাণ্ড = বৰ ডাঙৰ
কম্পিত = কঁপি উঠা	প্ৰকম্পিত = বৰকৈ কঁপা
গতি = চলন	প্ৰগতি = উন্নতি
গাঢ় = ঘন	প্ৰগাঢ় = অতিশয়
চেষ্টা = যত্ন	প্ৰচেষ্টা = অধ্যৱসায়
চলন = গতি	প্ৰচলন = ব্যৱহাৰত লগা
খৰ = শুকান	প্ৰখৰ = বৰ চোকা

(৩৩) প্ৰতি

কূল = পাৰ	প্ৰতিকূল = বিৰুদ্ধ
ঘাত = আঘাত	প্ৰতিঘাত = বিপৰীত আঘাত
দান = দিয়া	প্ৰতিদান = দানৰ সলনি দান
দিন = দিবা	প্ৰতিদিন = দিনৌ
ধ্বনি = শব্দ	প্ৰতিধ্বনি = ঠেকা খোৱা শব্দ
ফল = পৰিণাম	প্ৰতিফল = পোটক
শব্দ = ধ্বনি	প্ৰতিশব্দ = সমাৰ্থক শব্দ
বাদ = কোৱা	প্ৰতিবাদ = আপত্তি
লিপি = লিখন	প্ৰতিলিপি = নকল
বন্ধক = আৱদ্ধ	প্ৰতিবন্ধক = বাধা

(৩৪) বি

জুতি = সোৱাদ	বিজুতি = অসুবিধা
দেশ = মহাদেশৰ ভাগ	বিদেশ = অন্যদেশ

সম = সমান	বিষম = অসমান
শুদ্ধ = নিৰ্ভুল	বিশুদ্ধ = পৰিশোধিত
বৰ্ণ = ৰং	বিবৰ্ণ = বিকৃত বৰ্ণ
মল = মলি	বিমল = পৰিষ্কাৰ
ক্ৰয় = কিনা	বিক্ৰয় = বেচা
চিত্ৰ = ছবি	বিচিত্ৰ = নানাৰঙৰ
যোগ = যুক্ত	বিয়োগ = যবা, ঘাটি
লাহ = চখ	বিলাহ = চখ

(৩৫) বে

নামী = খ্যাত	বেনামী = নাম নিদিয়া
লগ = সঙ্গ	বেলগ = বেয়া লগ বেলেগ = অন্য
সুৰ = গানৰ তাল	বেসুৰা = সুৰৰ মিল নথকা
ইমান = সম্মান	বেইমান = মানহীন
হুচ = চেতন	বেহুচ = অচেতন
ঠিক = উচিত	বেঠিক = সঠিক নোহোৱা
দখল = জ্ঞান, আৱদ্ধ কৰা	বেদখল = দখল এৰা
মটৰ = আৱৰণ, মোট	বেমটৰ = উলঙ্গ
চৰ্কাৰী = চৰকাৰ-অধীন	বেচৰ্কাৰী = ৰাজহুৱা
আইন = নীতি নিয়ম	বেআইন = অনীতি

(৩৬) স

চল = গতি	সচল = গতি থকা
জল = পানী	সজল = জলযুক্ত
জাতি = বংশ	সজাতি = প্ৰতিনিধি দল
জীৱ = প্ৰাণী	সজীৱ = জীৱন্ত
ঠিক = উচিত	সঠিক = ঠিবাং
ৰৱ = শব্দ	সৰৱ = মাতে সৈতে, মাত থকা
মান = পৰিমাণ, ডাঙৰক কৰা ব্যৱহাৰ	সমান = তুল্য
মুখ = অঙ্গ	সমুখ = মুখৰ আগ
ঘন = ডাঠ	সঘন = ঘনাই, বাৰে বাৰে

(৩৬) স

সপত্নী = একে পতিৰ পৰিবাৰ সকল
সমল = উপাদান
সগোত্ৰ = একে বংশৰ
সতীৰ্থ = হৰি ভকত, একেলগে তীৰ্থ কৰা

পত্নী = পৰিবাৰ
মল = মলি
গোত্ৰ = আদি পুৰুষ
তীৰ্থ = পুণ্য স্থান

(৩৭) সৎ = সত্

সত্‌সৰ্বহ = সকলো সম্পত্তি
সৎকাৰ = অন্ত্যেষ্টিক্ৰিয়া, সম্মান:
সম্মান = মানীলোকৰ প্ৰতি কৰা আচৰণ

সৰ্বহ = সম্পত্তি
কাৰ = কৰ্ম
মান = ডাঙৰক কৰা ব্যৱহাৰ

(৩৮) সম্

সম্পদ = ঐশ্বৰ্য্য
সম্প্ৰদান = দান দিয়া
সম্বল = বাট খৰচ, ধনৰ বল
সম্ভোগ = উপভোগ
সমুপস্থিত = সমুখতে ওলোৱা
সম্ভাষণ = আদৰণি
সন্তপ্ত = শোকাকুল
সংগ্ৰহ = গোটোৱা
সন্তুষ্ট = সন্তোষিত

পদ = বস্তু
প্ৰদান = দিয়া কাৰ্য্য
বল = শক্তি
ভোগ = উপভোগ
উপস্থিত = হাজিৰ
ভাষণ = বক্তৃতা
তপ্ত = তপত
গ্ৰহ = তৰা
তুষ্ট = সন্তোষ

(৩৯) সু

সুদৃঢ় = বৰ কঠোৰ
সুগঢ়ী = ধুনীয়া
সুলভ = সস্তা দামত পোৱা
সুভাগ = সৌভাগ্যৱান
সুমেৰু = উত্তৰ মেৰু

দৃঢ় = কঠোৰ
গঢ়্ = আকৃতি
লভ্ = পোৱা
ভাগ = অংশ
মেৰু = মূৰ

(৪০) হু

হুবহু = ঠিক একে ৰকমৰ
হুবাও = চিৎকাৰ (হুবাও বাৰে)

বহ = বহন কৰা
বাও = শব্দ

(৪১) হৰ

হৰ বোজ = সদায়
হৰদম = ছেদ ভেদ নোহোৱাকৈ, অবিৰাম
হৰকিছিম = নানা প্ৰকাৰ

বোজ = দিন
দম = উশাহ
কিচিম = প্ৰকাৰ

একাদশ অধ্যায়

প্ৰকৃতি সাধন [৩]

৩৫। তদ্ধিত প্ৰত্যয়

যিবোৰ প্ৰত্যয় প্ৰাতিপদিকৰ পাছত বিভিন্ন অৰ্থত যোগ হয় তাকে তদ্ধিত প্ৰত্যয় বোলে।

অসমীয়া ভাষাত ব্যৱহৃত তৎসম শব্দত সংস্কৃত প্ৰত্যয় আৰু আন থলুৱা শব্দত থলুৱা প্ৰত্যয় যোগ হয়।

সংস্কৃত ভাষাত প্ৰত্যয় বহুতো। ইয়াত অসমীয়া ভাষাত বিশেষভাৱে দৰ্কাৰী বুলি ভবা প্ৰত্যয় কেইটাহে দিয়া হৈছে। সংস্কৃত প্ৰত্যয় সমূহৰ নিচেই কম সংখ্যকৰ সম্পূৰ্ণ প্ৰত্যয় যোগ হয়। বেছি ভাগৰে অংশবিশেষ যুক্ত হয়, কোনো কোনোটোৰ কোনো অংশই যোগ নহয়, প্ৰত্যয় যোগৰ প্ৰভাৱ থাকে মাথোন। যেনে :

(ক) সম্পূৰ্ণ প্ৰত্যয়টি যোগ হয় — দা + তব্য = দাতব্য, কৃ + অনীয় = কৰণীয়, নিদ্ৰা + আলু = নিদ্ৰালু ইত্যাদি।

(খ) প্ৰত্যয়ৰ অংশবিশেষ যোগ হয়। যেনে : লিখ্ + ণক্ = লেখক, পাণ্ডু + ষ্ণ = পাণ্ডৱ, ত্ৰি + ধাচ্ = ত্ৰিধা, ফল + বতুপ্ = ফলবান্, পিতৃ + ডামহ = পিতামহ ইত্যাদি।

(ঘ) প্ৰত্যয়ৰ সকলো অংশ লোপ হয়, প্ৰভাৱ মাত্ৰ থাকে। যেনে : চক্ষুস্ + অ = চাক্ষুষ, বিংশতি + ডট্ = বিংশ।

(ঘ) কিছুমান প্ৰত্যয়ে প্ৰাতিপদিকৰ পৰিৱৰ্তন সাধন কৰে। যেনে : প্ৰশস্য + ইষ্ঠ = শ্ৰেষ্ঠ বা জ্যেষ্ঠ, ঋষি + অ = আৰ্য, গম্ + কিপ্ = জগত ইত্যাদি।

সংস্কৃত তদ্ধিত প্ৰত্যয় যোগ হোৱা নিয়ম

(১) ণ, আৰু ষ্ ইৎ যোৱা প্ৰত্যয় যোগত প্ৰকৃতিৰ আদ্যস্বৰ অথবা আদ্য বৰ্ণত যুক্ত স্বৰৰ বৃদ্ধি হয়। যেনে :—সমাজ + ষ্ণিক্ = সামাজিক, সুভাগ + ষ্ণ = সৌভাগ্য দাস + ষ্ণণ্ = দাস্য, বেদ + ষ্ণিকণ্ = বৈদিক, ঈশ + ষ্ণ = ঐশ।

(২) প্ৰত্যয় যোগ হ'লে প্ৰাতিপদিকৰ অন্ত্য অ বা ই লোপ হয়। যেনে :— বিধি + ষ্ণ = বৈধ, দেহ + ষ্ণিক্ = দৈহিক।

(৩) 'ধ্' আৰু ণ্ ইৎ যোৱা প্ৰত্যয় হ'লে প্ৰাতিপদিকৰ অন্তত থকা 'উ'ৰ ঠাইত 'অৱ' হয়। যেনে :—বিষ্ণু+ষ্ণ=বৈষ্ণৱ, বায়ু+ষ্ণীয়=বায়ৱীয়।

(৪) ইক্, উক্, আৰু য যোগ হ'লে এটা ব্যঞ্জনতঃযুক্ত থকা প্ৰাতিপদিকৰ উ আৰু ঔ ৰ প্ৰবৃদ্ধি হয়। যেনে :—নৌ+ইক্ (ষ্ণিক=নাৱিক, নৌ+যৎ=নাব্য)।

(৫) 'ড' ইৎ যোৱা প্ৰত্যয় যোগত প্ৰাতিপদিকৰ অন্ত্যস্বৰ কেতিয়াবা তৎপূৰ্ব ব্যঞ্জন লুপ্ত হয়। যেনে :—পিতৃ+ডামহ=পিতামহ, দ্বি+ডয়ট্=দ্বয়, মাতৃ+ডামহ্=মাতামহ, বিংশতি+ডট্=বিংশ, একাদশ+ডট্=একাদশ।

(ক) সংস্কৃত তদ্ধিত প্ৰত্যয় সমূহ

(১) ষ্ণ—যণ্=অ

ষ্ণ বা যণ্ প্ৰত্যয় যোগ হ'লে 'অ' মাথোন যোগ হয়। প্ৰাতিপদিকৰ আদিত বা আদি বৰ্ণত থকা স্বৰৰ বৃদ্ধি হয়, অন্ত্য আ, ই আৰু ঈ লোপ হয় আৰু 'অ' ভিন্ন অন্য স্বৰ থাকিলে সেই স্বৰৰ প্ৰবৃদ্ধি হয়। ষ্ণ প্ৰত্যয় কেবাটাওঅৰ্থত যোগ হয়।

(ক) অপত্য অৰ্থত—কুৰু+ষ্ণ=কৌৰৱ, দনু+ষ্ণ=দানৱ
বসুদেৱ+ষ্ণ=বাসুদেৱ, ৰঘু+ষ্ণ=ৰাঘৱ,
পৃথা+ষ্ণ=পাৰ্থ, মনু+ষ্ণ=মানৱ, পুত্ৰ+ষ্ণ=পৌত্ৰ
দুহিতৃ+ষ্ণ=দৌহিত্ৰ

(খ) স্বাৰ্থত—বন্ধু+ষ্ণ=বান্ধৱ, প্ৰজ্ঞা+ষ্ণ=প্ৰাজ্ঞ
চোৰ+ষ্ণ=চৌৰ, কুতুহল+ষ্ণ=কৌতূহল

(গ) ভাবাৰ্থত—গুৰু+ষ্ণ=গৌৰৱ, পুৰুষ+ষ্ণ=পৌৰুষ, মধুৰ+ষ্ণ=মাধুৰ

(ঘ) সম্বন্ধ অৰ্থত—পৃথিৱী+ষ্ণ, পাৰ্থিৱ, সূৰ্য্য+ষ্ণ=সৌৰ,
চন্দ্ৰ+ষ্ণ=চান্দ্ৰ, শিল+ষ্ণ=শৈল
দেৱ+ষ্ণ=দৈৱ, বিধি+ষ্ণ=বৈধ

(ঙ) সেৱক অৰ্থত—শিৱ+ষ্ণ=শৈৱ, বিষ্ণু+ষ্ণ=বৈষ্ণৱ
ব্ৰহ্ম+ষ্ণ=ব্ৰাহ্ম, শক্তি+ষ্ণ=শাক্ত

(চ) জানে বা মানে—স্মৃতি+ষ্ণ=স্মাৰ্ত, ব্যাকৰণ+ষ্ণ=বৈয়াকৰণ

(ছ) কাল বুজাবলৈ—শিশু+ষ্ণ=শৈশৱ, যুৱন+ষ্ণ—যৌৱন

(জ) তাৰে পৰা জাত—তিল+ষ্ণ=তৈল

(২) ষ্ণি—ষিণ্—ইঞ্=ই

ষ্ণি প্ৰত্যয় যোগ হ'লে মাথোন ই যোগ হয়। বাকী খিনি ইৎ যায়। ষ্ণি প্ৰত্যয় হ'লে প্ৰাতিপদিকৰ আদিত বা আদি বৰ্ণত যুক্ত হৈ থকা স্বৰৰ বৃদ্ধি হয়। সিদ্ধ পদ বিশেষ্য হয়। ই অপত্য আৰু ভাৱ অৰ্থত ব্যৱহাৰ হয়।

(ক) অপত্য অৰ্থত—দশৰথ+ষ্ণি দাশৰথি, ৰাৱণ+ষ্ণি ৰাৱণি, সুমিত্ৰা+ষ্ণি=সৌমিত্ৰি, ভীম+ষ্ণি+ঈ ভৈমী, কেকয়+ষ্ণি+ঈ=কৈকেয়ী, জনক+ষ্ণি+ঈ জানকী, বিদেহ+ষ্ণি+ঈ বৈদেহী, অৰ্জুন+ষ্ণি আৰ্জুনি।

(খ) ভাবাৰ্থত—মধুৰ+ষ্ণি মাধুৰি

(৩) ষ্ণ্য—ষঞ—য্যণ্=য

ষ্ণ্য প্ৰত্যয় যোগ হ'লে আদি স্বৰ বা আদি বৰ্ণত থকা স্বৰৰ বৃদ্ধি হয়। শব্দৰ শেষত থকা অ, আ, ই, ঈ লোপ পায়। ষ্ণ্য প্ৰত্যয়ৰ য মাথোন যোগ হয়। বাকীখিনি লোপ পায়। সিদ্ধ পদ বিশেষ্য বা বিশেষণ হয়। ষ্ণ্য প্ৰত্যয় কেবাটাও অৰ্থত ব্যৱহাৰ হয়।

(ক) অপত্য অৰ্থত—দিতি+ষ্ণ্য দৈত্য, গৰ্গ+ষ্ণ্য গাৰ্গ্য, অদিতি+ষ্ণ্য=আদিত্য, জমদগ্নি+ষ্ণ্য জামদগ্ন্য।

(খ) সেৱক অৰ্থত—গণপতি+ষ্ণ গাণপত্য, ব্ৰহ্ম+ষ্ণ্য ব্ৰাহ্ম্য, প্ৰজাপতি+ষ্ণ্য=প্ৰাজাপত্য।

(গ) তাতে জন্ম এই অৰ্থত—বন+ষ্ণ্য বন্য, গ্ৰাম+ষ্ণ্য গ্ৰাম্য।

(ঘ) ভাবাৰ্থত—মধুৰ+ষ্ণ্য মাধুৰ্য্য, কৃপণ+ষ্ণ্য কাৰ্পণ্য, কৰুণা+ষ্ণ্য কাৰুণ্য, চঞ্চল+ষ্ণ্য চাঞ্চল্য, সম+ষ্ণ্য সাম্য, দীৰ্ঘ+ষ্ণ্য দৈৰ্ঘ্য, তৰতম+ষ্ণ্য=তাৰতম্য, চপলা+ষ্ণ্য চাপল্য, নিৰাশ+ষ্ণ্য নৈৰাশ্য।

(ঙ) সম্বন্ধ অৰ্থত—সভা+ষ্ণ্য সভ্য, কণ্ঠ+ষ্ণ্য কণ্ঠ্য, দন্ত+ষ্ণ্য দন্ত্য, তালু+ষ্ণ্য=তালব্য।

(চ) স্বাৰ্থত—সেনা+ষ্ণ্য সৈন্য, মৰ্ত্ত+ষ্ণ্য মৰ্ত্ত্য।

(ছ) অৱস্থা—দীন+ষ্ণ্য দৈন্য।

(জ) কাৰ্য্য বুজালে—কাব+ষ্ণ্য কাব্য, দূত+ষ্ণ্য দৌত্য, পুৰোহিত+ষ্ণ্য=পৌৰোহিত্য, চোৰ+ষ্ণ্য চৌৰ্য্য।

দ্ৰষ্টব্য—বন্য, মৰ্ত্ত্য, দন্ত্য, কণ্ঠ্য আদিত আদ্য অক্ষৰ যুক্ত স্বৰৰ বৃদ্ধি হোৱা নাই।

(৪) ষ্ণেয়—ষেয়ণ্ = এয়

'ষ্ণেয়' প্ৰত্যয়ৰ 'এয়' যোগ হয়, বাকীখিনি ইৎ যায়, 'ষ্ণেয়' প্ৰত্যয় যোগত প্ৰাতিপদিকৰ আদ্য স্বৰৰ বা আদ্যবৰ্ণত থকা স্বৰৰ বৃদ্ধি হয়, অন্ত্য অ, আ, ই, ঈ লোপ, হয়, অন্ত্য স্বৰ থাকিলে গুণ হয়। অপত্য অৰ্থ বুজালে বিশেষ্য অন্য অৰ্থত বিশেষণ হয়।

(ক) অপত্য অৰ্থত—সৰমা + ষ্ণেয় = সাৰমেয়, গঙ্গা + ষ্ণেয় = গাঙ্গেয়, কুন্তী + ষ্ণেয় = কৌন্তেয়, ভগিনী + ষ্ণেয় = ভাগিনেয়, ৰাধা + ষ্ণেয় = ৰাধেয়, বিমাতৃ + ষ্ণেয় = বৈমাত্ৰেয়, নিকষা + ষ্ণেয় = নৈকষেয়।

(খ) সম্বন্ধত :—পথ + ষ্ণেয় পাথেয়, অতিথি + ষ্ণেয় আতিথেয়।

(৫) ষ্ফায়ন—ষায়ন = আয়ন

ষ্ফায়ন প্ৰত্যয় যোগ হ'লে প্ৰাতিপদিকৰ আদ্য স্বৰ বা আদিত থকা বৰ্ণৰ স্বৰৰ বৃদ্ধি হয়। ষ্ফায়ন প্ৰত্যয়ৰ 'আয়ন' যোগ হয়। সিদ্ধ পদ বিশেষ্য হয়। ষ্ফায়ন প্ৰত্যয় অপত্য অৰ্থত, অৱতাৰ অৰ্থত আৰু তাতে জন্ম এই অৰ্থত ব্যৱহাৰ হয়।

(ক) অপত্য অৰ্থত—

দক্ষ + ষ্ফায়ণ্ = দাক্ষায়ণ (স্ত্ৰী) দাক্ষায়ণী

কত্য + ষ্ফায়ণ্ = কাত্যায়ণ (স্ত্ৰী) কাত্যায়ণী

(খ) অৱতাৰ অৰ্থত—

নৰ + ষ্ফায়ণ্ = নাৰায়ণ (স্ত্ৰী) নাৰায়ণী

(গ) তাতে জন্ম এই অৰ্থত—

দ্বীপ + ষ্ফায়ণ্ = দ্বৈপায়ণ

(ঘ) তাকে আশ্ৰয় বা অৱলম্বন কৰে এই অৰ্থত—

ৰাম + ষ্ফায়ণ্ = ৰামায়ণ, দক্ষিণ + ষ্ফায়ণ্ = দক্ষিণায়ণ

(ঙ) বিশেষ ভাৱে আসক্ত অৰ্থত—

পৰম + ষ্ফায়ণ = পৰায়ণ যেনে : ধৰ্মপৰায়ণ, ন্যায়পৰায়ণ, ঈশ্বৰপৰায়ণ।

(৬) ষ্ণিক্—ষিকণ = ইক্

ষ্ণিক্ প্ৰত্যয়ৰ 'ইক্' থাকে বাকীখিনি ইৎ যায়। ষ্ণিক্ প্ৰত্যয় যোগত প্ৰাতিপদিকৰ আদ্য স্বৰ অথবা আদ্য বৰ্ণত থকা স্বৰৰ বৃদ্ধি হয়। ই কেবাটাও অৰ্থত যুক্ত হয়।

(ক) অপত্য অৰ্থত—ৰেৱতী + ষ্ণিক্ = ৰৈৱতিক

(খ) জন্ম বা থকা অৰ্থত—সমুদ্ৰ + ষ্ণিক্ = সামুদ্ৰিক, আকৰ + ষ্ণিক্ = আকৰিক, নগৰ + ষ্ণিক্ = নাগৰিক

(গ) সম্বন্ধ অৰ্থত—

দেহ + ষ্ণিক্ = দৈহিক   শৰীৰ + ষ্ণিক্ = শাৰীৰিক

ইহ + ষ্ণিক্ = ঐহিক   যন্ত্ৰ + ষ্ণিক্ = যান্ত্ৰিক

ৰাজ্য + ষ্ণিক্ = ৰাজ্যিক   নীতি + ষ্ণিক্ = নৈতিক

মনস্ + ষ্ণিক্ = মানসিক   ভাষা + ষ্ণিক্ = ভাষিক

ন্যায় + ষ্ণিক্ = ন্যায়িক   কায় + ষ্ণিক্ = কায়িক

যোগ + ষ্ণিক্ = যৌগিক   বেদ + ষ্ণিক্ = বৈদিক

সেইদৰে অৰ্থ—আৰ্থিক, পৰমাৰ্থ—পাৰমাৰ্থিক, ভূত – ভৌতিক, মুখ—মৌখিক, লোক—লৌকিক, দেৱ—দৈৱিক, মূল—মৌলিক, পিতৃ—পৈতৃক, পৰিবাৰ—পাৰিবাৰিক, বিবাহ—বৈবাহিক, হেমন্ত—হৈমন্তিক।

(ঘ) পটু অৰ্থত—

ন্যায় + ষ্ণিক্ = নৈয়ায়িক   বিজ্ঞান + ষ্ণিক্ = বৈজ্ঞানিক

দৰ্শন + ষ্ণিক্ = দাৰ্শনিক   তৰ্ক + ষ্ণিক্ = তাৰ্কিক

ব্যাকৰণ + ষ্ণিক্ = বৈয়াকৰণিক   বেদান্ত + ষ্ণিক্ = বৈদান্তিক

(ঙ) নিমিত্তাৰ্থত—

পৰিশ্ৰম + ষ্ণিক্ = পাৰিশ্ৰমিক

(৭) ষ্ণীয় = ঈয়

প্ৰাতিপদিকৰ পাছত 'ষ্ণীয়' প্ৰত্যয় যোগ হ'লে 'ঈয়' থাকে 'ষ্ণ' ইৎ যায়। সিদ্ধ পদ বিশেষণ হয়।

(ক) থাকে বা আছে অৰ্থত—

দেশ + ষ্ণীয় = দেশীয়,   ভাৰত + ষ্ণীয় = ভাৰতীয়,

স্বৰ্গ + ষ্ণীয় = স্বৰ্গীয়,   গৌড় + ষ্ণীয় = গৌড়ীয়

স্থান + ষ্ণীয় = স্থানীয়।

(খ) সেই সময়ত হয়

শৰৎ + ষ্ণীয় = শাৰদীয়।

(গ) সম্বন্ধ অৰ্থত—

নাৰদ + ষ্ণীয় = নাৰদীয়,   শাস্ত্ৰ + ষ্ণীয় = শাস্ত্ৰীয়

জাতি + ষ্ণীয় = জাতীয়   ৰাষ্ট্ৰ + ষ্ণীয় = ৰাষ্ট্ৰীয়

(ঘ) অপত্য অৰ্থত—স্বস্ + ষ্ণীয় = স্বস্ত্ৰীয়

আছে বা যুক্ত অৰ্থত ৱতুপ্, মতুপ্, ইন্, ৱিন্, ইলচ্, ৱ, ল, শ আদি প্ৰত্যয় প্ৰাতিপদিকৰ পাছত যোগ হয়। এইবোৰ প্ৰত্যয় যোগত হোৱা শব্দবোৰ প্ৰায়ে বিশেষণ পদ হয়।

(৮) ৱতুপ্ = ৱৎ

'অ' বা 'অ' অন্তত থকা প্ৰাতিপদিকৰ পাছত যুক্ত অৰ্থত ৱতুপ্ প্ৰত্যয় হয়। ৱতুপ্ প্ৰত্যয়ৰ 'উ' আৰু 'প' ইৎ যায় ৱৎ যোগ হয়। যেনে—

জ্ঞান + ৱতুপ্ = জ্ঞানৱৎ	বল + ৱতুপ্ = বলৱৎ
ধন + ৱতুপ্ = ধনৱৎ	বিদ্যা + ৱতুপ্ = বিদ্যাৱৎ
দয়া + ৱতুপ্ = দয়াৱৎ	পুত্ৰ + ৱতুপ্ = পুত্ৰৱৎ
অৰ্থ + ৱতুপ্ = অৰ্থৱৎ।	

ৱতুপ্ প্ৰত্যয়ান্ত শব্দ অৎ 'ভগান্ত'। সংস্কৃত ভাষাত 'অৎ' ভগান্ত' শব্দৰ পুংলিঙ্গৰ একবচনত 'ৱান' আৰু বহু বচনত 'ৱন্ত' যোগ হয় অসমীয়া ভাষাত 'ৱান' আৰু 'অন্ত' যুক্ত শব্দবোৰ একবচনৰ হয়। স্ত্ৰীলিঙ্গত 'অৎ'-অৰ পাছত 'ঈ' যোগ হয়। যেনে—

ধনৱৎ (পুং) ধনবান, ধনৱন্ত (স্ত্ৰী) ধনৱতী
দয়াৱৎ (পুং) দয়াৱান, দয়াৱন্ত (স্ত্ৰী) দয়াৱতী
পুত্ৰৱৎ (পুং) পুত্ৰৱান, পুত্ৰৱন্ত (স্ত্ৰী) পুত্ৰৱতী
বিদ্যাৱৎ (পুং) বিদ্যাৱান = বিদ্বান, বিদ্যাৱন্ত (স্ত্ৰী) বিদ্যাৱতী = বিদুষী

(৯) মতুপ্ = মৎ

ব্যঞ্জনান্ত, ই-কাৰান্ত আৰু ঈ-কাৰান্ত প্ৰাতিপদিকৰ পাছত মতুপ্ প্ৰত্যয় যোগ হয়। মতুপ্-অৰ 'উ', প্, ঈৎ যায় 'মৎ' যোগ হয়। মৎ ভগান্ত শব্দবোৰ সংস্কৃতৰ পুংলিঙ্গত মান আৰু মন্ত হয়। স্ত্ৰীলিঙ্গত 'মৎ'-অৰ পাছত 'ঈ' যোগ হয়। যেনে—

শ্ৰী + মতুপ্ = শ্ৰীমৎ (পুং) শ্ৰীমান শ্ৰীমন্ত (স্ত্ৰী) শ্ৰীমতী
লক্ষ্মী + মতুপ্ = লক্ষ্মীমৎ (পুং) লক্ষ্মীমান লক্ষ্মীমন্ত (স্ত্ৰী) লক্ষ্মীমতী
মতি + মতুপ্ = মতিমৎ (পুং) মতিমান মতিমন্ত (স্ত্ৰী) মতিমতী
খ্যাতি + মতুপ্ = খ্যাতিমৎ (পুং) খ্যাতিমান খ্যাতিমন্ত (স্ত্ৰী) খ্যাতিমতী
ধী + মতুপ্ = ধীমৎ (পুং) ধীমান, ধীমন্ত (স্ত্ৰী) ধীমতী
আয়ুস্ + মতুপ্ = আয়ুষ্মৎ (পুং) আয়ুষ্মান (স্ত্ৰী) আয়ুষ্মতী

(১০) ইনি = ইন্

উপধাত অ আ বা উ থকা অ-কাৰান্ত শব্দৰ পাছত আছে অৰ্থত ইনি প্ৰত্যয় যোগ হৈ বিশেষণ পদ হয়। 'ইনি'ৰ শেষৰ 'ই' লোপ হয়, ইন্ যোগ হয়। ইন্ অন্তত থকা শব্দৰ সংস্কৃতৰ প্ৰথমাৰ একবচনত পুংলিঙ্গত 'ইন্'-অৰ সলনি 'ঈ' হয় আৰু স্ত্ৰীলিঙ্গত 'ইন্'-অৰ পাছত ঈ যোগ হয়। যেনে :

ধন + ইনি = ধনিন্	(পুং) ধনী	(স্ত্ৰী) ধনিনী
মান + ইনি = মানিন্	„ মানী	„ মানিনী
সুখ + ইনি = সুখিন্	„ সুখী	„ সুখিনী
জ্ঞান + ইনি = জ্ঞানিন্	„ জ্ঞানী	„ জ্ঞানিনী
হস্ত + ইনি = হস্তিন্	„ হস্তী	„ হস্তিনী
অৰ্থ + ইনি = অৰ্থিন্	„ অৰ্থী	„ অৰ্থিনী
প্ৰণয় + ইনি = প্ৰণয়িন্	„ প্ৰণয়ী	„ প্ৰণয়িনী
পুষ্কৰ + ইনি = পুষ্কৰিণ্	„ নাই	„ পুষ্কৰিণী
কমল + ইনি = কমলিন	„ নাই	„ কমলিনী
নল + ইনি = নলিন্	„ নাই	„ নলিনী

(১১) ৱিনি = ৱিন্

উপধাত 'আ' বা 'এ' থকা আ-কাৰান্ত আৰু 'অস' ভগান্ত শব্দৰ পাছত ৱিনি যোগ হৈ বিশেষণ পদ হয়। 'ৱিনি'ৰ 'ৱিন্' থাকে। পুংলিঙ্গ একবচনত শেষৰ 'ইনি'-ৰ ঠাইত আৰু স্ত্ৰীলিঙ্গত ৱিন -অৰ পাছত ঈ যোগ হয়। যেনে :—

মায়া + ৱিনি = মায়াৱিন	(পুং) মায়াৱী	(স্ত্ৰী) মায়াৱিনী
মেধা + ৱিনি = মেধাৱিন্	„ মেধাৱী	„ মেধাৱিনী
যশস্ + ৱিনি = যশস্বিন্	„ যশস্বী	„ যশস্বিনী
তপস্ + ৱিনি = তপস্বিন্	„ তপস্বী	„ তপস্বিনী
তেজস্ + ৱিনি = তেজস্বিন্	„ তেজস্বী	„ তেজস্বিনী

(১২) ইলচ্ = ইল্

আছে অৰ্থত কোনো কোনো প্ৰাতিপদিকৰ পাছত ইলচ্ প্ৰত্যয় যোগ হয়। ইলচ্-অৰ ইল্ থাকে বাকীখিনি ইৎ যায়। যেনে :

জটা + ইলচ্ = জটিল	পঙ্ক + ইলচ্ = পঙ্কিল
কুট + ইলচ্ = কুটিল	ফেন + ইলচ্ = ফেনিল

সৰ্প + ইলচ্ = সৰ্পিল (সৰ্পৰ গতিযুক্ত)

(১৩) ৰ

আছে বা পার্গত অৰ্থত কোনো কোনো প্ৰাতিপদিকৰ পাছত 'ৰ' যোগ হয়। যেনে—

মধু+ৰ=মধুৰ নখ+ৰ=নখৰ

বন্ধু+ৰ=বন্ধুৰ মুখ+ৰ=মুখৰ

(১৪) ল

আছে অৰ্থত কোনো কোনো প্ৰাতিপদিকৰ পাছত 'ল' যোগ হয়। 'ল' যুক্ত পদ বিশেষণ হয়। যেনে :

মাংস+ল=মাংসল, শীত+ল=শীতল

শ্যাম+ল=শ্যামল, শ্ৰী+ল=শ্ৰীল

মৃদু+ল=মৃদুল

(১৫) শ

আছে অৰ্থত শ যোগ হৈ বিশেষণ পদ হয়। যেনে :

লোম+শ=লোমশ কৰ্ক+শ=কৰ্কশ

(১৬) বতিচ্=বৎ

সদৃশ অৰ্থত প্ৰাতিপদিকৰ অন্তত 'বতিচ্' যোগ হয়। বতিচ্ প্ৰত্যয়ৰ 'বৎ যোগ হয়, বাকীখিনি ইৎ যায়। সিদ্ধপদ বিশেষণ হয়। যেনে :

পিতৃ+বতিচ্=পিতৃবৎ মাতৃ+বতিচ্=মাতৃবৎ

মিত্ৰ+বতিচ্=মিত্ৰবৎ ভ্ৰাতৃ+বতিচ্=ভ্ৰাতৃবৎ

(১৭) ত্ব

বিশেষণৰ পৰা গুণবাচক বিশেষ্য পদ তৈয়াৰ কৰিবলৈ 'ত্ব' প্ৰত্যয় যোগ হয়। যেনে :

গুৰু+ত্ব=গুৰুত্ব লঘু+ত্ব=লঘুত্ব মহৎ+ত্ব=মহত্ব

মধুৰ+ত্ব=মধুৰত্ব বন্ধু+ত্ব=বন্ধুত্ব প্ৰভু+ত্ব=প্ৰভুত্ব

পুৰুষ+ত্ব=পুৰুষত্ব দাস+ত্ব=দাসত্ব পশু+ত্ব=পশুত্ব

মাতৃ+ত্ব=মাতৃত্ব সতী+ত্ব=সতীত্ব ইত্যাদি

(১৮) তল্=তা

বিশেষণৰ পৰা গুণবাচক বিশেষ্য পদ তৈয়াৰ কৰিবলৈ 'তল্' প্ৰত্যয় যোগ হৈ 'তা' হয়। যেনে :

গুৰু+তল্=গুৰুতা লঘু+তল্=লঘুতা দীৰ্ঘ+তল্=দীৰ্ঘতা

মূৰ্খ+তল্=মূৰ্খতা সম+তল্=সমতা মৌলিক+তল্=মৌলিকতা

পৰাধীন+তল্=পৰাধীনতা ইত্যাদি।

(১৯) ইমন্

ভাবাৰ্থত প্ৰাতিপদিকৰ পাছত ইমন্ প্ৰত্যয় হয়। ইমন্ প্ৰত্যয়যুক্ত পদবোৰ স্ত্ৰীলিঙ্গবাচক হয়। সংস্কৃতৰ প্ৰথমা বিভক্তি একবচনত 'ন্' লোপ হৈ আকাৰ লগ লাগে। যেনে :

লঘু+ইমন=লঘিমন্=লঘিমা, গুৰু+ইমন্=গৰিমন্=গৰিমা

দীৰ্ঘ+ইমন্=দ্ৰাঘিমন=দ্ৰাঘিমা, মহৎ+ইমন্=মহিমন=মহিমা

নীল+ইমন্=নীলিমন=নীলিমা, মধুৰ+ইমন্=মধুৰিমন্=মধুৰিমা

ৰক্ত+ইমন্=ৰক্তিমন,=ৰক্তিম—ৰক্তিমা, অণু+ইমন্=অনিমন্=অনিমা

প্ৰিয়+ইমন্=প্ৰেমন্=প্ৰেমা

(২০) অঠচ্=ঠ

পৈণত অৰ্থত কৰ্ম আৰু পূৰ (পূৰ্ণ) শব্দৰ পাছত অঠচ্ প্ৰত্যয় যোগ হয়। অঠচ্-অৰ অ, চ্ ইৎ যায় ঠ থাকে। সিদ্ধ পদ বিশেষণ হয়। যেনে :

কৰ্ম+অঠচ্=কৰ্মঠ পূৰ+অঠচ্=পূৰঠ

(২১) তৰপ=তৰ

দুটাৰ ভিতৰত তুলনা কৰা বুজাবলৈ কিছুমান প্ৰাতিপদিকৰ পাছত 'তৰপ' যোগ হয়। তৰপ্-অৰ 'প্' ইৎ যায় 'তৰ' থাকে। যেনে :

ক্ষুদ্ৰ+তৰপ্=ক্ষুদ্ৰতৰ, বৃহৎ+তৰপ=বৃহত্তৰ

শ্ৰেষ্ঠ+তৰপ্=শ্ৰেষ্ঠতৰ, দীৰ্ঘ+তৰপ্=দীৰ্ঘতৰ

প্ৰিয়+তৰপ=প্ৰিয়তৰ বিজ্ঞ+তৰপ্=বিজ্ঞতৰ

মান্য+তৰপ্=মান্যতৰ, উচ্চ+তৰপ্=উচ্চতৰ

(২২) তমপ্=তম

দুটাতকৈ অধিকৰ ভিতৰত ভাল বেয়া বুজাবলৈ শব্দৰ পাছত তমপ্ প্ৰত্যয় যোগ হয়। তমপ্-অৰ 'প্' ইৎ যায় তম থাকে। যেনে :

গুৰু+তমপ্=গুৰুতম, লঘু+তমপ্=লঘুতম, ক্ষুদ্ৰ+তমপ্=ক্ষুদ্ৰতম

হীন+তমপ্=হীনতম, বিজ্ঞ+তমপ্=বিজ্ঞতম, বৃহৎ+তমপ্=বৃহত্তম

প্ৰিয়+তমপ্=প্ৰিয়তম, শ্ৰেষ্ঠ+তমপ্=শ্ৰেষ্ঠতম, উচ্চ+তমপ্=উচ্চতম

নিম্ন+তমপ্=নিম্নতম,

তৰপ্ আৰু তমপ্ প্ৰত্যয় যোগ কৰিলে প্ৰায়ে পুংলিঙ্গ বাচক পদ হয়। স্ত্ৰীলিঙ্গ-বাচক কৰিবলৈ আ যোগ দিব লাগে। যেনে :

বিজ্ঞতৰ—বিজ্ঞতৰা, প্ৰিয়তৰ—প্ৰিয়তৰা, প্ৰিয়তম—প্ৰিয়তমা

(২৩) ঈয়সুন্=ঈয়স্

দুটাৰ ভিতৰত ভাল বা বেয়া, ওখ, বৃহৎ আদিৰ তুলনা কৰিবলৈ ঈয়সুন্ প্ৰত্যয় যোগ হয়। 'ঈয়সুন্'ৰ উন্ ইৎ যায় 'ঈয়স্' যোগ হয়। ঈয়স্ যুক্ত শব্দৰ পুংলিঙ্গত 'স'ৰ সলনি আন্ হয়; স্ত্ৰীলিঙ্গত ঈয়স্-অৰ পাছত ঈ যোগ হয়। সিদ্ধপদ বিশেষণ হয়। যেনে:

লঘু+ঈয়সুন্=লঘীয়স্ (পুং) লঘীয়ান (স্ত্ৰী) লঘীয়সী
গুৰু+ঈয়সুন্=গৰীয়স্ (পুং) গৰীয়ান (স্ত্ৰী) গৰীয়সী
প্ৰিয়+ঈয়সুন্=প্ৰেয়স্ (পুং) প্ৰেয়ান (স্ত্ৰী) প্ৰেয়সী
বল্+ঈয়সুন্=বলীয়স্ (পুং) বলীয়ান (স্ত্ৰী) বলীয়সী

ঈয়সুন্ প্ৰত্যয় যোগ হ'লে প্ৰশস্য শব্দ শ্ৰেয়স আৰু জ্যায়স হয়। তাৰ পৰা পুংলিঙ্গত শ্ৰেয়ান্ আৰু জ্যায়ান্ হয়। স্ত্ৰীলিঙ্গত শ্ৰেয়সী আৰু জ্যায়সী হয়। 'বৃদ্ধ' শব্দ বৰ্ষীয়স্। তাৰ পৰা (পুং) বৰ্ষীয়ান (স্ত্ৰী) বৰ্ষীয়সী হয়।

(২৪) ইষ্ঠন্=ইষ্ঠ

দুটাতকৈ অধিকৰ ভিতৰত উৎকৰ্ষ বা অপকৰ্ষ বুজাবলৈ প্ৰাতিপদিকৰ পাছত ইষ্ঠন্ প্ৰত্যয় যোগ হয়। ইষ্ঠন্-অৰ 'ইষ্ঠ' থাকে। যেনে:

গুৰু+ইষ্ঠন্=গৰিষ্ঠ লঘু+ইষ্ঠন্=লঘিষ্ঠ
বল+ইষ্ঠন্=বলিষ্ঠ প্ৰিয়+ইষ্ঠন্=প্ৰেষ্ঠ

কিন্তু 'ইষ্ঠ' প্ৰত্যয় যোগ হ'লে বৃদ্ধ শব্দ জ্যেষ্ঠ, প্ৰশস্য শব্দ শ্ৰেষ্ঠ, যুৱন শব্দ কনিষ্ঠ হয়। 'ইষ্ঠ' প্ৰত্যয়ান্ত পদ স্ত্ৰীলিঙ্গ বাচক কৰিবলৈ আকাৰ যোগ কৰিব লাগে। যেনে:

বলিষ্ঠ - বলিষ্ঠা, শ্ৰেষ্ঠ—শ্ৰেষ্ঠা, কনিষ্ঠ - কনিষ্ঠা, জ্যেষ্ঠ—জ্যেষ্ঠা

(২৫) ময়ট্=ময়

ভৰপূৰ অৰ্থ বুজাবলৈ, প্ৰাতিপদিকৰ পাছত ময়ট্ প্ৰত্যয় যোগ হয়। ময়ট্-ৰ 'ট্' ইৎ যায় ময় থাকে। সিদ্ধ পদ বিশেষণ হয়। যেনে:

জল+ময়ট্=জলময় অগ্নি+ময়ট্=অগ্নিময় বস্ত্ৰ+ময়ট্=বস্ত্ৰময়
কৃপা+ময়ট্=কৃপাময় দয়া+ময়ট্=দয়াময় স্নেহ+ময়ট্=স্নেহময়

ময়ট্ প্ৰত্যয়ান্ত শব্দবোৰৰ কিছুমান পুংলিঙ্গবাচক। তাত আ-কাৰ যোগ কৰি স্ত্ৰীলিঙ্গ বাচক পদ তৈয়াৰ কৰা হয়। যেনে: দয়াময়—দয়াময়ী, স্নেহময়—স্নেহময়ী

(২৬) ধাচ্=ধা

প্ৰকাৰ বুজাবলৈ সংখ্যা প্ৰাতিপদিকৰ পাছত ধাচ্ প্ৰত্যয় হয়। ধাচ্-অৰ 'চ্' ইৎ যায় 'ধা' থাকে। ধাচ্ প্ৰত্যয়ান্ত শব্দ স্ত্ৰীলিঙ্গবাচক বুলি ধৰা হয়। যেনে:

দ্বি+ধাচ্=দ্বিধা, ত্ৰি+ধাচ্=ত্ৰিধা, শত+ধাচ্=শতধা

(২৭) ঈন্

স্বাৰ্থত ঈন্ যোগ হৈ বিশেষণ পদ হয়। যেনে: অন্তৰ+ঈন্=অন্তৰীণ
কুল+ঈন্=কুলীন সৰ্বজন+ঈন্=সাৰ্বজনীন বিশ্বজন+ঈন্=বিশ্বজনীন

(২৮) ইতচ্=ইত

প্ৰভাৱিত আৰু উৎপত্তি হোৱা অৰ্থত ইতচ্ প্ৰত্যয় যোগ হয়। ইতচ-অৰ 'চ্' ইৎ যায় 'ইত' থাকে। ইতচ্ প্ৰত্যয়ান্ত শব্দ প্ৰায়ে পুংলিঙ্গ আৰু বিশেষণ হয়। স্ত্ৰীলিঙ্গত আ যোগ হয়। যেনে:

দুঃখ+ইতচ্=দুঃখিত (স্ত্ৰী) দুঃখিতা
কলঙ্ক+ইতচ্=কলঙ্কিত (স্ত্ৰী) কলঙ্কিতা
ব্যথা+ইতচ্=ব্যথিত (স্ত্ৰী) ব্যথিতা
পণ্ডা+ইতচ্=পণ্ডিত (স্ত্ৰী) পণ্ডিতা
চিন্তা+ইতচ্=চিন্তিত (স্ত্ৰী) চিন্তিতা
পীৰা+ইতচ্=পীড়িত (স্ত্ৰী) পীড়িতা
পুষ্প+ইতচ্=পুষ্পিত (স্ত্ৰী) পুষ্পিতা
আনন্দ+ইতচ্=আনন্দিত (স্ত্ৰী) আনন্দিতা
পুলক+ইতচ্=পুলকিত (স্ত্ৰী) পুলকিতা

(২৯) মাত্ৰ

পৰিমাণ অৰ্থত প্ৰাতিপদিকৰ পাছত মাত্ৰ যোগ হয়। যেনে:

অম্বু+মাত্ৰ=অম্বুমাত্ৰ নাম+মাত্ৰ=নামমাত্ৰ
কিঞ্চিৎ+মাত্ৰ=কিঞ্চিন্মাত্ৰ ধনিষ্ঠা+মাত্ৰ=ধনিষ্ঠামাত্ৰ

(৩০) ত্যন্=ত্য

দিক্‌বাচক প্ৰাতিপদিকৰ পাছত ত্যন্ প্ৰত্যয় যোগ কৰি স্থানবাচক পদ কৰা হয়। ত্যন্ প্ৰত্যয়ৰ ন্ ইৎ যায় 'ত্য' থাকে। যেনে:

দক্ষিণ+ত্যন্=দাক্ষিণাত্য পশ্চাৎ+ত্যন্=পাশ্চাত্য

(৩১) কন্=ক

স্বাৰ্থত কালী, মালী, লতা, লিপি, ভূমি, পত্ৰ আদি প্ৰাতিপদিকৰ পাছত 'কন্' প্ৰত্যয় হয়। কন্ প্ৰত্যয়ৰ 'ন্' ইৎ যায় 'ক' থাকে। যেনে:

বাল+কন্=বালক কথা+কন্=কথক

স্ত্রীলিঙ্গবাচক শব্দৰ পাছত কন্ প্রত্যয় যোগ হ'লে শব্দৰ অন্তত থকা অ-কাৰ, আ-কাৰ, আৰু ঈ-কাৰ মৰি ই-কাৰ হয় আৰু অন্তত আ-কাৰ যোগ হয়। যেনে :

লতা + কন্ + আ = লতিকা, মণি + কন্ + আ = মণিকা

লিপি + কন্ + আ = লিপিকা, ভূমি + কন্ + আ = ভূমিকা

কালী + কন্ + আ = কালিকা, শেফালী + কন্ + আ = শেফালিকা

মাধৱী + কন্ + আ = মাধৱিকা, বদৰী + কন্ + আ = বদৰিকা

পুত্তলী + কন্ + আ = পুত্তলিকা।

(৩২) ইকা

ই এটা স্ত্রীলিঙ্গবাচক পদ তৈয়াৰ কৰা প্রত্যয়। পুং অথবা ক্লীবলিঙ্গবাচক শব্দত 'ইকা' যোগ কৰি স্ত্রীলিঙ্গবাচক শব্দ কৰা হয়। যেনে :

নাম + ইকা = নামিকা, বাল + ইকা = বালিকা, কথা + ইকা = কথিকা

মাধৱ + ইকা = মাধৱিকা, মালৱ + ইকা = মালৱিকা

(৩৩) অকচ্ – অক

সেই একে অৰ্থ বুজাবলৈ আ-কাৰান্ত স্ত্রীবাচক প্রাতিপদিকৰ অন্তত 'অকচ্' প্রত্যয় যোগ হয়। 'অকচ্' প্রত্যয়ৰ 'চ্' ইৎ যায় 'অক' থাকে। প্রাতিপদিকৰ অন্ত্য আ-কাৰ লোপ হয়। প্রত্যয়ৰ পাছত 'আ' যোগ হৈ স্ত্রীবাচক শব্দ হয়। যেনে :

কন্যা + অকচ্ + আ = কন্যকা, তাৰা + অকচ্ + আ = তাৰকা

(৩৪) মট্ = ম

অৱস্থিতি বুজাবলৈ সংখ্যা বাচক আৰু, আদি, মধ্য, অন্ত আদি শব্দৰ পাছত মট্ প্রত্যয় যোগ হয়। 'মট্'-অৰ ট্ ইৎ যায়, ম থাকে। যেনে : মধ্য + মট্ = মধ্যম, প্রথ + মট্ = প্রথম, নৱ + মট্ = নৱম, অষ্ট + মট্ = অষ্টম, দশ + মট্ = দশম, পঞ্চ + মট্ = পঞ্চম।

(৩৫) ত্রল্ — ত্র

স্থানবাচক বিকল্প প্রাতিপদিকৰ পাছত অধিকৰণত ত্রল্ প্রত্যয় যোগ হয়। ত্রল্ প্রত্যয়ৰ 'ল্' লোপ হয় 'ত্র' থাকে। ত্রল্ প্রত্যয় যোগ হ'লে এতদ্, যদ্, তদ্, কিম্, ইদম্ আদি শব্দ যথাক্রমে অ, য, ত, কু, আৰু ই হয়। যেনে :

এতদ্ + ত্রল্ = অত্র, যদ্ + ত্রল্ = যত্র, তদ্ + ত্রল্ = তত্র, কিম্ + ত্রল্ = কুত্র, ইদম্ + ত্রল্ = ইত্র, সৰ্ব + ত্রল্ = সৰ্বত্র, অন্য + ত্রল্ = অন্যত্র, এক + ত্রল্ = একত্র।

(৩৬) দা

কাল বুজাবলৈ এক, সৰ্ব, যদ্, কিম আদি শব্দৰ পাছত 'দা' যোগ হয়। 'দা' যোগ হ'লে 'সৰ্ব' শব্দ 'স', কিম্ শব্দ 'ক' আৰু যদ্ শব্দ য হয়। যেনে :

এক + দা = একদা, সৰ্ব + দা = সৰ্বদা বা সদা, কিম্ + দা = কদা, যদ্ + দা = যদা

(৩৭) থাল্ = থা

সৰ্ব, অন্য, যদ্ আৰু তদ্ প্রাতিপদিকৰ অন্তত বিশেষ অৰ্থত থাল্ প্রত্যয় যোগ হয়। থাল্ প্রত্যয়ৰ ল্ ইৎ যায় 'থা' থাকে। থাল্ প্রত্যয় যোগ হ'লে যদ্ আৰু তদ্-অৰ 'দ্' লোপ হয়। যেনে :

সৰ্ব + থাল্ = সৰ্বথা, অন্য + থাল্ = অন্যথা, যদ্ + থাল্ = যথা, তদ্ + থাল্ = তথা।

(৩৮) তনম্ = তন

থকা অৰ্থত কাল বাচক প্রাতিপদিকৰ অন্তত 'তনম্' প্রত্যয় যোগ হয়। তনম্ প্রত্যয়ৰ 'তন' থাকে বাকীখিনি ইৎ যায়। যেনে :

পুৰা + তনম্ = পুৰাতন, অদ্য + তনম্ = অদ্যতন

চিৰং + তনম্ = চিৰন্তন, উৰ্ধ + তনম্ = উৰ্ধতন

প্রাক্ + তনম্ = প্রাক্তন, অধঃ + তনম্ = অধস্তন

অধুনা + তনম্ = অধুনাতন, সনা + তনম্ = সনাতন

(৩৯) তস্ = তঃ

হেতু অৰ্থে তস্ প্রত্যয় যোগ হয়। যেনে :

ফল + তস্ = ফলতঃ, বস্তু + তস্ = বস্তুতঃ, স্বভাৱ + তস্ = স্বভাৱতঃ, সাধাৰণ + তস্ = সাধাৰণতঃ।

(৪০) চিৎ

কিম্ শব্দৰ পাছত চিৎ প্রত্যয় যোগ হ'লে নিচেই কম পৰিমাণ আৰু কদা শব্দৰ পাছত যোগ হ'লে কেতিয়াবা অৰ্থ প্রকাশ কৰে। যেনে :

কিম্ + চিৎ = কিঞ্চিত, কদাচিৎ বা কচিৎ

(৪১) চন

কিম্ শব্দৰ পাছত চন প্রত্যয় যোগ হৈ সময় নিৰ্দেশ কৰে। যেনে :

কিম্ + চন = কদাচন, কদাচ

তথা + চন = তথাচ

যদি + চন = যদিচ

তত্র + চন = তত্রাচ

(৪২) আলু

কৃপা, নিদ্ৰা, তন্দ্ৰা, দয়া আদি শব্দৰ পাছত আলু প্ৰত্যয় যোগ হৈ বিশেষণ পদ হয়। যেনে :

কৃপা+আলু=কৃপালু, দয়া+আলু=দয়ালু
তন্দ্ৰা+আলু=তন্দ্ৰালু নিদ্ৰা+আলু=নিদ্ৰালু

সংস্কৃত ভাষাত আলু প্ৰত্যয়ক কৃৎ প্ৰত্যয় বুলি ধৰা হয়। যেনে :

দয়্+আলু=দয়ালু তন্-দ্ৰা+আলু=তন্দ্ৰালু

অসমীয়া ভাষাত তদ্ধিত প্ৰত্যয় বুলি ধৰিলে বুজিবলৈ সহজ হয় বাবে ইয়াত দিয়া হৈছে।

(৪৩) থট্=থ

তৎ স্থানস্থ অৰ্থ বুজাবলৈ চতুঃ আৰু ষষ্ শব্দৰ পাছত থট্ প্ৰত্যয় যোগ হয়। থট্ প্ৰত্যয়ৰ 'ট্' ইৎ যায় থ যোগ হয়। যেনে :

চতুঃ+থট্=চতুৰ্থ, ষষ্+থট্=ষষ্ঠ

(৪৪) তমট্=তম

তৎস্থানৰ ক্ৰম বুজাবলৈ সংখ্যাবাচক প্ৰাতিপদিকৰ পাছত তমট্ হয়। সিদ্ধপদ বিশেষণ হয়। তমট্-অৰ ট্ ইৎ যায় 'তম' থাকে। যেনে :

সপ্ততি+তমট্=সপ্ততিতম, বিংশতি+তমট্= বিংশতিতম
শত+তমট্=শততম সহস্ৰ+তমট্=সহস্ৰতম

(৪৫) তীয়

সেই স্থানৰ ক্ৰম বুজাবলৈ দ্বি আৰু ত্ৰি সংখ্যাবাচক শব্দৰ পাছত তীয় প্ৰত্যয় যোগ হয়। তীয় যোগ হ'লে পদটি বিশেষণ হয়। যেনে :

দ্বি+তীয়=দ্বিতীয় ত্ৰি+তীয়=তৃতীয়

(৪৬) ভয়ট্=য়

দ্বি, ত্ৰি শব্দৰ পাছত নিৰ্দেশাৰ্থত ভয়ট্ প্ৰত্যয় হয়। ভয়ট্-অৰ য় থাকে আৰু দ্বি, ত্ৰি-ৰ ই-কাৰ লোপ হয়। যেনে : দ্বি+ভয়ট্=দ্বয়, ত্ৰি+ভয়ট্=ত্ৰয়

(৪৭) ডট্=০

পূৰণ বাচক শব্দ তৈয়াৰ কৰিবলৈ সংখ্যাবাচক কিছুমান শব্দৰ পাছত ডট্ প্ৰত্যয় যোগ হয়। ডট্ প্ৰত্যয়ৰ সকলো অংশ লুপ্ত হয়। কোনো কোনো সংখ্যাবাচক শব্দৰ অংশবিশেষ লোপ হয়। যেনে :

একাদশ+ডট্=একাদশ, দ্বাদশ+ডট্=দ্বাদশ, বিংশতি+ডট্=বিংশ,
চতুৰ্বিংশতি+ডট্=চতুৰ্বিংশ, ত্ৰিংশৎ+ডট্=ত্ৰিংশ।

(৪৮) মিন্

পাৰ্গত অৰ্থত বাচ্ আৰু আছে অৰ্থত স্ব শব্দৰ পাছত মিন্ প্ৰত্যয় হয়। মিন্ প্ৰত্যয়ান্ত শব্দ প্ৰথমাৰ একবচনত মিন্-অৰ ঠাইত 'মী' হয়। যেনে :

বাচ্+মিন্=বাগ্মিন—বাগ্মী, স্ব+মিন্=স্বামিন্—স্বামী।

(৪৯) শালিন্

থকা অৰ্থত শালিন্ প্ৰত্যয় যোগ হৈ বিশেষণ পদ হয়। শালিন্ প্ৰত্যয়ান্ত শব্দৰ প্ৰথমাৰ একবচনত পুংলিঙ্গত অন্ত্য ইন্-অৰ পৰিবৰ্তে 'ঈ' হয়। স্ত্ৰীলিঙ্গত ইন্-অৰ পাছত 'ঈ' যোগ হয়। যেনে :

ধন+শালিন্=ধনশালিন (পুং) ধনশালী (স্ত্ৰী) ধনশালিনী
সমৃদ্ধি+শালিন্=সমৃদ্ধিশালিন্ (পুং) সমৃদ্ধিশালী (স্ত্ৰী) সমৃদ্ধিশালিনী
গুণ+শালিন্=গুণশালিন্ (পুং) গুণশালী (স্ত্ৰী) গুণশালিনী

(৫০) ব্য, ডুল=উল্

ভাই এই অৰ্থত পিতৃ শব্দৰ পাছত ব্য আৰু মাতৃ শব্দৰ পাছত ডুল্ প্ৰত্যয় হয়। 'ডুল্'-অৰ 'ড' ইৎ যায় আৰু প্ৰাতিপদিকৰ ঋকাৰ লোপ হয়। যেনে :

পিতৃ+ব্য=পিতৃব্য, মাতৃ+ডুল্=মাতুল

(৫১) ডামহ=আমহ

পিতৃ আৰু মাতৃৰ পিতা বুজাবলৈ উক্ত শব্দ দুটাৰ পাছত ডামহ যোগ হয়। ডামহ্ প্ৰত্যয়ৰ 'ড' ইৎ যায় আৰু প্ৰাতিপদিকৰ 'ঋ'ৰ ঠাইত 'আ' হয়। যেনে :

পিতৃ+ডামহ্=পিতামহ, মাতৃ+ডামহ=মাতামহ।

(৫২) ডিম্=ইম্

অগ্ৰ, অন্ত আৰু পশ্চাৎ শব্দৰ পাছত ডিম্ প্ৰত্যয় যোগ হয়। ডিম্ প্ৰত্যয়ৰ 'ড' ইৎ যায় 'ইম্' থাকে। যেনে :

অগ্ৰ+ডিম্=অগ্ৰিম, অন্ত+ডিম্=অন্তিম, পশ্চাৎ+ডিম্=পশ্চিম।

(৫৩) চসাৎ = সাৎ

পৰিণতি ঘটা বা অন্তৰ্ভুক্ত হোৱা অৰ্থত প্ৰাতিপদিকৰ উত্তৰত চসাৎ হয়। 'চসাৎ'-অৰ 'চ' ইৎ যায়, সাৎ থাকে। যেনে :

অগ্নি + চসাৎ = অগ্নিসাৎ, ভস্ম + চসাৎ = ভস্মসাৎ, ধূলি + চসাৎ = ধূলিসাৎ, আত্মন্ + চসাৎ আত্মসাৎ, উদৰ + চসাৎ উদৰসাৎ।

(৫৪) আকিন্

আৰু কোনো নাই নিঃসহায়, এই অৰ্থত 'এক' শব্দৰ পাছত আকিন্ যোগ হয়। যেনে :

এক + আকিন = একাকিন্, (পুং) একাকী (স্ত্ৰী) একাকিনী।

(৫৫) চ্বি = ী

আগেয়ে নাছিল এতিয়া হ'ল এই অৰ্থ বুজাবলৈ কৃ আৰু ভূ ধাতু জাত কৃদন্ত পদৰ আগত থকা শব্দত চ্বি প্ৰত্যয় হয়। ইয়াক অভূত তদ্ভাৱে 'চ্বি' প্ৰত্যয় হোৱা বোলে। চ্বি প্ৰত্যয় যোগ হ'লে চ্বি লোপ হৈ ঈ যোগ হয়। যেনে :

বশ + চ্বি + ভূ + ক্ত = বশীভূত
দূৰ + চ্বি + ভূ + ক্ত = দূৰীভূত
দ্ৰৱ + চ্বি + ভূ + ক্ত = দ্ৰৱীভূত
মূল + চ্বি + ভূ + ক্ত = মূলীভূত
দূৰ + চ্বি + কৃ + অনট্ = দূৰীকৰণ
নিৰস্ত্ৰ + চ্বি + কৃ + অনট্ = নিৰস্ত্ৰীকৰণ
বন + চ্বি + কৃ + অনট্ = বনীকৰণ

অভূত তদ্ভাৱে চ্বি প্ৰত্যয় যোগ নহৈ কোনো কোনো ঠাইত, বিশেষকৈ অনট প্ৰত্যয়ান্ত কৃদন্ত পদৰ আগত, কেৱল হ্ৰস্ব স্বৰ দীৰ্ঘ হয়। যেনে :

বননি + কৃ + অনট্ = বননীকৰণ
নাম + কৃ + অনট্ = নামাকৰণ

বহুতে নামাকৰণ নিলিখি নামকৰণ লিখে। নামকৰণ আৰু নামাকৰণ সমাৰ্থক নহয়। নামকৰণ শব্দৰ অৰ্থ যশস্যা অৰ্জন। নামী শব্দৰ অৰ্থ যশস্বী। গতিকে নামীকৰণো হ'ব নোৱাৰে। নতুনকৈ নাম দিয়া অৰ্থত নামাকৰণ হে হোৱা উচিত।

(৫৬) ষ্যৎ = য

কিছুমান প্ৰাতিপদিকৰ পাছত "যৎ' প্ৰত্যয় যোগ হয়। যৎ প্ৰত্যয়ৰ 'ৎ' ইত যায় 'য' থাকে। যৎ প্ৰত্যয়ান্ত শব্দ বিশেষণ হয়। যেনে :

বশ + যৎ = বশ্য, ন্যায় + যৎ নায্য, সভা + যৎ = সভ্য, বধ + যৎ = বধ্য, নৌ + যৎ = নাব্য, বহিঃ + যৎ = বাহ্য, প্ৰাচ + যৎ = প্ৰাচ্য, পশ্চাৎ + যৎ = পাশ্চাত্য।

(৫৭) চ

সত্বেও অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিবলৈ ভাব পদত চ প্ৰত্যয় যোগ হৈ নতুন ভাবপদ তৈয়াৰ হয়। যেনে :

অথ + চ = অথচ, যদি + চ = যদিচ, তত্ৰ + চ = তত্ৰাচ।

(খ) অসমীয়া তদ্ধিত প্ৰত্যয়

সাধাৰণতে অসমীয়া প্ৰাতিপদিকৰ পাছত যিবোৰ প্ৰত্যয় যোগ হয় সেইবোৰক অসমীয়া তদ্ধিত প্ৰত্যয় বোলা হয়। তৎভৱ শব্দৰ পাছত অসমীয়া তদ্ধিত প্ৰত্যয় যোগ হোৱাৰ উপৰি বিদেশী শব্দৰ পাছতো অসমীয়া তদ্ধিত প্ৰত্যয় যোগ হোৱা দেখা যায়। যেনে : স্কুল—স্কুলীয়া, কলেজ—কলেজীয়া।

অসমীয়া তদ্ধিত প্ৰত্যয় যোগ হোৱাৰ নিয়ম :

তদ্ধিত প্ৰত্যয় যোগ হ'লে প্ৰত্যয়ৰ বিশেষ কোনো পৰিৱৰ্তন নহয়, প্ৰাতিপদিকহে নানা ধৰণৰ পৰিৱৰ্তন ঘটে।

(১) শেহত আ-কাৰ থকা প্ৰত্যয় যোগ হ'লে কোনো কোনো প্ৰাতিপদিকৰ অন্ত্য 'অ' বা 'ই' লোপ হয়। যেনে :

চেকা + উৱা = চেকুৱা, ৰঙা + চুৱা = ৰঙচুৱা
ক'লা + ঈয়া = কলীয়া, গাঁঠি + এলা = গেঁঠেলা

(২) প্ৰত্যয় যোগ হ'লে প্ৰাতিপদিকৰ আদ্য 'এ' বা এ-কাৰ 'ও' বা ও-কাৰৰ প্ৰভাৱত পৰৱৰ্তী বৰ্ণত থকা স্বৰ সলনি হৈ এ-কাৰ বা ও-কাৰ হয়। যেনে :

চেঙা + অলীয়া = চেঙেলীয়া টেঙা + চি = টেঙেচি
পেটা + অকা = পেটেকা পোটক + আ = পোটোকা
মোচৰ + আ = মোচোৰা ওখ + ৱা = ওখোৱা

(৩) ই, ঈ বা উ আদিত থকা প্ৰত্যয়ৰ যোগত প্ৰাতিপদিকৰ আদিস্বৰ বা আদি-বৰ্ণত যুক্ত স্বৰ সলনি হৈ উকাৰ হয়। যেনে :

জোপা + উৰা = জুপুৰা
জঁট + উলা = জুটুলা
সৰ + উণ্ডা = সুৰুণ্ডা
চোৰ + উনী = চুৰুনী
ঢোল + ঈয়া = ঢুলীয়া
জোল + ঈয়া = জুলীয়া

(৪) 'এ' আদিত থকা প্ৰত্যয়ৰ প্ৰভাৱত কোনো কোনো প্ৰাতিপদিকৰ উভয় বৰ্ণতে একাৰ হয়। যেনে :

গাঁঠি + এলা = গেঁঠেলা,
সৰ + এণ্ডা = সেৰেণ্ডা
ঠৰ + এণ্ডা = ঠেৰেণ্ডা

(৫) আ-কাৰান্ত প্ৰত্যয় যোগত কিছুমান প্ৰাতিপদিকৰ আদি বৰ্ণত আ-কাৰ থাকিলে অ-কাৰ আৰু অ-কাৰ থাকিলে আ-কাৰ হয়। যেনে :

মাহ + ঈয়া = মহীয়া,
দাঁত + উৰা = দঁতুৰা
গাঁও + ঞা = গঞা,
অলস + উৱা = আলসুৱা
বতৰ + ই = বাতৰি

প্ৰত্যয় সমূহ

(১) অক

(ক) আছে অৰ্থত অক যোগ হয়। অক প্ৰত্যয়ান্ত শব্দবোৰ বিশেষণ আৰু পুংবোধক হয়। যেনে :

বুধি + অক = বুধিয়ক
ফন্দি + অক = ফন্দিয়ক

(খ) তাকে কৰে এই অৰ্থত অক যোগ হয়। যেনে :

খেতি + অক = খেতিয়ক

(২) অণ্ডা

আছে বা যুক্ত অৰ্থত অণ্ডা প্ৰত্যয় হয়। যেনে :

ঠৰ + অণ্ডা = ঠৰণ্ডা
তৰ + অণ্ডা = তৰণ্ডা
লঠা + অণ্ডা = লঠণ্ডা
জলা + অণ্ডা = জলণ্ডা
মল + অণ্ডা = মলণ্ডা

(৩) অটীয়া

খুশ্ শব্দৰ পাছত অটীয়া প্ৰত্যয় যোগ কৰি বিশেষণ পদ কৰা হয়। যেনে :

খুশ + অটীয়া খুহটীয়া

(৪) অতি

প্ৰাতিপদিকৰ পাছত 'অতি' যোগ কৰি বিশেষ্য আৰু বিশেষণ পদ কৰা হয়। যেনে :

পুৱা + অতি = পুৱতি
পাঁচ + অতি = পঁচতি
বাপ + অতি = বাপতি
বাৰ + অতি = বাৰতি
সৰ্ব + অতি = সৰ্বতি
মঙ্গল + অতি = মঙ্গলতি

(৫) অতিয়াৰ

পাকৈত অৰ্থত মাছ শব্দৰ পাছত অতিয়াৰ প্ৰত্যয় হয়। যেনে :

মাছ + অতিয়াৰ = মাছতিয়াৰ

(৬) অতী

তাকে কৰাত পাকৈত এই অৰ্থত নাম আদি প্ৰাতিপদিকৰ পাছত অতী যোগ দি স্ত্ৰীলিঙ্গ বাচক বিশেষ্য আৰু বিশেষণ পদ কৰা হয়। যেনে :

লাহ + অতী = লাহতী
লাজ + অতী = লাজতী
ফুল + অতী = ফুলতী
নাম + অতী = নামতী
সখি + অতী = সখিয়তী (চৰাই), আই + অতী = আয়তী
বোৱা + অতী = বোৱাতী (য'ত বোৱা বোৱা হয়)

(৭) অতীয়া

যুক্ত থকা আৰু হোৱা অৰ্থত প্ৰাতিপদিকৰ পাছত অতীয়া প্ৰত্যয় যোগ হয়। যেনে :

(ক) যুক্ত অৰ্থত—আঠাল + অতীয়া = আঠালতীয়া,
(খ) হোৱা অৰ্থত : আগ + অতীয়া = আগতীয়া, শেহ + অতীয়া = শেহতীয়া, আধা + অতীয়া = আধতীয়া, পাক + অতীয়া = পকতীয়া।
(গ) থকা অৰ্থত : তল + অতীয়া = তলতীয়া, বেলেগ + অতীয়া = বেলেগতীয়া, জাক + অতীয়া = জাকতীয়া।

(৮) অন

প্ৰাতিপদিকৰ পাছত 'অন' প্ৰত্যয় যুক্ত হৈ বিশেষ্য আৰু বিশেষণ হয়। যেনে :

মলি + অন = মলিয়ন,
গাঁঠি + অন = গাঁঠিয়ন
দৈ + অন = দৈয়ন

(৯) অনি

(ক) ভৰি থকা অৰ্থত 'অনি' যোগ হয়। যেনে :

বন+অনি=বননি খেৰ+অনি=খেৰনি বেত+অনি=বেতনি

আম+অনি=আমনি দল+অনি=দলনি ধান+অনি=ধাননি

নাহৰ+অনি=নাহৰনি হাবি+অনি=হাবিয়নি শাক+অনি=শাকনি

গছ+অনি=গছনি খাৰ+অনি=খাৰনি চুৰাপাত+অনি=চুৰাপাতনি

(খ) কাৰ্য্য বুজাবলৈ অনি যোগ হয় যেনে : তেল+অনি=তেলনি

(১০) অনী

(ক) স্ত্ৰীবাচক পদ তৈয়াৰ কৰিবলৈ অনী যোগ কৰা হয়। যেনে :

ৰৰা+অনী=ৰবানী বকৰা+অনী=বকৰানী

(খ) সেই উপলক্ষে দিয়া বস্তু বুজাবলৈকো 'অনী' যোগ কৰা হয়। যেনে :

মান+অনী=মাননী জান+অনী=জাননী

(১১) অনীয়া

যুক্ত অৰ্থত 'অনীয়া' যোগ হয়। যেনে :

পাক+অনীয়া=পকনীয়া সোণ+অনীয়া=সুণীয়া

(১২) অৰি

কিছুমান প্ৰাতিপদিকৰ পাছত 'অৰি' প্ৰত্যয় যোগ হৈ বিশেষ্য পদ হয়। যেনে :

ফুল+অৰি=ফুলৰি ভাল+অৰি=ভালৰি সজ+অৰি=সাঙৰি

সুহ+অৰি=সুহৰি গহ+অৰি=গহৰি বতৰ+অৰি=বাতৰি

তলি+অৰি=তলিয়ৰি ধুলি+অৰি=ধুলিয়ৰি গাঁঠ+অৰি=গাঠৰি

গেবাৰ+অৰি=গেবাৰি

(১৩) অৰী

(ক) লগ, লাহ আদি প্ৰাতিপদিকৰ পাছত 'অৰী' যোগ কৰি স্ত্ৰীলিঙ্গ বাচক শব্দ তৈয়াৰ কৰা হয়। যেনে :

লাহ+অৰী=লাহৰী লগ+অৰী=লগৰী মতা+অৰী=মতৰী

বন+অৰী=বনৰী

(খ) স্বাৰ্থত 'অৰী' প্ৰত্যয় হয়। যেনে : জী+অৰী=জীয়ৰী

(গ) সেই মাহত জন্ম, এই অৰ্থত স্ত্ৰীলিঙ্গত 'অৰী' প্ৰত্যয় হয়। যেনে

ভাদ+অৰী=ভদৰী

(১৪) অৰীয়া

থকা, হোৱা আৰু পাৰ্গত অৰ্থত 'অৰীয়া' প্ৰত্যয় হৈ বিশেষণ পদ হয়। যেনে :

থকা অৰ্থত : বন+অৰীয়া=বনৰীয়া, লগ+অৰীয়া=লগৰীয়া

হোৱা অৰ্থত : বিজাতি+অৰীয়া=বিজতৰীয়া

পাৰ্গত অৰ্থত : নাও+অৰীয়া=নাৱৰীয়া ভাও+অৰীয়া=ভাৱৰীয়া

কাঠ+অৰীয়া=কাঠৰীয়া

(১৫) অকৰা

প্ৰাতিপদিকৰ পাছত 'অকৰা' প্ৰত্যয় যোগ কৰি পুং-বাচক বিশেষণ পদ কৰা হয়। যেনে :

হাট+অকৰা=হাটকৰা বাট+অকৰা=বাটকৰা

আধা+অকৰা=আধকৰা ঘাট+অকৰা=ঘাটকৰা

(১৬) অলি

থকা আৰু যুক্ত অৰ্থত 'অলি' প্ৰত্যয় হয়। যেনে :

আগ+অলি=আগলি খাৰ+অলি=খাৰলি সাজ+অলি=সাজলি

(১৭) অলী

স্বাৰ্থত 'অলী' প্ৰত্যয় হয়। যেনে : ছাগ+অলী=ছাগলী বগ+অলী=বগলী

(১৮) অলীয়া

কিছুমান প্ৰাতিপদিকৰ উত্তৰত 'অলীয়া' হৈ বিশেষণ পদ হয়। যেনে :

হাবি+অলীয়া=হাবিয়লীয়া গাঁও+অলীয়া=গাঁৱলীয়া

মাজ+অলীয়া=মজলীয়া গাজ+অলীয়া=গাজলীয়া

মিছা+অলীয়া=মিছলীয়া মত্ত+অলীয়া=মতলীয়া

হাজো+অলীয়া=হাজোৱলীয়া

(১৯) আ

(ক) যুক্ত অৰ্থত 'আ' প্ৰত্যয় হয়। যেনে :

উত্তল+আ=উত্তলা, ফেঁট+আ=ফেঁটা গেঁৰ+আ=গেঁৰা

ভোবৰ+আ=ভোবোৰা খৰানাক+আ=খৰানকা ঢোলপেট+আ=ঢোলপটা

ফাঁপৰ+আ=ফঁপৰা

ৰঙাচকু+আ=ৰঙাচকুৱা, ওপৰলৈ চকু+আ=ওপৰচকুৱা

(খ) স্বাৰ্থত আ প্ৰত্যয় হয়. যেনে : হৰিণ+আ=হৰিণা

(গ) সম্বন্ধত 'আ' যেনে : বতৰ+আ=বতৰা

(ঘ) পাকৈত অৰ্থত 'আ' যেনে : বিহু+আ=বিহুৱা

(ঙ) সেই সময়ত জন্ম, এই অৰ্থত মাহ, বাৰ আদি শব্দত 'আ' প্ৰত্যয় যোগ হয়।
যেনে : শাওণ+আ=শাওণা, আহিন+আ=আহিনা, পুহ+আ=পুহা
আঘোণ+আ=আঘোণা, কাতি+আ=কাতিয়া, বাতি+আ=বাতিয়া
মঙল+আ=মঙলা, শুকুৰ+আ=শুকুৰা, আহাৰ+আ=আহোৰা

(চ) স্বাৰ্থত দিন শব্দৰ পাছত আ যোগ হৈ সময় নিৰ্দেশ কৰে। যেনে :
এদিন+আ=এদিনা, যেনে—এদিনাখন, আগদিন+আ=আগদিনা
পাছদিন+আ=পাছদিনা

(ছ) ব্যাপক সময় বুজাবলৈ আ, যেনে : মাহদিন+আ=মাহদিনা
বছৰদিন+আ=বছৰদিনা

(জ) বহুব্ৰীহি সমাস যুক্ত হৈ আ যোগ হ'লে পুংলিঙ্গত মুখ শব্দৰ 'খ' লোপ হয় আৰু স্ত্ৰীলিঙ্গত 'মা'ৰ সলনি 'ঈ' হয়। যেনে :
বেজীমুখ+আ=বেজীমুৱা (স্ত্ৰী) বেজীমুঈ, সোণামুখ+আ=সোণামুৱা (স্ত্ৰী) সোণামুঈ

(ঝ) ব্যাপক অৰ্থত আ, যেনে : দিনটি+আ=দিনটিয়া (দিনমান ব্যাপি)

(ঞ) তৎ স্থান স্থিত অৰ্থ বুজাবলৈ 'এই' 'সেই' আদি বিকল্প পদত আ যোগ হৈ বক্তব্য নিৰ্দেশ কৰে। যেনে :
সেই+আ=সেয়া, এই+আ=এয়া, সৌ+আ=সৌৱা,
কোন+আ=কোনা, ক'ত+আ=ক'তা

(ট) নামধাতু তৈয়াৰ কৰিবলৈ বিশেষ্য আৰু বিশেষণ শব্দত 'আ' যোগ কৰা হয়।
যেনে : বেত+আ=বেতা, ভুকু+আ=ভুকুৱা, চৰ+আ=চৰা, তপত+আ=তপতা, বহল+আ=বহলা, দীঘল+আ=দীঘলা, ৰং+আ=ৰঙা, ভোগ+আ=ভোগা

(২০) আং

তদৰ্থত আং যোগ কৰি বিশেষণ পদ কৰা হয়। যেনে : তৰ—তৰাং, থৰ—থৰাং, চোৰ—চোৰাং, থিৰ—থিৰাং।

(২১) আই

(ক) মৰম বুজাবলৈ স্বাৰ্থত আই প্ৰত্যয় হয়। যেনে :
ভাই+আই=ভৈয়াই বোপা+আই=বোপাই ধন+আই=ধনাই
সোণ+আই=সোণাই মামা+আই=মোমাই পিতা+আই=পিতাই
পুত+আই=পুতাই মা+আই=মাই কানু+আই=কানাই
বল+ (ৰাম)+আই=বলাই

(খ) গুণ বুজাবলৈ আই প্ৰত্যয় হয়। যেনে :
বৰ+আই=বৰাই মুনিৰ+আই=মুনিৰাই
ভোদা+আই=ভোদাই পুষ্ট+আই=পুষ্টাই

(গ) স্বাৰ্থত আই প্ৰত্যয় যোগ হয়। যেনে :
বোজা+আই=বোজাই লেজ+আই=লেজাই

(ঘ) স্ত্ৰীলিঙ্গ বাচক পদৰ পৰা কেতিয়াবা আই যোগ কৰি পুংলিঙ্গ বাচক পদ কৰা হয়। যেনে :বইনী (ভনী)+আই=বৈনাই।

(ঙ) বিশেষ্য আৰু বিশেষণ পদত 'আই' যোগ দি ক্ৰিয়া বিশেষণ কৰা হয়। যেনে : বেগ—বেগাই, চমু—চমুৱাই, বহল—বহলাই, চিকুণ—চিকুণাই, মুকলি—মোকোলাই ইত্যাদি।

(২২) আইত

(ক) অঘ, ডকা আদি শব্দৰ পাছত আইত প্ৰত্যয় হৈ তাকে কৰোঁতাক নিৰ্দেশ কৰে। যেনে : অঘ+আইত=অঘাইত, ডকা+আইত=ডকাইত, সেৱা+আইত=সেৱাইত

(খ) অতিপাত অৰ্থত গৰ্ভ শব্দৰ পাছত 'আইত' যোগ হয়। 'আইত' যোগ হ'লে 'গৰ্ভ' শব্দ 'গভ' হয়। যেনে : গৰ্ভ+আইত=গভাইত

(২৩) আক

জোন শব্দত আক যোগ হ'লে পোহৰ বুজায়। যেনে : জোন+আক=জোনাক

(২৪) আত

বিশেষণ তৈয়াৰ কৰিবলৈ হাঁহি শব্দৰ পাছত 'আত' প্ৰত্যয় যোগ কৰা হয়। যেনে :
হাঁহি+আত=হাঁহিয়াত

(২৫) আন

বিহু, লাঠী আৰু সন্দেহ শব্দৰ পাছত আন প্ৰত্যয় হয়। আন প্ৰত্যয়ান্ত শব্দ বিশেষ্য আৰু বিশেষণ হয়। যেনে :
বিহু+আন=বিহুৱান, লাঠী+আন=লাঠীয়ান, সন্দেহ+আন=সন্দিহান

কিছুমান জাতি বুজাবলৈ দেশৰ নামৰ পাছত 'আন' প্ৰত্যয় যোগ হয়। যেনে ঃ ইটালী—ইটালিয়ান, আমেৰিকা—আমেৰিকান।

(২৬) আম

(ক) তাৰে শোভা কৰি থকা অৰ্থত ফুল শব্দৰ পাছত আম যোগ হয় যেনে— ফুল+আম=ফুলাম।

(খ) ওপৰৰ পুৰুষ বুজাবলৈ সাত শব্দৰ পাছত আম যোগ হয়। যেনে— সাত+আম=সাতাম (যেনে ঃ সাতাম পুৰুষ)।

(২৭) আমি

বিশেষণ পদৰ পাছত আমি যোগ কৰিলে গুণবাচক বিশেষ্য পদ হয়। যেনে—

ঠগ+আমি=ঠগামি, ভদ্ৰ+আমি=ভদ্ৰামি, ভণ্ড+আমি=ভণ্ডামি, দুষ্ট+আমি=দুষ্টামি, শঠ+আমি=শঠামি, মূৰ্খ+আমি=মূৰ্খামি, পগলা+আমি=পগলামি, পাতল+আমি=পাতলামি।

(২৮) আৰ

তাৰে বস্তু তৈয়াৰ কৰে, এই অৰ্থত কাঁহ, লোহা, চৰ্ম, কুম্ভ আদি শব্দৰ পাছত আৰ যোগ হয়। যেনে—কাঁহ+আৰ=কঁহাৰ, লৌহ+আৰ=লোহাৰ, চৰ্ম+আৰ=চমাৰ, কুম্ভ+আৰ=কুমাৰ, কৰ্ম+আৰ=কমাৰ, (লোৰ বস্তু তৈয়াৰ কৰোঁতা)।

(২৯) আৰি

সময় বুজাবলৈ আগ শব্দৰ আৰু সদৃশাৰ্থত পেট শব্দৰ পাছত আৰি প্ৰত্যয় হয়। যেনে—আগ+আৰি=আগাৰি, পেট+আৰি=পেটাৰি (জপা)।

(৩০) আৰী

(ক) খেলে আৰু কৰে অৰ্থত আৰী প্ৰত্যয় যোগ হয়। যেনে—জুৱা+আৰী=জুৱাৰী, ভিক্ষা+আৰী=ভিক্ষাৰী, সোণ+আৰী=সোণাৰী, পূজা+আৰী=পূজাৰী, শাঁখা+আৰী=শাখাৰী।

(খ) স্বাৰ্থত আৰী যোগ হয়। যেনে— জী+আৰী=জীয়াৰী, বৌ+আৰী=বোৱাৰী।

(৩১) আল

(ক) যুক্ত অৰ্থত আল প্ৰত্যয় হয়। যেনে—
বিষ—বিষাল, নোম—নোমাল, তেজ—তেজাল, ৰস—ৰসাল, ভাঁজ -ভেজাল, বাগী—বাগীয়াল।

পেট—পেটাল	জয়—জয়াল	তেল—তেলাল
ঠেং—ঠেঙাল	জোং—জোঙাল	গপ—গপাল
কোব—কোবাল	ভয়—ভয়াল	খং—খঙাল
লাঠী—লাঠীয়াল		

(খ) তাতে বাস কৰে এই অৰ্থত আল যোগ হয়। যেনে—

নদী—নদীয়াল	চাপৰি—চাপৰিয়াল	হাবি—হাবিয়াল
নামতি—নামতিয়াল	চকী—চকীয়াল	গুৰি—গুৰিয়াল

(৩২) আলি

(ক) স্বভাৱ বুজাবলৈ বিশেষণ পদত আলি যোগ কৰা হয়। যেনে—

চতুৰ—চতুৰালি	টেঙৰ—টেঙৰালি	কৃপণ—কৃপণালি
বলিয়া—বলিয়ালি	সোৰোপা—সোৰোপালি	মইমত—মইমতালি

আঁকোৰগোজ—আঁকোৰগোজালি, আজলমঠ—আজলমঠালি।

(খ) গুণ আৰু স্বভাৱ বুজাবলৈ বিশেষ্য পদৰ পাছতো আলি যোগ কৰা হয়। যেনে—ল'ৰা—ল'ৰালি, বান্দৰ—বান্দৰালি, ছাগল—ছাগলালি, পণ্ডিত—পণ্ডিতালি, বেজ—বেজালি, ঘটক—ঘটকালি, মিতা—মিতালি, মুনিষ—মুনিষালি, পুৰুষ—পুৰুষালি।

(গ) যুক্ত অৰ্থতো আলি প্ৰত্যয় যোগ হয়। যেনে—
ৰ'দ—ৰ'দালি, থৰ—থৰালি।

(৩৩) আলী

(ক) ভৰপুৰ অৰ্থত আলী প্ৰত্যয় হয়। যেনে—ভোগ—ভোগালী, ৰং—ৰঙালী, জোন—জোনালী, দীপ—দীপালী, মেঘ—মেঘালী, তৰা=তৰালী।

(খ) ৰং বুজাবলৈ সোণ, ৰূপ আদি শব্দৰ পাছত আলী যোগ হয়। যেনে—
সোণ—সোণালী, ৰূপ—ৰূপালী।

(৩৪) আহী

(ক) খায় এই অৰ্থে—মদ+আহী=মদাহী

(খ) কৰে এই অৰ্থত—চল+আহী = চলাহী

(গ) আছে অৰ্থত—কাঁইট+আহী = কটাহী

(৩৫) ই

(ক) তেওঁ সেই কামকে কৰে এই অৰ্থত বিশেষ্য পদৰ পাছত 'ই' যোগ হয়। যেনে—চাকৰ—চাকৰি, গোলাম—গোলামি, চোৰ—চুৰি, ডাক্তৰ—ডাক্তৰি।

(খ) তাতে কৰা হয় এই অৰ্থত ক্ষেত্ৰ বা খেত শব্দৰ পাছত ই প্ৰত্যয় হয়। যেনে—
(ক্ষেত্ৰ) খেত+ই = খেতি।

(গ) তদ অৰ্থত ই প্ৰত্যয় হয়। যেনে—ওপৰ—উপৰি, আধাৰ—আধাৰি, পঢ়াশাল—পঢ়াশালি, গঢ়শাল—গঢ়শালি, গোশাল—গোহালি।

(৩৬) ইকা

হাজাৰ কাঁড়ীৰ ওপৰৱালা বুজাবলৈ হাজাৰ শব্দৰ পাছত 'ইকা' প্ৰত্যয় যোগ হয়। যেনে—হাজাৰ—হাজৰিকা।

(৩৭) ইতা

সদৃশ অৰ্থত মালা, শলা শব্দৰ পাছত 'ইতা' প্ৰত্যয় যোগ হয়। যেনে—
মালা—মালিতা, শলা—শলিতা।

(৩৮) ইন

যুক্ত অৰ্থত কাঠ আৰু মল শব্দৰ পাছত 'ইন' যোগ হয়। যেনে—
কাঠ—কঠিন, মল—মলিন।

(৩৯) ইল

যুক্ত অৰ্থত 'ইল' প্ৰত্যয় যোগ হৈ বিশেষণ হয়। যেনে—জঁট—জটিল, ৰঙ—ৰঙিল
কূট—কুটিল, ফেন—ফেনিল।

(৪০) ইলা

(ক) পাৰ্গত অৰ্থত 'ইলা' প্ৰত্যয় যোগ হয়। যেনে—কাম—কামিলা।

(খ) যুক্ত অৰ্থত 'ইলা প্ৰত্যয় যোগ হয়। যেনে—ৰহ+ইলা = ৰহিলা,
পাখি+ইলা = পখিলা।

(৪১) ইলি

প্ৰতিমাহে বুজাবলৈ মাহ শব্দৰ পাছত 'ইলি' প্ৰত্যয় যোগ হয়। যেনে:
মাহ—মাহিলি।

(৪২) ইয়া

(ক) সাইলাখ অৰ্থ বুজাবলৈ লেখ শব্দৰ পাছত ইয়া যোগ হয়। যেনে:
লেখ—লেখিয়া।

(খ) নাম ধাতু তৈয়াৰ কৰিবলৈ সংজ্ঞা আৰু ধ্বন্যাত্মক শব্দৰ পাছত 'ইয়া' প্ৰত্যয় যোগ হৈ ধাতু তৈয়াৰ হয়। যেনে—
চৰ—চৰিয়া মাৰি—মাৰিয়া, লাঠি—লঠিয়া টাঙোন—টঙনিয়া
থাপৰ—থপৰিয়া, বিং—বিঙিয়া, হাকোটা—হাকুটিয়া

(গ) মিচিক শব্দৰ পাছত ইয়া যোগ কৰি বিশেষণ আৰু ক্ৰিয়া কৰা হয়। যেনে—
মিচিক—মিচিকিয়া।

তেওঁ মিচিকিয়া হাঁহি মাৰি আঁতৰি গ'ল।
সি মোলৈ চাই মিচিকিয়াইছিল।

(৪৩) ইয়াৰ

তাৰ আছে এই অৰ্থত ইয়াৰ প্ৰত্যয় যোগ হয়। যেনে—
ফুটনি—ফুটনিয়াৰ ভাগ—ভাগিয়াৰ
হুচ—হুচিয়াৰ টোকোন—টোকোনিয়াৰ

(৪৪) ইয়াল

(ক) আছে অৰ্থত ইয়াল যোগ হয়। যেনে: মৰম—মৰমিয়াল, সাহ—সাহিয়াল,
ৰং—ৰঙিয়াল, বহ—বহিয়াল।

(খ) বাস কৰা অৰ্থত: নদী+নদীয়াল, ফাটেক—ফাটেকিয়াল।

(গ) দিয়ে এই অৰ্থত ফাকি শব্দৰ পাছত ইয়াল হয়। ফাকি—ফাকিয়াল।

(৪৫) ঈ

বিভিন্ন অৰ্থত 'ঈ' প্ৰত্যয় যোগ হয়। যেনে—

(ক) সদৃশ বং বুজাবলৈ 'ঈ' প্ৰত্যয় যোগ হয়। যেনে—
আকাশ—আকাশী, গোলাপ—গোলাপী
বাদাম—বাদামী সেন্দূৰ—সেন্দূৰী

(খ) তৎস্থানীয় আৰু যোগ্য অৰ্থত 'ঈ' প্ৰত্যয় হয়। যেনে—
নৰক—নাৰকী মান—মানী

(গ) তাৰে তৈয়াৰী, এই অৰ্থত 'ঈ' প্ৰত্যয় যোগ হয়। যেনে—
তাম—তামী, কপাহ—কপাহী, পশম—পশমী
কাঁহ—কাঁহী, বাঁহ—বাঁহী

(ঘ) নিযুক্ত হোৱা অৰ্থত 'ঈ' প্ৰত্যয় যোগ হয়। যেনে ঃ

হুৱাৰ বথা কাৰ্য্যত নিযুক্ত, হুৱাৰ—হুৱৰী

কাকত লিখা কাৰ্য্যত নিযুক্ত, কাকত—কাকতী

(ঙ) যোগান ধৰে তাক বুজাবলৈ 'ঈ' প্ৰত্যয়। যেনে—

তেল—তেলী, ঘাঁহ—ঘাঁহী, সুৰা—সুৰী

(চ) দিয়ে বা কৰে অৰ্থত 'ঈ' যোগ হয়। যেনে—

বেপাৰ—বেপাৰী, দোকান—দোকানী

(ছ) তাতে উৎপত্তি বা জন্ম হোৱা অৰ্থত 'ঈ' যোগ হয়। যেনে—

বিলাত—বিলাতী, গুজৰাট—গুজৰাটী

দেশ—দেশী, কামৰূপ—কামৰূপী, বিহাৰ—বিহাৰী, মাদ্ৰাছ—মাদ্ৰাছী, পঞ্জাব—পঞ্জাবী

(জ) পাৰ্গত অৰ্থত 'ঈ' প্ৰত্যয় হয়। যেনে—

কাঁড়—কাঁড়ী, কাজ—কাজী, খৰচ—খৰচী, দান—দানী

(ঝ) ঠিক মতে অৰ্থত 'হিচাব' শব্দৰ পাছত 'ঈ' প্ৰত্যয় হৈ বিশেষণ পদ হয়। যেনে—

হিচাব—হিচাবী, অথবা হিচাপ—হিচাপী

(ঞ) আছে অৰ্থত 'ঈ' প্ৰত্যয় যোগ হয়। যেনে—

দাগ—দাগী তেজ—তেজী ৰাগ—ৰাগী দুখ—দুখী

সুখ—সুখী পাপ—পাপী ভাগ—ভাগী ধন—ধনী

কপট—কপটী দৰদ—দৰদী দায়—দায়ী মান—মানী

(ট) মত অনুসৰণ কৰে, এই অৰ্থে 'ঈ' প্ৰত্যয় হয়। যেনে—

হৰিদেৱ—হৰিদেৱী শঙ্কৰ—শঙ্কৰী দামোদৰ—দামোদৰী

ভাগৱৎ—ভাগৱতী বৈষ্ণৱ—বৈষ্ণৱী।

(ঠ) স্ত্ৰীলিঙ্গ বাচক শব্দ তৈয়াৰ কৰিবলৈ 'ঈ' যোগ কৰা হয়। যেনে—

মৰম—মৰমী, সাদৰ—সাদৰী, চেনেহ—চেনেহী, বহাগ—বহাগী

(ড) কিছুমান পুংবাচক পদৰ পাছত 'ঈ' যোগ কৰি স্ত্ৰীবাচক পদ কৰা হয়। যেনে—

মহা—মাহী পেহা—পেহী দেৱ—দেৱী সিংহ—সিংহী

নৰ—নাৰী কণা—কাণী কুমাৰ—কুমাৰী, বগা—বগী

ক'লা—ক'লী

দৰাচলতে মাহীৰ সম্বন্ধতহে মহা আৰু পেহীৰ সম্বন্ধত পেহা শব্দ পোৱা হয়। মহা বা পেহা আগতে নহয় মাহী আৰু পেহীক বিয়া দিলেহে মহা আৰু পেহা সম্বন্ধ ঘটে। গতিকে 'মহা', 'পেহা'ৰ পৰা 'মাহী' পেহী হোৱা বুলি নধৰি 'মাহী' 'পেহী'ৰ পৰা মহা 'পেহা' হোৱা বুলি ধৰিব লাগে।

(ঢ) সময়ত হোৱা শ্ৰাদ্ধাদি বুজাবলৈ 'এক' অৰ্থত থকা সময় বাচক শব্দত 'ঈ' যোগ হয়। যেনে—

মাহ+এক+ঈ=মাহেকী পখ+এক+ঈ—পখেকী

বছৰ+এক+ঈ=বছৰেকী বা বছেৰেকী

(৪৬) ঈয়া

ঈয়া প্ৰত্যয়যুক্ত শব্দবোৰ বিশেষণ হয়।

(ক) আছে, এই অৰ্থত ঈয়া যোগ হয়। যেনে—

গোৰু—গুৰুীয়া, ৰোগ—ৰুগীয়া, ভোক—ভুকীয়া

ভাটি—ভটীয়া, কোণ—কুণীয়া সুখ—সুখীয়া

দুখ—দুখীয়া, পানী—পনীয়া, জোল—জুলীয়া

(খ) তাত বাস কৰে এই অৰ্থত ঈয়া যোগ হয়। যেনে—

চহৰ—চহৰীয়া, নগৰ—নগৰীয়া, পৰ্বত—পৰ্বতীয়া

যোৰহাট—যোৰহটীয়া, ডিব্ৰুগড়—ডিব্ৰুগড়ীয়া, কলিকতা—কলিকতীয়া

কামৰূপ—কামৰূপীয়া, তেজপুৰ—তেজপুৰীয়া বৰপেটা—বৰপেটীয়া

গোৱালপাৰা—গোৱালপৰীয়া, মণিপুৰ—মণিপুৰীয়া

(গ) সেই সময়ত জন্ম হোৱা অৰ্থত ঈয়া যোগ হয়। যেনে—

ভাদ—ভদীয়া, দেওবাৰ—দেওবৰীয়া, বুধবাৰ—বুধবৰীয়া

আবতৰ—আবতৰীয়া।

(ঘ) স্থিতিকাল বুজাবলৈ ব্যাপক অৰ্থত ঈয়া প্ৰত্যয় হয়। যেনে—

ক্ষন্তেক—ক্ষন্তেকীয়া, চিৰকাল—চিৰকলীয়া, তিনিমাহ—তিনিমহীয়া

সাদিন—সাদিনীয়া বছৰ—বছৰীয়া

(ঙ) সময়ৰ মূৰে মূৰে হোৱা অৰ্থত ঈয়া প্ৰত্যয় হয়। যেনে—

মাহ+এক+ঈয়া=মাহেকীয়া সাত+দিন+ঈয়া=সাদিনীয়া

পখ+এক+ঈয়া=পখেকীয়া বছৰ+এক+ঈয়া=বছৰেকীয়া, বছেৰেকীয়া

(চ) মূল্য বা পৰিমাণ বাচক শব্দৰ পাছত তদৰ্থত ঈয়া প্ৰত্যয় হয়। যেনে—

টকা—টকীয়া, সেৰ—সেৰীয়া, দোণ—দুণীয়া কঠা—কঠীয়া

খামোচ—খামুচীয়া, অলপ—অলপীয়া মোণ—মুণীয়া

(ছ) স্বভাৱ বুজাবলৈ কপট, কুৰ্ছুট আদি শব্দৰ পাছত ঈয়া যোগ হয়। যেনে—

কপট—কপটীয়া, কুৰ্ছুট—কুৰ্ছুটীয়া, দুতাল—দুতলীয়া

(জ) সদৃশ অৰ্থত ঈয়া প্ৰত্যয় যোগ হয়। যেনে—

হালধি—হালধীয়া সেউজ—সেউজীয়া, মাটি—মটীয়া

(ঝ) অনুগামী অৰ্থত ঈয়া প্ৰত্যয় হয়। যেনে—

মহাপুৰুষ—মহাপুৰুষীয়া দামোদৰ—দামোদৰীয়া

(ঞ) দ্বৈত শব্দত ঈয়া প্ৰত্যয় যোগ কৰি বিশেষণ পদ কৰা হয়। যেনে—

ফিৰফিৰ—ফিৰফিৰীয়া, তুলতুল—তুলতুলীয়া ফটফট—ফটফটীয়া

চলচল—চলচলীয়া, ঠনঠন—ঠনঠনীয়া

উপমাত্মক বহুব্ৰীহি সমাস-সিদ্ধ পদবোৰ ঈয়া যোগ কৰি লোৱা হয়। যেনে—

কুকুৰৰ নিচিনা যি সি কুকুৰ নেচীয়া
সাপৰ নেজৰ দৰে যি সি সাপনেজীয়া
হাতীৰ কাণৰ দৰে কাণ যাৰ সি হাতীকণীয়া
হাতীৰ খোজৰ সমান বহল যি সি হাতীখুজীয়া
কঁঠালৰ গুটিৰ দৰে যি সি কঁঠালগুটীয়া
লাৰ বোলৰ দৰে বোল যাৰ সি লাবুলীয়া
বেঙেনাৰ বোলৰ দৰে বোল যাৰ সি বেঙেনাবুলীয়া

আন কিছুমান বহুব্ৰীহি সমাস ঈয়া যোগ কৰি সিদ্ধ কৰা হয়। যেনে—

দীঘল হাত যাৰ সি দীঘলহতীয়া
অকলে খায় যি সি অকলকটীয়া
অকলে থাকে যি সি অকলশৰীয়া
শেহত উপজিছে যি সি শেহতীয়া
ঢুইতাল বজায় ৰাখে যি সি ঢুতলীয়া

বিভিন্ন অৰ্থত ঈয়া প্ৰত্যয়। যেনে—

ঢোল বায় = ঢুলীয়া ; খোল বায় = খুলীয়া ;
তাল বজায় = তালীয়া ; কালি বজায় = কালীয়া ;

তেল দিয়া কথা কয় যি = তেলীয়া; জগৰ লগায় = জগৰীয়া ;
পৰ দিয়ে = পৰীয়া ; বেতন লয় = বেতনীয়া ;
কৰত টানে = কৰতীয়া ; দুটা ভাষা জানে = দুভষীয়া বা দুভচীয়া ;
সোণৰ দৰে মূল্য আছে = সুণীয়া।
বৰ বৰ কথা কয় যি = বৰ কথীয়া
বিনা মূল্যে পায় যি = বিনা মূলীয়া।
গৰু-ম'হ চৰোৱা পথাৰ = চৰণীয়া পথাৰ
শহাৰ দৰে কাণ (শুনা শক্তি) থকা = শহাকণীয়া
আঁঠুৰ মূৰ পৰ্য্যন্ত = আঁঠুমূৰীয়া
আও হাতে পাক থকা = আওপকীয়া
বহুদিন থকা = বহুদিনীয়া
পুৰণি কালত থকা = পুৰণিকলীয়া
তিনি খলপ থকা = তিনি খলপীয়া

(৪৭) উ

(ক) জন্ম হোৱা অৰ্থত 'উ' প্ৰত্যয় যোগ হয়। যেনে—

বহাগ—বহাগু, জেঠ—জেঠু মঙ্গল—মঙ্গলু (মঙলু)

বুধ—বুধু মাজ—মাজু বা মাজিউ আহাৰ—আহৰু

(খ) স্বাৰ্থত 'উ' প্ৰত্যয় হয়। যেনে—

চল—চেলু নল—নেলু বাপ—বাপু বাব—বাবু

(৪৮) উক

লাজ, পেট আদি শব্দৰ পাছত উক যোগ দি বিশেষণ পদ কৰা হয়। যেনে—

লাজ—লাজুক পেট—পেটুক চেঁচা—চেঁচুক

(৪৯) উকা

(ক) লাজ, বালি আদি শব্দৰ পাছত 'উকা' প্ৰত্যয় যোগ দি বিশেষ অৰ্থ প্ৰকাশ কৰা হয়। যেনে—

লাজ—লাজুকা বালি—বলুকা জোপা—জুপুকা

টোপ—টুপুকা ফুট—ফুটুকা ভালুক—ভলুকা

(খ) অৱস্থা বুজাবলৈ উকা প্ৰত্যয় যোগ হয়। যেনে—

লাহী—লেহুকা জল—জেলুকা পেট—পেটুকা

(৫০) উকি

কাৰ্য্য বুজাবলৈ ভাব আৰু হেঁচা আদি শব্দৰ পাছত 'উকি' প্ৰত্যয় যোগ হয়। যেনে :

ভাব—ভাবুকি হেঁচা—হেঁচুকি ফুট—ফুটুকি

(৫১) উণ্ডা

কোনো কোনো প্ৰাতিপদিকত 'উণ্ডা' প্ৰত্যয় যোগ হৈ বিশেষ্য পদ হয়। যেনে—

সৰ+উণ্ডা=সুৰুণ্ডা চল+উণ্ডা=চুলুণ্ডা টল+উণ্ডা=টুলুণ্ডা

(৫২) উৱা

(ক) 'উৱা' প্ৰত্যয় যোগত কিছুমান বিশেষ্যপদ বিশেষণ হয়। যেনে—

দন্দ্—দন্দুৱা কাহ—কাহুৱা দাঁহ—দঁহুৱা

(খ) আকৃতি বুজাবলৈ জোপ, টোপ শব্দৰ পাছত 'উৱা' যোগ হয়। যেনে—

জোপা—জুপুৱা টোপ—টুপুৱা

(গ) পুতৌ প্ৰকাশ কৰিবলৈ বাপ শব্দৰ পাছত 'উৱা' যোগ হয়। যেনে—

বাপ—বপুৱা

(ঘ) তদৰ্থত উৱা যোগ হয়। যেনে : চেকা—চেকুৱা

(৫৩) উৰি

সদৃশ অৰ্থত থুপ, জাক আৰু জোপ শব্দৰ পাছত 'উৰি' প্ৰত্যয় যোগ হয়। যেনে—

জোপা—জুপুৰি জাক—জাউৰি

(৫৪) উৰী

তাকে খায় এই অৰ্থত ভাং, ভাত শব্দৰ পাছত আৰু হাত শব্দৰ পাছত উৰী যোগ হয়। যেনে—

ভাং—ভাঙুৰী ভাত—ভাতুৰী হাত+উৰী=হাতুৰী

(৫৫) উলা

যুক্ত অৰ্থত 'উলা' প্ৰত্যয় যোগ হৈ বিশেষণ হয়। যেনে—

ঠেহ—ঠেহুলা পেট—পেটুলা গুৰি—গুৰুলা

(৫৬) উলি

তদৰ্থত উলি প্ৰত্যয় যোগ হয়। যেনে—

মাজ—মাজুলি সাজ—সজুলি ঠেং—ঠেঙুলি ভেক—ভেকুলি

(৫৭) উৱা

(ক) আছে অৰ্থত উৱা প্ৰত্যয় যোগ হৈ বিশেষণ পদ হয়। যেনে—

ঠগ—ঠগুৱা ধাৰ—ধৰুৱা দাঁত—দতুৱা মাৰ—মৰুৱা
সাৰ—সাৰুৱা পলস—পলসুৱা অলস—আলসুৱা থক—থকুৱা
ঠান—ঠানুৱা পাত—পতুৱা জাবৰ—জাবৰুৱা এলাহ—এলেহুৱা
পেট—পেটুৱা বিজল—বিজলুৱা ভাঁজ—ভঁজুৱা জাতি—জতুৱা
ফাঁপৰ—ফাঁপৰুৱা খাৰ—খৰুৱা ভাং+উৱা—ভঙুৱা

(খ) সম্বন্ধত উৱা প্ৰত্যয় যোগ হয়। যেনে—

সমাজ—সমজুৱা ঘৰ—ঘৰুৱা ভিতৰ—ভিতৰুৱা

(গ) তাৰে তৈয়াৰী এই অৰ্থত 'উৱা' প্ৰত্যয় হয়। যেনে—

কপাহ—কপহুৱা পিতল—পিতলুৱা

(ঘ) তাকে কৰে এই অৰ্থত 'উৱ' প্ৰত্যয় হয়। যেনে—

ৰণ—ৰণুৱা বন—বনুৱা নাট—নটুৱা বেপাৰ—বেপেৰুৱা

(ঙ) তাতে থাকে এই অৰ্থত 'উৱা' প্ৰত্যয় যোগ হয়। যেনে—

চৰ—চৰুৱা প্ৰবাস—প্ৰবসুৱা ঘৰ—ঘৰুৱা লগ—লগুৱা
বজাৰ—বজৰুৱা

(চ) সেই সময়ত জন্ম এই অৰ্থত 'উৱা' প্ৰত্যয় হয়। যেনে—

জেঠ—জেঠুৱা মাঘ—মঘুৱা

(২) পাৰ্গত অৰ্থত 'উৱা' প্ৰত্যয় হয়। যেনে—

কাজ—কাজুৱা বিহু—বিহুৱা মল্ল—মলুৱা

(জ) বিভিন্ন অৰ্থত 'উৱা' প্ৰত্যয় যোগ হয়। যেনে—

খাৰযুক্ত=খাৰ=খাৰুৱা থৰকালত হয়=থৰ=থৰুৱা
ভাত খায়=ভতুৱা মাছ মাৰে=মছুৱা
ধোদৰ সদৃশ=ধদুৱা ফটফটাই ফুৰে=ফটুৱা
ধন দিব লাগে=ধনুৱা কটাৰী ভাৰৰ দৰে=কটাৰীভৰুৱা

(৫৮) উৱাল

ভিতৰ শব্দৰ পাছত উৱাল প্ৰত্যয় যোগ হৈ বিশেষণ পদ হয়। যেনে—

ভিতৰ—ভিতৰুৱাল

(৫৯) উৱৈ

(ক) পাৰ্গত অৰ্থত 'উৱৈ' প্ৰত্যয় হয়। যেনে—

মাছ মৰাত পাৰ্গত = মাছুৱৈ, গছত উঠাত পাৰ্গত = গছুৱৈ,
মেল কৰাত পাৰ্গত = মেলুৱৈ, খেলাত পাৰ্গত = খেলুৱৈ,

(খ) থাকে, কৰে এই অৰ্থত 'উৱৈ' প্ৰত্যয় যোগ হয়। যেনে—

হাল বায়—হালুৱৈ, ঘাট পাৰ কৰে—ঘাটুৱৈ, পামত থাকে—পামুৱৈ

ক্ৰিয়া বিশেষণ কৰিবলৈ বিশেষণ পদ কেত বোৰত 'এ' যোগ হয়। যেনে—

ভাল—ভালে শীঘ্ৰ—শীঘ্ৰে ধীৰ—ধীৰে

(৬০) এ

'এ' এটা পদ বিভক্তি। কৰ্মযুক্ত কৰ্তাত 'এ' বিভক্তি যোগ হয়। যেনে—বামে ভাত খালে।

কৰণ কাৰকতো এ যোগ হয়। যেনে—তাক হাতে নামাৰি ভাতে মাৰিলে।

শব্দ দ্বিত্ব হ'লে অধিকৰণ কাৰকতো এ যোগ হয়। যেনে—হাতে হাতে দা কুঠাৰ, ঘৰে ঘৰে সন্ধিয়া শাক-বাতি জ্বলায়।

বিভক্তি অধ্যায়ত এই বিষয়ে বিবৰি লিখা হৈছে।

(৬১) এক

সম্বন্ধ বুজাবলৈ দ্বিতীয় পুৰুষৰ সম্ভ্ৰমত আৰু তৃতীয় পুৰুষত এক যোগ হয়। যেনে—

আপোনাৰ মাক, ককায়েক, দদায়েক, ভনীয়েক ; তেওঁৰ, দেওৰেক, শাহুৱেক, শহুৰেক, মোমায়েক, পৈয়েক।

(৬২) একা

সদৃশ অৰ্থত, মেলা, মেচা, শব্দৰ পাছত একা যোগ হৈ বিশেষণ পদ হয়। যেনে—মেলা—মেলেকা, মেচা—মেচেকা।

(৬৩) এঙা

কোনো কোনো শব্দত 'এঙা' প্ৰত্যয় যোগ হৈ বিশেষণ হয়। যেনে—

সৰ+এঙা = সেৰেঙা ঝাৰ+এঙা = ঝেৰেঙা বা জেৰেঙা ঠৰ+এঙা = ঠেৰেঙা

(৬৪) এটা

অৱস্থা বুজাবলৈ 'এটা' প্ৰত্যয় যোগ হয়। যেনে—কেঁহা—কেঁহেতা

মেৰ—মেৰেটা সেঙা—সেঙেটা সেকা—সেকেটা

(৬৫) এতে

বিশেষ্য পদত 'এতে' যোগ কৰি ক্ৰিয়া বিশেষণ কৰা হয়। যেনে—

বেগ—বেগেতে ক্ষণেক—ক্ষণেকতে তিলিক—তিলিকতে

(৬৬) এমা

স্বভাৱ অৰ্থত লেধা, গধুৰ শব্দৰ পাছত এমা যোগ হয়। যেনে—

লেধা—লেধেমা গধুৰ—গেধেমা

(৬৭) এৰ

সম্বন্ধ বুজাবলৈ দ্বিতীয় পুৰুষৰ তুচ্ছাৰ্থৰ সম্বন্ধ পদৰ সম্বন্ধী পদত এৰ যোগ হয়। যেনে—তোৰ ককায়েৰ, দদায়েৰ, মাহীয়েৰ, মাৰ ইত্যাদি।

(৬৮) এৰা

(ক) দ্বিতীয় পুৰুষৰ আদৰ সম্বন্ধত সম্বন্ধী পদত এৰা যোগ হয়। যেনে : তোমাৰ ভনীয়েৰা, পেহীয়েৰা, তোমালোকৰ ভায়েৰা, দদায়েৰা, মাৰা।

(খ) সম্বোধনত 'হয়' ভাব পদৰ পাছত এৰা যোগ হয়। যেনে—

হঁয়—হঁয়েৰা বা হুঞেৰা

(গ) অৱস্থা বুজাবলৈ বা ভাব বুজাবলৈ কোনো কোনো প্ৰাতিপদিকৰ পাছত এৰা যোগ হয়। যেনে— লেঙা—লেঙেৰা চেঙা—চেঙেৰা গেঙ্—গেঙেৰা

জেং—জেঙেৰা গৰ্জন—গেজেৰা পেনা—পেনেৰা

বাচা—বেচেৰা মৰা—মেমেৰা

(৬৯) এৰি

তদৰ্থত এৰি যোগ হয়। যেনে—

গেদ—গেদেৰি গেঙা—গেঙেৰি ফোপা—ফেপেৰি

(৭০) এৰে

বেগ, ভাল থং আদি শব্দৰ পাছত 'এৰে' যোগ দি ক্ৰিয়া বিশেষণ কৰা হয়। যেনে—

বেগ—বেগেৰে ভাল—ভালেৰে থং—থঙেৰে

(৭১) এলা

গেঁৰ, ভেবা, গাঁধ আদি শব্দৰ পাছত 'এলা' যোগ হৈ বিশেষণ পদ হয়। যেনে—

গেঁৰ—গেৰেলা, ভেবা—ভেবেলা, গাধ—গেধেলা, গন্ধ—গেন্ধেলা, গাঁঠি—গেঠেলা

(৭২) ঐ

(ক) বান্ধ, আতা, শব্দৰ পাছত স্বাৰ্থত ঐ যোগ হয়। যেনে—

আতা—আতৈ বান্ধ—বান্ধৈ

(খ) আন অৰ্থত—যেনে—ঘাট—ঘাটৈ, মিঠাযুক্ত—মিঠা—মিঠৈ; ভাদত জন্ম হোৱা (স্ত্ৰী) ভাদৈ।

(৭৩) ওকা

তদৰ্থত সোপা, থোপা শব্দৰ পাছত ওকা যোগ হয়। যেনে—

সোপা—সোপোকা থোপা—থোপোকা ভোটা—ভোটোকা

(৭৪) ওঙা

সদৃশ অৰ্থত ওঙা প্ৰত্যয় যোগ হয়। যেনে—

হলা—হোলোঙা পোলা—পোলোঙা
জোলা—জোলোঙা ভোলা—ভোলোঙা
খোদ—খোদোঙা ভোটা—ভোটোঙা

(৭৫) ওবা

হাত, বেঁকা, মুখ আদি শব্দৰ পাছত 'ওবা' যোগ হয়। যেনে—

হাত—হাতোবা, বেঁকা—বেঁকোবা
মুখ—মোখোবা, মূক—মোকোবা

(৭৬) ওলা

ভেবা, ভেক, টোপ আদি শব্দৰ পাছত তদৰ্থত 'ওলা' যোগ হয়। যেনে—

ভেক—ভেকোলা, টোপ—টোপোলা, ভেবা—ভেবোলা
ফোঁপ—ফোঁপোলা, ভোম—ভোমোলা

(৭৭) ওৱা

তাকে বায় এই অৰ্থত হাল, জাল শব্দৰ পাছত ওৱা যোগ হয়। যেনে—

হাল—হালোৱা জাল—জালোৱা

(৭৮) ওৱাই

পাৰ্গত অৰ্থত ওৱাই প্ৰত্যয় যোগ হয়। যেনে—

গছ—গছোৱাই পাৰ—পাৰোৱাই

(৭৯) ওৱান

ই এটা অন্য অসমীয়া প্ৰত্যয়। চলায় বা ৰক্ষা কৰে এই অৰ্থত ওৱান প্ৰত্যয় হয়। যেনে— গাড়ী—গাড়োৱান ঘাৰ—ঘাৰোৱান

(৮০) ওৱাল

কেইটামান প্ৰাতিপদিকৰ পাছত 'ওৱাল' যোগ কৰিলে সেই কাম কৰোঁতা জনক বুজায়। যেনে: সোণ—সোণোৱাল, ঘাট—ঘাটোৱাল, পাহ—পাহোৱাল

(৮১) ওৱালী

ব্যাপকভাৱে বা বুজাবলৈ সোণ, ৰূপ, জোন আদি শব্দৰ পাছত 'ওৱালী' যোগ হয়। যেনে—

সোণ—সোণোৱালী ৰূপ—ৰূপোৱালী জোন—জোনোৱালী

(৮২) ঔ

(ক) সদায় অৰ্থ বুজাবলৈ দিন আৰু নিত শব্দৰ পাছত 'ঔ' যোগ হয়। যেনে—

দিন—দিনৌ, নিত—নিতৌ

(খ) সদৃশ স্নেহ বুজাবলৈ আত্ম আৰু পুত শব্দৰ পাছত 'ঔ' যোগ হয়। যেনে—

আত্ম+ঔ=আতৌ পুত+ঔ=পুতৌ

(গ) আদৰ শব্দৰ পাছত ঔ যোগ কৰি যৰম বুজোৱা শব্দ তৈয়াৰ কৰা হয়। যেনে— আদৰ—আদৌ।

(৮৩) ক

(ক) অৱস্থা বুজাবলৈ কেইটামান প্ৰাতিপদিকৰ পাছত ক যোগ হয়। যেনে—

থম+ক=থমক, স্তম্ভ+ক=তভক, ভম+ক=ভমক

(খ) নাম ধাতু তৈয়াৰ কৰিবলৈ কোনো কোনো শব্দত 'ক' যোগ হয়। যেনে—

সৰ—সৰক, গোৰ—গৰক

(গ) সম্বন্ধ বুজাবলৈ আকাৰান্ত শব্দৰ ৩য় পুৰুষত 'ক' যোগ হয়। যেনে—

মা+ক=মাক, দেউতা+ক=দেউতাক, ককা+ক=ককাক

(৮৪) কা

কিছুমান প্ৰাতিপদিকৰ পাছত 'কা' যোগ হৈ বিশেষ্য আৰু বিশেষণ হয়। যেনে—

ভেলা—ভেলেকা, আগলি—আগলিকা, ভোটা—ভোটোকা,
ভূমি—ভূমিকা, লিপি—লিপিকা, তুলি—তুলিকা,
বেলি—বেলিকা, টেমা—টেমেকা।

(৮৫) কি

(ক) অলপ অৰ্থে তিতা শব্দৰ পাছত 'কি' প্ৰত্যয় যোগ হয়। যেনে—
তিতা—তিতিকি।

(খ) ভাব আৰু অৱস্থা বুজাবলৈ কৰ্মবাচ্য আৰু ভাববাচ্যত শব্দৰ পাছত 'কি' যোগ হয়। যেনে—
ভাও+কি=ভাবুকি, ধম (সজোৰে কৰা শব্দ)+কি=ধমকি, ভেল (অচেতন) +কি=ভেলেকি, ফু+কি=ফুকি, চিন+কি=চিনাকি।

(গ) সৰু অৰ্থত 'কি' প্ৰত্যয় হয়। যেনে— ঢোল—ঢুলুকি

(৮৬) কিয়া

নিশ্চয় অৰ্থত নাই-ৰ পাছত কিয়া যোগ হয়। যেনে— নাই—নাইকিয়া

(৮৭) কী

(ক) পাৰ্গত অৰ্থত মেল আৰু কথা শব্দৰ পাছত কী প্ৰত্যয় যোগ হয়। যেনে—
মেল—মেলকী, কথা—কথকী

(খ) তাৰে ভৰা এই অৰ্থত কৰণ বাচ্যত কী যোগ হয়। যেনে : দল—দলকী

(৮৮) কীয়া

কেইটামান প্ৰাতিপদিকৰ পাছত কীয়া যোগ হয়। যেনে—

পৰ—পৰকীয়া, ক্ষণ—ক্ষণেকীয়া, জলা—জলকীয়া

(৮৯) কুৱা

সাইলাখ অৰ্থত বিশেষক বিকল্প শব্দত 'কুৱা' যোগ হয়। যেনে :

এনে—এনেকুৱা, তেনে—তেনেকুৱা, কেনে—কেনেকুৱা।

(৯০) কৈ

(ক) তুলনাৰ্থত কৈ যোগ হয়। যেনে—বামতকৈ, সোণতকৈ, জ্ঞানতকৈ।

(খ) ক্ৰিয়া বিশেষণ কৰিবলৈ কিছুমান শব্দৰ পাছত 'কৈ' যোগ কৰা হয়। যেনে :

ভাল—ভালকৈ, খৰ—খৰকৈ, বাক—বাককৈ
তেনে—তেনেকৈ, লাহে—লাহেকৈ, ঘন—ঘনকৈ
সৰু—সৰুকৈ যেনে—যেনেকৈ, বেছি—বেছিকৈ

(গ) 'অথনি' শব্দত কৈ যোগ কৰি ভবিষ্যৎ বুজোৱা হয়। যেনে—অথনিকৈ।

(৯১) চা

(ক) ঈষৎ অৰ্থত ৰঙা, তেৰা, খাৰ শব্দৰ পাছত 'চা' প্ৰত্যয় যোগ হয়। যেনে :
ৰঙা—ৰাংচা, তেৰা—তেৰেচা, খাৰ—খৰিচা, খাৰচা

(খ) ক্ষুদ্ৰ অৰ্থত 'চা' প্ৰত্যয় যোগ হয়। যেনে : নলী—নলীচা

(৯২) চি

'ঈষৎ অৰ্থত টেঙা শব্দৰ পাছত 'চি' প্ৰত্যয় যোগ হয়। যেনে : টেঙা—টেঙেচি

(৯৩) চীয়া

ঘৰ, ভঁহা, আৰু কেৰা, টেৰা, শব্দৰ পাছত 'চীয়া' যোগ হৈ বিশেষণ হয়। যেনে :

ঘৰ—ঘৰচীয়া, ভঁহা—ভঁাহেচীয়া
কেৰা—কেৰেচীয়া, টেৰা—টেৰেচীয়া আম—আমচীয়া

(৯৪) চুৱা

ঈষৎ অৰ্থে চুৱা প্ৰত্যয় যোগ হয়। যেনে : ৰং—ৰঙচুৱা

(৯৫) টা

(ক) 'টা' এটা নিৰ্দেশক বা স্বাৰ্থক প্ৰত্যয়, লেখ বুজাবলৈ সংখ্যাবাচক শব্দৰ পাছত টা যোগ হয়। যেনে—

এক—এটা, দুই—দুটা, তিনি—তিনিটা দহ—দহটা

(গ) একেলগে আটাইকৈ বুজাবলৈ সংখ্যাবাচক প্ৰাতিপদিকৰ পাছত 'ও' যোগ কৰি টা যোগ দিয়া হয়। যেনে :

দহ—দহোটা তিনি—তিনিওটা পাঁচ—পাঁচোটা

(ঘ) তাৰে তৈয়াৰী, এই অৰ্থত চৰ্ম, শব্দৰ পাছত 'টা' যোগ হয়। যেনে :
চৰ্ম—চমটা

(৯৬) টি

(ক) মৰম বুজাবলৈ প্ৰাতিপদিকৰ পাছত 'টি' যোগ হয়। 'টি' যোগ হ'লে শব্দটি একবচনৰ হয়। যেনে :

সোণ—সোণটি, পোনা—পোনাটি, ধন—ধনটি

ভাই—ভাইটি, কণ—কণটি কেঁচুৱা—কেঁচুৱাটি

(খ) সংখ্যাবাচক প্ৰাতিপদিকৰ পাছত টি যোগ হয়, তেতিয়া বহুবচনতো ব্যৱহাৰ হয়। যেনে :

এক—এটি দুই—দুটি চাৰি—চাৰিটি বা চাইটি

কুৰি—কুৰিটি ছয়—ছটি

(খ) সমষ্টি অৰ্থত সংখ্যাবাচক প্ৰাতিপদিকৰ পাছত 'ও' বা 'উ' যোগ কৰি টি যোগ কৰা হয়। যেনে :

দুই—দুয়োটা, পাঁচ—পাঁচোটা, চাৰি—চাৰিওটা

সাত—সাতোটা বা সাতুটি

(গ) কেঁহা, লাল শব্দৰ পাছত টি যোগ হয়। যেনে :

কেঁহা—কেঁহেটি, লালা—লালটি

(৯৭) টীয়া

খুল (খুহ) শব্দৰ পাছত 'টীয়া' যোগ কৰি বিশেষণ কৰা হয়। যেনে :

খুল (খুহ)—খুহটীয়া

(৯৮) টো

আগেয়ে জনা সংজ্ঞা শব্দৰ পাছত টো যোগ দিয়া হয়। ই এটা নিৰ্দেশক প্ৰত্যয় ; একবচনত ব্যৱহাৰ হয়। সেইবাবে ইয়াক বচন প্ৰত্যয়ো বোলে। যেনে :

ল'ৰা—ল'ৰাটো কথা—কথাটো গৰু—গৰুটো

আম—আমটো নাৰিকল—নাৰিকলটো গা—গাটো

(৯৯) ঠ

পাকৈত অৰ্থত কৰ্ম শব্দত আৰু অৱস্থা বুজাবলৈ পূৰ শব্দৰ পাছত ঠ প্ৰত্যয় যোগ হয়। যেনে : কৰ্ম—কৰ্মঠ, পূৰ—পূৰঠ, আম + ঠ = আমঠ

(১০০) ঠি

আম আৰু কোলা শব্দৰ পাছত 'ঠি' প্ৰত্যয় যোগ হৈ অংশ বিশেষ নিৰ্দেশ কৰে। যেনে : আম—আমঠি, কোলা—কোলঠি (মাছৰ বুকুৰ অংশ), শুকা—শুঠি।

(১০১) ঠু

সদৃশ অৰ্থত আম আৰু গাঁঠি শব্দৰ পাছত 'ঠু' প্ৰত্যয় যোগ হয়। যেনে—

আম—আমঠু গাঁঠি—গেঁঠু

(১০২) তা

(ক) সম্মানাৰ্থত কোনো কোনো প্ৰাতিপদিকৰ পাছত তা যোগ হয়। যেনে—

দেৱ—দেৱতা দেউ—দেউতা আই—আইতা

(খ) বেই শব্দৰ পাছত 'তা' যোগ হৈ সম্পন্ন অৰ্থ প্ৰকাশ হয়। যেনে—

বেই—বেইতা (বিবাহিতা)

(গ) তদৰ্থত 'তা' প্ৰত্যয় যোগ হয়। যেনে—

সম—সমতা মৰম—মমতা

(১০৩) তি

(ক) কাৰ্য্য বুজাবলৈ কোনো শব্দৰ পাছত 'তি' প্ৰত্যয় হয়। যেনে—

ফাকি—ফাকতি গল—গলতি

(খ) আকৃতি বুজাবলৈ 'তি' যোগ হয়। যেনে : চাক—চাকতি

(গ) হাঁচি শব্দৰ পাছত 'তি' প্ৰত্যয় যোগ হৈ হাঁচি ৰক্ষাৰ কাপোৰ হয়। যেনে—

হাঁচি—হাঁচতি

(১০৪) তু

মৃত্যুবৎ কষ্ট বুজাবলৈ 'জীয়া' শব্দৰ পাছত 'তু' প্ৰত্যয় হয়। যেনে—

জীয়া—জীয়াতু

(১০৫) ময়

সংস্কৃত 'ময়ট' প্ৰত্যয় অসমীয়া শব্দৰ পাছত 'ময়' ৰূপে যোগ হয়। যেনে—

পানী—পানীময়, বোকা—বোকাময় ধোঁৱা—ধোঁৱাময় বালি—বালিময়

(১০৬) মা

স্বভাৱ বুজাবলৈ লেধা, গোধা শব্দৰ পাছত 'মা' যোগ হয়। যেনে—

যেনে : লেধা + মা = লেধেমা, গোধা + মা = গেধেমা

(১০৭) ৱা

(ক) তদৰ্থত 'ৱা' যোগ হয়। যেনে : ওথ—ওথৱা

(খ) পাৰ্গত অৰ্থত ৱা যোগ হয় : ভাও—ভাওৱা বা ভাউৱা, মুখ—মুখৱা

(১০৮) ল

সদৃশ আৰু যুক্ত অৰ্থত 'ল' প্ৰত্যয় যোগ হয়। যেনে—

চকা—চকল, পাত—পাতল, দীঘ—দীঘল, শীত+শীতল

(১০৯) লা

(ক) সদৃশ অৰ্থত 'লা' যোগ হয়। যেনে—চকা—চকলা

(খ) যুক্ত অৰ্থত 'লা' যোগ হয়। যেনে—

জঁট—জঁটলা, জধা—জধলা, অজ—অজলা

(১১০) লি

চাক, পাত আৰু আগ আদি শব্দৰ পাছত 'লি' যোগ কৰা হয়। যেনে—

পাত—পাতলি, আগ—আগলি

চাক—চাকলি আধা—আধলি

(১১১) লৈ

(ক) উদ্দিষ্ট কৰ্মপদ তৈয়াৰ কৰিবলৈ ইব প্ৰত্যয়ান্ত কৃদন্ত শব্দৰ পাছত লৈ যোগ কৰি লোৱা হয়। যেনে : খাব—খাবলৈ দিব—দিবলৈ আহিব—আহিবলৈ

(খ) ভৱিষ্যৎ কালবাচক বিকল্প পদ কিছুমানত 'লৈ' যোগ কৰি ক্ৰিয়া বিশেষণ কৰা হয়। যেনে—

কালি—কাইলৈ—কালিলৈ, পৰহি—পৰহিলৈ, পাছ—পাছলৈ, আগ—আগলৈ

(গ) ভাববোধক পদৰ পাছত লৈ যোগ হৈ ক্ৰিয়া বিশেষণ হয়। যেনে—

জেহে—জেহেলৈ

(১১২) লু

যুক্ত অৰ্থত 'লু' প্ৰত্যয় যোগ হয়। যেনে—

গাঁঠি—গাঁঠলু গীৰ—গীৰলু

(১১৩) শাল

য'ত থাকে বা কাম কৰা হয় তাকে বুজাবলৈ কিছুমান শব্দৰ পাছত 'শাল' যোগ হয়। যেনে—

ঢেঁকী—ঢেঁকীশাল বন্দী—বন্দীশাল জুই—জুইশাল বা জুহাল

কমাৰ—কমাৰশাল তাঁত—তাঁতশাল

(১১৪) শালা

গো আৰু পাঠ আদিৰ পাছত 'শালা' যোগ হয়। যেনে : গো—গোশালা, পাঠ—পাঠশালা ; নাট্যশালা।

(১১৫) শালি

স্থান বুজাবলৈ শালি যোগ হয়। যেনে : মৰা—মৰিশালি, গো—গোহালি

পঢ়া—পঢ়াশালি, গড়—গড়শালি

(১১৬) হ

যুক্ত অৰ্থত হ প্ৰত্যয় হয় যেনে : ৰূপ—ৰূপহ

(১১৭) হা

(ক) যুক্ত বা আকৃতি বুজাবলৈ 'হা' যোগ হয়। যেনে—

চটা—চটহা, গদা—গদহা, গেঁৰ—গেঁৰেহা, ভোটা—ভোটোহা

মোটা—মোটোহা কাঁইট—কোঁটোহা

(খ) তদৰ্থত 'হা' যোগ হয়। যেনে : গোৰ—গোৰোহা জোপা—জোপোহা

(১১৮) হি

মেলা, কেঁৰা, মানা, ফেটা আদি শব্দৰ পাছত তদৰ্থত 'হি' যোগ হয়। যেনে—

মেলা—মেলাহি কেৰা—কেৰাহি

মানা—মানাহি ফেটা—ফিটাহি

ভেক—ভেকাহি

লিঙ্গ পৰিবৰ্তন কৰিবলৈ হি যোগ হয়। যেনে—ভনী—ভিনীহি

(১১৯) হী

(ক) সম্বন্ধ থকা অৰ্থত অঙ্গ আৰু বংশ শব্দৰ পাছত 'হী' প্ৰত্যয় যোগ হয়। যেনে— অঙ্গ—অঙ্গহী বা অগুহী বংশ—(বগুহ) বগুহী

(খ) তাৰ পৰা কৰা হয়, এই অৰ্থত আম শব্দৰ পাছত 'হী' যোগ হয়। যেনে—

আম—আমহী।

(১২০) হু

ফোঁপ, ফোচ, জলৌ আদি শব্দৰ পাছত 'হু' যোগ কৰি বিশেষণ কৰা হয়। যেনে—

ফোঁপ—ফঁপহু (ফোঁপযহী)

ফোঁচ—ফচহু (ফোঁচ-ফোঁচাই কথা কোৱা লোক

জলৌ—জলহু (জলৌ-জপৌ)

ভচ্—ভচহু (লাগ-বান্ধ নোহোৱা কথা কোৱা)

অনা-অসমীয়া তদ্ধিত প্ৰত্যয়ঃ অসমীয়া ভাষাত অনা-অসমীয়া প্ৰত্যয় কেইটামান ব্যৱহাৰ হয়।

(১) ইয়ৎ

জাল, কবুল আদি কেইটামান শব্দৰ পাছত ইয়ৎ প্ৰত্যয় যোগ হয়। যেনে—

জাল—জালিয়ৎ, কবুল—কবুলিয়ৎ, কৈফিয়ৎ ইত্যাদি।

ইয়ৎ প্ৰত্যয়ৰ পাছত ঈ যোগ হয়। সিদ্ধপদ বিশেষণ হয়। যেনে—

জালিয়ৎ—জালিয়তী কবুলিয়ৎ—কবুলিয়তী

(২) খানা

স্থান বুজাবলৈ কেইটামান শব্দৰ পাছত 'খানা' যোগ হয়। যেনে—

ডাক্তৰ—ডাক্তৰখানা, দেৱাই—দেৱাইখানা
কচাই—কচাইখানা বৈঠক—বৈঠকখানা
উকিল—উকিলখানা জেল—জেলখানা

(৩) গিৰি

কাম বুজাবলৈ হাকিম, বাবু, কেৰাণী আদি শব্দৰ পাছত গিৰি যোগ হয়। যেনে—

বাবু—বাবুগিৰি, হাকিম—হাকিমগিৰি
কেৰাণী—কেৰাণীগিৰি পিয়ন—পিয়নগিৰি

(৪) জাৰি

যুক্ত, প্ৰদৰ্শন আৰু জাননী অৰ্থত কেইটামান শব্দৰ পাছত 'জাৰি' যোগ হয়। যেনে—

বাকী—বাকীজাৰি, নাম—নামজাৰি
ফুল—ফুলজাৰি

(৫) দাৰ—দাৰী, দাৰি

(ক) গৰাকী অৰ্থত মৌজা, মহল আদি শব্দৰ পাছত দাৰ যোগ হয়। যেনে—

মৌজা—মৌজাদাৰ, মহল—মহলদাৰ
ঠিকা—ঠিকাদাৰ, পট্টা—পট্টাদাৰ
দোকান—দোকানদাৰ, ফৌজ—ফৌজদাৰ

(খ) তৎ সংক্ৰান্ত মামলা অথবা কাৰ্য্য বুজাবলৈ 'দাৰ'-ৰ পাছত 'ঈ' যোগ হয়। যেনে—ফৌজদাৰ—ফৌজদাৰী।

(গ) কাৰ্য্য বুজাবলৈ দাৰ প্ৰত্যয়ৰ পিছত 'ই' প্ৰত্যয় হয়। যেনে—

মৌজাদাৰ—মৌজাদাৰি, মহলদাৰ—মহলদাৰি
ঠিকাদাৰ—ঠিকাদাৰি, দোকানদাৰ—দোকানদাৰি ইত্যাদি।

(৬) ৱালা

তাকে কৰে বা চলায়, এই অৰ্থত 'ৱালা' যোগ হয়। যেনে—

ফেৰি—ফেৰিৱালা, ডাক—ডাকৱালা,
পানী—পানীৱালা, টুপী—টুপীৱালা,
দুধ—দুধৱালা গাড়ী—গাড়ীৱালা
বন্দুক—বন্দুকৱালা

(৭) খোৰ

লোৱা বা খোৱাত পাকৈত অৰ্থত খোৰ প্ৰত্যয় যোগ হৈ বিশেষণ পদ হয়। যেনে—

ভেটী লোৱাত, পাকৈত—ভেটীখোৰ, সুদ খোৱাত পাকৈত—সুদখোৰ, গাজা খায় বাবে গাজাখোৰ।

(৮) বাজ—বাজি

পাৰ্গত অৰ্থত 'বাজ' প্ৰত্যয় যোগ হৈ বিশেষণ পদ হয়। যেনে—

ফাকি—ফাকিবাজ, ভেলেকি—ভেলেকিবাজ,
দগা—দগাবাজ, ধান্দা—ধান্দাবাজ
মতলব—মতলববাজ ইত্যাদি।

তেনে ধৰণৰ কাৰ্য্য বুজাবলৈ বাজ + ই = বাজি যোগ হয়। যেনে—

ভেলেকিবাজ—ভেলেকিবাজি, ফাকিবাজ—ফাকিবাজি,
ধান্দাবাজ—ধান্দাবাজি, মতলববাজ—মতলববাজি ইত্যাদি।

(৯) দানি

য'ত দিয়া হয় তাত দানি যোগ হয়। যেনে—

য'ত ফুল সজোৱা হয়—ফুলদানি,
অতিপাত দিয়ে—অগৰদানি (প্ৰচুৰ)
আগৰ ৰাখে য'ত—আগৰদানি।

দ্বাদশ অধ্যায়

প্ৰকৃতি সাধন (৪)

৩৬। কৃৎ প্ৰত্যয়

ধাতুৰ পাছত যিবোৰ প্ৰত্যয় যোগ হৈ ন ন প্ৰকৃতি তৈয়াৰ হয়, সেইবোৰক কৃৎ প্ৰত্যয় বোলা হয়। কৃৎ প্ৰত্যয় যুক্ত হৈ হোৱা শব্দ বোৰক কৃদন্ত শব্দ বোলা হয়।

কৃৎ প্ৰত্যয় দুবিধ—সংস্কৃত আৰু অসমীয়া।

তৎসম ধাতুৰ পাছত যিবোৰ প্ৰত্যয় যোগ হয়, সেই বোৰক সংস্কৃত কৃৎ প্ৰত্যয় বোলে।

সংস্কৃত কৃৎ প্ৰত্যয় যোগৰ কেইটামান সাধাৰণ নিয়ম—

(১) ক্ আৰু ঙ্ ইৎ যোৱা প্ৰত্যয়ৰ বাদে অন্য প্ৰত্যয় যোগ হ'লে ধাতুৰ অন্ত্যস্বৰ আৰু উপধাৰ লঘু স্বৰৰ গুণ হয়। যেনে: ভিদ্ + অল = ভেদ, কৃ + তব্য = কৰ্তব্য।

(২) ঞ্ আৰু ণ্ ইৎ যোৱা প্ৰত্যয় পাছত যোগ হ'লে ধাতুৰ উপাধাৰ বৃদ্ধি হয়। যেনে: পঠ্ + ঘঞ্ = পাঠ, ভুজ্ + ঘঞ্ = ভোগ, লিখ্ + ণক্ = লেখক।

(৩) ঞ্ আৰু ণ্ ইৎ যোৱা প্ৰত্যয় যোগত আ-কাৰান্ত ধাতুৰ পাছত 'য়' আগম হয়। যেনে: দা + ণক্ = দায়ক।

(৪) ঘ্ ইৎ যোৱা প্ৰত্যয় যোগ হ'লে ধাতুৰ অন্তত থকা চ্-ৰ ঠাইত 'ক' আৰু জ্-ৰ ঠাইত 'গ' হয়। যেনে: পচ্ + ঘঞ্ = পাক, ৰুজ্ + ঘঞ্ = ৰোগ, ত্যজ্ + ঘঞ্ = ত্যাগ।

(৫) ক্, চ্, ঙ্ ইৎ যোৱা প্ৰত্যয় যোগ হ'লে ধাতুৰ টি অংশ লোপ হয়। যেনে: পঙ্ক + জন্ + ড = পঙ্কজ, পাদ—পা + ড = পাদপ, মন + ষ্যাচ্ = মত্তা, হন্ + ক্ত = হত।

৩৭। উপপদ

উপপদ: ধাতুৰ আগত কোনো প্ৰাতিপদিক থাকিলে সেই প্ৰাতিপদিকক উপপদ বোলা হয়। যেনে: পাদ—পা + ড = পাদপ, বশ—বদ + খচ্ = বশম্বদ। ইয়াত, পাদ আৰু বশ দুটা উপপদ।

(৬) খ ইৎ যোৱা প্ৰত্যয় যোগ হ'লে ধাতুৰ আগত থকা উপপদত 'ং' বা ম্ যোগ হয়। যেনে: প্ৰিয়—বদ—খচ্ = প্ৰিয়ংবদ, বশ—বদ্ + খচ্ = বশম্বদ।

(৭) ক আৰু প্ ইৎ যোৱা প্ৰত্যয় যোগত হ্ৰস্ব স্বৰান্ত ধাতুৰ পাছত 'ত' আগম হয়। যেনে: কৃ + ক্যপ্ = কৃত্য, বিশ্ব—জি + ক্বিপ্ = বিশ্বজিৎ, ইন্দ্ৰ—জি + ক্বিপ্ = ইন্দ্ৰজিৎ।

(৮) প্ৰত্যয়ৰ 'ত' যোগ হ'লে ধাতুৰ অন্তত থকা 'দ'-ৰ ঠাইত 'ত' হয়। যেনে: সম্—পদ্ + ক্তি = সম্পত্তি, বি—পদ + ক্তি = বিপত্তি।

(৯) ধাতুৰ অন্তত 'ভ্' থাকিলে প্ৰত্যয়ৰ 'ত'-ৰ ঠাইত 'ধ' হয় আৰু 'ভ'-ৰ ঠাইত ব হয়। যেনে: লভ্ + ক্ত = লব্ধ, ক্ষুভ্ + ক্ত = ক্ষুব্ধ।

(১০) প্ৰত্যয়ৰ 'ত' যোগ হ'লে ধাতুৰ অন্তত থকা 'ছ' আৰু শ-ৰ ঠাইত ষ হয়। যেনে: প্ৰচ্ছ্ + ক্ত = পৃষ্ঠ, নি—বিশ্ + ক্ত = নিবিষ্ট।

(১১) 'টৃ' ইৎ যোৱা প্ৰত্যয় যোগ হ'লে ধাতুৰ অন্ত্য উ, ঊ-ৰ ঠাইত অৱ হয়। যেনে: শ্ৰু + অনট্ = শ্ৰৱণ, ভূ + অনট্ = ভৱন।

(১২) 'হ' অন্তত থকা ধাতুৰ পাছত প্ৰত্যয়ৰ 'ত' যোগ হ'লে 'হ'-ৰ ঠাইত 'গ' আৰু 'ত'-ৰ ঠাইত 'ধ' হয়।

যেনে: দহ্ + ক্ত = দগ্ধ, দুহ্ + ক্ত = দুগ্ধ, স্নিহ্ + ক্ত = স্নিগ্ধ, মুহ্ + ক্ত = মুগ্ধ।

কিন্তু গাহ্, লিহ্ ধাতুৰ পাছত 'ত' যোগ হ'লে প্ৰত্যয়ৰ 'ত' আৰু ধাতুৰ 'হ্' যোগ হৈ 'ঢ়' হয় আৰু উপধাৰ হ্ৰস্ব স্বৰ দীৰ্ঘ হয়।

যেনে: গাহ্ + ক্ত = গাঢ়, লিহ্ + ক্ত = লীঢ়।

(১৩) 'ক' ইৎ যোৱা প্ৰত্যয় ভিন্ন অন্য প্ৰত্যয়ৰ 'ত' যোগ হ'লে দৃশ্ আৰু সৃজ্ ধাতুৰ 'ঋ'-ৰ ঠাইত 'ৰ' হয়। যেনে: দৃশ্ + তব্য = দ্ৰষ্টব্য, সৃজ্ + তৃন্ = স্ৰষ্টা।

৩৮। বাচ্য

পদ আৰু বাক্যৰ অৰ্থ প্ৰকাশৰ ধাৰাক বাচ্য বোলা হয়।

বাচ্য দুবিধ—বাক্যৰ বাচ্য আৰু প্ৰত্যয়ৰ বাচ্য। বাক্যৰ বাচ্য সম্বন্ধে পাছত আলোচনা কৰা হৈছে।

(ক) **প্ৰত্যয়ৰ বাচ্য:** প্ৰত্যয়সমূহ যি যি অৰ্থত ব্যৱহাৰ হয় তাকে প্ৰত্যয়ৰ বাচ্য বোলে। প্ৰত্যয় বাচ্য দুই প্ৰকাৰৰ। কাৰক বাচ্য আৰু ভাববাচ্য।

কাৰক বাচ্য: কৰ্তা, কৰ্ম, কৰণ, অধিকৰণ. আদি অৰ্থত যিবোৰ প্ৰত্যয় ব্যৱহাৰ কৰা হয়, সেইবোৰক কাৰক বাচ্য বোলে। যেনে—

পঠ্ + ণক = পাঠক (যি পাঠ কৰে, গতিকে কৰ্তৃবাচ্য)
কৃ + তব্য = কৰ্তব্য (যি কৰা উচিত—কৰ্মবাচ্য)
শ্ৰু + অনট্ = শ্ৰৱণ (যিহেৰে শুনা যায়—কৰণবাচ্য)
স্থা + অনট্ = স্থান (য'ত থকা যায়—অধিকৰণ বাচ্য)

(২) ধাতু আৰু প্ৰত্যয়ে একে অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিলে তাক ভাববাচ্য বোলা হয়। যেনে—গম্ + অনট্ = গমন, জি + অল্ = জয়।

(ক) সংস্কৃত কৃৎ প্ৰত্যয় সমূহ

(১) **তব্য :** উচিত অৰ্থত কৰ্ম আৰু ভাব বাচ্যত ধাতুৰ পাছত তব্য প্ৰত্যয় হয়।

যেনে— কৃ + তব্য = কৰ্তব্য   গম্ + তব্য = গন্তব্য
দা + তব্য = দাতব্য   দৃশ্ + তব্য = দ্ৰষ্টব্য
ধৃ + তব্য = ধৰ্তব্য   বচ্ + তব্য = বক্তব্য
মন + তব্য = মন্তব্য   শ্ৰু + তব্য = শ্ৰোতব্য

(২) **অনীয় :** উচিত অৰ্থত কিছুমান ধাতুৰ পাছত ভাব আৰু কৰ্ম বাচ্যত 'অনীয়' প্ৰত্যয় হয়। যেনে—

কৃ + অনীয় = কৰণীয়   গম্ + অনীয় = গমনীয়
পা + অনীয় = পানীয়   শ্ৰু + অনীয় = শ্ৰৱণীয়
স্মৃ + অনীয় = স্মৰণীয়   শুচ্ + অনীয় = শোচনীয়
ৰম্ + অনীয় = ৰমণীয়   শুভ্ + অনীয় = শোভনীয়
মন্ + অনীয় = মননীয়   সেৱ্ + অনীয় = সেৱনীয়
দৃশ্ + অনীয় = দৰ্শনীয়   ৰক্ষ্ + অনীয় = ৰক্ষণীয়
তুষ্ + অনীয় = তোষণীয়   পূজ্ + অনীয় = পূজনীয়
অৰ্চ্চি + অনীয় = অৰ্চ্চনীয় (অৰ্চনীয়)   ৰোপি + অনীয় = ৰোপনীয়
অধ্যাপি + অনীয় + অধ্যাপনীয়   পালি + অনীয় = পালনীয়।

(৩) **ণ্যৎ (য) :** উচিত অৰ্থত কৰ্ম আৰু ভাববাচ্যত ধাতুৰ পাছত 'ণ্যৎ প্ৰত্যয় হয়। ণ্যৎ-অৰ 'ণ্' আৰু 'ৎ' ইৎ যায় 'য' থাকে। যেনে—

কৃ + ণ্যৎ = কাৰ্য্য   হৃ + ণ্যৎ = হাৰ্য্য
বচ্ + ণ্যৎ = বাচ্য   ত্যজ্ + ণ্যৎ = ত্যাজ্য

যুজ্ + ণ্যৎ = যোজ্য, যোগ্য   ভজ্ + ণ্যৎ = ভাজ্য
ভুজ্ + ণ্যৎ = ভোজ্য, ভোগ্য   বুধ্ + ণ্যৎ = বোধ্য
ছিদ্ + ণ্যৎ = ছেদ্য   ভিদ্ + ণ্যৎ = ভেদ্য
মন্ + ণ্যৎ = মান্য   ভক্ষ্ + ণ্যৎ = ভক্ষ্য
হস্ + ণ্যৎ = হাস্য   বহ্ + ণ্যৎ = বাহ্য
পচ্ + ণ্যৎ = পাচ্য   অমা-বস + ণ্যৎ + আ = অমাৱস্যা

(৪) **যৎ (য) :** উচিত বা যোগ্য অৰ্থত কৰ্ম আৰু ভাববাচ্যত সাধাৰণতে স্বৰান্ত ধাতুৰ পাছত 'যৎ' প্ৰত্যয় যোগ হয়। যৎ-অৰ 'ৎ' ইৎ যায়, 'য' যোগ হয়। যেনে—

জি + যৎ = জেয়   অ-জি + যৎ = অজেয়
নী + যৎ = নেয়   শ্ৰু + যৎ = শ্ৰব্য
ভূ + যৎ = ভব্য   চি + যৎ = চেয়
দা + যৎ = দেয়   গা + যৎ = গেয়
হা + যৎ = হেয়

উপধাত 'অ' থকা ব্যঞ্জনান্ত ধাতু কিছুমানতো 'যৎ' প্ৰত্যয় হয়। যেনে—

সহ্ + য্যৎ = সহ্য   লভ্ + যৎ = লভ্য
ৰম্ + যৎ = ৰম্য   গম্ + যৎ = গম্য
গদ্ + যৎ = গদ্য   মদ্ + যৎ = মদ্য
আ-চৰ্ + যৎ = আচাৰ্য্য

(৪) **ক্যপ্ (য) :** কৰ্ম আৰু ভাববাচ্যত কোনো কোনো ধাতুত 'ক্যপ্' প্ৰত্যয় যোগ হয়। ক্যপ্-অৰ 'ক্' আৰু 'প্' ইৎ যায়, 'য' থাকে। যেনে—

কৃ + ক্যপ্ = কৃত্য   ভৃ + ক্যপ্ = ভৃত্য
শাস + ক্যপ্ = শিষ্য   হন + ক্যপ্ = হত্যা

তব্য, অনীয় ণ্যৎ যৎ আৰু ক্যপ্ প্ৰত্যয়ক কৃত্য-প্ৰত্যয় বোলে।

(৫) **শতৃ (অৎ) :** বৰ্তমানে হৈ বা চলি থকা অৰ্থ বুজাবলৈ ধাতুৰ পাছত 'শতৃ' প্ৰত্যয় যোগ হৈ অসমীয়া ভাষাত ব্যৱহাৰ হোৱা বিশেষণ পদ কেইটামান তৈয়াৰ হয়। সংস্কৃতত শতৃ প্ৰত্যয়ান্ত কৃদন্ত শব্দ বহুত। অসমীয়া ভাষাত সেইবোৰৰ কেইটামান হে ব্যৱহাৰ হয়। শতৃ প্ৰত্যয় হ'লে 'শ্' আৰু 'ঋ' ইৎ যায় 'অৎ' থাকে। যেনে—

চল্ + শতৃ = চলৎ   যেনে—চলচ্চিত্ৰ
জীব + শতৃ = জীৱৎ   যেনে—জীৱদ্দশা
জাগৃ + শতৃ = জাগ্ৰৎ   যেনে—জাগ্ৰত অৱস্থা

মহ্ + শতৃ = মহৎ (পুং) মহান, যেনে : মহান পুৰুষ, কিন্তু মহৎ লোক, মহৎ উদ্দেশ্য (স্ত্ৰী) মহতী

অস্ + শতৃ = সৎ, (পুং লিঙ্গ) (স্ত্ৰী) সতী

(৬) **শানচ্ (মান)** বৰ্তমানে হৈ আছে, এনে অৰ্থ বুজাবলৈ ধাতুৰ পাছত 'শানচ্' প্ৰত্যয় হয়।

ধাতুত শানচ্ প্ৰত্যয় হ'লে মান যোগ হয়। যেনে :

বৃৎ + শানচ্ = বৰ্তমান (বৰ্তমান)	বৃধ্ + শানচ্ = বৰ্দ্ধমান (বৰ্ধমান)
মুহ্ + শানচ্ = মুহ্যমান	বিদ্ + শানচ্ = বিদ্যমান
দৃশ্ + শানচ্ = দৃশ্যমান	মৃ + শানচ্ = ম্ৰিয়মান
যজ্ + শানচ্ = যজমান	বহ + শানচ্ = বহমান
আ-বহ্ + শানচ্ = আবহমান	বিৰাজ্ + শানচ = বিৰাজমান

(৭) **ক্বসু (বসু) :** বিশেষণ পদ তৈয়াৰ কৰিবলৈ ক্বসু প্ৰত্যয় যোগ হয়। ক্বসু-ৰ 'ক্' 'উ' ইৎ যায় 'বস্' যোগ হয়। ক্বসু প্ৰত্যয়ান্ত শব্দ একটি মাথোন ব্যৱহাৰ হোৱা দেখা যায়। বিদ + ক্বসু = বিদ্বস্ (পুং) বিদ্বান, (স্ত্ৰী) বিদুষী।

(৮) **স্যতৃ (স্যৎ) :** ভূ ধাতুৰ পিছত 'স্যতৃ' প্ৰত্যয় যোগ কৰি বিশেষণ পদ তৈয়াৰ কৰা হয়। 'স্যতৃ'-ৰ 'ঋ' ইৎ যায় 'স্যৎ' থাকে। যেনে : ভূ + স্যতৃ = ভবিষ্যৎ।

(৯) **ল্যপ্-যপ্ (য) :** নঞৰ্থক উপসৰ্গ ভিন্ন অন্য উপসৰ্গ থাকিলে ধাতুৰ পিছত ল্যপ্ বা 'যপ্' প্ৰত্যয় হৈ বিশেষ্য আৰু বিশেষণ পদ হয়। 'ল্যপ্' বা 'যপ্'-অৰ 'য' থাকে বাকীখিনি ইৎ যায়। যেনে :

আ—দা + ল্যপ্ = আদায়	বি—দা + ল্যপ্ = বিদায়
আ—লোচি + ল্যপ্ = আলোচ্য	আ—বাধি + ল্যপ = আবাধ্য।
প্ৰ—আপি + ল্যপ্ = প্ৰাপ্য।	

(১০) **ক্ত (ত) :** বিশেষণ পদ তৈয়াৰ কৰিবলৈ ধাতুৰ, পিছত ক্ত প্ৰত্যয় হয়। প্ৰত্যয়ৰ 'ত' যোগ হয়, 'ক' ইৎ যায়। যেনে—

কৃ + ক্ত = কৃত	দা + ক্ত = দত্ত
ভী + ক্ত = ভীত	গৈ + ক্ত = গীত
গ্ৰহ্ + ক্ত = গৃহীত	দৃশ্ + ক্ত = দৃষ্ট
স্বপ্ + ক্ত = সুপ্ত	মদ্ + ক্ত = মত্ত
হৃষ্ + ক্ত = হৃষ্ট	গুপ্ + ক্ত = গুপ্ত
লুপ্ + ক্ত = লুপ্ত	ভুজ্ + ক্ত = ভুক্ত

তুষ্ + ক্ত = তুষ্ট	মুচ্ + ক্ত = মুক্ত
ক্ৰুধ্ + ক্ত = ক্ৰুদ্ধ	লিপ্ + ক্ত = লিপ্ত
খ্যা + ক্ত = খ্যাত	প্ৰী + ক্ত = প্ৰীত
প্ৰ-আপ্ + ক্ত = প্ৰাপ্ত	জ্ঞা + ক্ত = জ্ঞাত
অনু-ৰঞ্জ্ + ক্ত = অনুৰক্ত।	

(ক) ক্ত প্ৰত্যয় যোগ হ'লে ধাতুৰ অন্তত থকা চ্-ৰ ঠাইত ক, জ্-ৰ ঠাইত ক্ বা গ্, ধ্-ৰ ঠাইত দ্ আৰু দ্-ৰ ঠাইত ত্ হয়। যেনে : মুচ্ + ক্ত = মুক্ত, বিচ্ + ক্ত = বিক্ত।

ভুজ্ + ক্ত = ভুক্ত	ক্ৰুধ্ + ক্ত = ক্ৰুদ্ধ।
মদ্ + ক্ত = মত্ত	ৰুজ্ + ক্ত = ৰুগ্ন।
ব্যধ্ + ক্ত = বিদ্ধ।	

(খ) ক্ত প্ৰত্যয় যোগ হ'লে ধাতুৰ অন্ত্য ম্, ন্, ন্‌জ্, নশ্, আৰু উপাধাৰ ন্ লুপ্ত হয়। যেনে—

গম্ + ক্ত = গত	হন্ + ক্ত = হত
উৎ—নম্ + ক্ত = উন্নত	বি—ৰন্‌জ + ক্ত = বিৰক্ত
ৰন্‌জ্ + ক্ত = ৰক্ত	যম্ + ক্ত = যত
ভ্ৰন্‌শ্ + ক্ত = ভ্ৰষ্ট	মন্ + ক্ত = মত
নম্ + ক্ত = নত।	

(গ) ক্ত প্ৰত্যয় যোগ হ'লে কিছুমান ধাতুৰ অন্তত থকা 'ম্'-অৰ ঠাইত 'ন' আৰু উপাধাৰ 'অ'-ৰ বৃদ্ধি হয়। যেনে—

শম্ + ক্ত = শান্ত	ক্লম্ + ক্ত = ক্লান্ত
আ—ক্ৰম্ + ক্ত = আক্ৰান্ত	ক্ৰম্ + ক্ত = ক্ৰান্ত
শ্ৰম্ + ক্ত = শ্ৰান্ত	ক্ষম্ + ক্ত = ক্ষান্ত।

(ঘ) কোনো ধাতুৰ পিছত ক্ত প্ৰত্যয় যোগ হ'লে প্ৰত্যয়ৰ ক্ত-ৰ ঠাইত 'ন' আদেশ হয়। যেনে—

ক্ষী + ক্ত = ক্ষীণ	ম্লা + ক্ত = ম্লান
জৃ + ক্ত = জীৰ্ণ	পূৰ্ + ক্ত = পূৰ্ণ
দী + ক্ত = দীন	ঘ্ৰা + ক্ত = ঘ্ৰাণ
চুৰ্ + ক্ত = চূৰ্ণ।	

কিন্তু শুষ্ ধাতুৰ পিছত ক্ত যোগ হ'লে 'ক' যোগ হয় 'ত' ইৎ যায়। যেনে—

শুষ্ + ক্ত = শুষ্ক

(ঙ) ক্ত প্ৰত্যয় যোগ হ'লে দা ধাতুৰ ঠাইত দৎ, ধা ধাতুৰ ঠাইত হি, যজ্ ধাতুৰ ঠাইত ইষ আৰু ব্যধ্ ধাতুৰ য-ৰ ঠাইত ই হয়। যেনে—ব্যধ+ক্ত = বিদ্ধ।

দা+ক্ত = দত্ত ধা+ক্ত = হিত

বি+ধা+ক্ত = বিহিত যজ্+ক্ত = ইষ্ট

(চ) ক্ত প্ৰত্যয় যোগ হ'লে বচ্ ধাতুৰ ব-ৰ ঠাইত 'উ' আদেশ হয়। যেনে—

বচ্+ক্ত = উক্ত।

(ছ) কিছুমান ব্যঞ্জনান্ত ধাতুৰ পাছত 'ক্ত' প্ৰত্যয় যোগ হ'লে ধাতুৰ পাছত 'ই' আগম হয়। যেনে—

লিখ্+ক্ত = লিখিত নিন্দ্+ক্ত = নিন্দিত

চল্+ক্ত = চলিত বাধ্+ক্ত = বাধিত

কুপ্+ক্ত = কুপিত গল্+ক্ত = গলিত

পঠ্+ক্ত = পঠিত শিক্ষ্+ক্ত = শিক্ষিত

(১১) ক্তিন্-ক্তি (তি) : কাৰ্য্য বুজাবলৈ ধাতুৰ পাছত ভাৱ বাচ্যত ক্তিন্ প্ৰত্যয় হয়। ক্তিন্-অৰ 'ক্' আৰু 'ন্' ইৎ যায় 'তি' যোগ হয়। ক্তিন্ প্ৰত্যয়ান্ত শব্দ স্ত্ৰীলিঙ্গ বুলি ধৰা হয়। যেন—

খ্যা+ক্তিন্ = খ্যাতি বৃৎ+ক্তিন্ = বৃত্তি

নী+ক্তিন্ = নীতি শুধ্+ক্তিন্ = শুদ্ধি

শ্ৰু+ক্তিন্ = শ্ৰুতি তৃপ্+ক্তিন্ – তৃপ্তি

সৃজ্+ক্তিন্ = সৃষ্টি গম্+ক্তিন্ = গতি

বৃধ্+ক্তিন্ = বৃদ্ধি শ্ৰম্+ক্তিন্ = শ্ৰান্তি

মন্+ক্তিন্ = মতি স্থা+ক্তিন্ = স্থিতি

ক্লম্+ক্তিন্ = ক্লান্তি ভী+ক্তিন্ = ভীতি

বৃষ্+ক্তিন্ = বৃষ্টি বুধ্+ক্তিন্ = বুদ্ধি

গৈ+ক্তিন্ = গীতি সিধ্+ক্তিন্ = সিদ্ধি

প্ৰী+ক্তিন্ = প্ৰীতি দীপ্+ক্তিন্ = দীপ্তি

স্মৃ+ক্তিন্ = স্মৃতি ভ্ৰম্+ক্তিন্ = ভ্ৰান্তি

দৃশ্+ক্তিন্ = দৃষ্টি

গ্লা, হা প্ৰভৃতি কেইটামান ধাতুৰ পাছত 'ক্তিন্' যোগ হ'লে 'তি' নহৈ 'নি' যোগ হয়। যেনে— গ্লা+ক্তিন্ = গ্লানি হা+ক্তিন্ = হানি

ধু+ক্তিন্ = ধুনি

(১২) ণক্-ণ্বুল্ (অক) : কৰ্তৃবাচ্যত অৰ্থাৎ কৰে এই অৰ্থত কৰোঁতা জনক বুজাবলৈ ধাতুৰ পাছত 'ণক' প্ৰত্যয় যোগ কৰি পুংলিঙ্গবাচক শব্দ তৈয়াৰ কৰা হয়। 'ণক্' প্ৰত্যয়ৰ 'ণ' ইৎ যায় 'অক' থাকে। যেনে—

নী+ণক = নায়ক পূ+ণক্ = পাৱক

কৃ+ণক্ = কাৰক তৃ+ণক্+তাৰক

স্মৃ+ণক = স্মাৰক নশ্+ণক্ = নাশক

পঠ্+ণক্ = পাঠক পচ্+ণক্ = পাচক

ক্ষিপ্+ণক্ = ক্ষেপক বুধ+ণক্ = বোধক

শুষ্+ণক্ = শোষক গৈ+ণক্ = গায়ক

জনি+ণক্ = জনক পালি+ণক্ = পালক

লিখ্+ণক্ = লেখক (লিখক) অসমীয়া ভাষাত লিখ্+অক = লিখক

লেখ+অক = লেখক

(১৩) ষক্ (অক) : পাৰ্গত অৰ্থ বুজালে কৰ্তৃবাচ্যত 'ণক্' নহৈ 'ষক্' প্ৰত্যয় যোগ হয়। 'ষক' প্ৰত্যয়ৰো 'অক' যোগ হয়, বাকীখিনি ইৎ যায়। যেনে =

নৃৎ+ষক্ = নৰ্ত্তক ৰন্জ+ষক্ = ৰজক

(১৪) ণনট্ (অন) : পাৰ্গত অৰ্থত গৈ ধাতুৰ পাছত 'ণনট্' যোগ হয়। 'ণনট্'—ৰ 'অন' থাকে, বাকীখিনি ইৎ যায়। যেনে—গৈ+ণনট্ = গায়ন

(১৫) তৃণ-তৃচ (তৃ) : কৰ্তৃবাচ্যত ধাতুৰ পাছত তৃণ্ (তৃচ্) প্ৰত্যয় যোগ হয়। 'তৃণ্-ৰ 'ণ' বা 'তৃচ্'-ৰ চ্ লোপ হয়, 'তৃ' যোগ। 'তৃ' অন্তত থকা শব্দৰ ৰূপ সংস্কৃতৰ পুং-লিঙ্গৰ প্ৰথমাৰ একবচনত 'তা' হয়। অসমীয়া ভাষাত তাকেই মূল শব্দ বুলি ধৰা হয়। এনেবোৰ শব্দৰ পৰা স্ত্ৰীবাচক শব্দ তৈয়াৰ কৰি ল'বলৈ 'ঈ' যোগ কৰা হয়। 'ঈ' যোগ হ'লে ঋ বিকল্পে 'ৰ' হয়। যেনে–

দা+তৃণ্ (তৃচ্) দাতৃ (পুং) দাতা (স্ত্ৰী) দাত্ৰী

নী+তৃণ্ (তৃচ্) = নেতৃ (পুং) নেতা (স্ত্ৰী) নেত্ৰী

কৃ+তৃণ্ (তৃচ্) = কৰ্ত্তৃ, কৰ্তৃ (পুং) কৰ্ত্তা, কৰ্তা (স্ত্ৰী) কৰ্ত্ৰী

শ্ৰু+তৃণ্ (তৃচ্) = শ্ৰোতৃ (পুং) শ্ৰোতা (স্ত্ৰী) শ্ৰোত্ৰী

জি+তৃণ্ (তৃচ্) = জেতৃ (পুং) জেতা (স্ত্ৰী) জেত্ৰী

মা+তৃণ (তৃচ্) = মাতৃ (মাতা) (স্ত্ৰী)

বচ্+তৃণ্ (তৃচ্) = বক্তৃ (পুং) বক্তা

যুধ্+তৃণ (তৃচ্) = যোদ্ধৃ (পুং) যোদ্ধা

বিদ্+তৃণ্ (তৃচ্) = বেত্তৃ (পুং) বেত্তা

হন্+তৃণ্ (তৃচ্) = হন্তৃ (পুং) হন্তা

(১৬) অন (অ) : আগত কৰ্মবাচক পদ যুক্ত কৰি কৰ্তা পদ তৈয়াৰ কৰিবলৈ ধাতুৰ পাছত 'অন্' প্ৰত্যয় যোগ হয়। অন-ৰ 'ন্' ইৎ যায় 'অ' থাকে। অসমীয়া ভাষাত সেই অন্ত্য 'অ' উচ্চাৰিত নহয়। ধাতুৰ অন্ত্যস্বৰ বৃদ্ধি হয়। যেনে :

কুম্ভ-কৃ+অন্=কুম্ভকাৰ — মালা-কৃ+অন্=মালাকাৰ
সূত্ৰ-+ধৃ+অন্=সূত্ৰধাৰ — ভাষ্য-কৃ+অন্=ভাষ্যকাৰ

(১৭) অট্ (অ) : কিছুমান কৰ্মপদ বিশেষতঃ স্ত্ৰীবাচক কৰ্মপদ আগত থাকিলে ধাতুৰ পাছত 'অট্' প্ৰত্যয় যোগ হয়। 'ট' ইৎ যায় 'অ' থাকে। যেনে—

দিবা-কৃ+অট্=দিবাকৰ — নিশা-কৃ+অট্=নিশাকৰ
প্ৰভা-কৃ+অট্=প্ৰভাকৰ — লিপি-কৃ+অট্=লিপিকৰ
ক্লেশ-কৃ+অট্=ক্লেশকৰ — পুষ্টি-কৃ+অট্=পুষ্টিকৰ
প্ৰীতি-কৃ+অট্—প্ৰীতিকৰ — সুখ-কৃ+অট্—সুখকৰ
হিত-কৃ+অট্—হিতকৰ — মঙ্গল-কৃ+অট্—মঙ্গলকৰ
নিশা-চৰ্+অট্—নিশাচৰ — ভূ-চৰ্+অট্—ভূচৰ

কিন্তু হন্ ধাতুৰ পাছত অট্ প্ৰত্যয় হ'লে হন্ ধাতুৰ ঠাইত 'ঘ্ন' হয়। যেনে—

শত্ৰু-হন্+অট্—শত্ৰুঘ্ন — পা-হন্+অট্—পাপঘ্ন

(১৮) অচ্ (অ) : কৰ্তৃবাচ্যত কিছুমান ধাতুৰ পাছত 'অচ্' প্ৰত্যয় হয়। 'অচ্-ৰ 'চ্' ইৎ যায় 'অ' থাকে। যেনে—

দিব্+অচ্—দেৱ — ধৃ+অচ্—ধৰ
সৃপ্+অচ্—সৰ্প — চৰ্+অচ্—চৰ
ক্লেশ-হৃ+অচ্—ক্লেশহৰ — নিন্দা-অৰ্হ্+অচ্—নিন্দাৰ্হ
পূজা-অৰ্হ্+অচ্—পূজাৰ্হ

(১৯) ক (অ) : কৰ্মপদ আগত থাকিলে আকাৰান্ত ধাতুৰ পাছত কৰ্তৃবাচ্যত 'ক' প্ৰত্যয় যোগ হয়। ধাতুৰ আ-কাৰ আৰু প্ৰত্যয়ৰ 'ক' লোপ হয় 'অ' থাকে। যেনে :

অন্ন-দা+ক—অন্নদ — কৰ-দা+ক—কৰদ
জল-দা+ক—জলদ — নৃ-পা+ক—নৃপ
সৰ্ব্ব-জ্ঞা+ক—সৰ্ব্বজ্ঞ — মধ্য-স্থা+ক—মধ্যস্থ
গৃহ-স্থ+ক—গৃহস্থ — মধু-পা+ক—মধুপ
ভূ-পা+ক—ভূপ — দুঃস্থা+ক—দুঃস্থ
নি-স্থা+ক—নিষ্ঠ

(২০) ড (অ) : উপসৰ্গ অথবা আন কিছুমান পদৰ পাছত থকা জন্ আৰু গম ধাতুৰ পাছত কৰ্তৃবাচ্যত 'ড' প্ৰত্যয় হয়। 'ড' ইৎ যায়, 'অ' যোগ হয়। 'ড' প্ৰত্যয় যোগ হ'লে ধাতুৰ 'টি' অংশ লোপ হয়। যেনে—

সৰঃ-জন্+ড্=সৰোজ — সহ-জন্+ড্=সহজ
অগ্ৰ-জন্+ড্=অগ্ৰজ — অনু-জন্+ড্=অনুজ
দ্বি-জন্+ড্=দ্বিজ — অণ্ড-জন্+ড্=অণ্ডজ
পত-গম্+ড্=পতগ — সৰ্ব্ব-গম্+ড্=সৰ্ব্বগ (সৰ্বগ)

(২১) ডিৎখচ, খচ : কৰ্তৃবাচ্যত গম্ ধাতুৰ পাছত 'ডিৎখচ্' হ'লে গম্ ধাতুৰ ঠাইত 'ঙ্গ' আৰু 'খচ্' যোগ হ'লে 'ঙ্গম্' হয়। যেনে—

পত্-গম্+ডিৎখচ্=পতঙ্গ — ভুজ-গম্+ডিৎখচ্=ভুজঙ্গ
ত্বৰা-গম্+ডিৎখচ্=তুৰঙ্গ — বিহঃ-গম্+ডিৎখচ্=বিহঙ্গ

কিন্তু—পত-গম্+খচ্=পতঙ্গম
ভুজ-গম্+খচ্=ভুজঙ্গম
ত্বৰা-গম্+খচ্=তুৰঙ্গম
বিহঃ-গম্+খচ্=বিহঙ্গম

(২২) অঙ্-ক (অ) : যিবোৰ ধাতুৰ উপাধাত ই, উ বা ঋ থাকে, সেইবোৰ আৰু 'জ্ঞা' ধাতুৰ পাছত কৰ্তৃবাচ্যত 'অঙ' (ক) প্ৰত্যয় যোগ হয়। 'অঙ' (ক) প্ৰত্যয়ৰ 'অ' যোগ হয়, বাকীখিনি ইৎ যায়। যেনে—

বিদ্+অঙ্=বিদ — ভাষা-বিদ্+অঙ=ভাষাবিদ্
প্ৰী+অঙ্=প্ৰিয় — বুধ+অঙ্=বুধ
জ্ঞা+অঙ্=জ্ঞ — বি-জ্ঞা+অঙ্=বিজ্ঞ

(২৩) ণিন্ ণিনি (ইন্) : কৰ্তৃবাচ্যত কিছুমান ধাতুৰ পাছত 'ণিন্' বা 'ণিনি' প্ৰত্যয় যোগ হয়। 'ণিণ' বা 'ণিনি' প্ৰত্যয়ৰ ইন্ যোগ হয়, বাকীখিনি ইৎ যায়।

প্ৰত্যয়ান্ত শব্দ ইন্ ভগান্ত বিশেষণ পদ হয়। সংস্কৃতীয়া শব্দ ৰূপ কৰিলে প্ৰথমাৰ এক বচনত ন্ লোপ হৈ দীৰ্ঘ ঈকাৰান্ত শব্দ হয়। অসমীয়াত ঈ প্ৰত্যয় হোৱা বুলি অনেকে ক'ব খোজে। 'ঈ' প্ৰত্যয় হোৱা বুলি ধৰিলে, স্ত্ৰীলিঙ্গৰ ৰূপ পোৱাত অসুবিধা হয়। কাৰণ ইন্ ভগান্ত শব্দৰ পৰাই স্ত্ৰীলিঙ্গৰ পদ হয়। সেইবাবে 'ণিন্' বা 'ণিনি' প্ৰত্যয় হোৱা বুলি ধৰাই শ্ৰেয়ঃ। যেনে—

বদ্+ণিন্=বাদিন্ (পুং) বাদী (স্ত্ৰী) বাদিনী
প্ৰতি-বদ্+ণিন্=প্ৰতিবাদিন্ (পুং) প্ৰতিবাদী (স্ত্ৰী) প্ৰতিবাদিনী

উপ-কৃ+ণিন্ = উপকাৰিন্ (পুং) উপকাৰী (স্ত্রী) উপকাৰিণী
অধি-কৃ+ণিন্ = অধিকাৰিন্ (পুং) অধিকাৰী (স্ত্রী) অধিকাৰিণী
বি-বুধ্ + ণিন্ = বিবোধিন্ (পুং) বিবোধী (স্ত্রী) বিবোধিনী
দীর্ঘ-জীৱ্ + ণিন্ = দীর্ঘজীৱিন্ (পুং) দীর্ঘজীৱী (স্ত্রী) দীর্ঘজীৱিনী
আত্মঃহন্ + ণিন্ = আত্মঘাতিন্ (পুং) আত্মঘাতী (স্ত্রী) আত্মঘাতিনী
অপ-বাধ্ + ণিন্ = অপৰাধিন্ (পুং) অপৰাধী (স্ত্রী) অপৰাধিনী
মনঃ-হৃ+ ণিন্ = মনোহাৰিন্ (পুং) মনোহাৰী (স্ত্রী) মনোহাৰিণী
অনু-জীৱ্ + ণিন্ = অনুজীৱিন্ (পুং) অনুজীৱী (স্ত্রী) অনুজীৱিনী
সহ-গম্ + ণিন্ = সহগামিন্ (পুং) সহগামী (স্ত্রী) সহগামিনী
পুত্র-হন্ + ণিন্ = পুত্রঘাতিন্ (পুং) পুত্রঘাতী (স্ত্রী) পুত্রঘাতিনী
ভূ+ণিন্ = ভাৱিন (পুং) ভাৱী (স্ত্রী) ভাৱিনী

ভাৱী শব্দ স্ত্রীলিঙ্গতো ব্যৱহাৰ হয়। যেনে—ভাৱী পত্নী

(২৪) ঘিনুণ্-ঘিন্ (ইন্) : ধাতুৰ অন্তত চ-বৰ্গৰ কোনো বৰ্ণ থাকিলে ণিন্ প্ৰত্যয় নহৈ সেই একে অৰ্থতে ঘিন্ প্ৰত্যয় যোগ হয়। ঘিন্ প্ৰত্যয়ৰ 'ইন্' থাকে।

যেনে— যুজ্ + ঘিন্ = যোগিন (পুং) যোগী (স্ত্রী) যোগিনী
ত্যজ্ + ঘিন্ = ত্যাগিন (পুং) ত্যাগী (স্ত্রী) ত্যাগিনী
বি-বিচ্ + ঘিন্ = বিবেকিন্ (পুং) বিবেকী (স্ত্রী) বিবেকিনী

(২৫) ইন্-ইনি : বি পূৰ্ব্বক ক্ৰী, শ্ৰম্, ক্ষি, ভ্ৰম্ আৰু প্ৰ-সূ আদি ধাতুৰ পাছত কৰ্তৃবাচ্যত 'ইন্' বা 'ইনি' প্ৰত্যয় যোগ হয়। ধাতুৰ পাছত 'ইন্' যোগ হ'লে অন্যান্য ইন্ ভগান্ত শব্দৰ দৰে পুংলিঙ্গত ইন্-ৰ ঠাইত ঈ হয়। যেনে—

বি-ক্ৰী + ইন্ = বিক্ৰয়িন্ (পুং) বিক্ৰয়ী (স্ত্রী) বিক্ৰয়িনী
পৰি-শ্ৰম্ + ইন্ = পৰিশ্ৰমিন্ (পুং) পৰিশ্ৰমী
ক্ষি + ইন = ক্ষয়িন—ক্ষয়ী
প্ৰ-সূ + ইন্ = প্ৰসৱিন্ (পুং) প্ৰসৱী (স্ত্রী) প্ৰসৱিনী

(২৬) খট্-খচ (অ), খঙ্ (খচ্), খ (খচ্) : ভয়, প্ৰিয়, স্বয়ং শব্দৰ পিছত থকা কৃ, বদ্ আৰু বৃ ধাতুত ক্ৰমে 'খট্' 'খঙ্' 'খচ্' প্ৰত্যয় হয়। 'খট্' 'খঙ্' বা 'খচ্-ৰ 'অ' থাকে, বাকীখিনি ইৎ যায়। কৃদন্ত পদটি বিশেষণ হয়। যেনে—

ভয়-কৃ + খট্ = ভয়ঙ্কৰ (স্ত্রী) ভয়ঙ্কৰা—ভয়ঙ্কৰী
প্ৰিয়ং-বদ্ + খঙ্ = প্ৰিয়ংবদ (স্ত্রী) প্ৰিয়ংবদা
স্বয়ং-বৃ + খচ্ = স্বয়ংবৰ (স্ত্রী) স্বয়ংবৰা

(২৭) ক্বিপ্ : অন্য শব্দ আগত থাকিলে কিছুমান ধাতুৰ পাছত ক্বিপ্ প্ৰত্যয় যোগ হয়। ক্বিপ্ প্ৰত্যয়ৰ সকলোখিনি ইৎ যায়। যেনে—

বিজ্ঞান-বিদ্ + ক্বিপ্ = বিজ্ঞানবিদ্ ইন্দ্ৰ-জি + ক্বিপ্ = ইন্দ্ৰজিৎ
প্ৰ-সূ + ক্বিপ্ = প্ৰসূ ফল-প্ৰ-সূ + ক্বিপ্ = ফলপ্ৰসূ
সম-ৰাজ্ + ক্বিপ্ = সম্ৰাট উৎ-ভিদ্ + ক্বিপ্ = উদ্ভিদ
সভা-সদ্ + ক্বিপ্ = সভাসদ সেনা-নী + ক্বিপ্ = সেনানী

(২৮) ইষ্ণু : শীল, ধৰ্ম বুজালে সহ্, বৃধ্ ধাতুৰ পাছত 'ইষ্ণু' প্ৰত্যয় যোগ হয়। যেনে—

সহ্ + ইষ্ণু = সহিষ্ণু, বৃধ্ + ইষ্ণু = বৰ্দ্ধিষ্ণু, ক্ষি + ইষ্ণু = ক্ষয়িষ্ণু

(২৯) ঞুক্, উ কৃঞ্ (উক্) : স্বভাৱ বুজালে কম্, ভূ আৰু হন ধাতুৰ পাছত 'ঞুক্' বা 'উকঞ্' প্ৰত্যয় যোগ হয়। 'ঞুক্' বা 'উকঞ্' প্ৰত্যয়ৰ 'উক্' থাকে; বাকীখিনি ইৎ যায়। যেনে—

কম্ + ঞুক্ = কামুক ভূ + ঞুক্ = ভাবুক
হন্ + ঞুক্—ঘাতুক

(৩০) আলু : স্বভাৱ বুজাবলৈ দয়্, নি-দ্ৰা, শ্ৰৎ-ধা আদি ধাতুৰ পাছত 'আলু' প্ৰত্যয় যোগ হয়। যেনে—

দয়্ + আলু = দয়ালু নি-দ্ৰা + আলু = নিদ্ৰালু
তন্-দ্ৰা + আলু = তন্দ্ৰালু শ্ৰৎ-ধা + আলু = শ্ৰদ্ধালু

(৩১) ৰ : স্বভাৱ অৰ্থে নম্ আৰু হিনস্ ধাতুৰ পাছত 'ৰ' প্ৰত্যয় হয়। যেনে—

নম্-ৰ = নম্ৰ হিনস্-ৰ = হিংস্ৰ অ-জস্-ৰ = অজস্ৰ

(৩২) উ : স্বভাৱ আৰু আকাংক্ষা বুজাবলৈ 'ইষ্' ভিক্ষ্ আৰু 'সন্' প্ৰত্যয়ান্ত ধাতুৰ পাছত 'উ' যোগ হয়। 'উ' প্ৰত্যয় যোগ হ'লে 'ইষ্' ধাতুৰ ঠাইত 'ইচ্ছ' হয়। যেনে—

ইষ্ + উ = ইচ্ছু ভিক্ষ্ + উ = ভিক্ষু
জ্ঞা-সন্ + উ = জিজ্ঞাসু পা-সন্ + উ = পিপাসু
লভ্-সন্ + উ = লিপ্সু মৃ-সন্ + উ = মুমূৰ্ষু

(৩৩) বৰ : স্থা আৰু ঈশ্ ধাতুৰ পাছত 'বৰ' প্ৰত্যয় যোগ হয়। যেনে—

স্থা + বৰ = স্থাবৰ ঈশ্ + বৰ = ঈশ্বৰ

(৩৪) **ত্ৰ :** কৰণ বাচ্যত নী, শস্, পত্ আদি ধাতুৰ পাছত 'ত্ৰ' প্ৰত্যয় যোগ হয়।

যেনে— নী+ত্ৰ=নেত্ৰ   শস্+ত্ৰ=শস্ত্ৰ

পত্+ত্ৰ=পত্ৰ   স্তু+ত্ৰ=স্তোত্ৰ

(৩৫) **ইত্ৰ :** কৰণ বাচ্যত চৰ্, পূ ধাতুৰ পাছত 'ইত্ৰ' প্ৰত্যয় যোগ হয়।

যেনে— চৰ্+ইত্ৰ=চৰিত্ৰ   পূ+ইত্ৰ=পৱিত্ৰ

(৩৬) **কি :** উপসৰ্গ আগত থকা 'দা' আৰু 'ধা' ধাতুৰ পাছত ভাব বাচ্যত 'কি' প্ৰত্যয় হয়। 'ক' ইৎ যায়, 'ই' থাকে। 'দা' আৰু 'ধা' ধাতুৰ আ-কাৰ লোপ হয়।

যেনে— আ-দা+কি=আদি   বি-ধা+কি=বিধি

নি-ধা+কি=নিধি

কৰ্মবাচক পদ আগত থাকিলে ধা ধাতুৰ পাছত অধিকৰণ বাচ্যত 'কি' প্ৰত্যয় যোগ হয়। যেনে—

জল-ধা+কি=জলধি   বাৰি-ধা+কি=বাৰিধি

পয়ঃ-ধা+কি=পয়োধি   পয়ঃ-নি-ধা+কি=পয়োনিধি

জল-নি-ধা+কি=জলনিধি

(৩৭) **অনট্ (অন) :** কৰ্তৃবাচ্যৰ বাহিৰে আন আন বাচ্যত ধাতুৰ পাছত 'অনট্' প্ৰত্যয় যোগ হয়। ট ইৎ যায়, 'অন' থাকে। যেনে—

ভাব বাচ্যত—

গম্+অনট্=গমন   ভুজ্+অনট্=ভোজন

শী+অনট্=শয়ন   চল্+অনট্=চলন

পত্+অনট্=পতন   শ্ৰু+অনট্=শ্ৰৱণ

দৃশ্+অনট্=দৰ্শন   জ্ঞা+অনট্=জ্ঞান

মৃ+অনট্=মৰণ   দা+অনট্=দান

কৰণ বাচ্যত : নী+অনট্=নয়ন   চৰ+অনট্=চৰণ

ভূষ্+অনট্=ভূষণ   যা+অনট্=যান

অধিকৰণ বাচ্যত : ভূ+অনট্=ভৱন   স্থা+অনট্=স্থান

কৰ্ম বাচ্যত : লিখ্+অনট্=লিখন   গৈ+অনট্=গান

দা+অনট্=দান।

(৩৮) **অন্ :** সংস্কৃত ণিচ্ প্ৰত্যয় যুক্ত ধাতুৰ পিছত কৰ্তৃবাচ্যতো 'অন্' প্ৰত্যয় যোগ হয়। যেনে—

নন্দ্+ণিচ্+অনট=নন্দন   ভী+ণিচ্+অন=ভীষণ

নশ্+ণিচ্+অন=নাশন   ৰম্+ণিচ্+অন=ৰমণ

কোনো কোনো ণিচ্ প্ৰত্যয়ান্ত ধাতুৰ পিছত ভাব বাচ্যতো 'অন' প্ৰত্যয় যোগ হৈ স্ত্ৰী প্ৰত্যয়ৰ 'আ' যোগ হয়। যেনে—

গণ্+ণিচ্+অন্+আ=গণনা   ধৃ+ণিচ্+অন্+আ=ধাৰণা

কল্প্+ণিচ্+অন্+আ=কল্পনা   যত্+ণিচ্+অন্+আ=যাতনা।

(৩৯) **ঘঞ্ (অ) :** কৰ্তৃবাচ্যৰ বাহিৰে আন আন বাচ্যত ধাতুৰ পিছত 'ঘঞ্' প্ৰত্যয় যোগ হয়। 'ঘঞ্' প্ৰত্যয়ৰ 'ঘ্' 'ঞ্' ইৎ যায়, 'অ' থাকে। যেনে—

পচ্+ঘঞ্=পাক   ত্যজ্+ঘঞ্=ত্যাগ

শুচ্+ঘঞ্=শোক   ভুজ্+ঘঞ্=ভোগ

বদ্+ঘঞ্=বাদ   শপ্+ঘঞ্=শাপ

দহ্+ঘঞ্=দাহ   পঠ্+ঘঞ্=পাঠ

স্বদ্+ঘঞ্=স্বাদ   হৃ+ঘঞ্=হাৰ

ভজ্+ঘঞ্=ভাগ   ৰনজ্+ঘঞ্=ৰাগ

সনজ্+ঘঞ্=সঙ্গ   ণশ্+ঘঞ্=নাশ

অৱ+তৃ+ঘঞ্=অৱতাৰ   ৰুজ্+ঘঞ্=ৰোগ

প্ৰতি+কৃ+ঘঞ্=প্ৰতিকাৰ   ত্যজ্+ঘঞ্=ত্যাগ

অদ+ঘঞ্=ঘাস—ঘাঁহ   যুজ্+ঘঞ্=যোগ

পৰি+নী+ঘঞ্=পৰিণাম   যজ্+ঘঞ্=যাগ

নি+সদ্+ঘঞ্=নিষাধ   ভনজ্+ঘঞ্=ভঙ্গ।

(৪০) **অল্ :** ভাব বাচ্য আৰু কৰ্তৃবাচ্যৰ বাহিৰে আন আন কাৰক বাচ্যত 'অল্' প্ৰত্যয় যোগ হয়। 'ল্' ইৎ যায় 'অ' থাকে। যেনে—

জি+অল্=জয়   ক্ষি+অল্=ক্ষয়   লী+অল্=লয়

ৰু+অল্=ৰৱ   দ্ৰু+অল্=দ্ৰৱ   বুধ্+অল্=বোধ

মুহ+অল্=মোহ   কুপ্+অল্=কোপ

(৪১) **অ :** স্ত্ৰীলিঙ্গবাচক শব্দ তৈয়াৰ কৰিবলৈ কিছুমান ধাতুৰ পিছত 'অ' প্ৰত্যয় যোগ কৰি স্ত্ৰী প্ৰত্যয়ৰ 'আ' যোগ কৰা হয়। যেনে—

ভিক্ষ্+অ+আ=ভিক্ষা   সেৱ্+অ+আ=সেবা

দীক্ষ্+অ+আ=দীক্ষা   নিন্দ্+অ+আ=নিন্দা

খেল্ + অ + অ = খেলা বক্ষ্ + অ + আ = ৰক্ষা
শঙ্ক্ + অ + আ = শঙ্কা মূৰ্চ্ছ্ + অ + আ = মূৰ্চ্ছা
লসজ্ + অ + আ = লজ্জা বাধ্ + অ + আ = বাধা
হিনস্ + অ + আ = হিংসা বাঞ্ছ্ + অ + আ = বাঞ্ছা
ইষ্ + অ + আ = ইচ্ছা।

সন্ প্ৰত্যয় যুক্ত ধাতুৰ পিছতো 'অ' প্ৰত্যয় যোগ হৈ স্ত্ৰী প্ৰত্যয়ৰ 'আ' যোগ হয়। যেনে—

জ্ঞা + সন্ + অ + আ = জিজ্ঞাসা জি + সন্ + অ + আ = জিগীষা
হন্ + সন্ + অ + আ = জিঘাংসা লভ্ + সন্ + অ + আ = লিপ্সা
মা + সন্ + অ + আ = মীমাংসা।

প্ৰত্যয়ৰ পিছত থকা আ-কাৰান্ত ধাতুৰ পিছতো 'অ' প্ৰত্যয় যোগ হয়। যেনে—

আ + ভা + অ = আভা প্ৰতি-ভা + অ = প্ৰতিভা
উপ + মা + অ = উপমা প্ৰতি-মা + অ = প্ৰতিমা
প্ৰ + জ্ঞা + অ = প্ৰজ্ঞা অৱ + জ্ঞা + অ = অৱজ্ঞা
নি + স্থা + অ = নিষ্ঠা আ-স্থা + অ = আস্থা
প্ৰতি + স্থা + অ = প্ৰতিষ্ঠা অৱ-স্থা + অ = অৱস্থা

(৪২) ন : যজ্, যৎ, স্বপ্, প্ৰচ্ছ্, যাচ্, তৃষ্ আৰু ৰক্ষ্ ধাতুৰ পিছত ভাৱ বাচ্যত 'ন' প্ৰত্যয় যোগ হয়। যেনে—

যজ্ + ন = যজ্ঞ যৎ + ন = যত্ন স্বপ্ + ন = স্বপ্ন
প্ৰচ্ছ্ + ন = প্ৰশ্ন যাচ্ + ন + আ = যাচ্ঞা
তৃষ্ + ন + আ = তৃষ্ণা ৰক্ষ্ + ন + আ = ৰক্ষণা

(৪৩) যক্ : চৰ্, বিদ্, কৃ, শী আৰু মৃগ ধাতুৰ পিছত 'যক' প্ৰত্যয় যোগ কৰি স্ত্ৰীলিঙ্গবাচক শব্দ তৈয়াৰ কৰিবলৈ 'আ' কৰা হয়। 'যক'-ৰ 'য' থাকে 'ক্' ইৎ যায়। যেনে—

পৰি—চৰ্ + যথ + আ = পৰিচৰ্য্যা বিদ্ + যক্ + আ = বিদ্যা
কৃ + যক্ + আ = ক্ৰিয়া শী + যক্ + আ = শয্যা
মৃগ + যক্ + আ = মৃগয়া।

(খ) অসমীয়া কৃৎ প্ৰত্যয়

অসমীয়া কৃৎ প্ৰত্যয় যোগ হোৱাৰ কিছুমান সাধাৰণ নিয়ম—

(১) অসমীয়া কৃৎ প্ৰত্যয়ৰ ইৎ যোৱা কথা কেতিয়াবাহে পোৱা যায়। সলনি হয় বহুত। স্বৰান্ত ধাতুৰ পিছত ভূত কালৰ প্ৰত্যয় 'ইল্'-ৰ ই লোপ হয়।

ল + ইল্ + আ = ল'লা খা + ইল্ + এ = খালে
দি + ইল্—ওঁ = দিলোঁ।

স্বৰান্ত ধাতুৰ পিছত যোগ হোৱা ভৱিষ্যৎ কাল বুজোৱা প্ৰত্যয় 'ইব্' -ৰ ই লোপ হয়। ব্ আৰু ওঁ মিলি ম হয়।

থ—ইব্ + ওঁ = থম যা—ইব্ + অ = যাব।

চলন্ত অতীত কালৰ ২য় পুৰুষৰ সম্ৰম আৰু তৃতীয় পুৰুষৰ 'এ' বিভক্তি লোপ হয়।

খা + ইছিল্ + এ = খাইছিল দি + ইছিল্ + এ = দ্বিছিল
আহ্ + ইছিল + এ = আহিছিল

(২) অতীত কালত ক্ৰিয়া বিভক্তিৰ পিছত ২য় পুৰুষৰ 'অ' সলনি হৈ 'ই' হয়। যেনে— খা + ইছ্ + ইল্ + অ (ই) = খাইছিল
পা + ইল্ + অ (ই) = পালি।

(৩) ভৱিষ্যত কালত ক্ৰিয়া বিভক্তিৰ পিছত এ সলনি হৈ অ হয়। যেনে—

খা + ইব্ + এ (অ) = খাব ধৰ্ + ইব্ + এ (অ) = ধৰিব।

(৪) ইকাৰন্ত ঈকাৰন্ত ধাতুত বাদে এক আখৰীয়া অন্য স্বৰান্ত ধাতুৰ পিছত অ বা আ যোগ হ'লে অ-ৰ ঠাইত 'য়' আৰু 'আ' ৰ ঠাইত ৱা হয়। আ যোগ হ'লে অকাৰান্ত আৰু আকাৰন্ত ধাতু ওকাৰান্ত হয়। যেনে—

ল + অ = লয় খা + অৱীয়া = খায়ৱীয়া বা খাউৱীয়া
শো + অন = শোৱন পা + আ = পোৱা
থ + আ = থোৱা ল + আ = লোৱা য + আ = যোৱা

(৪) ইকাৰান্ত ধাতুৰ পিছত 'অ' অথবা আ আদিত থকা প্ৰত্যয় যোগ হ'লে অ-ৰ ঠাইত 'য়' আৰু আ-ৰ ঠাইত 'য়া' হয়।

দি + অ = দিয় নি + অঁতী = নিয়তী দি + আ = দিয়া
জী + আ = জীয়া জী + আই = জীয়াই

(৬) ওকাৰন্ত ধাতুৰ পিছত 'ই' আদিত থকা প্ৰত্যয় যোগ হ'লে ধাতুৰ ও-ৰ ঠাইত 'উ' হয়। শো—ইল্ + অত = শুলত ধো + ইছ্ + আ = ধুইছা

(৭) একাধিক ব্যঞ্জন থকা আকাৰান্ত ধাতুৰ পিছত অ বা আ আদিত থকা প্ৰত্যয় যোগ হ'লে ধাতুৰ আ লোপ হয়।

তিয়া + অনী = তিয়নী বিলা + অনিয়াৰ = বিলনিয়াৰ

শুকা + অনি = শুকনি খজুৰা + অতি = খজুৰতি

(৮) প্ৰত্যয় যোগ হ'লে কিছুমান ধাতুৰ উপধাৰ আ মৰি অ হয়।

লাগ্ + আ = লগা বান্ধ্ + আ = বন্ধা বান্ধ্ + আ = বন্ধা

(৯) উকা প্ৰত্যয় যোগ হ'লে প্ৰকৃতিৰ আদি বৰ্ণ একাৰান্ত হয় আৰু অন্ত্য ঈ লোপ হয়। যেনে—

লাহী + উকা = লেহুকা

অসমীয়া কৃৎপ্ৰত্যয় সমূহ

(১) **অ :** (ক) ২য় পুৰুষৰ অনাদৰৰ ক্ৰিয়া বিভক্তি

খা + অ = খাব দি + অ = দিয়

(খ) কোনো কোনো ধাতুৰ পিছত 'অ' প্ৰতায় যোগ কৰি বিশেষণ পদ তৈয়াৰ কৰা হয়।

বান্ধ্ + অ = বন্ধ

(২) **অক :** (ক) আদেশ বা অনুৰোধ কৰা বুজাবলৈ ২য় পুৰুষৰ সম্ভ্ৰম আৰু ৩য় পুৰুষৰ বৰ্ত্তমান কালত অকাৰান্ত আকাৰান্ত ধাতুৰ পাছত ক্ৰিয়া বিভক্তি হিচাপে ব্যৱহাৰ হয়। যেনে—

ধৰ্ + অক = ধৰক দি + অক = দিয়ক

শো + অক = শোৱক উঠ্ + অক = উঠক

(খ) কৰ্তৃ আৰু ভাব বাচ্যত জ্বল্, মৰ্, মাৰ্, থৰ্, দৰ্ আদি ধাতুৰ পিছত 'অক' যোগ হয়।

কৰ্তৃ বাচ্যত : মাৰ্ + অক = মাৰক; মৰ্ + অক = মৰক (মাৰি-মৰক)
লিখ + অক = লিখক, লেখ + অক = লেখক

ভাব বাচ্যত : জ্বল্ + অক = জ্বলক, জ্বলক (জ্বলক-তৱক)
থৰ্ + অক = থৰক (থৰক বৰক), দৰ্ + অক = দৰক

(৩) **অকা :** অৱস্থা বুজাবলৈ ধাতুৰ পিছত 'অকা' প্ৰত্যয় যোগ কৰা হয়। যেনে—

জ্বল্ + অকা = জ্বলকা টল্ + অকা = টলকা

(৪) **অটিয়া :** ধাতুৰ পিছত স্বাৰ্থত 'অটিয়া' প্ৰত্যয় যোগ হৈ নতুন ধাতু তৈয়াৰ হয়।

মহ্ (মশ্ = মোহৰ) + অটিয়া = মহটিয়া

(৫) **অত :** ফিৰ্ ধাতুৰ পাছত কৰ্তৃ আৰু কৰ্ম বাচ্যত 'অত' প্ৰত্যয় যোগ হয়।

কৰ্তৃ বাচ্যত—ফিৰ্ + অত = ফেৰত (বিলাত ফেৰত)

ভাৱ বাচ্যত ফিৰ্ + অত = ফিৰত (ফিৰত দিবা)

(৬) **অতি :** ধাতুৰ পিছত ভাৱ বাচ্যত 'অতি' প্ৰত্যয় যোগ কৰি বিশেষ্য পদ তৈয়াৰ কৰা হয়।

খজুৰা + অতি = খজুৰতি ঘুম্ + অতি = ঘুমতি

নি + অতি = নিয়তি সিঁচৰ্ + অতি = সিঁচৰতি

(৭) **অতিয়াৰ :** কৰ্তৃ বাচ্যত সাঁচ্ আৰু বিল্ ধাতুৰ পিছত 'অতিয়াৰ' যোগ হৈ বিশেষ্যপদ হয়। যেনে—

সাঁচ্ + অতিয়াৰ = সাঁচতিয়াৰ বিলা + অতিয়াৰ = বিলতিয়াৰ

(৮) **অতিয়াল :** কৰ্ম বাচ্যত লাগ্ আৰু সাঁচ ধাতুৰ পাছত 'অতিয়াল' যোগ হৈ বিশেষ্য পদ হয়। যেনে—

লাগ্ + অতিয়াল = লাগতিয়াল

সাঁচ্ + অতিয়াল = সাঁচতিয়াল

(৯) **অঁতী :** স্ত্ৰী-লিঙ্গ বাচক শব্দ তৈয়াৰ কৰিবলৈ ধাতুৰ পিছত কৰ্তৃবাচ্যত 'অঁতী' প্ৰত্যয় হয়। যেনে—

কৰ্ + অঁতী = কৰঁতী মৰ্ + অঁতী = মৰঁতী

দি + অঁতী = দিয়ঁতী নি + অঁতী = নিয়ঁতী

ব + অঁতী = বোৱঁতী বো + অঁতী = বোৱঁতী

যা + অঁতী = যাঁতী খা + অঁতী = খাঁতী

ধো + অঁতী = ধোঁতী

(১০) **অতীয়া :** সাঁচ্ ধাতুৰ পিছত কৰ্মবাচ্যত আৰু পক্ ধাতুৰ পিছত ভাৱ বাচ্যত 'অতীয়া' প্ৰত্যয় যোগ হয়। যেনে—

সাঁচ + অতীয়া = সাঁচতীয়া

পক্ + অতীয়া = পকতীয়া

(১১) **অন :** ধাতুৰ পাছত ভাৱবাচত্যত 'অন' প্ৰত্যয় যোগ হৈ ক্ৰিয়াবাচক বিশেষ্য হয়। যেনে—

নাচ্ + অন = নাচন বা নাচোন   খাট্ + অন = খাটন
মাগ্ + অন = মাগন   লাগ্ + অন = লাগন
থ + অন = থোৱন   শো + অন = শোৱন
খা + অন = খাৱন   চা + অন = চাৱন
ব + অন = বোৱন   বো + অন = বোৱন
বান্ধ্ + অন = বন্ধন, বান্ধন   বান্ধ্ + অন = বন্ধন, বান্ধোন
যোগা + অন = যোগান   ভাগ্ + অন = ভগন
লিখ্ + অন = লিখন   লেখ্ + অন = লেখন
দেখ্ + অন = দেখন   পঢ় + অন = পঢ়ন
গঢ়্ + অন = গঢ়ন   বুজ্ + অন = বুজন

(ক) কাট্ বুজ্ উঠ্ ধাতুৰ পিছত 'অন' যোগ হ'লে বিশেষক পদো হয়। যেনে— কাটন মুখ, উঠন বুকু, বুজন লোক।

(খ) গা, বা, গজ্, বুৰ্, উৰ্, আদি ধাতুৰ পিছত কৰ্তৃবাচ্যতো 'অন' প্ৰত্যয় যোগ হয়। যেনে—

গা + অন = গায়ন   বা + অন = বায়ন
গজ্ + অন = গজন   বুৰ্ + অন = বুৰণ
উৰ্ + অন = উৰণ

(গ) কৰ্মবাচ্যত 'অন' প্ৰত্যয় হয়—
কাট্ + অন = কাটন

(১২) **অনা :** কৰ্ম, কৰণ, ভাৱ আৰু অধিকৰণ বাচ্যত 'অনা' প্ৰত্যয় যোগ হৈ বিশেষ্য পদ হয়। যেনে—

কৰ্মবাচ্যত—বাজ্ + অনা = বজনা   ঘট্ + অনা = ঘটনা
পা + অনা = পাওনা বা পাউনা   দি + অনা = দেনা
জপা + অনা = জপনা   বাট্ + অনা = বটনা
কৰণ বাচ্যত—বিন্ধ্ + অনা = বিন্ধনা   খেল্ + অনা = খেলনা
ছল্ + অনা = ছলনা
অধিকৰণ বাচ্যত—খুন্দ্ + অনা = খুন্দনা

ভাৱ বাচ্যত—ৰত্ + অনা = ৰতনা   সাধ্ + অনা = সাধনা
মাৰ্ + অনা = মৰণা
পৰি-চাল্ + অনা = পৰিচালনা
গণ্ + অনা = গণনা

(১৩) **অনি :** কৰ্ম, কৰণ আৰু ভাৱবাচ্যত 'অনি' প্ৰত্যয় হৈ বিশেষ্য আৰু বিশেষণ পদ হয়। যেনে—

কৰ্মবাচ্যত—ভৰ্ + অনি = ভৰণি   পা + অনি = পাউনি
পেলা + অনি = পেলনি
কৰণ বাচ্যত : মান্ + অনি = মাননি।
ভাৱ বাচ্যত : বুজ্ + অনি = বুজনি   জিৰা + অনি = জিৰণি
গাঁথ্ + অনি = গাঁথনি   গোঁঠ্ + অনি = গোঁঠনি
গঢ় + অনি = গঢ়নি   লগা + অনি = লগনি
বাছ্‌ + অনি = বাছনি   লিখ্ + অনি = লিখনি
নাট্ + অনি = নাটনি   পাত্ + অনি = পাতনি
বাঢ় + অনি = বাঢ়নি   খাট্ + অনি = খাটনি
গচক্ + অনি = গচকনি   ধমক্ + অনি = ধমকনি
ওভত্ + অনি = ওভতনি   কল্ কল্ + অনি = কলকলনি
দপ্ দপ্ + অনি = দপ্‌দপনি   ছট্ ফট্ + অনি = ছট্‌ফটনি
নোৱা + অনি = নোৱনি   জুৰা + অনি = জুৰণি
উজা + অনি = উজনি   নাম্ + অনি = নামনি

বিশেষণৰ উদাহৰণ : নামনি অসম, উজনি অসম, পাউনি টকা, গঢ়নি বানচ, বাছনি পৰীক্ষা, লগনি কথা, নোৱনি ঘৰ, শোৱনি কোঠা।

(১৪) **অনী :** কৰ্তৃ কৰ্ম, কৰণ অধিকৰণ আৰু ভাৱ বাচ্যত 'অনী' প্ৰত্যয় যোগ হৈ বিশেষ্য আৰু বিশেষণ পদ হয়। যেনে—

কৰ্তৃবাচ্যত : বো + অনী = বোৱনী   ব + অনী = বোৱনী
ধৰ্ + অনী = ধৰণী   নাচ্ + অনী = নাচনী
কৰ্ম বাচ্যত : তিয়া + অনী = তিয়নী   সোঁৱৰ + অনী = সোঁৱৰণী
কৰণ বাচ্যত : জান্ + অনী = জাননী   বিচ্ + অনী = বিচনী
লিখ্ + অনী = লিখনী   চাল্ + অনী = চালনী

চাক্ + অনী = চাকনী   লাগ্ + অনী = লাগনী

বাঢ়্ + অনী = বাঢ়নী   ছেক্ + অনী = ছেকনী

অধিকৰণ বাচ্যত : বুল + অনী = বুলনী   শো + অনী = শোৱনী

ভাৱবাচ্যত : পাচ্ + অনী = পাচনী

বিশেষণৰ উদাহৰণ : নাচনী ছোৱালী, বাঢ়নী পানী, পাচনী ক্রিয়া, শুকনী দৰব, বুলনী চ'ৰা, লাগনী থৰি, তিয়নী কাপোৰ, শোৱনী কোঠা, মোৱৰণী সভা।

অন, অনি আৰু অনী প্রত্যয় সম্বন্ধে বিশেষ কথা :

এই তিনিওটা প্রত্যয় প্রায় একে ধৰণে ব্যৱহাৰ হোৱা কাৰণে অনেক সময়ত ইহঁতৰ ব্যৱহাৰ গোলমলীয়া হয়। সিদ্ধ পদ সমূহৰ অৰ্থৰ কিছু প্ৰভেদ থাকে। তদনুযায়ী বিশেষ্য বা বিশেষণ পদ কৰি ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰি। যেনে—

পাত্ + অন = পাতন (বি) (পতা কাৰ্য্য)

পাত্ + অনি = পাতনি (বি) (আগ কথা, মুখবন্ধ, আৰম্ভণি)

নাচ্ + অন = নাচোন (বি) (নচা কাৰ্য্য)

নাচ্ + অনী = নাচনী (বি) (নাচে যি)

বাঢ়্ + অন = বাঢ়ন (বি) (বঢ়া কাৰ্য্য)

বাঢ়্ + অনি = বাঢ়নি (বি) (বঢ়া কাৰ্য্য)

বাঢ়্ + অনী = বাঢ়নী (বি) (ঠাই সৰা যতন বা যি বাঢ়ে)
(বিণ) বাঢ়নী পানী

লিখ্ + অন = লিখন (বি) (লিখা কথা)

লিখ্ + অনি = লিখনি (বি) (লিখা কথা)

লিখ্ + অনী = লিখনী (বি) (লিখাৰ সজুলি)

লগা + অন = লগন (বি) (জোটন)

লগা + অনি = লগনি (বি) (লগনি কথা)

লাগ্ + অন = লাগন (বি) (জ্বলন বা কলন)

লাগ্ – অনি = লাগনি (বি) (যি জ্বলে)

বান্ধ্ + অন = বান্ধন (বি) (বন্ধন কাৰ্য্য)

বান্ধ্ + অনি = বান্ধনি (বি) (য'ত বন্ধন কাৰ্য্য কৰা হয়)

বান্ধ্ + অনী = বান্ধনী (বি) (যি বান্ধে)

বো + অন = বোৱন (বি) (বোপন কাৰ্য্য)

বো + অনী = বোৱনী (বি) (বোৱে যি)

আৰম্ভ + অনি = আৰম্ভণি (বি) (আৰম্ভ কৰা কাৰ্য্য)

আৰম্ভ্ + অনী = আৰম্ভণী (বি) (আৰম্ভণী গীত)

আদৰ্ + অনি = আদৰণি (বি) (আদৰি অনা কাৰ্য্য)

আদৰ্ + অনী = আদৰণী (বি) (আদৰণী ভাষণ)

সৰহ ভাগ 'অন' আৰু 'অনি' প্রত্যয়ান্ত শব্দ ক্রিয়াবাচক বিশেষ্যৰূপে ব্যৱহাৰ হয়। 'অনী' প্রত্যয়ান্ত শব্দবোৰ বিশেষণ, ব্যক্তি বা বস্তুবাচক বিশেষ্য ৰূপে ব্যৱহাৰ হয়। অনি প্রত্যয়ান্ত কিছুমান শব্দ বিশেষণ ৰূপে ব্যৱহাৰ হ'ব পাৰে। বহুতে ব্যক্তিবাচক নাচনী, বান্ধনী, বোৱনী বোৱণী শব্দক স্ত্রীলিঙ্গ বুলি ধৰি পুংলিঙ্গত নাচনি, বান্ধনি, বোৱণি, বোৱনি কৰিব খোজে। অসমীয়া ভাষাত পুংলিঙ্গৰ পৰা স্ত্রীলিঙ্গৰ পদ কৰা প্রত্যয় আছে (লিঙ্গ প্ৰকৰণ দ্ৰষ্টব্য)। স্ত্রীলিঙ্গৰ পৰা পুংলিঙ্গৰ পদ কৰা প্রত্যয় নাই। স্ত্রীলিঙ্গৰ পৰা পুংলিঙ্গৰ পদ তৈয়াৰ হ'ব পাৰে কিন্তু প্রত্যয় যোগত নহয়। ঈকাৰান্ত স্ত্রীলিঙ্গবাচক পদক ইকাৰান্ত পুংলিঙ্গবাচক পদ তৈয়াৰ কৰা নীতি শুদ্ধ নহয়। আমি মাহী ৰ পুংলিঙ্গ মহা, পেহী'ৰ পুংলিঙ্গ পেহা'হে কৰো, 'মাহি' বা 'পেহি' নকৰো 'নাৰীক' নাৰি কৰি পুংলিঙ্গ কৰিব নোৱাৰো। এনে নিয়ম চলালে বিপদহে চপাই লোৱা হ'ব।

'অনী' প্রত্যয়ান্ত শব্দ 'লিখনী' বাঢ়নী আদি কেইটামান হে বিশেষ্য ৰূপে ব্যৱহাৰ হয়, সৰহ ভাগ বিশেষণ ৰূপে ব্যৱহাৰ হয়। অসমীয়া ভাষাত বিশেষণক বিভক্তি যোগে বিশেষ্য কৰি ব্যৱহাৰ কৰা হয় বাবে 'অনী' প্রত্যয়ান্ত শব্দক বিশেষ্য ৰূপে ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰি। যেনে—

নাচনীয়ে নাচিছে। বোৱণীয়ে কইছে। বাঢ়নী পানী সেইদৰে 'অনি' 'অন' প্রত্যয়ান্ত শব্দকো বিশেষ বিশেষ স্থানত বিশেষণ কৰি ব্যৱহাৰ কৰা হয়। যেনে—

শোৱনি কোঠা, নোৱনি ঘৰ, গঢ়নি বানচ, পাতন বিন্দু, পতন স্থান, জীৱন যুদ্ধ, মৰণ পণ, বাছনি পৰীক্ষা ইত্যাদি।

(১৫) **অনীয়া :** কৰ্তৃ, কৰ্ম কৰণ আৰু অধিকৰণ বাচ্যত ধাতুৰ পিছত 'অনীয়া' প্রত্যয় যোগ হৈ বিশেষণ পদ হয়। যেনে—

(কৰ্তৃ) লগা + অনীয়া = লগনীয়া   ঘূৰ্ + অনীয়া = ঘূৰণীয়া

ভাগ্ + অনীয়া = ভগনীয়া   মোহ্ + অনীয়া = মোহনীয়া

জিৰা + অনীয়া = জিৰণীয়া   মাগ্ + অনীয়া = মগনীয়া

খোজ্ + অনীয়া = খোজনীয়া   চাপ্ + অনীয়া = চপনীয়া

বিলা + অনীয়া = বিলনীয়া   যোগা + অনীয়া = যোগনীয়া

(কৰ্ম) পেলা + অনীয়া = পেলনীয়া   সাঁচ্ + অনীয়া = সাঁচনীয়া

জীয়া + অনীয়া = জীয়নীয়া   পোহ্ + অনীয়া = পোহনীয়া

(কৰণ) জুৰা + অনীয়া – জুৰণীয়া

(অধিকৰণ) চৰ্ + অনীয়া = চৰণীয়া

(১৬) **অনিয়াৰ :** পুংলিঙ্গবাচক পদ তৈয়াৰ কৰিবলৈ ধাতুৰ পিছত কৰ্তৃ আৰু কৰ্মবাচ্যত 'অনিয়াৰ' প্ৰত্যয় যোগ হয়। যেনে—

কৰ্তৃবাচ্যত—সাঁচ্ + অনিয়াৰ = সাঁচনিয়াৰ

খাট্ + অনিয়াৰ = খাটনিয়াৰ

মাগ্ + অনিয়াৰ = মগনিয়াৰ

ভাগ্ + অনিয়াৰ = ভগনিয়াৰ

লগা + অনিয়াৰ = লগনিয়াৰ   নাচ্ + অনিয়াৰ = নাচনিয়াৰ

বিলা + অনিয়াৰ = বিলনিয়াৰ   যোগা + অনিয়াৰ = যোগনিয়াৰ

কৰ্মবাচ্যত—দেখ্ + অনিয়াৰ = দেখনিয়াৰ

(১৭) **অন্তা :** কৰ্তৃবাচ্যত ধাতুৰ পিছত 'অন্তা' প্ৰত্যয় যোগ কৰি পুংবাচক বিশেষ্য আৰু বিশেষণ পদ কৰা হয়। পুৰণি অসমীয়া সাহিত্য বাজিত ইয়াৰ ব্যৱহাৰ প্ৰচুৰ। যেনে—

মাৰ্ + অন্তা = মাৰন্তা   ধৰ্ + অন্তা = ধৰন্তা

নি + অন্তা = নিয়ন্তা   খা + অন্তা = খায়ন্তা

মাত্ + অন্তা = মাতন্তা   কৰ্ + অন্তা = কৰন্তা

শুন্ + অন্তা = শুনন্তা   দি + অন্তা = দিয়ন্তা

দেখ্ + অন্তা = দেখন্তা

'অন্ত' প্ৰত্যয় 'ওঁতা' প্ৰত্যয়ৰ সমকক্ষ। গতিকে এটাৰ বদলি আনটো ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰি। যেনে—

দেখন্তা—দেখোঁতা   কৰন্তা—কৰোঁতা

(১৮) **অৱ :** স্বাৰ্থত ধাতুৰ পাছত 'অৱ' প্ৰত্যয় যোগ দি নতুন ধাতু কৰা হয়। যেনে— সিচ্ + অৱ = সিঁচৱ   খা + অৱ = খাৱৰ

(১৯) **অৱীয়া :** কৰ্তৃবাচ্যত ধাতুৰ পাছত 'অৱীয়া' প্ৰত্যয় যোগ হৈ পুংবাচক পদ হয়। যেনে—

খা + অৱীয়া = খাৱৰীয়া বা খাউৰীয়া   পলা + অৱীয়া = পলৱীয়া

যুজ্ + অৱীয়া = যুঁজৱীয়া   মুজ্ + অৱীয়া = মুজুৱীয়া

(২০) **অতি :** সিঁচৰ ধাতুৰ পিছত 'অতি' প্ৰত্যয় যোগ কৰি কৃদন্ত বিশেষ্য পদ কৰা হয়। যেনে—সিঁচৰ + অতি = সিঁচৰতি

(২১) **অল :** ডাক্ ধাতুৰ পিছত 'অল' যোগ হৈ বিশেষণ পদ হয়। যেনে—

ডাক্ + অল = ডাকল (ডাকে এই অৰ্থত)

ডাকল কেঁচা, ডাকল জুই

(২২) **অন্তি :** চল্ ধাতুৰ পিছত 'অন্তি' প্ৰত্যয় যোগ হৈ ক্ৰিয়াবাচক বিশেষ্য পদ হয়। যেনে—চল্ + অন্তি চলন্তি (চলি থকা অৱস্থা)

(২৩) **অঁা :** নিত্য কালৰ অনুজ্ঞা অৰ্থাৎ আদেশত অনুৰোধ আদি বুজাবলৈ দ্বিতীয় পুৰুষৰ আদৰত 'অঁা' যোগ হয়। ই এটা ক্ৰিয়া সাধক বিভক্তি। যেনে—

কৰ্ + অঁা = কৰঁা   ধৰ্ + অঁা = ধৰঁা

লিখ্ + অঁা = লিখঁা   খা + অঁা = খোৱঁা

ল্ + অঁা = লোৱঁা   উঠ্ + অঁা = উঠঁা

(খ) কাল বোধক 'ইব্' প্ৰত্যয়ৰ পিছতো অনুজ্ঞাৰ 'অঁা' যোগ হয়। যেনে—

কৰ্ + ইব্ + অঁা = কৰিবঁা   দি + ইব্ + অঁা = দিবঁা

ল + ইব্ + অঁা = লবঁা

(২৪) **আ :** (ক) ধাতুৰ পিছত ভাব বাচ্যত 'আ' প্ৰত্যয় যোগ হৈ প্ৰত্যয়ান্ত ধাতু আৰু বিশেষণ পদ হয়। যেনে—

লিখ্ + আ = লিখা   দেখ্ + আ = দেখা

বুজ্ + আ = বুজা   সোধ্ + আ = সোধা

পিন্ধ্ + আ = পিন্ধা   খা + আ = খোৱা

শো + আ = শোৱা   ধো + আ = ধোৱা

উতল্ + আ = উতলা

(খ) 'আ' : এটা ক্ৰিয়া পদ সাধক প্ৰত্যয়। সকলো কালতে দ্বিতীয় পুৰুষৰ আদৰত ইয়াৰ ব্যৱহাৰ হয়। যেনে—

নিত্য বৰ্ত্তমান—খা + আ = খোৱা   যা + আ = যোৱা

ল + আ = লোৱা

(খ) কাল বোধক প্ৰত্যয়ৰ পিছতো ইয়াৰ ব্যৱহাৰ হয়। যেনে—

বৰ্ত্তমান কাল—কৰ্ + আ = কৰা

খ্ + ইছ্ + আ = খাইছা

ল + ইছ্—আ লৈছা

অতীত কাল—খা+ইল্+আ=খালা
ল+ইছ্+ইল্+আ=লৈছিলা
ভবিষ্যৎ কাল—দি+ইব্+আ=দিবা

(২৫) **আই :** ক্রিয়া বিশেষণ কৰিবলৈ ধাতুৰ পিছত 'আই' যোগ কৰা হয়। যেনে—ফুট্—ফুটাই, বুজ্—বুজাই।

(২৬) **আক :** পাৰ্গত অৰ্থত কৰ্তৃবাচ্যত ধাতুৰ পিছত 'আক' প্ৰত্যয় যোগ হয়।

যেনে— যুঁজ্+আক=যুঁজাক খেল্+আক=খেলাক
শিক্+আক=শিকাক জিক্+আক=জিকাক

(২৭) **আত :** ভাববাচ্যত ধাতুৰ পিছত 'আত' প্ৰত্যয় যোগ হয়। যেনে—

দেখ্+আত=দেখাত শুন্+আত=শুনাত
হ+আত=হোৱাত কৰ্+আত=কৰাত
পঢ়্+আত=পঢ়াত ল+আত=লোৱাত

(২৮) **আল :** সৰ্ ধাতুৰ পিছত ভাববাচ্যত 'আল' প্ৰত্যয় হৈ বিশেষ্য পদ হয়। যেনে—সৰ্+আল=সৰাল

(২৯) **ই :** (ক) ধাতুৰ পিছত 'ই' যোগ দি সিদ্ধ ক্ৰিয়া পদ তৈয়াৰ কৰা হয়।

যেনে— উঠ্+ই=উঠি বহ্+ই=বহি
ল্+ই=লৈ খা+ই=খাই
আহ্+ই=আহি কৰ্+ই=কৰি

(খ) কোনো কোনো ধাতুৰ পিছত 'ই' যোগ কৰি বিশেষ্য পদ কৰা হয়। যেনে—

হাঁহ্+ই=হাঁহি মাৰ্+ই=মাৰি
বাঢ়্+ই=বাঢ়ি (সুদ)

(গ) উঠ্, বহ্, মৰ্, থ্ আদি ধাতুৰ পিছত 'ই' যোগ হ'লে বিশেষণ পদো হয়।

যেনে— উঠ্+ই=উঠি (উঠি বজা)
বহ্+ই=বহি (বহি বজা)
মৰ্+ই=মৰি (মৰি কলং)
থ্+ই=থাই (থাই তেল)

(ঘ) একাৰান্ত সিদ্ধ বা সাধ্য ক্ৰিয়াৰ পিছত 'ই' যোগ কৰিলে তৎকালীন অৰ্থ বুজায়। যেনে— থাক্—থাকোঁতে—থাকোঁতেই
দেখ্—দেখিলে—দেখিলেই
দি—দিলে—দিলেই

(ঙ) ব্যতিহাৰ অৰ্থত ধাতুক দ্বিত্ব কৰি ই যোগ দিলে ক্ৰিয়াবাচক বিশেষ্য পদ হয়। যেনে—কটা-কটি, মৰা-মৰি, লিখা-লিখি, ধৰা-ধৰি।

(৩০) **ইছ্ :** স্বৰূপাৰ্থত ক্ৰিয়া সংঘটন হোৱা বুজাবলৈ বৰ্ত্তমান আৰু অতীত কালত ধাতুৰ পিছত 'ইছ্' যোগ কৰি ক্ৰিয়া বিভক্তি যোগ কৰা হয়। ইছ্ এটা কাল বোধক বিভক্তি। যেনে—খা+ইছ্+অ=খাইছ
খা+ইছ্+ইল্+আ=খাইছিলা

(৩১) **ইব্ :** 'ইব্' এটা কালবোধক প্ৰত্যয়। ভবিষ্যৎকাল বুজাবলৈ ধাতুৰ পিছত 'ইব্' যোগ দি ক্ৰিয়া বিভক্তি যোগ দিয়া হয়। যেনে—

কৰ্+ইব্+আ=কৰিবা
কৰ্+ইব্+(এ)অ=কৰিব
কৰ্+ইব্+(অ)ই=কৰিবি

ধাতুৰ পিছত 'ইব' প্ৰত্যয় যোগ দি সংজ্ঞাৰ্থক কৃদন্ত পদ তৈয়াৰ কৰা হয়। যেনে—

খা+ইব=খাব (সি খাব পাৰে)
পঢ়+ইব=পঢ়িব (মই পঢ়িব জানো)

(৩২) **ইল্ :** (ক) ধাতুৰ পিছত ক্ৰিয়া বিভক্তিৰ আগত ভূত কালৰ চিন হিচাপে 'ইল্' যোগ হয়। 'ইল্' এটা কালবোধক প্ৰত্যয়। যেনে—

কৰ্+ইল্+এ=কৰিলে
খা+ইল্+এ=খালে
ধৰ্+ইল্+ওঁ=ধৰিলোঁ
দি+ইল্+আ=দিলা
দি—ইল্+(অ)ই=দিলি

(খ) 'ইল্' প্ৰত্যয়ৰ পিছত 'এ' আৰু 'অত' যোগ হৈ অসমাপিকা ক্ৰিয়া পদ হয়।

যেনে— তই ভাত খালে ময়ো খাম।
সি মাতিলে ময়ো মাতিম।
দেউতাই মাতিলত মই এইখিনি পালোঁহি।
ৰাতি পুৱালত সি উঠি আহিল।

(গ) আট্ ধাতুৰ পিছত ইল যোগ হৈ বিশেষণ পদ কৰা হয়। যেনে—আট্+ইল=আটিল।

ইব্, ইল্, ইছ্,-এ, আদি ক্ৰিয়া বিভক্তি সম্বন্ধে ক্ৰিয়া পদৰ অধ্যায়ত বিৱৰি লিখা হৈছে।

(৩৩) **ইয়াৰ ঃ** পাৰ্গত অৰ্থত লুট্ আদি ধাতুৰ পাছত ইয়াৰ যোগ হৈ পদ হয়।
যেনে— লুট্—লুটিয়াৰ, ফুটমন্—ফুটমনিয়াৰ।

(৩৪) **উ ঃ** কৰ্মপদ আগত থকা অতুৰা ঠাঁচৰ ধাতুৰ পিছত 'উ' যোগ হৈ বিশেষণ পদ হয়। যেনে— গাভৰ্ + উ = গাভৰু

(৩৫) **উৱা ঃ** টল্ আৰু চল্ ধাতুৰ পিছত 'উৱা' যোগ হৈ বিশেষণ পদ হয়।
যেনে— টল্ + উৱা = টুলুৱা চল্ + উৱা = চুলুৱা

(৩৬) **ওঁতা ঃ** কৰ্তৃবাচ্যত ধাতুৰ পিছত 'ওঁতা' প্ৰত্যয় যোগ হৈ পুংবাচক পদ হয়। যেনে—

কৰ্ + ওঁতা = কৰোঁতা খা + ওঁতা = খাওঁতা
দি + ওঁতা = দিওঁতা পঢ় + ওঁতা = পঢ়োঁতা
শুন্ + ওঁতা = শুনোতা লিখ্ + ওঁতা = লিখোঁতা

(৩৭) **ওঁতে ঃ** সময় আৰু অৱস্থা বুজাবলৈ চলন্ত অৰ্থত ধাতুৰ পিছত 'ওঁতে' প্ৰত্যয় যোগ কৰি সিদ্ধা ক্ৰিয়া পদ তৈয়াৰ কৰা হয়। যেনে—

খা + ওঁতে = খাওঁতে দি + ওঁতে = দিওঁতে
বহ্ + ওঁতে = বহোঁতে শো + ওঁতে = শোওঁতে
ধো + ওঁতে = ধোওঁতে ল + ওঁতে = লওঁতে

(৩৮) **ওৱা ঃ** ধাতুৰ পিছত 'ওৱা' যোগ কৰি প্ৰত্যয়ান্ত ধাতু তৈয়াৰ কৰা হয়। 'ওৱা' প্ৰত্যয়ান্ত ধাতু পাচনী অৰ্থত ব্যৱহাৰ হয়। যেনে—

খা + ওৱা = খুওৱা দি + ওৱা = দিওৱা
কৰ্ + ওৱা = কৰোৱা শুন্ + ওৱা = শুনোৱা
শো + ওৱা = শোওৱা বহ্ + ওৱা = বহুৱা

(৩৯) **তি ঃ** ভাৱ বাচ্যত ধাতুৰ পিছত 'তি' যোগ দি ক্ৰিয়া বাচক বিশেষ্য পদ কৰা হয়। যেনে— চল্ + তি = চলতি গণ্ + তি = গন্তি
মান্ + তি = মান্তি ভৰ + তি = ভৰ্তি

(৪০) **হা ঃ** 'মৰ্' 'চৰ' আদি ধাতুৰ পিছত 'হা' প্ৰত্যয় যোগ হৈ বিশেষণ পদ হয়। প্ৰত্যয় যোগ হ'লে ধাতুৰ পিছত 'অ' আগম হয়। যেনে—

মৰ্ + হা = মৰহা চৰ্ + হা = চৰহা

(৪১) **কি ঃ** ভাব বাচ্যত ধাতুৰ পাছত কি প্ৰত্যয় যোগ হয়। যেনে—

টল্ + কি = টলকি থাম্ + কি = থমকি

(৪২) **না ঃ** উঠ্, খা, দি, পা আদি ধাতুৰ পাছত না যোগ হয়। যেনে—

উঠ্—উঠনা, খা—খানা, দি—দেনা, পা—পাওনা।

ত্ৰয়োদশ অধ্যায়

প্ৰকৃতি সাধন (৫)

৩৯। বিভক্তি প্ৰত্যয়

১। **বিভক্তি প্ৰত্যয় ঃ** যিবোৰ প্ৰত্যয় প্ৰকৃতিৰ পাছত যোগ হৈ প্ৰকৃতিক বাক্যত ব্যৱহাৰৰ উপযোগী কৰে সেইবোৰক বিভক্তি প্ৰত্যয় বোলা হয়। ই দুই শ্ৰেণীৰ— শব্দ বিভক্তি আৰু ক্ৰিয়া বিভক্তি।

বাক্যত ব্যৱহাৰ হোৱা শব্দবোৰক পদ বোলা হয়। এই কাৰণে বিভক্তি প্ৰত্যয় বোৰক পদ বিভক্তি বুলিও কোৱা হয়।

(ক) **শব্দ বিভক্তি ঃ**—যিবোৰ প্ৰত্যয় প্ৰাতিপদিকৰ পিছত যোগ হৈ প্ৰাতিপদিকক বাক্যত ব্যৱহাৰৰ যোগ্য কৰে সেইবোৰকে **শব্দ বিভক্তি** বোলে। শব্দ বিভক্তিবোৰে বিশেষ ভাৱে ক্ৰিয়া পদৰ লগত সম্বন্ধ ঘটায়, আৰু বাক্যৰ অন্য পদৰ লগতো সম্বন্ধ ৰক্ষা কৰে।

শব্দ বিভক্তিবোৰ প্ৰাতিপদিকৰ লগত মিলি থাকে। শব্দ বিভক্তি সাতোটা—এ, ক, লৈ, ৰে, দি, ৰ আৰু ত।

'ৰ' সাধাৰণতে ক্ৰিয়া ভিন্ন অন্য শব্দৰ লগত সম্বন্ধ বুজাবলৈ ব্যৱহাৰ কৰা হয়। যেনে— অজয়ৰ হাতত এখন পুথি আছে।
অনিমাই আমৰ বাকলি এৰুৱাইছে।
কৰ্ণৰ পুত্ৰ বৃষকেতু বীৰ আছিল।
জয়ন্তৰ পুতেকে এটা বাঘ মাৰিছে।

কিন্তু কৰ্ম প্ৰধান বাক্যত অৰ্থাৎ কৰ্তাহীন ক্ৰিয়াৰ লগত 'ৰ' বিভক্তি যুক্ত পদৰ সম্বন্ধ থাকে। যেনে—মোৰ এখন কিতাপ আছে।
ৰজাৰ সৈন্যবাহিনী আছে।
মোৰ যোৱা নহ'ব। মোৰ খং উঠিছে।
অঞ্জুৰ চিঠি লিখা হৈছে। মোৰ জ্বৰ হৈছে।

'ৰ' বিভক্তি যুক্ত শব্দৰ পিছত দ্বাৰা, দ্বাৰায়, পৰা, বাবে, নিমিত্তে, হেতু, সৈতে আদি আনুষঙ্গিক ভাৱ পদ যোগ হ'লে ক্ৰিয়াৰ লগত সম্বন্ধ ঘটে। বহুতে 'দ্বাৰা' 'দ্বাৰায়' আৰু 'পৰা' ক শব্দ বিভক্তি বুলি কয়। ইয়াত এইবোৰক ক্ৰিয়া পদৰ লগত সম্বন্ধ কাৰক ভাৱ পদ বুলি কোৱা হৈছে, এই সম্বন্ধে কাৰক অধ্যায়ত বিবৰি লিখা হৈছে।

(ক) সংজ্ঞাশব্দত বিভক্তি যোগ

বিভক্তি যোগ্র কৰাৰ নিয়ম—

এ : (১) ব্যঞ্জনান্ত শব্দৰ পিছত 'এ' যোগ হ'লে একাৰ হৈ শব্দৰ শেহ বৰ্ণত লগ লাগে। যেনে—

মানুহ+এ=মানুহে, মাধৱ+এ=মাধৱে, ধন+এ=ধনে।

(২) অনুস্বাৰান্ত শব্দৰ পিছত 'এ' যোগ হ'লে অনুস্বাৰৰ ঠাইত 'ঙ' হৈ একাৰ লগ লাগে। যেনে— খং+এ=খঙে

(৩) অকাৰান্ত আৰু আকাৰান্ত শব্দৰ পিছত 'এ' যোগ হ'লে 'এ' বিকল্পে 'ই' হয়।

যেনে— গাধ+এ=গাধই পাৰ+এ=পাৰই

ল'ৰা+এ=ল'ৰাই কলিতা+এ=কলিতাই

(৪) ইকাৰান্ত, ঈকাৰান্ত, ঋকাৰান্ত আৰু ঐকাৰান্ত শব্দৰ পিছত 'এ' যোগ হ'লে 'এ' বিকল্পে 'য়ে' হয়।

মাটি+এ=মাটিয়ে নদী+এ=নদীয়ে

মাতৃ+এ=মাতৃয়ে বাদ্ধৈ+এ=বাদ্ধৈয়ে

(৫) শব্দৰ অন্তত অকলে 'ই' বা 'ঈ' থাকিলে 'ই' বা 'ঈ' ৰ ঠাইত 'য়' হয় আৰু এ-কাৰ লগ লাগে। যেনে—বাই+এ=বায়ে ভাই+এ=ভায়ে

(৬) উকাৰান্ত, ঊকাৰান্ত, ওকাৰান্ত আৰু ঔকাৰান্ত শব্দৰ পিছত 'এ' যোগ হ'লে 'এ' বিকল্পে 'ৱে' হয়। যেনে—যদু+এ=যদুৱে পো+এ=পোৱে

বৌ+এ=বৌৱে ঔ+এ=ঔৱে

(৭) অকলৈ থকা ও-ৰ পিছত 'এ' যোগ হ'লে ও-ৰ ঠাইত 'ৱ' হয় আৰু এ-কাৰ যোগ হয়। যেনে—নাও+এ=নাৱে গাঁও+এ=গাঁৱে

ৰে : (১) ব্যঞ্জনান্ত শব্দৰ পিছত আৰু শব্দৰ শেষত অকলৈ থকা ও-ৰ পিছত 'ৰে' যোগ হ'লে 'ৰে' ৰ আগত 'এ' আগম হয়। 'ও'-ৰ ঠাইত 'ৱ' হয়। যেনে—

ধন+ৰে=ধনেৰে সাহস+ৰে=সাহসেৰে

নাও+ৰে=নাৱেৰে গাঁও+ৰে=গাঁৱেৰে

মৰম+ৰে=মৰমেৰে গুণ+ৰে=গুণেৰে

বাকীবোৰ স্বৰান্ত শব্দৰ পিছত ৰে যোগ হয়। যেনে—

গাধ+ৰে=গাধৰে ল'ৰা+ৰে=ল'ৰাৰে

যদু+ৰে=যদুৰে লো+ৰে=লোৰে

মৌ+ৰে=মৌৰে

দি : (১) আধাৰ বুজালে কৰণ কাৰকত দি যোগ হয়। যেনে—

তেওঁ বাটেদি গৈছে। উমৈহতীয়া নাও বামেদি যায়। আকাশেদি এৰোপ্লেন চলে।

(২) কিছুমান বস্তুবাচক বিকল্প শব্দত 'দি' যোগ কৰি ক্ৰিয়াৰ লগত সম্বন্ধ ঘটোৱা হয়। যেনে—

তুমি যি কেইটা টকা দিছা সিদি মোৰ অভাৱ পূৰণ নহ'ব।

সি যিমানখিনি গাখীৰ দিছিল সেইখিনিদি মোৰ কাম হৈ গৈছে। তোমালৈ ৰূপ এশ পঠিয়ালোঁ, সেইদি এই মাহটো চলিবা।

(৩) কিছুমান সম্বন্ধবাচক সংজ্ঞা শব্দৰ পিছতো 'দি' যোগ কৰি ক্ৰিয়াৰ লগত সম্বন্ধ ঘটোৱা হয়। যেনে— বৰুৱাৰ ল'ৰাটো নেজ-কটা; তেনে পোদি বংশ উজ্জ্বল নহয়।

দি-ক ভিন্ন ভাৱে লিখিলে ঠাইত সিদ্ধা ক্ৰিয়াৰ স্পষ্ট প্ৰভাৱ থকা বুলি ধৰিব লাগে। যেনে— বেছি মানুহ দি কামটো শেষ কৰাবা। দহ টকা দি বস্তুটো লবা।

(৪) প্ৰায়বোৰ ব্যক্তিবাচক বিকল্প শব্দৰ পিছত 'ক' যোগ কৰিহে 'দি' যোগ দিয়া হয়। যেনে—মোকদি তোমাৰ কিবা উপকাৰ হ'লে জনাবা।

তেওঁকদি তোমাৰ কাম নহ'ব।

সাধাৰণতে সংজ্ঞাদি শব্দৰ পিছত 'এ' বিভক্তি যোগ দি 'দি' যোগ কৰি কৰণ কাৰক কীৰাৰ নিয়ম। যেনে—

গাধইদি বোজা কঢ়িয়াব পাৰি। পৰিশ্ৰমকাৰী মানুহেদি ভাল কাম হয়।

দ' পানীয়েদি জাহাজ চলে। আজিকালি টকাইদি সকলো হয়।

ধনেদি সকলো কাম কৰিব পাৰি। তুমি কিহেদি ভাত খাইছা?

আজিকালি দিখৌৱেদি জাহাজ নচলে।

মুখেদি কথা ক'লেই নহয়, কামেদি দেখুৱাব লাগে।

'এ', 'ৰে, আৰু 'দি' ভিন্ন অন্যবোৰ বিভক্তি যোগ হ'লে ব্যঞ্জনান্ত শব্দৰ পিছত বিভক্তিৰ আগত সদায় 'অ' বৰ্ণৰ আগম হয়। যেনে—

মানুহ—মানুহক, মানুহলৈ, মানুহৰ, মানুহত

দেশ—দেশক, দেশলৈ, দেশৰ, দেশত

মন—মনক, মনলৈ, মনৰ, মনত

মাত—মাতক, মাতলৈ, মাতৰ, মাতত

অনুস্বাৰ অন্তত থকা শব্দত বিভক্তি যোগ হ'লে ং, ঙ-লৈ ৰূপান্তৰিত হয়।

বং—ৰঙে, ৰঙক, ৰঙেৰে, ৰঙেদি, ৰঙৰ, ৰঙত।

চাং—চাঙে, চাঙক, চাঙেৰে, চাঙেদি, চাঙলৈ, চাঙত।

তলত নাম আৰু সংজ্ঞা শব্দৰ পিছত বিভক্তি যোগ হোৱাৰ তালিকা এখন দিয়া হ'ল।

নাম আৰু সংজ্ঞা শব্দৰ পিচত বিভক্তি যোগ তালিকা ঃ ১

শব্দ	এ	ক	লৈ	ৰে	দি	ৰ	ত
ব্যঞ্জনান্ত মানুহ	মানুহে	মানুহক	মানুহলৈ	মানুহেৰে	মানুহদি, মানুহেদি	মানুহৰ	মানুহত
অকাৰান্ত পাৰ	পাৰই	পাৰক	পাৰলৈ	পাৰৰে	পাৰদি, পাৰইদি	পাৰৰ	পাৰত
আকাৰান্ত ল'ৰা	ল'ৰাই	ল'ৰাক	ল'ৰালৈ	ল'ৰাৰে	ল'ৰাদি, ল'ৰাইদি	ল'ৰাৰ	ল'ৰাত
ইকাৰান্ত সখি	সখিয়ে	সখিক	সখিলৈ	সখিৰে	সখিদি, সখিয়েদি	সখিৰ	সখিত
ঈকা ান্ত নদী	নদীয়ে	নদীক	নদীলৈ	নদীৰে	নদীদি, নদীয়েদি	নদীৰ	নদীত
উকাৰান্ত মধু	মধুৱে	মধুক	মধুলৈ	মধুৰে	মধুদি, মধুইদি	মধুৰ	মধুত
ঊকাৰান্ত ভূ	ভূৱে	ভূক	ভূলৈ	ভূৰে	ভূদি, ভূৱেদি	ভূৰ	ভূত
ঋকাৰান্ত পিতৃ	পিতৃয়ে	পিতৃক	পিতৃলৈ	পিতৃৰে	পিতৃদি, পিতৃয়েদি	পিতৃৰ	পিতৃত
একাৰান্ত হৰে	হৰে	হৰেক	হৰেলৈ	হৰেৰে	হৰেদি	হৰেৰ	হৰেত
ঐকাৰান্ত বাদ্ধৈ	বাদ্ধৈয়ে	বাদ্ধৈক	বাদ্ধৈলৈ	বাদ্ধৈৰে	বাদ্ধৈদি, বাদ্ধৈয়েদি	বাদ্ধৈৰ	বাদ্ধৈত
ওকাৰান্ত লো	লোৱে	লোক	লোলৈ	লোৰে	লোদি লোৱেদি	লোৰ	লোত
ঔকাৰান্ত মৌ	মৌৱে	মৌক	মৌলৈ	মৌৰে	মৌদি মৌৱেদি	মৌৰ	মৌত
অনুস্বাৰান্ত খং	খঙে	খঙক	খঙলৈ	খঙেৰে	খঙেদি	খঙৰ	খঙত

(খ) বিশেষণ শব্দত বিভক্তি যোগ ঃ

সংজ্ঞা আৰু নামবাচক শব্দৰ পিছত যেনে ধৰণে বিভক্তি যোগ হয়, বিশেষণ শব্দৰ পিছতো সেই ধৰণে বিভক্তি যোগ হয়। বিভক্তি যোগ হ'লে বিশেষণ পদ বিশেষ্য বা সংজ্ঞা ৰূপে পৰিগণিত হয়। যেনে—দুষ্ট—দুষ্টই, দুষ্টক, দুষ্টলৈ, দুষ্টৰে, দুষ্টইদি, দুষ্টৰ, দুষ্টত।

টেঙৰ—টেঙৰে, টেঙৰক, টেঙৰলৈ, টেঙৰেৰে, টেঙৰেদি, টেঙৰৰ, টেঙৰত।

(গ) বিকল্প শব্দত বিভক্তি যোগ ঃ

'কি' আৰু 'যি' বস্তুবাচক বিকল্প শব্দত বিভক্তি যোগ হ'লে শব্দৰ পিছত 'হ' আগম হয়। যেনে— একবচনত কি শব্দ কিহ হয় যেনে—কিহে, কিহক, কিহলৈ

যি শব্দ যিহ হয়। যেনে,—যিহে, যিহক, যিহেৰে

এখেত, তেখেত, তেৰা, কোন আৰু যি, কি বস্তুবাচক শব্দৰ বাহিৰে অন্য বিকল্প শব্দত 'এ' বিভক্তি যোগ নহয়। আপুনি, তুমি, মই, তই. সি, ই, যি, কি কোন আদি শব্দৰ পিছত দ্বিতীয়াদি বিভক্তি যোগ হ'লে শব্দবোৰৰ ৰূপ কিছু সলনি হয়।

কোন শব্দ কা হয় যেনে :—কাক, কালৈ, কাৰে, কাকদি
যি " যা " " :—যাক, যালৈ, যাৰে, যাৰ, যাকদি
আপুনি " আপোনা " " :—আপোনাক, আপোনালৈ
তুমি " তোমা " " :—তোমাক, তোমালৈ, তোমাত, তোমাক দি
মই " মো " " :—মোক, মোৰ, মোত, মোৰে
তই " তো " " :—তোক, তোলৈ, তোৰে
সি " তা " " :—তাক, তাৰে, তাৰ, তাকদি, কিন্তু সিদি
ই " ইয়া " " :—ইয়াক, ইয়াৰ, ইয়াত, কিন্তু ইদি

বস্তুবাচক 'এই' শব্দ দ্বিতীয়াদি বিভক্তি যোগত ইয়া হয়। যেনে—ইয়াক, ইয়াৰ, ইয়ালৈ
এখেত, তেখেত, তেৰা আৰু কোন শব্দৰ নাম আৰু সংজ্ঞা শব্দৰ দৰেই ৰূপ হয়। যেনে—

এখেত—এখেতে, এখেতক, এখেতেৰে, এখেতৰ।

তেখেত—তেখেতে, তেখেতক, তেখেতলৈ, তেখেতৰ, তেখেতত।

তেৰা—তেৰাই, তেৰাক, তেৰালৈ, তেৰাৰ, তেৰাত।

কোন—কোনে, কাক, কালৈ, কাৰে, কাৰ, কাত।

এই, তাই, তেওঁ, এওঁ ব্যক্তিবাচক বিকল্প শব্দতো 'এ' বিভক্তি যোগ নহয়। অন্য বিভক্তি যোগ হ'লেও, কোনো পৰিৱৰ্তন নহয়। যেনে—

এই, এইক, এইলৈ, এইৰে, এইদি, এইৰ, এইত। তাই, তাইক, তাইলৈ, তাইৰে, তাইদি, তাইৰ, তাইত। তেওঁ, তেওঁক, তেওঁলৈ, তেওঁৰে, তেওঁৰ, তেওঁত। এওঁ, এওঁক, এওঁৰে, এওঁৰ, এওঁত। কেইটামানত বাদে বিকল্প পদত প্ৰায়ে 'দি' বিভক্তি যোগ নহয়।

ব্যক্তি বাচক ই, সি, যি এই বিকল্প শব্দই বস্তু আৰু স্থানকো নিৰ্দেশ কৰে। যেনে—

ব্যক্তি বুজালে ই, সি যি এই পদৰ বহুবচনত হঁত, বোৰ, বিলাক মখা আদি ব্যৱহাৰ হয়। যেনে—ইহঁতে ভাত খায়। সিবোৰক পইচা লাগে। এইমখাই বৰ কেচ্-কেচাইছে। যিবোৰৰ মাত নাই সিহঁত বোবা। এইবিলাকৰ কোনো কথা নুশুনিবা।

বস্তু বা স্থান নিৰ্দেশ কৰিলে 'হঁত' যোগ নহয়।

বিকল্প শব্দত বিভক্তি যোগৰ তালিকা

শব্দ	এ	ক	লৈ	ৰে	দি	ৰ	ত
মই	মই	মোক	মোলৈ	মোৰে	মোকদি	মোৰ	মোত
তই	তই	তোক	তোলৈ	তোৰে	তোকদি	তোৰ	তোত
সি	সি	তাক	তালৈ	তাৰে	তাকদি	তাৰ	তাত
ই	ই	ইয়াক	ইয়ালৈ	ইয়াৰে	ইয়াকদি	ইয়াৰ	ইয়াত
এই	এই	এইক	এইলৈ	এইৰে	এইকদি	এইৰ	এইত
তাই	তাই	তাইক	তাইলৈ	তাইৰে	তাইকদি	তাইৰ	তাইত
তেওঁ	তেওঁ	তেওঁক	তেওঁলৈ	তেওঁৰে	তেওঁকদি	তেওঁৰ	তেওঁত
তুমি	তুমি	তোমাক	তোমালৈ	তোমাৰে	তোমাকদি	তোমাৰ	তোমাত
আপুনি	আপুনি	আপোনাক	আপোনালৈ	আপোনাৰে	আপোনাকদি	আপোনাৰ	আপোনাত
কোন	কোনে	কাক	কালৈ	কাৰে	কাকদি	কাৰ	কাত
যি	যি	যাক	যালৈ	যাৰে	যাকদি	যাৰ	যাত
কি	কিহে	কিহক	কিহলৈ	কিহেৰে	কিহেদি	কিহৰ	কিহত
যি	যিহে	যিহক	যিহলৈ	যিহেৰে	যিহেদি	যিহৰ	যিহত
এখেত	এখেত	এখেতক	এখেতলৈ	এখেতেৰে	এখেতদি	এখেতৰ	এখেতত
তেৰা	তেৰাই	তেৰাক	তেৰালৈ	তেৰাৰে	তেৰাকদি	তেৰাৰ	তেৰাত

(খ) পুৰণি অসমীয়া ভাষাৰ বিভক্তি-প্রত্যয়ঃ

পুৰণি অসমীয়া সাহিত্যৰাজি কামৰূপী প্রাকৃতত লিখিত হৈছিল। আধুনিক অসমীয়া ভাষা কামৰূপী প্রাকৃতৰে সংস্কৃত ৰূপ।

অসমীয়া সাহিত্যৰ ভঁড়াল পুৰণি কাব্য সাহিত্যেৰে খুন্দ খোৱা। অসমীয়া ভাষা-সাহিত্যৰ আলোচনা কৰিবলৈ গ'লেই পুৰণি সাহিত্য অপৰিহাৰ্য্য ৰূপে আলোচনা কৰাৰ দৰকাৰ হৈ পৰে। অসমীয়া সাহিত্য-প্রেমী আৰু ভাষা-সাহিত্যৰ নিৰীক্ষকসকলে সেই কাৰণেই পুৰণি ভাষা-সাহিত্যৰ গঢ়-গতি কিছু জনাৰ আৱশ্যক।

বিশেষকৈ বিভক্তি প্রত্যয় সমূহৰ বিষয়ে সম্যক জ্ঞান নাথাকিলে পুৰণি সাহিত্যৰাজিৰ সোৱাদ লোৱাত অনেক সময়ত অসুবিধা হয়। সেইবাবে তলত শব্দ বিভক্তিৰ বিষয়ে থূলমূলকৈ লিখা হ'ল।

শব্দ বিভক্তি

পুৰণি অসমীয়া ভাষাত সাধাৰণতে 'এ', 'ক', 'ৰ' 'হন্তে' আৰু 'ত' বিভক্তিৰ চিন হিচাপে পোৱা হয়।

এঃ (ক) কৰ্তা কাৰকত 'এ' যোগ হয়। যেনে—

"সৈন্যৰ মাজত **ভীষ্মে** ৰথাইলেক ৰথ।"

"**বিদুৰে** বোলন্ত আতি শুনন্তে পাগল।"

(খ) অধিকৰণ বুজাবলৈকো 'এ' যোগ কৰা হয়। যেনে—

"পৰৰ ধনৰ **লোভে** বুন্দামাৰ ভৈলো।

স্বভাৱে অন্ধক মই শ্ৰুতিমুণ্ড খাইলো।"

(গ) কৰণ কাৰকতো 'এ' যোগ হয়। যেনে—

"**দিব্যৰত্নে** বিৰচিত মণিক পোৱালে।"

"স্বৰ্ণ **অলঙ্কাৰে** শোভে ষোড়শী ৰূপহী।"

অনেক সময়ত 'এ' যোগ নিদিয়াকৈ কৰ্তা পদ হয়। যেনে—

"**সঞ্জয়** বদতি শুনা নৰেশ্বৰ।"

"প্রাণ ৰাখি **ব্রাহ্মণ** পলাইলা একেশ্বৰে।"

ক (অক) : কৰ্মকাকত 'ক' যোগ হয়। ব্যঞ্জনান্ত শব্দৰ পিছত 'অ' আগম হয়।
যেনে—

"যদি **তাক** ৰক্ষা কৰি দশদিশ পাল।
তথাপি **কৰ্ণক** আবে গ্ৰাসিলেক কাল॥"
"হেন দেখি ক্ৰোধমনে পাছে দ্বিজবৰ।
প্ৰহাৰিলা **পাণ্ডুৱক** বাসবৰ শৰ॥"
"আকাশৰ **চন্দ্ৰক** ধৰিবে হাত মেলে॥"

'ক' যোগ নকৰাকৈও কৰ্মকাৰক হয়। যেনে—
"পাচে যুযুধানে **বাণ** অসংখ্য হানিলা।
দেখি দুৰ্যোধনে **বাণ** সহস্ৰ মাৰিলা॥"
"পাচে হেন বচন বুলিলা মহাবায়।
পবিষ সাদৃশ বাহু ভূমিত পেলাই॥"

হন্তে : অপাদান অৰ্থে 'হন্তে' যোগ হয়। যেনে—
"**ৰথহন্তে** লুটিয়া পৰিলা মহাবায়।"
"**ধনুহন্তে** কোটি কোটি শৰ বাহিৰাইলা।"
কোনো কোনো শব্দত 'ৰ' বা 'ত' যোগ দি হন্তে যোগ কৰা হয়।
যেনে—"**প্ৰভাতৰ হন্তে** ভীম কৰয় সংগ্ৰাম।"
"কাম ক্ৰোধ লোভ মোহ দ্বেষ অহঙ্কাৰ।
তাত হন্তে মানবৰ মনৰ বিকাৰ॥"

ৰ : সম্বন্ধ পদত 'ৰ' যোগ হয়। যেনে—
"**পৰৰ** ধনৰ লোভে বুন্দামাৰ ভৈলো।"
"**আপোনাৰ** সেনাগণ শৰ ফুটি মৰে।"
"**আমাঠৈৰ** পৰাক্ৰম দেখিয়া অৰ্জ্জুন।"
"**জগতৰ** সমস্তয়ে বিচাৰে সম্পদ।
যাৰ হন্তে জগতত মিলয় বিপদ॥"

ত : কৰ্মকাৰক আৰু অধিকৰণ কাৰকত 'ত' যোগ হয়। যেনে—
(অধিকৰণ) "**কুন্তীৰ গৰ্ভত** জাত কৰ্ণ বৃকোদৰ।"
"**হিয়াত** হানিয়া মুষ্টি কৌৰৱ জননী।"

(কৰ্ম) "অৰ্জুনে বিষাদমনে **কৃষ্ণত** কহিলা।"
"বাৰে বাৰে **মোত** কহে ৰজা দুৰ্যোধন।"

ইয়াৰ উপৰি 'ক' বিভক্তিৰ পিছত লাগি, প্ৰতি, লাগিয়া আদি যোগ দি 'কাৰণে' বা 'নিমিত্তে' অৰ্থ প্ৰকাশ কৰা উদ্দিষ্ট কৰ্মপদ কৰা হৈছিল। যেনে—
"**কৌৰৱক প্ৰতি** খেদি গৈলা একেবাৰে।"
"**পুত্ৰসবক লাগি** কান্দে মন্দোদৰী সতী।"
"**অৰ্জুনক লাগি** খেদি আইলা ধনু ধৰি।"
ৰাখিবাক লাগি কাৰো নভৈল শকতি।"
কিসক লাগিয়া বোল হেন মন্দ বাক্য।"

সংস্কৃত 'অত্ৰ' শব্দৰ পৰা অ'ত, অক, অ'লৈ, অকলাগি, এনি, ঐত
তত্ৰ „ „ ত'ত, ত'ক, ত'লৈ, ত'কলাগি, তেনি, তৈত
যত্ৰ „ „ য'ত, য'ক, য'লৈ, য'কলাগি যেনি, যৈত
কুত্ৰ „ „ ক'ত ক'ক ক'লৈ ক'কলাগি, কেনি, কৈত
আদি শব্দ আমাৰ ভাষালৈ আহিছে। কামৰূপী কথ্য ভাষাত এতিয়াও এই বোৰ শব্দৰ ব্যৱহাৰ আছে। এই '**লাগি**' ৰ পৰাই আধুনিক অসমীয়া ভাষাত 'লৈ' বিভক্তি হৈছে। পুৰণি অসমীয়া ভাষাত অত্ৰ, তত্ৰ, যত্ৰ, কুত্ৰ, ঐত, তৈত, যৈত, কৈত আদি শব্দৰ ব্যৱহাৰ হৈছিল।
কোৱা কৈক গৈলা প্ৰাণ অস্কাৰ" (কীৰ্ত্তন)
তৈত স্থানে মুক্তি ভৈলা তাৰ।

পুৰণি অসমীয়া ভাষাত সব, চয়, গণ, বৃন্দ, কুল, ৰাজি, সমূহ মণ্ডলি, বৰ্গ আদি শব্দ যোগ কৰি একবচনৰ শব্দৰ বহুবচন কৰা হৈছিল। বিকল্প শব্দত ঠৈৰ, সাক আৰু সাৰ প্ৰত্যয় যোগ দি বহুবচন কৰাৰ নিয়ম আছিল। যেনে—
ৰাজাসব, মন্ত্ৰীমণ্ডলি, বীৰগণ, ৰথীমহাৰথীবৃন্দ, সেনাচয়, ৰিপুচয়,
প্ৰজাসমূহ, আমাসাৰ আমাঠৈৰ, তোমাসাৰ, তোমাসাক।

চতুৰ্দশ অধ্যায়

প্ৰকৃতি সাধন [৬]

৪০। বচন প্ৰত্যয়

বচন : যাৰ দ্বাৰা সংখ্যাৰ ধাৰণা জন্মে, তাকে বচন বোলে। অসমীয়াত বচন দুটা—**একবচন** আৰু **বহুবচন**।

(ক) **একবচন :** এটাক বুজালে **একবচন** হয়। যেনে : ল'ৰাটো, পুথিখন, ছোৱালীজনী, গছজোপা ইত্যাদি।

(খ) **বহুবচন** :—এটাতকৈ অধিক বুজালে বহুবচন হয়। যেনে : ল'ৰাবোৰ, পুথিবোৰ, ছোৱালীবোৰ, গছবোৰ, ল'ৰাইত, মানুহবিলাক ইত্যাদি।

(গ) **দ্বিবচন :** অসমীয়া ভাষাত দুটাক বুজোৱা শব্দ কেইটামান আছে, সেই কেইটাক **দ্বিবচন** শব্দ বুলিব পাৰি। যেনে : হাল, যোৰ, উভয়, দ্বয়, ভাৰ।

উদাহৰণ—গৰুহাল, পাৰযোৰ, বন্ধুদ্বয়, উভয়তীৰ, খৰিভাৰ।

নামবাচক শব্দবোৰ সদায় একবচনৰ হয়। যেনে : ৰাম, সীতা, অমল, সুমথিৰা।

সংজ্ঞা আৰু জাতিবাচক শব্দবোৰ একবচন আৰু বহুবচন উভয় ৰকমে ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰি। যেনে :

মই **পৰ্বত** দেখিছো। (এটা বা বেছি হ'ব পাৰে)

গৰুৰ গাখীৰ উপকাৰী। (একবচন বা বহুবচন হ'ব পাৰে)

মাছ আমাৰ খাদ্য। (একবচন বা বহুবচন)

(১) **একবচন বুজোৱা প্ৰত্যয়**

সঠিকভাৱে এটাক বুজাবলৈ 'এক' সংখ্যাবাচক শব্দ আৰু কিছুমান শব্দাংশ যোগ কৰা হয়। এই শব্দাংশবোৰক **একবচন প্ৰত্যয়** বুলিব পাৰি।

এই প্ৰত্যয়বোৰৰ অৰ্থ আছে। সেই কাৰণে ইহঁতক **সাৰ্থিক** প্ৰত্যয় বোলা হয়। কেইটামান এনে শব্দাংশ বা প্ৰত্যয় প্ৰাতিপাদিক হৈ ব্যৱহাৰ হ'ব পাৰে। জন, খন, চটা, চলা ইত্যাদি।

সাৰ্থিক প্ৰত্যয়বোৰ কিছুমান আকৃতিবাচক, কিছুমান লিঙ্গাৰ্থক, কিছুমান পৰিমাণ বাচক, কিছুমান সংখ্যাবাচক।

কোনো কোনোৱে এই প্ৰত্যয় সমূহক নিৰ্দেশক প্ৰত্যয় বুলি কয়।

৺হেমচন্দ্ৰ বৰুৱাদেৱে উপশব্দ বুলি কৈছে।

(১) **টো :** সাধাৰণ অৰ্থত ব্যক্তি, প্ৰাণী, গোটা বস্তু বুজাবলৈ 'টো' ব্যৱহাৰ কৰা হয়। যেনে : ল'ৰাটো, মানুহটো, চৰাইটো, গৰুটো, কঠালটো, বেলিটো, চকুটো, কলমটো, শিয়ালটো ইত্যাদি।

(২) **খন :** বহল আৰু চেপেটা অৰ্থ বুজাবলৈ 'খন' ব্যৱহাৰ হয়। যেনে— পুথিখন, গাঁওখন, কাপোৰখন, চোতালখন, কোৰখন, দাখন।

বিস্তৃত অৰ্থতো খন ব্যৱহাৰ হয়। যেনে : সভাখন, বিয়াখন, কাণ্ডখন। কেতিয়াবা কেতিয়াবা বহুবচনতো 'খন' যোগ হয়।

যেনে : মানুহখনে গোলমাল কৰিছে।
ল'ৰাখনে হাই-উৰুমি কৰি আছে।

(৩) **ডৰা :** চাৰিসীমা যুক্ত ভূমি বুজোৱা শব্দৰ পিছত 'ডৰা' ব্যৱহাৰ হয়। শাকনিডৰা, মাটিডৰা।

(৪) **চিটা :** দীঘলীয়া ধৰণৰ ভূমি বুজোৱা শব্দৰ পিছত 'চিটা' ব্যৱহাৰ হয়। যেনে : মাটিচিটা।

(৫) **জন, জনী :** ব্যক্তি বুজোৱা শব্দৰ পিছত মতাক বুজাবলৈ 'জন' আৰু তিৰোতাক বুজাবলৈ 'জনী' ব্যৱহাৰ হয়। যেনে : ৰজাজন, পুৰুষজন, মানুহজন, ল'ৰাজন, শিক্ষকজন, ৰাণীজনী, তিৰোতাজনী, মানুহজনী, ছোৱালীজনী, কন্যাজনী।

স্ত্ৰীলিঙ্গ বুজাবলৈ প্ৰাণীবাচক শব্দৰ পিছতো একবচনত জনী ব্যৱহাৰ হয়। যেনে : গৰুজনী, ছাগলীজনী, কাউৰীজনী।

(৬) **জনা :** সন্মান দেখুৱাবলৈ ব্যক্তিবোধক শব্দৰ পিছত উভয় লিঙ্গতে 'জনা' ব্যৱহাৰ হয় :—ৰজাজনা, গোসাঁইজনা।

(৭) **গৰাকী :** সন্মানাৰ্থত ব্যক্তিবোধক শব্দৰ পাছত 'গৰাকী' পুৰুষ স্ত্ৰী উভয়তে ব্যৱহাৰ হয়। যেনে : পুৰুষগৰাকী, নাৰীগৰাকী, তিৰোতাগৰাকী, মহিলাগৰাকী, শিক্ষকগৰাকী।

বিশেষণ পদক বিশেষ্য ৰূপে ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ এক বচনত 'জন', 'জনা', 'জনী', 'গৰাকী' আদি কথা যোগ কৰা হয়। যেনে : যোৱাজন, চলাজনা, বগীজনী, বিদুষী-গৰাকী, পণ্ডিতজনা।

বিকল্প শব্দৰ পাছত 'জন', 'জনা', 'জনী', আৰু 'গৰাকী', কথা যোগ হৈ একবচনৰ বিশেষক প্ৰাতিপদিক হয়। যেনে : সিজনা গোসাঁই, সেইজন পুৰুষ, এইজনী ছোৱালী, ইগৰাকী মহিলা, যি গৰাকীয়ে কথা কৈ আছে তেওঁ মোৰ মাহী।

(৮) **খিলা :** গছৰ পাত বা তেনে ধৰণৰ পাতল আৰু বহল বস্তু বুজাবলৈ একবচনত 'খিলা' ব্যৱহাৰ কৰা হয়। যেনে : পাতখিলা, কাকতখিলা, পাণখিলা।

(৯) চটা
(১০) চলা
(১১) পাট
চেপেটা আৰু দীঘলীয়া অৰ্থত 'চটা' 'চলা' আৰু 'পাট' ব্যৱহাৰ হৈ একবচন শব্দ হয়। যেনে : বাকলিচটা, কাঠচলা, তক্তাচটা, বঠাপাট, যাঠীপাট, সেইপাট।

নিন্দাৰ্থত মানুহ বুজোৱা শব্দৰ পিছতো একবচনত 'পাট' ব্যৱহাৰ হয়। যেনে : ল'ৰাপাট, সেইপাট।

(১২) **ডাল :** গোটা, সৰু, অথচ দীঘল এনে অৰ্থত 'ডাল' যোগ হৈ একবচন বুজায় যেনে—মাৰিডাল, বেতডাল, বছীডাল, থাগৰিডাল, সেইডাল, এছাৰিডাল, বটীয়াডাল, সূতাডাল, সেইডাল।

নিন্দাৰ্থত মানুহ বুজোৱা শব্দৰ পিছত 'ডাল' যোগ হৈ একবচনৰ শব্দ হয়। যেনে—ল'ৰাডাল, পুৰুষডাল।

(১৩) **ডোখৰ টুকুৰা, চপৰা, লদা :** বস্তুৰ খণ্ড-একক বুজাবলৈ 'ডোখৰ', 'টুকুৰা', 'চপৰা', 'লদা' আদি ব্যৱহাৰ হয়।

মাটিডোখৰ, মঙহডোখৰ, মাটিচপৰা, কাঠটুকুৰা, গোবৰলদা, মাটিলদা।

(১৪) **জোপা :** জোপোহা অৰ্থত গছ বুজোৱা শব্দৰ পিছত জোপা যোগ হৈ একবচনৰ শব্দ হয়। যেনে : ফুলজোপা, আমজোপা।

(১৫) **টোপ, টোপা :** পনীয়া বস্তুৰ একক বুজাবলৈ টোপ, টোপা ব্যৱহাৰ কৰা হয়। যেনে—পানীটোপ, গাখীৰটোপা।

(১৬) সমষ্টিবাচক একক বুজাবলৈ মুঠা, কোঁচা, কন্ধা, টাৰ, গছ, চুপা, চুপি, সোপা আদি কথা যোগ কৰি লোৱা হয়। যেনে—

খেৰমুঠা, চুলিকোঁচা, থৰিকন্ধা, চুলিটাৰ, সূতাগছ, শলিতাগছ, কলচুপি, কুঁহিয়াৰচুপা, জাবৰসোপা, কাপোৰসোপা।

(১৭) **কণ, ফেৰা :** পৰিমাণ একক বুজাবলৈ 'কণ' আৰু 'ফেৰা' যোগ হয়। যেনে—লোণকণ, চুণফেৰা সোণকণ, চেনিকণ, গুৰফেৰা।

মৰমত ব্যক্তিবাচক শব্দৰ পিছতো কণ ব্যৱহাৰ হয়। যেনে—ল'ৰাকণ, পোৱালিকণ, তেনে অৰ্থতে অতি মৰমত 'কণি' আৰু 'ফেৰি' ব্যৱহাৰ হয়। যেনে—ছোৱালীকণি, সোণফেৰি।

"ৰাতিপুৱা হ'ল উঠা সোণফেৰি,
উঠা গিৰিসাই চাৰি-পাটী এৰি"।

সেইদৰে সোণকণি, চেনিফেৰি, মৌকণি, মৌফেৰি ইত্যাদি।

(১৮) **খৰ, খৰা :** দীঘল লেহুকা অৰ্থত একবচন বুজাবলৈ 'খৰ', 'খৰা', ব্যৱহাৰ হয়। যেনে—বটীয়াখৰা, সাপখৰা, সূতাখৰ, সাপখৰ।

(১৯) **টা :** সংখ্যা বাচক শব্দৰ পাছত উভয় বচনতে গোটা বস্তু বুজাবলৈ 'টা' যোগ হয়। যেনে—এটা, দুটা, কুৰিটা ইত্যাদি।

(২০) সমষ্টিবাচক একক হিচাপে বস্তু বুজাবলৈ বস্তু থোৱা পাত্ৰ বা স্থানৰ নাম যোগ হয়। যেনে—ধানপাচি, চাউলদোণ, চাউলকঠা, পানীকলহ, গাখীৰচুঙা, চাউলমুঠা, ভাতমুঠি, লোণটোপলা, কাপোৰবাকচ, থৰি কন্ধা, ধান মুঠা কলআখি, কলথোক।

(২১) সৰু অথবা মৰমতে ক'বলৈ সেই একেবোৰ অৰ্থতে একবচনত টা, টো,-ৰ ঠাইত 'টি'; 'খন'ৰ ঠাইত 'খনি'; 'চলা'ৰ ঠাইত 'চলি'; 'টোপা'ৰ ঠাইত 'টুপি'; 'কণৰ' ঠাইত 'কণি'; 'ডাল'ৰ ঠাইত 'ডালি'; 'গছ'ৰ ঠাইত 'গছি'; 'জোপা'ৰ ঠাইত 'জুপি', 'ডোখৰ'ৰ ঠাইত 'ডুখৰি' ব্যৱহাৰ হয়। যেনে—ল'ৰাটি, ভাইটি, ভনীটি, নাওখনি, কাঠচলি, পানীটুপি, লতা ডালি, সূতাগছি, তামোলজুপি, ঠাইডুখৰি সোণ-কণি সেইদৰে চাউলকঠি ধানমুঠি ইত্যাদি।

(২২) নিৰ্দেশক প্ৰত্যয় যোগ হোৱাৰ পিছত সংজ্ঞা শব্দৰ পিছত যোগ হোৱাৰ দৰেই বিভক্তি প্ৰত্যয় যোগ হয়। যেনে—

ল'ৰাটিয়ে, ল'ৰাটিক, ল'ৰাটিৰে, ল'ৰাটিদি, ল'ৰাটিলৈ, ল'ৰাটিৰ, ল'ৰাটিত, লোণকণেৰে, কাঠচলাত, পোৱালিকণক ইত্যাদি।

(২) বহুবচনৰ প্ৰত্যয় :

বহুত বুজাবলৈ নাম, সংজ্ঞা, বিশেষক আৰু বিকল্প শব্দৰ পিছত কিছুমান প্ৰত্যয় যোগ হয়। সেইবোৰক বহুবচন প্ৰত্যয় বোলা হয়। যেনে—হঁত, বোৰ, বিলাক, লোক, সকল।

(১) ব্যক্তি বুজোৱা শব্দৰ পিছত অনাদৰত 'হঁত' যোগ হৈ বহুবচন হয়। যেনে—ল'ৰাহঁত, মানুহহঁত, ল'ৰা-ছোৱালীহঁত, তাইহঁত, তহঁত, সিহঁত, ইহঁত।

'হঁত' সম্ভ্ৰম আৰু আদৰতো ব্যৱহাৰ কৰা হয়। যেনে—

দেউতাহঁত, ভাইহঁত, দদাইদেউহঁত, বাইদেউহঁত।

(২) গৰু, বান্দৰ, কুকুৰ আদি শব্দৰ পিছত হঁত যোগ কৰিলে ব্যক্তিবোধক বহুবচন বুজোৱাৰ উপৰি গালি পৰা অৰ্থ বুজায়। যেনে—এই গৰুহঁতে একো বুজিব নোৱাৰে।

বান্দৰহঁত। কি কাৰণে চিঞৰ-বাখৰ লগাইছ ?

মই কুকুৰহঁতক বিশ্বাস নকৰোঁ।

(৩) বহুবচন বুজাবলৈ অনাদৰত বোৰ, মখা, খান, দিয়েক, চেৰেক, জাক, সোপা আদি ব্যৱহাৰ হয়। যেনে—

মানুহবোৰ, ল'ৰামখা, মানুহখান, ছোৱালীমখা, ল'ৰাজাক, চৰাইজাক, কামীচেৰেক, ল'ৰাদিয়েক, সিবোৰ, যিবোৰ, সৌবোৰ, সেইবোৰ, সেইসোপা, ল'ৰাসোপা।

(৪) আদৰ আৰু সন্মান বুজাবলৈ ব্যক্তিবাচক শব্দৰ পিছত 'বিলাক' আৰু 'সকল' যোগ হয়। যেনে—ৰজাসকল, মানুহবিলাক ছাত্ৰসকল, আইসকল, ভাইসকল, শিক্ষকসকল।

(৫) ব্যক্তিবাচক বিকল্প শব্দৰ বহুবচন কৰিবলৈ আদৰ আৰু সম্ভ্ৰম অৰ্থত 'লোক' আৰু 'সকল' কথাৰ যোগ হয়। যেনে—

তেওঁ—তেওঁলোক, আপুনি—আপোনালোক, তেৰা—তেৰাসকল, তেখেত—তেখেতসকল, এখেত—এখেতসকল।

(৬) সংখ্যাবাচক শব্দৰ যোগত বহুবচনতো 'টা' আৰু 'টি' যোগ হয়। যেনে—দহোটা ল'ৰা, গৰু তিনিটা, ল'ৰা দহজন।

(৭) বহুবচনত উভয়লিঙ্গ সংখ্যাবাচক পদৰ পাছত 'টা' আৰু 'টি' যোগ হয়। যেনে—ল'ৰা-ছোৱালী ছটা, মতা-মাইকী চাৰিটা ল'ৰা-ছোৱালী তিনিটা, ছুটি পখী।

(৮) যি, সি, কি, ই আদি বিকল্প শব্দৰ পিছত মান যোগ কৰি অনিৰ্দিষ্ট বহুবচনৰ শব্দ তৈয়াৰ কৰা হয়। যেনে—যি—যিমান, সি—সিমান, কি—কিমান, ই—ইমান। তিমান শব্দ পৰিমাণ ৰাচক সিমান শব্দৰ অনুৰূপ।

(৯) অৰ্থভেদে 'ই', 'সি', 'যি' শব্দৰ বহুবচন ভিন ভিন হয়। যেনে—ই-ইহঁত (তুচ্ছাৰ্থত ব্যক্তিবোধক)

ই-ইহঁত (ব্যক্তিবোধক তুচ্ছাৰ্থত)
ইবোৰ (ব্যক্তি আৰু বস্তুবোধক-সাধাৰণ অৰ্থত)
ইবিলাক (ব্যক্তিবাচক মান্যাৰ্থত আৰু বস্তুবোধক)
ইসকল (ব্যক্তিবাচক সম্ভ্ৰমাৰ্থত)
সি-সিহঁত (ব্যক্তিবোধক-তুচ্ছাৰ্থত)
সিবোৰ (ব্যক্তি আৰু বস্তুবোধক-সাধাৰণ অৰ্থত)
সিবিলাক (ব্যক্তিবোধক-মান্যাৰ্থত আৰু বস্তুবোধক)

সিসকল (ব্যক্তিবোধক সম্ভ্ৰমত)
যি-যিবোৰ (ব্যক্তি আৰু বস্তুবোধক, সাধাৰণ অৰ্থত)
যিবিলাক (ব্যক্তিবাচক মান্যাৰ্থত আৰু বস্তুবাচক)
যিসকল (ব্যক্তিবাচক সম্ভ্ৰমাৰ্থত)

(১০) 'মান' শব্দ যোগ কৰি কৰা বহুবচন পদ কৰিলে কেতিয়াবা সংখ্যাল্পতাহে নিৰ্দেশ কৰে। যেনে :

ল'ৰা **কেইটা** আহিছিল (সকলো কেইটা)
ল'ৰা **কেইটামান** আহিছিল (সকলো কেইটা নহ'বও পাৰে)
মোক টকা **কেইটাৰ** আৱশ্যক। (নিৰ্দিষ্ট সংখ্যা সকলো কেইটা)
মোক **টকা কেইটামানৰ** আৱশ্যক। (বহুত সংখ্যাৰ কেইটামান)।

(১১) 'কেই' শব্দত 'বা' আৰু তাৰ পিছত টা খন, জন, আদি নিৰ্দেশক প্ৰত্যেয় যোগ হ'লেও বহুবচনৰ বহুবচন শব্দ হয়। যেনে—কেইবাটা, কেইবাজন, কেইবাখন, কেইবাভাল ইত্যাদি।

(১২) চেৰেক দিয়েক আৰু তিয়েক শব্দৰ যোগতো বহুবচনৰ শব্দ তৈয়াৰ হয়। যেনে—জনচেৰেক, জনদিয়েক, দিনতিয়েক।

{ চেৰেক, দিয়েক আৰু তিয়েক শব্দ চাৰি, দুই আৰু তিনি শব্দৰ পাছত 'মানবোধক' 'এক' শব্দ যোগ হৈ তৈয়াৰ হৈছে। 'এক' ইয়াত অনিৰ্দেশক প্ৰত্যয় ৰূপে ব্যৱহাৰ হৈছে।

যেনে—	চাৰি + এক = চেৰেক ;	দিনচেৰেক = চাৰিদিনমান।
	দুই + এক = দিয়েক ;	জনদিয়েক = দুই এজন বা দুজনমান।
	তিনি + এক = তিয়েক ;	দিনতিয়েক = তিনিদিনমান।

(১৩) ভাষাৰ বৈশিষ্ট্য আৰু অৰ্থৰ মহিমা প্ৰকাশ কৰিবলৈ বহুবচনৰ পদ একবচনত ব্যৱহাৰ কৰা হয়।

যেনে : "দেউতা, **আপোনালোকৰ** দৰে দেশ-হিতৈষী পুৰুষলৈ **আমাৰ** শ্ৰদ্ধা-ভক্তি অসীম।" ইয়াত 'আপোনালোক' আৰু 'আমাৰ' শব্দ দুটিয়ে মুকলি, উদাৰ, নম্ৰ অৰ্থত ব্যৱহাৰ হৈছে। "আপোনাৰ দৰে দেশহিতৈষী পুৰুষলৈ মোৰ শ্ৰদ্ধা ভক্তি অসীম।" বুলি ক'লে অৰ্থ সঙ্কীৰ্ণ হৈ পৰে, বিনম্ৰ ভাব কমে। কথাষাৰ কিন্তু বিনম্ৰ ভাবৰ।

আৰু যেনে : "**আমাৰ দৰে** দুখীয়া লোকক কোনে দয়া কৰিব, দেউতা।" এইষাৰো বিনম্ৰভাৱে কোৱা দুখ প্ৰকাশক কথা। তাক মোৰদৰে বুলি কোৱাহেঁতেন অহঙ্কাৰৰ চেকা এটা থাকিলহেঁতেন ; "মোৰ দৰে বীৰপুৰুষ জগতত নাই" বুলি ক'লে কথাষাৰ যথাৰ্থক হয়।

আৰু যেনে : "মই যেনিবা স্বামীৰ কথা নকওঁ বেই, **ইবিলাকৰ** নো কি হৈছে? গুচি বা নাযায় কিয়?" এই বাক্যটিতো 'ইবিলাক' শব্দ ইঙ্গিত ধৰ্মী হিচাপে একবচনৰ সলনি বহুবচন হৈ বহিছে।

অসমীয়া তিৰোতাই সন্মানেৰ কথা কওঁতে একবচনত বহুবচনৰ শব্দ ব্যৱহাৰ কৰি, তৃতীয় পুৰুষত উক্তি কৰে।

যেনে : গাঁৱৰ সকলো মানুহ মাছলৈ গৈছে, **আমাৰ** নো নাযায় কিয়? ইয়াত 'মোৰ স্বামী'ৰ সলনি 'আমাৰ' বুলি কোৱা হৈছে। ই অতি উৎকৃষ্ট ব্যৱহাৰ।

(১৪) উচ্চ স্তৰৰ ভাষা—য'ত সংস্কৃত তৎসম শব্দ বেছি ব্যৱহাৰ হয়, তাত বৃন্দ, মণ্ডলি, বৰ্গ, চয়, কুল, ৰাজি, পুঞ্জ, শ্ৰেণী, মালা, সমূহ, ৰাশি, পাল আদি কথাৰ যোগত বহুবচন কৰা হয়। যেনে—

ছাত্ৰ—ছাত্ৰবৃন্দ, ৰিপু—ৰিপুচয়, পণ্ডিত—পণ্ডিতমণ্ডলি, মিত্ৰ—মিত্ৰবৰ্গ, মৃগ—মৃগকুল, পুষ্প—পুষ্পৰাজি, তাৰকা—তাৰকাৰাশি, দ্বীপ—দ্বীপপুঞ্জ, পৰ্বত—পৰ্বতশ্ৰেণী, পৰ্বত—পৰ্বতমালা, পঙ্গ—পঙ্গপাল।

(১৫) এক ভিন্ন অন্য সংখ্যাবাচক শব্দ আগত থাকিলে সংজ্ঞা শব্দক বহুবচনৰ বুলি ধৰিব লাগে। যেনে—দহ টকা, সাত দোণ, তেৰ বছৰ।

(১৬) এক ভিন্ন সংখ্যাবাচক শব্দত টা, টি, জন, খন, গৰাকী আদি যোগ কৰিলেও বহুবচন হয়। যেনে—সাতোটা, নটি, বাৰটা। তিনিজন, সাতখন, পাঁচগৰাকী।

(১৭) মই আৰু সি বিকল্প শব্দৰ বহুবচনত অন্য শব্দ হয়। তাক **ৰূপান্তৰিত বহুবচন** বুলিব পাৰি। যেনে—মই—আমি, সি—তাহাঁত।

(১৮) সম্ভ্ৰম আৰু নম্ৰতা দেখুৱাবলৈ অনেক সময়ত একবচনতো বহুবচন ব্যৱহাৰ হয়। যেনে—

আমি (মই) আপোনালোকৰ (আপোনাৰ) দয়াতে প্ৰৱৰ্তি আছোঁ।

"তেৰাই দয়া নকৰিলে আমাৰ (মোৰ) নো কি ক্ষমতা আছে—জীয়াই থাকিবলৈ।"

"মই স্বামীৰ কথা নকওঁ, ইবিলাকৰ (আপোনাৰ) বা কি হৈছে? গুচি বা নাযায় কিয়?"

(১৯) সংজ্ঞা বা বিশেষণ শব্দ দুবাৰ উক্ত হ'লে পিছত থকা সংজ্ঞা শব্দ বহুবচনৰ বুলি ধৰিব লাগে। যেনে—বৰ বৰ মানুহৰ বৰ বৰ কথা। ঘৰে ঘৰে চাকি জ্বলাইছে। হাতে হাতে কলম লোৱা। গছে গছে ফুল, ফুলে ফুলে ভোমোৰা।

কিন্তু দুবাৰ উক্ত হৈ ক্ৰিয়া বিশেষণ হ'লে পিছত থকা সংজ্ঞা শব্দৰ বহুবচন নহয়। যেনে—হাতে হাতে ফল পাবা।

(২০) অৰ্থৰ প্ৰতি লক্ষ্য কৰি বহুবচন চিন নাথাকিলেও বহুবচন বুলি ধৰিব পাৰি। যেনে—হাবিত গছ আছে। (বহুত গছ)।

ভাওনা চাবলৈ মানুহ (বহুবচন) আহিছে।

(২১) একবচনৰ শব্দৰ পিছত বিভক্তি যোগ হোৱাৰ দৰে বহুবচন শব্দতো বচন প্ৰত্যয়ৰ পাছত বিভক্তি যোগ হয়। বিভক্তি প্ৰত্যয় যোগ হোৱাৰ নিয়ম আগৰ নিচিনা। বহুবচনৰ শব্দত বিভক্তি যোগ হোৱাৰ বিভিন্ন ৰূপৰ বাবে ১৬৭ পৃষ্ঠা চাওক।

(৩) বহুবচনৰ বহুবচন

(১) অসমীয়া ভাষাত বহুবচনৰ বহুবচন পদ সচৰাচৰ ব্যৱহাৰ হয়। যেনে :

একবচন	বহুবচন	বহুবচনৰ বহুবচন
যি	যিমান	যিমানবোৰ, যিমান বিলাক
কি	কিমান	কিমানবোৰ, কিমান বিলাক
ই	ইমান	ইমানবোৰ, ইমান বিলাক
সি	সিমান	সিমানবোৰ, সিমান বিলাক

উদাহৰণ—(ক) তুমি **যিমানবোৰ** খবৰ দিলা সেইবোৰ মোৰ মনতে নাথাকিব।

(খ) **ইমানটিহঁত** বস্তুখিনি নিব নোৱাৰিবা নেকি?

(গ) **কিমানবোৰ** ল'ৰা পঢ়ুৱালোঁ, ইহঁতৰ দৰে অমনোযোগী ল'ৰা পোৱা নাছিলোঁ।

(২) অনুপযুক্ত, অসমৰ্থ অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিবলৈ আমি, তহঁত, সিহঁত, এইহঁত আদি বহুবচনৰ পদৰ বহুবচন হয়।

যেনে : (ক) যি কামত আপোনালোক কৃতকাৰ্য্য হ'ব নোৱাৰিলে সেই কামত **আমিবোৰে** কি কৰিব পাৰিম।

(খ) আমি যুঁজ-বাগৰ কৰি একো কৰিব নোৱাৰিলোঁ, **তহঁতবোৰে** কিবা কৰিব পাৰিবি জানো?

(গ) পুৰুষবোৰে একোকে কৰিব নোৱাৰিলে, **তাইহঁতবোৰে** কিনো কৰিব?

ওপৰৰ বাক্য কেইটাত থকা আমিবোৰে মানে আমাৰ নিচিনা অসাঠন বোৰে, তহঁতবোৰে মানে তহঁতৰ নিচিনা অকামিলাবোৰে আৰু তাইহঁতবোৰে মানে তাইহঁতৰ দৰে কামৰ আ-ভু একো নোপোৱাবোৰে আদি অৰ্থ হৈছে।

নিজকে সৰুটি যেন দেখুৱাবলৈ আমি পদক 'আমালোক' বুলি লিখা বা কোৱা হয়। যেনে : **আমালোক** আপোনালোকৰ অনুগ্ৰহপ্ৰাৰ্থী। **আমালোকৰ** শকতি সম্বল একো নাই।

(৩) 'সকল' এটা বহুবচন বুজোৱা শব্দ। তাতো অতিশয় অৰ্থত বোৰ, বিলাক যোগ দি বহুবচনৰ বহুবচন কৰিব পাৰি। যেনে :

(ক) তুমি **সকলোবোৰ** কথা ভাবি-চিন্তি উত্তৰ দিবা।

(খ) **সকলোবিলাক** উপদেশ তোমাৰ বাবে উপকাৰী।

(৪) বহু, বেছি, বৰ আদি সংখ্যাবোধক বিশেষণ পদৰ যোগতো বহুবচনৰ বহুবচন পদ হয়। যেনে :

সি বেছি বেছি কথা কয়।
সি **বৰ** বেছি কথা কয়।
কাৰবাৰ কৰিবলৈ **বহু বেছি** টকাৰ দৰ্কাৰ।
সি অতি বেছি কথা কয়।

(৫) **'বাইজ'** এটা বহুবচনৰ পদ। বিনয় অথবা তাচ্ছিল্য প্ৰকাশ কৰিবলৈ সকল বা বোৰ ব্যৱহাৰ কৰা হয়। তেতিয়া সি বহুবচনৰ বহুবচন প্ৰকাশ কৰে।

যেনে : বাইজ, আমাৰ দায়-দোষ মৰিষণ কৰিব।
বাইজসকল, আমাৰ দায়-দোষ মৰিষণ কৰিব। (বিনয়)
আৰক্ষী বাহিনী অহা গম পাই বাইজ নিফুট মাৰিলে।
আৰক্ষী বাহিনীৰ কথা শুনি **বাইজবোৰ** যেনি তেনি ফৰিং ছিটিকা দিলে।
তুচ্ছ (তাচ্ছিল্য)

কিন্তু বাইজ শব্দৰ আগত আন সম্মানিত পদ থাকিলে সকল বা বোৰ যোগ নহয়। যেনে : সমবেত বাইজ, সেৱাৰ ধণী বাইজ, সাহিত্য সেৱী বাইজ, ভক্তপ্ৰাণ বাইজ ইত্যাদি।

বহুবচনৰ পদত বিভক্তি যোগ

এক বচন	বহুবচন	এ (ই, য়ে, ৱে)	ক-অক	লৈ-অলৈ	ৰে-এৰে	দি	ৰ-অৰ	ত-অত
ল'ৰা	ল'ৰাহঁত	ল'ৰাহঁতে	ল'ৰাহঁতক	ল'ৰাহঁতলৈ	ল'ৰাহঁতেৰে	ল'ৰাহঁতেদি	ল'ৰাহঁতৰ	ল'ৰাহঁতত
গছ	গছবোৰ	গছবোৰে	গছবোৰক	গছবোৰলৈ	গছবোৰেৰে	গছবোৰেদি	গছবোৰৰ	গছবোৰত
ডেকা	ডেকাসকল	ডেকাসকলে	ডেকাসকলক	ডেকাসকললৈ	ডেকাসকলেৰে	ডেকাসকলেদি	ডেকাসকলৰ	ডেকাসকলত
মানুহ	মানুহবিলাক	মানুহবিলাকে	মানুহবিলাকক	মানুহবিলাকলৈ	মানুহবিলাকেৰে	মানুহবিলাকেদি	মানুহবিলাকৰ	মানুহবিলাকত
গৰু	গৰুমখা	গৰুমখাই	গৰুমখাক	গৰুমখালৈ	গৰুমখাৰে	গৰুমখাইদি	গৰুমখাৰ	গৰুমখাত
মই	আমি	আমি	আমাক	আমালৈ	আমাৰে	আমাকদি	আমাৰ	আমাত
সি	সিহঁত	সিহঁতে	সিহঁতক	সিহঁতলৈ	সিহঁতেৰে	সিহঁতেদি	সিহঁতৰ	সিহঁতত
তুমি	তোমালোক	তোমালোকে	তোমালোকক	তোমালোকলৈ	তোমালোকেৰে	তোমালোকেদি	তোমালোকৰ	তোমালোকত
তই	তহঁত	তহঁতে	তহঁতক	তহঁতলৈ	তহঁতেৰে	তহঁতেদি	তহঁতৰ	তহঁতত
বন্ধু	বন্ধুবৰ্গ	বন্ধুবৰ্গই	বন্ধুবৰ্গক	বন্ধুবৰ্গলৈ	বন্ধুবৰ্গেৰে	বন্ধুবৰ্গইদি	বন্ধুবৰ্গৰ	বন্ধুবৰ্গত
পুষ্প	পুষ্পৰাশি	পুষ্পৰাশিয়ে	পুষ্পৰাশিক	পুষ্পৰাশিলৈ	পুষ্পৰাশিৰে	পুষ্পৰাশিদি	পুষ্পৰাশিৰ	পুষ্পৰাশিত
ছাত্ৰ	ছাত্ৰবৃন্দ	ছাত্ৰবৃন্দই	ছাত্ৰবৃন্দক	ছাত্ৰবৃন্দলৈ	ছাত্ৰবৃন্দেৰে	ছাত্ৰবৃন্দইদি	ছাত্ৰবৃন্দৰ	ছাত্ৰবৃন্দত
বিপু	বিপুচয়	বিপুচয়ে	বিপুচয়ক	বিপুচয়লৈ	বিপুচয়েৰে	বিপুচয়েদি	বিপুচয়ৰ	বিপুচয়ত
কিছু	কিছুমান	কিছুমানে	কিছুমানক	কিছুমানলৈ	কিছুমানেৰে	কিছুমানেদি	কিছুমানৰ	কিছুমানত

(৪) কামৰূপী বহুবচনৰ প্ৰত্যয়

কামৰূপী উপভাষাত বহুবচন বুজাবলৈ 'গিলা' 'গিলাখেন'. সম্বন্ধ বাচক শব্দৰ পাছত হুণ, অঁাহা আৰু ঠেৰ যোগ কৰা হয়। যেনে—

আমি ৰভা-তল পোৱাৰ আগতে ৰভা-ঘৰত মানুহগিলা বহি আছিল। সেইগিলাখেন মানুহ ওচৰৰ গাঁৱৰপৰা আহিছিল। আমাৰ মামাঠেৰ ঘৰ তেজপুৰত। মামাঅঁাহাৰ ঘৰ বিয়া ঘৰ যেন লাগিছিল। বহু ঠাইৰ মানুহ তাতে গৈ ভাত-পানী খাইছিল।

প্ৰথমাৰ বহুবচনত 'অঁাহা' 'আহুন' হয়। আৰু একবচনত 'হুন' ব্যৱহাৰ হয়। যেনে—মামাঅঁাহাৰ ঘৰ বৰপেটাত।

মামাহুনে এখন চিঠি দিছে। মামাহুনাৰ চিঠিৰ পৰা জানিব পৰিছোঁ, মামীহুনাৰ হেনো জৰ হৈছে। বাইআহুন মামীহুনাৰ খবৰ কৰিবলৈ গৈছে।

'গিলা'ৰ পৰা আধুনিক অসমীয়া ভাষাত 'বিলাক' আৰু 'হুন'ৰ পৰা হঁত হ'ব পাৰে।

———

পঞ্চদশ অধ্যায়

পদ প্ৰকৰণ

৪১। পদ প্ৰকৰণ

(i) বাক্য :—সম্পূৰ্ণ অৰ্থ প্ৰকাশক একোটা কথাই লিখিত ৰূপত একোটা **বাক্য**। অৰ্থাৎ যি কথাই পূৰ্ণ অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিব পাৰে, লিখিত ৰূপত তাকে বাক্য বোলে। যেনে—

(১) অমলে পুথি পঢ়িছে।

(২) বিমলাই ভাত ৰান্ধিছে।

(৩) পুৱকালে সূৰ্য্য উদয় হয়।

(৪) ধাননি পথাৰত বনৰীয়া হাতী ওলাই ধানবোৰ খাই মহটিয়াই নষ্ট কৰিবলৈ ধৰিছে।

(৫) দেউতাই গালি পাৰি থকা আৰু মাই হকা বধা কৰি থকা মই টোপনিৰ ভাও জুৰি শুই শুই শুনি আছিলোঁ।

বাক্যবোৰ বৰ্ণবোৰৰ কিছুমান থুপৰ সমষ্টি মাথোন।

প্ৰকৃতিত উপসৰ্গ, কৃৎ, তদ্ধিত প্ৰত্যয় যোগ কৰি অৰ্থবোধক ন ন প্ৰকৃতি তৈয়াৰ কৰি লোৱা হয়। বাক্যত ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ সেইবোৰ প্ৰকৃতিতে বিভক্তি প্ৰত্যয় যোগ কৰি অন্যান্য প্ৰকৃতিৰ লগত সু-সঙ্গতি স্থাপন কৰা হয়। সেইবোৰৰ নামেই পদ।

(ii) পদ : বাক্যত থকা বিভক্তিযুক্ত সু-সঙ্গতি পূৰ্ণ, অৰ্থযুক্ত বৰ্ণৰ থুপবোৰক পদ বোলা হয়। সু-সঙ্গতি স্থাপন কৰিবলৈ অসমীয়া ভাষাৰ শব্দবোৰ প্ৰকৃতিত অৰ্থাৎ বৰ্ণৰ থুপতে বিভক্তি প্ৰত্যয় যোগ কৰা নহয়। যেনে—

আজি আমাৰ ইয়ালৈ **মন্ত্ৰী** আহিব।

আজি-কালি ধন দিলে বজাৰ মাককো জিনিব পাবি।

"জিকিলে **সম্পদ**, মৰিলে **স্বৰ্গ**।"

"**আহ আহ** ওলাই **আহ সজাগ** জনতা।"

তুমি আৰু **মই** একে লগে যাম।

ওপৰত দিয়া বাক্য কেইটিৰ আজি, মন্ত্ৰী, আজি-কালি, ধন, সম্পদ, স্বৰ্গ, আহ, সজাগ, জনতা, তুমি আৰু মই শব্দত বিভক্তি প্ৰত্যয় যোগ হোৱা নাই। পদ কেইটিয়ে নিজ নিজ অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিছে। অন্যান্য পদৰ লগত সু-সম্বন্ধ ৰক্ষা কৰি বাক্যক অৰ্থযুক্তও কৰিছে। গতিকে বিভক্তি যুক্ত নহ'লেও ইহঁত প্ৰত্যেকেই একো একোটা পদ।

৪২। পদৰ শ্ৰেণী বিভাগ :

বৈয়াকৰণসকলে পদক পাঁচ শ্ৰেণীত ভাগ কৰিছে। বিশেষ্য, বিশেষণ, সৰ্বনাম, অব্যয় আৰু ক্ৰিয়া। আমি সৰ্বনামক বিকল্প পদ আৰু অব্যয়ক ভাৱপদ বুলি নামকৰণ কৰিছোঁ।

(১) **বিশেষ্য পদ :** যি পদে আমাৰ মনত দৃশ্য, অদৃশ্য কোনো বস্তু, ব্যক্তি, স্থান, কাল, গুণ, কাৰ্য্য বা সংজ্ঞা আদিৰ ধাৰণা জন্মায় তাকে বিশেষ্য পদ বোলে। যেনে—টকা, গছ, যন্ত্ৰ, দয়া, ভ্ৰমণ, আক্ৰমণ, ছাত্ৰ, ভৈয়াম, নদী, গুৱাহাটী, ৰাম, দিন, ধৈৰ্য্য, গান, কলম, বিহু ইত্যাদি।

বিশেষ্য পদ প্ৰধানকৈ ৩ বিধ—নামবাচক, সংজ্ঞাবাচক আৰু সম্বন্ধবাচক।

(ক) **নামবাচক বিশেষ্য :**—যিবোৰ বিশেষ্য পদে নাম বুজায়, তাকে নামবাচক বিশেষ্য বোলা হয়। ই কেবা বিধো। যেনে—

(১) ব্যক্তিৰ নাম—ৰাম, ৰহিম, ললিতা, মামনি।
(২) বিষয়ৰ নাম—সাহিত্য, বিজ্ঞান, অঙ্ক, ভূগোল।
(৩) বস্তুৰ নাম—কিতাপ, কলম, কলি, খৰি মাটি।
(৪) প্ৰাণীৰ নাম—মানুহ, পশু, চৰাই, পোক, পতঙ্গ।
(৫) উদ্ভিদৰ নাম—গছ, লতা, বৃক্ষ, তৰু।
(৬) গুণৰ নাম—দয়া, মৰম, চেনেহ, ভকতি, মহত্তালি।
(৭) দুৰ্গুণৰ নাম—হিংসা, খিয়াল, খং, ক্ৰোধ।
(৮) সংখ্যাৰ নাম—এক, দুই, তিনি, ন, বাৰ।
(৯) ঠাইৰ নাম—গুৱাহাটী, তেজপুৰ, যোৰহাট, তেজু।
(১০) পদবী—শাসক, শিক্ষক, জজ, অধ্যাপক।
(১১) উপাধি—বৰুৱা, হাজৰিকা, শইকীয়া, তালুকদাৰ।
(১২) স্বভাৱ—ল'ৰালি, বহুৱালি, সোবোপালি, ধোদ।
(১) ব্যৱসায়ৰ নাম—বেজালি, বেপাৰ, দোকানদাৰী।
(১৪) অঙ্গ-প্ৰত্যঙ্গৰ নাম—হাত, ভৰি, চকু, কাণ, নখ, ছাল।
(১৫) ফল-ফুলৰ নাম—আম, জাম, নাৰিকল, অ মতা আৰু গোলাপ।
(১৬) অনুষ্ঠানৰ নাম—বিয়া, সবাহ, বিহু, নাম-কীৰ্ত্তন।
(১৭) প্ৰতিষ্ঠানৰ নাম—স্কুল, ডাকঘৰ, মন্দিৰ, কাৰখানা।
(১৮) কাৰ্য্যৰ নাম—গমন, ভ্ৰমণ, নাচোন বন্ধন, মান।
(১৯) সময়ৰ ভাগ—দিন, বছৰ, ঘণ্টা, পৰ বেলা।

(খ) **সংজ্ঞাবাচক বিশেষ্য :** যিবোৰ বিশেষ্যই সংজ্ঞা প্ৰকাশ কৰে সেইবোৰক সংজ্ঞাবাচক বিশেষ্য পদ বোলে। যেনে : পৰ্বত, নগৰ, শৃঙ্গ, সমিতি, প্ৰস্তাৱ, প্ৰশ্ন, উত্তৰ, নিকায়, নিবিদা, জিলা।

সংজ্ঞাবাচক আৰু নামবাচক পদবোৰৰ পাৰ্থক্য অনেক সময়ত বিচাৰি পোৱা টান। ইয়াকে ক'লেই ভাল হয় যে, সংজ্ঞা বাচকেৰে সমূহক বুজায়, নাম বাচকেৰে মাত্ৰ এটাকহে বুজায়। যেনে : পৰ্বত বুলিলে পৃথিৱীৰ সমূহ পৰ্বতকে বুজাব। কিন্তু হিমালয় বুলিলে ভাৰতৰ উত্তৰ ফালে থকা পৰ্বতখনকহে বুজায়। সেইদৰে নগৰ—গুৱাহাটী, নগাঁও ; শৃঙ্গ—কাঞ্চনজঙ্ঘা, জাপভো, আবু, নীল ; জিলা—নগাঁও, কামৰূপ, দৰং ইত্যাদি।

সংজ্ঞাবাচক পদ সলনি নহয়। নামবাচক পদবোৰ সলনি কৰি যেতিয়াই তেতিয়াই ল'ব পাৰি। 'বামক', 'মইনা' বুলি মাতিব পাৰি ; 'পশুক' 'পখী' বুলিব নোৱাৰি। 'তেজপুৰক' 'উষাপুৰ' ক'ব পাৰি ; কিন্তু 'নগৰক' 'সাগৰ' ক'ব নোৱাৰি। 'ব্ৰহ্মপুত্ৰক' 'লুইত' বুলিব পাৰি ; কিন্তু 'নদীক' 'জান' বা 'বিল' বুলি ক'ব নোৱাৰি।

বিষয়, বস্তু, প্ৰাণী, উদ্ভিদ আদিৰ নামক সংজ্ঞাবাচক বুলি ধৰিব পাৰি। তাৰো বিভিন্ন নাম থাকিব পাৰে। যেনে :

সাহিত্য—ৰামায়ণ, মহাভাৰত, সীতাহৰণ কাব্য, জঙ্গম উপন্যাস, গীতা ইত্যাদি।
কলম—পাখি কলম, হেণ্ডেল কলম, বাগৰি কলম ইত্যাদি।
মানুহ—যদু, মধু, লীলা, মানসী, মীৰা, মণি ইত্যাদি।
গছ—আম গছ, জামু গছ, তামোল গছ ইত্যাদি।
চৰাই—কাউৰী, চিলনী, কপৌ ইত্যাদি।

(গ) **সম্বন্ধবাচক বিশেষ্য :** যিবোৰ বিশেষ্য পদে দেউতা, মা, ককাই আদি সম্বন্ধ প্ৰকাশ কৰে, সেইবোৰক সম্বন্ধবাচক বিশেষ্য পদ বোলে।

সম্বন্ধবাচক বিশেষ্য পদ যাৰ লগত সম্বন্ধযুক্ত হয়, তাৰ মানানুসাৰে অনাদৰত 'ৰ' বা 'এৰ' আদৰত 'ৰা' বা 'এৰা' সম্ভ্ৰম আৰু মান্যাৰ্থত 'ক' বা 'এক' যোগ হয়। যেনে :

মোৰ মা,	আমাৰ মা,	আমাৰ মাহঁত।
তোৰ মাৰ,	তহঁতৰ মাৰ,	তহঁতৰ মাৰাহঁত।
তোমাৰ মাৰা,	তোমালোকৰ মাৰা,	তোমালোকৰ মাৰাহঁত।
আপোনাৰ মাক,	আপোনালোকৰ মাক,	আপোনালোকৰ মাকসকল
তাৰ মাক,	সিহঁতৰ মাক,	সিহঁতৰ মাকবোৰ।

তাইৰ মাক,	তাইহঁতৰ মাক,	তাইহঁতৰ মাকবোৰ।
ইয়াৰ মাক,	ইহঁতৰ মাক,	ইহঁতৰ মাকবোৰ।
এওঁৰ মাক,	এওঁলোকৰ মাক,	এওঁলোকৰ মাকহঁত।
তেওঁৰ মাক,	তেওঁলোকৰ মাক,	তেওঁলোকৰ মাকহঁত।
তেখেতৰ মাক,	তেখেতসকলৰ মাক,	তেখেতসকলৰ মাকবিলাক।
এখেতৰ মাক,	এখেতসকলৰ মাক,	এখেতসকলৰ মাকসকল।
তেৰাৰ মাক,	তেৰাসবৰ মাক,	তেৰাসবৰ মাকসকল।

সেইদৰে—মোৰ বা আমাৰ ভাইহঁত

তোৰ বা তহঁতৰ ভায়েৰ বা ভায়েৰহঁত

তোৰ বা তোমালোকৰ ভায়েৰা বা ভায়েৰাহঁত

তোমাৰ বা তোমালোকৰ ভায়েৰা বা ভায়েৰাহঁত

আপোনাৰ বা আপোনালোকৰ

তাৰ বা সিহঁতৰ

তাইৰ বা তাইহ'তৰ
ইয়াৰ বা ইহঁতৰ
এওঁৰ বা এওঁলোকৰ
তেওঁৰ বা তেওঁলোকৰ
তেখেতৰ বা তেখেতসকলৰ
এখেতৰ বা এখেতসকলৰ
} ভায়েক, ভায়েকসকল
ভায়েকহঁত
ভায়েকবোৰ

তেৰাৰ বা তেৰাসবৰ

(২) **বিশেষণ পদ :** বাক্যৰ যিবোৰ পদে আন আন পদক বিশেষ কৰে, অৰ্থাৎ বিশেষ ভাৱে নিৰ্দেশ কৰে, সেইবোৰ পদকে বিশেষণ পদ বোলে। যেনে—'অতি বুধিয়ক ল'ৰাই বৰ টান অঙ্কও অতি সহজে কৰিব পাৰে।' এই বাক্যটিত 'ল'ৰা' আৰু 'অঙ্ক' বিশেষ্য পদ ; 'কৰিব পাৰে' ক্ৰিয়া পদ। 'বুধিয়ক' পদে 'ল'ৰা', 'টান' পদে 'অঙ্ক' আৰু 'সহজে' পদে 'কৰিব পাৰে' ক্ৰিয়াপদক বিশেষভাৱে নিৰ্দেশ কৰিছে। সেই কাৰণে 'বুধিয়ক' ল'ৰা পদৰ, 'টান' 'অঙ্ক' পদৰ আৰু সহজে 'কৰিব পাৰে' পদৰ বিশেষণ পদ। আকৌ 'অতি' পদে 'বুধিয়ক' পদৰ, 'বৰ' পদে 'টান' পদৰ আৰু 'অতি' পদে 'সহজে' পদক বিশেষ কৰিছে, গতিকে 'অতি' 'বৰ' পদ বিশেষণ পদ।

বিশেষণ পদ ৯ বিধি। বিশেষ্যৰ বিশেষণ, বিকল্পপদৰ বিশেষণ, ক্ৰিয়াপদৰ বিশেষণ,

বিশেষ্যপদী বিশেষণ বিকল্পপদী বিশেষণ, ভাৱপদী বিশেষণ, কৃদন্তপদী বিশেষণ, সম্বন্ধপদী বিশেষণ আৰু বিশেষণ পদৰ বিশেষণ বা বিশেষণীয় বিশেষণ।

বিশেষণ পদ সাধাৰণতে যাক বিশেষ কৰে তাৰ আগত বহে। কিন্তু বিশেষভাৱে দেখুৱাবলৈ হ'লে বিশেষণপদ পিছতো বহিব পাৰে। যেনে—সাধুলোক—লোক জন সাধু।

(১) **বিশেষ্যৰ বিশেষণ :** যিবোৰ বিশেষণ পদে বিশেষ্যপদক বিশেষ কৰে অৰ্থাৎ বিশেষ্যপদৰ গুণ, দোষ, সংখ্যা, পৰিমাণ আদি নিৰ্দেশ কৰে তাকে বিশেষ্যৰ বিশেষণ বোলা হয়। যেনে—

ধুনীয়া ল'ৰা বা ল'ৰাটো ধুনীয়া ;
দুষ্ট মানুহ বা মানুহটো দুষ্ট ;
দহ টকা বা টকা দহোটা ;
প্ৰথম শ্ৰেণী, পহিলা তাৰিখ, অলপ পানী
বা পানী অলপমান ইত্যাদি।

ইয়াত ধুনীয়া, দুষ্ট, দহ বা দহোটা, প্ৰথম, পহিলা, অলপ, বা অলপমান বিশেষণ পদ।

(২) **বিকল্প পদৰ বিশেষণ :** যিবোৰ বিশেষণ পদে বিকল্পপদৰ গুণ, দোষ আদি প্ৰকাশ কৰে তাকে বিকল্পপদৰ বিশেষণ পদ বোলে। যেনে—

সুন্দৰ তেওঁ বা তেওঁ সুন্দৰ শক্তিধৰ তুমিশ
দুষ্ট সি বা সি দুষ্ট
বেয়া সিবোৰ বা সিবোৰ বেয়া

ইয়াত 'সুন্দৰ' 'তেওঁ' বিকল্পপদৰ 'দুষ্ট' সি বিকল্পপদৰ 'বেয়া' '[illegible]' বিকল্প পদৰ আৰু 'শক্তিধৰ তুমি' বিকল্প পদৰ বিশেষণ পদ হৈছে।

(৩) **ক্ৰিয়াপদৰ বিশেষণ বা ক্ৰিয়া বিশেষণ পদ :** যিবোৰ পদে ক্ৰিয়াপদৰ ধৰণ-কৰণ, কাৰণ, অৱস্থা, সময় আৰু সামৰ্থ্য আদি প্ৰকাশ কৰে তাকে ক্ৰিয়াপদৰ বিশেষণ বা ক্ৰিয়া বিশেষণ বোলে।

ধৰণ—তুমি সিহঁতৰ লগত **ভালেৰে** থাকিবা।
ভালকৈ পঢ়া-শুনা কৰিবা।
যেনে-তেনে কামটো কৰি পেলাবা।
কাৰণ—**ভালকৈ** ভাদ মাহত কণী গাই নজগে।
অৱস্থা—মই **ভালে** আছো।
সুখেৰে দিনবোৰ গৈ আছিল।
তেওঁলোক **কুশলে** আছে।

সময়—তেওঁ **কেতিয়াবাই** আহিল।
সি **অথনিয়ে** গ'ল, **এতিয়াও** আহি পোৱা নাই।
সামৰ্থ্য—সি **নিজে** বহিব।
পোৱালিটো আনিলে গাইজনী **আপুনি** আহিব।

(ক) ক্ৰিয়া বিশেষণে ক্ৰিয়াপদৰ উপৰিও কৃদন্তপদক বিশেষ কৰে। যেনে—
গোপনে ৰখা কথা। **খৰকৈ** কৰা কাম।
দৃঢ়কৈ পোতা খুটা। **নাচি-বাগি** অহা দৃশ্য।

(খ) বিশেষণ পদত এ, আই, কে, কৈ, ৰে, তে, তো, লৈ আদি প্ৰত্যয় যোগ কৰিলে ক্ৰিয়া বিশেষণ হয়। যেনে—সি **মাহে** কুৰি টকা পায়। মই **ভালে** আছোঁ। সি কথাটো **গোপনে** ৰাখিছিল। তুমি ইয়ালৈ **ঘনাই** নাহিবা। তাক কথাটো **তেনেকৈ** নকবা। আনে **শুনাকৈ** কথাবোৰ নকবা। কাপোৰখন **ভালকৈ** ৰাখিবা। বন্ধু-বান্ধৱৰ লগত **ভালেৰে** চলিবা। ভাই-ভনীৰ লগত **মিলেৰে** থাকিম। **ভালেতে** সি কথাটো খুলি নক'লে। **ভালদৰে** ভাদ মাহত কলী গাই নজগে। সি তাক [illegible] নামাৰি **ভাতে** মাৰিলে। **সাধাৰণতে** তেওঁ মিছা কথা নকয়। সি মোৰ **লগত** [illegible] গৈছিল।

(গ) বিশেষ্য আৰু বিশেষণ পদ একাবাস্ত হৈ দুবাৰ উক্ত হ'লে ক্ৰিয়া বিশেষণ হয়। যেনে:
সি **ভালে ভালে** এইখিনি পালেহি।
তই **কাণে কাণে** কথাটি কবি।
তুমি **ওপৰে ওপৰে** চালেই কথাটো বুজিব পাৰিবা।

(ঘ) কুৰি, দৰে, ভাৱে ৰূপে আদি শব্দৰ যোগতো বিকল্প আৰু বিশেষণ পদ ক্ৰিয়া বিশেষণ পদ হয়। যেনে:
তেওঁ তোমাক **দহোকুৰি** মাতিছে।
ভাত্তৰৰ লগত **ভালদৰে** কথা কবা।
ঘৰলৈ শত্ৰু আহিলে **মিত্ৰভাৱে** ব্যৱহাৰ কৰিবা।
সেইদৰে কথা ক'লে মানুহে বেয়া পাব।
তুমি তাক **কিৰূপে** বশ কৰিছা?
যেনেভাৱে চলিলে মানুহে বেয়া নোবোলে, **তেনেভাৱে** চলিবা।

(ঙ) 'বিনা' শব্দ আগত থাকিলে কিছুমান বিশেষ্যপদ ক্ৰিয়া বিশেষণ ৰূপে ব্যৱহাৰ হয়। যেনে:
বিনাশ্ৰমে কোনো কাম নিসিজে।
বিনাকামে নুফুৰিবা।
বিনামূল্যে হাতঘৰী পোৱা যায়।

(চ) কিছুমান খণ্ড-বাক্যও ক্ৰিয়া বিশেষণ ৰূপে ব্যৱহাৰ হয়। যেনে:
সি **কাণে কাণ মাৰি** সাৰিল।
সিহঁত **টিঘিল-ঘিলাই** ফুৰিছে।

(৪) **বিশেষ্যপদী বিশেষণ:** যিবোৰ বিশেষ্য পদে আন এটা বিশেষ্য পদক বিশেষ কৰে তাকে বিশেষ্যপদী বিশেষণ বোলা হয়। যেনে—
ৰজা বিক্ৰমাদিত্য বিদ্যোৎসাহী ৰজা আছিল।
সম্ৰাট আকবৰ বৰ উদাৰ আছিল।
গাধ ল'ৰাক কেৱে মৰম নকৰে।
সি **দিন** দুপৰতে চুৰ কৰিব পাৰে।

(৫) **বিকল্পপদী বিশেষণ:** যিবোৰ বিকল্পপদ বিশেষ্য বা বিশেষণ পদৰ বিশেষক ৰূপে ব্যৱহাৰ হয়, সেইবোৰক বিকল্পপদী বিশেষণ বোলে। যেনে: **সি** কথাই কথা নহ'ব। মোক **সিটো** কলম দিবা। **সৌ** মানুহটো শকত। **তেনে** বেয়া কথা ক'ব নেপায়। **যেন কুকুৰ তেন** টাঙোন।

বিকল্পপদী বিশেষণ পদবোৰক বিশেষণীয় বিকল্পপদ বুলি বিকল্পপদ অধ্যায়ত লিপি হৈছে।

(৬) **ভাবপদী বিশেষণ:** কোনো কোনো ভাবপদ বিশেষণ ৰূপে ব্যৱহাৰ হোৱা দেখা যায়, তেনেবোৰ পদক ভাবপদী বিশেষণ বোলা হয়। যেনে: কথাটো **আৰু** দীঘল নকৰিবা। তেওঁ **বাৰু** কথা ক'ব জানে। **যথা** শক্তি কামটো কৰিম।

(৭) **কৃদন্তপদী বিশেষণ:** কৃৎ প্ৰত্যয় যোগ কৰি কৰা কৃদন্তপদ কিছুমান বিশেষণ ৰূপে ব্যৱহাৰ কৰা হয়; সেইবোৰক কৃদন্তপদী বিশেষণ বোলে। যেনে:
খোৱা বস্তু ভালকৈ চোবাই খাবা।
যোৱা বছৰ এনে দিনত বৰ বৰষুণ দিছিল।
চুৰ কৰিলে এদিন ধৰা পৰিবই—ই **জনা** কথা।

(৮) **সম্বন্ধপদী বিশেষণ :** বিশেষ্য, বিশেষণ আৰু বিকল্পপদ আন কোনো পদৰ সম্বন্ধী পদ হ'লে, সিহঁতক **সম্বন্ধপদী বিশেষণ** পদ বুলিব পাৰি। 'ৰজাৰ ঘৰ' আৰু 'প্ৰজাৰ ঘৰ' বুলিলে 'ৰজা' আৰু 'প্ৰজা' শব্দ দুটিয়ে ঘৰৰ অৱস্থা প্ৰকাশ কৰিছে। আৰু 'ৰজাৰ ঘৰ' আৰু 'প্ৰজাৰ ঘৰ' একে ঘৰ নহয়। ঘৰৰ বিশেষত্বখিনি 'ৰজা' আৰু 'প্ৰজা' শব্দই প্ৰকাশ কৰিছে। গতিকে 'ৰজা' আৰু 'প্ৰজা' 'ঘৰ'ৰ বিশেষক পদ। এনেবোৰ পদ সকলোবোৰকে সম্বন্ধ কাৰক 'ৰ' যুক্ত বিশেষ্য পদ আৰু বিকল্প পদ বুলি ক'ব নোৱাৰি। সৰহখিনিৰে ক্ৰিয়া পদৰ লগত সম্বন্ধ নাথাকে, আন বিশেষ্য, বিশেষণ আৰু বিকল্প পদৰ লগত হে অন্বিত হয়, আৰু বিশেষণৰ গুণ প্ৰাপ্ত হয়। সেইকাৰণে এনেবোৰ 'ৰ' যুক্ত সম্বন্ধী পদক সম্বন্ধপদী বিশেষণ বুলি কোৱা হৈছে।

এই সম্বন্ধ এঘাৰ প্ৰকাৰ : অভেদ সম্বন্ধ, অঙ্গাঙ্গী সম্বন্ধ, অধিকাৰ সম্বন্ধ, ক্ৰম সম্বন্ধ, কাৰণ সম্বন্ধ, ভাব সম্বন্ধ, ব্যাপ্তি সম্বন্ধ, উপমান সম্বন্ধ, স্বধৰ্ম সম্বন্ধ, আত্মিক সম্বন্ধ আৰু কাৰক সম্বন্ধ।

(ক) অভেদ সম্বন্ধ : সম্বন্ধ আৰু সম্বন্ধী পদ একে পদাৰ্থ হ'লে, তাক অভেদ সম্বন্ধ বোলা হয়। যেনে—সোণৰ হাৰ, কপাহৰ জোলা, সূতাৰ কাপোৰ, শিলৰ খুটা, ব[illegible] ভেটা ইত্যাদি।

(খ) অঙ্গাঙ্গী সম্বন্ধ : অংশ বা অঙ্গ সম্বন্ধ হ'লে, তাক অঙ্গাঙ্গী সম্বন্ধ বোলা হয়। যেনে—চৰাইৰ ঠোঁট, মানুহৰ মুখ, গছৰ ডাল, ফুলৰ পাহি ইত্যাদি।

(গ) অধিকাৰ সম্বন্ধ : যি সম্বন্ধই অধিকাৰ সূচায় ; তাকে অধিকাৰ সম্বন্ধ বোলা হয়। যেনে—[illegible]াৰ ৰাজ্য, সিহঁতৰ ঘৰ, দেউতাৰ বিছনা, মোৰ কিতাপ ইত্যাদি।

(ঘ) ক্ৰম সম্বন্ধ : যি সম্বন্ধই, অৱস্থিতিৰ নিৰ্দেশ কৰে, তাক ক্ৰম সম্বন্ধ বোলে। যেনে—তাৰ পাছত, ইয়াৰ আগত, প্ৰথমজনৰ পাছত ইত্যাদি।

(ঙ) কাৰণ সম্বন্ধ : যি সম্বন্ধই নিমিত্ত বা কাৰণ বুজায়, তাকে কাৰণ সম্বন্ধ বোলে। যেনে—ঘুঁজৰ কুকুৰা, বলিৰ পাঠা, পূজাৰ মণ্ডপ ইত্যাদি।

(চ) ভাব সম্বন্ধ : যি সম্বন্ধই মনৰ ভাব প্ৰকাশ কৰে, তাকে ভাব সম্বন্ধ বোলা হয়। যেনে—দুখৰ বোজা, মনৰ শান্তি, চেনেহৰ লাক, সুখৰ আমেজ আনন্দৰ পৰিৱেশ ইত্যাদি।

(ছ) ব্যাপ্তি সম্বন্ধ : যি সম্বন্ধই ব্যাপকতা প্ৰকাশ কৰে, তাকে ব্যাপ্তি সম্বন্ধ বোলা হয়। যেনে—ৰাতিৰ কাল, দিনৰ ভাগ, ধূলিৰ ৰাজ্য, এমাহৰ কাম, দুদিনৰ বাট ইত্যাদি।

(জ) উপমান সম্বন্ধ : উপমেয় পদৰ লগত উপমান পদৰ যি সম্বন্ধ, তাক উপমান সম্বন্ধ বোলে। যেনে—দুখৰ সাগৰ, শোকৰ জুই, আনন্দৰ বন্যা।

(ঝ) স্বধৰ্ম সম্বন্ধ : নিজ ধৰ্মৰ লগত যি সম্বন্ধ, তাকে স্বধৰ্ম সম্বন্ধ বোলে। যেনে—জুইৰ তাপ, পানীৰ শীতলতা, নদীৰ সোঁত, বতাহৰ কোব, ৰ'দৰ পোহৰ, ৰ'দৰ তাপ।

(ঞ) আত্মিক সম্বন্ধ : ইজনৰ লগত সিজনৰ যি সম্বন্ধ, তাকে আত্মিক সম্বন্ধ বোলা হয়। যেনে—ৰজাৰ ল'ৰা, মোৰ আই, সিহঁতৰ মাকবোৰ, ৰাজুৰ ভনীয়েক।

(ট) কাৰক সম্বন্ধ : যি সম্বন্ধই কৰ্তা, কৰ্ম, কৰণ আদি সম্বন্ধ প্ৰকাশ কৰে তাকে কাৰক সম্বন্ধ বোলে। **ই পাঁচ বিধ।** যেনে—

(১) কৰ্তা সম্বন্ধ : শিশুৰ হাঁহি, সভাপতিৰ বক্তৃতা, হাকিমৰ হুকুম, মহৰ কামোৰ, শিয়ালৰ হোৱা ইত্যাদি।

(২) কৰ্ম সম্বন্ধ : ৰোগীৰ চিকিৎসা, দেৱতাৰ পূজা, স্বৰ্গৰ কামনা।

(৩) কৰণ সম্বন্ধ : বেতৰ কোব, দাৰ ঘাপ, বালিৰ বান্ধ, বাঁহৰ বেৰ, ইটাৰ ঘৰ, [illegible]ৰ চকী, কাঠৰ মেজ ইত্যাদি।

(৪) অপাদান সম্বন্ধ : সাপৰ ভয়, গাৰ গোন্ধ, ফুলৰ সুবাস, নাকৰ সেঙুন ইত্যাদি।

(৫) অধিকৰণ সম্বন্ধ : আকাশৰ তৰা, পানীৰ মাছ, বনৰ পশু, সাগৰৰ পানী, গছৰ ফল ইত্যাদি।

(৯) **বিশেষণীয় বিশেষণ :** যিবোৰ বিশেষণ পদে বিশেষ্যৰ বিশেষণ, বিকল্প পদৰ বিশেষণ আৰু ক্ৰিয়াপদৰ বিশেষণক বিশেষ কৰে সেইবোৰক বিশেষণীয় বিশেষণ বোলা হয়।

> **বৰ** ধুনীয়া ল'ৰা বা ল'ৰাটো **বৰ** ধুনীয়া।
> **অতি** দুষ্ট সি বা সি **অতি** দুষ্ট।
> **যথা** বিহিত ব্যৱস্থা কৰিবা।
> **অতি** সোনকালে আহিবা। **খুব** ভালকৈ পঢ়িবা।
> ইয়াত 'বৰ', 'অতি, যথা 'খুব' বিশেষণীয় বিশেষণ পদ।

মন কৰিবলগীয়া : বৈয়াকৰণ সকলে ক্ৰিয়া বিশেষণীয় বিশেষণ পদকো ক্ৰিয়া বিশেষণ বুলি ক'ব খোজে। আমাৰ মতে বিশেষণীয় বিশেষণৰ শ্ৰেণীত থোৱাই ভাল ; অথবা ক্ৰিয়া বিশেষণীয় বিশেষণ বুলি ক'ব পৰা যায়।

(ক) ক্রিয়াৰ বিশেষণ আৰু ক্রিয়া বিশেষণৰ বিশেষণ পদ সদায় বিধেয় বিশেষণ। যেনে—সি বেগাই গৈছে। সি বৰ খৰকৈ কথা কয়।

(খ) বিভক্তি প্রত্যয় যোগ হ'লে বিশেষণ পদ বিশেষ্যৰূপে ব্যৱহাৰ হয়। যেনে :

ধনীয়ে দুখীয়াক ঘিণ কৰে।
শক্তিশালীয়ে নিশকতীয়াক পৰাজয় কৰে।

এই বাক্য দুটিত 'ধনীয়ে', 'দুখীয়াক', 'শক্তিশালীয়ে', 'নিশকতীয়াক', পদ কেইটি বিশেষ্যৰূপে ব্যৱহাৰ হৈছে।

(গ) কোনো কোনো বিশেষ্য আৰু বিকল্প পদো বিশেষণীয় বিশেষণ হৈ ব্যৱহাৰ হ'ব পাৰে। যেনে :

সোণ বৰণীয়া ধাননি পথাৰ।
তেনে বেয়া কাম নকৰিবা।
মাটি মিঠা আম কেঁচাই খাবলৈ ভাল।
পানী কেঁচুৱা ল'ৰাটি এৰি মাকজনী পলাল।

অৱশ্যে সমাসসিদ্ধ হৈ লগ লাগিলে তেনে পদৰ পৰবৰ্তী পদৰ লগত লগ লগাইহে পদ পৰিচয় জোৰা উচিত।

যেনে : **পানী-কেঁচুৱা** ল'ৰাটি এৰি মাক ঢুকাল।
আকাশ-নীলা চকুযুৰিৰে সেই ছোৱালীজনী মই দেখিছোঁ।
মই অজ্ঞ-মূৰ্খই সুবুদ্ধি শুনোনি **পাপ-পঙ্কিল** সাগৰত ডুব গলোঁ।

বাক্যৰ সৌন্দৰ্য্য বৰ্ধন আৰু ভাব স্পষ্টীকৰণৰ উদ্দেশ্যে পদৰ পৰিবৰ্তন সাধন কৰা হয়।

(১) বিশেষণ পদৰ পাছত ত্ব, তা, ষ্ণ, ইমন, অৰি, আলি আদি প্রত্যয় যোগ হ'লে বিশেষ্য পদ হয়। যেনে : মহৎ—মহত্ব, লঘু—লঘুতা—লাঘব—লঘিমা, ভাল—ভালৰি, চতুৰ—চতুৰতা—চতুৰালি ইত্যাদি।

(২) বিশেষ্য পদৰ পাছত ষ্ণ, ষ্য ষ্ণীয়, ষ্ণিক্, ইন্, বিন্, ৱন্ত, মন্ত, ইত, শালী, ময়, ল, ৰ, আলু, হ, আল, উৱা, ঈ, ঈয়া, ইয়াল, অৰীয়া, অতীয়া, অৰুৱা, আং, আলী, আটীয়া, আদি প্রত্যয় যোগ হ'লে, বিশেষণ পদ হয়। যেনে : পৃথিৱী—পাৰ্থিৱ, সমান—সামান্য, শৰৎ—শাৰদীয়, দেশ—দেশীয়, দিন—দৈনিক, বালি—বালিময়, তেজ—তেজাল, নোম—নোমাল, লোম—লোমশ, মাংস—মাংসল, নখ—নখৰ, শেহ—শেহতীয়া, সোণ—

সোণালী, সাৰ—সাৰুৱা, বাট—বাটৰুৱা, ৰূপ—ৰূপহ, দাম—দামী, দিন—দিনীয়া, ৰং—ৰঙিয়াল ইত্যাদি।

(৩) বিশেষ্য পদৰ পিছত সহিষ্ণু, কুশল, ক্ষম, শীল, দক্ষ, হীন, যুক্ত, মুক্ত, কল্পিত, বদ্ধ আদি পদ যোগ হ'লেও বিশেষণ হয়। যেনে : কৰ্ম—কৰ্মকুশল, কৰ্মক্ষম, কৰ্মদক্ষ, কৰ্মৰত ; দয়া—দয়াশীল ; চৰিত্ৰ—চৰিত্ৰহীন ; সদ্গুণ—সদ্গুণযুক্ত ; দায়—দায়মুক্ত, দায়বদ্ধ, কষ্ট—কষ্টসহিষ্ণু, কষ্টকল্পিত।

তলত পদ পৰিৱৰ্তনৰ কেইটামান নমুনা দিয়া হ'ল।

বিশেষ্যৰ পৰা বিশেষণ

বিশেষ্য	বিশেষণ	বিশেষ্য	বিশেষণ
অংশ	আংশিক	অসুৰ	আসুৰিক
অগ্ৰ	অগ্ৰিম	অৱশেষ	অৱশিষ্ট
অঞ্চল	আঞ্চলিক	অঙ্গ	আঙ্গিক
অনুমান	আনুমানিক, অনুমিত	অৱসাদ	অৱসন্ন
		অন্তৰ্ধান	অন্তৰ্হিত
অনুৰাগ	অনুৰাগী	অগ্নি	আগ্নেয়
অনুষ্ঠান	অনুষ্ঠিত, আনুষ্ঠানিক	অনুবাদ	অনূদিত
অন্ত	অন্তিম	অৰ্থ	আৰ্থিক
অভিমান	অভিমানী	অভ্যাস	অভ্যস্ত
অভিলাস	অভিলাসী	অনুৰাগ	অনুৰক্ত
মুখ	মুখিয়াল, মৌখিক, মুখ্য	ঠেহ	ঠেহুলা
মৃৎ	মৃন্ময়	দুখ	দুখীয়া
যন্ত্ৰ	যান্ত্ৰিক	আঠা	আঠাল
ভোগ	ভোগ্য		আঠালতীয়া
বিষয়	বৈষয়িক	কাঁইট	কাঁইটীয়া, কোঁটোহা
আদৰ	আদৰুৱা	ভাৰ	ভাৰী
অলপ	অলপীয়া	ভাত	ভতুৱা
অঙ্ক	অঙ্কীয়া	ভয়	ভয়াল, ভয়াতুৰ, ভীত
ইচ্ছা	ইচ্ছুক	ভাঁজ	ভঁজুৱা, ভেঁজাল
উঠন	উঠঙা	ভোক	ভুকীয়া, ভোকাতুৰ

বিশেষ্য	বিশেষণ	বিশেষ্য	বিশেষণ
কাঠ	কঠুৱা	ভাগ	ভাগীয়াৰ, ভাগী
কাম	কামিলা	মান	মানী, माननीয়
কাজ	কাজুৱা	মলি	মলিয়ন
গাঁও	গঞা	মাটি	মটীয়া
ঘৰ	ঘৰুৱা	ভোগ	ভোগী, ভোগ্য
জাকৈ	জাকৈয়া	মগুহ	মগুহাল
জাল	জালুৱৈ	মদ	মদাহী
জোং	জোঙাল	মহাজন	মহাজনী
তাম	তামী	মাজ	মজলীয়া
দাম	দামী		মাজু, মাজিউ
দাঁত	দঁতাল, দঁতুৱা	মাহ	মহীয়া, মাহেকীয়া
দাগ	দাগী		
দীঘ	দীঘল, দীঘলীয়া	মেহনত	মেহনতী
দিন	দিনীয়া, দৈনিক	যহ	যহী
ধাৰ	ধাৰাল	যুঁজ	যুঁজাৰু
ধাৰ	ধৰুৱা	যোৰ	যুৰীয়া
ধুন	ধুনীয়া	যুগ	যুগীয়া, যুগমীয়া
নকল	নকলী	ৰং	ৰঙিয়াল, ৰঙালী
নোম	নোমাল	থং	থঙাল
নাল	নালীয়া, নলীয়া	ৰহ	ৰহী, ৰহীয়া
নাও	নাৱৰীয়া	ৰূপ	ৰূপালী
ঢোল	ঢুলীয়া	ৰেছম	ৰেছমী
পছম	পছমী	লগ	লগৰীয়া
পাহাৰ	পাহাৰী, পাহাৰীয়া	লাহ	লাহতী, লাহী
পেট	পেটাল, পেটুৱা	সাৰ	সাৰুৱা
বালি	বালীয়া	সিৰ	সিৰীয়া
বল	বলী, বলৱন্ত	সেউজ	সেউজীয়া
বিলাত	বিলাতী	স্বৰ	স্বৰীয়া
বাদাম	বাদামী	সোণ	সোণালী, সুণীয়া
জোন	জোনালী	সোণ	সোণোৱালী

বিশেষণৰ পৰা বিশেষ্য পদ

বিশেষণ	বিশেষ্য	বিশেষণ	বিশেষ্য
অধিক	আধিক্য	প্ৰস্তুত	প্ৰস্তুতি
অনেক	অনৈক্য	বিচিত্ৰ	বৈচিত্ৰ্য, বিচিত্ৰতা
অন্ধ	অন্ধকাৰ, অন্ধক	বৃদ্ধ	বাৰ্দ্ধক্য
অক্ষম	অক্ষমতা	বহুল	বাহুল্য
অলস	অলসতা, আলস্য	বৰ	ৰবাই
পূৰ্ণ	পূৰ্ণতা	বিশাল	বিশালতা
আসক্ত	আসক্তি	বিশেষ	বিশেষত্ব, বিশেষণ
উদাৰ	উদাৰতা, ঔদাৰ্য্য	বিষণ্ণ	বিষণ্ণতা
উজ্জ্বল	উজ্জ্বলতা, ঔজ্জ্বল্য	ভদ্ৰ	ভদ্ৰতা
কঠিন	কাঠিন্য	ভাল	ভালৰি
কৃপণ	কাৰ্পণ্য, কৃপণালি	ভিন্ন	ভিন্নতা
কপট	কপটতা	ভীত	ভীতি
করুণ	কাৰুণ্য	ভ্ৰান্ত	ভ্ৰান্তি
কঠোৰ	কঠোৰতা	মহাৰ্ঘ	মহাৰ্ঘতা
ধীৰ	ধৈৰ্য্য	মাদক	মাদকতা
গম্ভীৰ	গাম্ভীৰ্য্য	মিঠা	মিঠাই, মিঠা
গোড়া	গোড়ামি	মিত্ৰ	মিত্ৰতা, মিত্ৰ
চতুৰ	চতুৰতা, চতুৰালি	মুক্ত	মুক্তি
চালাক	চালাকি	মহৎ	মহত্ব
মধুৰ	মধু, মাধুৰ্য্য, মধুৰিমা	সুন্দৰ	সৌন্দৰ্য্য

অনেক সময়ত এবিধ বিশেষ্য পদৰ পৰা অন্য এবিধ বিশেষ্য পদ তৈয়াৰ কৰা হয়।

যেনে—

সংজ্ঞাবাচক	স্বভাৱবোধক	গুণবাচক	ব্যৱসায়বাচক
ল'ৰা	ল'ৰালি	ল'ৰালি	—
বান্দৰ	বান্দৰালি	বান্দৰালি	—
পুৰুষ	পুৰুষালি	পৌৰুষত্ব	—
মিতিৰ	—	মিতিৰালি	—

সংজ্ঞাবাচক	স্বভাৱবোধক	গুণবাচক	ব্যৱসায়বাচক
মিতা	—	মিতালি	—
বেজ	—	—	বেজালি
পুৰোহিত	—	পৌৰোহিত্য	পুৰোহিতালি
দোকান	—	—	দোকানদাৰী, দোকানী
মৌজাদাৰ	—	—	মৌজাদাৰী
ঠিকাদাৰ	—	—	ঠিকাদাৰী
গুৰু	—	গুৰুত্ব, গৌৰৱ, গৰিমা	গুৰুগিৰি

কাৰ্য্যবাচক	সংজ্ঞাবাচক	কাৰ্য্যবাচক	সংজ্ঞাবাচক
মাৰণ	মৰণা	জান	জাননী
উজান	উজনি	কাটন	কাটনী
ঠিকা	ঠিকাদাৰ	মৰণ	মৰক

তুলনাৰ্থক বিশেষণ ঃ

তৎসম বিশেষণ পদৰ তুলনাৰ্থক বিশেষণ কৰিবলৈ তৰ-তম আৰু ঈষ্ঠ-ঈয়স প্ৰত্যয় যোগ কৰা হয়। সেইবোৰকে তুলনাৰ্থক বিশেষণ বোলা হয়।

দুটাৰ ভিতৰত এটাক ভাল বা বেয়া বুলি ক'বলৈ তৰ আৰু ঈয়স্‌ প্ৰত্যয় যোগ কৰা হয়। ঈয়স্‌ প্ৰত্যয় যোগ হ'লে পদটি অসন্ত হয়। তাৰ পৰা পুংলিঙ্গত 'আনন্ত' আৰু স্ত্ৰীলিঙ্গত ঈকাৰন্ত পদ তৈয়াৰ কৰি লোৱা হয়। যেনে—

গুৰু + ঈয়স্‌ = গৰীয়স পুংলিঙ্গত গৰীয়ান স্ত্ৰীলিঙ্গত গৰীয়সী
লঘু + ঈয়স্‌ = লঘীয়স্‌ ,, লঘীয়ান ,, লঘীয়সী
প্ৰশস্ত + ঈয়স্‌ = শ্ৰেয়স ,, শ্ৰেয়ান ,, শ্ৰেয়সী ;
লঘু + তৰ = লঘুতৰ, গুৰু + তৰ = গুৰুতৰ, বৃহৎ + তৰ = বৃহত্তৰ।
উদাহৰণ—মহিমতকৈ ৰহিম বলীয়ান।

ভাৰতবৰ্ষতকৈ চীন বৃহত্তৰ দেশ।
অণুতকৈ পৰমাণু ক্ষুদ্ৰতৰ
জননী, জন্মভূমি স্বৰ্গাদপি গৰীয়সী।

বহুতৰ ভিতৰত এটাৰ উৎকৰ্ষতা বা অপকৰ্ষতা বুজাবলৈ তম আৰু ঈষ্ঠ প্ৰত্যয় যোগ হয়। যেনে—মিচিচিপি দীৰ্ঘতম নদী।

হিমালয় উচ্চতম পৰ্বত।
প্ৰশান্ত বৃহত্তম মহাসাগৰ।
দিল্লীত ভাৰতৰ উচ্চতম ন্যায়ালয় আছে।
পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনা ভাৰতৰ উন্নতিৰ অৰ্থে এক বলিষ্ঠ পদক্ষেপ।
৫, ৮, ২, ১৯ৰ ভিতৰত ৫ লঘিষ্ঠ আৰু ১৯ গৰিষ্ঠ সংখ্যা।

খাচ অসমীয়া ভাষাত ৰিজনি আছে, তুলনাৰ্থক বিশেষণ পদ নাই। সাধাৰণতে 'ত' বিভক্তিৰ পাছত 'কৈ' যোগ দি বিশেষ্য, বিকল্প পদ যোগে তুলনা কৰা হয়। যেনে—

মহিমতকৈ ৰহিম বলী। সি **ৰামতকৈ** সৰু।
ৰহিম **মহিমতকৈ** ওখ।
ভাৰতবৰ্ষতকৈ চীন ডাঙৰ দেশ।
ৰামতকৈ শ্যাম ডাঙৰ।

বহুতৰ ভিতৰত শ্ৰেষ্ঠতা বা হীনতা দেখুৱাবলৈ সীমা বা সংখ্যাৰ লেখ থাকিব লাগে। যেনে— হিমালয় পৰ্বত পৃথিৱীৰ ভিতৰতে ওখ।
প্ৰশান্ত সকলো মহাসাগৰৰ ভিতৰত ডাঙৰ।
ৰহিমলা শ্ৰেণীৰ ভিতৰত ধুনীয়া ছোৱালী।
বেদান্ত বৰা দলটোৰ ভিতৰত ভাল খেলুৱৈ।

বহুতৰ ভিতৰতে হওক বা দুটাৰ মাজতে হওক, প্ৰায় একে ধৰণেৰে তুলনাৰ্থ প্ৰকাশ কৰা হয়। তুলনীয় পদত সপ্তমী বিভক্তি যোগ কৰি 'কৈ' অথবা ষষ্ঠী বিভক্তি 'ৰ' যোগ কৰি ও অনুসৰ্গ যোগ কৰিলে তুলনা কৰা হয়। যেনে—

হৰিতকৈ যদু সৰু।
সি গাধৰো গাধ আও গাধ।
তেওঁ ভালৰো ভালখিনি খায়, তথাপি বেমাৰ হুওচে।
মই পাপীৰো অধম, মোক উদ্ধাৰ কৰা প্ৰভু।

অৱশ্যে বহুতৰ ভিতৰত এটাৰ উৎকৰ্ষ বা অপকৰ্ষ বুজাবলৈ হ'লে ৰিজনিৰ পৰিমাণ, সংখ্যা অথবা পৰিসৰ প্ৰকাশ পাব লাগে। যেনে—

অৰুণ শ্ৰেণীৰ ভিতৰত চোকা ল'ৰা।
ৰমেশ, বৰদলৈ শিল্ড খেলা খেলুৱৈৰ ভিতৰত ভাল খেলুৱৈ।
অসমীয়া ভাষা পৃথিৱীত বিচাৰি নোপোৱা মৃদুলা ভাষা।

অনেক সময়ত বেছি, বৰ, খুব, আৰু অতি তেনেই আদি বিশেষ: পদ ব্যৱহাৰ কৰি তুলনা কৰা হয়। যেনে—

মণিৰাম বৰ ভাল ল'ৰা। সি তেনেই দুখীয়া।
সি বেছি কষ্ট খালে। সেই ফালে গ'লে আপুনি আৰু কষ্ট পাব।
মীৰাই খুব ভাল গীত গায়।
ছোৱালীজনী অতি ধুনীয়া।

ওপৰৰ বাক্যকেইটাই বহুতৰ মাজত বিজনি কৰা অৰ্থকে প্ৰকাশ কৰিছে যদিও বাক্যবোৰত পৰিমাণ বা পৰিসৰৰ কথা নাই। আচলতে প্ৰত্যেক বিশেষণ পদেই বিজনি প্ৰকাশ কৰে। মণিৰাম ভাল বোলা কথাৰ অৰ্থই তুলনামূলক, অৰ্থাৎ বেয়াৰ লগত তুলনা কৰা হৈছে বমেন দুষ্ট ল'ৰা। এই দুষ্ট পদটোৰ শাস্তৰ বিজনিত অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিছে। সেই কাৰণেই খাচ অসমীয়াত তৎসম শব্দৰ দৰে তুলনামূলক শব্দ সৃষ্টিৰ আৱশ্যকতা কম। কেতিয়াবা কেতিয়াবা শ্ৰেষ্ঠ, জ্যেষ্ঠ, গৰিষ্ঠ আদি শব্দকো মাত্ৰাধিক্য বুলি নধৰি শ্ৰেষ্ঠতৰ-শ্ৰেষ্ঠতম, জ্যেষ্ঠতৰ-জ্যেষ্ঠতম, গৰিষ্ঠতৰ-গৰিষ্ঠতম ব্যৱহাৰ কৰা দেখা যায়।

সৰ্ব শব্দ যোগ কৰিও সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ, সৰ্বকনিষ্ঠ, সৰ্বজ্যেষ্ঠ আদি পদেৰে বহুতৰ ভিতৰত তুলনা কৰা দেখা যায়। ই জ্যেষ্ঠতম, শ্ৰেষ্ঠতম শব্দৰ দৰে মাত্ৰাধিক্য শব্দ।

অসমীয়া ভাষাত 'আতকৈ', 'তাতোকৈ' শব্দৰ ব্যৱহাৰ কৰি এটা বা অধিকৰ মাজত তুলনা কৰা হয়। যেনে :—

অতিকৈ চেনেহৰ মুগাৰে মহৰা
তাতোকৈ চেনেহৰ মাকো।
তাতোকৈ চেনেহৰ বহাগৰ বিহুটি
নাপাতি কেনেকৈ থাকোঁ॥

নঞাৰ্থক শব্দৰ যোগতো তুলনা প্ৰকাশ কৰা হয়। সমান নাই, সম নাই আদি শব্দৰেও বহুতৰ মাজত তুলনা কৰা হয়। যেনে—

সাপৰ সমান খং কাৰো নাই নাই।
হিমালয় সমগিৰি পৃথিৱীতে নাই॥
পশুমধ্যে ধূৰ্ত নাই শিয়ালৰ সমান।
নৰৰ অধম নাই খলুৱাৰ মান॥
মিচিচিপি নদীসম নদী বৰ নাই।
মিষ্ট বাক্য সম মিঠা একো বস্তু নাই॥

ওপৰৰ বাক্য কেইটাত বহুতৰ ভিতৰত তুলনা কৰা অৰ্থ প্ৰকাশ পাইছে।

প্ৰত্যয়ান্ত বিশেষণ শব্দ কিছুমান।

অনুকৰণৰ যোগ্য = অনুকৰণীয়	অনুসন্ধান কৰাৰ ইচ্ছা আছে যাৰ = অনুসন্ধিৎসু
হিংসা কৰাৰ ইচ্ছা আছে যাৰ = জিঘাংসু	ভোজন কৰাৰ ইচ্ছা আছে যাৰ = বুভুক্ষা
শুশ্ৰূষানিবলৈ ইচ্ছা আছে যাৰ = শুশ্ৰূষু	যাৰ মৰোঁ মৰোঁ অৱস্থা হৈছে = মুমূৰ্ষু
যাৰ সোধাৰ ইচ্ছা আছে = জিজ্ঞাসু	যাৰ মুক্তি পোৱাৰ ইচ্ছা আছে = মুমুক্ষু
চেনেহ পাৱাৰ ইচ্ছা আছে যাৰ = স্নেহলিপ্সু	জ্বলি আছে যি = জ্বলন্ত
উতলি আছে যি = ফুটন্ত	ডুবিবলৈ ধৰিছে যি = ডুবন্ত
ভাহি আছে যি = ভাসন্ত, ভাসমান	বাঢ়ি আছে যি = বৰ্ধমান
কঁপিছে যি = কম্পমান	শুই আছে যি = শয়ান
জীৱন আছে যাৰ = জীৱন্ত	ভ্ৰমি আছে যি = ভ্ৰাম্যমান
মলিন হৈ আছে যি = ম্ৰিয়মান	ঘূৰি আছে যি = ঘূৰ্ণ্যমান
উৰি আছে যি = উড্ডীয়মান	কান্দি আছে যি = ৰোৰুদ্যমান
অপসাৰিত হৈছে যি = অপস্ৰিয়মান	উজ্জ্বল হৈ আছে যি = জাজ্বল্যমান
দীপ্তি পাই আছে যি = দেদীপ্যমান	যাক এৰি থব নোৱাৰি = অপৰিহাৰ্য্য
যি পঢ়া উচিত = পঠিতব্য, পঠনীয়	যি কৰা উচিত = কৰ্তব্য
দান কৰিবলগীয়া = দাতব্য	গ্ৰহণৰ যোগ্য = গ্ৰাহ্য
পূজা কৰাৰ যোগ্য = পূজনীয়	সেৱাৰ যোগ্য = সেৱনীয়
নিন্দাৰ যোগ্য = নিন্দনীয়	নমস্কাৰ কৰিবলগীয়া = নমস্য
যাক প্ৰকাশ কৰা নাযায় = অনিৰ্বচনীয়	বধৰ যোগ্য = বধ্য
যাক এৰি থব নোৱাৰি = অপৰিহাৰ্য্য	দেখাৰ উপযুক্ত = দৰ্শনীয়
নিজকে পণ্ডিত বুলি ভাবে যি = পণ্ডিতম্মন্য	স্মৰণ কৰাৰ উপযুক্ত = স্মৰণীয়
বিৰাজ কৰি আছে যি = বিৰাজমান	ধন্যবাদ পোৱাৰ যোগ্য = ধন্যবাদাৰ্হ
বৈ আছে যি = বহমান	চিন্তা কৰিবলগীয়া = চিন্তনীয়
যি সহজে ভাঙে = ভঙ্গুৰ	দৈৱক জানে যি = দৈৱজ্ঞ
স্নেহৰ পাত্ৰ = স্নেহাস্পদ	শ্ৰদ্ধাৰ যোগ্য = শ্ৰদ্ধাস্পদ, শ্ৰদ্ধেয়
ফল প্ৰসৱ কৰে যি = ফলপ্ৰসূ	বস্তু প্ৰসৱ কৰে যি = বস্তুপ্ৰসূ
তমঃ নাশ কৰে যি = তমোঘ্ন	পুষ্টিৰ হেতু যি = পুষ্টিকৰ
পাৰ্শ্বত বিচৰণ কৰে যি = পাৰ্শ্বচৰ	ক্ষতিৰ হেতু যি = ক্ষতিকৰ
স্বৰ্ণৰ অলঙ্কাৰ কৰে যি = স্বৰ্ণকাৰ	বৰণ কৰাৰ যোগ্য = বৰেণ্য
ভোগৰ বস্তু = ভোগ্য	পাঠ কৰিবলৈ উপযুক্ত = পাঠ্য

৩। বিকল্প পদ (সৰ্বনাম পদ)

বিকল্প পদ : যিবোৰ পদ বিশেষ্য আৰু বিশেষণ পদৰ বিকল্পে ব্যৱহাৰ কৰা হয়, সেইবোৰক বিকল্প পদ বোলে। সংস্কৃতত এনেবোৰ পদক সৰ্বনাম বুলি কোৱা হয়। যেনে—কলীয়া এজন ভাল ল'ৰা। তেনে ল'ৰা ক'ৰবাত দুই এজনহে পোৱা যায়। সি শ্ৰেণীত সদায় প্ৰথম হয়। এই বাক্য তিনিটাত কলীয়াৰ বিষয়ে কোৱা হৈছে। 'তেনে' পদ 'ভাল' পদৰ সলনি আৰু 'সি' পদ 'কলীয়া' নামৰ সলনি ব্যৱহাৰ হৈছে, গতিকে 'তেনে' আৰু 'সি' বিকল্প পদ।

বিকল্প পদ প্ৰধানকৈ ৪ বিধ। বিশেষ্যৰ বিকল্পে বহা বিকল্প পদ বা **বিশেষ্যৰ বিকল্প পদ, বিশেষণ বিকল্প পদ, অনিশ্চিত বিকল্প পদ** আৰু **নিৰ্দেশক বিকল্প পদ**।

(ক) বিশষ্যৰ সলনি বহা পদক ৬ টা ভাগত ভাগ কৰিব পাৰি। ব্যক্তিবাচক, আত্মবাচক, প্ৰাণীবাচক, বস্তুবাচক, স্থানবাচক আৰু কালবাচক।

(১) ব্যক্তিবাচক বিকল্প পদ : যিবোৰ বিকল্প পদে ব্যক্তিৰ নামৰ সলনি ব্যৱহাৰ হয় সেইবোৰক ব্যক্তিবাচক বিকল্প পদ বোলা হয়। যেনে—ৰামে ভাত নাখায়। তেওঁ নিমন্ত্ৰণ খাবলৈ যাব। ইয়াত 'তেওঁ' ৰামৰ সলনি ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে। গতিকে 'তেওঁ' ব্যক্তিবাচক বিকল্প পদ।

৪। পুৰুষ

ব্যক্তিবাচক পদবোৰৰ তিনিটা ব্যৱহাৰিক ক্ৰম আছে। তাকে পুৰুষ বোলা হয়।

পুৰুষ তিনিটা—প্ৰথম বা উত্তম পুৰুষ, দ্বিতীয় বা মধ্যম পুৰুষ আৰু তৃতীয় বা অন্য পুৰুষ।

যিয়ে কয়, তেওঁ প্ৰথম বা উত্তম পুৰুষ। যেনে—

মই ভাত খালোঁ।
আমি কাম কৰিব পাৰোঁ।

ওপৰৰ বাক্য দুটাত 'মই' আৰু 'আমি' পদ দুটাই নিজে নিজৰ কথা কৈছে। গতিকে 'মই' আৰু 'আমি' প্ৰথম বা উত্তম পুৰুষৰ ব্যক্তি।

তই এখন্তেকো ইয়াত নাথাকিবি।
তহঁত সৰু ল'ৰা।
তুমি চিঠি দিবা।
তোমালোক ভাল মানুহ।
আপুনি ইয়াতে বহক।

আপোনালোকে আমাক অনুগ্ৰহ কৰক।
মই **তোমাক** মাতিছোঁ।

ওপৰৰ বাক্য কেইটাৰ তই, তহঁত, তুমি, তোমাক, তোমালোক,আপুনি, আপোনালোক দ্বিতীয় বা মধ্যম পুৰুষৰ ব্যক্তি।

নালৈ টোঁৱাই বা যাৰ কথা কোৱা হয় তেওঁ অন্য বা তৃতীয় পুৰুষ।

অথনি **সি** আহিছিল।
তেওঁ তোমাক বিচাৰিছিল।
সি তেখেতক চিনি নাপায়।
তাই অথনিয়ে গ'ল।
এখেতক ক'ৰবাত দেখা দেখা যেন লাগিছে।
এই বৰ দনুৰী তিৰোতা।
তেখেতে ইবিলাকক দেখিছে।

ওপৰৰ বাক্যৰ সি, তেওঁ, তেখেতক, তাই, এখেতক, এই, তেখেতে, ইবিলাকক আদি তৃতীয় বা অন্য পুৰুষ বোধক ব্যক্তি।

দ্বিতীয় আৰু তৃতীয় পুৰুষৰ তিনিটা ক্ৰম আছে। আদৰ, অনাদৰ আৰু সম্ভ্ৰম। যেনে—

	একবচন	বহুবচন
দ্বিতীয় পুৰুষৰ আদৰত	তুমি	তোমালোক
অনাদৰত	তই	তহঁত
সম্ভ্ৰমত	আপুনি	আপোনালোক
তৃতীয় পুৰুষৰ আদৰত	তেওঁ	তেওঁলোক
	এওঁ	এওঁলোক
অনাদৰত	সি	সিহঁত, তাহঁত
	তাই	তাহঁত
	এই	এইহঁত
	ই	ইহঁত, ইবোৰ, ইবিলাক
	যি	যিহঁত, যিবোৰ, যিবিলাক
সম্ভ্ৰমত	এখেত	এখেতসকল
	তেখেত	তেখেতসকল
	তেৱা	তেৱাসকল

বিশেষ্য পদ, বিশেষ্য ৰূপে ব্যৱহাৰ হোৱা আন আন পদ আৰু অন্যান্য বিকল্প পদবোৰ তৃতীয় বা অন্য পুৰুষৰ হয়। যেনে—

ৰামে ভাত খালে।
ধনীয়ে দুখীয়াক মৰম কৰা উচিত।
আমেৰিকা এখন চহকী **দেশ**।
ডাক্তৰে ৰোগীক পৰীক্ষা কৰি **ঔষধ** দিয়ে।
যি কাম কৰিলে **সকলোৰে ভাল** পায় তেনে কাম কৰিবা।
'**শাস্ত্ৰত উত্তম গীতা ভাগৱত**
ধৰ্মত উত্তম নাম।
দেৱত উত্তম দৈৱকী নন্দন
চৰণে কৰোঁ **প্ৰণাম**'

ওপৰৰ নিৰ্দেশিত পদবোৰ তৃতীয় পুৰুষৰ।

অসমীয়া ভাষাত সম্ভ্ৰম বুজাবলৈ হ'লে ব্যক্তিলৈ টোঁৱাই পোনে পোনে কথা কোৱা নহয়; ব্যক্তি থকা ঠাইখনলৈ টোঁৱাইহে কথা কোৱা হয়। এখেত, তেখেত, তেৰা, আদি শব্দবোৰ আচলতে স্থানবাচক শব্দহে, সম্ভ্ৰম প্ৰকাশ কৰিবলৈ ইহঁতক তৎস্থানাস্থিত ব্যক্তিক বুজাবলৈকে ব্যৱহাৰ কৰা হয়।

সম্ভ্ৰমত কথা ক'বলৈ হ'লে দ্বিতীয় পুৰুষত তৃতীয় পুৰুষৰ ব্যক্তিবাচক পদ ব্যৱহাৰ হয়। 'আপোন' এটা তৃতীয় পুৰুষৰ বিকল্প পদ। 'আপোন' শব্দৰ পৰাই আপুনি শব্দ হৈছে। আপুনি শব্দ সম্ভ্ৰম বুজাবলৈ দ্বিতীয় পুৰুষত প্ৰত্যক্ষে ব্যৱহাৰ কৰা হয়। যেনে—আপুনি এজন ভাল মানুহ। আপোনাক মই ভালকৈ চিনি পাওঁ। এই বাক্য দুটিত 'আপুনি' আৰু 'আপোনাক' পদ দুটি সমুখৰ মান্য ব্যক্তিক পোনে পোনে কোৱা হৈছে। গতিকে ইহঁত দ্বিতীয় পুৰুষৰ পদ।

বিশেষভাৱে সম্ভ্ৰম দেখুৱাবলৈ বিশেষকৈ ভকতীয়া ধৰণত মান্যাৰ্থতো দ্বিতীয় পুৰুষৰ আদৰৰ পদ ব্যৱহৃত হয়। যেনে—

হে ভকতসব, **তোমাবাসব** বৈকুণ্ঠৰ পাৰিষদ। **তোমাসবক যি** মতে আনিব লাগিছিল, আসনে-বসনে বাক্যে-বচনে যেনে ভাৱে সেৱা কৰিব লাগিছিল, আমাৰ অপাৰ-গতাৰ কাৰণে তেনেভাৱে কৰিব পৰা নাই।

এওঁ, এখেত, ই, এই আৰু ইহঁতৰ বহুবচনৰ পদবোৰে প্ৰত্যক্ষ ব্যক্তি বা ব্যক্তিসমষ্টিক

বুজায়। ইহঁতে প্ৰত্যক্ষ ব্যক্তি বা ব্যক্তি সমষ্টিক টোঁৱাই কথা ক'লেও তৃতীয় পুৰুষৰ পদ হয়। যেনে—

ই দুষ্ট ল'ৰা।	ইহঁতে তোমাক সদায় নেৰিব।
ইহঁত ভাল মানুহ নহয়।	এওঁ মোৰ বন্ধুৰ পুত্ৰ।
ইবোৰে কি কয় কওক।	এওঁলোক আজি যাব।
এই এজনী ছোৱালী।	এখেত পৰহি আহি পাইছে।
এইহঁতে মোক ভাল নাপায়।	এখেতসকলে ভাল ভাল চাকৰি কৰে

'সি' 'ই' আৰু 'এই' সাধাৰণতে অনাদৰত ব্যৱহাৰ হয়। 'সকল' আৰু 'বিলাক' যোগ দি বহুবচনৰ পদ কৰিলে সম্ভ্ৰমতো ব্যৱহাৰ হ'ব পাৰে। যেনে—

ইবিলাক উচ্চপদৰ লোক।
ইসকলে সামান্য কথাত লাগি নাথাকে।
এইবিলাক গাৱৰ মানুহ।
এইসকলে গুণী-জ্ঞানী মানুহক বৰ ভক্তি কৰে।
সিবিলাকে আমাক নগণ্য বুলি ভাবে।
সিসকল আমাৰ নমস্য ব্যক্তি।

(২) **আত্মবাচক বিকল্প পদ :** যিবোৰ বিকল্প পদে ব্যক্তিক বা **প্ৰাণীক** দোহাৰে সেইবোৰকে আত্মবাচক সৰ্বনাম পদ বোলে। যেনে—

মই **নিজে** খাম। সি **নিজে** দিবগৈ। পোৱালিটো লৈ আহিলে গাইজনী **আপুনি** আহিব। অমূল্যই **নিজে** খবৰটি দি গৈছে। ইয়াত 'নিজে' 'আপুনি', আত্মবাচক সৰ্বনাম পদ।

(৩) **প্ৰাণীবাচক বিকল্প পদ :**—যিবোৰ বিকল্প পদ প্ৰাণীৰ নামৰ সলনি ব্যৱহাৰ হয় সেইবোৰক প্ৰাণীবাচক বিকল্প পদ বোলে। যেনে—

পশুৰ ভিতৰত হাতী বৃহৎ। **ই** হাবিত থাকে। হাবিৰ পৰা ধৰি আনি **ইয়াক** ঘৰচীয়া কৰি লোৱা হয়। **যিবোৰ** হাতীৰ দাঁত ওলায় **সেইবোৰক** দঁতাল হাতী বোলে। ইয়াত 'ই', 'ইয়াক', 'যিবোৰ', 'সেইবোৰ', প্ৰাণীবাচক বিকল্প পদ।

(৪) **বস্তুবাচক বিকল্প পদ :** যিবোৰ পদক বস্তুৰ নামৰ সলনি ব্যৱহাৰ কৰা হয় সেইবোৰক বস্তুবাচক বিকল্প পদ বোলা হয়।

যেনে—বেমাৰী মানুহে সুমথিৰা খাব পাৰে। **ই** বৰ ভাল ফল। আঙুৰ, আপেল, খেজুৰ, বাদাম ভাল ফল। **এইবোৰ** খালে গাত বল হয়। অসমত কুঁহিয়াৰৰ খেতি

ভাল হয়। **ইয়াৰপৰা** গুৰ, চেনি, মিছিৰি তৈয়াৰ কৰা হয়। ইয়াত 'ই' 'এইবোৰ' 'ইয়াৰ' বস্তুবাচক বিকল্প পদ।

(৫) **স্থানবাচক বিকল্প পদ** :—যিবোৰ, বিকল্প পদ ঠাইৰ নামৰ সলনি ব্যৱহাৰ হয়, সেইবোৰক স্থানবাচক বিকল্প পদ বোলে। যেনে—

তেওঁ **য'তে** আছে **ত'তে** থাকক। যি বস্তু য'ত থ'লে ভাল দেখি তাক **তাতে** থব লাগে। **ইয়াৰপৰা** প্ৰায় ষাঠি কিলোমিটাৰ দূৰত ডিব্ৰুগড় নগৰ। **তাৰপৰা** প্ৰায় ষাঠি কিলোমিটাৰ দূৰত শিৱসাগৰ।

ওপৰৰ বাক্যবোৰৰ য'ত, য'তে, ত'তে, ত'ত, তাতে, ইয়াৰপৰা, তাৰপৰা আদি স্থানবাচক বিকল্প পদ।

(৬) **কালবাচক বিকল্প পদ** : যিবোৰ পদ সময়বাচক বিশেষ্য পদৰ সলনি বহে সেইবোৰক কালবাচক বিকল্প পদ বোলা হয়। যেনে—

আজি বুধবাৰ। **আজিৰপৰা** মই সঁচা কথা ক'ম। **কালিৰ** কথা মনত ৰাখিবা। **এতিয়াৰ** লগত **তেতিয়াক** নিবিজাবা। **পৰহিলৈৰপৰা** আমাৰ পৰীক্ষা হ'ব।

কালবাচক ক্ৰিয়াবিশেষণ আৰু কালবাচক বিকল্প পদ অনেক সময়ত চিনিবলৈ টান হয়। এটা কথা মনত ৰাখিলে কালবাচক ক্ৰিয়াবিশেষণ আৰু কালবাচক বিকল্প পদৰ পাৰ্থক্য ধৰিব পাৰি। কালবাচক ক্ৰিয়াবিশেষণে ক্ৰিয়াৰ সময় আদি নিৰ্দেশ কৰে। কালবাচক বিকল্প পদৰ লগত ক্ৰিয়া পদৰ সম্বন্ধ অন্যান্য পদৰ দৰে বিভক্তিৰ যোগেৰেহে হয়। কালবাচক ক্ৰিয়াবিশেষণত 'লৈ' ভিন্ন অন্য বিভক্তি যোগ নহয়। প্ৰায়ে **ই, এই,** কে, তে আদি অনুসৰ্গহে যোগ হয়। যেনে—

ক্ৰিয়াবিশেষণ	বিকল্প পদ
সি **কাইলৈ** আহিব।	সি **কাইলৈৰপৰা** খেলিবলৈ যাব।
কামটি **এতিয়াই** কৰিবা।	**এতিয়াৰপৰাই** কামটি কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰা।
তুমি তাক যৰম কৰিবা, সি	**কালিৰ** ভাওনা ভাল হোৱা নাই
তেতিয়াহে ভাল পাব।	**তেতিয়াক এতিয়াৰে** নিবিজাবা।

আমি **অথনিকৈ** ফুৰিবলৈ যাম। সি অথনি আহিছিল।

কালবাচক বিকল্প পদৰ কালভেদে ৰূপ ভিন ভিন হয়। যেনে—

বৰ্তমান	অতীত	ভৱিষ্যৎ
এতিয়া	অথনি	অথনিকৈ
আজি	কালি	কালিলৈ বা কাইলৈ
	পৰহি	পৰহিলৈ

(৬) **বিশেষণীয় বিকল্প পদ** : যিবোৰ পদ বিশেষণৰ সলনি ব্যৱহাৰ কৰা হয় তাকে বিশেষণৰ বিকল্প পদ বোলে। যেনে—

যি কথা ক'লে মানুহে বেয়া পায়, **তেনে** কথা নক'বা। অনিল এজন ভাল ল'ৰা, **তেনে** ল'ৰাক সকলোৱে মৰম কৰে।

ওপৰৰ প্ৰথম বাক্যত **'যি'** আৰু **'তেনে'** সলনি পদে কথাক বিশেষ কৰিছে, পাছৰ বাক্যত 'তেনে' পদে ল'ৰাক বিশেষ কৰিছে। গতিকে 'যি' 'তেনে' বিশেষণীয় বিকল্প পদ। কি, যি, সি, তেনে, যেনে, এনে, কেনে, এই, সেই আদিক বিশেষণৰো বিকল্প পদ কৰি ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰি। অৰ্থাৎ বিশেষণীয় বিকল্প পদ বিশেষণ পদৰো বিশেষণ হ'ব পাৰে। যেনে—**যি** কাম কৰিলে মানুহে ভাল পায়, মানুহৰ উপকাৰ হয়, **তেনে** ভাল কাম কৰিবলৈ যত্ন কৰিবা।

ইয়াত 'তেনে' বিশেষণীয় বিকল্প পদ 'ভাল' বিশেষণৰ বিশেষণ হৈ বহিছে।

এওঁ, তেওঁ, সি, ই, তাই, এই, ইয়াত, তাত, ত'ত, সৌৱাত, এনে, এনেকুৱা, তেনেকুৱা, সৌ, সেইয়া, আদি পদৰ দুটা ভাগ। এভাগে প্ৰত্যক্ষ বস্তু, ব্যক্তি, বিষয়, কাৰ্য্য আদি আৰু আন ভাগে পৰোক্ষ বস্তু, ব্যক্তি, বিষয় কাৰ্য্য আদি নিৰ্দেশ কৰে। যেনে—

প্ৰত্যক্ষ	পৰোক্ষ	প্ৰত্যক্ষ	পৰোক্ষ
ই	সি	এওঁ	তেওঁ
এই	তাই	ইয়াত	তাত, সৌ, সৌৱাত
এইয়া	সেইয়া, সৌৱা	এনেকুৱা	তেনেকুৱা
এনে	তেনে	তুমি	তেওঁ
এখেত	তেখেত	অ'ত	ত'ত
আপুনি	তেখেত		

(১) তুমি কলহটো ভাঙিলা, **এনে** কাম ভৱিষ্যতে নকৰিবা। ইয়াত 'এনে' পদে সমীপস্থ কাৰ্য বুজাইছে।

(২) তুমি মহিমক গালি পাৰি আহিছা, **তেনে** বেয়া কথা মুখত নানিবা। ইয়াত 'তেনে' পদে আগতে হোৱা অৰ্থাৎ এতিয়াই সংঘটিত নোহোৱাটো নিৰ্দেশ কৰিছে।

(৮) **অনিশ্চিত বিকল্প পদ** : যি বিকল্প পদে বিশেষ্য আৰু বিশেষণৰ স্থান ল'লে পূৰ্ণ বাক্যও অসম্পূৰ্ণ হৈ উঠে তেনে বোৰক অনিশ্চিত বিকল্প পদ বোলে। যেনে—

শিৱই শিৱ পূজা কৰে। (পূৰ্ণ বাক্য)

যি শিৱ পূজা কৰে……(অসম্পূৰ্ণ বাক্য)

ভাল কাম কৰিবা। (পূৰ্ণ বাক্য)

যেনে কাম কৰিবা……(অসম্পূৰ্ণ বাক্য)

এইবোৰ পদে বাক্য অসম্পূৰ্ণ কৰাৰ উপৰিও নিশ্চিত একো প্ৰকাশ নকৰে; সেই কাৰণে তেনেবোৰ পদক **অনিশ্চিত বিকল্প** পদ বোলা হয়।

(১) **নিৰ্দেশক বিকল্প পদঃ** অনিশ্চিত বিকল্প পদ থকা অসম্পূৰ্ণ বাক্যৰ পৰিপূৰক হিচাপে আন এটা বিকল্প পদ থকা বাক্য যোগ কৰা হয়। পিছৰ বিকল্প পদে আগৰ বিকল্প পদৰ নিৰ্দেশক হয়। সেইকাৰণে তেনেবোৰ বিকল্প পদক নিৰ্দেশক বিকল্প পদ বোলা হয়। যেনে—

যি শিৱ পূজা কৰে, **তেওঁ** শৈৱ।

যি মিছা কথা কয়, **তাক** বিশ্বাস নকৰিবা।

তেওঁ যি কথা কয়, **সি** সঁচা নহয়।

যেনে কাম কৰিবা, **তেনে** ফল পাবা।

ওপৰৰ বাক্যবোৰত, 'তেওঁ', 'তাক', 'সি', 'তেনে' আদি নিৰ্দেশক বিকল্প পদ হৈ ৰহিছে। অনিশ্চিত আৰু নিৰ্দেশক উভয়কে যুৰীয়া বিকল্প পদ বুলিও ক'ব পাৰি।

যি, সি, ই, এই আদি বিকল্প পদবোৰ বিভিন্ন বিকল্প পদ কৰি বাক্যত ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰি। যেনে—

যি বেয়া কাম কৰে, সি শাস্তি পায়। ('যি', 'সি' ব্যক্তিবাচক)

যি মানুহে সদায় লোকক ঠগে, সি নিজেও ঠগ খায়। ('যি' বিশেষণীয় বিকল্প পদ)

যি খালে শৰীৰ ভালে নাথাকে, তেনে বস্তু নাখাবা। ('যি' বস্তুবাচক বিকল্প পদ)

ই এটা দুষ্ট ল'ৰা। ('ই' ব্যক্তিবাচক)

ই বস্তু মই গ্ৰহণ নকৰোঁ। ('ই' বিশেষণীয় বিকল্প পদ)

এই ভাল গান গায়। ('এই' ব্যক্তিবাচক)

এই কথা কাকো নক'বা। ('এই' বিশেষণীয় বিকল্প পদ)

সোণৰ বং উজ্জ্বল, সি মূল্যবান বস্তু। ('সি' বস্তুবাচক বিকল্প পদ)

যি ধন পৰৰ হাতত থাকে, সি ধনৰ মূল্য নাথাকে। ('যি' 'সি' বিশেষণীয় বিকল্প পদ)

---

(৪) ভাব পদ (অব্যয়)

ভাব পদঃ নানা প্ৰকাৰৰ অনুভূতি, মনৰ ভাব, আৰু বাক্যৰ বিশেষ ভাব প্ৰকাশৰ কাৰণে কিছুমান পদ ব্যৱহাৰ কৰা হয়। সেইবোৰকে **ভাব পদ** বোলা হয়।

(১) তই তেনে কাম নকৰিবি।

ধেৎ! তই তেনে কাম নকৰিবি।

ছিঃ! তই তেনে কাম নকৰিবি।

তই তেনে কাম নকৰিবি **নে**?

যদি তই তেনে কাম কৰিবি তাৰ শাস্তি ভোগ কৰিব লাগিব।

যদি তই তেনে কাম কৰ **তেন্তে** তাৰ শাস্তি ভোগ কৰিব লাগিব।

তই তেনে কাম **কিয়** নকৰিবি?

(২) মই স্কুললৈ যাম।

ভাল, মই স্কুললৈ যাম। মই স্কুললৈ যাম **বাৰু**।

(৩) মই দুখ পাইছোঁ

উস্! মই দুখ পাইছোঁ।

ওপৰৰ তিনিটা বাক্যক ডাঙৰ আখৰেৰে লিখা পদ বোৰে অৰ্থৰ ভাবান্তৰ ঘটাইছে গতিকে সেই পদবোৰ ভাব পদ।

ভাব পদবোৰৰ কিছুমানৰ ৰূপৰ লৰ-চৰ নহয়, সেইকাৰণে বৈয়াকৰণ সকলে এই শ্ৰেণী পদক অব্যয় পদ নাম দিছে। কিন্তু কিছুমান পদৰ ৰূপৰ কিছু পৰিৱৰ্তন হয়, কিছুমানত অনুসৰ্গ প্ৰত্যয় আদিও যোগ হয়। যেনে—

যদি—যদিও, যদিওবা, যদিহে, যদিবা। অ—অঁতো।

তথা—তথাপি, তথাপিতো, তথাপিও। যেনে—যেনেকৈ, যেনিবা।

কিয়—কিয়বা, কিয়নো। তেনে—তেনেকৈ, তেনেই।

অথ—অথবা, অথচ। হেতু—হেতুকে।

তেহে—তেহেলৈ। আৰু—আৰুতো, আৰুবা।

অৱশ্য—আৱশ্যক, আৱশ্যিক।

মনৰ হীন-ডেটি হ'লে সম্বোধনাৰ্থক ভাব পদ কিছুমানবো ৰূপ লবে। যেনে—

তুচ্ছাৰ্থত	আদৰত	মান্যাৰ্থত
হে—হে, হেৰ	হেৰা	হেৰি
দে—দে, দেই	দেইবা	দেইব
হয়— হঞে	হঞেৰা	হয়

এৰা, হয়, ভাল, বাৰু, ওঁ আদি ভাবপদবোৰ মানৰ হীন-ডেঙৰ আৰু কাল অনুসৰি ভিন্ন ভাৱে ব্যৱহাৰ হয়। যেনে—

তই ভাত খালি নে? ওঁ, খালোঁ। (তুচ্ছাৰ্থত)
আপুনি ভাত খালে নে? এৰা, খালোঁ। (আদৰত)
তই কিতাপ পঢ়িলি নে? হয়, পঢ়িলোঁ। (সম্ভ্ৰমত)
তই কামটো কৰিবি? ওঁ, কৰিম। (তুচ্ছাৰ্থত)
তই ভাত খাবি? বাৰু, খাম। (আদৰত)
তুমি আমাৰ ঘৰলৈ যাবা নেইবা? ভাল, যাম। (সম্ভ্ৰমত)
তুমি যাবা নেইবা? ভাল বাৰু। (সম্ভ্ৰমত)
কাইলৈ তই আহিবি? ভাল বাৰু। আহিম। (সম্ভ্ৰমত)
তুমি কিতাপ পঢ়িছা নে? হয়, পঢ়ি আছোঁ। (সম্ভ্ৰমত)
আপুনি শুইছে নেকি? এৰা, অলপ বাগৰিছোঁ। (আদৰত)

ভাব পদ প্ৰধানকৈ দুই প্ৰকাৰৰ। অনুভূতি প্ৰকাশক আৰু অৰ্থ প্ৰকাশক। প্ৰত্যেকৰে ভিন ভিন ভাগ আছে—

(১) অনুভূতি প্ৰকাশক ভাব পদ :

(ক) ভয়সূচক— আই ঔ। মোক খালে।
দেউতা ঐ। মই মৰিলোঁ।
(খ) মৰম প্ৰকাশক— আই ঐ দেহি! মোৰ সোণটি নে কোন?
(গ) দুখ প্ৰকাশক— উস্! কি কষ্ট? এঁহ! বেয়া কথা হৈছে।
দেহি ঐ, কি যে বিলায়?
(ঘ) ঘৃণা সূচক— ছি—ছি! বৰ বেয়া কাম।
ছেই কুকুৰ ছেই। নাহিবি ৰূপনা দেই।
(ঙ) আশ্চৰ্য্যবোধক— বাঃ কি চমৎকাৰ। এহে! কাৰ লগত আহিলি?
আঃ কি সুন্দৰ!
কি আচৰিত! ক'ৰ পৰা শুনিলি?
(চ) আনন্দ প্ৰকাশক— হাঃ-হাঃ-হাঃ। বেছ কৰিছা।
(ছ) ইচ্ছা প্ৰকাশক— সি যেন যায়। মই যেন তাক নেদেখোঁ।
(জ) বিৰক্তি জ্ঞাপক— ধেৎ। তই কি কৰিছ? হেঃ এইবোৰ কি কৈছ?
ইছ। কি কৰিলা?

(ঝ) নিন্দা জ্ঞাপক— ধিক। তোৰ বিদ্যা।
(ঞ) সম্মতি জ্ঞাপক— ওঁ, মই যাম।
সি আহক বাৰু, চাম।
ভাল, মই চাম।
(ট) অসম্মতি জ্ঞাপক— ওঁহো, মই নাজানো। না, এই কাম নহ'ব।
(ঠ) প্ৰশংসা জ্ঞাপক— চাবাছ! আৰু যত্ন কৰা, পাৰিবা।
ধন্য তোমাৰ মাতৃভক্তি।
(ড) তুচ্ছাৰ্থ প্ৰকাশক— তই চোন একা বৰ বৰ কথা কৈছ।
মই একা সুদাই নেৰিছোঁ।
ধেত্। কি কৰিছ?
(ঢ) সমৰ্থন সূচক— সিহঁতে কাজিয়া কৰিছিল হয়; এতিয়া মিল হৈছে।

(২) অৰ্থপ্ৰকাশক ভাব পদ : ই ১০ বিধ।

(ক) সংযোজক—কিছুমান ভাব পদে দুটা শব্দ বা দুটা বাক্য সংযোগ কৰে। সেইবোৰক সংযোজক ভাব পদ বোলা হয়। ই চাৰি প্ৰকাৰৰ—যোগাৰ্থক, ভেদাৰ্থক, হেতুবোধক আৰু সিদ্ধান্ত সূচক।

(i) যোগাৰ্থক—ৰমণী আৰু ৰমেন দিল্লীলৈ যাব।
আজিৰ সভাত বৰদলৈ ডাঙৰীয়া সভাপতি আৰু মেধি ডাঙৰীয়া প্ৰধান বক্তা আছিল।

(i) ভেদাৰ্থক—তেওঁ বা মই যাম। সি নাইবা তুমি যাবা। সি অথবা মই যাম। তেওঁ যাব নহ'লে মই যাম। তুমি থাকিবা নাইবা মই থাকিম।

(iii) হেতুবোধক—কাৰণ, যিহেতু, কিয়নো।
তেওঁ আজি স্কুললৈ নাহে, কাৰণ তেওঁৰ জ্বৰ।
মই সেই বিষয়ে একো নাজানো, যিহেতু মই সেই সময়ত ঘৰত নাছিলোঁ।
তেওঁ দোষী, কিয়নো তেওঁ মিছা কথা কৈ লোকক ঠগিছে।

(iv) সিদ্ধান্ত সূচক—গতিকে, অতএব, কাজেই।
সি দোষ কৰিছে গতিকে শাস্তি পোৱা উচিত।

তেখেত বিদ্বান আৰু পণ্ডিতলোক, **অতএব** তেখেতকে সভাপতিৰ পদ দিয়া উচিত।

তেওঁ বুঢ়ী গৰাকীক আজি দহবছৰে ভৰণ-পোষণ কৰি আহিছে, **কাজেই** তেওঁ সম্পত্তিৰ এক অংশ পাব লাগে।

সি সৈ কাঢ়িছে, **সেইবাবে** তাৰ শাস্তি লাঘৱ হ'ব।

(খ) **সম্বোধনাৰ্থক**—সম্বোধনাৰ্থক ভাব পদৰ মান আৰু পুৰুষ অনুসৰি ৰূপ লৰে। **হে** হৰি, মোক ৰক্ষা কৰা। **হেৰা** নবীন, মোক টকা এটা দিবা নে? **হেৰি** ভাওৰীয়া, শুনকচোন। **ঔ** মহিম, তই এইফালে আহচোন। **হঁএ্ঞ** মালতীৰ মাক, তোৰ খবৰ কি? **ঐ** দুষ্ট, এইফালে আহচোন। **ঐ** বাপেৰৰ মুৰখোৱা, এতিয়াই ইয়াৰ পৰা আঁতৰ হ।

(গ) **অনুৰোধ জ্ঞাপক**: পুৰুষ আৰু মান অনুসৰি ইয়াৰো ৰূপ লৰে। যেনে: তই যাবি **দেই**। তহঁতে আহিবি **দে**। তুমি আহিবা **দেইবা**। আপুনি চিঠি দিব **দেইব**। আপুনি **যেন** এবাৰ আহে। তুমি এবাৰ খাই চোৱা **না**। আমটো মোক দিয়ক **না**।

(ঘ) **প্ৰশ্নবোধক**: তেওঁ ভাত নাখায় **নেকি**?
তুমি আহিবা **জানো**? সি গৈ ঘৰ পালে **নে**?
মই ভাত খালোঁ, তুমি **এৰা**?
তই ভাত খালি, **হয়**?

(ঙ) **সন্দেহবোধক**: তেওঁ **নো** ভাত খাব নে। সি নাহিব **কিজানি**। **জানোচা** তেওঁ আহিছেই। **যদি** সি নাহে মই যাম।

(চ) **নিশ্চয়াৰ্থক**: তেওঁ **যে** নাহে মই জানো। সি **যে** পগলা সকলোৱে জানে। সি বাপেকে মতা শুনিছিল; **তথাপিও যে** সি মাত নামাতিলে, **নিশ্চয়** কিবা কথা আছে। মই নাখাওঁ **নহয়**। মই ভাত খাম **নহয়**।

(ছ) **অনিশ্চয়াৰ্থক**:—তেওঁ নাহায় **যদি** তুমিয়ে যাবা। তুমি যোৱা **যদি** মোক খবৰ দিবা। তেওঁ আহে নে নাহে **জানো**। **জানোপায়** সি কি বুজিছে। যথা—তেওঁ ভাত খাইছিল। সি আহি গুচি গ'ল।

(জ) **যুৰীয়া ভাবপদ**: কিছুমান ভাব পদ বাক্যত যোৰ পাতি বহে; সেই-

বোৰক যুৰীয়া ভাবপদ বোলা হয়। সিহঁতৰ প্ৰথমটো সন্দেহাৰ্থক আৰু দ্বিতীয়টো নিশ্চিতাৰ্থক। যেনে—

যদিহে তেওঁ নাহে, **তেনেহ'লে** ময়ে যাম।
যদিও তেওঁ কাম নকৰে, **তথাপি** তেওঁৰ উপস্থিতি দৰ্কাৰ।
সি **যদি** ভাত খায়, **তেন্তে** ময়ো খাম।
এনেবোৰ বাক্য দ্বিতীয় ভাবপদ নিদিয়াকৈও লিখা হয়। যেনে:
যদি তেওঁ নাহে, মই যাম। সি যদি ভাত খায়, ময়ো খাম।

(ঝ) **সংযুক্তিবোধক বা আনুষঙ্গিক ভাব পদ**: যিবোৰ ভাব পদে কাৰক সম্বন্ধ নথকা বিশেষ্য বা বিকল্প পদৰ ক্ৰিয়াৰ লগত সম্বন্ধ স্থাপন কৰে, সেইবোৰক **সংযুক্তি বোধক ভাব পদ** বোলা হয়। সংযুক্তি বোধক, ভাবপদে বিশেষ্য আৰু সৰ্বনাম পদত বিভক্তিৰ সংযোগ ঘটায়। সেই কাৰণে ইহঁতক **পদান্বয়ী ভাব পদ** বোলে। পদান্বয়ী ভাবপদবোৰ বিশেষ্য আৰু সৰ্বনাম পদৰ লগৰীয়া হৈ বহে। সেই কাৰণে ইহঁতক **আনুষঙ্গিক** ভাব পদো বোলে।

আনুষঙ্গিক ভাবপদ চাৰি প্ৰকাৰ:

(১) হেতুবোধক: পৰীক্ষাৰ **বাবে** মই বৰ ব্যস্ত আছোঁ। তুমি তোমাৰ স্বাস্থ্যৰ **কাৰণে** যত্ন লবা। পৰীক্ষাত উত্তীৰ্ণ হ'বৰ **নিমিত্তে** পঢ়িব লাগে।

(২) তুলনাবোধক: অৰ্জুনৰ **দৰে** বীৰ নাই। ধৰা, তুমি **যেনিবা** বিচাৰক। হাতী **হেন** মানুহটোক দুজনে দাঙি লোৱাই কঠিন এজনে কি কৰিব? সি **যেন** কোনোবা পৰহে।

(৩) সংযুক্তি অৰ্থত: ৰামৰ **সৈতে** সীতাও বনলৈ গৈছিল। দেউতাকৰ **লগত** ৰজনীও বজাৰলৈ গৈছিল। সু-শিক্ষাৰ **দ্বাৰা** মানুহ সৎ হয়। ধানৰ **পৰা** চাউল হয়। সি গুৱাহাটীৰ **পৰা** আহিছে।

(৪) নিৰ্দেশাৰ্থক: তেওঁৰ **বাদে** মোৰ বন্ধু নাই।
মোৰ **বাহিৰে** তেওঁৰ আশ্ৰয় নাই।
ধন **বিনে** কাম নিসিজে। হৰি বিনে গতি নাই।
সি নগৰৰ **ফালে** গৈছে।

(ঞ) নঞৰ্থক: কিছুমান প্ৰশ্নাৰ্থক ভাব পদ নঞৰ্থক ৰূপে ব্যৱহাৰ হয়।
যেনে: সি ক'লেই হ'ব **নে**? তেওঁ সঁচা কথা ক'ব **নেকি**?

মোৰ ধন আছে বুলিয়ে তেওঁক দিম নে? মোৰ ধনসম্পত্তি থাকিল বুলিয়ে তাক দিম কিয়?

বহুতে প্ৰত্যয়, উপসৰ্গ আদিক অব্যয় পদ বুলি ক'ব খোজে। যিহেতু অনুসৰ্গ, উপসৰ্গ আৰু প্ৰত্যয় স্বয়ং অৰ্থবোধক নহয় আৰু গুটীয়া ভাৱে পদ হৈ বাক্যত নবহে, সেইকাৰণে প্ৰত্যয়, উপসৰ্গ আদিক পদ বোলা উচিত নহয়।

সংখ্যা, অনুৰূপ, অনুকাৰ আদি শব্দৰ পদ পৰিচয়:

(১) সংখ্যাবাচক শব্দবোৰ বাক্যত কৰা ব্যৱহাৰ অনুযায়ী বিশেষ্য বা বিশেষণ পদ হয়। যেনে—

বিশেষ্য	বিশেষণ
পাচে পাচে দহ হয়।	প'াচ বছৰৰ আগতে মই দহ বছৰীয়া ল'ৰা আছিলোঁ।
সাতত পাঁচ প'য়সত্তৰ।	সাত দহ পাচ পঁয়সত্তৰ।
'সাতত পাতল প'াচত ঘন। ছয়ত তামোল নদন বদন ॥'	

(২) পূৰণ বাচক শব্দ: সংখ্যাৰ ক্ৰম আৰু স্থান-মানৰ ক্ৰম বুজালে পূৰণ বাচক পদ হয়।

(ক) পূৰণ বাচক পদ সাধাৰণতে বিশেষণ পদ। যেনে—

তেওঁ শ্ৰেণীৰ **প্ৰথম** ছাত্ৰ।
মৰাৰ **দশম** দিনত দহা হয়।
ৰমণীয়ে এইবাৰ **প্ৰথম** বিভাগত পাছ কৰিছে।
শ্ৰীকৃষ্ণ দৈৱকীৰ **অষ্টম** গৰ্ভজাত সন্তান।

(খ) কেতিয়াবা কেতিয়াবা পূৰণ বাচক পদ বিশেষ্য ৰূপেও ব্যৱহাৰ হয়। যেনে—

তালিকাত তাৰ নাম **প্ৰথমতে** আছে।
তোমাৰ জন্ম লগ্নৰ **সপ্তমত** মঙ্গল গ্ৰহ আছে।

(গ) পূৰণ বাচক পদ ক্ৰিয়া বিশেষণ হ'ব পাৰে। যেনে—

'**প্ৰথমে** প্ৰণামো ব্ৰহ্মৰূপী সনাতন।'

(৩) অনুৰূপ শব্দবোৰ যি পদৰ অনুৰূপে গঠিত হয়, সেই পদৰ লগতে পৰিচিতো হয়। যেনে—

ৰামে ভাত-**চাত** একো নাখালে। (বিশেষ্য)
মই হৰি-**চৰিক** চিনি নাপাওঁ। (বিশেষ্য)

সি কাকো ভাল-**চাল** নাপায়। (বিশেষ্য)
মই তালৈ যাব-**চাব** নোৱাৰো। (কৃদন্ত কৰ্ম)
নম্ৰ-**তম্ৰ** ভাব তাৰ একেবাৰে নাই। (বিশেষণ)
মই তাক-**চাক** নাজানো, তোমাকহে ধৰিম। (বিকল্প)
সি তেন্তে-**চেন্তে** বুজি নাপায়; তাৰ পোনপটীয়া কথা, কামো পোনপটীয়া। (ভাবপদ বিশেষ্য ৰূপে স্থান লৈছে)

এসেই ধৰণে—

খাৰু-**চাৰু** বুলিলেই নহ'ব, কামটি তুমি কৰি দিবই লাগিব।
সি হাবি-**চাবিক** চিনি-**তিনি** নাপায়।
তুমি ভাত-**চাত** খাম-**চাম** বুলি নকবা।

অনুকাৰ শব্দবোৰ স্থান আৰু ৰূপ বিশেষে বিশেষ্য, বিশেষণ আৰু ক্ৰিয়াপদ ৰূপে পৰিচিত হয়।

কাউৰীয়ে '**কা-কা**' কৰি মাতিছে। (বিশেষ্য)
কুলিৰ '**কুউ-কুউ**' শব্দ শুনিবলৈ মিঠা। (বিশেষণ)
কুকুৰটোৱে কোব খাই **কেং-কেংকৈ** পলাল। (ক্ৰিয়া বিশেষণ)
ৰেলগাড়ীৰ **গুম-গুমনি** শুনি তাইৰ মনত ভয় সোমাল। (বিশেষ্য)
মেঘে **হিৰ-হিৰাই** আকাশত লৰি-ঢাপৰি ফুৰিবলৈ ধৰিলে। (ক্ৰিয়া বিশেষণ)
কেঁচুৱাটিয়ে **কল্-কলাইছে**। (ক্ৰিয়া)

———

ষোড়শ অধ্যায়

প্ৰকৃতি সাধন (৭)

(৬) ক্ৰিয়াপদ

ক্ৰিয়া পদ : যি পদে কাৰ্য্য কৰা বুজায়, তাকে ক্ৰিয়া পদ বোলে। ক্ৰিয়া পদেই বাক্যৰ মুখ্য পদ। ই বাক্য সম্পূৰ্ণ কৰে, অৰ্থও সম্পূৰ্ণ কৰে। যেনে—

লনিমাই সদায় পুথি পঢ়ে।
ইলিমাই নাচিব জানে।
ডলীয়ে গান গাইছে।

ওপৰৰ বাক্য তিনিটাত 'পঢ়ে', 'জানে' আৰু 'গাইছে' একোটা ক্ৰিয়াপদ। এই ক্ৰিয়াপদ কেইটা নাথাকিলে বাক্য কেইটা মুৰ নাইকিয়া হৈ পৰে। সেইবাবে ক্ৰিয়াপদক মুখ্য পদ বুলি কোৱা হয়। অৰ্থ সম্পূৰ্ণ কৰাৰ লগতে ক্ৰিয়াপদ কেইটাই বাক্যও সম্পূৰ্ণ কৰিছে। কেতিয়াবা কেতিয়াবা ক্ৰিয়াপদ অকলে একোটা বাক্য হ'ব পাৰে। তেনে বাক্যই অৱশ্যে সমৰ্থন আৰু উত্তৰ হে বুজায়। যেনে—

আজি খুবাদেও অহাৰ কথা আছে। **আহিব।**
তুমি শুইছা নে? **শুইছোঁ।**

বাক্য সম্পূৰ্ণ কৰিব নোৱৰা ক্ৰিয়া পদো আছে। সেই ক্ৰিয়াপদ বাক্যৰ মুখ্য পদ নহয়।

ক্ৰিয়াপদ দুবিধ। সাধ্যা বা সমাপিকা আৰু সিদ্ধা বা অসমাপিকা।

(১) **সাধ্যা বা সমাপিকা ক্ৰিয়াপদ :**—যি ক্ৰিয়াপদে বাক্য সম্পূৰ্ণ কৰে তাকে সাধ্যা বা সমাপিকা ক্ৰিয়াপদ বোলে। যেনে—

অঙ্কুৰে বল খেলিছে। শঙ্কৰে দৌৰিছে।

ইয়াত 'খেলিছে' আৰু 'দৌৰিছে' সাধ্যা বা সমাপিকা ক্ৰিয়াপদ।

(২) **সিদ্ধা বা অসমাপিকা ক্ৰিয়াপদ :** যি ক্ৰিয়াপদে বাক্য সম্পূৰ্ণ কৰিব নোৱাৰে, তাকে সিদ্ধা বা অসমাপিকা ক্ৰিয়াপদ বোলে। যেনে—

অঙ্কুৰে **বহি** হুমথিৰা **খাই** আছে।
বিকিৰণে ৰেডিঅ' **শুনি বহি** আছে।

ওপৰৰ বাক্য দুটিত 'বহি', 'খাই', 'শুনি' তিনিওটা পদে বাক্যৰ অৰ্থ সম্পূৰ্ণ কৰিব পৰা নাই আৰু বাক্যও সম্পূৰ্ণ কৰিব পৰা নাই। সেইবাবে 'বহি', 'খাই', 'শুনি'ক অসমাপিকা বা সিদ্ধা ক্ৰিয়া বুলি কোৱা হৈছে।

(৩) **সকৰ্মক, অকৰ্মক আৰু দ্বিকৰ্মক ক্ৰিয়াপদ :** কৰ্মপদ থকা আৰু নথকা হিচাপেও ক্ৰিয়াপদক ভাগ কৰিব পাৰি। এটা কৰ্মপদ থাকিলে **সকৰ্মক**, দুটা থাকিলে **দ্বিকৰ্মক** আৰু কৰ্মপদ নাথাকিলে ক্ৰিয়াপদক **অকৰ্মক** ক্ৰিয়াপদ বোলা হয়। যেনে—

মই ভাত **খালোঁ**। (ক্ৰিয়াপদ সকৰ্মক)
মই তাক পুথিখনি **দিছিলোঁ**। (দ্বিকৰ্মক)
সি **শুইছে**। (অকৰ্মক)

ক্ৰিয়া বিভক্তি—ধাতুৰ পাছত যিবোৰ প্ৰত্যয় যোগ হৈ বাক্যত ব্যৱহাৰৰ উপযোগী ক্ৰিয়াপদ তৈয়াৰ কৰে, সেইবোৰ প্ৰত্যয়ক ক্ৰিয়াপদ সাধক প্ৰত্যয় বা ক্ৰিয়া বিভক্তি বোলা হয়।

ক্ৰিয়া বিভক্তি দুবিধ। এবিধে বাক্য সম্পূৰ্ণ কৰিব পৰা তথা অৰ্থ সম্পূৰ্ণ কৰিব পৰা ক্ৰিয়া পদ তৈয়াৰ কৰে, সেইবোৰক সমাপিকা বা সাধ্যা ক্ৰিয়া বিভক্তি বোলে। আনবিধে বাক্য সম্পূৰ্ণ কৰিব নোৱাৰে, সেইবাবে অসমাপিকা বা সিদ্ধা ক্ৰিয়া বিভক্তি বোলে।

সাধ্যা ক্ৰিয়া বিভক্তি দুই ৰকমৰ—অনুভাব আৰু অনুজ্ঞা।

(ক) **অনুভাব ক্ৰিয়া বিভক্তি :** যি কেইটা ক্ৰিয়া বিভক্তি ধাতুৰ পাছত পুৰুষ আৰু পুৰুষৰ মান অনুসৰি ব্যৱহৃত হৈ কথা বা বক্তব্য প্ৰকাশক ক্ৰিয়া পদ তৈয়াৰ কৰে, সেই কেইটাক **অনুভাব ক্ৰিয়া বিভক্তি** বোলে। অনুভাব ক্ৰিয়া বিভক্তি চাৰিটা।

প্ৰথম পুৰুষৰ দুয়োবচনত—ওঁ
দ্বিতীয় পুৰুষৰ দুয়োবচনৰ আদৰত—আ
অনাদৰত—অ
সম্ভ্ৰমত—এ
তৃতীয় পুৰুষৰ সকলো ক্ৰমত—এ

এই কেইটা বিভক্তি যুক্ত ক্ৰিয়াপদে নিত্য কাল প্ৰকাশ কৰে। যেনে—

প্ৰথম পুৰুষত মই বা আমি কৰ+ওঁ=কৰোঁ।
দ্বিতীয় পুৰুষৰ আদৰত তুমি বা তোমালোকে কৰ+আ=কৰা
অনাদৰত তই বা তহঁতে কৰ্+অ=কৰ
সম্ভ্ৰমত আপুনি বা আপোনালোকে কৰ্+এ=কৰে
তৃতীয় পুৰুষৰ সকলো ক্ৰমতে সি বা সিহঁতে, তাই বা তাইহঁতে, তেওঁ বা তেওঁলোকে, তেখেত বা তেখেতসকলে, এখেত বা এখেতসকলে } কৰ্+এ=কৰে

ধাতুৰ পাছত প্ৰত্যয়ৰ আগত ইছ, ইল্ আৰু ইব্ কাল বোধক প্ৰত্যয় যোগ কৰি বিভিন্ন কালৰ ক্ৰিয়া পদ তৈয়াৰ কৰিব পাৰি। পাছত বহলাই কোৱা হৈছে।

অনুজ্ঞাৰ ক্ৰিয়া বিভক্তি ঃ যিবোৰ প্ৰত্যয় ধাতুৰ পাছত পুৰুষ, পুৰুষৰ মান আৰু কাল অনুসৰি ব্যৱহৃত হৈ আদেশ, অনুৰোধ আৰু নিৰ্দেশ প্ৰকাশ কৰে, সেইবোৰ প্ৰত্যয়ক **অনুজ্ঞাৰ ক্ৰিয়া বিভক্তি** বোলে। এই বিষয়ে পাছত লিখা হৈছে।

(গ) **অসমাপিকা বা সিদ্ধা ক্ৰিয়া বিভক্তি** মুঠতে সাতেটা—আত্, ই, ইব, ইবলৈ, ইলে, ইলত আৰু ওঁতে। ইয়াৰ ই, আত, ওঁতে, ইব আৰু ইবলৈ সকলো কালত ব্যৱহাৰ হয়। 'ইলত' কেৱল অতীত কালত ব্যৱহাৰ হয়। 'ইলে' অতীত কালত ব্যৱহাৰ নহয়। এইবোৰৰ 'ইলত' প্ৰত্যয় বাদে বাকীবোৰ সকলো পুৰুষত ব্যৱহাৰ হয় ইলত প্ৰত্যয় কৰ্মবাচ্যত সকলো পুৰুষত ব্যৱহাৰ হয়। কৰ্তৃ বাচ্যত ১ম পুৰুষ আৰু ২য় পুৰুষত ব্যৱহাৰ নহয়।

ক্ৰিয়াৰ কাল ঃ ক্ৰিয়া ঘটা সময়ক ক্ৰিয়াৰ কাল বোলে। ক্ৰিয়াৰ কাল তিনিটা—বৰ্ত্তমান, ভূত আৰু ভৱিষ্যৎ।

কালবোধক প্ৰত্যয় ঃ ক্ৰিয়াৰ কাল নিৰ্দেশ কৰিবলৈ ধাতুৰ পাছত 'ইছ', 'ইল্', আৰু 'ইব' প্ৰত্যয় যোগ হয়। সিহঁতক কালবোধক প্ৰত্যয় বোলে।

নিত্যকাল বুজাবলৈ কালবোধক প্ৰত্যয় যোগ কৰা নহয়। ধাতুত ক্ৰিয়া বিভক্তি যোগ কৰিলেই নিত্যকালৰ ক্ৰিয়া পোৱা যায়। যেনে—খা+ওঁ=খাওঁ, যা+আ=যোৱা, আছ্+এ=আছে।

(ক) **ইছ্ ঃ** বৰ্ত্তমান কাল আৰু চলন্ত বৰ্ত্তমান বুজাবলৈ ধাতুৰ পাছত ইছ্ যোগ কৰি ক্ৰিয়া বিভক্তি যোগ কৰা হয়। যেনে—খা+ইছ্+আ=খাইছা, শুন্+ইছ্+এ=শুনিছে।

(খ) **ইল্ ঃ** অতীতকাল বুজাবলৈ ধাতুৰ পাছত 'ইল্' যোগ কৰি ক্ৰিয়া বিভক্তি যোগ কৰা হয়। যেনে—ধৰ্+ইল্+ওঁ=ধৰিলোঁ, টান্+ইল্+এ=টানিলে, উঠ্+ইল্+অ (ই)=উঠিলি।

ইছ+ইল ঃ অতীতৰ চলন্ত কাল বুজাবলৈ ইছ্ আৰু ইল্ দুয়োটা যোগ হয় যেনে—খা+ইছ্+ইল্+আ=খাইছিলা। দি+ইছ্+ইল্+(এ)+দিছিলে।

(গ) **ইব্ ঃ** ভৱিষ্যৎ কাল বুজাবলৈ ধাতুৰ পাছত ক্ৰিয়া বিভক্তিৰ আগত 'ইব্' যোগ হয়। যেনে—যা+ইব্+আ=যাবা, দি+ইব্+(অ) ই=দিবি।

ইবৰ পাছত 'অ' হ'লে সলনি হয়।

ক্ৰিয়া বিভক্তি যোগ হোৱাৰ নিয়ম ঃ

ওঁ, ওঁতে ঃ (ক) ব্যঞ্জনান্ত ধাতুৰ পাছত ওঁ, ওঁতে যোগ হ'লে 'ওঁ'-ৰ সলনি ওকাৰ আৰু ঁ হয়। যেনে—কৰ্+ওঁ=কৰোঁ, দেখ্+ওঁ=দেখোঁ।

(খ) ব্যঞ্জনান্ত অন্ত্যবৰ্ণ অনুনাসিক হ'লে ওঁ ওকাৰ হৈ যোগ হয়। যেনে—জান্+ওঁ=জানো, নাম্+ওঁতে=নামোতে।

(গ) স্বৰান্ত ধাতুৰ পাছত, ওঁ, ওঁতে লগ লাগে। যেনে—ক+ওঁ=কওঁ, খা+ওঁ খাওঁ, দি+ওঁ=দিওঁ, শো+ওঁতে=শোওঁতে।

আ, আত ঃ (ক) ব্যঞ্জনান্ত ধাতুৰ পাছত প্ৰত্যয়ৰ 'আ' আকাৰ হৈ যোগ হয়। যেনে—কৰ্+আত=কৰাত, পঢ়+আ=পঢ়া, খান্দ্+আ=খান্দা।

(খ) অকাৰান্ত বা আকাৰান্ত এক আখৰীয়া ধাতুত আত, আ যোগ হ'লে ধাতুৰ অকাৰ বা আকাৰৰ ঠাইত ওকাৰ আৰু প্ৰত্যয়ৰ আ-ৰ ঠাইত 'ৱা' হয় যেনে—ল+আ=লোৱা, খা+আ=খোৱা, যা+আ=যোৱা, থ+আত=থোৱাত।

(গ) ই-কাৰান্ত বা ঈ-কাৰান্ত ধাতুৰ পাছত 'আত' বা 'আ' যোগ হ'লে প্ৰত্যয়ৰ 'আ'ৰ ঠাইত 'য়া' হয়। যেনে—দি+আ=দিয়া, জী+আ=জীয়া, নি+আ=নিয়া, নি+আত=নিয়াত।

(ঘ) ওকাৰান্ত ধাতুত 'আ' যোগ হ'লে 'আ'-ৰ ঠাইত 'ৱা' হয়। যেনে—শো+আ=শোৱা, ধো+আ=ধোৱা।

আঁ ঃ 'আ' যোগ হলে যি ধৰণে পৰিবৰ্তন হয় 'আঁ' যোগ হ'লে সেই ধৰণে পৰিবৰ্তন হৈ যুক্ত হয়। যেনে—কৰ+আঁ=কৰাঁ, লিখ+আঁ=লিখাঁ, যা+আঁ=যোৱাঁ, ল+আঁ=লোৱাঁ, দি+আঁ=দিয়াঁ, জী+আঁ=জীয়াঁ, শো+আঁ=শোৱাঁ।

অ ঃ (ক) ব্যঞ্জনান্ত ধাতুত 'অ' যোগ হ'লে ক্ৰিয়া পদটি অকাৰান্ত হয়। যেনে—কৰ+অ=কৰ, খান্দ+অ=খান্দ।

(খ) অকাৰান্ত, আকাৰান্ত আৰু ওকাৰান্ত ধাতুৰ পাছত 'অ' যোগ হ'লে অ-ৰ ঠাইত 'ৱ' হয়। যেনে—ল+অ=লৱ, খা+অ=খাৱ, শো+অ=শোৱ।

(গ) ইকাৰান্ত ধাতুৰ পাছত অনুজ্ঞাৰ 'অ' যোগ হ'লে ইকাৰৰ ঠাইত একাৰ হয় আৰু অ লোপ হয়। যেনে—নি+অ=নে, দি+অ=দে।

ই-কাৰান্ত ধাতুত বাদে আন ধাতুত অনুজ্ঞাৰ 'অ' বিভক্তিৰ কোনো প্ৰভাৱ নাথাকে। যেনে—কৰ্+অ=কৰ্, খা+আ=খা।

(ঘ) ই-কাৰান্ত আৰু ঈ-কাৰান্ত ধাতুত অনুভাৱ ক্ৰিয়া বিভক্তি 'অ' যোগ হ'লে 'অ'-ৰ ঠাইত 'য়' হয়। যেনে—দি+অ=দিয়, জী+অ=জীয়, নি+অ=নিয়।

এ : (ক) ব্যঞ্জনান্ত ধাতুত 'এ' যোগ হ'লে ধাতুৰ পাছত একাৰ যোগ হয়। যেনে কৰ+এ=কৰে, শুন্+এ=শুনে।

(খ) অ-কাৰান্ত আৰু আ-কাৰান্ত ধাতুত 'এ' যোগ হ'লে 'এ' বিকল্পে 'য়' হয়। যেনে —ল+এ=লয়, খা+এ=খায়।

(গ) ই-কাৰান্ত আৰু ঈ-কাৰান্ত ধাতুত 'এ' যোগ হ'লে ধাতুৰ পাছত য় আগম হৈ একাৰ যোগ হয়। যেনে—দি+এ=দিয়ে জী+এ=জীয়ে।

(ঘ) ও-কাৰান্ত ধাতুত 'এ' যোগ হ'লে ধাতুৰ পাছত-'য়' আগম হৈ একাৰ যোগ হয়। যেনে—শো+এ=শোৱে, বো+এ=বোৱে।

ই : (ক) ব্যঞ্জনান্ত ধাতুত 'ই' যোগ হ'লে ধাতুৰ পাছত ই-কাৰ যোগ হয়। যেনে—কৰ্+ই=কৰি, শুন্+ই=শুনি।

(খ) আ-কাৰান্ত ধাতুত 'ই' যোগ হ'লে 'ই' ধাতুৰ লগত লগ লাগে। যেনে—খা+ই=খাই, পা+ই=পাই।

(গ) অ-কাৰান্ত ধাতুৰ পাছত 'ই' যোগ হ'লে ধাতুৰ 'অ' আৰু প্ৰত্যয়ৰ 'ই' লগ লাগি ঐকাৰ হয়। যেনে—থ+ই=থৈ, ল+ই=লৈ, ক+ই=কৈ। কেতিয়াবা কেতিয়াবা বিশেষকৈ পদ্যত 'ই' ধাতুৰ সৈতে লগ লাগে। তেতিয়া ধাতুৰ উচ্চাৰণ ও সন্ধি হয়। যেনে—থ+ই=থই, ল+ই=লই।

ইব, ইবলৈ, ইলে, ইলত :

(ক) ব্যঞ্জনান্ত ধাতুৰ পাছত 'ই' আদিত থকা প্ৰত্যয় যোগ হ'লে 'ই' ইকাৰ হৈ ধাতুৰ লগ লাগে। যেনে—কৰ্+ইব=কৰিব, শুন্+ইলে=শুনিলে, দেখ্+ইলত=দেখিলত, পঢ়্+ইবলৈ=পঢ়িবলৈ।

(খ) স্বৰান্ত ধাতুৰ পাছত ই আদিত থকা প্ৰত্যয় যোগ হ'লে 'ই' লোপ হয়। যেনে—ল+ইব=ল'ব, থ+ইলে=থ'লে, হ+ইবলৈ=হ'বলৈ, দি+ইলত=দিলত।

কিন্তু ও-কাৰান্ত ধাতু 'ই'ৰ যোগত ওকাৰৰ ঠাইত উ-কাৰ হয়। যেনে—শো+ইব=শুব, ধো+ইলে=ধুলে।

কাল অনুসৰি ক্ৰিয়াপদৰ ৰূপ

(ক) **নিত্যকাল :** ধাতুৰ পাছত কেৱল ক্ৰিয়া বিভক্তি যোগ হ'লে সদায় ঘটি থকা কাৰ্য্য, নীতি বা অভ্যাস বুজায়। তাকে নিত্যকাল বোলা হয়। যেনে—

বেলি পূব ফালে ওলায়। (নিত্য কাৰ্য্য)
সাধু মানুহে সঁচা কথা কয়। (নীতি)
মই ৰাতিপুৱাই সোনকালে উঠোঁ। (অভ্যাস)

(ক) নিত্য কালৰ চলন্ত ক্ৰিয়াপদ—

(১) সময়ৰ পৰিমাণ উল্লেখ থাকিলে নিত্য কালৰ ক্ৰিয়াই চলন্ত অৰ্থ প্ৰকাশ কৰে। যেনে— মই ৰাতিপুৱা তিনি ঘণ্টা পঢ়োঁ। সি গধূলি এঘণ্টা পঢ়ে।

(২) লগৰীয়া ধাতুৰ যোগতো নিত্যকালৰ ক্ৰিয়াই চলন্ত অৰ্থ প্ৰকাশ কৰে। যেনে—
মই কিতাপ **পঢ়ি থাকোঁ**। দেউতাই ওচৰত বহি **চাই থাকে**।
গৰমৰ বন্ধ হ'লেই তেওঁলোকে বিভিন্ন নগৰ **চাই ফুৰে**।
মুকুন্দ কাকতিৰ ছুটি ল'বা কলেজত **পঢ়ি আছে**।

এনেবোৰ চলিত অৰ্থ প্ৰকাশ কৰা ক্ৰিয়া পদক **নিত্যকালৰ চলন্ত ক্ৰিয়াপদ** বোলা হয়।

(খ) চন-তাৰিখ থাকিলে নিত্য কালৰ ক্ৰিয়া অতীত কালতো ব্যৱহাৰ হয়। তাকে **ঐতিহাসিক নিত্য কালৰ ক্ৰিয়া** বোলে— যেনে : ১৫৫৬ খৃষ্টাব্দত আকবৰ ৰজা হয়।

নহয় আৰু অনুজ্ঞা অৰ্থত, নিত্য কালৰ ক্ৰিয়াই ভৱিষ্যৎ কালৰ অৰ্থও বুজায়। যেনে : মই আজি ৰাতি ভাত নাখাওঁ। তুমি কাইলৈকে আহাঁ।

নিত্য কালৰ ক্ৰিয়াৰ ৰূপ

ধাতু	প্ৰথম পুৰুষ	দ্বিতীয় পুৰুষ			তৃতীয় পুৰুষ
		আদৰত	অনাদৰত	সম্ভ্ৰমত	
	একবচন বহুবচন	একবচন বহুবচন	একবচন বহুবচন	একবচন বহুবচন	একবচন বহুবচন
	মই আমি	তুমি তোমা-লোকে	তই-তঁহঁতে	আপুনি আপোনা-লোকে	তেওঁ, তেওঁলোকে সি, সিহঁতে, তাই, তাইহঁতে
ব্যঞ্জনান্ত-পঢ়	পঢ়োঁ	পঢ়া	পঢ়	পঢ়ে	পঢ়ে
অকাৰান্ত-ল	লওঁ	লোৱা	লৱ	লয়	লয়
আকাৰান্ত-খা	খাওঁ	খোৱা	খাৱ	খায়	খায়
ই কাৰান্ত-দি	দিওঁ	দিয়া	দিয়	দিয়ে	দিয়ে
ঈকাৰান্ত-জী	জীওঁ	জীয়া	জীয়	জীয়ে	জীয়ে
ঔকাৰান্ত-ধো	ধোওঁ	ধোৱা	ধোৱ	ধোৱে	ধোৱে

(৩) সঠিকভাৱে ক'বলৈ প্ৰথম পুৰুষৰ বহু বচনত কেতিয়াবা কেতিয়াবা 'হঁক' যোগ কৰা হয়। যেনে—আমি ভাত খাওঁহঁক আহাঁ।

বৰ্তমান কাল

বৰ্তমান কাল—এইমাত্ৰ সমাপ্তি ঘটা আৰু এতিয়াও ঘটি থকা ক্ৰিয়াৰ কালকে বৰ্তমান কাল বোলে। এই কালৰ ক্ৰিয়াক বা ক্ৰিয়াৰ কাৰ্য্যক স্বৰূপত দেখা যায় কাৰণে এই কালৰ ক্ৰিয়াক স্বৰূপ বৰ্তমান কালৰ ক্ৰিয়াও বোলে।

এনে ক্ৰিয়াপদ তৈয়াৰ কৰিবলৈ ধাতুৰ পাছত, ক্ৰিয়া বিভক্তিৰ আগত 'ইছ্' কাল বোধক প্ৰত্যয় যোগ কৰা হয়।

'ইছ্' প্ৰত্যয় যোগ কৰাৰ নিয়ম :

(ক) অকাৰান্ত ধাতুৰ পাছত 'ইছ', যোগ হ'লে ধাতুৰ 'অ' আৰু প্ৰত্যয়ৰ 'ই' লগ লাগি 'ঐ' হয়। যেনে—ৰ+ইছ্+এ=ৰৈছে। ল+ইছ্+অ=লৈছ।

(খ) ওকাৰান্ত ধাতুৰ পাছত 'ইছ্' যোগ হ'লে ধাতুৰ ওকাৰ উকাৰলৈ ৰূপান্তৰিত হয়। যেনে—শো+ইছ্+আ=শুইছা।

(গ) ইকাৰান্ত আৰু ঈকাৰান্ত ধাতুৰ পাছত 'ইছ্' যোগ হ'লে 'ইছ্'ৰ 'ই' লোপ হয়। যেনে—নি+ইছ্+অ=নিছ। জী+ইছ্+এ=জীছে।

(ঘ) 'ইছ' যোগ হ'লে ভিন ভিন ধাতুৰ পৰা কেনে ধৰণৰ ক্ৰিয়া পদ তৈয়াৰ হয় তাক তলত দিয়া হ'ল।

ব্যঞ্জনান্ত 'পঢ়্' ধাতু

পঢ়্+ইছ্+ওঁ=পঢ়িছোঁ	পঢ়্+ইছ্+আ=পঢ়িছা।
পঢ়্+ইছ্+অ=পঢ়িছ	পঢ়্+ইছ্+এ=পঢ়িছে।

অকাৰান্ত 'ল' ধাতু

ল+ইছ্+ওঁ=লইছোঁ=লৈছোঁ	ল+ইছ্+আ=লইছা=লৈছা।
ল+ইছ্+অ=লইছ=লৈছ	ল+ইছ্+এ=লইছে=লৈছে।

আকাৰান্ত 'পা' ধাতু

পা+ইছ্+ওঁ=পাইছোঁ	পা+ইছ্+আ=পাইছা।
পা+ইছ্+অ=পাইছ	পা+ইছ্+এ=পাইছে।

ইকাৰান্ত 'নি' ধাতু

নি+ইছ্+ওঁ=নিছোঁ	নি+ইছ্+আ=নিছা।
নি+ইছ্+অ=নিছ	নি+ইছ+এ=নিছে।

ঈকাৰান্ত 'জী' ধাতু

জী+ইছ্+ওঁ=জীছোঁ	জী+ইছ্+আ=জীছা।
জী+ইছ্+অ=জীছ	জী+ইছ্+এ=জীছে।

ওকাৰন্ত 'ধো' ধাতু

ধো+ইছ্+ওঁ=ধুইছোঁ	ধো+ইছ্+আ=ধুইছা।
ধো+ইছ্+অ=ধুইছ	ধো+ইছ্+এ=ধুইছে।

'আছ' ধাতুৰ পাছত 'ইছ্' যোগ নহয়। ক্ৰিয়া বিভক্তিৰ যোগত বৰ্তমান কাল প্ৰকাশ হয়। যেনে—আছ্+ওঁ=আছোঁ—মই আছোঁ, সিহঁত আছে। আপুনি আছে। তুমি আছা, তহঁত আছ।

'থাক্' ধাতুতো 'ইছ্' যোগ নহয়। আছ্ ধাতুৰে 'থাক্' ধাতুৰ অৰ্থ প্ৰকাশ কৰা হয়। যেনে—থাক্+ইছ্+ওঁ=থাকিছোঁ নহয়, আছোঁ হ'ব। থাক্+ইছ্+এ=থাকিছে নহয়, 'আছে' হ'ব।

অব্যয়ৰূপী ক্ৰিয়াপদ : 'আছ্' ধাতু নঞৰ্থক কৰিলে 'নাই' হয়। ই এটা অনিয়মিত ক্ৰিয়াপদ, কেৱলমাত্ৰ বৰ্তমান কালতহে ইয়াৰ ব্যৱহাৰ হয়। সকলো পুৰুষতে দুয়ো বচনত ইয়াৰ ৰূপ একে থাকে। এই কাৰণে 'নাই'-ক **অব্যয়ৰূপী ক্ৰিয়াপদ** বোলে।

	একবচন	বহুবচন
প্ৰথম পুৰুষ—	মই নাই	আমি নাই
দ্বিতীয় পুৰুষ -	তুমি নাই	তোমালোক নাই
	তই নাই	তহঁত নাই
	আপুনি নাই	আপোনালোক নাই
তৃতীয় পুৰুষ—	সি নাই	সিহঁত নাই
	তাই নাই	তাইহঁত নাই
	এই নাই	এইহঁত নাই
	ই নাই	ইহঁত নাই
	এওঁ নাই	এওঁলোক নাই
	তেওঁ নাই	তেওঁলোক নাই
	এখেত নাই	এখেতসকল নাই
	তেখেত নাই	তেখেতসকল নাই

'যা' ধাতুৰ পাছত 'ইছ্' যোগ নহয়। সেই কাৰণে স্বৰূপ বৰ্তমান কালত 'যা' ধাতুৰ ঠাইত 'গ' ধাতুৰ আগম হয়। যেনে—

যা+ইছ্+ওঁ=গ+ইছ্+ওঁ=গইছোঁ=গৈছোঁ।

যা+ইছ্+অ=গ+ইছ্+অ=গইছ=গৈছ।

যা+ই্+আ=গ+ইছ্+আ=গইছা=গৈছা।

যা+ইছ্+এ=গ+ইছ্+এ=গইছে=গৈছে।

'যা' আৰু 'গ' ধাতু উভয়ে অনিয়মিত ধাতু।

'ইছ্' প্ৰত্যয় যুক্ত ক্ৰিয়াপদে দুটা অৰ্থ বুজায়— এটা ফলিত অৰ্থ আনটো চলিত বা চলন্ত অৰ্থ। "সি কিতাপখন পঢ়িছে" বুলি ক'লে, কিতাপখন "পঢ়ি শেষ কৰিছে" আৰু কিতাপখন "পঢ়ি আছে" এই দুটা অৰ্থ প্ৰকাশ পায়। কিতাপখন পঢ়ি শেষ কৰা বুজালে ক্ৰিয়া ভূত বা অতীত কালৰ হয়; তাক **অদূৰ ভূত কাল** বুলি ক'ব পাৰি। কিন্তু পঢ়া কাৰ্য্যৰ ফল এতিয়াও পাই থকা অৰ্থত এই ক্ৰিয়াৰ ৰূপক **ফলিত বা স্বৰূপ বৰ্তমান কালৰ** ক্ৰিয়া বুলি কোৱা হৈছে।

বৰ্তমান কালৰ ক্ৰিয়াৰ ৰূপ খোৱতে—

ধাতু	ক্ৰিয়াৰ ৰূপ				
	প্ৰথম পুৰুষ	দ্বিতীয় পুৰুষ			তৃতীয় পুৰুষ
		আদৰত	অনাদৰত	সম্ভ্ৰমত	
ব্যঞ্জনান্ত-পঢ্	পঢ়িছোঁ	পঢ়িছা	পঢ়িছ	পঢ়িছে	পঢ়িছে
অকাৰান্ত-ল	লৈছোঁ	লৈছা	লৈছ	লৈছে	লৈছে
আকাৰান্ত-খা	খাইছোঁ	খাইছা	খাইছ	খাইছে	খাইছে
ইকাৰান্ত-দি	দিছোঁ	দিছা	দিছ	দিছে	দিছে
ঈকাৰান্ত-জী	জীছোঁ	জীছা	জীছ	জীছে	জীছে
ওকাৰান্ত-ধো	ধুইছোঁ	ধুইছা	ধুইছ	ধুইছে	ধুইছে

(ঞ) সুদূৰ ভূত কালত সংঘটিত হোৱা ক্ৰিয়াৰ ফল এতিয়াও আছে, তেনে অৰ্থতো স্বৰূপ বৰ্তমানৰ ক্ৰিয়াপদ ব্যৱহাৰ কৰা হয়। যেনে—

ব্যাসদেৱে মহাভাৰত লিখিছে। কালিদাসে কুমাৰসম্ভৱ লিখিছে।
সম্ৰাট চাহজাহানে তাজমহল সজাইছে।

(ঝ) ক্ৰিয়া চলি থকা অৰ্থ প্ৰকাশ পালে তেনে ক্ৰিয়াক **চলিত বা চলন্ত বৰ্তমান কালৰ ক্ৰিয়া** বা **বৰ্তমান কালৰ চলন্ত ক্ৰিয়া** বোলে। বৰ্তমান কালৰ চলন্ত ক্ৰিয়া পদ তৈয়াৰ কৰিবলৈ মূল ক্ৰিয়াটিৰ সিদ্ধা ৰূপৰ লগত 'আছ্' সহায়কাৰী ধাতুৰ সাধ্যা ৰূপ যোগ দিলে বেছি স্পষ্ট হৈ পৰে। যেনে—

স্বৰূপবৰ্তমান।	চলন্ত বৰ্তমান।
সি কিতাপ পঢ়িছে।	সি কিতাপ পঢ়ি আছে।
মই ভাত খাইছোঁ।	মই ভাত খাই আছোঁ।

(গ) ভূতকাল

ভূত কাল: ক্ৰিয়া পদ আগতে ঘটা বা ঘটি যোৱা ক্ৰিয়াক ভূত বা অতীত কালৰ ক্ৰিয়াপদ বোলে।

(১) ভূত বা অতীত কাল বুজাবলৈ ধাতুৰ পাছত আৰু ক্ৰিয়া বিভক্তিৰ আগত 'ইল্' কালবোধক প্ৰত্যয় যোগ কৰা হয়। স্বৰান্ত ধাতুৰ পাছত 'ইল্' ৰ 'ই' লোপ হয়, 'ল' মাথোন থাকে। 'ইল্' যোগ হ'লে ওকাৰান্ত ধাতু উকাৰান্ত হয়। আৰু 'ইল্'-ৰ পাছত থকা ক্ৰিয়া বিভক্তি 'অ' বিকল্পে-'ই' হয়।

ব্যঞ্জনান্ত 'পঢ্' ধাতু:

পঢ্+ইল্+ও=পঢ়িলোঁ। পঢ্+ইল্+আ=পঢ়িলা।
পঢ্+ইল্+(অ) ই=পঢ়িলি পঢ়+ইল্+এ=পঢ়িলে।
কিন্তু উঠ্+ইল্+এ=উঠিল।

অকাৰান্ত 'থ' ধাতু:

থ+ইল্+ওঁ=থলোঁ। থ+ইল্+আ=থ'লা।
থ+ইল্+(অ) ই=থলি থ+ইল্+এ=থ'লে।

আকাৰান্ত 'পা' ধাতু:

পা+ইল্+ওঁ=পালোঁ। পা+ইল+আ=পালা
পা+ইল্+(অ) ই=পালি পা+ইল্+এ=পালে

ইকাৰান্ত 'নি' ধাতু:

নি+ইল্+ওঁ=নিলোঁ। নি+ইল+আ=নিলা।
নি+ইল্+(অ) ই=নিলি নি+ইল্+এ=নিলে।

ঈকাৰান্ত 'জী' ধাতু:

জী+ইল্+ওঁ=জীলোঁ। জী+ইল্+আ=জীলে।
জী+ইল্+(অ) ই=জীলি জী+ইল্+এ=জীলা।

ওকাৰান্ত 'শো' ধাতু:

শো+ইল্+ওঁ=শুলোঁ। শো+ইল্+আ=শুলা।
শো+ইল্+(অ) ই=শুলি শো+ইল্+এ=শুলে।

'যা' ধাতুত ইল্ যোগ নহয়। 'যা' ধাতুৰ ঠাইত বিকল্পে 'গ' ধাতু হয়। যেনে—

যা+ইল্+ওঁ=গলোঁ। যা+ইল্+আ=গ'লা।

যা+ইল্+(ই)=গ'লি। যা+ইল্+এ=গ'ল। ইত্যাদি।

(২) কালবাচক প্ৰত্যয় 'ইল্' যোগ হ'লে হ্, গ, ৰ, বহ, উঠ্, আহ্, ভাগ্, জাগ, লাগ্, ঢুকা, আছ্, ধাতুৰ পাছৰ 'এ' বিভক্তি লোপ হয়। যেনে—সি গ'ল। তাই ঘৰতে ৰ'ল। আপুনি আহিল। গিলাচটো ভাগিল। তেওঁলোক বহিল। তেওঁ উঠিল। সি জাগিল। আপুনি কামত লাগিল। তেখেত ঢুকাল। বেলি যাব গ'ল। তেখেতসকল নাহিল। ইত্যাদি।

আছ ধাতুত 'ইল্' যোগ হ'লে অতীত কালৰ চলন্ত অৰ্থ প্ৰকাশ হয়। যেনে—

তেওঁ আছিল। মই আছিলোঁ।

(৩) অতীত কালৰ কোনো ক্ৰিয়া সংঘটিত হোৱাৰ সময়ত বা আগত কোনো ক্ৰিয়াৰ সমাপ্তি ঘটিল, এনে অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিবলৈকো 'ইল্' যোগ কৰি লোৱা হয়। যেনে—

তুমি যোৱাৰ আগতেই মই ভাত **খালোঁ**।

সি থাকোঁতেই মই **পালোঁহি**।

আপুনি শুই থাকোঁতেই মই তাৰপৰা **আহিলোঁ**।

এনেবোৰ ক্ৰিয়াক **অতীত কালৰ সমাপ্তি ভূত ক্ৰিয়াপদ** বুলিব পাৰি। বৈয়াকৰণসকলে এনেবোৰ ক্ৰিয়াক **স্বৰূপ** ভূত কালৰ ক্ৰিয়া বুলি কৈছে।

(৪) স্বৰূপ ভূত কালৰ ক্ৰিয়াৰ পাছত 'হেঁতেন' অনুসৰ্গ যোগ দিলে ক্ৰিয়া ঘটাৰ সম্ভাৱনা আছিল কিন্তু সংঘটিত নহ'ল, এনে অৰ্থ প্ৰকাশ কৰে। দৰাচলতে এনেবোৰ ক্ৰিয়া স্বয়ং সম্পূৰ্ণাৰ্থক ক্ৰিয়া নহয়। ই সদায় আন এটা সম্ভাব্য ক্ৰিয়াৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। সেই কাৰণে এনেবোৰ ক্ৰিয়াক **নিৰ্ভৰশীল ক্ৰিয়া** বোলে। যেনে তেওঁ খালে, মই খালোঁহেঁতেন। সি যোৱাহেঁতেন মই গলোঁহেঁতেন। এই ক্ৰিয়া পদবোৰ অসংঘটিত বা নঞৰ্থক হিচাপেহে ব্যৱহাৰ হোৱা দেখা যায়। তাৰ উপৰি সম্ভাব্য ভূত কাল বুলি কাল এটি নিৰ্ণয় কৰিবও নোৱাৰি। গতিকে ওপৰৰ ক্ৰিয়াবোৰক **ভূতকালৰ সম্ভাব্য ক্ৰিয়া** বা **ভূত কালৰ সম্ভাব্য অসংঘটিত বা নঞৰ্থক** ক্ৰিয়া বোলাহে উচিত।

স্বৰূপভূত কালৰ ক্ৰিয়াৰ ৰূপ থোৰতে

ধাতু	ক্ৰিয়াৰ ৰূপ				
	প্ৰথম পুৰুষ	২য় পুৰুষ			তৃতীয় পুৰুষ
		আদৰত	অনাদৰত	সম্ভ্ৰমত	
ব্যঞ্জনান্ত—পঢ়্	পঢ়িলোঁ।	পঢ়িলা	পঢ়িলি	পঢ়িলে	পঢ়িলে
,, —উঠ্	উঠিলোঁ।	উঠিলা	উঠিলি	উঠিল	উঠিল
অকাৰান্ত—খ	খ'লোঁ।	খ'লা	খ'লি	খ'লে	খ'লে
,, —গ	গ'লোঁ।	গ'লা	গ'লি	গ'লে	গ'লে
আকাৰান্ত—পা	পালোঁ।	পালা	পালি	পালে	পালে
ইকাৰান্ত—নি	নিলোঁ।	নিলা	নিলি	নিলে	নিলে
ঈকাৰান্ত—জ্ৰী	জ্ৰীলোঁ।	জ্ৰীলা	জ্ৰীলি	জ্ৰীলে	জ্ৰীলে
ওকাৰান্ত—শো	শুলোঁ।	শুলা	শুলি	শুলে	শুলে

(৫) **ভূত কালৰ চলন্ত ক্ৰিয়া পদ** ঃ

ভূত কালত কোনো ক্ৰিয়া কিছু সময় চলি আছিল, তেনে ক্ৰিয়াক **ভূত কালৰ চলন্ত ক্ৰিয়া** বোলা হয়। ভূত কালৰ চলন্ত ক্ৰিয়াপদ তৈয়াৰ কৰিবলৈ কালবোধক 'ইল্' প্ৰত্যয়ৰ আগত 'ইছ্' প্ৰত্যয় যোগ কৰা হয়। ইছ্ প্ৰত্যয় যোগ কৰোঁতে যিবোৰ পৰিবৰ্তন হয়, ইয়াতো সেইবোৰ পৰিবৰ্তন হয়। ইছ্+ইল্ প্ৰত্যয় যোগ হ'লে ক্ৰিয়া বিভক্তি 'এ' লোপ হয়। 'অ'ৰ ঠাইত 'ই' হয়। যেনে—

ব্যঞ্জনান্ত কৰ, ধাতু—কৰ্+ইছ্+ইল্+ওঁ=কৰিছিলোঁ।

কৰ্+ইছ্+ইল্+আ=কৰিছিলা।

কৰ্+ইছ্+ইল্+(অ) ই=কৰিছিলি।

কৰ্+ইছ্+ইল্+(এ)=কৰিছিল।

অকাৰান্ত খ ধাতু—খ+ইছ্+ইল্+ওঁ=খৈছিলোঁ।

খ+ইছ্+ইল্+আ=খৈছিলা।

থ+ইছ্‌-ইল্‌+(অ)ই=থৈছিলি।

থ+ইছ্‌+ইল্‌+(এ)=থৈছিল।

আকাৰান্ত পা ধাতু—পা+ইছ্‌+ইল্‌+ওঁ=পাইছিলোঁ।

পা+ইছ্‌+ইল্‌+আ=পাইছিলা।

পা+ইছ্‌+ইল্‌+(অ)ই=পাইছিলি।

পা+ইছ্‌+ইল্‌+(এ)=পাইছিল।

ইকাৰান্ত নি ধাতু—নি+ইছ্‌+ইল্‌+ওঁ=নিছিলোঁ।

নি+ইছ্‌+ইল্‌+আ=নিছিলা।

নি+ইছ্‌+ইল্‌+(অ)ই=নিছিলি।

নি+ইছ্‌+ইল্‌+(এ)=নিছিল।

ঈকাৰান্ত জী ধাতু—জী+ইছ্‌+ইল্‌+ওঁ=জীছিলোঁ।

জী+ইছ্‌+ইল্‌+আ=জীছিলা।

জী+ইছ্‌+ইল্‌+(অ)ই=জীছিলি।

জী+ইছ্‌+ইল্‌+(এ)=জীছিল।

ওকাৰান্ত ধো ধাতু—ধো+ইছ্‌+ইল্‌+ওঁ=ধুইছিলোঁ।

ধো+ইছ্‌+ইল্‌+আ=ধুইছিলা।

ধো+ইছ্‌+ইল্‌+(অ)ই=ধুইছিলি।

ধো+ইছ্‌+ইল্‌+(এ)=ধুইছিল।

অকাৰান্ত গ ধাতু—গ+ইছ্‌+ইল্‌+ওঁ=গৈছিলোঁ।

গ+ইছ্‌+ইল্‌+আ=গৈছিলা।

গ+ইছ্‌+ইল্‌+(অ)ই=গৈছিলি।

গ+ইছ্‌+ইল্‌+(এ)=গৈছিল।

(৬) থাক আৰু আছ ধাতুৰ পাছত ইছ্‌ যোগ নহয় ; ইল্‌ যোগেই চলন্ত অৰ্থ প্ৰকাশ হয়। যেনে—আছিল, থাকিল।

তেখেত বহুদিন কলিকতাত আছিল।

তেওঁ বহাত স্থায়ীভাৱে থাকিল।

ভূত কালৰ চলন্ত ক্ৰিয়াৰ ৰূপ থোৰতে

ধাতু	ক্ৰিয়াৰ ৰূপ				
	১ম পুৰুষ	দ্বিতীয় পুৰুষ			৩য় পুৰুষ
		আদৰত	অনাদৰত	সম্ভ্ৰমত	
ব্যঞ্জনান্ত-ধৰ্‌	ধৰিছিলোঁ।	ধৰিছিলা	ধৰিছিলি	ধৰিছিল	ধৰিছিল
অকাৰান্ত-কৰ	কৰিছিলোঁ।	কৰিছিলা	কৰিছিলি	কৰি ছিল	কৰিছিল
আকাৰান্ত-চা	চাইছিলোঁ।	চাইছিলা	চাইছিলি	চাইছিল	চাইছিল
ইকাৰান্ত-পি	পিছিলোঁ।	পিছিলা	পিছিলি	পিছিল	পিছিল
ঈকাৰান্ত-জী	জীছিলোঁ।	জীছিলা	জীছিলি	জীছিল	জীছিল
ওকাৰান্ত-ধো	ধুইছিলোঁ।	ধুইছিলা	ধুইছিলি	ধুইছিল	ধুইছিল
অকাৰান্ত-গ	গৈছিলোঁ।	গৈছিলা	গৈছিলি	গৈছিল	গৈছিল

(৭) ভূত কালৰ চলন্ত ক্ৰিয়া পদে কোনো কোনো সময়ত সমাপ্তি-ভূত অৰ্থও প্ৰকাশ কৰে। তেনে অৰ্থত স্বৰূপ ভূত কাল বোলে। যেনে—

মই তোমাক দহ টকা দিছিলোঁ।

সি মোক বাটত দেখিছিল।

এনেবোৰ ক্ৰিয়াই চলন্ত অৰ্থ প্ৰকাশ নকৰে। এই অৰ্থত এনে ক্ৰিয়াক সুদূৰ ভূত কালৰ সমাপ্তি ভূত ক্ৰিয়া বুলিব পাৰি। কিন্তু সময়ৰ ব্যাপকতা উল্লেখ থাকিলে চলন্ত ক্ৰিয়া হয়। যেনে—

মই তোমাক মাহে দহ টকাকৈ দিছিলোঁ।

মই তোমাক মাহে মাহে দহ টকা দিছিলোঁ।

সি মোক বাটত দহ মিনিট সময় দেখিছিল।

(৮) মূল ক্ৰিয়া পদটিৰ সিদ্ধা ৰূপ দি 'আছ্‌' ধাতুৰ সহায়কাৰী সাধ্যৰূপ যোগ কৰিলে ভূত কালৰ স্পষ্ট চলন্ত ক্ৰিয়া পোৱা হয়। যেনে—

মই তোমাক চাই আছিলোঁ। (চোৱা কাৰ্য্য কিছু সময় চলিছিল)

সি ভাত খাই আছিল। (খোৱা " " " ")

বীৰেনে কিতাপ পঢ়ি আছিল। (পঢ়া " " " ")

অজিতে শুই আছিল। (শোৱা " " " ")

আজি-কালি এনে ধৰণৰ ক্ৰিয়া পদৰ বহুল প্ৰচলন হৈছে। ক্ৰিয়াৰ চলন্ত অৰ্থ বুজাবলৈ এনে ক্ৰিয়া ব্যৱহাৰ কৰাই প্ৰশস্ত।

(৯) অতীত কালৰ কোনো ক্ৰিয়াৰ আগত আন চলন্ত ক্ৰিয়া সংঘটিত হ'লে, ভূত কালৰ চলন্ত ক্ৰিয়া ব্যৱহাৰ কৰা হয়। যেনে—

ভাত খোৱাৰ আগতে মই কিতাপ পঢ়ি আছিলোঁ।

১৬০৫ খৃঃ জেহাঙ্গীৰ ৰজা হয়, তাৰ আগতে আকবৰ ৰজা **আছিল**।

(ঘ) ভৱিষ্যতকাল

ভৱিষ্যত কালৰ ক্ৰিয়া পদ : (১) ভৱিষ্যতে যি ক্ৰিয়া সংঘটিত হ'ব, সেই ক্ৰিয়াক ভৱিষ্যৎ কালৰ ক্ৰিয়া পদ বোলে।

(২) ভৱিষ্যৎ কালৰ ক্ৰিয়াপদ তৈয়াৰ কৰিবলৈ ধাতুৰ পাছত কালবোধক প্ৰত্যয় 'ইব্' যোগ কৰি ক্ৰিয়া বিভক্তি যোগ কৰা হয়।

(৩) 'ইব্'-ৰ পাছত 'ওঁ' যোগ হ'লে দুয়ো মিলি বিকল্পে 'ইম্' হয়। 'অ' যোগ হ'লে 'অ'-ৰ ঠাইত বিকল্পে 'ই' হয়। যেনে—

কৰ্+ইব্+ওঁ=কৰিম। কৰ+ইব্+অ=কৰিবি।

(৪) ইব্-ৰ পাছত 'এ'ৰ ঠাইত 'অ' হয়। যেনে— কৰ্+ইব্+এ=কৰিব।

(৫) স্বৰান্ত ধাতুৰ পাছত ইব্'-ৰ 'ই' লোপ হয় আৰু ধাতুৰ ও-কাৰৰ ঠাইত উ-কাৰ হয়। যেনে—

ক+ইব্+আ=কৰা খা+ইব্+আ=খাবা

ধো+ইব+ওঁ=ধুম দি+ইব্+(অ)ই=দিবি

(৬) মূল ধাতুৰ সিদ্ধ ৰূপত 'থাক্' লগৰীয়া ধাতুৰ সমাপিকা ৰূপ যোগ কৰিলে ভৱিষ্যৎ কালৰ চলন্ত ক্ৰিয়া পদ পাব পাৰি। যেনে—

মই কিতাপ পঢ়ি থাকিম। আপুনি শুই থাকিব।

(৭) সময়, বাৰ আদিৰ উল্লেখ থাকিলে ভৱিষ্যৎ কালৰ সাধাৰণ ক্ৰিয়াই চলন্ত অৰ্থ প্ৰকাশ কৰে। যেনে—তেওঁ মাহে কুৰি টকাকৈ জলপানী পাব। সি খেপেপতি হেজাৰ টকা লাভ কৰিব।

(৮) 'যদি' ভাব পদৰ যোগত নিত্য কালৰ ক্ৰিয়া সন্দেহাৰ্থক হয়। তাৰ পাছত থকা পৰিপূৰক বাক্যৰ সাধ্যা ক্ৰিয়াৰ প্ৰভাৱত সেই সন্দেহাৰ্থক ক্ৰিয়া পদে অতীত অথবা ভৱিষ্যৎ কাল নিৰ্দেশ কৰে। যেনে—

তই যদি যাব মোকো মাতিবি, তই যদি যাবই মোক নকলি কেলেই ?

(৯) 'আছ' ধাতু (গম্) 'গ' ধাতু আৰু 'বোল' ধাতুৰ পাছত 'ইব' প্ৰত্যয় যোগ নহয়। ভৱিষ্যৎ কালত 'আছ্' ধাতুৰ সলনি 'থাক্' 'গ' (গম্) ধাতুৰ সলনি 'যা' আৰু 'বোল্' ধাতুৰ সলনি 'ক' ধাতু ব্যৱহাৰ হয়।

ধাতু	ভৱিষ্যৎ কালৰ ক্ৰিয়াৰ ৰূপ				
	প্ৰথম পুৰুষ	দ্বিতীয় পুৰুষ			তৃতীয় পুৰুষ
		আদৰত	অনাদৰত	সম্ভ্ৰমত	
ব্যঞ্জনান্ত-শুন্	শুনিম	শুনিবা	শুনিবি	শুনিব	শুনিব
অকাৰান্ত-ল	ল'ম	ল'বা	ল'বি	ল'ব	ল'ব
আকাৰান্ত-পা	পাম	পাবা	পাবি	পাব	পাব
ইকাৰান্ত-দি	দিম	দিবা	দিবি	দিব	দিব
ঈকাৰান্ত-জী	জীম	জীবা	জীবি	জীব	জীব
ওকাৰান্ত-ধো	ধুম	ধুবা	ধুবি	ধুব	ধুব

কাল অনুসৰি ক্ৰিয়া পদৰ ৰূপ

ব্যঞ্জনান্ত 'শুন্' ধাতু

কাল	প্ৰথম পুৰুষ	দ্বিতীয় পুৰুষ			তৃতীয় পুৰুষ
		আদৰত	অনাদৰত	সম্ভ্ৰমত	
নিত্য কাল	শুনো	শুনা	শুন	শুনে	শুনে
স্বৰূপ বৰ্তমান বা চলন্ত বৰ্তমান	শুনিছোঁ	শুনিছা	শুনিছ	শুনিছে	শুনিছে
স্বৰূপ ভূত	শুনিলোঁ	শুনিলা	শুনিলি	শুনিলে	শুনিলে
সুদূৰ ভূত বা চলন্ত ভূত	শুনিছিলোঁ	শুনিছিলা	শুনিছিলি	শুনিছিল	শুনিছিল
ভৱিষ্যৎ	শুনিম	শুনিবা	শুনিবি	শুনিব	শুনিব

অকাৰান্ত 'থ' ধাতু

কাল	প্ৰথম পুৰুষ	দ্বিতীয় পুৰুষ			তৃতীয় পুৰুষ
		আদৰত	অনাদৰত	সম্ভ্ৰমত	
নিত্য কাল	থওঁ	থোৱা	থয়	থয়	থয়
স্বৰূপ বৰ্ত্তমান বা চলন্ত বৰ্ত্তমান	থৈছোঁ	থৈছা	থৈছ	থৈছে	থৈছে
স্বৰূপ ভূত	থলোঁ	থ'লা	থ'লি	থৈলে	থ'লে
সুদূৰ ভূত বা চলন্ত ভূত	থৈছিলোঁ	থৈছিলা	থৈছিলি	থৈছিল	থৈছিল
ভৱিষ্যৎ	থ'ম	থ'বা	থ'বি	থ'ব	থ'ব

আকাৰান্ত 'পা' ধাতু

কাল	প্ৰথম পুৰুষ	দ্বিতীয় পুৰুষ			তৃতীয় পুৰুষ
		আদৰত	অনাদৰত	সম্ভ্ৰমত	
নিত্য কাল	পাওঁ	পোৱা	পাব	পায়	পায়
স্বৰূপ-বৰ্ত্তমান বা চলন্ত বৰ্ত্তমান	পাইছোঁ	পাইছা	পাইছ	পাইছে	পাইছে
স্বৰূপ ভূত	পালোঁ	পালা	পালি	পালে	পালে
সুদূৰ ভূত বা চলন্ত ভূত	পাইছিলোঁ	পাইছিলা	পাইছিলি	পাইছিল	পাইছিল
ভৱিষ্যৎ	পাম	পাবা	পাবি	পাব	পাব

ইকাৰান্ত 'নি' ধাতু

কাল	১ম পুৰুষ	২য় পুৰুষ			৩য় পুৰুষ
নিত্য কাল	নিওঁ	নিয়া	নিয়	নিয়ে	নিয়ে
স্বৰূপ বৰ্ত্তমান বা চলন্ত বৰ্ত্তমান	নিছোঁ	নিছা	নিছ	নিছে	নিছে
স্বৰূপ ভূত	নিলোঁ	নিলা	নিলি	নিলে	নিলে
সুদূৰ ভূত বা চলন্ত ভূত	নিছিলোঁ	নিছিলা	নিছিলি	নিছিল	নিছিল
ভৱিষ্যৎ	নিম	নিবা	নিবি	নিব	নিব

ঈকাৰান্ত ধাতুৰ ৰূপ এই ধৰণৰ।

ওকাৰান্ত 'ধো' ধাতু

কাল	১ম পুৰুষ	দ্বিতীয় পুৰুষ			৩য় পুৰুষ
		আদৰত	অনাদৰত	সম্ভ্ৰমত	
নিত্য কাল	ধোওঁ	ধোৱা	ধোৱ	ধোৱে	ধোৱে
স্বৰূপ বৰ্ত্তমান বা চলন্ত বৰ্ত্তমান	ধুইছোঁ	ধুইছা	ধুইছ	ধুইছে	ধুইছে
স্বৰূপ ভূত	ধুলোঁ	ধুলা	ধুলি	ধুলে	ধুলে
সুদূৰ ভূত বা চলন্ত ভূত	ধুইছিলোঁ	ধুইছিলা	ধুইছিলি	ধুইছিল	ধুইছিল
ভৱিষ্যৎ	ধুম	ধুবা	ধুবি	ধুব	ধুব

(ঙ) অনুজ্ঞা

অনুজ্ঞাৰ ক্ৰিয়াপদ : আনক আদেশ দিয়া বা অনুৰোধ কৰা বুজাবলৈ ক্ৰিয়াৰ ভিন্ন ৰূপ হয়। তাকে অনুজ্ঞাৰ ক্ৰিয়াপদ বোলে।

অনুজ্ঞাৰ ক্ৰিয়াপদ সদায় ভৱিষ্যৎ কালৰ। ই দুই শ্ৰেণীৰ—আসন্ন ভৱিষ্যৎ আৰু সুদূৰ ভৱিষ্যৎ। এই ক্ৰিয়া দ্বিতীয় আৰু তৃতীয় পুৰুষতহে ব্যৱহাৰ হয়। অনুজ্ঞাৰ ক্ৰিয়া বিভক্তি আছে। আছন্ন ভৱিষ্যৎ কালৰ দ্বিতীয় পুৰুষৰ অনাদৰত কোনো বিভক্তি যোগ নহয়। সেই কাৰণে তেনে ক্ৰিয়া পদক **নগ্ন ক্ৰিয়া** পদ বোলা হয়। যেনে—

তই ল। তহঁতে খা। তই কৰ।

মাধোন ই-কাৰান্ত ধাতু এ-কাৰান্ত হয়। যেনে—

তইঁতে নে। তই দে।

এনে পৰিৱৰ্তনৰ কাৰণে 'অ' বিভক্তি থকা বুলি ধৰি ল'ব পাৰি।

অনুজ্ঞাৰ ক্ৰিয়া বিভক্তি—

আসন্ন ভৱিষ্যৎ—২য় পুৰুষৰ আদৰত—আঁ।

অনাদৰত—নাই (অ)

সম্ভ্ৰমত—অক, ওক

৩য় পুৰুষত অক, ওক

২য় পুৰুষৰ সম্ভ্ৰমত আৰু ৩য় পুৰুষত সাধাৰণতে 'অক' যোগ হয়। কিন্তু অকাৰান্ত আৰু আকাৰান্ত ধাতুৰ পাছত 'ওক' হে যোগ হয়। যেনে: আপুনি লওক। আপোনালোকে খাওক। সি যাওক।

আজি-কালি 'যাওক' পদৰ সলনি 'য'ক' হে ব্যৱহাৰ হোৱা দেখা যায়। ঈশ্বৰ প্ৰাৰ্থনা কৰোঁতে অন্য ধাতুৰ পাছতো ওক যোগ হয়। যেনে—

"দিয়োক স্থান চৰণে তোমাৰ
হে প্ৰভু দয়াময়।"
"নিয়োক নাথ উদ্ধাৰি।"

যাক আদেশ দিয়া বা অনুৰোধ কৰা হয় তেওঁৰ ইচ্ছাক মূল্য দিব খুজিলেও 'ওক' যোগ হয়। যেনে: তেখেতে কামটি কৰোক আমি পাছত চামহি।

ল'ৰাহঁতে খেলোক পাছতো ভাত খাব।

(১) অনুজ্ঞাৰ আসন্ন ভৱিষ্যতৰ ক্ৰিয়াৰ ৰূপ :—

ধাতু	ক্ৰিয়াৰ ৰূপ			
	দ্বিতীয় পুৰুষ			তৃতীয় পুৰুষ
	আদৰত	অনাদৰত	সম্ভ্ৰমত	
ব্যঞ্জনান্ত-পঢ়	পঢ়োঁ	পঢ়	পঢ়ক	পঢ়ক, পঢ়োক
অকাৰান্ত-ল	লোৱাঁ	ল	লওক	লওক
আকাৰান্ত-খা	খোৱাঁ	খা	খাওক	খাওক
ইকাৰান্ত-দি	দিয়াঁ	দে	দিয়ক	দিয়ক, দিয়োক
ঈকাৰান্ত-জী	জীয়াঁ	জী	জীয়ক	জীয়ক
ওকাৰান্ত-শো	শোৱাঁ	শো	শোৱক	শোৱক

আগৰ পিঠিত দিয়া ক্ৰিয়াবোৰক বৈয়াকৰণ সকলে অনুজ্ঞাৰ নিত্য বৰ্তমান কালৰ ক্ৰিয়া বুলি কয়। কিন্তু ভালকৈ চালে আসন্ন ভৱিষ্যৎ কালৰ হে ক্ৰিয়া বুলিব পাৰি। কোনো কোনো স্থানত আগৰ পৰা চলি থকা অৰ্থ বুজালে চলন্ত ক্ৰিয়া বুলিও ক'ব পাৰি।

(২) অনুজ্ঞাৰ সুদূৰ ভৱিষ্যতৰ ক্ৰিয়া বিভক্তি আৰু কালবোধক প্ৰত্যয় :

দ্বিতীয় পুৰুষৰ আদৰত ইব্+আঁ

অনাদৰত—ইব্+ই

সম্ভ্ৰমত —ইব্+অ

তৃতীয় পুৰুষত —ইব্+অ

ধাতুত ইব্ যোগ হ'লে যি পৰিৱৰ্তন হয়, ইয়াতো সেই পৰিৱৰ্তন হয়। যেনে—

ব্যঞ্জনান্ত শুন্ ধাতু—শুন্+ইব্+আঁ=শুনিবাঁ

শুন্+ইব্+ই=শুনিবি

শুন+ইব্+অ=শুনিব

অকাৰান্ত ক ধাতু—ক+ইব্+আঁ=ক'বাঁ

ক+ইব্+ই=ক'বি

ক+ইব্+অ=ক'ব

আকাৰান্ত গা ধাতু—গা+ইব্+আঁ=গাবাঁ

গা+ইব্+ই=গাবি

গা+ইব্+অ=গাব

ইকাৰান্ত দি ধাতু—দি+ইব্+আঁ=দিবাঁ

দি+ইব্+ই=দিবি

দি+ইব্+অ=দিব

ওকাৰান্ত ধো ধাতু—ধো+ইব্+আঁ=ধুবাঁ

ধো+ইব্+ই=ধুবি

ধো+ইব্+অ=ধুব

অনুৰোধ কৰা বুজাবলৈ অনুজ্ঞাৰ ক্ৰিয়া পদৰ পাছত দ্বিতীয় পুৰুষৰ সকলো ক্ৰমত 'চোন', আদৰ আৰু অনাদৰৰ বহুবচনত 'হঁক' কথাৰ যোগ হয়। ইয়াৰ উপৰি ২য় পুৰুষৰ অনাদৰত 'দে' দেই', আদৰত 'দেইবা' আৰু সম্ভ্ৰমত 'দেইব' যোগ কৰিও অনুৰোধ বুজোৱা হয়। যেনে—

তুমি শুনাচোন। তোমালোক আহিবাঁচোন।

তুমি যাবাঁ দেইবা। তোমালোক যাবাঁহক।

অনুজ্ঞাৰ সুদূৰ ভৱিষ্যৎ কালৰ ক্ৰিয়াৰ ৰূপ :—

ধাতু	ক্ৰিয়াৰ ৰূপ			
	২য় পুৰুষৰ			
	আদৰত	অনাদৰত	সম্ভ্ৰমত	তৃতীয় পুৰুষ
ব্যঞ্জনান্ত-আন্	আনিবা	আনিবি	আনিব	আনিব
অকাৰান্ত-ৰ	ৰ'বা	ৰ'বি	ৰ'ব	ৰ'ব
আকাৰান্ত-যা	যাবা	যাবি	যাব	যাব
ইকাৰান্ত-নি	নিবা	নিবি	নিব	নিব
ওকাৰন্ত-শো	শুবা	শুবি	শুব	শুব

অনুজ্ঞাৰো চলন্ত ক্ৰিয়া পদ থাকিব পাৰে। মূল ক্ৰিয়াক সিদ্ধ ৰূপলৈ পৰিবৰ্তন কৰি সহায়কাৰী ধাতুৰ সাধ্য ৰূপ যোগ কৰিলে অনুজ্ঞাৰ চলন্ত ক্ৰিয়াপদ তৈয়াৰ হয়। যেনে—

তুমি ভাত খাই থাকাঁচোন। আপুনি বহি থাকক।
তই ইয়াতে বৈ থাক। তোমালোকে খেলা চাই থাকাহঁক।
তেওঁলোকে ধৈৰ্য্য ধৰি থাককচোন।

(চ) পাঁচনী ক্ৰিয়া

লোকক পাচি ক্ৰিয়া কৰোৱা অৰ্থ বুজালে পাঁচনী ক্ৰিয়া হয়। পাঁচনী ক্ৰিয়াৰ ধাতুবোৰ **প্ৰত্যয়ান্ত ধাতু** বা **ধাতুজাত ধাতু**।

(১) **পঁাচক কৰ্তা :** পাঁচনী ক্ৰিয়াৰ কৰ্তাই নিজে ক্ৰিয়া সম্পাদন নকৰে আনৰ হতুৱাই ক্ৰিয়া সম্পাদন কৰোৱায়। এই কাৰণে পাঁচনী ক্ৰিয়াৰ কৰ্তাক **পাচক কৰ্তা** বা **নিয়োজক কৰ্তা** বোলে। ক্ৰিয়া সম্পাদন নকৰে বাবে তেনে কৰ্তাক **নিষ্কৰ্মা কৰ্তাও** বোলা হয়।

(২) **পঁাচনী কৰ্তা :** নিয়োজক কৰ্তাই যাৰ হতুৱাই ক্ৰিয়া সম্পাদন কৰোৱায় তাক **পঁাচনী কৰ্তা** বা **নিয়োজিত কৰ্তা** বোলে। নিয়োজিত কৰ্তাত আনুষঙ্গিক 'দ্বাৰা', 'দ্বাৰাই' আৰু 'হতুৱাই' ভাব পদৰ যোগত ক্ৰিয়াৰ কৰণ সম্বন্ধ হয়। কেতিয়াবা নিয়োজিত কৰ্তাক সিদ্ধ ক্ৰিয়াৰ কৰ্ম ৰূপেও প্ৰকাশ কৰা হয়। যেনে—

ৰজনীয়ে মানুহ ধৰি খালটো খন্দুৱালে। ইয়াত খন্দুৱালে ক্ৰিয়াপদৰ পাঁচনী কৰ্তা 'মানুহ,' 'ধৰি' সিদ্ধ ক্ৰিয়াৰ কৰ্ম হৈ ৰহিছে।

(৩) **পঁাচনীৰ পঁাচনী :** কোনো কোনো পঁাচনী ক্ৰিয়াই পঁাচক আৰু পঁাচনী কৰ্তাৰ উপৰিও অন্য ব্যক্তিৰ সংযোগ প্ৰকাশ কৰে। তেনে পঁাচনী ক্ৰিয়াক **পঁাচনীৰ পঁাচনী ক্ৰিয়া** বোলা হয়। যেনে—

ৰামে যদুৰ দ্বাৰা মানুহ ধৰাই খালটো খন্দুওৱালে।

এই 'খন্দুওৱালে' ক্ৰিয়া 'মানুহৰ' দ্বাৰাহে সম্পন্ন হৈছে 'যদুৰ দ্বাৰা' হোৱা নাই। 'যদু' পাঁচনী কৰ্তা হৈও ইয়াত পাঁচক কৰ্তা হৈ পৰিছে। সেই দৰে—মই **মহিমৰ** হতুৱাই আমবোৰ পৰোৱালোঁ।

ইয়াত আম পৰা কাৰ্য্য মহিমে নিজে নকৰি আন কাৰোবাৰ হতুৱাই কৰোৱাবও পাৰে। এনে অৰ্থক 'খন্দুওৱালে' আৰু 'পৰোৱালোঁ' ক্ৰিয়া পদক **পঁাচনীৰ পঁাচনী ক্ৰিয়া** আৰু কৰ্তাক **নিয়োজিত পঁাচক কৰ্তা** বোলে।

(৪) **পঁাচনী প্ৰত্যয় :**—পাঁচনী ক্ৰিয়াপদ তৈয়াৰ কৰিবলৈ ধাতুৰ পাছত আ, উৱা, ওৱা আৰু উওৱা প্ৰত্যয় যোগ কৰি পাঁচনী ধাতু তৈয়াৰ কৰা হয়। তাৰ পিছত ক্ৰিয়া বিভক্তি যোগ কৰিলে পাঁচনী ক্ৰিয়াপদ তৈয়াৰ হয়। এই কাৰণে 'আ', 'উৱা', 'ওৱা' আৰু 'উওৱা' এই চাৰিটা প্ৰত্যয়ক **পঁাচনী প্ৰত্যয়** বোলা হয়। প্ৰত্যয় যোগত অকৰ্মক ধাতু সকৰ্মক আৰু সকৰ্মক ধাতু দ্বিকৰ্মক হয়। সেই কাৰণে পাঁচনী আৰু সাধাৰণ সকৰ্মক, দ্বিকৰ্মক ধাতু বাছি উলিয়াবলৈ অনেক সময়ত অসুবিধা হয়। 'আ' আৰু 'উৱা' প্ৰত্যয়ান্ত সকৰ্মক আৰু দ্বিকৰ্মক ধাতুৰ উদাহৰণ তলত দিয়া হ'ল—

মই বিয়া কৰালোঁ।	দ্বি-কৰ্মক
মাকে ল'ৰাক কাপোৰ পিন্ধাইছে।	,,
কনকে খুঁটিটো লৰাইছে।	সকৰ্মক
শিক্ষকে ছাত্ৰক ভূগোল পঢ়ুৱাইছে।	দ্বি-কৰ্মক
সি মোক বৰ কথা শুনুৱাই গ'ল।	,,
মাকে কেঁচুৱাক গাখীৰ খুৱায়।	,,
মন্ত্ৰ মাতি তেওঁ মানুহটো জীয়ালে	সকৰ্মক
সি ভাতগাল পেটত সুমুৱালে।	,,

ওপৰৰ ক্ৰিয়াবোৰৰ কৰ্তাই নিজে ক্ৰিয়া সম্পাদন কৰিছে। গতিকে ক্ৰিয়াবোৰ পাঁচনী ক্ৰিয়া নহয়। সকৰ্মক আৰু দ্বি-কৰ্মক ক্ৰিয়াহে। কৰ্তা নিষ্কৰ্মা নহ'লে ক্ৰিয়া পাঁচনী নহয়। তলৰ ক্ৰিয়াবোৰ পাঁচনী ক্ৰিয়া—

মাকে আইতাকৰ হতুৱাই কেঁচুৱাটিক গাখীৰ **খুওৱাইছে**।
দেউতাকে সোণাৰীৰ দ্বাৰা গহনা **গঢ়োৱাই** জীয়েকক দিছে।
শিক্ষকে ল'ৰাটিৰ হতুৱাই ধুনীয়া আখৰ **লিখোৱাইছে**।

(ক) **পঁাচনী ধাতু :**—

সিপিঠিত অকৰ্মক ধাতুৰ পৰা সকৰ্মক, সকৰ্মক ধাতুৰ পৰা দ্বি-কৰ্মক আৰু তাৰে পৰা পাঁচনী ধাতু কেনেকৈ তৈয়াৰ হয় তাৰ আৰ্হি দিয়া হ'ল—

অকৰ্মক ধাতু	সকৰ্মক ধাতু	দ্বি-কৰ্মক ধাতু	পাঁচনী ধাতু
	আক্		অঁকা অঁকোৱা
	আন		অন্ন অনোৱা
উৰ্	উৰা, উকৰা		উকৰা উকৰওৱা
উঠ্	উঠা		উঠুৱা, উঠুওৱা
ওকৰ্	ওকৰা		ওকৰোৱা
ওভত্	ওভতা,		ওভতোৱা
ওলট্	ওলটা,		ওলটোৱা
ওলা	উলিয়া		উলিওৱা
		ক	কোৱা, কোওৱা
কঁপ্	কঁপা		কঁপোওৱা, কাপোৱা
	কৰ্		কৰোৱা, কৰা
	কাট্		কটা, কটোৱা
	কটা		কটোৱা
	কুট্		কুটা, কুটোৱা
	খজুৱা		খজুওৱা
	খা	খুৱা	খুওৱা, খুউৱা
	খান্দ্		খন্দা, খন্দুৱা, খন্দুওৱা
	খীৰা		খীৰোৱা
	খোল্		খোলা, খোলোৱা
	খেল্	খেলা	খোলোৱা
	গঢ়্		গঢ়া, গঢ়োৱা
	গা		গোৱা, গোওৱা
গুচ্	গুচা		গুচুৱা, গুচুওৱা
ঘাট্	ঘটুৱা		ঘটুওৱা
	ঘট্		ঘটা, ঘটোৱা
ঘূৰ্	ঘূৰা		ঘূৰুৱা, ঘূৰুওৱা

অকৰ্মক ধাতু	সকৰ্মক ধাতু	দ্বিকৰ্মক ধাতু	পাঁচনী ধাতু
চৰ্	চৰা		চকৰা
	চা	চোৱা	চোওৱা
	চাঁচ্		চঁচা, চঁচোৱা
চিটিক্	চিটিকা		চিটিকোৱা
	চিন্	চিনা	চিনোৱা
চোঁচৰ্	চোঁচৰা		চোঁচোৰোৱা
	ছিৰ্		ছিৰা, ছিৰোৱা
জাগ্	জগা		জগোৱা
	জোখ্		জোখা, জোখোৱা
ঠগ্	ঠগা		ঠগোৱা
ডুব্	ডুবা		ডুবুৱা, ডুবুওৱা
	থ		থোৱা
থাম্	থমা		থমোৱা
		দি	দিয়া, দিওৱা
		দেখুৱা	দেখুওৱা
	দেখ্		
	ধৰ্		ধৰা, ধৰোৱা
নাচ্	নচুৱা		নচুওৱা
নাম্	নমা		নমোৱা
	নি		নিয়া, নিওৱা
পম্	পমা		পমোৱা, পমুওৱা
	পঠা	পঠিয়া	পঠোৱা, পঠিওৱা
	পঢ়্	পঢ়া	পঢ়োৱা, পঢ়ুওৱা
	পাহৰ	পাহৰা	পাহৰোৱা
	পি	পিয়া	পিওৱা
	পিট্		পিটা, পিটোৱা
	পিন্ধ্	পিন্ধা	পিন্ধোৱা
ফিৰ্	ফিৰা		ফিৰোৱা

অকৰ্মক ধাতু	সকৰ্মক ধাতু	দ্বিকৰ্মক ধাতু	পাঁচনী ধাতু
ফুৰ্	ফুৰা		ফুৰোৱা
ফুল্	ফুলা		ফুলোৱা
	ব		বোৱা, বোওৱা
	ক	ক	কোৱা
	বাক্		বকোৱা
বাগৰ্	বগৰা		বগৰোৱা
বহ্	বহুৱা		বহুওৱা
তৰ্	তৰা		তৰোৱা
ভৰ্	ভৰা		ভৰোৱা
মৰ্	মাৰ্		মৰা, মৰোৱা
যুঁজ্	যুঁজা		যুঁজুৱা
ৰখ্	ৰখা		ৰখোৱা
	দেখ্	দেখা	দেখোৱা
	বান্ধ		বন্ধা, বন্ধোৱা
	লিখ		লিখ, লিখোৱা
	শুন্	শুনা	শুনোৱা, শুনুওৱা
শো	শুৱ		শুওৱা
		সোধ	সোধা, সোধোৱা
সোমা	সুমুৱা		সুমুওৱা
	হ		হোৱা
হাঁহ্	হঁহুৱা		হঁহুওৱা
হোঁহক্	হোঁহোকা		হেঁাহোকোৱা
গল্	গলা		গলোৱা
ফাট্	ফাল্		ফলোৱা
	থ		থোৱা
ছিগ্	ছিঙ		ছিঙা
ভাগ্	ভাং		ভঙা

পাঁচনী ধাতুৰ ৰূপ ঃ

সাধাৰণ ক্ৰিয়াৰ দৰে পাঁচনী ক্ৰিয়া তৈয়াৰ কৰিবলৈ পাঁচনী ধাতুৰ পাছত কালবোধক প্ৰত্যয় আৰু ক্ৰিয়া বিভক্তি যোগ কৰা হয়। তলত কাল আৰু পুৰুষানুযায়ী পাঁচনী ক্ৰিয়াৰ ৰূপ দিয়া হ'ল—

কৰোৱা ধাতু

কাল	প্ৰথম পুৰুষ	দ্বিতীয় পুৰুষ আদৰত	দ্বিতীয় পুৰুষ অনাদৰত	দ্বিতীয় পুৰুষ সম্ভ্ৰমত	৩য় পুৰুষ
নিত্যকাল	কৰোৱাওঁ	কৰোওৱা	কৰোৱাৱ	কৰোৱায়	কৰোৱায়
স্বৰূপ বৰ্তমান	কৰোৱাইছোঁ	কৰোৱাইছা	কৰোৱাইছ	কৰোৱাইছে	কৰোৱাইছে
স্বৰূপ ভূত	কৰোৱালোঁ	কৰোৱালা	কৰোৱালি	কৰোৱালে	কৰোৱালে
সুদূৰ ভূত	কৰোৱাইছিলোঁ	কৰোৱাইছিলা	কৰোৱাইছিলি	কৰোৱাইছিল	কৰোৱাইছিল
ভৱিষ্যৎ	কৰোৱাম	কৰোৱাবা	কৰোৱাবি	কৰোৱাব	কৰোৱাব
অনুজ্ঞাৰ আসন্ন ভৱিষ্যৎ	—	কৰোওৱাঁ	কৰোৱা	কৰোৱাওক	কৰোৱাওক
সুদূৰ ভৱিষ্যৎ	—	কৰোৱাবাঁ	কৰোৱাবি	কৰোৱাব	কৰোৱাব

পাচনী ধাতুবোৰ আকাৰান্ত গতিকে সকলো ধাতুৰ ৰূপ একে।

(ছ) সিদ্ধা ক্ৰিয়া ঃ

আগতে কৈ অহা হৈছে যে, ই, ইলে, ইলত, ওঁতে, আত, আ আৰু ইব এই ৭টা সিদ্ধা ক্ৰিয়া বিভক্তি। এই কেইটা প্ৰত্যয় যোগত সিদ্ধা বা অসমাপিকা ক্ৰিয়া তৈয়াৰ হয়। ইয়াৰ উপৰি 'যদি' অব্যয় পদৰ যোগতো সাধ্যা ক্ৰিয়া সিদ্ধা হৈ পৰে।

যেনে—

তেওঁ যদি খায়, মই খাম।
তই যদি যাব মোকো মাতিবি।
সি যদি গ'লহেঁতেন মৱো গ'লোহেঁতেন।

(১) 'ই' প্ৰত্যয় :—

(ক) একোটা বাক্যত একোটা কৰ্তাৰ কেবাটাও ক্ৰিয়া পদ থাকিলে ক্ৰিয়াৰ ক্ৰম অনুসৰি পূৰ্বঘটিত ক্ৰিয়া পদৰ ধাতুত 'ই' যোগ কৰি সিদ্ধা ক্ৰিয়া কৰি লোৱা হয়। যেনে—

অমূল্যাই ভাত **খাই** শুইছে।
পথাৰৰ পৰা **আহি**, ভাত-পানী **খাই** অমূল্যাই শুইছে।
মই তেওঁক কিতাপ **পঢ়ি** থকা **দেখি** গৈছোঁ।
আপুনি **আহি চাই** যাওকহি।
তুমি ঘৰ **পাই** মোলৈ চিঠি লিখিবা।
মই **শুই** থকা তেওঁ দেখিছিল।
ডাক্তৰে ৰোগীজনক সদায় **আহি চাই** যায়।

(খ) নিশ্চিত অৰ্থ বুজাবলৈ মুখ্য ক্ৰিয়াৰ ধাতুত 'ই' যোগ কৰি অসমাপিকা বা সিদ্ধা ক্ৰিয়া কৰা হয়; আৰু তাৰ পাছত সহায়কাৰী সাধ্যা ক্ৰিয়া ব্যৱহাৰ কৰা হয়। যেনে—

ল'ৰাবোৰে ফুটবল খেলি আছে।
মহিম আজি আবেলি আহি পাব।

(গ) ক্ৰিয়া চলি থকা অৰ্থ বুজাবলৈকো মুখ্য ক্ৰিয়াৰ ধাতুত 'ই' যোগ কৰি সিদ্ধা ক্ৰিয়াপদ তৈয়াৰ কৰা হয়; তাৰ পাছত সহায়কাৰী সাধ্যা ক্ৰিয়া ব্যৱহাৰ কৰা হয়। যেনে—

তৰুণে পুথি পঢ়ি আছে।
সি ভাত খাই আছিল।
দেউতাই মোক মাহে দহ টকাকৈ দি থাকিব।
প্ৰত্যেক দিন আবেলি মই টেনিচ খেলি থাকোঁ।

(ঘ) 'ই' প্ৰত্যয়যুক্ত সিদ্ধা ক্ৰিয়া কৰ্তাহীন হ'লে সাধ্যা ক্ৰিয়াৰূপে ব্যৱহাৰ হয়। ইয়াকে **কৰ্তাহীন ক্ৰিয়া** বোলে। যেনে—

ভাতৰ তিতা খাব পাৰি মাতৰ তিতা সহিব **নোৱাৰি**।
গুৱাহাটীৰ পৰা শৰাইঘাট দলং **দেখি**।
জালুকবাৰীৰ পৰা গুৱাহাটী **নেদেখি**।
বাৰিষা বহু দূৰলৈ জাহাজৰ শব্দ **শুনি**।
ল'ৰা-ছোৱালীৰ গোলমালত একো **শুনি**।
গুৱাহাটীৰ পৰা ছিলঙলৈ যাব **পাৰি**।

(২) 'ইলে' প্ৰত্যয় :

নিত্য আৰু ভৱিষ্যৎ কালত কোনো এটা ক্ৰিয়া সম্পন্ন হ'লেহে যদি আন এটা ক্ৰিয়া সংঘটিত হোৱাৰ সম্ভাৱনা হয়, তেনেহ'লে পূৰ্বঘটিত ক্ৰিয়াপদটিৰ ধাতুত 'ইলে' প্ৰত্যয় যোগ কৰি সিদ্ধা ক্ৰিয়া কৰি লোৱা হয়। অতীত কালত নঞৰ্থক ৰূপেহে ব্যৱহাৰ হয়। যেনে—

তেওঁ ভাত খালে ময়ো ভাত খাওঁ। শিক্ষকে কথা ক'লে ছাত্ৰই শুনি থাকে।	নিত্য কাল
সি ভাত খালে ময়ো খালোঁহেঁতেন। তই আহিবি বুলি জানিলে মই ৰলোঁহেঁতেন। (অতীত)	অতীত কাল
তোমালোক গ'লে মই যাম। সি আহিলে তুমি যাবা। মই বজাৰলৈ গ'লে কিতাপ এখন কিনিম।	ভৱিষ্যৎ কাল

(৩) 'ওঁতে' প্ৰত্যয় :

কোনো ক্ৰিয়া হৈ থাকোঁতে অন্য এটা ক্ৰিয়া সংঘটিত হ'লে তাক **আনুষঙ্গিক** ক্ৰিয়াপদ বোলে। আনুষঙ্গিক ক্ৰিয়াপদ সমাপিকা বা সাধ্যা আৰু ওঁতে প্ৰত্যয়ান্ত চলন্ত ক্ৰিয়া পদটি অসমাপিকা বা সিদ্ধা হয়। 'ওঁতে' প্ৰত্যয়ান্ত সিদ্ধা ক্ৰিয়া সকলো কালতে সকলো পুৰুষত ব্যৱহাৰ হ'ব পাৰে। যেনে—

মই **যাওঁতে** তেওঁক দেখিছোঁ।
তুমি **আহোঁতে** মোক মাতিবা।
সি ভাত **খাওঁতে** কথা পাতে।
স্কুললৈ **যাওঁতে** মই তোমাক মাতিছিলোঁ।

(৪) **'ইলত'** (অতীত কালবোধক ইল+অত=ইলত হৈছে।) অতীত কালত কোনো এটা ক্ৰিয়া সংঘটিত হোৱাৰ আগতে আন এটা ক্ৰিয়া সম্পন্ন হোৱা অৰ্থ বুজালে পূৰ্বে সংঘটিত ক্ৰিয়া পদত 'ইলত' প্ৰত্যয় যোগ হৈ সিদ্ধা ক্ৰিয়া পদ হয়। 'ইলত' প্ৰত্যয়ান্ত সিদ্ধা ক্ৰিয়া কৰ্তৃবাচ্যত কেৱল মাত্ৰ ৩য় পুৰুষতহে ব্যৱহাৰ হয়। যেনে—

বেলি মাৰ গ'লত আমাৰ বৰ ভয় লাগিল।
বৰষুণ **এৰিলত** তেওঁলোকে খেলিবলৈ ধৰিলে।

(৫) **'আত' প্ৰত্যয় :**

কোনো এটা ক্ৰিয়া সংঘটিত হোৱাৰ আগতে আন এটা ক্ৰিয়া সম্পন্ন হোৱা বুজালে

পূৰ্বঘটিত ক্ৰিয়া পদটি ধাতুত 'আত' প্ৰত্যয় যোগ হৈ সিদ্ধা ক্ৰিয়া পদ হয়। 'আত' প্ৰত্যয় ক্ৰিয়াৰ সকলো কালত ব্যৱহাৰ হ'লেও ই সমাপ্তিবোধক প্ৰত্যয়। যেনে—

ৰবষুণ **এৰাত** মই ঘৰলৈ গলোঁ।
বেলি ডুব **যোৱাত** সি এইখিনি পাইছেহি।
বেলি যাব **যোৱাত** তেওঁ ফুৰিবলৈ যায়।
ৰাতি **হোৱাত** তেওঁ ঘূৰি আহিব।

(৬) **'হেঁতেন' যোগত সিদ্ধা ক্ৰিয়া :**

অতীত কালত কোনো ক্ৰিয়া সম্পন্ন হোৱাৰ সম্ভাৱনা আছিল, কিন্তু নহ'ল, তেনে ক্ৰিয়াপদ তৈয়াৰ কৰিবলৈ স্বৰূপ ভূত কালৰ ক্ৰিয়াৰ পাছত 'হেঁতেন' যোগ কৰা হয়। যেনে—

সি ভাত খালেহেঁতেন।
মই পঢ়িলোঁহেঁতেন।
তেওঁলোকে দেখিলেহেঁতেন।

এনেবোৰ ক্ৰিয়াপদে বাক্য সম্পূৰ্ণ কৰিলেও অৰ্থ সম্পূৰ্ণ কৰিব নোৱাৰে। ই সদায় আন এটি অতীত কালৰ সম্ভাৱনা থকা ক্ৰিয়া পদৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। সেই কাৰণে 'হেঁতেন' যুক্ত ক্ৰিয়াপদক **নিৰ্ভৰশীল ক্ৰিয়াপদ** বুলি কোৱা হয়। 'হেঁতেন' যুক্ত সাধ্যা ক্ৰিয়া যি ক্ৰিয়াৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে, সেই ক্ৰিয়াপদ ধাতুত 'ইলে' যোগ কৰি নঞৰ্থক সিদ্ধা ক্ৰিয়া কৰি লোৱা হয়। যেনে—

মই খালে সি ভাত খালেহেঁতেন।
কিতাপ এখন পালে মই পঢ়িলোঁহেঁতেন।
অনুমতি দিলে তেওঁলোকে বল খেলিলেহেঁতেন।

ধাতুত 'আ' যোগ কৰি 'হেঁতেন' যোগ কৰিলে ক্ৰিয়াৰ যি সিদ্ধাৰূপ পোৱা যায় তাক **অসংঘটিত সিদ্ধা ক্ৰিয়া** বোলা হয়। যেনে—

সি **অহাহেঁতেন** মই গলোঁহেঁতেন।
তুমি **যোৱাহেঁতেন** খবৰটি দিব পাৰিলাহেঁতেন।
তেখেত অলপ সময় **ৰোৱাহেঁতেন** মই লগ পালোঁহেঁতেন।

(৭) **'ইব' প্ৰত্যয় যোগত সিদ্ধা ক্ৰিয়া**—'ইব' প্ৰত্যয়ান্ত কৃদন্ত পদ সাধ্যা ক্ৰিয়াৰ কৰ্ম হৈও ক্ৰিয়াৰ গুণ বহন কৰে। তেনে কৃদন্ত ক্ৰিয়াৰ কৰ্তা আৰু কৰ্মপদো থাকে।

বাক্য সম্পূৰ্ণ হোৱা বুজায় কাৰণে তেনেবোৰ কৃদন্ত পদক কৃদন্তপদী সিদ্ধা ক্ৰিয়া বোলা হয়। যেনে—তেখেত **আহিব** পাৰে।

ফুকনে কথা **ক'ব** পাৰে।

ওপৰৰ 'আহিব' আৰু 'ক'ব', পদ দুটি **কৃদন্তপদী সিদ্ধা ক্ৰিয়া** হৈছে। 'আহিব' আৰু 'ক'ব' পদ 'পাৰে' ক্ৰিয়াৰ কৰ্ম সংজ্ঞাও প্ৰাপ্ত হৈছে ; গতিকে তেনেবোৰ কৃদন্তপদী সিদ্ধা ক্ৰিয়াক **কৰ্ম সংজ্ঞক কৃদন্তপদী** সিদ্ধা ক্ৰিয়া বুলি ক'ব পাৰি।

(৮) 'আ' প্ৰত্যয়ান্ত কৃদন্তপদী সাধ্যা ক্ৰিয়া কৰ্ম স্থানীয় খণ্ড বাক্যৰ ক্ৰিয়া হ'লে সি কাৰ্য্যবাচক কৰ্ম হৈ পৰে। যেনে—

সি কথা **কোৱা** মই শুনিছোঁ।
ৰোগীক চিকিৎসা **কৰা** সিহঁতে দেখিছে।
মই পুথি **পঢ়া** সিহঁতে শুনি আছিল।

ওপৰৰ বাক্য কেইটাৰ 'কোৱা', 'কৰা', 'পঢ়া' পদ কেইটা কৰ্ম সংজ্ঞক কৃদন্তপদী সিদ্ধা ক্ৰিয়া। ইহঁতে বাক্য শেষ কৰিব পৰা নাই, কিন্তু কৰ্ম স্থানীয় খণ্ডবাক্যৰ ক্ৰিয়াৰ গুন লাভ কৰিছে, আনহাতে খণ্ড বাক্যটিইতৰ লগতে সিদ্ধা ক্ৰিয়াটিৰ বিশেষভাৱে কৰ্ম যেন হৈ পৰিছে। সেই কাৰণে সিহঁতক **কৰ্ম সংজ্ঞক কৃদন্তপদী সিদ্ধাক্ৰিয়া** বোলা হৈছে।

(জ) অনিয়মিত ধাতুজাত ক্ৰিয়া

যিবোৰ ধাতুৰ সকলো কালতে ৰূপ নহয়, সেইবোৰ ধাতুক অনিয়মিত ধাতু বোলে। অনিয়মিত ক্ৰিয়াৰ ৰূপ তলত দিয়া হ'ল।

	প্ৰথম পুৰুষ	দ্বিতীয় পুৰুষ			তৃতীয় পুৰুষ
		আদৰত	অনাদৰত	সম্ভ্ৰমত	
নাই ধাতু (সাধাৰণ)					
স্বৰূপ বৰ্তমান কাল	নাই	নাই	নাই	নাই	নাই
ব'ল্ ধাতু (অনুজ্ঞা)					
আসন্ন ভবিষ্যৎ	—	ব'লা	ব'ল	ব'লক	ব'লক
আছ্ ধাতু (সাধাৰণ)					
স্বৰূপ বৰ্তমান	আছোঁ	আছা	আছ	আছে	আছে
সুদূৰ ভূত বা চলন্ত ভূত	আছিলোঁ	আছিলা	আছিলি	আছিল	আছিল

থাক্ ধাতু (সাধাৰণ)

	প্ৰথম পুৰুষ	দ্বিতীয় পুৰুষ আদৰত	দ্বিতীয় পুৰুষ অনাদৰত	দ্বিতীয় পুৰুষ সম্ভ্ৰমত	তৃতীয় পুৰুষ
নিত্য কাল	থাকোঁ	থাকা	থাক	থাকে	থাকে
স্বৰূপ ভূত	থাকিলোঁ	থাকিলা	থাকিলি	থাকিল	থাকিল
ভৱিষ্যৎ অনুজ্ঞাৰ	থাকিম	থাকিবা	থাকিবি	থাকিব	থাকিব
আসন্ন ভৱিষ্যৎ	×	থাকঁা	থাক	থাকক	থাকক, থাকোক
সুদূৰ ভৱিষ্যৎ	×	থাকিবঁা	থাকিবি	থাকিব	থাকিব

'যা' আৰু 'গ' (গম্) দুটা ভিন্ন ধাতু আৰু দুয়োটা ধাতু অনিয়মিত ধাতু। 'যা' আৰু 'গ' (গম্) ধাতু ইটো আনটোৰ পৰিপূৰক, সেই কাৰণে 'যা' ধাতুৰ 'যা'ৰ ঠাইত স্বৰূপ বৰ্তমান আৰু ভূত কালত 'গ' হয়। 'আছ্' আৰু 'থাক্' ধাতুও তেনেকুৱাই। 'আছ্' আৰু 'থাক্' ধাতু ভিন্ন বুলি ধৰা হৈছে যেতিয়া 'যা' আৰু 'গ' ধাতুকো ভিন্ন বুলি ধৰা উচিত।

যা ধাতু

কাল	প্ৰথম পুৰুষ	২য় পুৰুষ আদৰত	২য় পুৰুষ অনাদৰত	৩য় আৰু ২য় পুৰুষৰ সম্ভ্ৰমত
নিত্য কাল	যাওঁ	যোৱা	যা	যায়
ভৱিষ্যৎ অনুজ্ঞাৰ	যাম	যাবা	যাবি	যাব
আসন্ন ভৱিষ্যৎ	—	যোৱঁা	যা	যাওক
সুদূৰ ভৱিষ্যৎ	—	যাবঁা	যাবি	যাব

গ (গম্) ধাতু

স্বৰূপ আৰু চলন্ত বৰ্তমান	গৈছোঁ	গৈছা	গৈছ	গৈছে
স্বৰূপ ভূত	গলোঁ	গ'লা	গ'লি	গ'ল
সুদূৰ ভূত } চলন্ত ভূত	গৈছিলোঁ	গৈছিলা	গৈছিলি	গৈছিল

পুৰণি অসমীয়া ভাষাৰ ক্ৰিয়া পদ

পুৰণি অসমীয়া, বিশেষকৈ শঙ্কৰী যুগৰ সাহিত্য বুজিবলৈ সেই সাহিত্য বাজিব ভাষাত থকা ক্ৰিয়া বিভক্তি, কালবোধক প্ৰত্যয়বোৰৰ বিষয়ে জনাৰ দৰ্কাৰ। তলত তাৰে চমু আলোচনা কৰা হৈছে।

পুৰণি অসমীয়া ভাষাত ২য় পুৰুষত সম্ভ্ৰমৰ ব্যৱহাৰ নাছিল। আদৰৰ ৰূপেই সম্ভ্ৰমতো ব্যৱহাৰ হৈছিল।

(১) পুৰণি অসমীয়া ভাষাৰ ক্ৰিয়া বিভক্তিবোৰ থোৰতে

প্ৰথম পুৰুষ	২য় পুৰুষ আদৰত	২য় পুৰুষ অনাদৰত	৩য় পুৰুষ
ও	আহা	অহ	এ
ঞু	আ	অ	এক, ঐ
অহু		ই	অয়
ওহো			অন্ত

(২) পুৰণি অসমীয়া ভাষাৰ কাল আৰু প্ৰত্যয় :

পুৰণি অসমীয়া ভাষাত ছটা কালৰ ব্যৱহাৰ থকা দেখা যায়। নিত্য কাল, স্বৰূপ বৰ্তমান বা ভূত বৰ্তমান, সামীপ্য ভূত, সুদূৰ ভূত, অদূৰ ভৱিষ্যৎ আৰু সুদূৰ ভৱিষ্যৎ।

(৩) পুৰণি অসমীয়া ভাষাৰ কাল প্ৰত্যয়—

পুৰণি অসমীয়া ভাষাৰ নিত্য কাল বুজাবলৈ ধাতুৰ পাছত ক্ৰিয়া বিভক্তি যোগ দিয়াহে দেখা যায়। যেনে—

প্ৰথম পুৰুষত —বোলো, বোলাঞু, বোলোহো, কৰহু।

দ্বিতীয় পুৰুষ আদৰত—বোলাহা, কৰাহা

অনাদৰত—বোলহ, কৰহ

তৃতীয় পুৰুষত—বোলন্ত, বোলয়, কৰৈ, কৰয়, বোলে।

কাল প্ৰত্যয়বোৰ কাল অনুসৰি ধাতুৰ পাছত ক্ৰিয়া বিভক্তিৰ আগত যোগ হয়।

কাল প্ৰত্যয়

স্বৰূপ বৰ্তমান আৰু ভূত বৰ্তমান কালত 'ইয়াছ' যেনে :—কৰিয়াছা

সামীপ্য ভূত কালত 'ইল' যেনে—মাৰিল, বহিল, বৈলা

সুদূৰ ভূত কালত	ইল্+হ যেনে—ভৈলোহো, কৰিলাহা
	ইল্+অন্ত—কৰিলন্ত
অদূৰ ভৱিষ্যৎ কাল	'ইব্,' যেনে—হইব, কৰিব, হইবেক
সুদূৰ ভৱিষ্যৎ কাল	ইব্+হ যেনে—কৰিবোহো, যাইবাহা কৰিবন্ত

ধাতু ৰূপাদৰ্শ

ক্ৰিয়াৰ কাল—	প্ৰথম পুৰুষ	২য় পুৰুষ অনাদৰ	২য় পুৰুষ আদৰ	তৃতীয় পুৰুষ
নিত্য কাল	কৰো, নোহো	কৰহ	কৰাহা	কৰে, কৰৈ
	কৰোহো, বহু	বোল	বোলা	কৰয়, কৰন্ত
	বোলাঞু, কৰহু	দেখহ	বক্কা	বোলয়, বোলন্ত
স্বৰূপ	কৰিয়াছো	কৰিয়াছ	কৰিয়াছা	কৰিয়াছে
বৰ্তমান	জানিয়াছো	জানিয়াছ	জানিয়াছা	জানিয়াছে
সামীপ্য ভূত	কৰিলো	কৰিলি	কৰিলা	কৰিলে
				কৰিলন্ত
	ভৈলো	ভৈলি	ভৈলা	ভৈল
				ভৈলন্ত
	আইলো	আইলি	আইলা	আইলন্ত
সুদূৰ ভূত	কৰিলোহো	কৰিলিহি	কৰিলাহা	কৰিলেক
	বক্কিলোহো	বক্কিলিহি	বক্কিলাহা	বক্কিলেক
অদূৰ ভৱিষ্যৎ—	কৰিবো	কৰিবি	কৰিবা	কৰিবে
				কৰিবেক
	হইবো	হইবি	হইবা	হইবে
				হইবেক
	খাইবো	খাইবি	খাইবা	খাইবেক
সুদূৰ ভৱিষ্যৎ—	কৰিবোহো	কৰিবিহি	কৰিবাহা	কৰিবন্ত
	ক্ষমিবোহো	ক্ষমিবিহি	ক্ষমিবাহা	ক্ষমিবন্তঃ

অনুজ্ঞা

	প্ৰথম পুৰুষ	২য় পুৰুষ অনাদৰ	২য় পুৰুষ আদৰ	৩য় পুৰুষ
আসন্ন ভৱিষ্যৎ—		দেখহ	দেখাহা	দেখোক
		কৰহ	কৰাহা	কৰিয়োক
			কৰিয়ো	
সুদূৰ ভৱিষ্যৎ—			কৰিবাহা	কৰিবেক
			ক্ষমিবাহা	ক্ষমিবেক

(৪) পুৰণি অসমীয়া ভাষাৰ সিদ্ধা ক্ৰিয়াৰ বিভক্তি

ধাতুৰ পাছত সকলো কালত, সকলো পুৰুষত ই, ইবে, ইতে, ইয়া, অন্তে প্ৰত্যয় যোগ হৈ সিদ্ধা ক্ৰিয়াপদ হৈছিল। যেনে—

"পাৱে পৰি নমস্কাৰ কৰে,"
"যেদি গৈলা কোপমনে কৰিয়া আস্ফোট।"
"মহাভয়ে পলাইবে লাগিলা।"
"আকৰ্ণ পুৰিয়া ধনু প্ৰহাৰিলা শৰ।"
"মহাৰঙ্গমনে সবে দেখিতে লাগিলা।"
"সকল ৰাক্ষস মিলি ধৰিয়া বান্ধিলা।"
"সিদ্ধি খুজি ফুৰন্তে দুৱাৰে পাইলেক পথ।"

পুৰণি অসমীয়া ভাষাৰ ক্ৰিয়া বিভক্তি 'হো', 'হু', 'ঞু'-ৰ সলনি হৈ আধুনিক অসমীয়াত 'ওঁ', 'অন্তে' হৈ, 'হু', 'ওঁ-তে' আৰু 'ইবে', 'ইতে' প্ৰত্যয় সলনি হৈ 'ইব' প্ৰত্যয় হৈছে। 'ইব' প্ৰত্যয়ত 'লৈ' যোগ কৰি উদ্দিষ্ট কৰ্ম পদ কৰা হয়। যেনে—কৰিব—কৰিবলৈ। খাব—খাবলৈ।

সপ্তদশ অধ্যায়

৪২। কাৰক

কাৰক : বাক্যত ক্রিয়াটোৱেই মুখ্যপদ। ক্রিয়াপদৰ লগত অন্যান্য পদৰ যি সম্বন্ধ, তাকে **কাৰক** বোলা হয়। কাৰক ছয় বিধ। অর্থাৎ বাক্যৰ বিভিন্ন পদৰ ক্রিয়াৰ লগত ৬ প্রকাৰ সম্বন্ধ ঘটে।

(১)	কর্তা	কাৰক	(৪)	অপাদান	কাৰক
(২)	কর্ম	"	(৫)	পদ সম্বন্ধী	"
(৩)	কৰণ	"	(৬)	অধিকৰণ	"

পদ সম্বন্ধী কাৰকে প্রায়ে অন্য পদৰ সহায়ত ক্রিয়াৰ লগত সম্বন্ধ কৰে। সেই কাৰণে বহুতে পদ সম্বন্ধী কাৰকক কাৰক বুলি ক'ব নোখোজে। কিছুমান পদ সম্বন্ধী পদবো ক্রিয়াৰ লগত সম্বন্ধ থাকে। যেনে :—ৰামৰ এটা ঘৰ আছে। এই বাক্যৰ ক্রিয়াপদত কাৰ? প্রশ্ন কৰিলে উত্তৰ হিচাপে 'ৰামৰ' পদটি পোৱা যায়। কাৰ আছে? ৰামৰ আছে।

কেৱল বিশেষ্য আৰু সৰ্বনাম পদ সমূহৰহে কাৰক সম্বন্ধ হয়। বাকীবোৰ পদৰ সম্বন্ধক ভাব সম্বন্ধ বোলে। ভাব সম্বন্ধ ভাব সঙ্গতি, আৰু পদৰ অৱস্থিতি অনুসৰি নির্ণিত হয়। কাৰক সম্বন্ধত শব্দৰ পাছত কেইটামান প্রত্যয় যোগ হয়। সেই প্রত্যয় বোৰক বিভক্তি প্রত্যয় বোলা হৈছে। কাৰক সম্বন্ধিত সকলোবোৰ পদৰ বিভক্তি নাথাকে। এই বিষয়ে বিতং ভাৱে পাছলৈ লিখা হৈছে।

ইয়াৰ উপৰি ক্রিয়া বিশেষণ পদবোৰে ক্রিয়াৰ ধৰণ প্রকাশ কৰে। ইও এক প্রকাৰ কাৰক। যেনে—

তেওঁ **লাহে লাহে** পুথি পঢ়ে।
সি **সঘনাই** মিছা কথা কয়।
তুমি **ভালকৈ** পঢ়িবা।

বিশেষণ পদে যাক বিশেষ কৰে তাৰ জৰিয়তে ক্রিয়া পদৰ লগত সম্বন্ধ হোৱা বুলি ধৰিব লাগে। যেনে—

ভাল ল'ৰাই ভালকৈ পঢ়ে।
দ পানীত মাছ থাকে।
বেয়া ল'ৰাক সকলোৱে বেয়া পায়।
দুষ্ট বাঘে **ধুনীয়া** ল'ৰাটো খালে।

বিশেষ্য ৰূপে ব্যৱহাৰ হ'লে বিশেষণ পদৰ কাৰক সম্বন্ধ থাকে। যেনে—

তেওঁ মোক **ভাল** পায়।
প্রতিমাখন **ধুনীয়া** হৈছে।
ভালে হে ভালক চিনিব পাৰে।

ভাব পদবোৰৰ ক্রিয়াৰ লগত সম্বন্ধ নাথাকে। ভাবপদ কিছুমানে আন পদক হে ক্রিয়াৰ লগত সম্বন্ধ ঘটায়। যেনে—

সি **বা** মই যাম। উস কি বিপদ। **হায়** মই কি কাম কৰিলোঁ। **তাৰ** কাৰণে মোৰ কষ্ট হৈছে। মোৰ **বাবে** চিন্তা নকৰিবা।

কর্তা কাৰক :

যি পদটিয়ে ক্রিয়া সম্পাদন কৰে তাকে কর্তা পদ বোলে। কর্তা পদৰ লগত ক্রিয়াৰ কর্তা সম্বন্ধ হয়। সেয়ে কর্তা কাৰক।

মহেন্দ্রই গাড়ী চলাইছে। অমূল্যাই হাল বাইছে।
সোণপাহীয়ে হাঁহিছে।

ইয়াত 'মহেন্দ্রই' চলোৱা কাম, 'অমূল্যই' হাল বোৱা কাম আৰু 'সোণপাহীয়ে' হাঁহা কাম কৰিছে। সেই কাৰণে 'মহেন্দ্রই' 'চলাইছে' ক্রিয়াৰ, 'অমূল্যই' 'বাইছে' ক্রিয়াৰ আৰু 'সোণপাহীয়ে' 'হাঁহিছে' ক্রিয়াৰ কর্তা।

কর্তা ১১ প্রকাৰ। সকলো প্রকাৰ কর্তাই ক্রিয়াৰ লগত কর্তা সম্বন্ধ নাৰাখে।

[১] মুখ্য কর্তা
    (ক) প্রত্যক্ষ কর্তা
    (খ) পৰোক্ষ কর্তা
[২] কেৱলীয়া কর্তা
[৩] সম কর্তা
[৪] সঙ্গী কর্তা
[৫] সংযোজক কর্তা
[৬] সংযোজিত কর্তা
[৭] নিয়োজক বা পাঁচক কর্তা
[৮] নিয়োজিত বা পাঁচনী কর্তা
[৯] আজ্ঞাবাহী কর্তা
[১০] অনুজ্ঞাকাৰী কর্তা
[১১] অনুজ্ঞা কর্তা বা আদিষ্ট কর্তা

(১) **মুখ্য কর্তা :** যি কর্তাই নিজে ক্রিয়া সম্পাদন কৰে, যাৰ ক্রিয়াপদৰ লগত পোনপটীয়া সম্বন্ধ বৰ্তে, তাকে **মুখ্য কর্তা** বোলে।

কনকে গান গাইছে। প্রীতিয়াই নাচিছে।

এই বাক্য দুটাত গোৱা কাম 'কনকে' আৰু নচা কাম 'গীতিমাই' কৰিছে। গতিকে 'কনকে' আৰু 'গীতিমাই' মুখ্য কৰ্তা। মুখ্য কৰ্তানুযায়ী ক্ৰিয়াপদৰ ৰূপ হয়। অৰ্থাৎ মুখ্য কৰ্তাৰ পুৰুষ অনুযায়ী ক্ৰিয়াৰ ৰূপ লৱে।

মুখ্য কৰ্তা দুই প্ৰকাৰৰ—প্ৰত্যক্ষ কৰ্তা আৰু পৰোক্ষ কৰ্তা

(ক) **প্ৰত্যক্ষ কৰ্তা** :—স্বয়ং (বক্তা) আৰু সমুখত থকা কৰ্তাক প্ৰত্যক্ষ কৰ্তা বোলা হয়। যেনে—

মই ভাত খাইছোঁ।
তই এতিয়াই আহিবি।
আপুনি অথনি আমাৰ ঘৰলৈ আহিছিল।

প্ৰথম পুৰুষ আৰু দ্বিতীয় পুৰুষৰ কৰ্তা প্ৰত্যক্ষ কৰ্তা। কেতিয়াবা তৃতীয় পুৰুষৰ কৰ্তাও প্ৰত্যক্ষ কৰ্তা হ'ব পাৰে। যেনে—

এওঁ কলেজত পঢ়ে। **এই** তোক গালি পাৰিছে।
এখেত আমাৰ শিক্ষক। **ই** ভাত খাব।

ইয়াত 'এওঁ', 'এই', 'এখেত,' 'ই' সমুখ বা ওচৰত থকা ব্যক্তি। গতিকে প্ৰত্যক্ষ কৰ্তা।

(খ) **পৰোক্ষ কৰ্তা** : দূৰত বা চকুৰ আঁতৰত থকা কৰ্তাক পৰোক্ষ কৰ্তা বোলে। পৰোক্ষ কৰ্তা সাধাৰণতে তৃতীয় পুৰুষৰ হয়। যেনে—

সি স্কুললৈ গৈছে।
তেওঁ বজাৰলৈ যাব।
সিহঁতে বল খেলি আছে।
তেখেত মোৰ ককাদেউতা।
সবিতাই ভাল গান গাব পাৰে।
৺ **ইন্দিৰা গান্ধী** ভাৰতৰ প্ৰধান মন্ত্ৰী আছিল।
গৰুৱে ঘাঁহ খায়।

দেৱ-দেৱী সকলক প্ৰাৰ্থনা কৰোঁতে দ্বিতীয় পুৰুষ আৰোপ কৰা হয়। অদৃশ্য হ'লেও তেনে কৰ্তাকে প্ৰত্যক্ষ কৰ্তা বুলি ধৰি লোৱা হয়।

"হে দয়াময়। তুমি প্ৰভু অনাথৰ নাথ,"
দয়া কৰা হে দয়াময়।

অসমীয়া ভাষাত সন্ত্ৰমত কথা কওঁতে সমুখৰ ব্যক্তিকো পৰোক্ষে কথা কোৱা হয়। তেনে কৰ্তাক প্ৰত্যক্ষ কৰ্তা বুলি ধৰিব লাগে।

সকলোৱে বজাৰলৈ গৈছে, **আমাৰ** নো নাযায় কিয়?
গাঁৱৰ মানুহখিনে মাছ মাৰি খায়; **আমাৰ** কথাৰ মালিহা মাৰোঁতে যায়।

ইয়াত 'আমাৰ' শব্দই পৰোক্ষে আপুনি বা আপোনাৰ অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিছে। গতিকে প্ৰত্যক্ষ কৰ্তা।

(২) **কেৱলীয়া কৰ্তা** : সিদ্ধ ক্ৰিয়াৰ কৰ্তা সাধ্য ক্ৰিয়াৰ কৰ্তা নহ'লে তাক **কেৱলীয়া কৰ্তা** বোলে। যেনে—

সি আহিলে মই যাম। **তেওঁলোক** যোৱাত আমি শুবলৈ গলোঁ।
কেঁচুৱাটি শুলত মাকে ভাত ৰান্ধিবলৈ ধৰিলে।
প্ৰদীপে ভাত খাই থাকোঁতে সিহঁত আহিল।

ওপৰৰ বাক্যবোৰত সি, তেওঁলোক, কেঁচুৱাটি, প্ৰদীপে ক্ৰমে 'আহিলে', 'যোৱাত', 'শুলত' আৰু 'থাকোঁতে' সিদ্ধ ক্ৰিয়াৰ কৰ্তা হৈছে। কোনো সাধ্য ক্ৰিয়াৰ লগত তেওঁলোকৰ সম্বন্ধ নাই, সেই কাৰণে সেইবোৰ কৰ্তাক কেৱলীয়া কৰ্তা বোলা হয়।

(৩) **সম কৰ্তা** :—এটা ক্ৰিয়াপদৰ একাধিক কৰ্তা থাকিব পাৰে। কিন্তু একে পুৰুষৰ নহ'লে সকলোবোৰ কৰ্তাই ক্ৰিয়া পদৰ লগত সম্বন্ধ নাৰাখে। তিনিও পুৰুষৰ কৰ্তা থাকিলে প্ৰথম পুৰুষৰ কৰ্তাৰ লগত ক্ৰিয়াৰ সম্বন্ধ হয়। দুটা পুৰুষ থাকিলেও প্ৰথম পুৰুষৰ কৰ্তা থাকিলে প্ৰথম পুৰুষৰ লগতহে ক্ৰিয়াৰ সম্বন্ধ থাকে। প্ৰথম পুৰুষ নাথাকি আন দুটা থাকিলে দ্বিতীয় পুৰুষৰ কৰ্তাৰ লগত ক্ৰিয়াৰ সম্বন্ধ হয়। তৃতীয় পুৰুষৰ একাধিক কৰ্তা থাকিব পাৰে; তেতিয়া শেষত থকা কৰ্তাটিৰ লগতহে ক্ৰিয়াৰ সম্বন্ধ ঘটে। কৰ্তাৰ বিভক্তি শেহৰ কৰ্তাটিত যোগ হয়। ক্ৰিয়া পদৰ লগত যাৰ পোনপটীয়া সম্বন্ধ হয়, তাক মুখ্য কৰ্তা আৰু বাকী কৰ্তাবোৰক **সম কৰ্তা** বোলা হয়। সম কৰ্তাই মুখ্য কৰ্তাৰ লগত সংযোজক বা বিযোজক ভাৱ পদৰ সংযোগত লগ হয়। যেনে—

(ক) **ৰমেন, বীৰেন,** আৰু **মই** স্কুললৈ গৈছিলোঁ।
(খ) **তাই, সি, তুমি** আৰু **মই** চিনেমা চাবলৈ যাম।
(গ) **তুমি** আৰু **মই** যাম ওলাবা।
(ঘ) **সি** বা **তুমি** আহিবা।
(ঙ) **তেওঁ** বা **মই** যাম।
(চ) **ৰজনী, পল্লৱ, উপেন** আৰু **ৰঞ্জিতে** বল খেলিছে।

ওপৰৰ বাক্যবোৰৰ 'মই' 'তুমি' 'ৰঞ্জিতে' মুখ্য কৰ্তা। সেই সেই কেইটা কৰ্তা পদৰ লগত ক্ৰিয়াৰ পোনপটীয়া সম্বন্ধ আছে। (ক) ৰমেন, বীৰেনেও স্কুললৈ যোৱা কাম কৰিছিল।

(খ) তাই, সি আৰু তুমিও চিনেমা চাবলৈ যোৱা কাম কৰিবা। (গ) তুমিও যাবা। (ঘ) তুমি নাহিলে সি আহিব। (ঙ) মই নগলে তুমি যাবা। (চ) ৰজনী, পল্লব, উপেন প্ৰত্যেকেই বল খেলিছে। সিহঁতৰ প্ৰত্যেকেই একেটা ক্ৰিয়াকে কৰিছে, কিন্তু সিহঁতৰ ক্ৰিয়াপদৰ লগত পোনপটীয়া সম্বন্ধ নাই যদিও একে ক্ৰিয়া কৰা কাৰণে এনেবোৰ কৰ্তাক **সমকৰ্তা** বোলা হৈছে। ক্ৰিয়াৰ লগত সম্বন্ধ নথকা কাৰণে এনেবোৰ কৰ্তাক **ক্ৰিয়াহীন কৰ্তা** বোলা হয়। অকৰ্মক ক্ৰিয়াৰ কৰ্তা হৈ সম কৰ্তাবোৰ আৰু মুখ্য কৰ্তা যদি তৃতীয় পুৰুষৰ হয়, তেন্তে সকলোবোৰ কৰ্তাৰ লগত ক্ৰিয়াৰ সম্বন্ধ ঘটে। তেনেবোৰ কৰ্তাক ক্ৰিয়াহীন কৰ্তা বুলিব নোৱাৰি। যেনে—

হৰি, মধু, যদু আৰু মণি আহিব।
কণ, মন আৰু ধন শুই আছে।

অকৰ্মক ক্ৰিয়াৰ কৰ্তা হৈ তৃতীয় পুৰুষৰ সম কৰ্তা আৰু দ্বিতীয় পুৰুষৰ সম্ভ্ৰমৰ কৰ্তা থাকিলেও সমকৰ্তাবোৰক ক্ৰিয়াহীন কৰ্তা বুলিব নোৱাৰি। সিহঁতৰ প্ৰত্যেকৰে ক্ৰিয়াৰ লগত সম্বন্ধ থকাটো বুজিব পাৰি। যেনে—

কৰিম, আব্দুল আৰু আপুনি আহিছিল।

(৭) **সঙ্গী কৰ্তা** :—এটা বাক্যত একাধিক সমকৰ্তা থাকিলে, যি কৰ্তা 'ৰ' বিভক্তি আৰু 'সৈতে' 'সহ' 'লগত' আদি ভাব পদেৰে সংযোজিত হয়, তাক মুখ্য কৰ্তাৰ **সঙ্গী কৰ্তা** বোলা হয়।

দেউতাকৰ লগত জীয়েক ফুৰিবলৈ যায়।

এই বাক্যত 'দেউতাক' আৰু 'জীয়েক' দুয়োৱে ফুৰিবলৈ যোৱা কাম কৰে। কিন্তু 'যায়' ক্ৰিয়াৰ মুখ্য কৰ্তা জীয়েকহে। বাক্যত দেউতাক যোৱাটোত বিশেষত্ব দিয়া হোৱা নাই। কিন্তু অৰ্থৰ ফালৰ পৰা 'দেউতাক' হে মুখ্য কৰ্তা, দেউতাক নগলে জীয়েক অকলে যাব নোৱাৰিব পাৰে। ক্ৰিয়াৰ লগত পোনপটীয়া সম্বন্ধ ঘটা নাই কাৰণে এনেবোৰ কৰ্তাক সঙ্গীকৰ্তা বোলা হয়। তলৰ বাক্য কেইবোৰত সঙ্গীকৰ্তা আৰু সমকৰ্তা স্পষ্টকৈ ধৰিব পাৰি।

ৰাম, লক্ষ্মণ আৰু সীতা বনলৈ গৈছিল। (সমকৰ্তা)
ৰাম লক্ষ্মণৰ লগত সীতাও বনলৈ গৈছিল। (সঙ্গীকৰ্তা)
দেউতা আৰু মই ফুৰিবলৈ গৈছিলোঁ। (সমকৰ্তা)
মই দেউতাৰ লগত ফুৰিবলৈ গৈছিলোঁ। (সঙ্গীকৰ্তা)
মা আৰু মই ইয়াত থাকোঁ। (সমকৰ্তা)
মই মাৰ সৈতে ইয়াতে থাকোঁ। (সঙ্গীকৰ্তা)

সমকৰ্তা আৰু সঙ্গীকৰ্তা থকা বাক্যবোৰক কৰ্তাৰ সংখ্যানুপাতে কেবাটাও বাক্য কৰিব পাৰি। যেনে—

(১) ৰমেন, মহেন, কমল, বিমল আৰু মহিমে ফুটবল খেলিছে। (সম কৰ্তা)
ৰমেনে ফুটবল খেলিছে।
মহেনে ফুটবল খেলিছে।
কমলে ফুটবল খেলিছে।
বিমলে ফুটবল খেলিছে।
মহিমে ফুটবল খেলিছে।

(২) **ভাইটি আৰু ভণ্টিৰ** সৈতে দেউতা বজাৰলৈ গৈছে। (সঙ্গী কৰ্তা)
ভাইটি বজাৰলৈ গৈছে।
ভণ্টি বজাৰলৈ গৈছে।
লগত **দেউতাও** বজাৰলৈ গৈছে। (মুখ্য কৰ্তা)

(৩) **ৰাম** আৰু **মই** শুইছোঁ। (সম কৰ্তা)
ৰাম শুইছে।
মই শুইছোঁ।

(৪) ভাইটিৰ লগত **মই** শুইছোঁ। (মুখ্য কৰ্তা)
ভাইটি শুইছে।
লগত মই শুইছোঁ।

(৫) **সংযোজক কৰ্তা** :—যি মুখ্য কৰ্তাই ক্ৰিয়া সম্পাদন কৰোঁতে নিজে ব্যস্ত থকাৰ উপৰিও আনক ব্যস্ত ৰাখে, তেনে কৰ্তাক সংযোজক কৰ্তা বোলে। যেনে—

মাকে কেঁচুৱাক গাখীৰ খুৱাইছে।
শিক্ষকে ছাত্ৰক ছবি দেখুৱাইছে।

এই বাক্য দুটাত 'মাকে' আৰু 'শিক্ষকে' নিজে খুওৱা আৰু দেখুওৱা কামত ব্যস্ত আছে, লগতে কেঁচুৱাক খোৱা কামত আৰু ছাত্ৰক দেখা কাৰ্য্যত ব্যস্ত ৰাখিছে। এনে মুখ্য কৰ্তাক সংযোজক কৰ্তা বোলে। সংযোজক কৰ্তাৰ ক্ৰিয়াপদ প্ৰত্যয়ান্ত ধাতুজাত দ্বিকৰ্মক ক্ৰিয়া হয়।

(৬) **সংযোজিত কৰ্তা** :—সংযোজক কৰ্তাই যাক ক্ৰিয়া সম্পাদনত ব্যস্ত ৰাখি ক্ৰিয়া কৰোৱায়, তাকে সংযোজিত কৰ্তা বোলে। সংযোজিত কৰ্তাৰ ক্ৰিয়াৰ লগত কৰ্ম সম্বন্ধ হয়। ওপৰত উল্লেখ কৰা বাক্য দুটাৰ 'কেঁচুৱাক' আৰু 'ছাত্ৰক' সংযোজিত কৰ্তা। ক্ৰিয়াৰ লগত সিহঁতৰ কৰ্ম সম্বন্ধ হৈছে।

সংযোজক আৰু সংযোজিত কৰ্তা থকা বাক্যক ভাঙি দুটা কৰিব পাৰি। যেনে—

মাকে কেঁচুৱাক গাখীৰ খুৱাইছে।

অৰ্থাৎ { মাকে গাখীৰ খুৱাইছে।
কেঁচুৱাই গাখীৰ খাইছে।

বাক্যটিত 'খাইছে' ক্ৰিয়া উহ্য ৰখা কাৰণে 'কেঁচুৱা' পদ কৰ্মৰূপে স্থান পাইছে। দৰাচলতে কেঁচুৱাই খোৱা কাম নকৰিলে মাকে খুওৱা কাম কৰিব নোৱাৰে। খোৱা কামৰ উল্লেখ নাথাকিলেও ইয়াত দুয়োটা কাৰ্য্যই সম্পন্ন হৈছে।

নিয়োজক বা পাঁচক কৰ্তা : কোনো কোনো কৰ্তা পদে নিজে ক্ৰিয়া সম্পাদনত ব্যস্ত নাথাকি আনক ব্যস্ত ৰাখি ক্ৰিয়া কৰোৱায়। তেনেবোৰ কৰ্তাক **নিয়োজক** কৰ্তা বোলে। আনক পাঁচি ক্ৰিয়া কৰোৱায় বাবে তেনে কৰ্তাক **পাঁচক কৰ্তাও** বোলে। পাঁচক কৰ্তাৰ ক্ৰিয়া পদৰ লগত হে সম্বন্ধ থাকে, কাৰ্য্যৰ লগত কোনো সম্পৰ্ক নাথাকে। যেনে—

হাকিমে মালীৰ হতুৱাই ফুলগছ ৰোৱাইছে।
বোহিতে হালোৱাৰে খেতি কৰোৱাইছে।

ওপৰৰ বাক্য দুটাত 'হাকিমে' 'ৰোৱাইছে' ক্ৰিয়াৰ কৰ্তা আৰু 'বোহিতে' 'কৰোৱাইছে' ক্ৰিয়াৰ কৰ্তা। কিন্তু 'হাকিমে' বা 'বোহিতে' ক্ৰিয়া সম্পাদনত ব্যস্ত থকা নাই, 'মালী', আৰু 'হালোৱা'ক হে ব্যস্ত ৰাখিছে। এই কাৰণে 'হাকিম' আৰু 'বোহিত'ক পাঁচক বা নিয়োজক কৰ্তা বোলা হৈছে। সিহঁতক নিষ্কৰ্মা কৰ্তাও বোলে।

(৮) **নিয়োজিত কৰ্তা বা পাঁচনী কৰ্তা :** নিয়োজক বা পাঁচক কৰ্তাই যাক ব্যস্ত ৰাখি ক্ৰিয়া সম্পাদন কৰোৱায়, তাকে নিয়োজিত বা পাঁচনী কৰ্তা বোলে। পাঁচনী কৰ্তাক **আদিষ্ট কৰ্তা** বুলিও কোৱা হয়। ওপৰৰ বাক্য দুটিৰ 'মালী' আৰু 'হ'লোৱা' 'নিয়োজিত' বা পাঁচনী কৰ্তা। পাঁচনী কৰ্তা ক্ৰিয়াটোৰ প্ৰকৃত সম্পাদন কৰোঁতা যদিও পাঁচনী কৰ্তাৰ ক্ৰিয়াৰ সৈতে কৰণ সম্বন্ধহে হয়।

নিয়োজিত বা পাঁচনী কৰ্তাত 'ৰ' বিভক্তি যোগ কৰা হয় আৰু তাৰ পাছত 'দ্বাৰা,' 'দ্বাৰাই' বা 'হতুৱাই' আনুসঙ্গিক ভাবপদ যোগ কৰি ক্ৰিয়াৰ লগত সম্বন্ধ ঘটোৱা হয়। কেতিয়াবা কেতিয়াবা 'ৰে' বিভক্তি যোগ দিও পাচনী কৰ্তাৰ ক্ৰিয়াৰ লগত সম্বন্ধ ঘটোৱা হয়।

পাঁচক কৰ্তাৰ লগত যি ক্ৰিয়াৰ সম্বন্ধ থাকে তাক **পাঁচনী ক্ৰিয়া** বোলা হয়।

তেনেবোৰ ক্ৰিয়া প্ৰত্যয়ান্ত ধাতুৰ পৰাহে তৈয়াৰ হয়। পাঁচনী ক্ৰিয়া এটা কৰ্ম থকা সকৰ্মক বা দ্বিকৰ্মক হ'ব পাৰে। যেনে—

হাকিমে চাকৰৰ হতুৱাই ভিখাৰীক ভিক্ষা দিয়াইছে।

ইয়াত ভিক্ষা মুখ্য কৰ্মপদ। ভিখাৰী সম্প্ৰদান কৰ্ম হিচাপে অপ্ৰধান কৰ্ম বা গৌণ কৰ্ম।

সংযোজক আৰু নিয়োজক বা পাঁচক কৰ্তাৰ পাৰ্থক্য :

(i) উভয় কৰ্তাৰ ক্ৰিয়াপদ প্ৰত্যয়ান্ত ধাতুজাত।

(ii) সংযোজক কৰ্তাই আনৰ হতুৱাই ক্ৰিয়া কৰোৱাৰ উপৰিও নিজে ক্ৰিয়া সম্পাদনত ব্যস্ত থাকে। নিয়োজক বা পাঁচক কৰ্তাই আনৰ হতুৱাই ক্ৰিয়া কৰোৱায়, নিজে নকৰে।

(iii) সংযোজক কৰ্তাৰ ক্ৰিয়াপদ দ্বিকৰ্মক হয়। নিয়োজক কৰ্তাৰ ক্ৰিয়াপদ দ্বিকৰ্মক বা সকৰ্মক হ'ব পাৰে।

(iv) সংযোজক কৰ্তাই যাক ক্ৰিয়া সম্পাদনত সংযুক্ত কৰে তাত ক্ৰিয়াৰ কৰ্ম সম্বন্ধ হয়। নিয়োজক বা পাচক কৰ্তাই যাক পাঁচি ক্ৰিয়া সম্পাদন কৰোৱায় তাত ক্ৰিয়াৰ কৰণ সম্বন্ধ হয়।

(৯) **অনুজ্ঞাকাৰী কৰ্তা :**—যাৰ আদেশ বা অনুৰোধত কোনো ক্ৰিয়া সম্পাদন হয় বা হ'ব, অথবা হোৱা বুলি ধৰি ল'ব পৰা হয়, তেনে কৰ্তাকে **অনুজ্ঞাকাৰী** বা **আজ্ঞাকাৰী** কৰ্তা বোলা হয়। যেনে—

জ্বৰ উঠা দেখি ডাক্তৰে মোক ক'লে—"তুমি আজি ভাত নাখাবা।"

দেউতাই কলিকতালৈ যোৱাৰ সময়ত মোক কৈছিল—"সোণটি, তুমি মাৰাক নোসোধাকৈ যেন কেনিও নোযোৱা।"

ওপৰৰ বাক্য দুটাত **'ডাক্তৰে'** আৰু **'দেউতাই'** আজ্ঞাকাৰী কৰ্তা।

(১০) **অনুজ্ঞাৰ কৰ্তা বা আদিষ্ট কৰ্তা :**—আজ্ঞাকাৰী কৰ্তাই যাক আদেশ দি বা অনুৰোধ কৰি কোনো ক্ৰিয়া সম্পাদন কৰায় তাকে **আদিষ্ট কৰ্তা** বোলে। ওপৰৰ বাক্য দুটাৰ 'তুমি' আদিষ্ট কৰ্তা। অনুজ্ঞাৰ বাক্য দুটিৰ কৰ্তা হোৱা কাৰণে 'তুমি'-ক **অনুজ্ঞাৰ কৰ্তাও** বোলা হৈছে।

অনুজ্ঞাৰ কৰ্তাপদ দ্বিতীয় আৰু তৃতীয় পুৰুষৰ হে হয়, উত্তম বা প্ৰথম পুৰুষৰ নহয়। ক্ৰিয়া পদবোৰো মাথোন ভবিষ্যৎ কালৰ হে হয়। এই বিষয়ে ক্ৰিয়াপদ অধ্যায়ত লিখা হৈছে।

বাক্যৰ ক্রিয়া পদটিত কোন? বা কোনে? প্রশ্ন কৰিলে প্রকৃত কর্তাপদ ওলায়। কোন? প্রশ্ন সাধাৰণতে অকর্মক ক্রিয়াৰ বেলিকা আৰু কোনে? প্রশ্ন সকর্মক ক্রিয়াৰ বেলিকা কৰা হয়।

(১১) **ব্যতিহাৰ কর্তা**:—দুটা মুখ্য কর্তাই পৰস্পৰৰ প্রতি কার্য্য কৰা বুজালে, সেই কর্তাপদ দুটাক ব্যতিহাৰ কর্তা বোলে। যেনে:

ভীম আৰু বকাসুৰে হতাহতি যুদ্ধ কৰিছে।
অসুৰ আৰু দেৱে মাৰামাৰি কৰিছে।

কর্ম কাৰক

যাক আশ্রয় কৰি বা যি উপলক্ষে ক্রিয়াই সম্পূর্ণতা লাভ কৰে, সেয়ে কর্ম। যেনে—

মই **কিতাপ** পঢ়োঁ।
কমলে **ভাত** খাইছে।
নৰেনে **অঙ্ক** কৰিছিল।
তুমি **মোলৈ** চিঠি দিবা।
সি **গুৱলৈ** গৈছে।

ওপৰৰ বাক্য কেইটাত 'কিতাপ', 'ভাত' আৰু 'অঙ্ক'-ক আশ্রয় কৰি 'পঢ়োঁ' 'খাইছে' 'কৰিছিল' ক্রিয়া আৰু 'মোলৈ' 'গুৱলৈ' উপলক্ষে 'দিবা' আৰু 'গৈছে' ক্রিয়া সম্পন্ন হৈছে। সেই কাৰণে কিতাপ, ভাত, অঙ্ক, মোলৈ, গুৱলৈ কর্মপদ।

কর্ম পদবোৰক আঠোটা শ্রেণীত ভাগ কৰা হৈছে। সেইবোৰৰ উপভাগ কেইটামানো আছে। যেনে—

১। অৱলম্বিত কর্ম (ক) মুখ্য কর্ম (খ) গৌণ কর্ম
২। কৃদন্তপদী কর্ম (ক) উদ্দিষ্ট কর্ম (খ) খণ্ডবাক্যস্থিত বিকল্প কর্ম
(গ) নিমিত্তার্থক কর্ম
৩। উপলক্ষ্য কর্ম
৪। কৃদন্ত পদৰ কর্ম বা কর্ম সম্বন্ধী কর্ম
৫। স্বগোত্রী কর্ম
৬। সম কর্ম
৭। সম্প্রদান কর্ম
৮। পৰিপূৰক কর্ম

অৱলম্বিত কর্ম: যি পদক অৱলম্বন বা আশ্রয় কৰি ক্রিয়া সম্পন্ন হয় তাকে অৱলম্বিত কর্ম বোলে। যেনে—

চপলাই **ফুল** ছিঙিছে।
বিৰজাই **ভাত** খালে
সি **মোক** গালি পাৰিছে।
মই **তোক কিতাপখন** দিছিলোঁ।

(ক) **মুখ্য কর্ম**: কিছুমান ক্রিয়াপদৰ দুটাকৈ অৱলম্বিত কর্ম পদ থাকে, যাক আশ্রয় কৰি ক্রিয়া সম্পাদিত হয় অর্থাৎ যাৰ লগত ক্রিয়াপদৰ কি (?) প্রশ্নৰ সম্বন্ধ থাকে তাকে মুখ্য কর্ম বোলা হয়; যেনে—

সি মোক **কিতাপখন** দিছে।
দেউতাকে পুতেকক **জোন** দেখুৱাইছে।

ওপৰৰ বাক্যত 'কিতাপখন' আৰু 'জোন' পদ **মুখ্য কর্ম** পদ। মুখ্য কর্ম পদ প্রায়ে অচেতন পদার্থ আৰু বিভক্তিহীন হয়।

(খ) দ্বি-কর্মক ক্রিয়া পদ যি কর্মপদৰ উদ্দেশ্যে সম্পাদিত হয় তাকে গৌণ কর্ম বোলা হয়। ওপৰৰ বাক্য দুটিত থকা 'মোক' আৰু 'পুতেকক' উদ্দেশ্য কৰি ক্রিয়া সম্পাদিত হৈছে, গতিকে 'মোক' আৰু 'পুতেকক' পদ দুটি **গৌণ কর্ম** পদ।

(২) **কৃদন্তপদী কর্ম**:—ধাতুত 'আ' বা 'ইব' প্রত্যয় যুক্ত হৈ হোৱা কৃদন্ত পদ ক্রিয়াৰ কার্য্যবাচক কর্ম হ'লে তাক কৃদন্তপদী কর্ম বোলা হয়। যেনে—

মোৰ **যোৱা** নহ'ব।
কাপোৰখন **তিওৱা** হ'ব।
সি **যাব** খোজে।
তেওঁ ৰসাল কৰি **ক'ব** জানে।
তেখেতে মোক **পঢ়ুৱাব** পাৰে।

ওপৰৰ বাক্য কেইটিত 'যোৱা' নহ'ব ক্রিয়া পদৰ, 'তিওৱা' 'হ'ব' ক্রিয়া পদৰ, 'যাব' 'খোজে' ক্রিয়া পদৰ, 'ক'ব' 'জানে' ক্রিয়া পদৰ আৰু 'পঢ়ুৱাব' 'পাৰে' ক্রিয়াপদৰ কর্ম ৰূপে স্থান লৈছে। পদ কেইটি কৃদন্ত পদ গতিকে সিহঁতক কৃদন্ত বা কার্য্যবাচক কর্ম বোলা হৈছে।

(ক) কাৰ্য্যবাচক কৰ্ম পদে ক্ৰিয়াৰ উদ্দেশ্য প্ৰকাশ কৰিলে তাক **উদ্দিষ্ট কৰ্ম** বোলা হয়। যেনে— কনকে ভাত **খাবলৈ** বহিছে।

সিহঁত বল **খেলিবলৈ** নাযায়।

ৰাম **শুবলৈ** গ'ল।

ওপৰৰ বাক্য কেইটিত 'কনকে' খাবৰ উদ্দেশ্যে ; সিহঁতে খেলিবৰ উদ্দেশ্যে আৰু ৰাম শুবৰ উদ্দেশ্যে ক্ৰিয়া কৰিছে, গতিকে 'খাবলৈ' 'খেলিবলৈ' 'শুবলৈ' উদ্দিষ্ট কৃদন্ত কৰ্ম হৈ ৰহিছে। উদ্দিষ্ট কৰ্ম পদত 'লৈ' বিভক্তি যোগ্য হয়।

(খ) খণ্ড বাক্য কোনো ক্ৰিয়াৰ কৰ্ম হ'লে খণ্ড বাক্যৰ ক্ৰিয়া পদটি কৃদন্ত পদ হয়। সেই কৃদন্ত পদটিয়ে কৰ্মবাচ্যৰ বাক্যৰ প্ৰতিভূ হৈ মুখ্য ক্ৰিয়াৰ কৰ্ম যেন হৈ ৰহে। কৰ্তা, কৰ্ম নোহোৱাকৈ তেনে পদে অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিব পাৰে। তেনে কৃদন্ত পদক খণ্ডবাক্য স্থিত কৃদন্ত কৰ্ম বোলা হয়। যেনে—

সি **যোৱা** মই দেখিছোঁ। মই তাক **যোৱা** দেখিছোঁ। তই কথা **কোৱা** সি শুনিছে। **কোৱা** শুনিছোঁ বাক্স গছো আছে। ৰোগীয়ে ঔষধ **খোৱা** নাৰ্চে দেখিছে।

ওপৰৰ বাক্যত 'যোৱা' 'কোৱা' 'খোৱা' প্ৰত্যেকেই একোটা খণ্ডবাক্যৰ ক্ৰিয়া বাচক কৃদন্ত পদ। খণ্ড বাক্যৰ প্ৰতিনিধি ৰূপে সমগ্ৰত সিহঁতেই কৰ্ম হৈ ৰহে। সেই কাৰণে সিহঁতক **খণ্ডবাক্য স্থিত কৰ্ম** বোলা হৈছে।

(গ) কৃদন্ত কৰ্ম পদে হেতু বা নিমিত্ত প্ৰকাশ কৰিলে তাক **নিমিত্তাৰ্থক কৃদন্ত কৰ্ম** বোলা হয়। যেনে—

মই তাক ভাত **খাবলৈ** কৈছোঁ।

সি আহিলে তাক **বহিবলৈ** দিবা।

তাই **শুবলৈ** বিচাৰিছে।

ওপৰৰ বাক্য কেইটিত 'খাবলৈ', 'বহিবলৈ' আৰু 'শুবলৈ' ক্ৰিয়াৰ নিমিত্তক হৈছে। সেই কাৰণে সিহঁতক নিমিত্তাৰ্থক কৃদন্ত পদ বোলা হৈছে। ইয়াতো 'লৈ' বিভক্তি যোগ হৈছে।

কেতিয়াবা কেতিয়াবা বাবে, নিমিত্তে, কাৰণে, আদি আনুষঙ্গিক ভাব পদৰ যোগত 'ৰ' বিভক্তি যুক্ত কৃদন্ত পদ ক্ৰিয়াৰ নিমিত্তাৰ্থক উদ্দিষ্ট কৃদন্ত কৰ্ম হয় ; যেনে—

সি **খাবৰ** কাৰণে মাছ মাৰিছে।

মই ঘৰলৈ **যাবৰ** বাবে সাজু আছোঁ।

তেওঁৰ্থেত **শুবৰ** নিমিত্তে ইয়ালৈ আহিব।

ওপৰৰ বাক্য তিনিটিত 'খাবৰ', 'যাবৰ' আৰু 'শুবৰ' নিমিত্তাৰ্থক উদ্দিষ্ট কৃদন্ত কৰ্মপদ হৈছে।

কৃদন্ত বিশেষণ পদে যাক বিশেষিত কৰে তেনে পদ লুপ্ত হ'লেও কৃদন্ত বিশেষণ পদটি ক্ৰিয়াৰ কাৰ্য্যবাচক কৰ্ম ৰূপে স্থান লয়। যেনে—

তাৰ **আহিবৰ** (সময়) হৈছে,

এতিয়া **শুবৰ** (সময়) হ'ল।

সাজু **হ'বৰে** হ'ল, ভেকা ল'ৰা সাজু **হ'বৰে** হ'ল।

(৩) **উপলক্ষ্য কৰ্ম :**—যালৈ বা যিহলৈ লক্ষ্য ৰাখি কৰ্ম সম্পন্ন হয়, তাকে **উপলক্ষ্য কৰ্ম** বোলে। তেনে কৰ্মপদত প্ৰায়ে লৈ বিভক্তি যোগ হয়। যেনে—

সি **বজাৰলৈ** গৈছে।

তুমি মোৰ **বিয়ালৈ** আহিবা।

মোমাই দেৰে **মোলৈ** এটা পুতলা আনিব।

মালৈ বিহুৰ সেৱা জনাইছোঁ।

(৪) **কৃদন্ত পদৰ কৰ্ম বা কৰ্ম সম্বন্ধী কৰ্ম :**—কিছুমান কৰ্ম পদৰ মুখ্য ক্ৰিয়াৰ লগত পোনপটীয়া সম্বন্ধ নাথাকে ; কৃদন্ত পদৰ কৰ্ম হৈ বাক্যত ব্যৱহাৰ হয়। তেনে কৰ্ম পদক কৃদন্ত পদৰ কৰ্ম বা কৰ্মসম্বন্ধী কৰ্ম বোলা হয়। যেনে—

কনকে **ভাত** খাবলৈ বহিছে।

সিহঁত **বল** খেলিবলৈ গ'ল।

অমূল্যাই **পৰীক্ষা** দিবলৈ যাব।

ওপৰৰ বাক্য তিনিটাত 'ভাত', 'বল' আৰু 'পৰীক্ষা' পদৰ 'বহিছে', 'গ'ল' আৰু 'যাব' ক্ৰিয়াপদৰ লগত সম্বন্ধ হোৱা নাই ; 'খাবলৈ' 'খেলিবলৈ' আৰু 'দিবলৈ' উদ্দিষ্ট কৰ্ম পদৰ জৰিয়তেহে সম্বন্ধ স্থাপিত হৈছে। সেই কাৰণে সিহঁক **কৃদন্তপদৰ কৰ্ম** বোলা হৈছে।

(৫) **স্বগোত্ৰী কৃদন্ত কৰ্ম :** কোনো কোনো ক্ৰিয়াৰ কৃদন্ত পদী কৰ্ম পদ ক্ৰিয়াৰ ধাতুৰ পৰা তৈয়াৰ কৰি লোৱা হয়। তেনেবোৰ কৰ্ম পদক ক্ৰিয়াৰ **স্বগোত্ৰী কৃদন্ত কৰ্ম** বোলা হয়। যেনে—

সি কোনো **মাত** নামাতিলে

তাক সি কলা খৰিৰে **মাৰ** মাৰি দিলে।

ইয়াত এটা ভাওৰ **ঘটনা** ঘটিছিল।

ওপৰৰ বাক্যবোৰত 'মাত' মাত্ ধাতুৰ পৰা 'মাৰ' মাৰ্ ধাতুৰ পৰা আৰু 'ঘটনা' ঘট্ ধাতুৰ পৰা উৎপন্ন হৈ কৰ্মপদ হৈছে, গতিকে সিহঁত ক্ৰিয়াৰ **স্বগোত্ৰী কৃদন্ত কৰ্ম** পদ।

(৬) **সম কৰ্ম :** একেটা ক্ৰিয়াৰ কেবাটাও একে ধৰণৰ কৰ্ম পদ থাকিলে তাক সম কৰ্ম বোলা হয়। যেনে—

গৰুৱে **দানা, পানী** খায়।

ফুকন বিলাতলৈ যাওঁতে **বোম্বে, কৰাচী, এডেন, কাইৰো, পেৰিচ** দেখি গৈছিল।

সমকৰ্মত শেহৰটিতহে বিভক্তি যোগ হ'ব পাৰে। যেনে—

নোমলে **কল, শুমথিৰা, আপেল** খায়।

সি **কমল বিমল** আৰু **অমলক** দেখিছে।

মাকে **ধন মন** আৰু **কণক** ভাল পায়।

(৭) **সম্প্ৰদান কৰ্ম :** যাক দান কৰা হয় তাত সম্প্ৰদান কাৰক হয়। সাধাৰণতে দ্বিকৰ্মক ক্ৰিয়াৰ গৌণ কৰ্মপদ দানৰ পাত্ৰ হয়। কৰ্মপদ দান গ্ৰহণকামী হ'লে তাত সম্প্ৰদান কৰ্ম হয়। যেনে—

বঙাই **ভিখাৰীক** ধন দিছে।

কুমুদ বৰাই **মাণিকলৈ** জীয়েকক দিছে।

তেখেতে **বাইজলৈ** এহেজাৰ টকা আগ বঢ়াইছে।

ৰমাই **ভিখাৰীজনীক** চাদৰ এখন দিছে।

ওপৰৰ বাক্য কেইটিত ভিখাৰী, মাণিক, বাইজ ভিখাৰীজনী সম্প্ৰদান কৰ্ম হৈছে।

(৮) **পৰিপূৰক কৰ্ম :** দ্বি-কৰ্মক ক্ৰিয়াপদৰ কৰ্মপদ দুটাৰ এটা আনটোৰ পৰিপূৰক হ'লে তাক পৰিপূৰক কৰ্মপদ বোলা হয়। যেনে—

সি মোক **ভিখাৰী** বুলিছে।

বাইজে তেওঁক **সভাপতি** পাতিছিল।

সিহঁতে তাক **পগলা** কৰিছে।

ওপৰৰ বাক্যৰ 'ভিখাৰী', 'সভাপতি' আৰু 'পগলা' পৰিপূৰক কৰ্মপদ। পৰিপূৰক কৰ্মপদ নাথাকিলে বাক্য সম্পূৰ্ণ নহয় হুঠে।

বাক্যৰ ক্ৰিয়াপদত কি, কাক, কালৈ, আদি প্ৰশ্ন কৰিলে কৰ্ম পদটি পোৱা যায়। কৰ্মপদত সাধাৰণতে 'ক' আৰু 'লৈ' যোগ হয়।

কৰণ কাৰক

যাৰ দ্বাৰা বা যাৰ সহায়ত কৰ্তাই ক্ৰিয়া সম্পাদন কৰে, তাতে ক্ৰিয়াৰ কৰণ সম্বন্ধ হয়। সেয়ে কৰণ কাৰক। যেনে—

মহীধৰে কোৰেৰে মাটি খুৰিছে।

ৰমেনে কলমেৰে আঁক পাৰিছে।

হৰিধনে হাতেৰে ভাত খাইছে।

ওপৰৰ বাক্য তিনিটাৰ প্ৰথম দুটা বাক্যত 'কোৱা' কাম কোৰৰ দ্বাৰা আৰু 'আঁক পৰা' কাম কলমৰ দ্বাৰা কৰা বুজাইছে। তৃতীয় বাক্যত 'খোৱা' কামটি হাতৰ সহায়ত হোৱা অৰ্থ প্ৰকাশ পাইছে। গতিকে 'কোৰেৰে', 'কলমেৰে' আৰু 'হাতেৰে' কৰণ পদ।

কৰণ পাঁচ প্ৰকাৰ—

(১) সংযোজিত কৰণ　　(৪) সমকৰণ

(২) বিনিময় কৰণ　　(৫) ব্যতিহাৰ কৰণ

(৩) কৰ্মপদী কৰণ　　(৭) ঔপকৰণিক কৰণ

(১) **সংযোজিত কৰণ :** কৰ্তাই যাৰ দ্বাৰা বা যিহৰ দ্বাৰা অৰ্থাৎ যাক বা যিহক সংযোজিত কৰি ক্ৰিয়া সম্পাদন কৰে, তাত ক্ৰিয়াৰ **সংযোজিত কৰণ** হয়। যেনে—

বহদৈয়ে **জাকৈৰে** মাছ ধৰিছে।

অমলে **কুঠাৰেৰে** গছ কাটিছিল।

সন্ধিৰ বাঁহ **বুদ্ধিৰে** কাটিব পাৰি।

হুলৰ দ্বাৰাই হুল কাঢ়িব লাগে।

ওপৰৰ বাক্য কেইটাত কৰ্তাই মাছ ধৰা কামত, 'জাকৈ', গছ কটা কামত 'কুঠাৰ', বাঁহ কটা কামত 'বুদ্ধি' আৰু হুল কঢ়া কামত 'হুল' সংযোজন কৰাৰ কথা কোৱা হৈছে। গতিকে 'জাকৈৰে', 'কুঠাৰেৰে', 'বুদ্ধিৰে' আৰু 'হুলৰ দ্বাৰাই' সংযোজিত কৰণ।

(২) **বিনিময় কৰণ :** কৰ্তাই যাৰ বিনিময়ত ক্ৰিয়া সম্পাদন কৰে তাকে **বিনিময় কৰণ** বোলা হয়। যেনে—

ককাইদেৱে তিনিশ টকাৰে গাই এজনী আনিছে।

পাঁচশ টকাৰে তাৰ মাহ দিন চলে।

ওপৰৰ বাক্য দুটাত টকাৰ বিনিময়ত 'গাই গৰু অনা' আৰু 'মাহ দিন চলা' কাম হৈছে। সেই কাৰণে 'টকাৰে' পদক বিনিময় কৰণ বোলা হৈছে।

(৩) **কৰ্মপদী কৰণ** ঃ—অৱলম্বিত কৰণ হৈ ৰহিলে তাক **কৰ্মপদী কৰণ** বোলে। যেনে—

ল'ৰাটোৱে গাখীৰেৰে ভাত খালে।
দৰৱটো মৌৰে খাবা।

ওপৰৰ বাক্য দুটাত ভাত খোৱাৰ লগতে 'গাখীৰ' আৰু দৰৱ খোৱাৰ লগতে, 'মৌ' খোৱা কাম হৈছে। চাবলৈ গ'লে 'গাখীৰ' আৰু 'মৌ' 'খালে' আৰু 'খাবা' ক্ৰিয়াৰ অৱলম্বিত কৰ্মপদ। কিন্তু বাক্য দুটাত ভাত আৰু দৰৱ খোৱা কাৰ্য্যত প্ৰকৰণৰ প্ৰভাৱ পেলোৱাৰ কাৰণে 'গাখীৰেৰে' আৰু 'মৌৰে' কৰণ কাৰক হৈছে। এনে ধৰণৰ কৰণ কাৰকক কৰ্মপদী কৰণ বোলা হৈছে।

(৪) **সমকৰণ** ঃ—কোনো কোনো ক্ৰিয়াপদৰ একে ধৰণৰ একাধিক কৰণ পদ থাকে। তেনেবোৰ কৰণ পদক **সমকৰণ** বোলা হৈছে। সমকৰণৰ আগৰ পদ বা পদবোৰত বিভক্তি নথাকিবও পাৰে। যেনে—

বুধিয়ক লোকে **চলে-বলে** মানুহক ঠগে।
তেওঁ **গাড়ী-মটৰে** গুৱাহাটীলৈ যাব।
ধনে-জনে মানুহ মহৎ হ'ব নোৱাৰি।
টকা-পইচাৰে তেওঁ জনাজাত লোক।
ধন-সম্পত্তিৰে সন্মান কিনিব নোৱাৰি।
দৰৱ পালি **আদা** আৰু **মৌৰে** খাবা।

ওপৰৰ বাক্য কেইটাত সংযোজিত, বিনিময় আৰু কৰ্মপদী কৰণ দুটাকৈ আছে, সিহঁতৰ প্ৰথম পদটিক ২য় পদটিৰ **সমকৰণ** বোলা হৈছে। কেতিয়াবা দুটাতকৈও অধিক সমকৰণ পদ থাকিব পাৰে। যেনে—

দুষ্ট লোকে **চলে-বলে-কৌশলেৰে** মানুহক ঠগে।
ধন-জন, মাটি-বৃত্তিৰে তেওঁ এজন মাতব্বৰ লোক।

(৫) **ব্যতিহাৰ কৰণ** ঃ—দুটা কৰণ পদ একে কৰ্মত সংযোজিত হ'লে সিহঁতক **ব্যতিহাৰ কৰণ** বোলে। যেনে—

দমৰা দুটাই **শিঙে শিঙে** যুঁজিছে।
সিহঁত দুটাই **মুখে মুখে** যুঁজিছে, **হাতে হাতে** যুদ্ধ কৰা নাই।

কৰ্ম কৰণৰ অভেদ সম্বন্ধ হ'লেও ব্যতিহাৰ কাৰণ হ'ব পাৰে। যেনে—

সি **গাখীৰে ভাতে** খালে।
জ্বৰ থাকোঁতে সি **মাছে ভাতে** খাইছে।

এনেকুৱা বাক্যবোৰৰ ক্ৰিয়াপদ সকৰ্মক; কৰ্মপদে কৰণৰ ৰূপ লৈছে। অৰ্থাৎ দুয়োটা পদেই কৰ্মপদী কৰণ হৈছে। গাখীৰেৰে ভাত খাব পাৰি, ভাতেৰেও গাখীৰ খাব পাৰি আৰু মাছেৰেও ভাত খাব পাৰি, ভাতেৰেও মাছ খাব পাৰি। এই বাক্যত 'ভাত' মুখ্য কৰ্ম বাকীটো গৌণ। পৰম্পৰে একে ধৰণে অৰ্থ প্ৰকাশ কৰা কাৰণে এনেবোৰ কৰণ পদক **ব্যতিহাৰ কৰণ** বোলা হৈছে।

কৰণ পদত ৰে, দি যোগ হয়। দি যোগ হ'লে পদত প্ৰথমে 'এ' বিভক্তি লগা লাগে। ৰে যোগ হ'লেও ব্যঞ্জনান্ত শব্দত 'এ' যোগ হৈ ৰে যোগ হয়। যেনে—

মানুহ—মানুহেৰে	মন—মনেৰে
ল'ৰা—ল'ৰাৰে	গাধ—গাধৰে
মানুহ—মানুহেদি	মন—মনেদি
ল'ৰা—ল'ৰাইদি বা ল'ৰাদি	কথা—কথাইদি
তল—তলেদি	মাজ—মাজেদি

ব্যক্তিবাচক বিকল্প পদত 'দি' যোগ হ'লে দি-ৰ আগত 'ক'-যোগ হয়। যেনে—

তুমি—তোমাকদি	তই—তোকদি
সি—তাকদি	সিহঁত—সিহঁতকদি, সিহঁতেদি
এওঁ—এওঁকদি	এওঁলোক—এওঁলোকক দি, এওঁলোকেদি
আপুনি—আপোনাকদি	

বস্তুবাচক বিকল্প পদৰ পাছত 'দি' মাথোন যোগ হয়। যেনে—

সি—সিদি	ই—ইদি
সেই—সেইদি	এই—এইদি

'দি' যোগ হোৱাৰ কিছু বিশেষত্ব আছে। সাধাৰণতে সহায়ক অৰ্থত 'ৰে' যোগ কৰা হয় আৰু যি কৰণ কাৰকত আধাৰ সম্বন্ধ থাকে তাতে 'দি' যোগ দি কৰণ কাৰক কৰা হয়। কিন্তু এনে পাৰ্থক্য সৰ্বসাধাৰণে নকৰে। 'বাটেৰে গ'ল', আৰু 'বাটেদি গ'ল', 'নাৱেৰে যাব' আৰু 'নাৱেদি যাব' আদি বাক্যৰ পাৰ্থক্য আছে, যদিও একে অৰ্থকে ধৰি লোৱা হয়।

(৬) **ঔপকৰণিক কৰণ** : 'ৰে' যুক্ত পদ কৰ্ম পদৰ উপকৰণ হ'ব পাৰে। যেনে—মাছেৰে ভাত খালোঁ। ইয়াত 'মাছ' 'ভাতৰ' উপকৰণ। গতিকে মাছ ঔপকৰণিক কৰণ পদ।

সমাসসিদ্ধ পদত বিশেষকৈ দুটাকৈ কৰণ পদ একেলগে থাকিলে 'এ' বিভক্তি যোগ হয়। যেনে—হাতে-মুখে সমানে কাম কৰে। তাৰ ধনে-জনে উন্নতি। ধনে-জনে পৰিপূৰ্ণ দেশ।

সাধাৰণতে ক্ৰিয়া পদত 'কিহেৰে?' আৰু 'কিহেদি?' প্ৰশ্ন কৰিলে কৰণ পদ পোৱা যায়।

অপাদান কাৰক

ক্ৰিয়া সংঘটনৰ আদি বা আৰম্ভণ বুজোৱা পদত ক্ৰিয়াৰ অপাদান কাৰক হয়।

যেনে— প্ৰদীপ স্কুলৰ পৰা আহিছে।
অতুলে যতীনৰ পৰা টকা ধাৰে লৈছে।
ধানৰ পৰা চাউল হয়।
পৰহিৰ পৰা বৰষুণ দিছে।

ওপৰৰ বাক্য কেইটাত অহা কাৰ্য্য 'স্কুলৰ পৰা', ধাৰে লোৱা কাৰ্য্য 'যতীনৰ পৰা', হোৱা কাৰ্য্য 'ধানৰ পৰা' আৰু বৰষুণ দিয়া কাৰ্য্য 'পৰহিৰ পৰা' আৰম্ভ হোৱা বা সংঘটন হোৱা অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিছে। সেই কাৰণে 'স্কুলৰ পৰা' 'যতীনৰ পৰা' 'ধানৰ পৰা' 'পৰহিৰ পৰা' অপাদান কাৰক। অপাদান কাৰকত সীমা নিৰ্দেশ আৰু বিচ্ছিন্ন হোৱা ভ'বো প্ৰকাশ হয়।

অপাদান কাৰক পদত 'ৰ' বিভক্তি যোগ হৈ 'পৰা' ভাব-পদ যোগ হয়। কেতিয়াবা কেতিয়াবা 'আ' উপসৰ্গৰ যোগত অপ্ৰাদান কাৰক হয়। যেনে—

আসমুদ্ৰ হিমাচল = সমুদ্ৰৰ পৰা হিমাচললৈ
আজন্ম = জন্মৰ পৰা

'অৱধি' পদৰ যোগতো অপাদান কাৰক হয়। যেনে—জন্মাৱধি তেওঁ অন্ধ।

ক্ৰিয়াপদত 'ক'ৰ পৰা? কিহৰ পৰা? বা কেতিয়াৰ পৰা? প্ৰশ্ন কৰিলে অপাদান কাৰক পোৱা যায়। স্থান, বিষয়, বস্তু, ব্যক্তি আৰু সময়বোধক পদত অপাদান কাৰক হয়।

পদ সম্বন্ধী কাৰক

ক্ৰিয়াপদৰ লগত পোনপটীয়া সম্বন্ধ নাথাকিলেও অন্যান্য পদৰ জৰিয়তে যিবোৰ পদৰ সম্বন্ধ স্থাপিত হয় সেইবোৰকে পদ সম্বন্ধী কাৰক বোলা হয়। যেনে—

ৰজাৰ ৰাজ্য আছে, ধন আছে, সৈন্যবাহিনী আছে।
এই কাম কৰিলে **তাৰ** সন্মান যাব।

ওপৰৰ বাক্য দুটাৰ 'ৰজাৰ' আৰু 'তাৰ' পদ দুটাৰ লগত 'আছে' আৰু 'যাব' ক্ৰিয়াৰ সম্বন্ধ আছে; ক্ৰিয়া পদত 'কাৰ?' প্ৰশ্ন কৰিলে সম্বন্ধ পদ দুটা ওলাই পৰে। কিন্তু বেছি ভাগ ক্ষেত্ৰতে এনে সম্বন্ধ আন পদৰ জৰিয়তেহে হয়। যেনে—

কড **মাছৰ** তেলৰ পৰা ঔষধ তৈয়াৰ হয়।
অৰুণৰ ভায়েক বিকণে দোকান দিছে।
তোমাৰ মাবাক মই দেখা নাই।
অসমৰ মানুহক অসমীয়া বোলে।

এনেবোৰ সম্বন্ধ পদৰ ক্ৰিয়াৰ লগত কোনো ধৰণৰ পোনপটীয়া সম্বন্ধ নাই, আন পদৰ জৰিয়তে দুৰণীৰটীয়া সম্বন্ধহে কৰিব পাৰি। এই কাৰণে এনেবোৰ পদৰ কাৰক সম্বন্ধ থকা বুলি বহুতে নকয়। কাৰক সম্বন্ধ থকা বুলি নধৰিলেও এনেবোৰ পদে তাৰ লগত সম্বন্ধ থকা পদক বিশেষ ভাৱে দেখুৱায়। সেই বিশেষ ভাৱে বাক্যৰ পূৰক হৈ ক্ৰিয়াৰ লগত সম্বন্ধ কৰে। বিশেষণ পদৰ বিষয়ে লিখোঁতে এই সম্বন্ধে বিতং আলোচনা কৰা হৈছে।

অধিকৰণ কাৰক

য'ত ক্ৰিয়া সংঘটিত হয়, তাত ক্ৰিয়াৰ অধিকৰণ কাৰক হয়। যেনে—

কলহত পানী থয়
সাৰুৱা মাটিত খেতি ভাল হয়।
খবৰৰ কাকতত দেশ-বিদেশৰ খবৰ থাকে।

ওপৰৰ বাক্য কেইটাত 'থোৱা' কাৰ্য্য 'কলহত', হোৱা কাৰ্য্য 'মাটিত' আৰু থকা কাৰ্য্য 'কাকতত' সংঘটিত হৈছে। সেই কাৰণে 'কলহত', 'মাটিত' আৰু 'কাকতত' অধিকৰণ কাৰক হৈছে।

অধিকৰণ তিনি প্ৰকাৰৰ—আধাৰ অধিকৰণ, একদেশ আৰু ব্যাপ্তি।

(ক) **আধাৰ অধিকৰণ** :—স্থান, কাল, পাত্ৰ, বিষয় আৰু বস্তুত আধাৰ অধিকৰণ কাৰক হয়। স্থান, পাত্ৰ, কাল বিষয় আৰু বস্তুক আধাৰ বুলি কোৱা হয়। কাৰণ আধাৰ অধিকৰণ বোলে। আধাৰ পাঁচ প্ৰকাৰৰ।

তপন **গুৱাহাটীত** থাকে। (স্থান)
কমল **দুপৰীয়া** স্কুললৈ যায়। (কাল)
পাচিত ধান থয়। (পাত্ৰ)
নবীন **অঙ্কত** ভাল (বিষয়)
গান্ধীৰত খাদ্যপ্ৰাণ আছে। (বস্তু)

বিষয় অধিকৰণত বাহিৰে বাকী অধিকৰণত দুই প্ৰকাৰৰ অৰ্থ থাকে। একদেশ আৰু ব্যাপ্তি।

(খ) **একদেশ অধিকৰণ** :—যি অধিকৰণ পদে স্থান, কাল, পাত্ৰ আৰু বস্তুৰ একাংশক বুজায় তাকে একদেশ অধিকৰণ বোলে। যেনে—

আকাশত জোন ওলাইছে।
মই **দিনত** ভাত খাওঁ **ৰাতি** কটী খাওঁ।
মেজত কলমটো আছে।

তেওঁক বাটত দেখিছোঁ।

চোলাত বুটাম লগাইছে।

পানীত মাছ থাকে।

গাঁৱত ভাওনা হৈছে।

(গ) **ব্যাপ্তি অধিকৰণ** :—যি অধিকৰণ পদে স্থান, কাল, পাত্ৰ আৰু বস্তুৰ সকলো অংশ ব্যাপি থকা অৰ্থ প্ৰকাশ কৰে, তাকে ব্যাপ্তি অধিকৰণ বোলে। যেনে—

গুৱাহাটীত বৰ মহ।

চেৰাপুঞ্জীত বৰষুণ বেছি।

গাখীৰত চৰ্বি আছে।

বছৰত বাৰ মাহ।

ৰেলগাড়ী ঘণ্টাত ৪০ মাইল যায়।

দিনত তৰা নেদেখি।

থালী পাত্ৰত বতাহ থাকে।

অধিকৰণ কাৰক বুজোৱা পদত 'ত' যোগ হয়। দিন-ৰাতিৰ ভাগ বুজোৱা পদ কিছুমানত কোনো বিভক্তি যোগ নহয়। যেনে—

ৰাতি জোন ওলায়। সি আবেলি ফুৰিবলৈ যায়।

মই ৰাতিপুৱা পঢ়োঁ।

ব্যাপ্তি অৰ্থৰ দিন শব্দৰ অধিকৰণত আ যোগ হয়।—যেনে—সিদিনা।

দ্বিবাৰ উক্ত হৈ বহুবচনৰ অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিলে অধিকৰণ কাৰকত 'এ' বিভক্তি যোগ হয়। যেনে— গছে গছে ফুল ফুলিছে।

ঘৰে ঘৰে চাকি জ্বলাইছে।

ল'ৰাবোৰে হাতে হাতে কলি-পুথি লৈ স্কুললৈ যায়।

অৱস্থান বা দিশ বুজালে অধিকৰণত 'এ' যোগ হয়। যেনে—

ভাৰতৰ উত্তৰে হিমালয় পৰ্বত। "উত্তৰে গুৱা, দক্ষিণে ধুৱা।

পুবে হাঁহ, পশ্চিমে বাঁহ।" (ডাকৰ বচন)

অধিকৰণ আৰু কৰণ কাৰকীয় 'এ' বিভক্তিৰ পাৰ্থক্য—

'মুখে বোলা ৰাম হৃদয়ে ধৰা ৰূপ।'

'নখে মাটি লেখা খোজে জলমূৰকৈ'

ওপৰৰ বাক্যত 'মুখে' আৰু 'নখে' কৰণ কাৰক, 'হৃদয়ে' আৰু 'খোজে' অধিকৰণ কাৰক হৈছে।

বিশেষ বিশেষ অৰ্থত ভিন ভিন বিভক্তিৰ যোগ

অসমীয়া ভাষাৰ সকলোবোৰ পদত বিভক্তি যুক্ত নহয়। বহু প্ৰাতিপদিক বিভক্তি যুক্ত নোহোৱাকৈ পদ হৈ বহে বা ক্ৰিয়াৰ লগত সম্বন্ধ যুক্ত হয়। সেই কাৰণে এইখন ব্যাকৰণত বাক্যত ব্যৱহাৰ হোৱা প্ৰকৃতি মাত্ৰকে পদ বোলা হৈছে।

বৈয়াকৰণ সকলে বিভক্তিযুক্ত নহ'লেও কাৰক অনুসৰি বিভক্তি থকা বুলি ধৰি লয়। ইয়াত বিভক্তিবোৰক প্ৰথমা, দ্বিতীয়া, তৃতীয়া আদি নাম দিয়া নাই। ইয়াত বিভক্তিটোৰ নাম দি লিখা হৈছে। সেইবাবে বিভক্তি নিৰ্ণয় বুলি পাঠ এটিও দিয়া হ'ল।

(ক) 'এ' বিভক্তিৰ যোগ

'ই', 'য়ে', 'য়ে'-ক 'এ' বিভক্তিৰ বিকল্প ৰূপ বুলি ধৰা হৈছে :

(১) সকৰ্মক ক্ৰিয়াৰ কৰ্তা কাৰকত 'এ' বিভক্তি যোগ হয়। যেনে—

কবিয়ে ভাত খাইছে।

ৰজনীয়ে পুথি পঢ়িছে।

যদুৱে মাছ মাৰিছে।

(২) হাঁহ্, হাগ্, মুত্, গাজ্, কান্দ, নাচ্, চেঁৰেলিয়া, চিঞৰ্ আদি ধাতু, নামধাতু আৰু ধ্বন্যাত্মক ধাতুজাত ক্ৰিয়াপদে কৰ্মপ্ৰাধান্যতা লাভ কৰি অকৰ্মক হ'লেও তেনে ক্ৰিয়াৰ কৰ্তাত 'এ' বিভক্তি যোগ হয়। যেনে—

কেঁচুৱাই বিচনাত মুতে। ভেকুলীয়ে টোৰ্ টোৰাইছে।

মেঘে গাজিছে। ইহঁতে কান্দিছে।

বিজুলীয়ে হাঁহিছে। গাইজনীয়ে চেঁৰেলিয়াইছে।

শেৱালিয়ে নাচিছে। পোৱালিটোৱে চিঞৰিছে।

কেঁচুৱাটিয়ে কল্ কলাইছে। মাছে থল্ থলাইছে।

(৩) ব্যতিহাৰ কৰণ প্ৰভাৱিত হ'লে কৰ্ম কাৰকতো 'এ' যোগ হয়। যেনে—

গাত জ্বৰ থাকিলেও সি ভাতে মাছে খায়।

আমি আজি মাছে মঙহে সবনিপিটি খালোঁ।

মই দুপৰীয়া গাখীৰে ভাতে খাই আহিছোঁ।

ইয়াত 'ভাতেৰে মাছ' 'মাছেৰে, ভাত', 'মাছেৰে আৰু মঙহেৰে খাছ', 'গাখীৰেৰে ভাত', আৰু 'ভাতেৰে গাখীৰ' খোৱা অৰ্থ প্ৰকাশ পাইছে। প্ৰত্যেকটি পদ ক্ৰিয়াৰ কৰ্মও হৈছে।

(৪) কৰণ কাৰকতো স্থান বিশেষে 'এ' যোগ হয়। যেনে—

উমৈহতীয়া নাও **বামেও** বায়।
তেওঁ **হাতে মুখে** সমান।
তুমি কিতাপখন নিজ **হাতে** দিবাগৈ।
তেওঁৰ **চকুৱে** কথা কয়।
খালে খাওক **বামে** খাওক তেওঁ বক্তৃতা দিবই।
টকাই পইচাই টোপোলাটো হেৰাল।
"**মুখে** বোলা বাম হৃদয়ে ধৰা ৰূপ।
তেৰেসে মুকুতি হৈবে কহিলোঁ স্বৰূপ।
"**নখে** মাটি লেখা খোজে তলমুৰ কই।
নাথাকিবা পৃথিবীত পখিলা নাচাই"
"**দন্তে** তৃণ তুলি লওঁ, **শিৰতে** সেৱাত ৰওঁ
দিয়া মোক সেই উপদেশ"

(৫) অপাদান কাৰকতো 'এ' যোগ কৰি লোৱা হয়। যেনে—চিঠিত সকলো কথা লিখা সম্ভৱ নহয় ; পত্ৰ-বাহকৰ **মুখে** সকলো কথা শুনিবা।

(৬) অধিকৰণ কাৰক বুজাবলৈ যুৰীয়া পদত 'এ' যোগ কৰা হয়। যেনে—

গালে-মুখে চৰালে।
হাতে-গলে বান্ধিলে।
দাঁতে-ওঁঠে কামোৰ খাইছে।

(৭) দীৰ্ঘত্ব বুজাবলৈ অধিকৰণৰ পদ দ্বৈত কৰা হয়, আৰু তাত 'এ' যোগ হয়। যেনে—

সি **বাটে বাটে** ঘিউৰাই গৈছে।
মই **নাৱে নাৱে** গুৱাহাটী পালোঁ গৈ।

(৮) কৰণ কাৰকত অধিকৰণৰ প্ৰভাৱ পৰিলে 'এ' যোগ হয়।—
মহিম **নাৱে মটৰে** গৈ গুৱাহাটী পালে।

(৯) সমষ্টি বা ব্যাপক অৰ্থ বুজালে অধিকৰণত 'এ' যোগ হ'ব পাৰে। যেনে—
সাত দিনত এসপ্তাহ হয় বা **সাতদিনে** এসপ্তাহ হয়।
বাৰমাহত এবছৰ হয় বা **বাৰমাহে** এবছৰ হয়।
এশ কিলোগ্ৰামত এক কুইণ্টল হয় বা এশ **কিলোগ্ৰামে** এক কুইণ্টল।

(১০) 'ৰে' বিভক্তি লুপ্ত হৈ সমাসসিদ্ধ হোৱা পদত 'ৰে' বিভক্তিৰ আগত থকা 'এ' থাকে। যেনে—
মোৰ এখন **হাতে**-লিখা পুথি আছে।
মনে-খন্দা পুখুৰীত পানী খাবলৈ নাপায়।
গছজোপাত **কুঠাৰে**-কটা চিন আছে।

(১১) বহুবচন প্ৰকাশ কৰিবলৈ অধিকৰণৰ পদ দ্বৈত কৰি 'এ' যোগ কৰা হয়। যেনে— গধূলি **ঘৰে ঘৰে** চাকি জ্বলায়।
অসমৰ **গাঁৱে গাঁৱে** নামঘৰ আছে।
গছে গছে ফুল ফুলিছে।
"বাঘে ছাগে একে লগে পানী খায় **ঘাটে ঘাটে**।"
"**ঘৰে ঘৰে** আনন্দৰ হাট, **ঘৰে ঘৰে** হাঁহিমুখ।"

(১২) অৱস্থান বুজালে দিশ বুজোৱা শব্দৰ পাছত অধিকৰণত 'এ' যোগ হয়। যেনে— অসমৰ **পুবে** নগাপাহাৰ।
ভাৰতৰ **উত্তৰে** হিমালয় পৰ্বত।

(১৩) ক্ৰিয়াৰ অৱস্থান বুজালে অধিকৰণ পদত 'এ' যোগ হয়। যেনে—
"মুখে বোলে বাম **হৃদয়ে** ধৰা ৰূপ।
তেৰেসে মুকুতি হৈবে কহিলো স্বৰূপ।"
তাৰ **হাতে ভৰিয়ে** ধৰি কাকুতি কৰিলোঁ, তথাপি সৈমান নহ'ল।
ভয়ৰ চিন তাৰ **চকুৱে মুখে** ধৰা পৰিছে।

(১৪) বিশেষ্য আৰু বিশেষণ পদত 'এ' যোগ কৰি ক্ৰিয়া বিশেষণ কৰা হয়। যেনে—
সি **ভালে** আছে।
তুমি **শীঘ্ৰে** আহিবা।
তেওঁ **দিনে** অফিচলৈ যায়।
আকাৰে ইঙ্গিতে বুজালে সি কথাবোৰ বুজি পায়।

(১৫) বিশেষ্য আৰু বিশেষণ পদ দুবাৰ উক্ত কৰি ক্ৰিয়া বিশেষণ কৰিবলৈ 'এ' যোগ দিয়া হয়। যেনে—সি **বাৰে বাৰে** আহিছে।

তেওঁ **ভালে ভালে** গৈ পাইছে।
তুমি **মনে মনে** থাকিবা।
কথাটো **কাণে কাণে** কবা।
মদনে কোনো ৰকমে **পেটে ভাতে** খাই আছে।

(১৬) ব্যতিহাৰৰ অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিলে 'এ' যোগ হয়। যেনে—
কিতাপ খন **হাতে হাতে** দিবা।
সিহঁত দুয়োকো **চুলিয়ে চুলিয়ে** বান্ধিবা।

(১৭) সৈতে, লগত, দ্বাৰা আদি পদ লুপ্ত হ'লে পূৰ্ব আৰু পৰবৰ্তী পদত 'এ' যোগ হয়। যেনে—নামৰ সৈতে মানুহ মিলিছে—**নামে মানুহে** মিলিছে।
কথাৰে সৈতে কাম একে—**কথাই কামে** একে।
কথাৰ লগত কাম নিমিলে—**কথাই কামে** নিমিলে।
দাঁতৰ দ্বাৰা ওঁঠত কামোৰ খাইছে।—**দাঁতে ওঁঠে** কামোৰ খাইছে।

(১৮) 'বিনা' শব্দ আগত থাকিলে পাছত থকা পদত 'এ' যোগ হয়। যেনে—
বিনা কষ্টে কামটো হৈছে।
বিনা কামে হুৰুৰিবা।
বিনা মেঘে বজ্ৰপাত হ'ল।
বিনা খৰচে মই এইখিনি পালোঁহি।
বিনা দ্বিধাই কামটো কৰি যাবা।
'বিনা শব্দ পাছত যোগ হ'লে নহয়।

(১৯) পতি শব্দৰ যোগত 'এ' যোগ হয়। যেনে—
ধানটোৱে পতি কণটো, **মানুহটোৱে** পতি মনটো।
টকাই পতি ১০ টাকৈ কল পালে, ১০ টকাত কিমান কল পাব?

(২০) অধিকৰণ অৰ্থত তাৰিখ আৰু বাৰ শব্দত 'এ' যোগ হয়। যেনে—
আঘোণ মাহৰ ৭ **তাৰিখে** মোৰ বিয়া।
আঘোণ মাহৰ ৭ তাৰিখ **বুধবাৰে** মোৰ বিয়া।

(২১) 'সহ' বা 'সৈতে' শব্দৰ যোগত হোৱা সমাসসিদ্ধ পদৰ শেষত 'এ' যোগ হয়। যেনে— পৰিবাৰ সহ = **সপৰিবাৰে**, বান্ধৱৰ সৈতে = **সবান্ধৱে**,
ভক্তিৰ সৈতে = **সভক্তিৰে**, গৌৰৱ সহিত = **সগৌৰৱে**

(২২) পৰবৰ্তী পদ আধাৰিত হোৱা অৰ্থত 'সৈতে' শব্দৰ যোগত 'এ' যোগ হয়। যেনে— **ঘৰে** সৈতে মাটিৰ দাম দুই লাখ টকা।

(২১) ক্ৰিয়াক বিশেষ কৰিলে 'নিজ' পদত 'এ' যোগ হয়। যেনে—
সি **নিজে** আহিব। মই **নিজে** দিমগৈ।

(খ) ক—যোগ

(১) ব্যক্তিবাচক কৰ্মত 'ক' যোগ হয়। যেনে—
তেওঁ **তোমাক** মাতিছে।
মই **ৰামক** মাতিছোঁ।

(২) কৰ্মপদ দ্বাইকৈ প্ৰকাশ কৰিলে, 'ক' যোগ কৰা হয়।
মই **ঈশ্বৰক** বিশ্বাস কৰোঁ।

(৩) গৌণ কৰ্মত 'ক' যোগ হয়। যেনে—
এই কিতাপখন **ৰামক** দিবা।
ৰমেনক কলমটো দিয়া।

(৪) সম্প্ৰদান কৰা বুজালে দানৰ পাত্ৰত 'ক' যোগ হয়। যেনে—
ৰজাই সকলো ধন-বিত **প্ৰজাক** বিলাই দিছিল।
সুমিত্ৰাই **ভিখাৰীক** ভিক্ষা দিলে।

(৫) পতি শব্দৰ যোগত 'ক' যোগ হয়। যেনে—
ভালক পতি তেওঁক কথাটো সুধিলোঁ, তেওঁ মুখেৰেই নামাতিলে।
আজিকোপতি তেওঁ মোৰ টকাখিনি দিয়া নাই।

(৬) ধিক শব্দ পাছত থাকিলে পূৰ্ব পদত 'ক' যোগ হয়। যেনে—
তোমাক ধিক। তাৰ **ব্যৱহাৰক** ধিক।

(৭) অপাদান অৰ্থত 'ধৰি' শব্দৰ যোগত পূৰ্ব পদত 'ক' যোগ হয়। যেনে—
আজিক ধৰি পূৰা এমাহ সি ঘৰতে আছে।

(গ) লৈ—যোগ

(১) উদ্দিষ্ট আৰু উপলক্ষ্য কৰ্মত 'লৈ' যোগ হয়। যেনে—
বাঘলৈ মোৰ ভয় লাগে।
বিপদলৈ ভয় নকৰিবা।
মই **সবাহলৈ** নাযাওঁ।
তেওঁলৈ মোৰ মনত পৰিছে।
সি **মোলৈ** এখন চিঠি দিছে।
মালৈ সেৱা জনাইছোঁ।

তুমি ভাত **খাবলৈ** যাবা।

মই **শুবলৈ** যাওঁ।

"**হাতলৈলেনো** কিনো চাবা পদুমৰে ঠাবি।"

(২) দূৰণীবটীয়া অৰ্থত সম্প্ৰদান কৰ্মত 'লৈ' যোগ হয়। যেনে—

কমললৈ মোৰ ভনী জনী দিছোঁ। পুৰোহিতলৈ দান পঠিয়াইছোঁ।

(৩) পৰ্য্যন্ত অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিলে স্থান আৰু সময় বোধক পদত 'লৈ' যোগ হয়। যেনে—

আজিলৈ তেওঁ মোক দেখা কৰা নাই।

গাড়ীখন **গুৱাহাটীলৈ** যাব।

শদিয়াৰ পৰা **গুৱাহাটীলৈ** ৩৫০ মাইলৰ কিছু কম।

(৪) 'প্ৰতি' অৰ্থ বাচক কৰ্মত 'লৈ' যোগ হয়। যেনে—

নতুন **বছৰলৈ** আদৰণি জনাইছোঁ।

তোমালৈ মৰম বাচিলোঁ।

জীৱনলৈ মমতা নাই।

মৰণলৈ ভয় নাই।

(৫) নিমিত্তাৰ্থে কৃদন্ত পদত লৈ যোগ হয়। যেনে—

খাবলৈ অনা ফলপুলি। **শুনিবলৈ** শুৱলা কথা।

(৬) অধিকৰণ অৰ্থত লৈ যোগ হয়। যেনে—

দেশলৈ দুৰ্দিন নামি আহিছে।

সি **হাবিলৈ** খৰি কাটিবলৈ গৈছে।

(ঘ) ৰে—যোগ

(১) কৰণ কাৰকত 'ৰে' যোগ হয়। যেনে—

ল'ৰাটোৱে **কলমেৰে** লিখিছে।

মই পাঁচ **টকাৰে** এখন কিতাপ কিনিছোঁ।

অমূল্যই **বাঁওহাতেৰে** লিখে।

সৰু **ল'ৰাৰে** এই কাম কৰিব নোৱাৰি।

(২) ক্ৰিয়া বিশেষণত 'ৰে' যোগ হয়। যেনে—

মই **দুখেৰে** ক'বলগীয়া হৈছে। সি বৰ **কষ্টেৰে** চলিছে।

যত্নেৰে কামটো কৰিবা।

(৩) 'সৈতে' শব্দৰ যোগত অপ্ৰধান বা সঙ্গী কৰ্তাত আৰু সঙ্গী কৰ্মত 'ৰে' যোগ হয়। যেনে—

ল'ৰাটিৰে সৈতে মাক ঘৰলৈ গ'ল।

অনিৰামেৰে সৈতে শনিৰাম বজাৰলৈ যাব।

দামুৰিটিৰে সৈতে গাইজনী বিচাৰি ফুৰিছোঁ।

আকাশত **তৰাৰে** সৈতে জোনটো দেখিছা।

টকা-পইচাৰে সৈতে মোনাটো হেৰাইছে।

শিপাৰে সৈতে গছ পুলিটি উঠাই আনিবা।

কথাৰে সৈতে কামৰ মিল নাই।

কিন্তু প্ৰধান কৰ্তাত 'সৈতে' শব্দ যোগ হ'লে 'ৰ' হে যোগ হয়। যেনে—

ৰামৰ সৈতে লক্ষ্মণ আৰু সীতা বনলৈ গৈছিল।

মাকৰ সৈতে ল'ৰাটিও গৈছে। **শিক্ষকৰ** সৈতে ছাত্ৰও গৈছিল।

(ঙ) দি—যোগ

১। কৰণ কাৰকত 'দি' যোগ হয়। যেনে—

কেইটামান **মানুহেদি** কামটো নহ'ব।

যি টকা পাইছা, **সেইখিনিদি** কামটো কৰিবা।

তেনে **পোদি** বংশ ৰক্ষা নপৰে।

বিস্তৃতি বা দীৰ্ঘত্ব প্ৰকাশ কৰিবলৈ আধাৰ অৰ্থত, কৰণ কাৰকত 'দি' যোগ হয়। যেনে—

সি **নদীয়েদি** ভটিয়াই গ'ল।

আকাশেদি আকাশী জাহাজ চলে।

আলিবাটেদি গৰু, ঘোঁৰা, মানুহ আদি চলাচল কৰে।

উমৈহতীয়া নাও **বামেদি** চলে।

(চ) ৰ—যোগ

(১) সম্বন্ধ বুজাবলৈ সম্বন্ধী পদত 'ৰ' যোগ হয়। যেনে—

মোৰ হাত, **তোমাৰ** চকু, **তাৰ** মাক ; **ৰামৰ** মাক **মোৰ** মাহীদেউ হয়।

"**হৰিণাৰ** মঙহেই বৈৰী।"

মোৰ কৰ্তব্য, **তোমাৰ** দান, **তাৰ** ব্যৱহাৰ, **ৰামৰ** কথা, **শ্ৰীকৃষ্ণৰ** ৰূপ।

(৩) কোনো কোনো ক্ষেত্ৰত প্ৰতি অৰ্থত কৰ্ম কাৰকত 'ৰ' যোগ হয়। যেনে—

মৰণৰ ভয়, **প্ৰাণৰ** মমতা, **বিদ্যাৰ** চৰ্চা, **ভূতৰ** ভয়।

(৪) অপাদান কাৰকতো 'ৰ' যোগ হয়। যেনে—
য'তে বাঘৰ ভয়, ত'তে ৰাতি হয়।
জাবকালি গছৰ পাত সৰে।

(৫) কৰণ কাৰকতো 'ৰ' যোগ হয়। যেনে—
দাৰ ঘাপ, চমতাৰ কোব, চকুৰ ইঙ্গিত।

(৬) বিধেয় বাচ্যৰ বাক্যৰ কৰ্তাত 'ৰ' যোগ হয়। যেনে—
মোৰ ভাত খোৱা হৈছে।
তাৰ যোৱা নহ'ব।

(৭) আধাৰ অধিকৰণৰ সম্বন্ধতো 'ৰ' যোগ হয়। যেনে—
বিলৰ মাছ, নদীৰ পানী, বোকাৰ পদুম।

(৮) অভেদ কল্পনা কৰি তুলনা কৰিলে পূৰ্ব পদত 'ৰ' যোগ হয়। যেনে—
দয়াৰ সাগৰ, পানীৰ মিঠৈ, শোকৰ জুই।

(৯) নিৰ্দ্ধাৰণত 'ৰ' যোগ হয়। যেনে—দেৱতাৰ মুখ্য, পণ্ডিতৰ শ্ৰেষ্ঠ।

(১০) সদৃশাৰ্থত দৰে, নিচিনা, তুল্য আদি পদৰ যোগত উপমেয় পদত 'ৰ' যোগ হয়। যেনে—
পদুমৰ দৰে চকু, ৰামৰ তুল্য পুৰুষ, তাৰ নিচিনা পগলা, কালিদাসৰ সমকক্ষ কবি।

(১১) বিষয়ে, সম্বন্ধে, সম্পৰ্কে, বাবে, বাদে, কাৰণে, লগত, নিমিত্তে, সৈতে, পৰা, দ্বাৰা, প্ৰতি, পিনে, ফালে, পাছত আদি আনুষঙ্গিক ভাব পদৰ যোগত প্ৰাতিপদিকত 'ৰ' যোগ হয়। যেনে—
দেউতাৰ পৰা চিঠি পালোঁ।
তোমাৰ দ্বাৰা সেই কামটো নহ'ব।
তাৰ প্ৰতি মোৰ কোনো অসূয়া ভাব নাই।
ককাইদেউ নগৰৰ ফালে ফুৰিবলৈ গৈছে।
তোমাৰ পাছত মই যাম।
তোমালৈ বাট চাওঁতে মোৰ পিনে আধ্যা পৰিব।
ৰামে হৰিৰ দ্বাৰা নলাটো খন্দালে।
অমূল্যৰ পঢ়াৰ বাবে মই ভবা নাই।
ছোৱালীজনীৰ বিয়াৰ কাৰণে বৰ চিন্তা লাগিছে।
ৰাম-লক্ষ্মণৰ লগত সীতা বনলৈ গৈছিল।

লোকৰ হতুৱাই কৰোৱা ক্ৰিয়াকে পাচনী ক্ৰিয়া বোলে।
তেওঁৰ বাদে মোৰ কোনো নাই।
তোমাৰ নিমিত্তে মোৰ চিন্তা হৈছে।
তাৰ বিষয়ে মই একো নাজানো।
সেউতীৰ সৈতে মই ফুৰিবলৈ যাম।

(১২) 'সৈতে', 'লগত' শব্দৰ যোগত মুখ্য কৰ্তাত 'ৰ' বিভক্তি যোগ হৈ ক্ৰিয়াৰ গৌণ বা সঙ্গী কৰ্তা হয়। আৰু সঙ্গী কৰ্তাই ক্ৰিয়া পদৰ মুখ্য কৰ্তাৰ স্থান লয়। যেনে—
মাকৰ সৈতে ল'ৰাটিও গৈছে।
ৰামৰ সৈতে লক্ষ্মণ আৰু সীতা বনলৈ গৈছিল।
গাইজনীৰ লগত পোৱালিটিও আহিছিল।

ওপৰৰ বাক্য তিনিটাত 'মাক', 'ৰাম' আৰু 'গাইজনী' ক্ৰিয়াৰ মুখ্য কৰ্তা হ'ব পৰা নাই। অৰ্থৰ ফালৰ পৰা সেই তিনিটা মুখ্য কৰ্তা। কাৰণ 'মাক' নগ'লে 'ল'ৰাটি' যাবলৈ সমৰ্থ নহ'লহেঁতেন। 'ৰাম' বনলে নগ'লে 'লক্ষ্মণ আৰু সীতা' বনলৈ যোৱাৰ কাৰণ নাছিল। 'গাইজনী' নাহিলে পোৱালিটি নাহিল'হেঁতেন।

(১৩) পৰস্পৰে একে কাম কৰা বুজালে 'সৈতে' আৰু 'লগত' শব্দৰ যোগত উভয় কৰ্তাত 'ৰ' যোগ হয়। সৈতে শব্দৰ যোগত বে দিয়াও হয়। যেনে—
ৰাৱণৰ সৈতে ৰামৰ যুদ্ধ হৈছিল।
বিমলৰ লগত অমলৰ কাজিয়া লাগিছে।

(১৪) 'সৈতে' আৰু 'লগত' শব্দৰ যোগত সম্বন্ধ আৰু সম্বন্ধী পদত 'ৰ' যোগ হয়। যেনে—
গুণৰ সৈতে গুণীৰ যি সম্বন্ধ, ভক্তিৰ সৈতে ভকতৰ যি সম্বন্ধ, ধৰ্মৰ লগত ভগৱানৰ সেই একে সম্বন্ধ।

বিঃ দ্ৰঃ—'ৰ'ৰ পাছত 'পৰা' পদৰ যোগত অপাদান কাৰক হয় আৰু 'দ্বাৰা' 'দ্বাৰাই' 'হতুৱাই' পদৰ যোগত কৰণ কাৰক হয়।

যেনে—মই ঘৰৰ পৰা আহিছোঁ। মোৰ দ্বাৰা এই কাম নহ'ব। আপুনি সিহঁতৰ হতুৱাই কামটি কৰোৱাব।

(ছ) ত—যোগ

(১) সাধাৰণতে অধিকৰণ কাৰকত 'ত'-বিভক্তি যোগ হয়। যেনে—

প্ৰদীপ **যোৰহাটত** থাকে।

যাওঁতে **বাটত** মানুহ লগ পাবা।

আকাশত তৰা ওলায়।

(২) সম্প্ৰমত, কৰ্ম পদতো 'ত' যোগ হয়। তেতিয়া সেই কৰ্ম পদটোক পোনে পোনে নিৰ্দেশ নকৰি ব্যক্তি বা বস্তুৰ অৱস্থিতিলৈ টোঁৱায়। যেনে—

এই কথাটোৰ অৰ্থ **শিক্ষক মহোদয়ত** সুধিবা।

গুৰুজনাত এই কথাটি নিবেদন কৰিবা।

(১) কৰণ কাৰকতো কোনো কোনো ক্ষেত্ৰত 'ত' যোগ হয়। যেনে—

জুইত পোৰা সোণ।

খঙত ৰঙা হোৱা চকু।

তেওঁ **বেলত** অহা মানুহ।

(৪) হেতু অৰ্থত 'ত' বিভক্তি যোগ হয়। যেনে—

ভয়ত ভগৱন্ত পলায়।

মানুহজন **শোকত** ব্যাকুল হৈ পৰিছে।

দুখ-কষ্টত স্বাস্থ্য বেয়া হয়।

(৫) অসমাপিকা ক্ৰিয়াৰ লোপত কৰ্মত 'ত' যোগ হৈ অধিকৰণৰ ৰূপ লয়। যেনে—

পুতেকৰ **কথাত** (কথা শুনি) মাকৰ খং উঠিছিল।

মানুহৰ **ঠেলা-হেঁচাত** (ঠেলা-হেঁচা খাই) তেওঁ মূৰ্চ্ছা গ'ল।

তেওঁৰ **খঙৰ মূৰ্তিত** (খং দেখি) আমি ভয় খালোঁ।

(৬) নিৰ্দ্ধাৰণত 'ত' যোগ হয়। যেনে—

তেওঁ **জাতত** কায়স্থ, **বিদ্যাত** বৃহস্পতি, **ৰূপত** কামদেৱ, **গুণত** ৰামচন্দ্ৰ, **দৰ্শনত** পণ্ডিত আছিল।

(৭) ব্যাপ্তি অৰ্থত সময় বাচক পদত 'ত' যোগ হয়। যেনে—

সাত দিনত এক সপ্তাহ। **বছৰত** বাৰ মাহ। তেওঁ **মাহত** দুশ টকা খৰচ কৰে। তেওঁ **দিনতে** গৈ ঘৰ পালে।

(৮) নিৰ্ভৰ কৰা অৰ্থত 'বাদে' পদৰ যোগত 'ত' যোগ হয়। যেনে—

তেওঁত বাদে মোৰ গতি নাই।

(৯) তুলনাৰ্থত 'কৈ'ৰ আগত 'ত' যোগ হয়। যেনে—

ৰামতকৈ লক্ষ্মণ সৰু।

ৰূপতকৈ সোণ মূল্যবান।

(১২) অৱস্থা নিৰ্দেশ কৰিলে ক্ৰিয়া বিশেষণত 'ত' যোগ হয়। যেনে—

সি **আনন্দতে** কিৰিলি পাৰিছে।

দেউতাকে **খঙত** গৰ্জিছে।

দুখৰ বিষত সি কান্দিছে।

(১১) বিধেয় বাচ্যৰ কৰ্তাত কেতিয়াবা কেতিয়াবা 'ত' বিভক্তি যোগ হয়। যেনে—
গৰাখহনীয়াই গাঁওখন খহালে। **গৰাখহনীয়াত** গাঁওখন খহিল। বতাহে ঘৰটো উৰুৱাই নিলে। **বতাহত** ঘৰটো উৰিল।

(১২) 'বিনে' শব্দৰ যোগত বিকল্প পদত 'ত' যোগ হ'ব পাৰে। নহ'লেও থাকে। যেনে—

তেওঁৰ বিনে মোৰ উপকাৰ কৰোঁতা নাই। তেওঁ বিনে গতি নাই মোৰ।

তুমি বিনে তাৰোঁতা নাই।

(১৩) লগত, সৈতে আদি ভাব পদ লুপ্ত হ'লে প্ৰতিদ্বন্দ্বী পদ দুয়োটাতে 'ত' যোগ হয়। যেনে—

তোমাৰ সৈতে মোৰ ইমান প্ৰভেদ অথচ ইমান আপোন ভাবিলে আচৰিত হ'ব লাগে।

তোমাতে মোতে ইমান প্ৰভেদ অথচ ইমান আপোন ভাবিলে আচৰিত হ'ব লাগে।

(১৪) বাক্যত একাধিক বিশেষ্য পদ সমকাৰক হিচাপে থাকিলে শেহৰ পদতহে বিভক্তি থাকে। যেনে—

মহীধৰ, কমল, দীপক আৰু কনকে অনুপমক মৰিয়াইছে।

নৰেন, গজেন আৰু অতুলে মণি, ধনী আৰু কনকক গালি পাৰিছিল।

(১৫) সমকাৰক হিচাপে একাধিক বিকল্প পদ থাকিলে কোনোটিৰে বিভক্তি লুপ্ত নহয়। যেনে—

মহেন্দ্ৰই তোমাক, মোক আৰু তাইক গালি পাৰিছে।

এখেতে, তেখেতে লগ হৈ তোমাৰ, মোৰ আৰু অৰুণৰ অহিত চিন্তা কৰিছে।

তেওঁ তোমাক মোক আৰু তাক ভাল কথাকে কৈছে।

(১১) **তোন :**—সমৰ্থসূচকভাৱে নিশ্চিত অৰ্থ বুজাবলৈ পদৰ পাছত 'তোন' যোগ হয়। যেনে—

মই **যামতোন**। তোমাক কিয় সুধিম ?

সেয়েতোন টান কাম। **সিয়েতোন** মোক খবৰটি দি গ'ল।

(১২) **হি :** নিশ্চয়তা, অনুৰোধ আৰু সম্ভাৱনা থকা অৰ্থত সাধ্যা ক্ৰিয়াৰ পাছত 'হি' যোগ হয়। যেনে—

তেওঁ এতিয়াই আহিব, আমাক ইয়াতে **দেখিবহি**। মই এইমাত্ৰ **পালোঁহি**। ডাক্তৰ, আপুনি আহি ৰোগীক এবাৰ চাই **যাওকহি**। প্ৰধানমন্ত্ৰী আহি এইখিনিতে **জিৰাবহি**। তুমি আহি কথাটি কৈ **যাবাহি**।

বহুতে 'আহি ক্ৰিয়াৰপৰা 'হি' হোৱা বুলি 'হি'-ক অসমাপিকা ক্ৰিয়া বুলি আখ্যা দিব খোজে। অসমাপিকা ক্ৰিয়া সাধ্যা ক্ৰিয়াৰ পাছত সাধাৰণতে নবহে। ক'ৰবাত বহিলেও পদৰ লগত যুক্ত নহয়। আহি ক্ৰিয়াপদ থাকিলেও 'হি' যুক্ত হয়। 'হি' অকলে অৰ্থবোধক নহয়। সেই কাৰণে 'হি' এটা অনুসৰ্গ।

(১৩) **হেঁতেন :** ক্ৰিয়া ঘটাৰ সম্ভাৱনা আছিল, অথবা ক্ৰিয়া সংঘটন হোৱাটো উচিত আছিল, নঘটিল ; এনে অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিবলৈ কৃদন্ত শব্দ আৰু সাধ্যা ক্ৰিয়া পদৰ পাছত 'হেঁতেন' যোগ হয়। যেনে—

তেওঁ আহিলে মই কথাটো কৈ **চালোঁহেঁতেন**।

মই যোৱাহেঁতেনেই হয়।

তুমি অহাহেঁতেন মই গলোঁহেঁতেন।

আপুনি খবৰ **কৰাহেঁতেন** ভাল আছিল।

মই দেখাহেঁতেন তেওঁক **মাতিলোঁহেঁতেন**।

'হেঁতেন' কথাটিকে বহুতে ক্ৰিয়া বিভক্তি আখ্যা দিব খোজে। ই সম্ভাৱনাৰ বাদে আন একো প্ৰকাশ নকৰে। ক্ৰিয়াত হেঁতেন, যোগ হ'লে ক্ৰিয়াপদটো নিৰ্ভৰশীল ক্ৰিয়াপদ হৈ পৰে। ই কোনো কালো বুজাব নোৱাৰে। সেইবাবে ইয়াক অনুসৰ্গ বুলি ধৰি লোৱাই ভাল।

(১৪) **হে :** (ক) বিশেষ অৰ্থ বুজাবলৈ আৰু বিশেষ ভাৱে দেখুৱাবলৈ পদৰ পাছত 'হে' যোগ হয়। যেনে—

মোৰহে চিন্তা, সি নাভাবেই। মোৰপৰা **শুনিহে** সি তোমাক কথাটি কৈছে। মই ভাল **হোৱাটোহে** বিচাৰিছোঁ। মোক **ভালটোহে** লাগে। তেওঁ **যেনেহে** লোক তোমাক সুদাই নেৰে। মই কিবা কওঁ বুলি **কিবাহে** কৰোঁ।

(খ) সন্দেহাৰ্থতো 'হে' যোগ হয়। যেনে—

যদিহে সি আহে, তাক মঙ্গাপালি দিম।

কেতিয়াবা কেতিয়াবা এ+ই=এই, এ+ই+তো=এইতো, ই+তো=ইতো, একেলগে ব্যৱহাৰ হোৱা দেখা যায়। যেনে—

যাবইতো, ময়েই, দেখিয়েইতো, জানিয়েই, জানিয়েতো, শুনিয়েতো, ইত্যাদি।

সি **যাবইতো, ময়েই** তাক যাবলৈ কৈছোঁ। তোমাৰ কথা **শুনিয়েতো** মই তালৈ গৈছিলোঁ। তাৰ অৱস্থা **দেখিয়েইতো** মোৰ শৰীৰৰ কঁপনি উঠিছিল।

(১৫) **হঁক :** (ক) সাধ্যা বা সমাপিকা ক্ৰিয়াপদৰ পাছত দ্বিতীয় পুৰুষৰ বহুবচনত সম্মতি জ্ঞাপন অৰ্থত অনুজ্ঞাত 'হঁক' যোগ দিয়া হয়। যেনে : তোমালোক **যোৱাহঁক**। তইঁতে **যাবিহঁক**। বাহিৰত কোন কোন আছা, ভিতৰলৈ **আহাহঁক**।

(খ) সম্মতি জ্ঞাপন অৰ্থত প্ৰথম পুৰুষৰ বহুবচনতো 'হঁক' যোগ হয়। যেনে—

আমি ভাত **খাওঁহঁক** আহাঁ।

———

একবিংশ অধ্যায়

৪৬। শব্দ সংযোজন

শব্দ সংযোজন—অসমীয়া ভাষাত দুটা বা তাতকৈ অধিক শব্দ লগ লাগি এটা যেন হয় ; তাক শব্দ সংযোজন বোলে। যেনে :—দলে-বলে, চলে-বলে, কায়-মনো-বাক্যে।

এই সংযোগ কেবা প্ৰকাৰেও হ'ব পাৰে।

যুৰীয়া শব্দ :

কেৱল দুটা শব্দ সংযোজিত হ'লে, তাক যুৰীয়া শব্দ বোলা হয়। যেনে :—ধন-জন, দেহে-কেহে, খবৰ-বাতৰি ইত্যাদি।

যুৰীয়া শব্দবোৰৰ কিছুমান গুটীয়া কৰি ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰি ; কিছুমানৰ নোৱাৰি। যিবোৰ যুৰীয়া শব্দই বিশেষ অৰ্থ প্ৰকাশ কৰে তেনেবোৰ যুৰীয়া শব্দ ভাঙি লিখিলে বিশেষ অৰ্থ প্ৰকাশৰ শক্তি নাইকিয়া হৈ পৰে।

যেনে : 'ভাত-মাছ' যুৰীয়া শব্দটি দেখাত অতি সহজ সৰল অৰ্থত ব্যৱহাৰ হোৱা যেন লাগে। কিন্তু জনাৰ ভাত-মাছ নজনাৰ গলগ্ৰহ বুলি ক'লে 'ভাত-মাছ' শব্দই ভাতকো সুবুজায় মাছকো সুবুজায়, উপমান অৰ্থত হে ব্যৱহাৰ হয়। 'ভাত-মাছ' যুৰীয়া শব্দই ইয়াত সহজ সৰল নিয়াৰিকৈ কৰা কাৰ্য্যক বুজাইছে। সেইদৰে 'জল-পানী' এই সমাৰ্থক যুৰীয়া পদে জলকো সুবুজায়, পানীকো সুবুজায়, 'জল-পানী' শব্দৰ অৰ্থ—জলপান খাবৰ জোখাৰে দিয়া চৰকাৰী ধন। এনেবোৰ শব্দ ভাঙি লিখিলে আচল অৰ্থ নাথাকে।

অৰ্থ লৈ লক্ষ্য কৰি কিছুমান যুৰীয়া শব্দৰ সমাস বাক্য কৰিব পাৰি, কিছুমানক নোৱাৰি। সমাস বাক্য দিব নোৱৰা যুৰীয়া শব্দ বোৰক নিত্য সমাস বুলি ক'ব পাৰি।

যুৰীয়া শব্দ ৮প্ৰকাৰৰ—সমাৰ্থক, সদৃশাৰ্থক, বিপৰীতাৰ্থক, বিপৰীত লিঙ্গী, সমপৰ্য্যায়ক, অনুৰূপ, দ্বিত্ব আৰু বিশেষাৰ্থক।

(১) সমাৰ্থক : চিঠি-পত্ৰ, মৰম চেনেহ, খবৰ-বাতৰি, হাট-বজাৰ, কাম-বন, চুকে কোণে, জোৰ-বল, মাজে-মধ্যে, দায়-দোষ, দায়-জগৰ, সভা-সমিতি, নৰ-মনিচ, দন্দ-খৰিয়াল, হৈ-হাল্লা, মাত-বোল, ঠেং-ভৰি, দেখা-সাক্ষাৎ, গছ-বিৰিখ, বিপদ-বিঘিনি, বা-বতাহ, খং-ৰাগ, নিৰহ-নিপানী, ৰং-ধেমালি, জল-পানী, ঘঁহি-পিহি, দেখাই-দৰ্শনে, বাটে-পথে।

(২) সদৃশাৰ্থক :— গৰ্ব-অহঙ্কাৰ, আধি-ব্যাধি, মান-সম্মান, দুখ-কষ্ট, শ্ৰদ্ধা-ভক্তি, ভুল-ভ্ৰান্তি, হিংসা-খিয়াল, ৰীতি-নীতি, গতি-মতি।

(৩) বিপৰীতাৰ্থক :—ভাল-বেয়া, সৰু-বৰ, দ-বাম, খাল-বাম, খলা-বমা, কেঁচা-পকা, আগ-গুৰি, আগ-পাছ, দিন-ৰাতি, আহ-যাহ, উঠ-বহ, উঠি-পৰি, ওখ-চাপৰ, সঁচা-মিছা, হাৰ-জিত, বগা-ক'লা, ধৰ-নধৰ।

(৪) বিপৰীত লিঙ্গাৰ্থক : আই-বোপাই, ল'ৰা-ছোৱালী, মাতা-পিতা, ডেকা-গাভৰু, ভাই-ভনী, মা-বাপ, মতা-মাইকী, জী-জোঁৱাই।

(৫) সম-পৰ্য্যায়ক : বোৱা-মেলা, জীয়ৰী-বোৱাৰী, আই-মাই, ধন-বস্তু, কণ-কঠীয়া, দেখা-শুনা, চকু-কাণ, ভাত-মাছ, ধন-বিত, শাহু-বোৱাৰী, ভাই-ভতিজা, বোকা-পানী, ভাত-আঞ্জা, নাম-ধাম, চকুৱে-মুখে, ডালে-পাতে, দান-দক্ষিণা।

(৬) অনুৰূপ :—ভাত-চাত, কথা-চথা, চৰাই-তৰাই, কাছ-তাছ, উখপ-খপ, আলৈ-বিলৈ, দেহে-কেহে, আকাল-বিকাল, মন-চন, খত-মত।

(৭) বিশেষাৰ্থক : তেল-কূৰ, চাউল-পাত, হাতে-আকাশে, ডালে-মূলে, আকাশ-পাতাল, মাহ-চাউল, আথে-বেথে।

(৮) দ্বিত্ব : একোটা শব্দকে দুবাৰ উক্ত কৰাকে দ্বিত্ব বোলে। দ্বিত্ব শব্দ ১৩ প্ৰকাৰৰ—

(ক) ধ্বন্যাত্মক বা অনুকাৰ :—টং-টং, কেং-কেং, ঘট্-ঘট্, মৰ-মৰ, কেৰ-কেৰ, হিৰ-হিৰ, গিৰ-গিৰ, টপৰ-টপৰ, পিৰ-পিৰ, ৰিব-ৰিব, চেন-চেন, ঘেন-ঘেন, টপ-টপ, কুল-কুল, হোঁ-হোঁ, কল-কল, মৰ-মৰ।

(খ) উপক্ৰম অৰ্থত :—হয় হয়, যায় যায়, মৰে মৰে, ধৰোঁ ধৰোঁ, পাওঁ পাওঁ, খাওঁ খাওঁ।

(গ) বীপ্সা অৰ্থত :—বাৰে বাৰে, ঘনে ঘনে, দিনে দিনে, ক্ষণে ক্ষণে, মাহে মাহে, বছৰে বছৰে।

(ঘ) অৱস্থা বোধক :—তপতে তপতে, গৰমে গৰমে, ভালে ভালে, লাহে লাহে।

(ঙ) ব্যাপক অৰ্থত :—জনে জনে, গছে গছে, ঘৰে ঘৰে, বাটে বাটে, দেশে দেশে পৰ্বতে পৰ্বতে, নৈয়ে নৈয়ে।

(চ) ব্যতিহাৰ অৰ্থত : হাতে হাতে, মুখে মুখে, চকুৱে চকুৱে, হতাহতি, মুখামুখি, ঘুচিয়াঘুচি, উখনাউখনি।

(ছ) গোপনীয় অৰ্থত :—মনে মনে, তলে তলে, কাণে কাণে, পেটে পেটে।

(জ) নিশ্চয়াৰ্থত : আখৰে আখৰে, জল জল, দেখ দেখ, পেটে পেটে।

(ঝ) অতিশয় অৰ্থতঃ লেংলেং, কেতকেত, টিকটিক, কিৰ্‌কিৰ্‌।

(ঞ) চলন্ত অৰ্থত :—গৈ গৈ, কৈ কৈ, দি দি, কৰি কৰি, খাই খাই, বৈ বৈ, মাতি মাতি, শুই শুই।

(ট) ক্ৰম বোধক—আগে আগে, পাছে পাছে, মাজে মাজে, লগে লগে, ফাঁকে ফাঁকে।

(ঠ) ভাব বোধক : বাঃ বাঃ, বেছ বেছ, ছেই ছেই, ইছ্‌ ইছ্‌, উস্‌ উস্‌, হায় হায়, ছি ছি, হৰি হৰি।

(ড) ঈৰ্ষৎ অৰ্থত—কোমল কোমল, মিঠা মিঠা, ভাল ভাল, পানী পানী, তিতা তিতা, কেঁহা কেঁহা, জলা জলা।

লুপ্তি ঘটিত যুৰীয়া শব্দ—

(১) প্ৰত্যয় লুপ্ত হৈ দুটা বা অধিক শব্দ লগ লাগিব পাৰে। যেনে : শাহুৰে গৰকা = শাহুগৰকা, মহতী ৰাণী = মহাৰাণী, অক্ষিৰ প্ৰতি (আগত) = প্ৰত্যক্ষ।

(২) শব্দ আৰু প্ৰত্যয় লুপ্ত হৈ দুটা বা অধিক শব্দ লগ লাগিব পাৰে। যেনে : খঙতে ৰঙা হৈ উঠা চকু = ৰঙাচকু, আনন্দতে মুখৰ কথা-হাঁহি-মাত বেছি হোৱা = আনন্দমুখৰ, খঙতে কুকুৰৰ দৰে তেক তেক কৰে যি = কুকুৰতেকীয়া, বেজীৰ নিচিনা জোঙা মুখ যাৰ = বেজী-মুৰা।

(৩) শব্দ, প্ৰত্যয় আদি লুপ্ত হৈ নতুন প্ৰত্যয় আৰু উপসৰ্গ সংযোগ হ'ব পাৰে। যেনে : মাছ মাৰে যি সি = মাছমৰীয়া, মুখৰ আগ = সমুখ, বেয়া কাল = অকাল, অনাটনৰ কাল = আকাল।

(৪) কেতিয়াবা কেতিয়াবা কোনো কোনো শব্দৰ বৰ্ণ লুপ্ত আৰু বৰ্ণ পৰিবৰ্ত্তন হৈও দুটা বা অধিক শব্দ লগ লাগে। যেনে—

জল যেন চেঁচা কৰা অৰ্থত জলকৰা বা জকৰা, পানীত তিওৱা = পান্তা, পন্তা বা পইতা, থু থু কৰি = থুহুকুৰি, হা-কৈ মুখ মেলি তললৈ মুখ কৰি = হামখুৰি বা হামকুৰি, দৃঢ় কৰি = দহোকুৰি ; শুকাই বা চেঁচা হৈ কৰকৰীয়া হোৱা = কৰ্কৰা।

শব্দ সংযোগে ভাষাক শুৱলা, সংক্ষিপ্ত আৰু অৰ্থপূৰ্ণ কৰে। এই কাৰণে শব্দ-সংযোজক ভাষাৰ অলঙ্কাৰ বুলি কোৱা হয়। ভাষা এটাৰ স্বকীয়তা শব্দ-সংযোগৰ ওপৰত বহুখিনি নিৰ্ভৰ কৰে। এই স্বকীয়তাকো ভাষাৰ ঠাঁচ বা ৰীতি বোলা হয়।

অসমীয়া ভাষাত শব্দ-সংযোগ অতি বেছি। কেতিয়াবা কেতিয়াবা নিৰৰ্থক শব্দধ্বনিৰ সংযোগ ঘটিও বিশেষ অৰ্থ প্ৰকাশ কৰা দেখা যায়। যেনে : তচ-নচ, লেচ-কেচ।

শব্দ-সংযোগ নিহিতাৰ্থক হ'লেই **সমাস** নাম পায়। বাক্য সংকোচন সমাসৰ মূল কথা। সংস্কৃতত সমাস হোৱাৰ লগে লগে সম্ভৱপৰ স্থলত সন্ধিও হয়।

দ্বাবিংশ অধ্যায়

৪৭। সমাস

সমাস—দুটা বা অধিক পদৰ সু-সংযোগ ঘটি এটা পদ হোৱাকে সমাস বোলে।

(ক) **সমাস বাক্য বা ব্যাস-বাক্য**—সমাস ভাঙোতে যি বাক্য বা বাক্য খণ্ড ব্যৱহাৰ কৰা হয় তাকে **সমাস বাক্য** বা **ব্যাস-বাক্য** অথবা **বিগ্ৰহ বাক্য**ও বোলে।

(খ) **ব্যস্ত পদ**—যি পদৰ সমাস ভাঙি ব্যাস বাক্য কৰা হয় তাকে ব্যস্ত পদ বোলে। একাধিক পদ লগ লাগি একোটা ব্যস্ত পদ হ'ব পাৰে। সেই প্ৰত্যেকটি ব্যস্ত পদেই **সমস্যমান** পদ।

(গ) **সমস্ত পদ**—সমাস বাক্য বা ব্যাস বাক্যক সঙ্কোচন কৰি যি পদ তৈয়াৰ কৰা হয় তাকে **সমস্ত পদ** বোলে।

'তীৰ্থ-যাত্ৰী' এটা ব্যস্ত পদ। ইয়াত দুটা শব্দ আছে। সিহঁতৰ প্ৰত্যেকটি সমস্যমান পদ।

'তীৰ্থলৈ যাত্ৰা কৰিছে যি সি' এইটো ব্যস্ত পদটিৰ সমাস বাক্য বা বিগ্ৰহ বাক্য।

তীৰ্থ লৈ যাত্ৰা কৰিছে যি সি তীৰ্থ যাত্ৰী। 'তীৰ্থ যাত্ৰী' পদটো সমস্ত পদ।

ব্যস্ত পদ আৰু সমস্ত পদ অৱশেষত একেটা হ'ব লাগে। দুটাতকৈ অধিক শব্দ ব্যস্ত পদত থাকিলে একেবাৰতে ব্যস্ত পদবোৰক সমস্ত পদলৈ নিব নোৱাৰি। যেনে : নাঙল-ধোৱা-পিঠা এটা ব্যস্ত পদ।

(১) নাঙলক ধোৱা = নাঙলধোৱা (২) (হালবোৱা কাৰ্য্যৰ অন্তত) নাঙল ধোৱা কাৰ্য্য উপলক্ষে খোৱা পিঠা = নাঙলধোৱা পিঠা ইয়াত দুটা সমাস বাক্য কৰি সমস্ত পদ আৰু ব্যস্ত পদ একে কৰা হৈছে।

ব্যস্ত পদে যি অৰ্থ প্ৰকাশ কৰে, ব্যাস বাক্যৰ সেই সকলোখিনি সামৰি লব পৰা ক্ষমতা থকা উচিত।

ওপৰৰ 'নাঙল-ধোৱা-পিঠা' ব্যস্ত পদক নাঙলক ধোৱা = নাঙল ধোৱা : নাঙল ধোৱা যি পিঠা = নাঙল ধোৱা পিঠা বুলি ব্যাস-বাক্য লিখিলে ব্যাস বাক্যই ব্যস্ত পদৰ অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিব নোৱাৰে। গতিকে এনে ধৰণে লিখিলে ব্যাস-বাক্য নহয়।

সেইদৰে ৰঙা ফিটাৰ মেৰপাক এই ব্যস্ত পদৰ ব্যাস বাক্য হ'ব :

(১) চৰকাৰী কাগজ পত্ৰ বন্ধা ৰঙা বৰণৰ ফিটা = ৰঙা-ফিটা

(২) মেৰিয়াই দিয়া পাক = মেৰ-পাক

(৩) ৰঙা ফিটাৰে দিয়া মেৰ পাক = ৰঙা-ফিটাৰ মেৰপাক

সেই দৰে গ্ৰহ-বিপ্ৰ-কন্যা : (১) গ্ৰহ পূজা কৰা বিপ্ৰ = গ্ৰহ-বিপ্ৰ

(২) গ্ৰহ-বিপ্ৰৰ কন্যা = গ্ৰহ-বিপ্ৰ-কন্যা

একে ধৰণে গঠিত হোৱা ব্যস্ত পদবোৰৰ সমাস একে ধৰণে হ'ব বুলি ক'ব নোৱাৰি। নিহিত অৰ্থ অনুসৰি ব্যাস বাক্য বা সমাস বাক্য ভিন ভিন ধৰণে হ'ব পাৰে। যেনে—

সকাম—কামনাৰ সৈতে সকাম অৰ্থাৎ কামনা যুক্ত যি কাম সি সকাম।

সফল—ফল লাভ হৈছে যাৰ সি সফল।

সপক্ষ—পক্ষ বা দলৰ কাষে আছে যি সি সপক্ষ।

সমিল—মিলৰ কাষলৈ অহা কাৰ্য্য সমিল।

সমাৰ—সম্যকৰূপে আগৰ চিন মৰা কাৰ্য্য (হাল বোৱাত খাটে) = সমাৰ

বিতত—তত নাই যাৰ—বিতত।

বিদেশ—অন্য দেশ—বিদেশ।

বিবুদ্ধি—বুদ্ধিহীন হৈছে যি সি বিবুদ্ধি।

বিলয়—একেবাৰে লয় হোৱা কাৰ্য্য—বিলয়।

জলৰ আটক (অভাৱ) হৈছে য'ত = জলাটক।

জলাতক—জলে আতঙ্কৰ সৃষ্টি কৰে য'ত = জলাতক।

জলাতঙ্ক—জল দেখিলে হোৱা আতঙ্ক = জলাতঙ্ক (এবিধ ৰোগ)।

বাক্যত ব্যৱহাৰ হোৱালৈ চাইহে সমাস ঠিকমতে ধৰিব পাৰি। একে ব্যস্ত পদ যুক্ত সমাসেই ভিন ভিন সমাস হ'ব পাৰে। যেনে—

আমি আলুগুটিৰ খেতি কৰোঁ, কচু গুটিৰ আঞ্জা খাওঁ। এই বাক্যত 'আলুগুটি' 'কচুগুটি' কৰ্মধাৰয় সমাস সিদ্ধ পদ। যেনে—

গুটিৰ আকৃতিৰ আলু = আলুগুটি

গুটিৰ আকৃতিৰ কচু = কচুগুটি

প্ৰীতিৰ কচুগুটি ল'ৰাটোৱে অঙ্কৰ পৰীক্ষাত এইবাৰ আলুগুটি খাইছে। এই বাক্যত আলুগুটি, কচুগুটি বহুব্ৰীহি সমাস। যেনে—

কচুগুটিৰ দৰে ভিজি খজুৱোৱা আৰু বিজলীয়া (অৰ্থাৎ উৎপতীয়া) যি সি কচুগুটি। আলুগুটিৰ দৰে ঘূৰণীয়া নম্বৰ = আলুগুটি (শূন্য)।

সেইদৰে—চাৰি ভুজৰ দ্বাৰা তৈয়াৰী = চতুৰ্ভুজ (দ্বিগু)

চাৰিখন ভুজ আছে যাৰ সি চতুৰ্ভুজ (বহুব্ৰীহি)

নীলা ৰঙৰ অম্বৰ = নীলাম্বৰ (কৰ্মধাৰয়)

নীলা অম্বৰ আছে যাৰ তেওঁ নীলাম্বৰ (বহুব্ৰীহি)

কেতিয়াবা একোটা সমাসৰ ভিন ভিন ধৰণে ব্যাস বাক্য দিব পাৰি। যেনে—

খাবলৈ খৰচ = খোৱা খৰচ (লৈ বিভক্তি লুপ্ত)

খোৱাত খৰচ = খোৱা খৰচ (ত " ")

খোৱাৰ বাবে কৰা খৰচ = খোৱা খৰচ (কৰ্মধাৰয়)

স্বৰ্ণেৰে ভৰি থকা লঙ্কা = স্বৰ্ণ লঙ্কা (কৰ্মধাৰয়)

স্বৰ্ণেৰে সজ্জিত লঙ্কা = স্বৰ্ণ লঙ্কা (")

স্বৰ্ণময় লঙ্কা = স্বৰ্ণ লঙ্কা (")

অসমীয়া ভাষাত সমাস সিদ্ধ পদ অলেখ। সকলোবোৰ সমাসসিদ্ধ পদ শ্ৰেণীবদ্ধ কৰি সুশৃঙ্খল কৰা কামটি অতি টান কাম। আজিলৈকে এই বিষয়ে যত্ন কৰা হোৱা নাই। সেইবাবে বৈয়াকৰণ সকলে সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ নিয়ম মতেই অসমীয়া ভাষাতো সমাস বাক্য কৰি আহিছে। বহু অসমীয়া সমাস-সিদ্ধ পদৰ ব্যাস-বাক্য সংস্কৃত নিয়মে কৰিবলৈ গ'লে অৰ্থ প্ৰকাশ নহয়। অৰ্থ প্ৰকাশক ব্যাস বাক্য দিলে সংস্কৃত সমাসৰ গণ্ডিত বহুতকে ৰাখিব নোৱাৰি। এই বাবেই ব্যাকৰণ সমূহত অসমীয়া বেছি ভাগ সমাস-সিদ্ধ পদৰে স্থান নাই। আমাৰ মতে সমাস ভাঙোতে ব্যাস বাক্যত অৰ্থই মুখ্য স্থান পোৱা উচিত আৰু সেইমতে সমাসৰ নামাকৰণ কৰা উচিত।

সমাসত পদ সংস্থাপনৰ ৰীতি—

(১) সমাস-সিদ্ধ হ'লে মান্যপদ, কম অক্ষৰৰ পদ, সহজে উচ্চাৰণ কৰিব পৰা পদ আগত বহে। যেনে—

দেৱ আৰু অসুৰ = দেৱাসুৰ।

ৰাম আৰু ৰাৱণ = ৰামৰাৱণ।

লক্ষ্মী আৰু নাৰায়ণ = লক্ষ্মীনাৰায়ণ।

হৰ আৰু গৌৰী = হৰগৌৰী।

হংসৰ ৰজা = ৰাজহংস।

শগুনৰ ৰজা = ৰজা-শগুণ।

বটা সৰিয়হ = সৰিয়হ-বটা।

(২) দুটা স্ত্ৰীলিঙ্গবাচক পদ সমাসসিদ্ধ হ'লে আদি পদ প্ৰায়ে পুংলিঙ্গবাচক হয়। যেনে—সতী বুদ্ধি = সৎবুদ্ধি বা সুবুদ্ধি।

মহতী সতী = মহাসতী, মহতী ৰাণী = মহাৰাণী।

(৩) দুটা স্ত্ৰীলিঙ্গবাচক পদ সমাসসিদ্ধ হৈ পুংবাচক হ'লে অন্ত্য পদ আকাৰান্ত হ'লেও অ-কাৰান্ত হয়। যেনে :—

সুন্দৰী ভাৰ্য্যা যাৰ তেওঁ সুন্দৰীভাৰ্য্য।

দৃঢ় প্ৰতিজ্ঞা যাৰ তেওঁ দৃঢ়প্ৰতিজ্ঞ।

(৪) অ-কাৰ, ই-কাৰ, ঈ-কাৰ, উ-কাৰ ঋ-কাৰ আৰু স্ বা 'ঃ' অন্তত থকা পদ সমস্ত পদৰ অন্ত্যপদ হ'লে ক যোগ হৈ বিশেষণ পদ হয়। যেনে—

স্ত্ৰীৰ সৈতে = সস্ত্ৰীক।

পত্নীৰ মৃত্যু হৈছে যাৰ তেওঁ = মৃত-পত্নীক।

নদীয়ে মাতৃৰ দৰে য'ত = নদীমাতৃক।

অন্য ফালে মন (মনস) গৈছে যাৰ তেওঁ = অন্যমনস্ক।

হিংসা ভাব আছে যাৰ সি = হিংস্ৰক।

অৰ্থহীন কথা = অনৰ্থক।

(৫) সমাস হ'লে সৈতে, সহ আৰু সমান শব্দৰ ঠাইত 'স', পাদ শব্দৰ ঠাইত পদ, মহৎ, মহান বা মহতী শব্দৰ ঠাইত 'মহা' আৰু হৃদয় শব্দৰ ঠাইত 'হৃৎ' হয়। মহা শব্দৰ পাছত থকা হৃদয় শব্দৰ ঠাইত 'উদয়' হয়। যেনে—

সমান অধিকাৰিণী একাধিক পত্নী = সপত্নী।

স্ত্ৰীৰ সৈতে = সস্ত্ৰীক। পুত্ৰৰ সৈতে = সপুত্ৰক।

দ্বি পাদ আছে যাৰ = দ্বিপদ। মহান পুৰুষ = মহাপুৰুষ।

সু হৃদয় আছে যাৰ = সুহৃদ। মহান হৃদয় যাৰ = মহোদয়।

(৬) সমাস হ'লে ৰাত্ৰি, নিশা, নাভি, অক্ষি শব্দৰ আ-কাৰ বা ই-কাৰ লোপ হয়। যেনে—

অহঃ আৰু নিশা = অহৰ্নিশ।

অহঃ আৰু ৰাত্ৰি = অহোৰাত্ৰ।

পদ্ম নাভিত আছে যাৰ = পদ্মনাভ।

পুণ্ডৰীকৰ দৰে অক্ষি যাৰ = পুণ্ডৰীকাক্ষ।

(৭) সমাস হ'লে 'অপ্' ৰ সলনি 'ঈপ্' হয়। যেনে—

দ্বি অপ = দ্বীপ, অন্তৰ অপ = অন্তৰীপ।

(৮) সমাস হ'লে জায়া শব্দ জম বা দম হয়। যেনে —

জায়া আৰু পতি = দম্পতি বা জম্পতি।

(৯) সমাস হ'লে কু-ৰ ঠাইত 'কা' বা 'কদা' হয়। যেনে—

কু পুৰুষ = কাপুৰুষ, কু আকাৰ = কদাকাৰ।

(১০) গন্ধ শব্দ সমাস হ'লে গন্ধি হয়। যেনে—

পদ্মৰ দৰে গন্ধ যাৰ সি পদ্ম-গন্ধি।

চন্দনৰ দৰে গন্ধ যাৰ সি চন্দন-গন্ধি।

সু গন্ধ যাৰ = সুগন্ধি।

(১১) সমাস হ'লে অহন্ শব্দ 'অহ্ন' অথবা 'অহ্ন' হয়। যেনে—

অহনৰ পূৰ্বাংশ = পূৰ্বাহ্ণ।

অহনৰ মধ্যাংশ = মধ্যাহ্ন।

অহনৰ অপৰ (শেষ) অংশ = অপৰাহ্ণ।

(১২) সমাসত বক্ৰ শব্দৰ আগৰ অষ্ট শব্দ অষ্টা হয়। যেনে—

অষ্ট অঙ্গ বক্ৰ যাৰ = অষ্টাবক্ৰ।

(১৩) শব্দ দ্বিৰুক্ত হৈ সমাস হ'লে ব্যতিহাৰ অৰ্থত প্ৰথম শব্দ আ-কাৰান্ত আৰু দ্বিতীয় শব্দ ই-কাৰান্ত হয়। যেনে—

হতাহতি, কটাকটি, মৰামৰি, ধৰাধৰি, চুলিয়াচুলি, গালাগালি।

সমাসৰ শ্ৰেণী বিভাগ

সংস্কৃতত সমাসক তৎপুৰুষ, অব্যয়ীভাব, দ্বন্দ্ব আৰু বহুব্ৰীহি নামেৰে চাৰি ভাগত ভাগ কৰা হৈছে। অসমীয়াত তৎপুৰুষ সমাসৰ ভিতৰুৱা কৰ্মধাৰয় আৰু দ্বিগু সমাসক বেলেগকৈ দেখুওৱা হৈছে; বাকী তৎপুৰুষক বিভক্তিলুপ্ত সমাস বুলি কোৱা হৈছে। অব্যয়ীভাব সমাসক উপসৰ্গীয় বা উপসৰ্গ যুক্ত সমাস বুলি এটা বেলেগ ভাগ কৰা হৈছে। ইয়াৰ উপৰিও নিত্য সমাস, অলুক সমাস, উপপদ সমাস বুলি সমাসৰ ভাগ কিছুমান আছে। অসমীয়া ভাষাৰ সমাসবোৰ পদলুপ্ত, বিভক্তি লুপ্ত বুলি লুপ্ত সমাস আৰু প্ৰত্যয়-যুক্ত, উপসৰ্গযুক্ত বুলি যুক্তসমাস ৰূপে ভাগ কৰিব পাৰি।

(১) দ্বন্দ্ব সমাস

দ্বন্দ্ব মানে মিলন। দুটা বা অধিক পদ নিজ নিজ প্ৰাধান্য ৰক্ষা কৰি লগ হ'লে দ্বন্দ্ব সমাস হয়। আৰু, বা, নাইবা, অথবা আদি পদ লুপ্ত কৰি দ্বন্দ্ব সমাস কৰা হয় কাৰণে ইয়াক পদ লুপ্ত সমাস বুলি ধৰিব পাৰি।

দ্বন্দ্ব সমাস তিনি বিধ। ইতৰেতৰ, সমাহাৰ আৰু একশেষ।

(ক) ইতৰেতৰ দ্বন্দ্ব

যি দ্বন্দ্ব সমাসৰ সমস্ত পদে সকলোটি ব্যস্ত পদৰে অৰ্থ প্ৰকাশ কৰে, তাকে ইতৰেতৰ দ্বন্দ্ব সমাস বোলে। যেনে : খবৰ আৰু বাতৰি = খবৰ-বাতৰি, মা আৰু বাপ = মা-বাপ, ৰজা আৰু মহাৰজা = ৰজা-মহাৰজা, ভাল আৰু বেয়া বা ভাল অথবা বেয়া = ভাল-বেয়া, জয় নাইবা পৰাজয় = জয়-পৰাজয়, উত্থান কিম্বা পতন = উত্থান-পতন, স্নিগ্ধ কিন্তু উজ্জ্বল = স্নিগ্ধোজ্জ্বল, মৃদু অথচ মন্দ = মৃদুমন্দ ; ধন আৰু জন = ধন-জন ; ধন আৰু জন আৰু যৌৱন = ধন-জন-যৌৱন।

(খ) সমাহাৰ দ্বন্দ্ব

যি দ্বন্দ্ব সমাসৰ সমস্ত পদে ব্যস্ত পদৰ অৰ্থৰ উপৰি বহল অৰ্থ প্ৰকাশ কৰে তাকে সমাহাৰ দ্বন্দ্ব সমাস বোলে। যেনে—

পুঠিকে আদি কৰি মাছবোৰ = মাছ-পুঠি।
চাউলকে আদি কৰি ৰন্ধন সামগ্ৰী = চাউল-পাত।
পইচাকে আদি কৰি মুদ্ৰাবোৰ = পা-পইচা।
ডাঙৰীয়াকে আদি কৰি বিষয়া সকল = ডা-ডাঙৰীয়া।

(গ) একশেষ দ্বন্দ্ব সমাস

যি দ্বন্দ্ব সমাসৰ ব্যস্ত পদে কেবাটাও সমস্যমান পদৰ সম্ভেদ দিয়ে, সমস্যমান পদ লোপ হৈ সমস্ত পদটি এটা মাথোন বহুবচনৰ পদ হয়, তাকে একশেষ দ্বন্দ্ব সমাস বোলে। একশেষ দ্বন্দ্ব বহুবচনৰ নামান্তৰ মাথোন। যেনে—

মই, তুমি আৰু তেওঁ = আমি।
মই আৰু মোৰ লগৰীয়াসকল = আমি।
সি আৰু তাৰ লগৰীয়াবোৰ = সিহঁত।
দেউতা আৰু তেওঁৰ লগৰ মানুহ = দেউতাহঁত।

(২) নিত্য সমাস

অসমীয়া ভাষাত অলেখ চুটীয়া শব্দ আছে। সেইবোৰৰ কিছুমান বোৰ ভাঙি লিখিব নোৱাৰি, সমাস বাক্যও দিব নোৱাৰি। তেনেবোৰ চুটীয়া শব্দক নিত্য সমাস বোলা হয়। যেনে : দেহে-কেহে, খা-খবৰ, হয়-হয়, পেন্দু-কণা, কণা-কড়ি, ফুটা-কড়ি।

(৩) ভাবপদী সমাস (অব্যয় ভাব)

যি সমাসত সমস্যমান পদৰ প্ৰথমটোৰ অৰ্থ বিশেষ ভাৱে প্ৰতীয়মান হয় তাকে ভাবপদী সমাস বোলা হয়। ভাবপদী সমাসত ভাব পদ যুক্ত আৰু উপসৰ্গ যুক্ত হয় আৰু সিইতৰ অৰ্থই প্ৰাধান্য লাভ কৰে। এই বাবে এই শ্ৰেণীৰ সমাসক ভাব-পদী আৰু উপসৰ্গীয় সমাসত ভাগ কৰা হৈছে। এই বোৰ যুক্ত সমাস বুলি ক'ব পাৰি।

(ক) ভাবপদী সমাস

যোগ্যতাৰ উপযুক্ত = যথাযোগ্য ; বিধিমতে = যথাবিধি।

কোনো বাক্য নোবোলাকৈ = বিনাবাক্যে, দাম নোহোৱাকৈ = বিনাদামে ; দেশৰ পৰা বাহিৰ = দেশান্তৰ ; অন্য দ্বীপলৈ = দ্বীপান্তৰ ; যিমান শক্তি আছে = যথাশক্তি ; সাধ্যমতে = যথাসাধ্যে।

(খ) উপসৰ্গীয় সমাস

(১) সামীপ্য অৰ্থত—কূলৰ সমীপ = উপকূল
অক্ষিৰ সমীপ = সমক্ষে
কণ্ঠৰ সমীপ = উপকণ্ঠ।

(২) বীপ্সা অৰ্থত : দিনে দিনে = প্ৰতি দিন
ক্ষণে ক্ষণে = প্ৰতিক্ষণ
মাহে মাহে = প্ৰতিমাহে

(৩) নিৰ্বিশেষে অৰ্থত : জনে জনে = প্ৰতিজনে
ঘৰে ঘৰে = প্ৰতিঘৰে

(৪) অভাৱ অৰ্থত : ভিক্ষাৰ অভাৱ = দুৰ্ভিক্ষ
বিঘিনিৰ অভাৱ = নিৰ্বিঘ্ন
আমিষৰ অভাৱ = নিৰামিষ
মিলৰ অভাৱ = অমিল, গড়মিল
দখলৰ অভাৱ = বেদখল

(৫) সদৃশ অৰ্থত : ধ্বনিৰ সদৃশ = প্ৰতিধ্বনি
মূৰ্তিৰ অবিকল = প্ৰতিমূৰ্তি
গ্ৰহৰ সদৃশ = উপগ্ৰহ
পদৰ সদৃশ = উপপদ
বনৰ সদৃশ = উপবন
দ্বীপৰ সদৃশ = উপদ্বীপ
ৰূপৰ সদৃশ = অনুৰূপ
সেইমতে কৰণ = অনুকৰণ
সেইমতে ভৱা = অনুভৱ

(৬) বিপৰীত অৰ্থত—ইপক্ষৰ বিপৰীত = প্ৰতিপক্ষ, বিপক্ষ
কূলৰ বিপৰীত = প্ৰতিকূল (সিকূল)

(৭) ক্ষুদ্ৰ অৰ্থত— অঙ্গৰ ক্ষুদ্ৰ = প্ৰত্যঙ্গ
শাখাৰ ক্ষুদ্ৰ শাখা = প্ৰশাখা

(৮) পশ্চাৎ অৰ্থত— পাছে পাছে ধাবন = অনুধাবন
পাছে পাছে গমন = অনুগমন
বেয়া কাম কৰি পাছত পোৱা তাপ = অনুতাপ
বেয়া কাম কৰি পাছত কৰা শোচনা = অনুশোচনা

(৯) সীমা অৰ্থত— শৈশৱৰ পৰা = আশৈশৱ
জন্মৰ পৰা = আজন্ম
মৰণ পৰ্যন্ত = আমৰণ

(১০) সমুখ অৰ্থত—অক্ষিৰ সমুখ = প্ৰত্যক্ষ
যোগ্য জনৰ সমুখ = প্ৰতিযোগী

(১১) বিশেষ অৰ্থত—বিশেষ ভাৱে শুদ্ধ = বিশুদ্ধ
বিশেষ ভাৱে গাঢ় = প্ৰগাঢ়

(১২) ওপৰঞ্চি অৰ্থত—পতিৰ ওপৰঞ্চি পতি = উপপতি
পত্নীৰ ওপৰঞ্চি পত্নী = উপপত্নী
জাতিৰ ওপৰঞ্চি জাতি = উপজাতি

(১৩) নঞৰ্থক— একেই নহয় অধিক = অনেক
হক নাই = অনাহক
মঞ্জুৰ নোহোৱা = নামঞ্জুৰ
লগত নথকা = আলগ, নিলগ, বিলগ
বিয়া নোহোৱা = আবিয়ৈ
অনাটনৰ কাল = আকাল
জলো নহয় থলো নহয় = নাজল-নাথল

(১৪) সহিত অৰ্থত— আদৰৰ সৈতে = সাদৰে
ভক্তি সহ = সভক্তিৰে
স্ত্ৰী সহ = সস্ত্ৰীক
পৰিয়াল সহ = সপৰিয়াল

(৪) তৎপুৰুষ বা বিভক্তি লুপ্ত সমাস

যি সমাসত উত্তৰ পদ অৰ্থাৎ শেষৰ পদটি প্ৰধান হৈ প্ৰতীয়মান হয়, প্ৰথম পদটিৰ বিভক্তি লুপ্ত হৈ লগ লাগে তাকে তৎপুৰুষ সমাস বোলে। বিভক্তি লুপ্ত হৈ সমাস সিদ্ধ হোৱা কাৰণে এইবোৰ সমাসক **বিভক্তি লুপ্ত সমাস** বুলি কোৱা হৈছে।

'ই', 'এ' বিভক্তি লুপ্ত— ৰজাই দিয়া = ৰাজদত্ত
বিষ্ণুৱে দিয়া = বিষ্ণুদত্ত
দেৱতাই দিয়া = দেৱদত্ত
ভাগ্যই দিয়া = ভাগ্যদত্ত
হৰে দিয়া = হৰদত্ত

'ক' ,, ,, বিষ্ণুক পূজা = বিষ্ণুপূজা
শিৱক পূজা = শিৱপূজা
সূৰ্য্যক প্ৰণাম = সূৰ্য্যপ্ৰণাম
ভকতক সেৱা = ভকতসেৱা

'লৈ' বিভক্তি লুপ্ত পিতৃলৈ ভক্তি = পিতৃভক্তি
গুৰুলৈ সেৱা = গুৰুসেৱা
স্বৰ্গলৈ গত = স্বৰ্গগত

‘ৰে’ বিভক্তি লুপ্ত
কাণেৰে শুনা = কাণেশুনা
অস্ত্ৰেৰে আঘাত = অস্ত্ৰাঘাত
পানীৰে বাট = পানীবাট
থলেৰে পথ = থলপথ
নৌকাৰে যাত্ৰা = নৌকাযাত্ৰা

‘ৰ’ ” ”
ৰজাৰ গৃহ = ৰাজগৃহ
গছৰ তল = গছতল
পৰ্বতৰ শ্ৰেণী = পৰ্ব তশ্ৰেণী
গছৰ পাত = গছ-পাত
ৰাজহংসৰ গতি = ৰাজহংসগতি

‘ৰ’ বিভক্তিলুপ্ত পদ কেতিয়াবা কেতিয়াবা পাছলৈ যায়। যেনে—

শগুণৰ ৰজা = ৰজা-শগুণ	হাঁহৰ ৰজা = ৰাজহাঁহ
ৰাইজৰ পথ বা পথৰ ৰজা = ৰাজপথ	হংসৰ ৰজা = ৰাজহংস

‘ত’ বিভক্তি লুপ্ত—
গছত পকা = গছ পকা
কৰ্মত নিপুণ = কৰ্মনিপুণ
গৃহত বাস = গৃহবাস
গৃহত বন্দী = গৃহবন্দী
অশ্বত আৰোহণ = অশ্বাৰোহণ

‘ত’ বিভক্তিলুপ্ত পদ কেতিয়াবা পাছলৈ যায়। যেনে—
পূৰ্বতে ভূত = ভূতপূৰ্ব।

অন্য এবিধ তৎপুৰুষ সমাসত পৰাশ্ৰয়ী ভাব পদৰ সৈতে ‘ৰ’ বিভক্তি লোপ হয়। তেনে সমাসক ভাবপদ লুপ্ত তৎপুৰুষ সমাস বুলিও ক’ব পাৰি। যেনে :—

বাঘৰ পৰা ভয় = বাঘভয় বা ব্যাঘ্ৰভয়
দুগ্ধৰ পৰা জাত = দুগ্ধজাত
পথৰ পৰা ভ্ৰষ্ট = পথভ্ৰষ্ট
আগৰ পৰা গুৰিলৈ = আগগুৰি
ভোকৰ বাবে আতুৰ = ভোকাতুৰ
পূজাৰ কাৰণে মণ্ডপ = পূজামণ্ডপ

(৫) কৰ্মধাৰয় সমাস

বিশেষ্য পদৰ লগত বিশেষণ পদৰ সমাস হ’লে তাক **কৰ্মধাৰয়** সমাস বোলে। কৰ্মধাৰয় সমাস দুবিধ : সমানাধিকৰণ কৰ্মধাৰয় আৰু পদলুপ্ত কৰ্মধাৰয়।

(১) **সমানাধিকৰণ** :—সমস্ত পদত বিশেষ্য আৰু বিশেষণৰ সুসংযোগ ঘটিলে অথবা সমস্যমান দুটা বিশেষ্য পদৰে এটা বিশেষক ভাৱাপন্ন হৈ যুক্ত হ’লে সমানাধিকৰণ হয়।

সমস্যমান পদ সমানাধিকৰণযুক্ত হ’লে সেই সমাসক **সমানাধিকৰণ কৰ্মধাৰয়** বোলে। যেনে—

কূট বুদ্ধি = কূটবুদ্ধি	কটু উক্তি = কটুক্তি
নীলা আকাশ = নীলাকাশ	সুন্দৰ পুৰুষ = সুপুৰুষ
সু (সুন্দৰী বা সতী) নাৰী = সুনাৰী	কুৎসিৎ বিদ্যা = কু-বিদ্যা

সংস্কৃতত সমানাধিকৰণ কৰ্মধাৰয় সমাসত প্ৰথমা বিভক্তি আৰু লিঙ্গাৰ্থক প্ৰত্যয় লোপ হয়। যেনে :—

মহান ৰজা = মহাৰাজ	মহৎ বৃক্ষ = মহাবৃক্ষ
মহতী সতী = মহাসতী	সতী বুদ্ধি = সৎবুদ্ধি
ভদ্ৰা মহিলা = ভদ্ৰমহিলা	

অসমীয়া ভাষাৰ বিশেষণ পদত বিভক্তি যোগ নহয় ; গতিকে বিভক্তি লোপ হোৱা কথা নাখাটে। বহু পদৰ স্ত্ৰী প্ৰত্যয়ো লোপ নহয়। যেনে—

শুক্লা-পঞ্চমী, কৃষ্ণা-অষ্টমী, শুক্লা-দশমী, লাজুকী-লতা, সুন্দৰী-নাৰী, মহীয়সী-নাৰী, বিদুষী-মহিলা, বীৰী-তিৰোতা, ইত্যাদি। এনে ৰূপত সমাসসিদ্ধ পদ বুলি নধৰাই ভাল। কোনো নিহিত অৰ্থ নাথাকিলে ৰঙা কাপোৰ, নীলা ফুল, বগা কাকত, ওখ গছ, দ পানী, বহল সাগৰ আদিকো সমাসসিদ্ধ পদ বুলি ধৰিব নোৱাৰি।

কুলি চৰাইৰ ৰঙা চকু।
তুমি মোক ৰঙাচকু নেদেখুৱাবা।

প্ৰথম বাক্যত ৰঙা বিশেষণ পদে চকু বিশেষ্য পদৰ বৰণহে বুজাইছে, কোনো বিশেষ ধৰণৰ নিহিত অৰ্থ প্ৰকাশ কৰা নাই। কিন্তু দ্বিতীয় বাক্যত ‘ৰঙা চকু’ কথাৰে ‘খঙত ৰঙা হোৱা চকু’ৰ কথা কোৱা হৈছে। ই সাধাৰণ বিশেষ্য আৰু বিশেষণ পদৰ সম্বন্ধৰ উৰ্ধলৈ গতি কৰিছে। গতিকে ‘ৰঙা-চকু’ সমাসসিদ্ধ পদ। ছোৱালীজনীয়ে মূৰত ৰঙা ফিটা মাৰি আহিছে। ইয়াত ‘ৰঙা ফিটা’ সমাসসিদ্ধ নহয়। ৰঙা-ফিটাৰ মেৰপাকত তেওঁ চাকৰিটো নেপালে। এই বাক্যত ‘ৰঙা ফিটা’ সমাসসিদ্ধ পদ ; কাৰণ ৰঙা বৰণৰ ফিটাকে বুজোৱা নাই, ইয়াত চৰকাৰী ৰঙাফিটাৰে বন্ধা ফাইলৰ কথা কোৱা হৈছে।

কৰ্মধাৰয় সমাসত পুৰুষ শব্দৰ আগত থকা কু বিশেষণ পদ কা হয় আৰু আকাৰ, আচাৰ আদি আন্তস্বৰ যুক্ত পদৰ আগত 'কদা' হয়। যেনে—

কুৎসিত পুৰুষ = কুপুৰুষ বা কাপুৰুষ (পুৰুষত্বহীন)।

কুপুৰুষ আৰু কাপুৰুষ সমাৰ্থক শব্দ নহয়। কুপুৰুষ = কুৎসিৎ পুৰুষ বা বেয়া চৰিত্ৰ-যুক্ত পুৰুষ। কাপুৰুষ = ভীৰু, পুৰুষৰ গুণৰ অভাৱ।

কুৎসিৎ আচাৰ = কু আচাৰ = কদাচাৰ

কুৎসিত আকাৰ = কু আকাৰ = কদাকাৰ।

কৰ্মধাৰয় সমাসত সাধাৰণতে বিশেষণ পদ আগত যোগ হয়। কেতিয়াবা কেতিয়াবা পাছতো যোগ হয়। তেতিয়া বিশেষণ পদেই প্ৰাধান্য লাভ কৰে। যেনে: বটা সৰিয়হ = সৰিয়হ-বটা, বটা জিৰা = জিৰা-বটা, ভজা বেঙেনা = বেঙেনাভজা, জোখ মতে জোৰা = জোৰা-জোখা।

(২) পদলুপ্ত কৰ্মধাৰয়: যি কৰ্মধাৰয় সমাসত পদ লুপ্ত হৈ সমস্ত পদ তৈয়াৰ হয়, তাকে পদলুপ্ত কৰ্মধাৰয় বোলে। ই দুই প্ৰকাৰৰ।

(ক) **মধ্যপদলোপী কৰ্মধাৰয়**:—যি কৰ্মধাৰয় সমাসত ব্যাস বাক্য কৰোঁতে ব্যৱহাৰ কৰা সমস্তমান পদৰ মাজৰ পদ লুপ্ত হয়, তাকে মধ্যপদলোপী কৰ্মধাৰয় বোলে। ই পাঁচ প্ৰকাৰৰ—

(১) **কৃদন্তপদ লুপ্ত মধ্য পদলোপী কৰ্মধাৰয়**: ধোদে বন্ধা আলি = ধোদৰ-আলি, অম্বৰে বন্ধা আলি = অম্বৰৰ আলি

মিৰিয়ে বোৱা জিম (কাপোৰ) = মিৰি-জিম
জেপত ৰখা ঘড়ী = জেপ-ঘড়ী
শিলেৰে বন্ধোৱা পুখুৰী = শিল-পুখুৰী
গোন্ধ থকা তেল + গোন্ধ-তেল
প্ৰীতি জনোৱা উপহাৰ = প্ৰীতি-উপহাৰ
সিংহ খোদিত আসন = সিংহাসন
কমাৰ থকা গাঁও = কমাৰগাঁও
কুঁহিয়াৰ বোৱা বাৰী = কুঁহিয়াৰ বাৰী
বিলাতত হোৱা বস্ত্ৰ = বিলাতী বস্ত্ৰ
গাখীৰ সনা ভাত = গাখীৰ-ভাত
কড়িৰে কৰা খেল = কড়িখেল

মণিপুৰীয়ে বোৱা কাপোৰ = মণিপুৰী-কাপোৰ
হাতত বন্ধা ঘড়ী = হাত-ঘড়ী
ঘৰতে ৰখা জোঁৱাই = ঘৰ-জোঁৱাই
পাথৰেৰে সজা বাটি = পাথৰ-বাটি
সিংহ চিত্ৰিত দুৱাৰ = সিংহ দুৱাৰ
হাঁহি থকা মুখ = হাঁহিমুখ
সোণাৰী থকা গাঁও = সোণাৰী গাঁও
মেতৰ থকা পটী = মেতৰ পটী
আকাশত চলা যান = আকাশী যান
তাচেৰে কৰা খেল = তাচ-খেল
বনত হোৱা ফুল = বনফুল

বালিত খোৱা ভাত = বালিভাত
বহাগত পতা বিহু = বহাগ বিহু
মাটিত হোৱা কঁঠাল = মাটি কঁঠাল
সজেৰে লোৱা ভাৱ = সাজীভাৱ
ঠগ থকা বাটি = ঠগাবাটি
চিত্ৰ থকা ফলক = চিত্ৰ-ফলক
চেপা খোৱা কাঠি = চেপাকাঠি
জলত চলা যান = জল-যান
হৰে দিয়া ধনু = হৰধনু
নৰকত পোৱা যন্ত্ৰণা = নৰক-যন্ত্ৰণা
নাটক দেখুৱা মন্দিৰ = নাট-মন্দিৰ

বনত খোৱা ভোজ = বনভোজ
নজৰত ৰখা বন্দী = নজৰবন্দী
বিয়াত গোৱা নাম = বিয়া-নাম
টনি লগোৱা জাল = টনিজাল
ভাব থকা কটাৰী = ভাব-কটাৰী
চুঙাত থকা বাহুলি = চুঙা-বাহুলি
চূড়াত পিন্ধা মণি = চূড়ামণি
নাচনীত বন্ধা জৰী = নাচনী-জৰী
ছালত হোৱা ওকণি = ছাল ওকণি
থলত হোৱা পদুম = থল পদুম

(২) দুটা সংখ্যা বাচক পদৰ মধ্যপদলোপী সমাস হয়। যেনে—

ত্ৰি অধিক দশ = ত্ৰয়োদশ
সপ্ত অধিক দশ = সপ্তদশ
চাৰি অধিক দশ = চৈধ্য
(চৌ) চাৰি অধিক বিশ = চৌবিশ
পাঁচ অধিক আশী = পঁচাশী

(৩) একাধিক মধ্যপদ লোপী কৰ্মধাৰয় সমাস—

পাঠ কৰিবৰ বাবে পুথি = পাঠ্যপুথি
জয়লাভ কৰাৰ কাৰণে উৰোৱা ধ্বজা = জয়ধ্বজা
ভাতৰ নিচাত অহা ঘুমতি = ভাত-ঘুমতি
চুঙাত ভৰাই কৰা পিঠা = চুঙাপিঠা
পদ চিহ্ন থকা শিলা = পদশিলা
গৰু অহা যোৱা কৰা বাট = গৰু-বাট
পানী সদৃশ খাদ্য খোৱা কেঁচুৱা = পানী-কেঁচুৱা

(৪) আদ্য-মধ্য পদলোপী কৰ্মধাৰয়—

শৰীৰ ক্ষয় হোৱা ৰোগ = ক্ষয়ৰোগ
খঙতে ৰঙা হোৱা চকু = ৰঙাচকু
বিষাদত ক'লা পৰা মুখ—ক'লা-মুখ

সেইদৰে শেঁতা মুখ, থাও থাও মূৰ্ত্তি, সেউজী অসম

(৫) অন্ত্য-মধ্যপদলোপী কৰ্মধাৰয়—

শুক্লপক্ষৰ পঞ্চমী তিথি = শুক্লাপঞ্চমী

কৃষ্ণপক্ষৰ একাদশী তিথি = কৃষ্ণাএকাদশী

(খ) উপমাত্মক কৰ্মধাৰয় :—যি সমাসত তুলনা কৰা অৰ্থ প্ৰকাশ হয় তাকে উপমাত্মক কৰ্মধাৰয় সমাস বোলে। ই পদ লুপ্ত কৰ্মধাৰয়ৰ অন্তৰ্ভুক্ত।

উপমান : যি পদৰ লগত তুলনা কৰা হয় তাক উপমান পদ বোলে।

উপমেয় : যাক তুলনা কৰা হয় তাক উপমেয় পদ বোলে।

সামান্য ধৰ্ম : তুলনীয় গুণ, ধৰ্ম, দোষ আদিক সামান্য ধৰ্ম বোলা হয়।

উপমাত্মক কৰ্মধাৰয় সমাস তিনিবিধ—ৰূপক, উপমেয় বা উপমিত কৰ্মধাৰয় আৰু উপমান কৰ্মধাৰয়।

(১) **ৰূপক কৰ্মধাৰয় :**—যি সমাসত উপমেয় পদ আগত থাকে আৰু উপমান, উপমেয় পদৰ অভেদ কল্পিত হয়, সামান্য ধৰ্মৰ উল্লেখ নাথাকে তেনেবোৰ উপমাত্মক কৰ্মধাৰয় সমাসক ৰূপক কৰ্মধাৰয় বোলা হয়। ইয়াত অন্ত্য পদ লোপ হয়। যেনে :—

পদ পল্লৱৰ দৰে কোমল = পদ পল্লৱ

পদ অৰবিন্দ (পদ্ম) সদৃশ সুন্দৰ = পদাৰবিন্দ।

চৰণ কমল সদৃশ বিতোপন = চৰণকমল

পুৰুষ সিংহৰ ন্যায় পৰাক্ৰমী = পুৰুষসিংহ

মুখ চন্দ্ৰৰ নিচিনা বিতোপন = মুখচন্দ্ৰ

চিন্তা অনল সদৃশ দহনকাৰী = চিন্তানল

শোক অনল সদৃশ দহনকাৰী = শোকানল

ভৱ সাগৰৰ দৰে বিপদসঙ্কুল = ভৱসাগৰ

বিপদ সাগৰৰ দৰে ভয়াবহ = বিপদ সাগৰ

(২) **উপমিত বা উপমেয় কৰ্মধাৰয় :** উপমেয় পদ পাছত থাকি উপমান পদৰ লগত হোৱা সমাসক উপমিত বা উপমেয় কৰ্মধাৰয় বোলে। উপমেয় কৰ্মধাৰয়ত উপমেয় পদ বিশেষৰূপে প্ৰতীয়মান হয়। এইবিধ সমাসতো সামান্য ধৰ্মৰ উল্লেখ নাথাকে। মধ্যপদ লোপ হয়। যেনে—

চন্দ্ৰৰ দৰে সুন্দৰ মুখ = চন্দ্ৰমুখ

কাঠৰ দৰে নীৰস হাঁহি = কাঠহাঁহি

কাঠৰ দৰে কঠুৱা চিত = কাঠচিত

লোৰ দৰে কঠোৰ ভাবৰ মানৱ = লৌহমানৱ

কাক (কাউৰী)-ৰ স্নানৰ দৰে নামমাত্ৰ স্নান = কাকস্নান

উপমান কৰ্মধাৰয় :—কিছুমান উপমাত্মক কৰ্মধাৰয় সমাসত উপমেয় পদটিৰ উল্লেখ নাথাকে, উপমান পদ আৰু সামান্য ধৰ্মৰ হে উল্লেখ থাকে। সামান্য ধৰ্মই প্ৰাধান্য লাভ কৰে। এনে সমাসকে উপমান কৰ্মধাৰয় বোলা হয়। এই বিধৰো মধ্যপদ লোপ হয়। যেনে—

কুসুমৰ দৰে কোমল = কুসুম-কোমল

শঙ্খৰ দৰে ধৱল = শঙ্খ-ধৱল

বজ্ৰ সদৃশ কঠোৰ = বজ্ৰ-কঠোৰ

স্ফটিকৰ দৰে স্বচ্ছ = স্ফটিক-স্বচ্ছ

হিম সদৃশ শীতল = হিমশীতল

এন্ধাৰৰ দৰে ক'লা = এন্ধাৰ-ক'লা

বকৰ দৰে দেখাত ধাৰ্মিক = বক-ধাৰ্মিক

বিশেষ দ্ৰষ্টব্য : চন্দ্ৰানন, শিশুমতি, শিশুবুদ্ধি, পদ্মাক্ষি আদি সমাস-সিদ্ধ পদে ব্যক্তি নিৰ্দেশ কৰিলে বহুব্ৰীহি সমাস হয়। এই বিষয়ে বহুব্ৰীহি সমাসত লিখা হৈছে।

(৬) দ্বিগু সমাস

সংখ্যাৰ সমন্বয় ঘটিলে দ্বিগু সমাস বোলা হয়। দ্বিগু সমাসে একাধিক সংখ্যাৰ একত্ৰ অৱস্থান, সংযোগ আৰু ব্যাপকতা প্ৰকাশ কৰে, তাকে সমাহাৰ বোলা হয়।

অৱস্থান—পঞ্চবিধ বটৰ অৱস্থিতি য'ত = পঞ্চবটী

পঞ্চ নদীৰ অৱস্থিতি য'ত = পঞ্চনদ

সংযোগ—চাৰি কাঠৰ সংযোজন = চৌকাঠ

তিনি লোকৰ সংযোজন = ত্ৰিলোক বা ত্ৰৈলোক্য

চাৰিখন চালৰ সংযোজন = চৌচাল

তিনি বাটৰ সংযোজন = তেবাটা

দুইমাহৰ সংযোজন = দোমাহী

চাৰিটা বাটৰ সংযোজন = চৌবাটা

চাৰিটা বাটৰ মুখৰ সংযোজন = চৌমুখা

চাৰি পাদৰ সংযোজন = চতুষ্পদ

দুই পাদৰ সংযোজন = দ্বিপদ

ব্যাপক— চাৰি পৰ ব্যাপি = চৌপৰ
তিনি সন্ধ্যা ব্যাপি = ত্ৰিসন্ধ্যা
শত অব্দ ব্যাপি = শতাব্দী
তিনি ৰাত্ৰি ব্যাপি = তেৰাত্ৰ
দহ অহ ব্যাপি = দহা
অহঃ আৰু ৰাত্ৰি ব্যাপি = অহোৰাত্ৰ

কিছুমান সমাস স্থান বিশেষে দ্বিগু আৰু স্থান বিশেষে বহুব্ৰীহি সমাস হয়। যেনে—
চাৰি ভুজৰ সংযোজন = চতুৰ্ভুজ বা চাৰিটা ভুজেৰে আগুৰা ক্ষেত্ৰ চতুৰ্ভুজ (দ্বিগু সমাস)

চাৰি ভুজ আছে যাৰ তেওঁ চতুৰ্ভুজ অৰ্থাৎ চতুৰ্ভুজ মূৰ্তিধাৰী ভগৱান বিষ্ণু। (বহুব্ৰীহি সমাস)

(৭) বহুব্ৰীহি সমাস

যি সমাসৰ সমস্ত পদে ব্যস্ত পদৰ অৰ্থ নুবুজাই তাৰ অতিৰিক্তে অন্য অৰ্থহে প্ৰকাশ কৰে তাকে **বহুব্ৰীহি সমাস** বোলে। বহুব্ৰীহি সমাস সিদ্ধ পদে প্ৰায়ে সঙ্কীৰ্ণ অৰ্থহে প্ৰকাশ কৰে। যেনে : বীণা পাণিত আছে যাৰ তেওঁ বীণাপাণি। ইয়াত বীণা আৰু পাণি দুটা সমস্তমান পদ। বীণা এক প্ৰকাৰ যন্ত্ৰ, পাণি মানে হাত। বীণাপাণি মানে বীণা (যন্ত্ৰ) হাত হ'ব লাগিছিল। অৰ্থ হৈছে বীণা যাৰ হাতত থাকে সেইজন। আকৌ যেয়ে সেয়ে বীণা হাতত লৈ থাকিলেই বীণাপাণি হ'ব নোৱাৰে। বীণাপাণি মানে সৰস্বতী। ইয়াত অৰ্থ সঙ্কোচন কৰি লোৱা হৈছে। সকলো ক্ষেত্ৰতে এনে সঙ্কুচিত অৰ্থ মানি বহুব্ৰীহি সমাস কৰা নহয়।

বহুব্ৰীহি সমাস প্ৰধানতঃ দুবিধ—সমানাধিকৰণ আৰু ব্যাধিকৰণ।

(২) **সমানাধিকৰণ বহুব্ৰীহি** :—বিশেষ্য আৰু বিশেষণ পদৰ সু-সংযোগ ঘটি যিবোৰ বহুব্ৰীহি সমাস হয় তাকে সমানাধিকৰণ বহুব্ৰীহি বোলা হয়। যেনে—

মহৎ আশয় আছে যাৰ সি মহাশয়
মহৎ হৃদয় আছে যাৰ সি মহোদয়
মহান বাহু আছে যাৰ সি মহাবাহু
দীৰ্ঘ বাহু আছে যাৰ সি দীৰ্ঘবাহু
অল্প মতি আছে যাৰ সি অল্পমতি
অজ্ঞলাৰ দৰে মঠন (ভাও) ধৰে যি সি আজ্ঞলমঠ
দুষ্ট হৈছে বুদ্ধি যাৰ সি দুষ্টবুদ্ধি

হৃত হৈছে শ্ৰী যাৰ তেওঁ হৃতশ্ৰী
স্থিৰ বুদ্ধি যাৰ তেওঁ স্থিৰবুদ্ধি
অল্প আয়ুস যাৰ তেওঁ অল্পায়ুস
গত হৈছে আয়ুস যাৰ তেওঁ গতায়ুস
মহতী মতি আছে যাৰ তেওঁ মহামতি
সুন্দৰ শ্ৰী আছে যাৰ তেওঁ সুশ্ৰী
লম্বা উদৰ আছে যাৰ তেওঁ লম্বোদৰ
পীত অম্বৰ আছে যাৰ তেওঁ পীতাম্বৰ
তীক্ষ্ণ বুদ্ধি আছে যাৰ তেওঁ তীক্ষ্ণবুদ্ধি
দৃঢ় হৈছে প্ৰতিজ্ঞা যাৰ তেওঁ দৃঢ়প্ৰতিজ্ঞ
পাপ কামত মতি আছে যাৰ তেওঁ পাপমতি
সু কাম কৰে যি সি সুকৰ্মা

সমানাধিকৰণ বহুব্ৰীহি সমাসত সাধাৰণতে বিশেষণ পদ আগত বহে কিন্তু কোনো কোনো ক্ষেত্ৰত বিশেষকৈ অসমীয়া শব্দৰ সমাসত বিশেষণ পদ পাছতো বহে। যেনে—

কটা গৈছে নাক যাৰ সি নাককটা
মাজৰ অংশ ভাঙৰ যাৰ সি মাজভাঙৰ
কঁকাল ছিগা যাৰ সি কঁকাল-ছিগা
দীঘল হাত আছে যাৰ তেওঁ হাত-দীঘল
শীতেই প্ৰধান য'ত শীত-প্ৰধান
ৰ'দেই ঘাই য'ত ৰ'দঘাই
জাৰেই ঘাই য'ত জাৰঘাই

তৎসম শব্দৰ সমানাধিকৰণ বহুব্ৰীহি সমাসত শেহৰ ব্যস্ত পদটি আ-কাৰান্ত হ'লে সমস্ত পদটি অ-কাৰান্ত হয়। যেনে :

প্ৰতিজ্ঞাত স্থিৰ যি সি স্থিৰ-প্ৰতিজ্ঞ
বিদ্যাত কৃতকাৰ্য্য হৈছে যি সি কৃতবিদ্য
দৃঢ় ভাৱে প্ৰতিজ্ঞা কৰে যি সি দৃঢ়-প্ৰতিজ্ঞ
দুষ্টা ভাৰ্য্যা আছে যাৰ সি দুষ্ট-ভাৰ্য্য
কৃশাঙ্গী ভাৰ্য্যা আছে যাৰ সি কৃশাঙ্গীভাৰ্য্য
সুলোচনা কান্তা আছে যাৰ তেওঁ সুলোচনা-কান্ত

(২) **ব্যাধিকৰণ বহুব্ৰীহি**—বিশেষণ পদ ভিন্ন অন্য পদ উপসৰ্গ আৰু প্ৰত্যয়যুক্ত

হৈ হোৱা বহুব্ৰীহি সমাসক ব্যাধিকৰণ বহুব্ৰীহি বোলা হয়। ব্যাধিকৰণ বহুব্ৰীহি পাঁচ প্ৰকাৰ।

(১) **উপমাত্মক**—উপমান আৰু উপমেয় পদৰ বহুব্ৰীহি সমাস হ'লে তাক উপমাত্মক বহুব্ৰীহি বোলা হয়। ই দুবিধ :

(ক) উপমান আৰু উপমেয় পদৰ সমাস হৈ সমস্ত পদ বিশেষণ হয়। যেনে—

ঢোলৰ নিচিনা পেট আছে যাৰ সি ঢোল্পেটা
শূৰ্পৰ দৰে বহল নখ আছে যাৰ (স্ত্ৰী) শূৰ্পণখা
কুলাৰ দৰে বহল কাণ আছে যাৰ সি কুলাকাণীয়া
মূলাৰ দৰে ডাঙৰ দাঁত আছে যাৰ সি মূলাদঁতা
পুণ্ডৰীকৰ দৰে অক্ষি যাৰ সি পুণ্ডৰীকাক্ষ
কম্বুৰ স্বৰ সদৃশ কণ্ঠস্বৰ যাৰ তেওঁ কম্বুকণ্ঠ
বেঙীৰ দৰে জোঙা মুখ আছে যাৰ তেওঁ বেঙীমুৱা (স্ত্ৰী) বেঙীমুখী

(খ) উপমান আৰু উপমেয় পদ একে হ'লে উপমান পদৰ লগত তাৰ সম্বন্ধযুক্ত পদৰহে সমাস হয়। যেনে—

মীনৰ অক্ষিৰ দৰে ঘূৰণীয়া অক্ষি আছে যাৰ সি মীনাক্ষ (স্ত্ৰী) মীনাক্ষী
সৰ্পৰ জিহ্বাৰ দৰে জিহ্বা আছে যাৰ সি সৰ্পজিহ্ব
সোণৰ বৰণ আছে যাৰ সি সোণবৰণীয়া
বেঙেনাৰ বোলৰ দৰে বোল আছে যাৰ সি বেঙেনা বুলীয়া
কুকুৰৰ নিচিনা দেখি যাক সি কুকুৰ-নেচীয়া
কুকুৰৰ নেজাৰ দৰে নেজ আছে যাৰ সি কুকুৰ-নেজীয়া
লাব বোলৰ দৰে বোল আছে যাৰ সি লাবুলীয়া
কৰ্দৈৰ সিৰৰ দৰে সিৰ আছে যাৰ সি কৰ্দৈসিৰীয়া
কাঁচিৰ দাঁবৰ দৰে দাঁব আছে যাৰ সি কাঁচিদাঁবীয়া
সাপৰ নেজৰ দৰে নেজ আছে যাৰ সি সাপনেজীয়া
ধনুৰ ভাজৰ দৰে ভিৰাই লোৱা হৈছে যাক সি ধনুভিৰীয়া
হাতীৰ খোজৰ দৰে দ আৰু বহল যি সি হাতীখুজীয়া

উপমাত্মক বহুব্ৰীহি সমাসৰ সিদ্ধ পদ প্ৰায় ভাগেই প্ৰত্যয় যোগ কৰি কৰা হয়। এইবাবে এইবোৰক **প্ৰত্যয়যুক্ত বহুব্ৰীহি সমাস** বুলিও ক'ব পাৰি।

অন্য এবিধ **প্ৰত্যয়ান্ত বহুব্ৰীহি সমাসো** আছে যি উপমাত্মক নহয়। যেনে—

দীঘল হাত আছে যাৰ তেওঁ দীঘলহতীয়া।
অল্প বয়স হৈছে যাৰ তেওঁ অল্পবয়স্ক।

(২) **সংখ্যাপূৰ্ব বহুব্ৰীহি বা সমাহাৰ বহুব্ৰীহি** :—যি বহুব্ৰীহি সমাস আগত সংখ্যাবাচক পদ লৈ সিদ্ধ হয় তাকে **সংখ্যাপূৰ্ব বহুব্ৰীহি** বোলে। সংযোগ, সমষ্টি আদি বুজায় বাবে তেনে সমাসক **সমাহাৰ বহুব্ৰীহি**ও বোলা হয়। যেনে—

দশ আনন আছে যাৰ তেওঁ দশানন
ষড় আনন আছে যাৰ তেওঁ ষড়ানন
ত্ৰি নয়ন আছে যাৰ তেওঁ ত্ৰিনয়ন
দশ ভুজ আছে যাৰ (স্ত্ৰী) তেওঁ দশভুজা
ত্ৰি শিৰ আছে যাৰ (স্ত্ৰী) ত্ৰিশিৰা
চাৰি পদ আছে যাৰ সি চতুষ্পদী
দ্বি জন্ম যাৰ সি দ্বিজ
ত্ৰি পদ আছে যাৰ সি ত্ৰিপদী

(৩) **অধিকৰণী বহুব্ৰীহি** :—যি বহুব্ৰীহি সমাসৰ সমস্তমান পদৰ প্ৰথমটোৰ লগত দ্বিতীয়টোৰ আধাৰ সম্বন্ধ ঘটে, তাকে অধিকৰণী বহুব্ৰীহি বোলে। যেনে—

বীণা পাণিত আছে যাৰ তেওঁ বীণাপাণি
চক্ৰ পাণিত আছে যাৰ তেওঁ চক্ৰপাণি
শূল পাণিত আছে যাৰ তেওঁ শূলপাণি
গদা পাণিত আছে যাৰ তেওঁ গদাপাণি
চন্দ্ৰ শেখৰত আছে যাৰ তেওঁ চন্দ্ৰশেখৰ
পন্নগ শিৰত আছে যাৰ তেওঁ পন্নগশিৰ
ফুল শিখৰত আছে যাৰ সি ফুল্লশিখৰ
পদ্ম নাভিত আছে যাৰ সি পদ্মনাভ।

(৪) **কৃদন্ত পদী বহুব্ৰীহি** : কৃদন্ত পদ শেষত থাকি হোৱা বহুব্ৰীহি সমাসক **কৃদন্ত পদী বহুব্ৰীহি** বোলে। যেনে—

চক্ৰ ধৰে যি সি চক্ৰধৰ
ছত্ৰ ধৰে যি সি ছত্ৰধৰ
কুম্ভ কৰে যি সি কুম্ভকাৰ
স্বৰ্ণৰ অলঙ্কাৰ কৰে যি সি স্বৰ্ণকাৰ
জলত চৰে যি সি জলচৰ
(মৃতকৰ) ক্ৰিয়া ধৰে যি সি ক্ৰিয়াধাৰী

বহুতে কৃদন্ত পদৰ আগত থকা বিশেষ্য পদটিক উপপদ বুলি ধৰি এনেবোৰ সমাসক **উপপদ সমাস** বুলি নামকৰণ কৰা দেখা যায়।

(৫) **উপসৰ্গযুক্ত বহুব্ৰীহি :** উপসৰ্গ যুক্ত হৈ যি বহুব্ৰীহি সমাস হয় তাকে উপসৰ্গ যুক্ত **বহুব্ৰীহি** বোলা হয়। যেনে—

বিচলিত মন যাৰ সি বিমনা
উৎকণ্ঠিত মন যাৰ সি উন্মনা
বিগত হৈছে শ্ৰী যাৰ সি বিশ্ৰী
তত নাই যাৰ সি বিতত
ভুল নাই যাৰ সি নিৰ্ভুল
শুদ্ধ নহয় যি সি অশুদ্ধ
বিশেষ ভাৱে শুদ্ধ যি সি বিশুদ্ধ
কাম নাই যাৰ সি বেকাৰ
বুদ্ধি হেৰাইছে যাৰ সি বিবুদ্ধি
বিকাৰ নাই যাৰ সি নিৰ্বিকাৰ
অৰ্থ নাই যাৰ সি নিৰৰ্থক

বহুব্ৰীহি সমাসৰ সাধাৰণ নিয়ম

(১) বহুব্ৰীহি সমাসৰ সমস্ত পদে ব্যস্ত পদৰ অৰ্থত প্ৰাধান্য নিদিয়ে। বিশেষ অৰ্থ এটা প্ৰকাশ কৰে। যেনে—

শূল আছে পাণিত যাৰ তেওঁ শূলপাণি (মহাদেৱ)
চক্ৰ আছে পাণিত যাৰ তেওঁ চক্ৰপাণি (শ্ৰীকৃষ্ণ)
পঙ্কত জন্মে যি সি পঙ্কজ (পদুম)

(২) বহুব্ৰীহি সমাসত জায়া শব্দ জানি হয়। যেনে—

সীতা জায়া যাৰ = সীতাজানি
ৰাধা জায়া যাৰ = ৰাধাজানি
সুন্দৰী জায়া যাৰ = সুন্দৰীজানি

(৩) বহুব্ৰীহি সমাসত সমান, সৈতে আৰু সহ শব্দৰ ঠাইত স হয়। যেনে—

সমান (একে) উদৰত জন্ম যাৰ = সোদৰ
সমান (একে) গোত্ৰ যি সকলৰ = সগোত্ৰ
বান্ধৱৰ সৈতে বৰ্তমান = সবান্ধৱ
পুত্ৰৰ সৈতে বৰ্তমান = সপুত্ৰক
পত্নীৰ সৈতে বৰ্তমান = সপত্নীক
পৰিয়াল সহ = সপৰিয়াল

(৪) বহুব্ৰীহি সমাসত অন্ত্যস্থ ভাৰ্য্যা, কান্তা, নাভি, অক্ষি আদি আ-কাৰান্ত আৰু ই-কাৰান্ত শব্দৰ আ-কাৰ আৰু ই-কাৰৰ ঠাইত অ-কাৰ হয়। যেনে—

ব্ৰাহ্মী ভাৰ্য্যা যাৰ তেওঁ ব্ৰাহ্মীভাৰ্য্য
সুন্দৰী ভাৰ্য্যা যাৰ তেওঁ সুন্দৰীভাৰ্য্য
সুলোচনা কান্তা যাৰ তেওঁ সুলোচনাকান্ত
পদ্ম নাভিত আছে যাৰ তেওঁ পদ্মনাভ
উৰ্ণ নাভিত আছে যাৰ তেওঁ উৰ্ণনাভ
পুণ্ডৰীকৰ দৰে আকৃতিৰ অক্ষি আছে যাৰ তেওঁ পুণ্ডৰীকাক্ষ

(৫) কোনো কোনো বহুব্ৰীহি সমাসত শেহত থকা অ-কাৰান্ত পদ আ-কাৰন্ত হয়। যেনে—

সুন্দৰ ধৰ্ম আচৰণ কৰে যি সি সুধৰ্মা
শুভ ধৰ্ম আচৰণ কৰে যি সি শুভধৰ্মা
যাক দেখিলে কৰ্ম নাশ হয় সি কৰ্মনাশা

(৬) সু শব্দৰ সৈতে গন্ধ শব্দৰ দুই ৰকম বহুব্ৰীহি সমাস হয়। যেনে—

স্বভাৱতে সুন্দৰ গোন্ধ আছে যাৰ সি = সুগন্ধি
সুন্দৰ গোন্ধ হৈছে যাৰ সি সুগন্ধ

গন্ধ শব্দৰ সৈতে 'সু' আৰু 'দুৰ' উপসৰ্গ যোগ হৈ কৰ্মধাৰয় আৰু বহুব্ৰীহি দুই প্ৰকাৰৰ সমাস হয়। যেনে—

সুন্দৰ যি গোন্ধ = সুগন্ধ (কৰ্মধাৰয়)
সুন্দৰ গোন্ধ আছে যাৰ যি সুগন্ধি (বহুব্ৰীহি)
দূষিত যি গোন্ধ = দুৰ্গন্ধ (কৰ্মধাৰয়)
দূষিত হৈছে গোন্ধ যাৰ সি দুৰ্গন্ধি (বহুব্ৰীহি)

অন্য শব্দৰ লগত যুক্ত হৈ বহুব্ৰীহি সমাস হ'লে 'গন্ধ' শব্দ 'গন্ধী' হয়। যেনে—

কাব্যৰ গোন্ধ আছে য'ত সি কাব্য-গন্ধী

(৮) **ব্যতিহাৰ সমাস**

পৰস্পৰে একে কাৰ্য্য কৰা বুজালে সংজ্ঞা শব্দ দুৰাৰ উক্ত হৈ সমস্ত পদ তৈয়াৰ হয়। তাৰ প্ৰথম পদত আ যোগ হয় আৰু শেহ পদ ই-কাৰান্ত হৈ লগ লাগে। তেনেবোৰ সমাসক ব্যতিহাৰ সমাস বোলা হয়। যেনে—

হাতে হাতে যি যুঁজ = হতাহতি
চুলিত ধৰাধৰিকৈ যি যুঁজ = চুলিয়াচুলি

কিল মৰামৰি কৰি যি যুঁজ = কিলাকিল

গোৰ মৰামৰি কৰি যি যুঁজ = গুৰিয়াগুৰি

পৰস্পৰক কাটি যি যুঁজ = কটাকটি

পৰস্পৰক মাৰি যি যুঁজ = মৰামৰি

বহুতে এনে সমাসক ব্যতিহাৰ বহুব্ৰীহি সমাস বোলে। কিন্তু ইয়াৰ সমস্ত পদে ব্যস্ত পদৰ অৰ্থকে প্ৰকাশ কৰিছে। ওপৰঞ্চি বা বিশেষ কোনো অৰ্থ প্ৰকাশ কৰা নাই। সমস্ত পদ বিশেষণো হোৱা নাই, ক্ৰিয়াবাচক বিশেষ্য পদহে হৈছে। গতিকে এনেবোৰ সমাসক বহুব্ৰীহি বুলি নকৈ ব্যতিহাৰ বুলি কোৱাই ভাল।

কৰ্মধাৰয় আৰু বহুব্ৰীহি সমাসৰ পাৰ্থক্য

(১) (ক) বিশেষ্য আৰু বিশেষণ পদৰ স্ব-সংযোগ ঘটি নাইবা দুটা বিশেষ্য পদৰ এটা বিশেষণৰ দৰে ব্যৱহাৰ হৈ শেহ পদে প্ৰাধান্য লাভ কৰিলে কৰ্মধাৰয় সমাস হয়। যেনে—

নীল বৰণৰ আকাশ = নীলাকাশ

শিলত লিখা লিপি = শিলালিপি

(খ) ব্যস্ত পদৰ কোনোটোৱে প্ৰাধান্য নৰতি তাৰ জৰিয়তে বিশেষ এটি অৰ্থ প্ৰকাশ হ'লে বহুব্ৰীহি সমাস হয়। যেনে—

মন্দ ভাগ্য যাৰ সি মন্দভাগ্য

পদ্ম পাণিত আছে যাৰ তেওঁ পদ্মপাণি

(২) কৰ্মধাৰয় আৰু বহুব্ৰীহি উভয়তে সমস্যমান পদৰ বিভক্তি, সমস্যমান পদৰ মধ্যস্থিত আৰু অন্তস্থিত পদৰ লোপ হয়। যেনে—

কৰ্মধাৰয়—হাঁহি থকা মুখ = হাঁহিমুখ

আই সবাহত গোৱা নাম = আইনাম

ভাপেৰে চলোৱা নাও = ভাপনাও

বিপদ সাগৰ সদৃশ ভয়াবহ = বিপদ সাগৰ

বহুব্ৰীহি— কম্বু স্বৰ সদৃশ কণ্ঠস্বৰ যাৰ তেওঁ কম্বুকণ্ঠ

চন্দ্ৰ শেখৰত আছে যাৰ তেওঁ চন্দ্ৰশেখৰ

কোনো কোনো কৰ্মধাৰয় সমাসত আদিৰ পদো লোপ হয়। যেনে—

চৰকাৰী কাগজ পত্ৰ বন্ধা ৰঙা বৰণৰ ফিটা = ৰঙাফিটা

ৰোগ বা বিষাদত শেঁতা পৰা মুখ = শেঁতামুখ

(৩) উপমাত্মক কৰ্মধাৰয় আৰু বহুব্ৰীহি সমাসো আছে।

(ক) উপমাত্মক কৰ্মধাৰয় সমাস উপমান, উপমেয় বা উপমান আৰু সামান্য ধৰ্মবাচক পদ লগ লাগি হয়। যেনে—

চন্দ্ৰৰ দৰে সুন্দৰ মুখ = চন্দ্ৰমুখ (উপমেয় পদ প্ৰধান)

হিম সদৃশ চেঁচা = হিম-চেঁচা (উপমিত কৰ্মধাৰয়)

(খ) উপমাত্মক বহুব্ৰীহি সমাসত উপমান আৰু উপমেয় পদৰ প্ৰাধান্য নাথাকে, সামান্য ধৰ্মৰো প্ৰাধান্য নাথাকে। এটা বিশেষ অৰ্থ প্ৰকাশ হয়। যেনে—

পদ্ম পাহিৰ সদৃশ সুন্দৰ অক্ষি আছে যাৰ সি পদ্মাক্ষি

টিডিৰি তুলাৰ জুইৰ দৰে ভমককৈ জ্বলি উঠা (খং উঠা) স্বভাৱ আছে, যাৰ সি টিডিৰিতুলা।

(৪) কৰ্মধাৰয় সমাসৰ সমাস—বাক্যত যি আৰু বহুব্ৰীহি সমাসৰ সমাস বাক্যত যি, সি, যাৰ, তেওঁ আদি বিকল্প পদ ব্যৱহাৰ হয়। যেনে—

মহান যি পুৰুষ = মহাপুৰুষ (কৰ্মধাৰয়)

পঙ্কত জন্মে যি সি পঙ্কজ (বহুব্ৰীহি)

বীণা পাণিত আছে যাৰ তেওঁ বীণাপাণি (বহুব্ৰীহি)

শীতেই প্ৰধান য'ত শীতপ্ৰধান (কৰ্মধাৰয়)

(৯) অলুক সমাস

কিছুমান সমস্যমান পদ বিভক্তি প্ৰত্যয় লুপ্ত নোহোৱাকৈ লগ লাগে। তেনেবোৰ সমাসকে অলুক সমাস বোলা হয়। যেনে—

ভাতে-মাছে, হাতে-পাতে, ঘৰে-পৰে, ঘৰে-পতি, পাকেপতি, দেখাদেখি।

(১০) বাক্য বিকল্প সমাস

কিছুমান সমাসত সমাস বাক্যৰ কোনো অস্তিত্বই নাথাকে, অৰ্থহে প্ৰতীয়মান হয়। তেনেবোৰ সমাসক বাক্য বিকল্প সমাস বুলিব পাৰি। যেনে—

খাবলৈ অনা কলপুলি = পচলা

মূল বিষয়ত লগত কোনো সম্বন্ধ নথকা যি = অবান্তৰ

কোনো সম্পদ নথকা জন = অকিঞ্চন

সন্ধি আৰু সমাসৰ পাৰ্থক্য

(১) (ক) সন্ধিত দুটা বা অধিক শব্দ, উপসৰ্গ আৰু শব্দ, প্ৰকৃতি আৰু প্ৰত্যয়, পদ আৰু অনুসৰ্গ জোৰা লাগে। যেনে—

কৃষ্ণ + অৰ্জুন = কৃষ্ণাৰ্জুন, ক্ষিতি + অপ + তেজঃ + মৰুৎ + ব্যোম = ক্ষিত্যপতেজো-

মৰুদ্যোম, অতি + আশ্চৰ্য্য = অত্যাশ্চাৰ্য্য, গাঁও + অলীয়া = গাৱলীয়া, বৃষ্ + তি = বৃষ্টি, ৰাম + ও = ৰামো।

(খ) দুটা বা অধিক শব্দ, উপসৰ্গ আৰু শব্দ, প্ৰকৃতি আৰু প্ৰত্যয় লগ লাগি একেটা পদ হলে সমাস হয়। যেনে—

কৃষ্ণ + আৰু অৰ্জুন = কৃষ্ণাৰ্জুন, মৰণ পৰ্য্যন্ত = আমৰণ, চক্ৰ পাণিত আছে যাৰ তেওঁ চক্ৰপাণি, দীঘ হাত আছে যাৰ = দীঘলহতীয়া, সূৰ্য্যৰ ফালে মুখ কৰি থাকে যি = সূৰ্য্যমুখী।

(২) (ক) সন্ধিত শব্দ, উপসৰ্গ, প্ৰত্যয় জোৰা লাগোঁতে বৰ্ণ পৰিবৰ্তিত হ'ব পাৰে, লুপ্ত হ'ব পাৰে, আৰু বৰ্ণাগমো হ'ব পাৰে, স্বৰবৰ্ণৰ গুণ, বৃদ্ধি প্ৰগুণ প্ৰবৃদ্ধি ও হ'ব পাৰে।

(খ) সমাসত শব্দ বা শব্দাংশ আৰু বিভক্তি লুপ্ত হয়। কিছুমান সমাসত প্ৰত্যয় আৰু উপসৰ্গ যুক্ত হয়।

(৩) (ক) সন্ধিত ব্যস্ত পদবোৰ জোৰাহ লাগে, নকমে।

(খ) সমাসত ব্যস্ত পদ আৰু সমস্ত পদ একে হ'ব লাগে বাবে সমাস বাক্যত ব্যৱহাৰ হোৱা পদ বোৰৰ সংখ্যা কমে।

(গ) সমাসসিদ্ধ পদৰ সন্ধিও হ'ব পাৰে—যেনে—পঞ্চ অমৃতৰ সমাহাৰ—পঞ্চ + অমৃত = পঞ্চামৃত।

(ঘ) সন্ধি ভাঙি বিসন্ধি কৰিব পাৰি। সমাসক ব্যাস বাক্য দি ভাঙিব পাৰি।

(৪) উভয়ে বাক্য চুটি আৰু সুৰলা কৰে। সেই কাৰণে সন্ধি সমাসক সাহিত্যৰ অলঙ্কাৰ হিচাপে গণ্য কৰা হয়।

(৫) সন্ধিত পদৰ ক্ৰম সলনি নহয়। সমাসত হ'ব পাৰে। যেনে—

শগুণৰ বজা = বজাশগুণ, ভজা বেঙেনা · বেঙেনাভজা।

ত্ৰয়োবিংশ অধ্যায়

শব্দ আৰু পদৰ গঠন, লাগ-বান্ধ, সাংগঠনিক অৰ্থ আৰু ব্যৱহাৰিক অৰ্থ

৪৮। শব্দৰ গঠন

গঠন অনুসৰি প্ৰকৃতিক তিনিটা ভাগত ভাগ কৰিব পাৰি। মৌলিক, যৌগিক আৰু যুটীয়া।

(ক) **মৌলিক:** যিবোৰ শব্দ আৰু ধাতুত গঠন প্ৰক্ৰিয়া প্ৰযোজ্য নহয়, অৰ্থাৎ গঠন প্ৰক্ৰিয়াৰে যাক খণ্ড-বিখণ্ড কৰিব নোৱাৰি সেয়ে মৌলিক শব্দ। গছ, বন, ঘৰ, খা, উঠ, যা ইত্যাদি। অসমীয়া ভাষাত সংস্কৃতৰ বহু যৌগিক শব্দও মৌলিক ৰূপে লোৱা হয়। বন্ধু, ৰূপ, ভানু, জ্যোতিষ, চিতা, কৰ্ণী আদি শব্দক সংস্কৃতত গঠন প্ৰক্ৰিয়াৰে খণ্ড-বিখণ্ড কৰি চাব পাৰি, অসমীয়াত মৌলিক শব্দ বুলি ধৰা হয়।

(খ) **যৌগিক:** যিবোৰ শব্দ ধাতু, প্ৰত্যয়, উপসৰ্গ আদিৰ সংযোগত গঠিত হয় তাকে যৌগিক শব্দ বোলে। যেনে: গছুৱৈ, বনৰীয়া, অধৰী, খুৱা, উঠোৱা, কঠিন, ধৰ্ম, বীজাণু ইত্যাদি।

(গ) **যুটীয়া:** যিবোৰ শব্দ দুটা বা অধিক শব্দ আৰু ধাতুৰ যোগত উৎপন্ন হৈ বিশেষ অৰ্থ প্ৰকাশ কৰে সেইবোৰক যুটীয়া শব্দ বোলে। যেনে:—পানী-তুনি, ধন-দৌলত, ৰঙা-চিঙা, মাছমৰীয়া, উঠি-বহ, গাই-বাই-চা, নাকনি-কাননি কৰ্।

৪৯। পদৰ লাগ-বান্ধ

অৰ্থই পদৰ সৰ্বস্ব। পদে নিজৰ অৰ্থৰ উপৰি বাক্যৰ অন্যান্য পদৰ অৰ্থাৎ বাক্যৰ পূৰ্ণ অৰ্থবোধত সহায় কৰিব লাগে। তাৰ কাৰণেই পদৰ আকাঙ্ক্ষা, যোগ্যতা আৰু আসক্তি থাকিব লাগে। ইয়াকে পদৰ লাগ-বান্ধ বোলে।

(১) **আকাঙ্ক্ষা:** বাক্যৰ অন্যান্য পদৰ লগত কোনো এটা বিশেষ পদ বা পদসমষ্টি শুনাৰ হেঁপাহৰ নাম আকাঙ্ক্ষা। আকাঙ্ক্ষা পূৰ্ণ হ'লে বাক্যৰ অৰ্থ বোধত ব্যাঘাত জন্মে। 'মই ভাত খাম।' বাক্যৰ 'মই খাম' বা 'মই ভাত' বুলি ক'লে, বাক্যৰ অৰ্থ সম্পূৰ্ণ নহয়। 'মই খাম' কথাই 'ভাত', 'পানী', 'ফল', 'মিঠাই' আদি পদ

টানি আনিব খোজে। 'মই ভাত' কথাতো খাম, ৰান্ধিম, খাইছোঁ, ৰান্ধিছিলোঁ আদি ক্ৰিয়াপদৰ আৱশ্যক অনুভূত হয়। এনে আৱশ্যক বোধকে আকাঙ্ক্ষা বোলা হয়।

(২) **যোগ্যতা :** বাক্যত থকা পদবোৰে অৰ্থৰ উপৰিও আন পদৰ লগত সু-সমতা ৰক্ষা কৰিব লাগে। তাকে যোগ্যতা বোলা হয়। 'বিৰাট কথা' বুলি ক'লে, 'বিৰাট' পদটি কথা পদৰ লগত খাপ খাই পৰা নাই। গতিকে 'বিৰাট' পদটি যিমানেই সুন্দৰ নহওক কথাৰ লগত তাৰ সু-সামঞ্জস্য ঘটা নাই কাৰণে যোগ্যতাৰ অভাৱ ঘটিছে। সেইদৰে—

অকণৰ মাকে পিঠা সাজিছে।
সোণটিৰ বায়েকে মাছ কাটিছে।
প্ৰণতি এজনী বলী তিৰী।

আদি বাক্যত 'পিঠা'ৰ পাছত 'ভাজিছে', 'মাছ'ৰ পাছত 'বাচিছে 'এজনীৰ', পাছত 'বলৱতী তিৰোতা' বা বলৱতী মহিলা আদি পদৰহে যোগ্যতা থাকে। ভাষাৰ জতুৱা ঠাঁচও পদৰ যোগ্যতা নিৰ্ণয় কৰে। অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিলেও ঠাঁচত নপৰিলে পদৰ যোগ্যতা নাইকিয়া হয়। যেনে—

শুদ্ধ	অশুদ্ধ
আঁঠুৱা তৰে	আঠুৱা টানে
গালি পাৰে	গালি দিয়ে
জুম বান্ধে	জুম হয়
ধন ঘটে	ধন কৰে
নিতাল মাৰে	নিতাল দিয়ে

(৩) **আসক্তি :**—বাক্যৰ পদবোৰৰ আকাঙ্ক্ষা আৰু যোগ্যতা থকাৰ উপৰিও আগত বা পিছত থকা পদৰ লগত এটা বিশেষ সম্বন্ধ থাকে। সেই বিশেষ সম্বন্ধ থকা পদ একেলগে নামাতিলে বাক্যৰ অৰ্থ বুজাত বাধাৰ সৃষ্টি হয়। ইয়াকে সান্নিধ্য বা আসক্তি বোলে।

"অন্যান্য ভাৰতীয় সাহিত্যৰ দৰে অসমীয়া সাহিত্যও ঘাইকৈ প্ৰাচীন অসমীয়া সাহিত্য, সংস্কৃত সাহিত্যৰ ওপৰত গঢ়ি উঠিছে।" এই বাক্যটিৰ 'অন্যান্য ভাৰতীয় সাহিত্যৰ দৰে' —'অসমীয়া সাহিত্যও' 'ঘাইকৈ প্ৰাচীন অসমীয়া সাহিত্য' 'সংস্কৃত সাহিত্যৰ ওপৰত' 'গঢ়ি উঠিছে' আদি খণ্ড বাক্যবোৰত থকা পদবোৰ একেলগে পঢ়া উচিত। সিহঁতৰ মাজত একোটা বিশেষ সম্বন্ধ আছে। সেয়ে আসক্তি, আসক্তি পূৰ্ণ হ'লে বাক্য সুশ্ৰাব্য হয়, অৰ্থবোধ সহজ হৈ পৰে।

৫০। গঠন অনুসৰি শব্দৰ অৰ্থ

(১) **অভিধা অৰ্থ :**—কোনো এটা শব্দ বা ধাতু উচ্চাৰণ কৰা মাত্ৰকে যি অৰ্থবোধ হয়, সেয়ে অভিধা অৰ্থ বা বাচ্যাৰ্থ। ইয়াত শব্দৰ আৰু অৰ্থৰ পোনপটীয়া সম্বন্ধ বৰ্তে। যেনে : গছ, হাত, খা, ল, তপত, টকা, মানুহ, আকাশ পূজা, সূৰ্য্য ইত্যাদি।

(২) **যৌগিকঅৰ্থ :**—যিবোৰ শব্দত সাংগঠনিক অৰ্থ প্ৰকট হয়, তাকে যৌগিক অৰ্থ বোলা হয়। যেনে : মাছ+মাৰ্+ইয়া=মাছ-মৰীয়া ; অৰ্থাৎ মাছ মৰা লোক। ৰোগ+ইয়া=ৰুগীয়া ; অৰ্থাৎ বেমাৰী মানুহ। সেইদৰে কৃষি কৰি জীয়াই থাকে যি সি কৃষি-জীৱী।

(৩) **ৰূঢ়াৰ্থ :** শব্দৰ অভিধা আৰু সাংগঠনিক অৰ্থক অৱজ্ঞা কৰি বিশেষ অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিলে তাক ৰূঢ়াৰ্থ বোলে। যেনে—

তুমি তালৈ চকু ৰাখিবা। তাৰ পঢ়াত চকু দিবা।

এই বাক্য দুটিত চকু শব্দই শৰীৰৰ অঙ্গ বুজোৱা নাই। বিশেষ ভাৱে লক্ষ্য কৰাৰ কথাহে প্ৰকাশ কৰিছে। গতিকে 'চকু' শব্দৰ ইয়াত ৰূঢ়াৰ্থ প্ৰকাশক হৈছে। সেইদৰে "সিহঁতে তাক হাত কৰিছে।" "বিষয়টোত তেখেতৰ বেছ দখল আছে।" বাক্য দুটাৰ 'হাত' আৰু 'দখল' শব্দই অভিধা অৰ্থ বুজোৱা নাই। শেহৰ বাক্যটিত 'বিষয়টোত' শব্দ থকা কাৰণে সাংগঠনিক অৰ্থৰ এটি আভাস দিছে মাথোন। এনেবোৰ শব্দ বাক্যৰ গাঠনিত থাকি অৰ্থ অন্য ফালে ঢাল খুৱায় ; গতিকে ইহঁত ৰূঢ়াৰ্থক শব্দ।

(৪) **যোগ ৰূঢ়াৰ্থক শব্দ :** যৌগিক শব্দই ৰূঢ়াৰ্থ প্ৰকাশ কৰিলে তাক যোগৰূঢ় শব্দ বোলে। 'জলপান' এটা যৌগিক শব্দ। তাৰ অভিধা অৰ্থ হ'ব লাগে 'পানীখোৱা' কিন্তু বাক্যত ই লঘু আহাৰহে বুজায়। যেনে : আবেলি আমি জলপান খাওঁ। সেইদৰে বীণাপাণি শব্দৰ অভিধা অৰ্থ হ'ব লাগিছিল বীণা হাত বা বীণা থকা হাত ; নহৈ হৈছে 'সৰস্বতী', সেইদৰে বণ্ড হবদেও, পানী-কেঁচুৱা, নীলাম্বৰ, আলাসৰ লাৰু, শূলপাণি আদি যোগৰূঢ় শব্দ।

৫১। পদৰ ব্যৱহাৰিক অৰ্থ

বাচ্যাৰ্থৰ উপৰি পদৰ কেবাধৰণৰ অৰ্থ থাকে।

(১) **সম্মিলিত অৰ্থ :**—কেবাটাও পদ লগ হৈ সিহঁতৰ অভিধা অৰ্থৰ উপৰি উমৈহতীয়া অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিলে, সেই অৰ্থক **সম্মিলিত অৰ্থ** বোলা হয়। যেনে— ৰামে ভাত খাইছে। ৰামে, ভাত আৰু খাইছে পদে উমৈহতীয়া ভাৱে এটা বিশেষ অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিছে। গাইগুটীয়া ভাৱে তেনে অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিব নোৱাৰে। সেয়ে শব্দ তিনিটাৰ সম্মিলিত অৰ্থ। সম্মিলিত অৰ্থকে কথা বা বাক্যৰ অৰ্থ বোলে।

(২) **সঙ্গত অৰ্থ :**—সম্মিলিত ভাৱে অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিবলৈ যাওঁতে বাক্যৰ কোনো পদৰ অভিধা অৰ্থ যুক্তি সঙ্গত ভাৱে সলনি হয়। তেনে অৰ্থক সঙ্গত অৰ্থ বোলা হয়। এনে অৰ্থৰ দ্বাৰা ভাষা অৰ্থ-চহকী হয়। যেনে—

(১) কৰীকৰনম উৰু ৰাতুল বলিত। ইয়াত কৰ শব্দৰ অৰ্থ শুঁৰ।
(২) পশিলন্ত ৰবিকৰ পৰ্বত-কন্দৰে। „ কৰ „ „ ৰশ্মি।
(৩) ৰাজ-কৰ আৰু শুল্ক-কৰ অৱশ্যে দেয়। „ কৰ „ „ খাজনা।
(৪) ললিতবলিত যেন চম্পকৰ কৰ। „ কৰ „ „ কলি।
(৫) পূজনীয়া মাতৃদেৱীৰ কৰ কমলেষু। „ কৰ „ „ হাত।
(৬) তই কাম কৰ, কথা নাপাতিবি। „ কৰ „ „ ক্ৰিয়া কৰ।

(৩) **অভিলষিত বা বাঞ্ছিত অৰ্থ :**—লিখক বা কথকৰ ইচ্ছা মতে শব্দ ব্যৱহাৰ কৰিলে, যি অৰ্থ প্ৰকাশ হয়, তাকে অভিলষিত বা বাঞ্ছিত অৰ্থ বোলে। বহু সময়ত বাচ্যাৰ্থ আৰু সঙ্গত অৰ্থই সকলো ভাৱ প্ৰকট কৰিবলৈ অসমৰ্থ হয়। তেতিয়া শব্দ সঙ্কেতিক কালিকা লগা কৰি লিখক বা কথকে প্ৰকাশ কৰি অভিলষিত অৰ্থ প্ৰকট কৰে।

অভিলষিত অৰ্থ ৫ প্ৰকাৰৰ

(১) **উৎকৰ্ষিত অৰ্থ :**—অৱস্থান বিশেষে সাধাৰণ একোটা শব্দৰ অৰ্থই উৎকৰ্ষতা লাভ কৰে। তাকে উৎকৰ্ষিত অৰ্থ বোলা হয়। যেনে—

(১) বীৰবেশে সেই থান পশিলন্ত গই। ইয়াত স্থান = ঠাই।
(২) মালিনী থানলৈ বহুলোক যায়। „ স্থান = পবিত্ৰ স্থান।

(২) **অৱনমিত অৰ্থ :** ব্যৱহাৰত কোনো কোনো (উৎকৰ্ষিত অৰ্থ) শব্দৰ অৰ্থ প্ৰকৃতি প্ৰত্যয়ে নিৰ্দেশ কৰা অৰ্থতকৈ হীন হৈ পৰে। ত'কে অৱনমিত অৰ্থ বোলা হয়। যেনে—

'নট-নটীসকলে নৃত্যগীত আৰম্ভ কৰিলে।' ইয়াত 'নট' আৰু 'নটী' শব্দই গায়ক বাদক আৰু নৰ্তক-নৰ্তকী বুজাইছে।

সেইজনী এজনী নটী তিৰোতা। ইয়াত 'নটী' শব্দই 'বেশ্যাক'হে নিৰ্দেশ কৰিছে। গতিকে নটী শব্দত অৱনমিত অৰ্থহে প্ৰকাশ পাইছে।

পণ্ডিত জৱাহৰলাল নেহৰু ভাৰতৰ প্ৰধানমন্ত্ৰী আছিল। এই বাক্যত 'পণ্ডিত' শব্দই জ্ঞানী ব্যক্তিক বুজাইছে।

তাহানি প্ৰাথমিক স্কুলৰ শিক্ষক সকলক 'পণ্ডিত' বোলা হৈছিল। সন্মানেৰে ক'লেও 'পণ্ডিত' শব্দৰ তাৎপৰ্য তাত প্ৰকাশ হোৱা নাছিল। ইয়াত পণ্ডিত শব্দৰ অৱনমিত অৰ্থ। এটাহে প্ৰকাশ কৰা হৈছিল।

(৩) **অৰ্থৰ ব্যাপকতা :** কিছুমান শব্দৰ সঙ্গত অৰ্থই বাক্যত প্ৰকাশ হোৱা সাধাৰণ অৰ্থৰ ওপৰঞ্চি অৰ্থ প্ৰকাশ কৰে তাকে অৰ্থৰ ব্যাপকতা বা ব্যাপক অৰ্থ বোলা হয়। যেনে—

'গধূলি হৈছে', কথাই কেৱল গধূলি সময়ৰ কথাকে কোৱা নাই সেই সময়ৰ সমগ্ৰ পৰিৱেশৰ কথা আমাৰ মনলৈ আনি দিয়ে।

'দৰা আহিছে।' কথাই কেৱল দৰাৰ কথাকে কোৱা নাই ; দৰাৰ লগত অহা লোকজন, ফটকা, ফুলজাৰি আদিৰে ৰজনজনাই অহা আয়তীসকলে বিয়া নাম গাই অহা আৰু গাড়ী, মটৰ আদিৰ দলবদ্ধ সমদলক বুজায়।

এইবোৰেই অৰ্থৰ ব্যাপকতা।

(৪) **বক্ৰাৰ্থ :** সঙ্গী শব্দৰ সহযোগত শব্দই তাৰ বাচ্যাৰ্থ এৰি লাক্ষণিক অৰ্থ বক্ৰভাৱে প্ৰকাশ কৰিলে তাক বক্ৰাৰ্থ বোলা হয়। যেনে—

(ক) এই গৰুটোৱে পৰীক্ষাত আলুগুটি পাইছে।
(খ) মালতীৰ ল'ৰাটো কচুগুটি।
(গ) তিৰোতাজনীৰ ওচৰত সি ভেৰা।

ওপৰৰ 'গৰু' শব্দই 'মূৰ্খ', 'কচুগুটি' শব্দই 'দুষ্ট' আৰু 'ভেৰা' শব্দই 'বশ' বা 'নিজস্ব নথকা' অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিছে।

(৫) **ব্যঙ্গাৰ্থ :** কোনো কোনো শব্দই সঙ্গী শব্দৰ সহুত উপহাস প্ৰকাশ কৰে। তাকে ব্যঙ্গাৰ্থ বোলে। যেনে—

(ক) **মহাপণ্ডিত।** তই হবলা এই সামান্য কথাটিকে বুজিব নোৱাৰিলি।
(খ) **ধৰ্ম যুধিষ্ঠিৰ।** তোক হবলা এই ছাগলীটো গিৰিহঁতে উপহাৰস্বৰূপে দিছে। আপুনি বৰ ভাল মানুহ ; টকা দিয়া দূৰৰ কথা চিঠিখনৰে উত্তৰ নিদিয়ে।

ওপৰৰ 'মহাপণ্ডিত' শব্দই 'মূৰ্খ', 'ধৰ্ম যুধিষ্ঠিৰ' শব্দই 'পাপী' আৰু ভাল শব্দই বেয়া অৰ্থ ব্যঙ্গভাৱে প্ৰকাশ কৰিছে।

(৬) **ব্যঞ্জিত অৰ্থ :**—কেতিয়াবা বাক্যৰ সাধাৰণ একোটি পদে লিখক বা কথকৰ কথাৰ বাক্যাৰ্থ অতিক্ৰম কৰি পাঠক, শ্ৰোতা আৰু দৰ্শকৰ মনত অনুভূতি জগাই তোলে —ভাৱ প্ৰৱণতা আনি দিয়ে ; তেনে শক্তিক ব্যঞ্জনা শক্তি আৰু অৰ্থক ব্যঞ্জিত অৰ্থ বুলি কোৱা হয়।

"এতিয়াও যমুনা প্ৰৱাহিত।"

কথাযাৰৰ 'এতিয়াও' পদটিয়ে 'যমুনা প্ৰৱাহিত' কথাৰ অৰ্থক টানি নি অতীতৰ কীৰ্তি-কাহিনীৰ মেটমৰা ভাৱৰ উৎস কৰি তুলিছে। পাঠক আৰু শ্ৰোতাক ভাৱপ্ৰৱণ কৰি সাহিত্যৰ সোৱাদ গ্ৰহণ কৰিবলৈ সমৰ্থবান কৰি তুলিছে। ঠিক তেনেকৈয়ে "হিমালয় আছে তপস্যা নাই।" "গঙ্গা-যমুনা আছে বেদধ্বনি নাই।" বোলা কথা ফুৰ্কাকিয়ে আৰ্য্য সভ্যতাৰ, আৰ্য্য সংস্কৃতিৰ সু-উচ্চ সৌধৰ কথাৰে পাঠক আৰু শ্ৰোতাৰ মন ভৰাই তুলিছে। এয়ে শব্দৰ আৰু ভাৱৰ ব্যঞ্জনা।

'ফুটা দিয়া বাঁহৰ চুঙা
কৰে মাথোঁ উপলুঙা
তথাপি আমনি কৰি সেইভালে যাবে।"

কবিতা ফাঁকি লঘু ভাৱে প্ৰকাশ পাইছে যদিও তাত গভীৰ অৰ্থ সোমাই পৰিছে। মনলৈ আনি দিছে শ্ৰীকৃষ্ণৰ মুৰলী আৰু বৃন্দাবনৰ লীলা-খেলাবোৰ।

কবিয়ে শব্দৰ ভোজবাজী দেখুৱাই পাঠক আৰু শ্ৰোতাক উপভোগৰ সামগ্ৰী যোগায়, কল্পনাৰ আকাশত উৰুৱাই দিয়ে। শব্দ আৰু বাক্যৰ সাৰ্থকতা তাতেই, কবিৰো কৃতিত্ব তাতেই প্ৰকাশ হয়।

চতুৰ্বিংশ অধ্যায়

মহিমান্বিত শব্দ সম্ভাৰ

৫২। প্ৰতিশব্দ

অকস্মাৎ—হঠাৎ, দৈবাৎ, হমঠেকতে

অক্ষি—চকু, নয়ন, নেত্ৰ, লোচন, দৰ্শনেন্দ্ৰিয়, আখি, ঈক্ষণ

অগ্নি—জুই, অনল, পাৱক, বহ্নি, হুতাশন, বিভাবসু, সৰ্বভুক, বৈশ্বানৰ, সৰ্বশুচি

অচল—স্থিৰ, অবিচলিত, নিশ্চল

অতিথি – অভ্যাগত, আগন্তুক

অশ্ব—ঘোঁড়া, তুৰগ, তুৰঙ্গম, বাজী, হয়

অজস্ৰ—বহু, প্ৰচুৰ, অগণিত, অফুৰন্ত, বিপুল

অজ্ঞ—মূৰ্খ, নিৰ্বোধ, অবোধ, নজনা

অনুৰাগ—চেনেহ, প্ৰীতি, ভালপোৱা, আদৰ

অহঙ্কাৰ—দৰ্প, গৰ্ব, দম্ভ, অভিমান, অহমিকা, অহংভাব

আনন্দ—হৰ্ষ, প্ৰফুল্ল, আহ্লাদ, উৎফুল্ল, ৰং

আকাশ—গগন, নভঃ, ব্যোম, শূন্য, খ, অভ্ৰ, অন্তৰীক্ষ, অম্বৰ

আন্ধাৰ—তমঃ, তিমিৰ

ইচ্ছা—বাসনা, কামনা অভিলাষ, অভিপ্ৰায়, স্পৃহা, ঈপ্সা, অভিৰুচি, বাঞ্ছা, আকাঙ্ক্ষা, মনোৰথ

ঈশ্বৰ—ভগৱান, বিধাতা, ধাতা, বিধি, বিভু, জগৎপতি, সৃষ্টিকৰ্তা, জগন্নাথ, ঈশ, পৰমেশ্বৰ, জগদীশ, প্ৰভু, জগৎপিতা, আল্লা, খোদা, গড

উত্তম—ভাল, সুন্দৰ, উৎকৃষ্ট, সাৰ, সু

উষা—প্ৰভাত, ৰাতিপুৱা, প্ৰত্যুষ

ঋণ—ধাৰ, উঠনা, কৰ্জা, দেনা

ঐক্য—এক, একতা, মিলন, সংহতি

কৰ্ণ—কাণ, শ্ৰৱণেন্দ্ৰিয়, এজন বীৰ

কিৰণ – প্ৰভা, কৰ, অংশু, ৰশ্মি, দীপ্তি

কেশ—চুলি, চিকুৰ, অলক, কুন্তল

কৃষ্ণ—কানু, কানাই, বিষ্ণু, মাধৱ, নাৰায়ণ, বনমালী, পীতাম্বৰ, চক্ৰপাণি, বংশীধৰ, গোপাল, যাদৱ, গোবিন্দ, মুৰাৰি, মুৰলীধাৰী, হৰি, নন্দদুলাল, বাসুদেৱ, যশোদা-নন্দন, পদ্মনাভ, কংসাৰি, যদুপতি, ৰাধানাথ, কমলাপতি, দামোদৰ, ৰাধাবল্লভ

গঙ্গা—ভাগীৰথী, জাহ্নবী, সুৰধুনী, পতিতপাৱনী, পূতসলিলা

গৃহ—ঘৰ, আলয়, নিলয়, আবাস, ভৱন, নিকেতন, সদন, আগাৰ

ঘৃণা—অনাদৰ, অৱজ্ঞা

চন্দ্ৰ—চন্দ্ৰমা, চাঁদ, জোন, জোনবাই, শশাঙ্ক, মৃগাঙ্ক, শশধৰ, সুধাকৰ, হিমকৰ, নিশাকৰ, নিশানাথ, নিশাপতি, সোম, সুধাংশু, শীতাংশু, হিমাংশু, দ্বিজৰাজ, তাৰাপতি, তাৰানাথ, ইন্দু

জল—বাৰি, পানী, নীৰ, পয়ঃ, অম্বু, উদক, সলিল, জীৱন, তোয়

তীৰ—কূল, পাৰ, তট, দাঁতি, পুলিন

দয়া—কৃপা, অনুগ্ৰহ, অনুকম্পা

ধন—টকা-পইচা, ঐশ্বৰ্য্য, বিত্ত, সম্পদ, বিভৱ, অৰ্থ

নৰ—মানুহ, মানৱ, লোক, ব্যক্তি, জন, মনুষ্য

পদ্ম—পদুম, কমল, শতদল, উৎপল, পঙ্কজ, সৰোজ, সৰসিজ, সৰোৰুহ, অৰবিন্দ, কুবলয়, ইন্দীবৰ, নলিনী

পৰ্বত—ভূধৰ, অচল, অদ্ৰি, নগ, গিৰি, পাহাৰ

পখী—পক্ষী, বিহগ, বিহঙ্গম, বিহঙ্গ, খেচৰ, খগ, চৰাই

পৃথিৱী—ধৰিত্ৰী, ধৰা, বিশ্ব, ধৰণী, বসুধা, বসুমতী, বসুন্ধৰা, জগত, ক্ষিতি, অৱনী, ভূ, মেদিনী, মহী

বন—কানন, কান্তাৰ, অৰণ্য, বিপিন, অটবী, জঙ্ঘল

ব্যথা—বেদনা, দুখ, যন্ত্ৰণা, কষ্ট

বন্ধু—মিত্ৰ, সুহৃদ, সখি, লগ, বান্ধৱ

বায়ু—বতাহ, পবন, বাত, অনিল, সমীৰ, সমীৰণ, গন্ধবহ, মৰুৎ, প্ৰভঞ্জন, বা

বৃক্ষ—গছ, পাদপ, তৰু, বিটপী

বিদ্যুৎ—বিজুলী, তৰিৎ, চপলা, ক্ষণপ্ৰভা, সৌদামিনী

মাতৃ—জননী, মা, প্ৰসূতী, গৰ্ভধাৰিণী, প্ৰসৱিনী, অম্বা, মাতা

মেঘ—জলদ, বাৰিদ, জলধৰ, জীমূত, ঘন, অম্বু, নীৰদ, কাদম্বিনী, তোয়দ

মৃত্যু—মৰণ, নিৰ্বাণ, দেহত্যাগ, লোকান্তৰ, দেহান্তৰ, তিৰোধান, তিৰোভাব

যুদ্ধ—সংগ্ৰাম, সমৰ, ৰণ, আহৱ

ৰজা—নৃপতি, ৰাজা, নৰপতি, ভূপতি, ক্ষিতিপতি, মহীপতি, প্ৰজাপতি, ক্ষিতীশ, নৰেশ, নৰেন্দ্ৰ, নৃপ, মহীপাল, নৰাধিপ, প্ৰজাপালক, ক্ষিতীন্দ্ৰ, সম্ৰাট, মহাৰাজ, ৰাজাধিৰাজ, ৰাজ্যপতি

ৰাতি—ৰজনী , নিশা, যামিনী. শৰ্বৰী, বিভাবৰী, নিশীথিনী

সমুদ্ৰ—সাগৰ, বাৰিধি, উদধি, জলধি, ৰত্নাকৰ, পাৰাবাৰ, সিন্ধু, অৰ্ণৱ, পয়োধি, তোয়নিধি, সলিলেশ, জলেশ, মকৰালয়

সৰ্প—সাপ, ভুজঙ্গ, ভুজঙ্গম, অহী, ফণী, উৰগ, আশীবিষ

সিংহ—মৃগেন্দ্ৰ, কেশৰী, পশুৰাজ, হৰি

সুন্দৰ—মঞ্জু, নয়নাভিৰাম, ৰম্য, ৰমণীয়, মনোহৰ, শোভন, সুশ্ৰী, মনোলোভা, ধুনীয়া

সূৰ্য্য—ৰবি, দিবাকৰ, তপন, মাৰ্তণ্ড, ভানু, দিন-মণি, অৰুণ, ভাস্কৰ, প্ৰভাকৰ, সবিতা, বিভাবসু, অৰ্ক, মিহিৰ, আদিত্য, অংশুমালী, দিনেশ, দিনকৰ, তমোহৰ, হংস, মিত্ৰ, গ্ৰহপতি, অম্বৰমণি, নলিনীশ, বিশ্বনেত্ৰ, অৰ্য্যমা, বিভাকৰ

হাত—হস্ত, কৰ, ভুজ, বাহু

হৰ্ম্য—অট্টালিকা, প্ৰাসাদ, সৌধ

কমল—পদুম, সৰোজ, অম্বুজ, অৰবিন্দ, সৰসিজ, পঙ্কজ, পদ্ম

অনল—জুই, অগ্নি, হুতাশন, বৈশ্বানৰ, সৰ্বভুক, বায়ুসখা, বহ্নি, পাৱক

নদী—তটিনী, প্ৰবাহিনী, নিম্নগা, সৰি, সৰিতা, সৰিৎ, স্ৰোতস্বিনী, তৰঙ্গী

হাতী—হস্তি, গজ, দ্বিৰদ, কৰী, কুঞ্জৰ, মাতঙ্গ, হৰি

স্ত্ৰী—ৰমণী, ভামিনী, প্ৰমদা, কান্তা, বনিতা, কামিনী, নাৰী, মহিলা, দাৰা, ভাৰ্য্যা, ললনা, বামা, সহধৰ্মিণী, পত্নী, অৰ্দ্ধাঙ্গিনী, মানিনী, তৰুণী

বিজুলী—চঞ্চলা, চপলা, সৌদামিনী, ক্ষণপ্ৰভা, তৰিৎ, ইন্দ্ৰবজ্ৰ, বিদ্যুৎ, ঘন-প্ৰিয়া

ঘোঁৰা—অশ্ব, তুৰগ, তুৰঙ্গম, হয়

ফুল—কুসুম, পুষ্প, মঞ্জৰী, প্ৰসূন

শিৱ—মহাদেৱ, মহেশ, গঙ্গাধৰ, শশীধৰ, দিগম্বৰ, ত্ৰিপুৰাৰি, চন্দ্ৰশেখৰ, মদনাৰি, নীলকণ্ঠ, শম্ভু, শঙ্কৰ, পশুপতি, ভূতেশ, ত্ৰিনয়ন, শূলপাণি, গিৰীশ, গিৰিজাপতি, দিগম্বৰ, কৈলাশপতি

সৰস্বতী—বীণাপাণি, বাগ্দেৱী, ভাৰতী, বিদ্যা, জ্ঞানদায়িনী, শ্ৰী, সাৰদা, বাগীশ্বৰী, বাক, বাণী, জ্ঞানদা

লক্ষ্মী—কমলা, শ্ৰী, বিষ্ণুপ্ৰিয়া, ধনদা, চঞ্চলা

দুৰ্গা—চণ্ডিকা, অভয়া, কল্যাণী, সুভদ্ৰা, শাৰদা, দশভুজা, অসুৰনাশিনী, ত্ৰিনয়না, ভৱানী

গণেশ—গণপতি, গজবদন, গজানন, গৌৰীসুত, বিনায়ক, বিঘ্ননাশক

৫২। একেটা শব্দৰে অৰ্থৰ বিভিন্নতা

অঙ্ক—বিষয়, কোলা, নাটকৰ অংশ বা ভাগ

অজ—অজৰজা, ছাগলী, মূৰ্খ, জন্মৰহিত, ব্ৰহ্মা, শিব

অচল—পৰ্বত, চলন্তি নথকা, লৰচৰ নকৰা

অৰ্থ—ধন, মানে, উদ্দেশ্য

অম্বৰ—আকাশ, বস্ত্ৰ, এখন দেশ

উত্তৰ—দিশ, প্ৰশ্নৰ উত্তৰ, পৰৱৰ্তী

কৰ—হাত, ৰশ্মি, খাজনা, ক্ৰিয়া, ফলৰ কলি

কাল—সময়, মৃত্যু

কলম—লিখা সজুলি, খবৰৰ কাকতৰ এটা ফলি

গুণ—উৎকৰ্ষতা, ৰছী, পূৰণ, ধনুৰ ৰছী

চল—ব্যৱহাৰ, গতি কৰ, সুবিধা

ছল—ঠগ, কপট, ফাঁকি

জাল—মাছ মৰা বা পশুপক্ষী ধৰা যতন, নকল

জোৰ—বল, জুমুঠি, লগ লগোৱা

তাল—এবিধ বাদ্য, গানৰ তাল, এবিধ ফল

দল—জুম, এবিধ বন, পাপৰি

দণ্ড—লাঠী, শাস্তি, সময়ৰ ভাগ, জৰিমনা

ধাৰা—সোঁত, ৰীতি, বাঁহ-বেতৰ পাটী, আইনৰ ভাগ

পক্ষ—১৫ দিন, ফাল বা দল, পাখি

পদ—ভৰি, বিষয়-বাব, বাক্যৰ ভাগ, গীতৰ ভাগ, পয়াৰ ছন্দ

ফল—গছৰ ফল, পৰীক্ষাৰ ফল

বাস—থকা ঠাই, গোন্ধ, পোছাক

বৰ্ণ—ৰং, আখৰ, জাত

ভাৰ—দোবোজা একেবাৰতে নিয়া যতন, দায়িত্ব

ভৰি—ঠেং, তোলাৰ ওজন, অনৰ্থক দি, পূৰ্ণ হৈ

মুখ—ফাল, মুখবিবৰ

যোগ—লগ লগোৱা, একপ্ৰকাৰ অঙ্ক, সাধনাৰ ক্ৰম, পৰ্ব বিশেষ

ৰাগ—খং, গীতৰ ৰাগ, ৰং

লাজ—মনৰ সঙ্কোচ ভাব, আথৈ

লোক—মানুহ, স্থান

সুৰ—দেৱতা, গানৰ সুৰ

সৰি—সমান, তুল্য, শৃঙ্খলা

আচল—মূল, ৰিহা চাদৰ আদিৰ চুক, অসুবিধা

অচল—গতিহীন, পৰ্বত, দৃঢ়, ব্যৱহাৰ নথকা

খৰ—এবিধ চৰ্মৰোগ, খৰাং, বেগ, উলটি বাগৰা, তীক্ষ্ণ

নাৰী—স্ত্ৰী, ললনা, অবলা, অৰ্ধাঙ্গিনী, প্ৰেয়সী, তিৰোতা, মাইকী, তিৰী

অমৃত—নমৰা, সুধা (যাক খালে মানুহ নমৰে), পানী, গাখীৰ

কলা—কাণেৰে শুনা, চন্দ্ৰৰ অংশ, শিল্প

কাণ্ড—ঘটনা, গছৰ গুৰিখণ্ড, পুথিৰ বিভাগ

বলি—পূজাৰ সামগ্ৰী, ৰজা বিশেষ

ভাব—মনৰ ক্ৰিয়া, সম্প্ৰীতি, তাৎপৰ্য্য, অভিপ্ৰায়

মধু—মৌৰস, ফুলৰ ৰস, মিঠা, বসন্ত ঋতু, চ'তমাহ, এজন দৈত্য

ৰস—জোল, সোৱাদ, সাহিত্যৰ ৰস

সন্ধি—মিলন, যুদ্ধ বিৰতি, আচল অৱস্থা বা অসুবিধা

আকুল—কাতৰ, বিহ্বল

ইতৰ—মানুহ বাদে অন্য প্ৰাণী, নীচ

হংস—শ্ৰেষ্ঠ, হাঁহ, তপস্বী, ভগৱান

হৰি—সিংহ, সাপ, বেং, পদ্ম, সূৰ্য্য, পানী, ভগৱান, হাতী

নগ—পৰ্বত, বৃক্ষ

ঘন—ডাঠ, মেঘ, দীঘ পথালি আৰু ওখৰ পূৰণ ফল, আয়তন

চক্ৰ—চকা, ষড়যন্ত্ৰ, গ্ৰহৰ অৱস্থান, দেহৰ ষড়চক্ৰ

দ্বন্দ্ব—দুটা, কাজিয়া, মিলন, সমাস বিশেষ

ধৰ্ম—পুণ্য কাম, নীতি, যমৰজা, ভাব

বৃদ্ধ—জ্ঞানী, বয়সীয়া লোক

বৰ—দৰা, বৰণ কৰ, ডাঙৰ, অতি, আশীৰ্বাদ

বৰা—সৈমান কৰ, গাহৰি, এবিধ ধান, কুৰিজন কাঁড়ীৰ ওপৰৰ বিষয়া, পিঠা

গুৰু—শিক্ষক, শ্ৰেষ্ঠ, গধুৰ, বৃহস্পতি

৫৩। বিপৰীতাৰ্থক শব্দ

বিপৰীতাৰ্থক শব্দবোৰ সৰহ ভাগেই নঞাৰ্থক উপসৰ্গ যোগ দি কৰা হয়। কিছুমান বেলেগ শব্দও আছে। তলত কেইটামান দিয়া হ'ল।

মূক—বাচাল, সাময়িক—চিৰস্থায়ী, যোগী—ভোগী, যশ—অপযশ, ৰাগ—বিৰাগ, ৰত—বিৰত, লিখিত—অলিখিত, লঘু—গুৰু, স্বাৰ্থ—নিঃস্বাৰ্থ, সুপথ—কুপথ, সাৰ—অসাৰ, স্বচ্ছ—অস্বচ্ছ, স্পষ্ট—অস্পষ্ট, সাৱধান—অসাৱধান, সদাচাৰ—দুৰাচাৰ, স্বীকাৰ—অস্বীকাৰ, উপযোগী—অনুপযোগী, সকাম—নিষ্কাম, স্তুতি—নিন্দা, স্থূল—সূক্ষ্ম, সন্ধি—বিসন্ধি, মৃদুল—কঠোৰ, সৰস—নীৰস, লাজুক—নিলাজ, সজীৱ—নিৰ্জীৱ, চালাক—মূৰ্খ, আন্ধাৰ—পোহৰ, জাগৰণ—শয়ন, জেয়—অজেয়, জীৱিত—মৃত, জড়—চেতন, মিছা—সঁচা, নানাৰ্থ—একাৰ্থ, সাকাৰ—নিৰাকাৰ, সজল—নিৰ্জল, আচল—নকল, বিধৱা—সধৱা, বিৰহ—মিলন, বিধি—অবিধি, বিনীত—উদ্ধত, বিপন্ন—সম্পন্ন, বিশিষ্ট—সামাৰ্থ, বৃদ্ধি—হ্ৰাস, সংযোগ—বিযোগ, সংক্ষিপ্ত—বিস্তৃত, সৰলা—অৰলা, সফল—বিফল, সদাশয়—দুৰাশয়, স্বকীয়—পৰকীয়, সুকৃতি—দুষ্কৃতি, সৌভাগ্য—দুৰ্ভাগ্য, সহযোগী—অসহযোগী, শান্তি—অশান্তি, শত্ৰু—মিত্ৰ, সুকীৰ্তি—কুকীৰ্তি, শ্লীল—অশ্লীল, হৰ্ষ—বিষাদ, হিংসা—অহিংসা, শৃঙ্খলা—বিশৃঙ্খলা, সদয়—নিৰ্দয়, অনুকূল—প্ৰতিকূল, ধীৰ—চঞ্চল, উন্নতি—অৱনতি, ঐক্য—অনৈক্য।

৫৪। সমোচ্চাৰিত ও প্ৰায় সমোচ্চাৰিত ভিন্নাৰ্থক শব্দ

অটল—পৰ্বত
অতল—সাগৰ
অৰ্ঘ—মূল্য
অৰ্ঘা—পূজাৰ পানী দিয়া সৰু পাত্ৰ
অৰ্ঘ্য—পূজাৰ উপকৰণ
অনিল—বায়ু
অনীল—নীলা ৰঙৰ নহয়
অসন—নিক্ষেপ
অশন—ভোজন
অসিলতা—তৰোৱাল
অশ্লীলতা—অভদ্ৰ ব্যৱহাৰ

অসিত—ক'লা
অশিত—ভক্ষিত
অসক্ত—অভ্যস্ত নোহোৱা
অশক্ত—অসমৰ্থ
অভগ—নভঙা
অভাগ—ভাগ্যহীন
অংশ—ভাগ
অংস—কান্ধ
অভিৰাম—সুন্দৰ
অবিৰাম—অনবৰত
অৱদান—সৎকৰ্ম

অৱন্থ—যাক পূজা কৰিব নালাগে, নিন্দনীয়
অৱধ্য—যাক বধ কৰা অনুচিত
অণু—ক্ষুদ্ৰতম অংশ
অনু—পাছত
অন্য—আন
অন্ন—ভাত
অন্ত—শেষ
অন্ত্য—নিকৃষ্ট, শেহত থকা
অন্নপুষ্ট—অন্নেৰে পুষ্ট
অন্যপুষ্ট—আনৰ দ্বাৰা পুষ্ট
অজগৰ—সাপ বিশেষ
অজাগৰ—নিদ্ৰা
অশ্ব—ঘোঁড়া
অশ্ম—পাথৰ
আপোন—নিজৰ
আপন—দোকান
অসাৰ—সাৰ নথকা
আষাৰ—এটা মাহ
আহুতি—হোম
আহুতি—আহ্বান
আদি—প্ৰথম
আধি—আধা ভাগ
আস্তিক—ঈশ্বৰ বিশ্বাসী
আস্তীক—এজন মুনি
আভাস—ইঙ্গিত
আবাস—ঘৰ
কৃতী—জ্ঞানী
কৃত্তি—মৃগ আদিৰ ছাল
কীৰ্ত্তি—যশস্যা

অৱধান—মনোযোগ
অপচয়—লোকচান
অৱচয়—চয়ন, তোলা
অবিনীত—উদ্ধত
অভিনীত—অভিনয় হৈছে যাৰ
অকূল—অন্ত কুল
অকূল—পাৰ নথকা, সাগৰ
আৱৰণ—ঢাকনি
আভৰণ—পোছাক, অলঙ্কাৰ
উদ্যত—সাজু
উদ্ধত—অবিনীত
উপাদান—উপকৰণ, আহিলা
উপাধান—গাৰু
ওষধি—এবাৰ ফল দি মৰা গছ
ঔষধি—যি গছে ৰোগ গুচায়
কুল—বংশ
কুল—সমূহ
কূল—নদী বা সাগৰৰ তীৰ
কূট—কপট, জটিল
কূট—দুৰ্গ, পৰ্বত
কূট—বিৰাম চিন
কুজন—বেয়া লোক
কূজন—চৰাইৰ মাত
কৃত—সম্পন্ন কৰা, সম্পাদিত
ক্ৰীত—কিনা
কৃত্য—কৰণীয়
জম—গোট খা
যম—যমৰজা
জ্যোতি—পোহৰ
যতি—ছেদ, সংযমী

কটি—কংকাল
কোটি—১০০০০০০০
কমল—পদুম
কোমল—নৰম
কোন—কোনজন
কোণ—চুক
কতক—কিছুমান
কটক—সৈন্য
কথক—কওঁতা, নৃত্য
খং—ৰাগ
খাং—বোজা বোৱা যতন
খত—দলিল, দুষ্ট
খট—অতিবাহিত কৰ
গিৰিশ—মহাদেৱ
গিৰীশ—হিমালয়
গুলি—পনীয়া কৰি
গুলী—বন্দুকৰ গুলী
গোলক—ঘূৰণীয়া
গোলোক—বৈকুণ্ঠ
গড়/গৰ—নিগৰ, বাগৰি যা ; বৈ যা ; কোনো বস্তৰ তলত পাৰি দিয়া গোটা কাঠ, বাঁহ আদি
গড়—কিল্লা ; দুৰ্গ ; মাটি বা কাঠৰ ওখ বেষ্টন বা হেঙেৰা ; প্ৰাচীৰ
গঁড়—এবিধ জন্তু
জড়—অচেতন বস্তু
জ্বৰ—ৰোগ
চতুৰ—চাৰি
চতুৰ—চালাক
চতুষ্পদ—চাৰি ঠেং যুক্ত

তত্ত্ব—মূল কথা
তথ্য—সত্য
তান—সুৰ
টান—কঠিন ; অভাৱ ; কষ্ট ; বিপদ ; আকৰ্ষণ ; আঁজোৰ ; টনা কাৰ্য ;
বৃদ্ধ—বুঢ়া, জ্ঞানী
বিদ্ধ—বিদ্ধিছে যাক
কণ্ঠ—ডিঙি
কণ্ঠ্য—ডিঙি সম্বন্ধীয়
কৰি—ক্ৰিয়া
কড়ি—এবিধ সাগৰৰ প্ৰাণীৰ খোল
কৰী—হাতী
কত—কিমান
ক'ত—কোন ঠাইত
কাঁচ—সহজে ভঙা বস্তু, আইনা
কাচ—সাজ
কাছ—এবিধ পানীৰ জীৱ
কোঁঠ—দুৰ্গ
কল্মষ—পাপ
কল্মাষ—ক'লা বৰণ, বহুবৰণ
চল—গতি কৰ
ছল—ঠগ, প্ৰবঞ্চনা
চাল—ঘৰৰ ঢাকনি
ছাল—গাৰ আবৰণ
চিৰ—সদায়
চীৰ—ফটা কাপোৰ
বতা—ইকৰা
বটা—বিলাই দে
দাৰ—স্ত্ৰী
দ্বাৰ—দুৱাৰ

চতুষ্পথ—চাৰি আলি, চাৰিটা বাট
চ্যুত—ভ্ৰষ্ট
চুত—আম
চুটি—সংক্ষেপ
ছুটি—ঘোঁৰাৰ দৌৰ
ছুটী—অৱসৰ
জুতি—সোৱাদ
যুতি—এবিধ ফুল
যুটি—সংলগ্ন কৰি
জুঁটি—চৰাই ধৰা ফান্দ
জাল—মাছ আদি ধৰা যতন
জ্বাল—উত্তাপ
জলা—বিদ্ধা
জ্বলা—জলকীয়াৰ সোৱাদ
জীন—ঘোঁৰাৰ পিঠিৰ আসন
জীৰ্ণ—হজম
জিন—জয়লাভ কৰ
তৰঙ্গ—ঢৌ
তুৰঙ্গ—ঘোঁড়া
তাৰকা—তৰা
তাড়কা—এজনী ৰাক্ষসিনী
তাৰ—তৃতীয় ব্যক্তিৰ
টাৰ—লোৰ গুণা
টাঁৰ—আঠ হাতী মাৰি
বঁটা—পুৰস্কাৰ
বতা—এবিধ চৰাই
প্ৰসাদ—অনুগ্ৰহ, মাহ চাউল
প্ৰাসাদ—পকীঘৰ, অট্টালিকা
পক্ষ—১৫ দিন, পাখি
পক্ষ্ম—চকুৰ নোম

দিন—দিনৰ ভাগ
দীন—দুখীয়া
দূত—খবৰ দিওঁতা, চৰ
দ্যুত—পাশা খেল
দশাস্য—ৰাৱণ
দশাশ্ব—চন্দ্ৰ
দুকূল—দুই বংশ
দুকূল—দুয়ো পাৰ
পানী—জল
পাণি—হাত
ধনী—চহকী
ধ্বনি—শব্দ
কাণ—যিহেৰে শুনা যায়
কান—দাঁতি, কাষ
নীৰ—জল
নীড়—চৰাইৰ বাহ
নিত—দিনৌ
নীতি—নিয়ম
নিৰ্জ্বৰ—জ্বৰহীন
নিৰ্ঝৰ—জুৰি
পৰা—তলত স্থান লোৱা
পঢ়া—পাঠ কৰা
পৃষ্ঠ—পিঠি
পুষ্ট—সোধা
নৃত্য—নাচ
নিত্য—প্ৰতিদিন
নাৰী—স্ত্ৰী
নাড়ী—শিৰা
পদ্য—কবিতা
পদ্ম—পদুম

পুং—পুত্ৰ, নৰক বিশেষ
পূত—পৱিত্ৰ
বাণ—শৰ
বান—বানপানী
বৃত্ত—গোলাকাৰ ক্ষেত্ৰ
বিত্ত—ধন
বলি—দেৱতাৰ নামত উচৰ্গা কৰা বস্তু, জন্তু আদি
বলী—বল থকা
বসন—কাপোৰ
ব্যসন—ভোগ-বিলাস, মৃগয়া আদি
দেশ—ৰাজ্য
দ্বেষ—হিংসা
দীপ—চাকি
দ্বিপ—হাতী
দ্বীপ—সাগৰৰ মাজৰ ঠাই
দৈত্য—দানৱ
দ্বৈত—দুই
দৰ্ব—ৰাক্ষস
দৰ্ভ—কুশবন
দীপ্ত—উজ্জ্বল,
দৃপ্ত—বলিষ্ঠ
ধাত্ৰী—ধাই
ধাতৃ—বিধাতা
নিৰসন—দূৰীকৰণ
নিৰশন—অনাহাৰ
বিস্মৃত—পাহৰি যোৱা
বিস্মিত—অবাক
ভাষণ—বক্তৃতা
ভাসন—উটুৱাই দিয়া, জেউতি

প্ৰকাৰ—শ্ৰেণী
প্ৰাকাৰ—পকীঘৰ
প্ৰকৃত—যথাৰ্থ
প্ৰাকৃত—পুৰণি ভাষা, প্ৰকৃতি সম্পৰ্কীয়
পৰভৃৎ—কাউৰী
পৰভৃত—কুলি চৰাই
সমাজিক—সপোন
সামাজিক—সমাজ সম্বন্ধীয়
বিনা—বাহিৰে
বীণা—বাদ্যযন্ত্ৰ
বিশ—কুৰি
বিষ—গৰল
বঙ্গ—এখন দেশ
ব্যঙ্গ—ঠাট্টা
বাণি—পথালি বোৱা সূতা
বাণী—কথা, সৰস্বতী
পৰিষ্কাৰ—চাক-চিকুণ
পুৰস্কাৰ—বঁটা
বিদুৰ—পাণ্ডু ৰজাৰ ভায়েক, জ্ঞানী
বিদূৰ—বহুদূৰ
বৃষ্টি—বৰষুণ
বৃষ্ণি—যদুবংশ, শ্ৰীকৃষ্ণ
বিল্ব—বেল
বিল্ল—বিল
সুকৰ—সহজসাধ্য
শূকৰ—গাহৰি
স্বৰ—শব্দ, বৰ্ণবিশেষ
স্মৰ—কামদেৱ, মনত পেলোৱা
শ্বশ্ৰু—শাহু
শ্মশ্ৰু—দাড়ি

ভেশ—ছদ্মবেশ
বেশ—পোছাক
মূৰ্খ—অজ্ঞানী
মুখ্য—প্ৰধান
মেদ—চৰ্বি
মেধ—যজ্ঞ
মুখ—মুখবিবৰ
মূক—বোবা
মহিত—পূজিত
মোহিত—মুগ্ধ
মোতি—মুক্তা
মতি—বুদ্ধি
ৰচক—ৰচনা কৰোঁতা
ৰোচক—উপভোগ্য, ভাল লগা
লক্ষ—লাখ
লক্ষ্য—উদ্দেশ্য
লব্ধ—লাভ কৰা হৈছে যাক
লুব্ধ—আকৃষ্ট
শৱ—মৰাশ
সৱ—সকলো
সূৰ—সূৰ্য্য
শুৰ—এবিধ পোক
শূৰ—বীৰ
শুঁৰ—হাতীৰ নাক
সুৰ—গানৰ সুৰ, দেৱতা
সুত—পুত্ৰ
সূত—সূতা, সাৰথি
শক্ত—সমৰ্থ
সক্ত—আসক্ত
শৰণ—আশ্ৰয়

সৰ্গ—পুথিৰ ভাগ
স্বৰ্গ—দেৱলোক
যাম—প্ৰহৰ
জাম—ফল
যজ্ঞ—হোম
যোগ্য—উপযুক্ত
বাট—পথ
বাত—মাছ, বতাহ
লক্ষণ—চিন
লক্ষ্মণ—ৰামৰ ভায়েক
ঢল—বাগৰি পৰ, দল,
ধল—বাৰিষাৰ পানী
বল—শক্তি, খেলাৰ বস্তু
ব'ল—চল ; গতি কৰ ; চৰ ; বৃদ্ধি হ
শৰ—কাঁড়, পহু
সৰ—গাখীৰৰ চামনি, তললৈ পৰ
শঙ্কৰ—মহাদেৱ
সঙ্কৰ—মিহলি
চিকাৰ—মৃগয়া
স্বীকাৰ—সৈ কঢ়া
শাৰদা—দুৰ্গা
সাৰদা—সৰস্বতী
সিত—বগা
শীত—জাৰ
হুতি—যজ্ঞ
হূতি—আহ্বান
সহিত—সৈতে
স্বহিত—নিজৰ মঙ্গল
শহীদ—জীৱন উৎসৰ্গকাৰী
সাক্ষৰ—আখৰৰ জ্ঞান থকা

সৰণ—এবিধ দীঘল ঘেৰ
স্মৰণ—মনত পেলোৱা
স্বত্ব—অধিকাৰ
সত্ত্ব—গুণবিশেষ
সম্বে—বাবে
শুচি—পৱিত্ৰ
সূচী—তালিকা, বিষয়ৰ তালিকা
সূচি—বাহৰ কাঠি
সীতা—ৰামৰ পত্নী
সিটা—জাবৰ, মৌবাহৰ অকামিলা অংশ
স্কন্দ—কাৰ্তিক

স্বাক্ষৰ—নামচহী
শয্যা—বিছনা
সজ্জা—সাজ-পোছাক লোৱা
সাজ—পোছাক
সাঁজ—সন্ধ্যা, এবাৰৰ খাদ্য
শকল—খণ্ড
সকল—সমূহ
শাপ—শাও
সাপ—সৰ্প
সাবিত্ৰী—জননী
সবিতৃ—সূৰ্য্য
স্কন্ধ—কান্ধ

৫৫। প্ৰথম অৱস্থাৰ নাম

মানুহৰ	কেঁচুৱা
মাছৰ	পোনা
বেঙৰ	জালুকী
ওকনিৰ	লেখি
গৰৈ মাছৰ	গৰৈ চিৰিকা
কাৱৈ মাছৰ	কাৱৈটিলিকা, কাৱৈটিলা
কান্দুলি „	কান্দুলি চিটিকা
বৰালি „	বৰালি লেটা
বৌ „	বৌ-ঘুনি
শ'ল „	শ'লঠাৰি
চিটিল মাছৰ	খৰিয়া
আৰি মাছৰ	গজলা
ওকনিৰ	পিজলা
আমৰ	মল, কলি, আমটিলা
ফলৰ	মুল
ফুলৰ	কলি
ফলৰ	কৰ, কলি
কঁঠালৰ	মুচি
গছ পাতৰ	কুঁহি
কল গছৰ	থোৰ

৫৬। পৰ্যায় সম শব্দৰ সূক্ষ্ম অৰ্থভেদ

কিছুমান শব্দ বহুতে একে অৰ্থত ব্যৱহাৰ কৰে। সূক্ষ্মভাৱে চালে তাত অৰ্থৰ সামান্য প্ৰভেদ দেখা যায়।

ভ্ৰম, সন্দেহ, প্ৰমাদ

ভ্ৰম : অসাৱধান হেতু হোৱা ভুল।

যেনে : মাটিত পৰি থকা লেজুকে সাপ বুলি ভ্ৰম হয়।

সন্দেহ : নিশ্চিত কৰিব নোৱৰা।

যেনে : তেখেত মানুহ নে দেৱতা। মোৰ সন্দেহ জন্মিছে।

প্ৰমাদ : ভয়জনিত ভ্ৰম।

যেনে : দ্বিতীয় মহাসমৰত ক্ষুদ্ৰ জাপানৰ ৰণ কৌশল দেখি মিত্ৰ শক্তিয়ে প্ৰমাদ গণিছিল।

ভয়, ডৰ, শঙ্কা, আশঙ্কা, সংশয়

ভয় : দুৰ্বল অন্তৰত জন্মা আতুৰ ভাৱ।

যেনে : যমলৈ সকলোৱে ভয় কৰে।

ডৰ : বাহিৰৰ পৰা পোৱা ভয়।

যেনে : মোৰ আশ্ৰয়ত আছা ; কালৈকো নডৰিবা।

শঙ্কা : হোৱা নোহোৱাৰ ভয়।

যেনে : শঙ্কা নকৰিবা তেওঁ এজন ভাল কৰি হ'ব।

আশঙ্কা : অৱস্থাৰ পৰিপ্ৰেক্ষিতত হোৱা ভয়।

যেনে : তুমি অস্থিৰ নহবা, তোমাৰ মৃত্যুৰ আশঙ্কা নাই।

সংশয় : উগুল থুগুল ভাৱৰ কাৰণে জন্মা সন্দেহ।

যেনে : তেওঁ পুনৰ ঘৰলৈ আহিব নে নাহে মোৰ সংশয় হৈছে।

অন্বেষণ, অনুসন্ধান আৱিষ্কাৰ

অন্বেষণ : নতুন কথা জানিবলৈ কৰা অনুসন্ধান।

যেনে : বিজ্ঞানী সকলে সূৰ্য্যৰ কিৰণৰ পৰা কি কি পাব পাৰি তাৰে অন্বেষণ কৰি আছে।

অনুসন্ধান : গোপনীয় তথ্য বিচাৰ।

যেনে : পুলিছে মানুহজনৰ মৃত্যুৰ কাৰণ অনুসন্ধান কৰিছে।

আৱিষ্কাৰ : নতুন উদ্ভাৱন।

যেনে : কলম্বচে আমেৰিকা আৱিষ্কাৰ কৰিছে।

অলৌকিক, অস্বাভাৱিক, অসাধাৰণ

অলৌকিক : লোকে কৰিব নোৱৰা।

—কুৰুক্ষেত্ৰৰ যুদ্ধত শ্ৰীকৃষ্ণই অলৌকিক প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰিছিল।

অস্বাভাৱিক : নিয়মৰ বিপৰীত, সাধাৰণতে যি নঘটে।—তেওঁৰ কথাবোৰ অস্বাভাৱিক আছিল গুণে বহুতে তেওঁক বলিয়া বুলি ভাবিছিল।

অসাধাৰণ : সৰ্ব সাধাৰণৰ মাজত নোহোৱা।

—মহাত্মা গান্ধীৰ অসাধাৰণ ব্যক্তিত্বৰ বাবে কেৱে তেওঁক বেয়া বুলি ক'ব পৰা নাছিল।

প্ৰতিদ্বন্দ্বিতা, প্ৰতিযোগিতা

প্ৰতিদ্বন্দ্বিতা : যি কোনো উপায়ে আন পক্ষক পৰাজয় কৰাৰ চেষ্টা।

—অকণে বিধান সভাৰ বাবে প্ৰতিদ্বন্দ্বিতা কৰিব।

প্ৰতিযোগিতা : প্ৰতি পক্ষৰ ওচৰত নিজৰ শ্ৰেষ্ঠতা প্ৰতিপন্ন কৰাৰ চেষ্টা।

—সঙ্গীত প্ৰতিযোগিতাত গায়ত্ৰীয়ে প্ৰথম স্থান অধিকাৰ কৰিছে।

অস্ত্ৰ, শস্ত্ৰ

অস্ত্ৰ : নিক্ষেপ কৰিব পাৰি যাক—শৰ, গুলী।

—ফুকনে হৰিণাটিলৈ অস্ত্ৰ নিক্ষেপ কৰিছে।

শস্ত্ৰ : হাতত ৰাখি প্ৰয়োগ কৰা হয় যিবোৰ—লাঠী, তৰোৱাল।

—তেওঁ সাপটো মাৰিবলৈ শস্ত্ৰ লৈ সাজু হৈ আছে।

শূৰ, বীৰ

শূৰ : সমুখ সমৰত নিজৰ প্ৰাণ দিব পৰা জন।

—নৰকাসুৰ এজন শূৰ। তেওঁ যুদ্ধত পৃষ্ঠভঙ্গ দিয়া নাই, জীৱন দিছে।

বীৰ : সমৰত আত্মৰক্ষা কৰে যি।

—ৰাণা প্ৰতাপ সিংহ এজন বীৰ আছিল।

অগম্য, দুৰ্গম

অগম্য : য'লৈ যাব নোৱাৰি বা যোৱা অনুচিত। গমন নিষেধ।

—হিমালয়ৰ শৃঙ্গ তাহানি অগম্য আছিল।

দুৰ্গম : য'লৈ কষ্ট কৰি যাব লাগে।

—তিব্বত বৰ দুৰ্গম ঠাই।

উৎসাহ, উদ্যম, উদ্যোগ

উৎসাহ : কাম কৰিবলৈ পোৱা উদগনি

—'উৎসাহত নাচিলে হাতীৰ নাচোনতো লয় ওলায়।'

উদ্যম : সুস্থিৰ যত্ন।

—দুগ্ধবন পত্তাত ৰাইজৰ উদ্যম সঁচাকৈ প্ৰশংসনীয়।

উদ্যোগ : কাম কৰাৰ আগ্ৰহ।

–উদ্যোগত বহু কাম সিজে।

দুখ, শোক, ক্ষোভ, খেদ, বিষাদ

দুখ : মনৰ ব্যাকুলতা

—আপুনি মোক শত্ৰু জ্ঞান কৰাৰ কাৰণে মই দুখ পাইছোঁ।

শোক : চিত্তৰ ব্যাকুলতা

—তেওঁ জীৱনত বহুতো শোক পাইছে, তেওঁৰ পুত্ৰহানি হৈছে, স্বামীৰ মৃত্যু ঘটিছে।

ক্ষোভ : আশা কৰা মতে নোহোৱা বা নোপোৱাৰ কষ্ট বা দুখ

—বহু পৰিশ্ৰম কৰিও ভাল ধাননিভৰা বানপানীৰ গৰাহৰ পৰা উদ্ধাৰ কৰিব নোৱৰাত তেওঁৰ মনত ক্ষোভ জন্মিছে।

খেদ : ব্যৰ্থতাৰ বাবে জন্মা দুখ

—মই সময়মতে কামখিনি কৰি দিব নোৱৰা বাবে তেওঁলোকে খেদ কৰি যি যাব কথা ক'লে, মই জীৱনলৈ নাপাহৰোঁ।

বিষাদ : দুখত কিংকৰ্তব্য বিমূঢ় হোৱা

—ৰামচন্দ্ৰ বনলৈ যোৱা দেখি দশৰথ ৰজাই বিষাদত মৃত্যুকে বৰণ কৰিছিল।

ভালপোৱা, প্ৰেম, শ্ৰদ্ধা, ভক্তি, মৰম, চেনেহ

ভালপোৱা : মনত সুখ লগা ভাব

—তোমাৰ কথাবোৰ শুনি মই বৰ ভাল পাওঁ।

প্ৰেম : মৰমৰ ভাব

–সকলো জীৱৰ প্ৰতি প্ৰেমভাব থাকিব লাগে।

শ্ৰদ্ধা : গুৰু জনৰ প্ৰতি ভাল পোৱা ভাব

—মই তেখেতক পিতৃজ্ঞান কৰি শ্ৰদ্ধা কৰোঁ।

ভক্তি : গুৰুজন, ভগৱান বা দেৱ-দেৱীৰ প্ৰতি শ্ৰদ্ধা ভাব।

—ঈশ্বৰক ভক্তি কৰিব লাগে। পিতৃ-মাতৃক ভক্তি কৰা উচিত।

মৰম : সকৰ প্ৰতি ভাল পোৱা ভাব

—ভাই-ভনীক মৰম কৰিব লাগে।

স্নেহ : মৰমৰ কাৰণে জন্মা ভালপোৱা ভাব

—সন্তানৰ প্ৰতি পিতৃ-মাতৃৰ যি স্নেহ সি অতি পৱিত্ৰ আৰু নিস্বাৰ্থ।

প্ৰণয়, অনুৰাগ

প্ৰণয় : পতি-পত্নীৰ মাজত জন্মা ভাল পোৱা ভাব

—পতি-পত্নীৰ প্ৰণয়ত মনৰ আৱেগ বৰ বেছি।

অনুৰাগ : আকৰ্ষণ

—দুষ্মন্তৰ প্ৰতি শকুন্তলাৰ অনুৰাগে মন ব্যাকুল কৰি তুলিছে।

দয়া, কৃপা, করুণা, অনুকম্পা, অনুগ্ৰহ

দয়া : মৰমতে কৰা সহায় বা ব্যৱহাৰ

—দুখীয়াক দয়া কৰিবা।

কৃপা : ভক্ত বা শিষ্যৰ প্ৰতি কৰা অনুগ্ৰহ

—গুৰুদেৱ, কৃপা কৰি জ্ঞান দিয়ক।

করুণা : আনৰ দুখ দূৰ কৰিবলৈ জন্মা আকুলতা

—জটায়ুৰ দুৰ্গতি দেখি ৰামচন্দ্ৰৰ করুণা জন্মিল;

পিতৃবন্ধুৰ কাৰণে তেওঁ শোক কৰিবলৈ ধৰিলে।

অনুকম্পা : লোকৰ দুখত জন্মা দুখ হেতু দুখৰ নিবাময় ব্যৱস্থা গ্ৰহণ

—পঙ্গু ভিখাৰীজনক দেখি ৰহিমৰ অনুকম্পা জন্মিল, তেওঁ ভিখাৰীজনক পেট ভৰাই এসাঁজ খাবলৈ দিলে।

অনুগ্ৰহ : মৰম কৰি সহায় কৰা

—আপোনাৰ অনুগ্ৰহতে আমি জীয়াই আছোঁ।

ঈৰ্ষা, দ্বেষ, স্পৰ্দ্ধা, দ্ৰোহ, হিংসা

ঈৰ্ষা : লোকৰ ভাল দেখিব নোৱৰা

—বিজনে মটৰগাড়ীত উঠি ফুৰা দেখি মহেন্দ্ৰৰ ঈৰ্ষা জন্মিল।

দ্বেষ : লোকৰ ভাল দেখি জন্মা শত্ৰুভাব

—পাণ্ডৱৰ বল বিক্ৰমে দুৰ্য্যোধনৰ দ্বেষ জন্মাইছিল।

হিংসা : লোকৰ ভাল দেখি অন্যায় কৰিবলৈ মন যোৱা

—হিংসা কৰি তেওঁ মোৰ বিৰুদ্ধে লগাইছে।

স্পৰ্দ্ধা : সমতাৰ চেষ্টা

—মই তোমাৰ সমকক্ষ হ'বলৈ স্পৰ্দ্ধা ৰাখিছোঁ।

দ্ৰোহ : বিৰুদ্ধ আচৰণ—বদন চন্দ্ৰই দ্ৰোহ আচৰি অসমলৈ মান আনিছিল।

নমস্কাৰ, প্ৰণাম, অভিবাদন

নমস্কাৰ : পৰস্পৰে পৰস্পৰৰ প্ৰতি জনোৱা ওলগ

—নমস্কাৰ ডাঙৰীয়া, আপোনাৰ ভাল নে?

—হয় ভাল, নমস্কাৰ—আপোনাৰ কেনে?

প্ৰণাম : মনে প্ৰাণে কৰা সেৱা

—দেউতা, মোৰ প্ৰণাম গ্ৰহণ কৰিব।

অভিবাদন : মূৰ দোঁৱাই সন্মান জনোৱা কাৰ্য্য

সেনাপতিয়ে ৰজাক মূৰ দোঁৱাই অথবা কুৰ্ণিচ কৰি অভিবাদন জনালে।

সেৱা : ভক্তিভাৱে হাত যোৰ কৰি প্ৰণাম—বাইজলৈ সেৱা জনালোঁ।

অনুষ্ঠান, প্ৰতিষ্ঠান, অধিষ্ঠান

অনুষ্ঠান : নিৰ্দিষ্ট কাৰ্যক্ৰম চলে য'ত

—ইয়াত ধৰ্মানুষ্ঠান উৎযাপিত হয়।

প্ৰতিষ্ঠান : যাক স্থায়ীভাৱে স্থাপন কৰা হয়, কাৰখানা

—মহন্ত বহু প্ৰতিষ্ঠানৰ অধিকৰ্তা।

অধিষ্ঠান : দেৱ-দেৱীৰ স্থায়ী বাসস্থান

—কৈলাস মহাদেৱৰ অধিষ্ঠান।

সমবেদনা, সহানুভূতি

সমবেদনা : আনৰ দুখ-বেদনাৰ সমভাগী হোৱা,

—মই আপোনাৰ পৰিয়াললৈ সমবেদনা জনাইছোঁ।

সহানুভূতি : আনৰ সুখ দুখৰ অনুভূতি

—আপোনাৰ প্ৰতি মোৰ সহানুভূতি আছে।

অনুকৰণ, অনুসৰণ

অনুকৰণ : আনে যি কৰে তাকে কৰা

—সি সকলো কামতে আপোনাক অনুকৰণ কৰে।

অনুসৰণ : পাছ লোৱা—মই আপোনাক অনুসৰণ কৰি এইখিনি পাইছোঁহি।

মন্ত্ৰণা, পৰামৰ্শ

মন্ত্ৰণা : গোপন আলোচনা

—মন্ত্ৰীসকলে মন্ত্ৰণা কৰি বদন বৰফুকনক ধৰিবলৈ মানুহ পঠাইছিল।

পৰামৰ্শ : বিচাৰ বিবেচনা—সমূহীয়া কাম সকলোৱে পৰামৰ্শ কৰি কৰা উচিত।

নিন্দা, অপবাদ, অপযশ, কলঙ্ক

নিন্দা : পৰোক্ষে বেয়া বুলি কোৱা

—তেওঁ আনক নিন্দা কৰি ফুৰে।

অপবাদ : চৰিত্ৰত দোষ জাপি দিয়া

—অমল দোষী নহয়, তাক মিছাকৈ অপবাদ দিয়া হৈছে।

অপযশ : দুৰ্যশ—অপযশ হ'ব বুলিয়ে ৰামে সীতাক বনবাস দিছিল।

কলঙ্ক : সুন্দৰত থকা দোষ– চন্দ্ৰত কলঙ্ক আছে। সীতাৰ গাত কলঙ্ক নাছিল।

আয়াস, প্ৰয়াস

আয়াস : চিন্তা ভাৱনাযুক্ত চেষ্টা, কষ্ট।

—তেওঁ কম আয়াসতে কামটি কৰিছে।

প্ৰয়াস : বিশেষ চেষ্টা।

—সি নেতা হ'বলৈ প্ৰয়াস কৰিছে।

ওভত, ওভট, ওলট

ওভত : ওলোটা। সি ওভত গোৰে নাচিব লাগিছে।

—অশ্লীল। ভদ্ৰ মানুহৰ মুখত ওভত মাত নোলায়।

—বিৰোধ। তাই যদি উভতি ধৰে মই কি কম?

—আমনি। ল'ৰাটিয়ে মাকক উভতি কৰিছে।

ওভট : ঘূৰি আহ। দেউতা অফিচৰ পৰা ৪ বজাত উভটিব।

—তলফাল ওপৰ। কুকুৰে মেখেলাখন ওভোটাই পিন্ধিছে।

ঘূৰাই দিয়া। মই তেওঁৰ পুথিখনি পঢ়ি ওভোটাই দিছোঁ।

ওলট : অকৃতকাৰ্য্য হৈ ঘূৰি অহা। ল'ৰাটিয়ে আদবাটৰ পৰা উলটি আহিছে।

—ভিতৰফাল বাহিৰ কৰা, মাকনিয়ে চোলাটো ওলোটাকৈ পিন্ধিছে।

—কামত নলগাই ঘূৰাই দিয়া। কিতাপখন ফটা, মই দোকানীক ওলোটাই দিলোঁ।

আবেদন, নিবেদন, সংবেদন

আবেদন : বাঞ্ছিত বস্তু পাবলৈ জনোৱা অনুৰোধ

—চৰকাৰী চাকৰি এটাৰ কাৰণে বহু ঠাইত আবেদন কৰিছোঁ।

নিবেদন : সম্মানেৰে জনোৱা কাৰ্য্য

—মই আপোনাক তলৰ কথাখিনি নিবেদন কৰিছোঁ।

সংবেদন : অন্তৰ পৰশি যোৱা প্ৰকাশন

—তেখেতৰ সংবেদনশীল কথাখিনি পঢ়ি দুখ লাগিছে।

অনুগ্ৰহ, দয়া, কৃপা, কৰুণা

অনুগ্ৰহ : মৰম

—অনুগ্ৰহ কৰি এবাৰ আমাৰ ফালে আহে যেন।

দয়া : গুৰুজনৰ চেনেহ

—আপোনালোকৰ দয়াতে আমি বৰ্ত্তি আছোঁ।

কৃপা : ভগৱানৰ অনুগ্ৰহ

—ভগৱানৰ কৃপাত আমি ভালে আছোঁ।

কৰুণা : সহানুভূতিৰে কৰা মৰম

—কৰুণাময়ৰ কৰুণা হ'লে একোৰে অভাৱ নাথাকে।

অকৃতজ্ঞ, অকৃতঘ্ন

অকৃতজ্ঞ : অগুণকাৰী, উপকাৰ স্বীকাৰ নকৰা।

—মই অকৃতজ্ঞ হ'বলৈ ভাল নাপাওঁ।

অকৃতঘ্ন : উপকাৰ স্বীকাৰ কৰা লোক

—মই অকৃতঘ্ন হৈ থাকিবলৈ ইচ্ছা কৰোঁ।

আকৃতি, অকৃতী, অকীৰ্তি

অকৃতি : নকৰিবলগীয়া কাম

—ৰামৰ অকৃতি বহুত, সেইবোৰ বহুতেই কুকীৰ্তি হৈ পৰিছে।

অকৃতী : অকামিলা, অক্ষম

—সি এজন অকৃতী লোক বুলি সকলোৱে জানে।

অকীৰ্তি :—দুৰ্নাম

—বেয়া কাম কৰিলে অকীৰ্তি হয়।

অভিনৱ, অভিনয়

অভিনৱ : একেবাৰে নতুন

—টেলিভিচন এটি অভিনৱ বস্তু।

অভিনয় : নাটকীয় চৰিত্ৰ প্ৰকাশ।

চৌধুৰী ডাঙৰীয়াই অভিনয় কৰি ভাল পায়।

অভিমান, অহঙ্কাৰ, দৰ্প, গৰ্ব, দম্ভ, গৌৰৱ

অভিমান : অনাদৰ পাই কৰা ৰোহ

—তেওঁক বিয়ালৈ নিমন্ত্ৰণ নকৰা বাবে অভিমান কৰিছে।

অহঙ্কাৰ : মই বৰ ভাব

—অহঙ্কাৰী লোকক মানুহে ভাল নাপায়।

দৰ্প : নিজে ডাঙৰ আনবোৰ সৰু বুলি ভৱা

—ৰাৱণৰ অতি দৰ্পত লঙ্কা চাৰখাৰ হৈছিল।

গৰ্ব—নিজকে অতি উচ্চ বুলি ভৱা

—অচিন্ত্যই লোকৰ বেয়া কাম কৰি গৰ্ব অনুভৱ কৰে।

দম্ভ : অযোগ্য লোকে কৰা গৰ্ব

—সি বৰ জনা বুলি দম্ভ কৰে।

গৌৰৱ : আনে প্ৰশংসা কৰা বাবে হোৱা গৰ্ববোধ

—অমূল্য পৰীক্ষাত প্ৰথম হোৱা বাবে মাকে গৌৰৱবোধ কৰিছে।

শিষ্ট, অশিষ্ট, অৱশিষ্ট, বিশিষ্ট

শিষ্ট : সাধুলোক

—ধৰ্ম ভাব উপজিলে দুষ্ট লোকো শিষ্ট হৈ পৰে।

অশিষ্ট : অভদ্ৰ, অসাধু

—অশিষ্টৰ লগ সাধুও অসাধু হৈ পৰে।

অৱশিষ্ট : বাকী, অৱশেষ

—অৱশিষ্ট বস্তুবোৰ তোমালোকে ভগাই লবা।

বিশিষ্ট : উচ্চ স্তৰৰ সাধুলোক

—শাস্ত্ৰীৰ দৰে বিশিষ্ট ব্যক্তি এজনৰ মৃত্যুত অসমৰ বহু ক্ষতি হৈছে।

প্ৰকাশ, বিকাশ, অৱকাশ

প্ৰকাশ : ব্যক্ত হোৱা, পোহৰলৈ অহা

—"কোটি সূৰ্য্য সম তৈলন্ত প্ৰকাশ
দেখি প্ৰজাসৱৰ মিলিল ত্ৰাস ॥"

বিকাশ : বৃদ্ধি

—নানা পুথি পঢ়িলে জ্ঞানৰ বিকাশ ঘটে।

অৱকাশ : সুকুণ্ডা, অৱসৰ

—তোমাৰ কথা শুনিবলৈ মোৰ অৱকাশ নহ'ব।

অসম : অসমান, তুলনাহীন

অসমান— অসমদেশৰ মাটি ওখ চাপৰ

তুলনাহীন—চিলাৰায় অসম সাহসী বীৰ আছিল।

প্ৰবন্ধ, নিবন্ধ, অনুবন্ধ

প্ৰবন্ধ : চিন্তা চৰ্চা কৰি লিখা ৰচনা

—'প্ৰকাশ' আলোচনীত ভাল ভাল প্ৰবন্ধ ছপা হয়।

নিবন্ধ : তত্ত্ব বা তথ্যমূলক কথাক নতুন যুক্তিৰে ৰূপ দান

—ৰামায়ণ সম্বন্ধে শাস্ত্ৰীদেৱে এটি নিবন্ধ লিখিছে।

অনুবন্ধ : কোনো প্ৰবন্ধ বা নিবন্ধৰ সম্পূৰক বা পৰিপূৰক কথা

—হাজৰিকাদেৱে অনুবন্ধ লিখি বৰাদেৱৰ প্ৰবন্ধটিৰ মূল্যমান বৃদ্ধি কৰিছে।

মূল্যৱান, মূল্যমান, মূল্যাঙ্কন, মূল্যায়ন

মূল্যৱান : বহুমূলীয়া

—হীৰা মূল্যৱান বাখৰ।

মূল্যমান : সঠিক মূল্য

—এইখন কাপোৰৰ মূল্যমান সিধনতকৈ বেছি।

মূল্যাঙ্কন : মূল্য স্থিৰ কৰণ

—তেখেতৰ বক্তৃতাটিৰ প্ৰকৃত মূল্যাঙ্কন হোৱা নাই।

মূল্যায়ন : ন-কৈ মূল্য নিৰ্ধাৰণ

—সোণ, ৰূপ আদি ধাতুবোৰৰ সময়ে সময়ে মূল্যায়ন কৰা হয়।

শুদ্ধ, অশুদ্ধ, বিশুদ্ধ

শুদ্ধ : নিৰ্ভুল

—তোমাৰ অঙ্কটো শুদ্ধ হৈছে।

অশুদ্ধ : ভুল

—আখৰ জোঁটনি বেছি অশুদ্ধ হ'লে প্ৰশ্নোত্তৰ শুদ্ধ হ'লেও নম্বৰ কম পায়।

বিশুদ্ধ : মলি, বীজাণু আদি নথকা

মুকলি ঠাইৰ বতাহ বিশুদ্ধ।

আলাহ, আলাস, এলাহ

আলাহ : ঘৃণা

—মানুহজনীয়ে লেতেৰা কাম কৰিবলৈ আলাহ নকৰে।

আলাস : কষ্ট নকৰাকৈ

—সি আলাসতে ভাত্তৰ-দীঘল হৈছে।

এলাহ : অনিচ্ছা

—কৰ্তব্য কাম কৰিবলৈ এলাহ নকৰিবা।

আলস্থৱা, এলেহুৱা

আলহুৱা : আদৰত বঢ়া

—ল'ৰাটি মৰম কৰি আলহুৱা কৰিছে।

এলেহুৱা : সোৰোপা

—এলেহুৱা মানুহৰ উন্নতি নহয়।

অস্বচ্ছ অস্বস্থ, অশ্বত্থ

অস্বচ্ছ : ইফাল সিফাল নেদেখা

—কাঠ অস্বচ্ছ পদাৰ্থ।

অস্বস্থ : অসুস্থ

—অস্বস্থ ব্যক্তিক আমনি নিদিবা।

অশ্বত্থ : আঁহত গছ

—অশ্বত্থ গছ বৰ ডাঙৰ হয়।

অভূতপূৰ্ব, অশ্ৰুতপূৰ্ব

অভূতপূৰ্ব : আগতে নোহোৱা বা নোপোজা

—আন্দোলনৰ সময়ত অভূতপূৰ্ব সংহতি স্থাপন হৈছিল।

অশ্ৰুতপূৰ্ব : আগেয়ে মুশুনা

—মাছৰ বোগ অশ্ৰুতপূৰ্ব।

ভাওনা, ভাৱনা

ভাওনা : আনৰ চৰিত্ৰ ফুটাই তোলা কাৰ্য্য, অভিনয়

—আজি নামঘৰত কংস বধ ভাওনা হ'ব।

ভাৱনা : ভাবি থকা কাৰ্য্য

—কাম কৰিবলৈ গলে চিন্তা-ভাৱনা বাদ দিব লাগে।

পঞ্চত্ৰিংশ অধ্যায়

৫৭। বাক্য প্ৰকৰণ

(১) **বাক্যৰ প্ৰকাৰ**—বাক্য প্ৰধানকৈ দুই প্ৰকাৰৰ—পূৰ্ণবাক্য আৰু খণ্ডবাক্য। (খণ্ডবাক্যৰ কথা পাছৰ অধ্যায়ত দিয়া হৈছে)।

(২) **পূৰ্ণবাক্য :** যি বাক্যত কম পক্ষে এটা কৰ্তা পদ আৰু এটা সাধ্যা ক্ৰিয়াপদ থাকে তাকে **পূৰ্ণবাক্য** বোলে। যেনে—

কৃষ্ণই ভাত খাইছে। সি শুইছে।

অপৰ্ণাই কাপোৰ চিলাইছিল।

প্ৰদীপ ডিব্ৰুগড়লৈ যাব।

কেতিয়াবা কেতিয়াবা বিশেষকৈ কথোপকথনত এটা পদেৰেও বাক্য হয়। যেনে—

—তোমাৰ নাম কি?

—মহেন্দ্ৰ। (অৰ্থাৎ মোৰ নাম মহেন্দ্ৰ)

—তোমাৰ ঘৰ ক'ত?

—নলবাৰীত। (অৰ্থাৎ মোৰ ঘৰ নলবাৰীত)

—সিহঁতে আজি বল খেলিবলৈ যাব নে?

—যাব। (অৰ্থাৎ সিহঁতে আজি বল খেলিবলৈ যাব)

বাক্যত ক্ৰিয়া পদটিয়ে মুখ্য পদ। ক্ৰিয়া পদৰ লগত কৰ্তা, কৰ্ম, কৰণ, অপাদান, অধিকৰণ আদি সম্বন্ধ যুক্ত হৈ বাক্যৰ অন্যান্য পদবোৰ থাকে। কিছুমান পদৰ বিশেষক পদো থাকে। বিভিন্ন ভাব প্ৰকাশ কৰিবলৈ ভাব পদো ব্যৱহাৰ হয়।

সকলোবোৰ পদ সকলোবোৰ বাক্যত নাথাকে। কেতিয়াবা কেতিয়াবা মুখ্য ক্ৰিয়া পদটিও নথকাকৈ অসমীয়া ভাষাত বাক্য হ'ব পাৰে। যেনে—

মোৰ নাম অমৰ কাকতি।

সন্তোষে সুখৰ মূল।

মনেই সুখ-দুখৰ কাৰণ।

এনেবোৰ বাক্যত 'হয়' ক্ৰিয়াপদ উহ্য থকা বুলি ধৰা হয়। কিন্তু তেনে ক্ৰিয়াপদৰ

সংযুক্তি ঘটালে বাক্যৰ সুশ্ৰাব্যতা নষ্ট হয়। নঞৰ্থক বাক্য হ'লে তেনেবোৰ ক্ৰিয়া পদ উহ্য নাথাকে। যেনে :--

মোৰ নাম অমৰ কাকতি নহয়।

ধনেই ধৰ্মৰ মূল নহয়।

ধন-দৌলত মৃত্যুৰ লগৰীয়া নহয়।

পূৰ্ণবাক্য বুলিলেই চাৰি প্ৰকাৰ বাক্যক বুজোৱা হয়: সৰল, যৌগিক, মিশ্ৰ আৰু জটিল বাক্য।

(৩) **সৰল বাক্য :** যি বাক্যত এটা মাথোন কৰ্তা আৰু একেটা মাথোন সাধ্যা বা সমাপিকা ক্ৰিয়া থাকে, তাকে **সৰল বাক্য** বোলে। যেনে—

গৰুৱে ঘাঁহ খায়।

বিদ্যাহীন লোক পশু।

অৰুণাই খবৰ-কাকত পঢ়ি আছে।

কমলাই মোলৈ চাই হাঁহিছে।

সৰল বাক্যত একাধিক সিদ্ধা বা অসমাপিকা ক্ৰিয়া আৰু একাধিক কৰ্তা পদ থাকিব পাৰে। যেনে—

ৰাম, লক্ষ্মণ, সীতা বনলৈ গৈছিল।

কমলাই আনে নেদেখাকৈ মোলৈ কেৰাহিকৈ চাই, মোৰ পিনে পিঠি দি হাঁহি আছে।

(৪) **যৌগিক বাক্য :** একাধিক সৰল বাক্য সংযুক্ত হৈ এটা বাক্য হ'লে তাকে **যৌগিক বাক্য** বোলে। যৌগিক বাক্যত একাধিক সাধ্যা ক্ৰিয়া আৰু কৰ্তা থাকিব পাৰে। বাক্যবোৰ ভাব পদৰ দ্বাৰা সংযুক্ত হয়। যেনে—

তেওঁ ভাত খোৱা নাই কাৰণে মইও খোৱা নাই।

তুমি স্কুললৈ যোৱা নাই কাৰণে তোমাৰ ভায়েৰাও স্কুললৈ নগ'ল।

সমনীয়া ল'ৰাই কাজিয়া কৰে, কিন্তু তাৰ পাছতে সিহঁতে পাহৰি যায়।

সৌ দুটা ল'ৰাই কাজিয়া কৰিছিল হয়, এতিয়া দুয়ো নলে-গলে লগা বন্ধু।

বাক্যত এটা কৰ্তা আৰু একাধিক সাধ্যা ক্ৰিয়া থাকিলেও তেনেবোৰ বাক্যক যৌগিক বাক্য বুলি ধৰিব লাগে। যেনে—

আজি ৰাতিপুৱা মই কিতাপ পঢ়িছিলোঁ আৰু লিখা কাম কৰিছিলোঁ।

এই বাক্যত 'আজি ৰাতিপুৱা মই কিতাপ পঢ়িছিলোঁ।' 'আজি ৰাতিপুৱা মই লিখা কাম কৰিছিলোঁ।' এই দুটা প্ৰধান বাক্য সংযুক্ত হৈ আছে। ই যৌগিক বাক্য।

(৫) **মিশ্ৰ বাক্য :**—দুই বা ততোধিক সৰল বাক্য লগ লাগি মিশ্ৰ বাক্য হয়। মিশ্ৰ বাক্যত এটা বাক্য মুখ্য বা প্ৰধান হৈ থাকে আৰু বাকী একাধিক বাক্য তাৰ তলতীয়া হয়। যেনে—

মই জানো সি এটা দগধা চোৰ।

তেওঁ বিদ্বান, তেওঁ বুধিয়ক, তেওঁ কৰ্তব্য-পৰায়ণ বুলি মই জানো।

ওপৰৰ প্ৰথম বাক্যত 'মই জানো' মুখ্য বা প্ৰধান বাক্য। 'সি 'এটা দগধা চোৰ' এই বাক্যটি 'জানো' ক্ৰিয়াপদৰ কৰ্ম হৈ তলতীয়া বা অপ্ৰধান বাক্য হৈছে। দ্বিতীয় বাক্যত 'তেওঁ বিদ্বান (হয়)', 'তেওঁ বুধিয়ক (হয়)', 'তেওঁ কৰ্তব্যপৰায়ণ (হয়)', এই তিনিটা বাক্য 'জানো' ক্ৰিয়াৰ কৰ্ম হিচাপে তলতীয়া বা অপ্ৰধান বাক্য হৈছে। গতিকে ওপৰৰ বাক্য দুটা মিশ্ৰ বাক্য।

যৌগিক আৰু মিশ্ৰ বাক্যৰ প্ৰভেদ :—যৌগিক বাক্যত দুটা বা অধিক বাক্যৰ প্ৰত্যেকেই প্ৰধান বাক্য, মাথোন ভাব পদৰ দ্বাৰা সিহঁত সংযুক্ত হৈ থাকে। মিশ্ৰ বাক্যত এটাহে প্ৰধান বাক্য থাকে, বাকীবোৰ সেই বাক্যৰ তলতীয়া বাক্য হৈ পৰে। তলতীয়া বাক্যবোৰ পূৰ্ণ বাক্য যদিও স্বাধীন নহয়।

তলতীয়া বাক্য প্ৰধানকৈ তিনি প্ৰকাৰৰ—(১) **বিশেষ্য স্থানীয়,** অৰ্থাৎ প্ৰধান বাক্যৰ সাধ্যা ক্ৰিয়াৰ কৰ্তা, কৰ্ম হিচাপে ব্যৱহাৰ হোৱা বাক্য ; (২) **বিশেষণ স্থানীয়,** অৰ্থাৎ প্ৰধান বাক্যৰ কৰ্তা বা কৰ্ম পদৰ বিশেষণ হিচাপে থকা বাক্য ; (৩) **ক্ৰিয়া বিশেষণ স্থানীয়** অৰ্থাৎ ক্ৰিয়াৰ গুণ প্ৰকাশক বা ক্ৰিয়াপদৰ বিশেষণ হিচাপে থকা বাক্য।

(১) মই তেওঁৰ চকুৰে চকুৰে চাইছিলোঁ (হয়)।

(২) ডাক্তৰে জানিছিল, ঔষধে গুণ নিদিয়ে, ৰোগী মৰিব।

(৩) যি সুখ্যাতি অৰ্জন কৰে, তেওঁ মৰিও অমৰ হয়।

(৪) তেওঁ তোমাক দেখিছে, তুমি ধান দাই আছিলা।

(৫) যেতিয়া আমাৰ অৱস্থা ভাল আছিল, তেতিয়া চাকৰে-বাকৰে আমাৰ ঘৰ ভৰি আছিল।

(৬) মই বাঘলৈ চাই চাই পাছ হুহঁকি গলোঁ কাৰণে সাৰিলোঁ।

প্ৰথম বাক্যত মই তেওঁৰ চকুৱে চকুৱে চাইছিলোঁ, বধা ফাঁকি 'হয়' ক্ৰিয়াৰ কৰ্তা হৈ ৰহিছে, দ্বিতীয় বাক্যত 'ঔষধে গুণ নিদিয়ে' 'ৰোগী মৰিব' 'জানিছিল' ক্ৰিয়াৰ কৰ্ম হৈ ৰহিছে। সেই কাৰণে সেই তিনিটা অপ্ৰধান বাক্য বিশেষ্য স্থানীয় অপ্ৰধান বাক্য।

তৃতীয় বাক্যত 'যি সুখ্যাতি অৰ্জন কৰে' কথা ফাঁকি তেওঁ কৰ্তাৰ বিশেষক হৈ বহিছে, এই কাৰণে ইয়াৰ বিশেষণ স্থানীয় অপ্ৰধান বা তলতীয়া বাক্য বোলা হৈছে।

৪ৰ্থ বাক্যটি দেখাত যৌগিক বাক্য। বাক্য দুটাৰ বেলেগ বেলেগ কৰ্তা, কৰ্ম আৰু সাধ্যা ক্ৰিয়া আছে। কিন্তু প্ৰথম বাক্যৰ 'তোমাক' আৰু দ্বিতীয় বাক্যৰ 'তুমি' একে ব্যক্তি হোৱা কাৰণে দ্বিতীয় বাক্যটি তোমাক পদৰ বিশেষক হৈ পৰিছে। অৰ্থাৎ ধান দাই থকা তোমাক দেখিছো। গতিকে দ্বিতীয় বাক্যটি প্ৰথম বাক্যৰ বিশেষণ স্থানীয় তলতীয়া বাক্য হৈছে।

পঞ্চম বাক্যত 'যেতিয়া আমাৰ অৱস্থা ভাল আছিল' কথা ফাঁকি 'ভৰি আছিল' ক্ৰিয়া পদৰ সময় নিৰ্দেশক আৰু ষষ্ঠ বাক্যত 'মই বাঘলৈ চাই চাই পাছ হুঁহকি গলোঁ' কথা ফাঁকি 'সাৰিলোঁ' ক্ৰিয়াপদৰ ধৰণ প্ৰকাশ কৰিছে। গতিকে এই দুটি অপ্ৰধান বাক্যক ক্ৰিয়াবিশেষণ স্থানীয় অপ্ৰধান বা তলতীয়া বাক্য বোলা হৈছে।

(৬) **জটিল বাক্য ঃ** যিবোৰ বাক্যত ওপৰত লিখা তিনিও প্ৰকাৰ বাক্যৰ (সৰল, যৌগিক, মিশ্ৰবাক্য) সংযোগ ঘটে, তাকে **জটিল বাক্য** বোলা হয়।

যি এলেহুৱা, তেওঁ যদি নিষ্কৰ্মা হয়, তেনে লোকৰ সুখ নাই। এই বাক্যটিত 'যি এলেহুৱা (হয়)' কথাফাঁকি 'তেওঁ' কৰ্তাৰ বিশেষক হৈ বহিছে, সেইবাবে "যি এলেহুৱা তেওঁ নিষ্কৰ্মা হয়" বাক্যটি মিশ্ৰ বাক্য। এই বাক্যটিক 'যদি' ভাবপদে পৰৱৰ্তী বাক্যৰ লগত সংযোগ কৰিছে। আৰু 'তেনে' বিকল্প পদৰ জৰিয়তে 'লোকৰ' পদৰ বিশেষক হোৱাত বাক্যটিত দুটা মিশ্ৰ বাক্যৰ সংযোগ ঘটি যৌগিক বাক্য হৈ পৰিছে।

যাৰ নাই গৰু সি সবাতকৈ সৰু ; যাৰ নাই ধান তাৰ নাই মান।

এই বাক্যটিত'আৰু' বা 'কিন্তু' ভাব পদৰ পৰিবৰ্তে চেমিকোলন বহি দুটা মিশ্ৰ বাক্যক এটা যৌগিক বাক্যলৈ পৰিৱৰ্তন কৰিছে।

মই জানো, তেওঁ বিদ্বান লোক ; কিন্তু তেওঁৰ আচৰণ মাৰ্জিত নহয় কাৰণে তেওঁক সকলোৱে ঘৃণা কৰে।

ইয়াতো দুটা মিশ্ৰ বাক্য লগ লাগি এটা যৌগিক বাক্য হৈছে। এনেবোৰ বাক্যক সাধাৰণ মিশ্ৰ বা যৌগিক বাক্য নুবুলি জটিল বাক্য বুলি কোৱাহে উচিত। দীঘলীয়া বাক্যবোৰ এনেধৰণৰ বহু বাক্য সংযুক্ত হৈ জটিল হৈ পৰে।

(৭) **খণ্ড বাক্য ঃ** একেটা বাক্যত থকা পৰস্পৰ সান্নিধ্য বা আসক্তি-যুক্ত দুটা বা ততোধিক পদ লগ লাগি একোটা খণ্ডিত অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিলে তাক **খণ্ড বাক্য** বোলে। যেনে—সকলো ধৰ্মতে জ্ঞানৰ লগতে শাৰীৰিক সৌষ্ঠৱ আৰু মানসিক পৱিত্ৰতাক উচ্চ স্থান দিয়ে।

এই বাক্যটিত 'সকলো ধৰ্মতে', 'জ্ঞানৰ লগতে,' 'শাৰীৰিক সৌষ্ঠৱ' 'মানসিক পৱিত্ৰতা' আৰু 'উচ্চ স্থান' একোটা খণ্ডিত অৰ্থযুক্ত খণ্ড বাক্য। এই খণ্ড বাক্যবোৰ বিশেষ্য, বিশেষণ, ক্ৰিয়া বিশেষণ আদি ৰূপে বাক্যত ব্যৱহাৰ হয়।

(ক) **বিশেষ্য স্থানীয় খণ্ড বাক্য ঃ** বিশেষ্য হিচাপে ব্যৱহাৰ হ'লে তাক **বিশেষ্য স্থানীয় খণ্ড বাক্য** বোলা হয়। যেনে—

মানুহক শাৰীৰিক পৰিশ্ৰমৰ লগতে মানসিক পৰিশ্ৰমো লাগে।

ওপৰৰ বাক্যটিত 'শাৰীৰিক পৰিশ্ৰম' আৰু 'মানসিক পৰিশ্ৰম' খণ্ড বাক্য দুটা 'লাগে' ক্ৰিয়াৰ কৰ্মৰূপে আছে কাৰণে দুয়োটা বিশেষ্য স্থানীয় খণ্ড বাক্য।

শাৰীৰিক পৰিশ্ৰমে মানুহৰ শৰীৰ সুস্থ আৰু সবল কৰে।

এই বাক্যত **'শাৰীৰিক পৰিশ্ৰমে'** 'কৰে' ক্ৰিয়া পদৰ কৰ্তা, **'মানুহৰ শৰীৰ সুস্থ আৰু সবল'** 'কৰে' ক্ৰিয়াপদৰ কৰ্ম, গতিকে তিনিওটা বিশেষ্য স্থানীয় খণ্ড বাক্য।

(খ) **বিশেষণ স্থানীয় খণ্ড বাক্য ঃ**—যিবোৰ খণ্ড-বাক্য বাক্যত বিশেষণ হিচাপে ব্যৱহাৰ হয়, সেইবোৰক **বিশেষণ স্থানীয় খণ্ড বাক্য** বোলে। যেনে ঃ—

চঞ্চল মনৰ লোকে গুৰিয়াল নথকা নাৱৰ সদৃশ দিক-বিদিক হেৰুৱায়।

ইয়াত 'চঞ্চল মনৰ' খণ্ড বাক্যই 'লোক' পদক আৰু 'গুৰিয়াল নথকা' খণ্ড বাক্যই 'নাও' পদক বিশেষ কৰিছে সেই কাৰণে **'চঞ্চল মনৰ' 'গুৰিয়াল নথকা'** বিশেষণ স্থানীয় খণ্ড বাক্য।

(গ) **ক্ৰিয়াবিশেষণ স্থানীয় খণ্ড বাক্য ঃ** যিবোৰ খণ্ড বাক্য ক্ৰিয়া বিশেষণ ৰূপে ব্যৱহাৰ হয় সেইবোৰক **ক্ৰিয়াবিশেষণ স্থানীয় খণ্ড বাক্য** বোলে। যেনে—

যি কামকে কৰা **ধীৰে সুস্থিৰে** কৰিবা।

তুমি মোৰ ওচৰলৈ **বন্ধু ভাৱে** আহিবা।

লাজে অপমানে তেওঁ তাৰ পৰা গুচি গ'ল।

ওপৰৰ বাক্য তিনিটাত যথাক্ৰমে 'ধীৰে সুস্থিৰে' 'কৰিবা' ক্ৰিয়াৰ, 'বন্ধুভাৱে' 'আহিবা' ক্ৰিয়াৰ আৰু 'লাজে অপমানে' 'গ'ল' ক্ৰিয়াৰ ক্ৰিয়াবিশেষণ ৰূপে বহিছে। গতিকে **'ধীৰে সুস্থিৰে,' 'বন্ধু ভাৱে', 'লাজে অপমানে'** ক্ৰিয়াবিশেষণ স্থানীয় খণ্ড বাক্য।

(ঘ) ইয়াৰ উপৰি ক্ৰিয়াপদৰ সান্নিধ্যত **ক্ৰিয়া স্থানীয়** খণ্ড-বাক্য থাকে। যেনে—

ল'ৰাটিয়ে ভাত খাই আছে। তেওঁ বিচনাত শুই পৰিছে।

ইয়াত 'খাই আছে', 'শুই পৰিছে' খণ্ড বাক্য দুটাক **ক্ৰিয়াস্থানীয় খণ্ড বাক্য** বুলিব পাৰি।

(ঙ) সেইদৰে ভাব-পদেৰে **ভাব স্থানীয় খণ্ড বাক্যও** থাকিব পাৰে। যেনে—

ছিঃ ছিঃ। কি কাম কৰিলা!

হে হৰি। মোৰ কি গতি কৰিলা।

ওপৰৰ বাক্য দুটিত **'ছিঃ ছিঃ', 'হে হৰি'** দুটা ভাব-পদ স্থানীয় খণ্ড বাক্য বুলিব পাৰি। কিন্তু পদান্বয়ী ভাব-পদৰ সৈতে হোৱা খণ্ড বাক্যবোৰৰ বেছি ভাগেই ক্রিয়া-বিশেষণ স্থানীয় খণ্ড বাক্য হয়। যেনে—

সাধ্য অনুসৰি দান কৰিবা।

ভাল ভাৱে থাকিবা।

যথা যোগ্য সম্মান দেখুৱাবা।

বিনা বাক্যে মোৰ আদেশ পালন কৰিবা।

ওপৰৰ বাক্যবোৰৰ ডাঙৰ আখৰৰ অংশচিহ্নিত ক্রিয়া বিশেষণীয় খণ্ডবাক্য।

(৮) বাক্য পৰিৱৰ্ত্তন

সৰল, মিশ্ৰ আৰু যৌগিক বাক্য যি কোনো এটা বাক্যৰ অৰ্থৰ হীন-ডেটি নঘটোৱাকৈ আন এটি বাক্যলৈ পৰিৱৰ্ত্তন কৰিব পাৰি। কিন্তু কোনো প্ৰকাৰৰ খণ্ড বাক্য বা সিদ্ধা ক্রয়া নাথাকিলে সৰল বাক্যক আন দুটিলৈ পৰিৱৰ্ত্তন কৰিব নোৱাৰি। যেনে—

গৰুৱে ঘাঁহ খায়। মই শুইছোঁ। জয়াই গান গাইছে।

(১) সৰল বাক্যত খণ্ড ব্যাক্য থাকিলে তাক মুখ্য বাক্য কৰি যৌগিক বাক্য কৰিব পাৰি। যেনে—

(স) পৰিৱৰ্তনশীল পৃথিৱীত সকলো বস্তুৰ পৰিৱৰ্তন ঘটে।

(যৌ) যেহেতু পৃথিৱী পৰিৱৰ্তনশীল, তাত সকলো বস্তুৰ পৰিৱৰ্তন ঘটে।

(২) সৰল বাক্যত সিদ্ধা ক্রিয়া থাকিলে তাক সাধ্যা ক্রিয়ালৈ ৰূপান্তৰ কৰি যৌগিক বাক্য তৈয়াৰ কৰিব পাৰি। যেনে—

(স) মই স্কুলৰ পৰা আহি খেলিবলৈ গৈছিলোঁ।

(যৌ) মই স্কুলৰ পৰা আহিছিলোঁ আৰু তাৰ পাছত খেলিবলৈ গৈছিলোঁ।

(৩) সৰল বাক্যত যি স্থানীয় খণ্ড বাক্য থাকে তাক সেই স্থানীয় অপ্ৰধান বা তলতীয়া বাক্যলৈ পৰিৱৰ্তন কৰি মিশ্ৰ বাক্য কৰিব পাৰি। যেনে :—

(স) পৰিশ্ৰমী লোক সুখী।

(মি) যি লোকে পৰিশ্ৰম কৰে, তেওঁ সুখী হয়।

(স) খবৰ-কাকতত ওলোৱা প্ৰবন্ধবোৰ মই পঢ়োঁ।

(মি) যিবোৰ প্ৰবন্ধ খবৰ-কাকতত ওলায়, সেইবোৰ মই পঢ়োঁ।

(৪) সৰল বাক্যত কোনো সিদ্ধা ক্রিয়া বা কৃদন্ত পদ থাকিলে তাক সাধ্যা ক্রিয়ালৈ ৰূপান্তৰিত কৰি তলতীয়া অপ্ৰধান বাক্য কৰিলে মিশ্ৰ বাক্য হয়। যেনে :—

(স) মই কমলক ভাত খাই থকা দেখিছিলোঁ।

(মি) মই দেখিছিলোঁ কমলে ভাত খাই আছিল।

(স) তেওঁ এটা পইচাও অনাহকত খৰচ নকৰা এজন ধনী মানুহ।

(মি) তেওঁ এজন ধনী মানুহ, যি এটা পইচাও অনাহকত খৰচ নকৰে।

(৫) যি কোনো এটা বাক্যৰ সাধ্যা ক্রিয়াক সিদ্ধা ক্রিয়ালৈ ৰূপান্তৰিত কৰি যৌগিক বাক্যক সৰল বাক্যলৈ নিব পাৰি। যেনে—

(যৌ) একে সময়তে মই খেলিবলৈ গৈছিলোঁ আৰু সি ফুৰিবলৈ গৈছিল।

(স) মই খেলিবলৈ যাওঁতে সি ফুৰিবলৈ গৈছিল।

বা

সি ফুৰিবলৈ যাওঁতে মই খেলিবলৈ গৈছিলোঁ।

(৬) যৌগিক বাক্যৰ কোনো এটা বাক্যক খণ্ড বাক্যলৈ পৰিৱৰ্তন কৰি সৰল বাক্য কৰিব পাৰি। যেনে—

(যৌ) তুমি বেগাই যোৱাঁ, গাড়ীখন ধৰিব পাৰিবা।

(স) তুমি বেগ দি গাড়ীখন ধৰাঁগৈ।

(৪) যৌগিক বাক্যৰ যি কোনো এটি বাক্যক তলতীয়া বাক্যলৈ ৰূপান্তৰিত কৰি মিশ্ৰ বাক্য কৰিব পাৰি। যেনে—

(যৌ) দুপৰীয়া মই শুইছিলোঁ; কমল বহি আছিল।

(মি) দুপৰীয়া যেতিয়া মই শুইছিলোঁ, কমল তেতিয়া বহি আছিল।

(৮) মিশ্ৰ বাক্যৰ তলতীয়া বাক্যক খণ্ড বাক্যলৈ ৰূপান্তৰ কৰি সৰল বাক্য কৰিব পাৰি। যেনে—

(মি) যি সাধু তেওঁ সৎ চিন্তা কৰে।

(স) সাধুলোকে সৎ চিন্তা কৰে।

(মি) যি পৰিশ্ৰম কৰে, তেওঁৰ শৰীৰ সুস্থ আৰু সবল হয়।

(স) পৰিশ্ৰমী লোক সুস্থ আৰু সবল হয়।

(৯) মিশ্ৰ বাক্যৰ তলতীয়া বাক্যত থকা সাধ্যা ক্রিয়াক সিদ্ধা ক্রিয়ালৈ ৰূপান্তৰ কৰি সৰল বাক্য কৰিব পাৰি। যেনে—

(মি) মই যেতিয়া খেলিবলৈ যাওঁ, সিহঁতে চাই থাকে।

(স) মই খেলিবলৈ যাওঁতে সিহঁতে চাই থাকে।

বা, মই খেলিবলৈ যোৱা সিহঁতে দেখে।

(১০) মিশ্র বাক্যৰ তলতীয়া বাক্যক প্ৰধান বাক্যৰ সমস্থানীয় কৰি যৌগিক বাক্য কৰিব পাৰি। যেনে—

(মি) মই যেতিয়া শুইছিলোঁ, তেওঁ পঢ়ি আছিল।

(যৌ) মই শুইছিলোঁ আৰু তেওঁ পঢ়ি আছিল।

একেটা বাক্যই কেনেকৈ তিনিও বিধ বাক্য হ'ব পাৰে তাৰ নমুনা তলত দিয়া হ'ল। যেনে—

(যৌ) অনুৰূপাই চাকৰিও কৰে, পঢ়েও।

(সৰল) অনুৰূপাই চাকৰি কৰি পঢ়ে। বা অনুৰূপাই পঢ়িবলৈ চাকৰি কৰে।

(মিশ্ৰ) অনুৰূপাই চাকৰি কৰে কাৰণে পঢ়ে।

(সৰল) মই থাকোঁতে সি পঢ়ি আছিল।

(মিশ্ৰ) মই যেতিয়া শুই আছিলোঁ, সি পঢ়ি আছিল।

(যৌ) মই শুই আছিলোঁ আৰু সি পঢ়ি আছিল।

(সৰল) চিন্তাহীন মানুহ সুখী।

(মিশ্ৰ) যি চিন্তাহীন তেওঁ সুখী।

(যৌগিক) যদি মানুহজন চিন্তাহীন হয়, তেনেহ'লে তেওঁ সুখী হ'ব পাৰে।

(৯) অৰ্থানুযায়ী বাক্যৰ প্ৰকাৰ

অৰ্থানুযায়ী বাক্য ১২ প্ৰকাৰৰ—

(১) ফুলনিখনি ফুলেৰে উপচি পৰিছে। (বিৱৰণী)
হাতী সৰ্ব্ব বৃহৎ প্ৰাণী। ,,

(২) দিনৰ পাছত ৰাতি হয়, দুখৰ পাছত সুখ হয়। (নীতিমূলক)
দুখীয়াক দান কৰা উচিত। ,,

(৩) তুমি আজি আমাৰ ঘৰলৈ যাবাচোন। (অনুৰোধ জ্ঞাপক)
গৈ পায়েই চিঠি এখনি দিবা দেই। ,,

(৪) তুমি এতিয়াই ইয়াৰপৰা গুচি যোৱা। (নিৰ্দেশক)
সি এই কামটো কৰি পেলাওক। ,,

(৫) আপুনি কেতিয়া ঘৰলৈ উভতিব? (প্ৰশ্ন)
মই তোমাক লগ পাম নে? ,,

(৬) সি ভাত নাখায়। (নঞৰ্থক)
নীলাচল পাহাৰ বেছি ওখ নহয়। ,,

(৭) হে দয়াময়! মোক ৰক্ষা কৰা। (প্ৰাৰ্থনাসূচক)
ভগৱানে তোমাৰ মঙ্গল কৰক। ,,

(৮) ঈশ্বৰে যেন তোমাৰ মঙ্গল কৰে। (ইচ্ছাৰ্থক)
তোমাৰ মঙ্গল হওক। ,,

(৯) মই যে কিমান পাপ কৰিছোঁ! লেখ নাই। (ভাববোধক)
আই ঔ, মোক খায়! ,,

(১০) মই তোমাৰ টকা কেইটা কাইলৈকে দিম। (নিশ্চয়াৰ্থক)
মই তোমাৰ টকা কেইটা কাইলৈ দিমেই। ,,

(১১) লোকৰ দোষ খুচৰি নুফুৰিবা। (নিষেধাৰ্থক)
বেয়া ল'ৰাৰ লগ নলবা। ,,

(১২) পোৱা কপলা মহাদেউ সিদ্ধিত পাগল। (দ্ব্যৰ্থক)
কৃষ্ণখাত পঞ্চমুখ কণ্ঠত গৰল। ,,

উক্তি : কোনো বাক্যক আনৰ কথা বুলি নিৰ্দেশ কৰিলে তাক উক্তি বোলে। যেনে—

মুকুন্দই মোক কৈছিল—"মই যে কিমান পাপ কৰিলোঁ তাৰ হিচাপ নাই।"

মুকুন্দই মোক কৈছিল, সি যে কিমান পাপ কৰিছিল তাৰ হিচাপ নাই।

উক্তি দুই প্ৰকাৰৰ—প্ৰত্যক্ষ উক্তি আৰু পৰোক্ষ উক্তি।

(ক) **প্ৰত্যক্ষ উক্তি :** আনৰ কথা হুবহু তুলি দিলে তাকে প্ৰত্যক্ষ উক্তি বোলে। প্ৰত্যক্ষ উক্তি প্ৰক্ষেপ চিন অৰ্থাৎ দুটা দুৰীয়া উৰ্দ্ধ ক'মাৰ মাজত দিয়া হয়। যেনে—

কৰুণাই ক'লে—"মই আজি গুৱাহাটীলৈ যাম।"

উৰ্মিলাই কৈছে—"মই কৰুণাক বাটত লগ পাইছোঁ।"

মাধৱীয়ে "ভাত নাখাওঁ" বুলি কৈছিল।

আনৰ লিখা কথা নিজৰ কথাৰ মাজত হুবহু তুলি দিলেও তাক প্ৰত্যক্ষ উক্তি বুলি ধৰা হয়। যেনে—

গতানুগতিকতাই গতিহীনতা; গতিহীনতাই জড়তা। হেম বৰুৱাৰ ভাষাত ক'বলৈ হ'লে—"মৃত্যু বা জড়তাৰ আন এটা নাম গতিহীনতা।"

(খ) পৰোক্ষ উক্তি : আনৰ কোৱা কথা নিজৰ ভাষাত লিখিলে পৰোক্ষ উক্তি বোলা হয়। যেনে—

করুণাই ক'লে যে, সি আজি গুৱাহাটীলৈ যাব।
উৰ্মিলাই কৈছে,—তাই করুণাক বাটত লগ পাইছে।
মাধৱীয়ে কৈছিল যে, তাই ভাত নাখায়।
ল'ৰাবোৰে কৈছিল যে সিহঁতে বল খেলা নাছিল।

প্ৰত্যক্ষ উক্তিক পৰোক্ষ উক্তিলৈ নিব পাৰি। কিন্তু পৰোক্ষ উক্তিক প্ৰত্যক্ষ উক্তিলৈ নিবলৈ কিছু অসুবিধা হয়; কাৰণ উক্তিৰ পদবোৰ হুবহু য'ত আছিল ত'তে বহুৱালেহে প্ৰত্যক্ষ উক্তি হয়। পদৰ গাঁঠনি লৰ-চৰ হ'লেই তাক প্ৰত্যক্ষ উক্তি বুলিব নোৱাৰি। অৰ্থ প্ৰকাশ হ'লেই প্ৰত্যক্ষ উক্তি নহয়। যেনে—

পৰোক্ষ উক্তি—ৰমেনে মোক কৈছিল যে, তুমি হেনো তাক ভাল নোপোৱা। (অথবা) তুমি ৰমেনক ভাল নোপোৱা বুলি ৰমেনে মোক কৈছিল। তাৰ প্ৰত্যক্ষ উক্তি তলত দিয়া ধৰণে হ'ব পাৰে। যেনে—

ৰমেনে মোক কৈছিল,—"সি মোক ভাল নাপায়।"
ৰমেনে মোক কৈছিল,—"তেওঁ মোক ভাল নাপায়।"
ৰমেনে মোক কৈছিল,—"তেখেতে মোক ভাল নাপায়।"
ৰমেনে মোক কৈছিল,—"প্ৰদীপে মোক ভাল নাপায়।"
এনেবোৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰত্যক্ষ উক্তি কোনটি ধৰিবলৈ টান লাগে।

আন কিছুমান পৰোক্ষ উক্তিলৈ লক্ষ্য কৰিলেও একে ধৰণৰ ভ্ৰম ওপজে। যেনে—

পৰোক্ষ উক্তি : মাকে তাৰ মঙ্গলৰ কাৰণে ঈশ্বৰক প্ৰাৰ্থনা জনালে।
প্ৰত্যক্ষ উক্তি : মাকে ঈশ্বৰক প্ৰাৰ্থনা জনালে, "মোৰ ল'ৰাৰ মঙ্গল হওক।"
মাকে প্ৰাৰ্থনা জনালে, "ঈশ্বৰে পোনাটিৰ মঙ্গল কৰক।"
মাকে প্ৰাৰ্থনা জনালে, "ঈশ্বৰে যেন মোৰ বাচাধনৰ মঙ্গল কৰে।"

অৰ্থ একে হ'লেও হুবহু উক্তি কোনটো কোৱা টান।

গতিকে দেখা যায়,—পৰোক্ষ উক্তি প্ৰত্যক্ষ উক্তিলৈ নিয়াটো যথাৰ্থ হ'লেও হুবহু নহ'ব পাৰে।

১০। উক্তিৰ পৰিবৰ্তন :

প্ৰত্যক্ষ উক্তিক পৰোক্ষ উক্তিলৈ নিবলৈ হ'লে প্ৰত্যক্ষ উক্তিক খণ্ড বাক্য এটিলৈ পৰিবৰ্তন কৰি লব লাগে। প্ৰত্যক্ষ উক্তিক তলতীয়া বাক্য কৰি ৰাখিও পৰোক্ষ উক্তিলৈ পৰিবৰ্তন কৰিব পাৰি। তেনে কৰিবলৈ 'যে', 'বুলি', 'হেনো' আদি ভাব পদ ব্যৱহাৰ কৰিব লাগে।

প্ৰত্যক্ষ—তেওঁ কয়, "মই ভাল মানুহ।"
পৰোক্ষ—তেওঁ মোক ভাল মানুহ বুলি ধলাগে।
প্ৰত্যক্ষ—মই কওঁ, "তুমি ভাল ল'ৰা।"
পৰোক্ষ—মই তেওঁক ভাল ল'ৰা বোলোঁ।
প্ৰত্যক্ষ—মই কওঁ, "তুমি ভাল ল'ৰা হোৱাঁ।"
পৰোক্ষ—মই তেওঁক ভাল ল'ৰা হ'বলৈ কওঁ।
প্ৰত্যক্ষ—কিবা কাম কৰিবলৈ ক'লেই তেওঁ কয়—
"মোৰ পঢ়া আছে।"
পৰোক্ষ—কিবা কাম কৰিবলৈ ক'লেই তেওঁৰ পঢ়া কাম থাকে।
বা, কিবা কাম কৰিবলৈ ক'লেই তেওঁৰ পঢ়া কাম আছে বুলি কয়।
প্ৰত্যক্ষ—সি কৈছিল—"ৰমণী বুঢ়া।"
পৰোক্ষ—সি ৰমণীক বুঢ়া বুলি কৈছিল।
প্ৰত্যক্ষ—মই কওঁ—"মই বেয়া মানুহ।"
পৰোক্ষ—মই নিজকে বেয়া মানুহ বুলি কওঁ।
প্ৰত্যক্ষ—মই কৈছিলোঁ—"মই ভাত নাখাওঁ।"
পৰোক্ষ—মই ভাত নাখাওঁ বুলি কৈছিলোঁ।
প্ৰত্যক্ষ—মই ক'ম—"তুমি দুষ্ট হৈছা।"
পৰোক্ষ—মই তোমাক দুষ্ট বুলি ক'ম।
প্ৰত্যক্ষ—দেউতাই চিঠিত লিখিছে, "তুমি প্ৰথম হ'ব পাৰিলে মই বৰ সুখী হ'ম।"
পৰোক্ষ—মই প্ৰথম হ'ব পাৰিলে দেউতা বৰ সুখী হ'ব বুলি চিঠিত লিখিছে।
প্ৰত্যক্ষ—তেখেতে মোলৈ লিখিছে—"মই তোমাক বৰ ভাল পাওঁ।"
পৰোক্ষ—তেখেতে মোক বৰ ভাল পায় বুলি মোলৈ লিখিছে।
বা, মোক তেখেতে বৰ ভাল পোৱা কথাটো লিখিছে।
প্ৰত্যক্ষ—নবীনে কৈছিল—"মই আজি গুৱাহাটীলৈ যাম।"

পৰোক্ষ—নবীনে সিদিনা সি গুৱাহাটীলৈ যোৱাৰ কথা কৈছিল।

প্ৰত্যক্ষ—দেউতাই কালি গধূলি মোক কৈছিল, "এতিয়া তুমি হাত-ভৰি ধুই কলি-পুথি লোৱাঁ।"

পৰোক্ষ—দেউতাই কালি গধূলি মোক হাত-ভৰি ধুই কলি-পুথি লবলৈ উপদেশ দিছিল।

প্ৰত্যক্ষ— মই খেলি থকা দেখি ককাইদেৱে ধমক দি কৈছিল—
"এতিয়াই তুমি কলি-পুথি লোৱাঁ।"

পৰোক্ষ—মই খেলি থকা দেখি ককাইদেৱে তেতিয়াই কলি-পুথি লবলৈ মোক ধমক দিছিল।

উক্তি আৰু প্ৰধান বাক্যৰ কৰ্তা একেজন হ'লে পৰোক্ষ উক্তিত প্ৰধান বাক্যৰ কৰ্তা মাথোন থাকে।

মই কৈছিলোঁ, "মই ভাত খাম।"

মই ভাত খাম বুলি কৈছিলোঁ।

তুমি কৈছা—'মই প্ৰথম হ'ম।'

তুমি প্ৰথম হ'বা বুলি কৈছা।

তেখেতে ক'ব—"মই ফুৰিবলৈ নাযাওঁ।"

তেখেতে ফুৰিবলৈ নাযাওঁ বুলি ক'ব।

ষড়্বিংশ অধ্যায়

৫৮। বাক্য বিশ্লেষণ

বাক্য বিশ্লেষণ : বাক্যক ভাগ ভাগ কৰাকে বাক্য বিশ্লেষণ বোলে।

উদ্দেশ্য আৰু বিধেয় : বাক্যৰ প্ৰধান ভাগ দুটা : উদ্দেশ্য আৰু বিধেয়। কথা কওঁতে যাৰ বিষয়ে কোৱা হয় সেইটিয়ে উদ্দেশ্য, আৰু যি কথা কোৱা হয় তাকে বিধেয় বোলে।

বান্দৰে কল খায়। এই বাক্যটিত 'বান্দৰ' উদ্দেশ্য, 'কল খায়' বিধেয়। নিচেই সাধাৰণ বাক্য এটিত কৰ্তা আৰু ক্ৰিয়া পদ থাকে। কৰ্তা পদটোৱে উদ্দেশ্য আৰু ক্ৰিয়া পদটি বিধেয়। বাক্যত কৰ্ম পদ থাকিলে বিধেয় হয়। কৰ্তা, কৰ্ম, আৰু ক্ৰিয়াপদৰ বিশেষক-পদ, খণ্ড বাক্য, বাক্যাংশ সেই পদৰ লগত উদ্দেশ্য বা বিধেয় হৈ ৰহে। অৰ্থাৎ কৰ্তাৰ বিশেষক পদ, খণ্ড বাক্য আৰু বাক্যাংশ বা অপ্ৰধান বাক্য থাকিলে উদ্দেশ্যৰ ঘৰত, ক্ৰিয়া আৰু কৰ্মৰ বিশেষক পদ, খণ্ড বাক্য আৰু বাক্যাংশ বা অপ্ৰধান বাক্য থাকিলে বিধেয়ৰ ঘৰত ৰহে। ইয়াৰ উপৰি বাক্যত পৰিপূৰক, সংযোজক আদি পদ থাকে তেনেবোৰ পদক বেলেগাই দেখুৱাব লাগে।

মিশ্ৰ আৰু যৌগিক বাক্য সমূহৰ তলতীয়া বা অপ্ৰধান বাক্য আৰু সমপৰ্য্যায়ক বাক্যবোৰৰো উদ্দেশ্য বিধেয় আদি উলিয়াই দেখুৱা উচিত। এনে ধৰণে বেলেগকৈ দেখুৱাকে বাক্য বিশ্লেষণ বোলে। তলত তাৰে দুটামান উদাহৰণ দিয়া হ'ল।

(ক) **সৰল বাক্য :**—"অন্যান্য ভাৰতীয় সাহিত্যৰ দৰে অসমীয়া সাহিত্যও ঘাইকৈ প্ৰাচীন অসমীয়া সাহিত্য, সংস্কৃত সাহিত্যৰ ওপৰত গঢ়ি উঠিছে"

(বিৰিঞ্চি বৰুৱা)

উদ্দেশ্য—সাহিত্যও

উদ্দেশ্যৰ সম্প্ৰসাৰক—(১) অসমীয়া (বিশেষক)

(২) ঘাইকৈ প্ৰাচীন অসমীয়া (বিশেষণ স্থানীয় খণ্ডবাক্য)

বিধেয়—গঢ়ি উঠিছে।

বিধেয়ৰ সম্প্ৰসাৰক : অন্যান্য ভাৰতীয় সাহিত্যৰ দৰে (ক্ৰিয়া বিশেষণ স্থানীয় খণ্ডবাক্য)

সৰল বাক্য—"নব-প্ৰস্তৰ যুগৰ খেতিয়কবোৰেও সহযোগিতাৰে কাম কৰি পথাৰৰ লখিমী ঘৰলৈ চপাই আনিছিল।" (ড০ ভুবন মোহন দাস)

উদ্দেশ্য—খেতিয়কবোৰেও।

উদ্দেশ্যৰ সম্প্ৰসাৰক—নৱ প্ৰস্তৰ যুগৰ (বিশেষণীয় খণ্ডবাক্য)

বিধেয়—আনিছিল।

বিধেয়ৰ সম্প্ৰসাৰক—(১) চপাই (ক্ৰিয়া বিশেষণ)

(২) সহযোগিতাৰে কাম কৰি (ক্ৰিয়াবিশেষণীয় খণ্ডবাক্য)

(৩) লখিমী (কৰ্ম)

(৪) পথাৰৰ (কৰ্মৰ বিশেষক)

(৫) ঘৰলৈ (উপলক্ষ্য কৰ্ম)

(খ) **মিশ্ৰ বাক্য :** আমি জানো যে, শীতপ্ৰধান ঠাইৰ জন্তুবোৰৰ গাৰ নোম দীঘল। আমি.........জানো-(প্ৰধান বা মুখ্য বাক্য)

শীতপ্ৰধান ঠাইৰ জন্তুবোৰৰ গাৰ নোম দীঘল (হয়)

—(অপ্ৰধান বা তলতীয়া বাক্য)

যে—(সংযোজক ভাবপদ)

প্ৰধান বাক্যৰ বিশ্লেষণ :

উদ্দেশ্য—আমি

বিধেয়—জানো

বিধেয়ৰ সম্প্ৰসাৰক—শীতপ্ৰধান......দীঘল (হয়) (বিশেষ্য স্থানীয় তলতীয়া বাক্য)

অপ্ৰধান বা তলতীয়া বাক্যৰ বিশ্লেষণ :

উদ্দেশ্য—নোম

উদ্দেশ্যৰ সম্প্ৰসাৰক (১) গাৰ (বিশেষক)

(২) শীতপ্ৰধান ঠাইৰ জন্তুবোৰৰ (গাৰ) বিশেষক

বিধেয়—(হয়) উহ্য আছে।

(গ) **যৌগিক বাক্য :** অতি প্ৰাচীন কালতো চিকাৰৰ পৰা ঘূৰি আহি চিকাৰীবোৰে একুৰা জুই ধৰিছিল আৰু চিকাৰ কৰি অনা জন্তু তাত পেলাই দি, সেকি তেওঁলোকে আনন্দমনে খাইছিল।

সম পৰ্য্যায়ৰ বাক্য :

(১) অতি প্ৰাচীন কালতো.........একুৰা জুই ধৰিছিল।

(২) চিকাৰ কৰি.........আনন্দ মনে খাইছিল।

আৰু (সংযোজক অব্যয়)

১নং বাক্যৰ বিশ্লেষণ :

উদ্দেশ্য—চিকাৰীবোৰে

বিধেয়—ধৰিছিল

বিধেয়ৰ সম্প্ৰসাৰক—(ক) অতি প্ৰাচীন কালতো

(২) চিকাৰৰ পৰা ঘূৰি আহি কৰ্ম—জুই

কৰ্মৰ সম্প্ৰসাৰক—একুৰা

২নং বাক্যৰ বিশ্লেষণ :

উদ্দেশ্য—তেওঁলোকে

বিধেয়—খাইছিল

বিধেয়ৰ সম্প্ৰসাৰক—(১) তাত পেলাই দি

(২) সেকি

(৩) আনন্দ মনে

কৰ্ম—জন্তু

কৰ্মৰ সম্প্ৰসাৰক : চিকাৰ কৰি অনা

(৪) **মিশ্ৰ যৌগিক বাক্য :** পণ্ডিতসকলে কয়, সত্যযুগত প্ৰাণীসমূহ সৰ্বদাই আনন্দত আছিল, গতিকে সেই সময়ত জনতাৰ মনোৰঞ্জনৰ কাৰণে সাহিত্য বোলা কলাটিৰ আৱশ্যক নাছিল।

প্ৰধান বাক্য—পণ্ডিত সকলে কয়।

অপ্ৰধান সমপৰ্য্যায়ৰ বাক্য : (উভয়ে কৰ্মস্থানীয় বা বিশেষ্য স্থানীয়)

(১) সত্যযুগত প্ৰাণীসমূহ সৰ্বদাই আনন্দত আছিল।

(২) সেই সময়ত জনতাৰ মনোৰঞ্জনৰ কাৰণে সাহিত্য বোলা কলাটিৰ আৱশ্যক নাছিল। গতিকে (সংযোজক ভাবপদ)

প্ৰধান বাক্যৰ বিশ্লেষণ :

উদ্দেশ্য—পণ্ডিতসকলে

বিধেয়—কয়

কৰ্ম—সত্যযুগত.........নাছিল।

১নং অপ্ৰধান বাক্যৰ বিশ্লেষণ :

উদ্দেশ্য—প্ৰাণীসমূহ।

বিধেয়—আছিল।

বিধেয়ৰ সম্প্ৰসাৰক :—(১) সত্যযুগত

(২) সৰ্বদাই

(৩) আনন্দত

২নং অপ্ৰধান বাক্যৰ বিশ্লেষণ :

উদ্দেশ্য—সাহিত্য বোলা কলাটিৰ

বিধেয়—আৱশ্যক নাছিল

বিধেয়ৰ সম্প্ৰসাৰক—সেই সময়ত জনতাৰ মনোৰঞ্জনৰ কাৰণে।

পদৰ প্ৰাধান্য : ক্ৰিয়াপদ, তাৰ লৈতে অন্বিত কৰ্তা, কৰ্ম, কৰণ, অপাদান, অধিকৰণ, সেইবোৰকে বিশেষ কৰা বিশেষক পদ আৰু ভাব প্ৰকাশক ভাব পদবোৰ লৈ একোটা বাক্য হয়। অৱশ্যে সকলো বাক্যতে সকলো ধৰণৰ পদ নাথাকে। যিবোৰ পদ থাকে তাৰ কোনোবাটোত প্ৰাধান্য দিয়া হয়। যেনে—

ফাগুনাই ৰাতিপুৱা হাল-কোৰ লৈ পথাৰলৈ যায়।

(১) **ফাগুনাইহে** ৰাতিপুৱা হাল-কোৰ লৈ পথাৰলৈ যায়। (আনে নহয়)

(২) ফাগুনাই **ৰাতিপুৱাহে** হাল-কোৰ লৈ পথাৰলৈ যায়। (অন্য সময়ত নহয়)

(৩) ফাগুনাই ৰাতিপুৱা **হাল-কোৰ লৈহে** পথাৰলৈ যায়। (অন্য নিনিয়ে)

(৪) ফাগুনাই ৰাতিপুৱা হাল-কোৰ লৈ **পথাৰলৈহে** যায়। (আন ঠাইলৈ নহয়)

বাক্যৰ বাচ্য :—বাক্যৰ বাচ্য তিনিটা—উদ্দেশ্য প্ৰধান বা কৰ্তৃবাচ্য, কৰ্মক্ৰিয়া প্ৰধান বা বিধেয় বাচ্য আৰু কৰ্ম-কৰ্তা অভেদ অৰ্থাৎ কৰ্ম-কৰ্তৃবাচ্য।

(ক) কৰ্তৃবাচ্য বা উদ্দেশ্য প্ৰধান বাচ্য :

ওপৰৰ বাক্য কেইটাত এটা এটা পদত জোৰ দি কথা কোৱা হৈছে যদিও বাক্যবোৰত উদ্দেশ্য বা কৰ্তা পদৰ প্ৰাধান্যই ৰতি আছে। এই বাবে এনেবোৰ বাক্যকে **উদ্দেশ্য প্ৰধান বা, কৰ্তা প্ৰধান কৰ্তৃ বাচ্যৰ** বাক্য বোলা হয়।

(খ) বিধেয় বাচ্য :—যি বাক্যত কৰ্তাক প্ৰাধান্য নিদি বিধেয় অংশত প্ৰাধান্য দিয়া হয় তাক **বিধেয় বাচ্যৰ** বাক্য বোলা হয়। যেনে : ফাগুনাৰ দ্বাৰা ৰাতিপুৱা হাল-কোৰ লৈ পথাৰলৈ যোৱা হয়।

তেওঁৰ যোৱা ন'হ'ল। তেওঁৰ দ্বাৰা ভাত খোৱা হৈছিল।

বিধেয় বাচ্য কৰ্ম প্ৰধান। কৰ্ম পদৰ ওপৰত বিশেষ প্ৰাধান্য দিয়া হয়। বাক্যত কৰ্মপদ নাথাকিলে ক্ৰিয়াপদটিক কৃদন্ত কৰ্ম পদলৈ ৰূপান্তৰ কৰি 'হ' ধাতু বা তেনে কোনো আন ধাতুৰ পৰা হোৱা সমাপিকা ক্ৰিয়া ব্যৱহাৰ কৰা হয়। যেনে—

(১) নবেনে পুথি পঢ়িছিল। (কৰ্তৃ বাচ্য)

(২) নবেনৰ দ্বাৰা পুথি পঢ়া হৈছিল। (বিধেয় বাচ্য)

(৩) নবেনৰ পুথি পঢ়া কাৰ্য্য চলিছিল। (,,)

(৪) সি যাব। (কৰ্তৃ বাচ্য)

(৫) তাৰ যোৱা হ'ব। (বিধেয় বাচ্য)

বহু বৈয়াকৰণে কৰ্ম পদ থকা কৰ্তৃবাচ্যৰ বাক্যক বিধেয় প্ৰধান বাক্যলৈ পৰিবৰ্তন কৰিলে কৰ্ম বাচ্যৰ বাক্য বুলি ধৰে। সেই হিচাপে ওপৰৰ (২) আৰু (৩) নং বাক্য দুটা কৰ্ম বাচ্যৰ বাক্য হয়। কৰ্তৃবাচ্যৰ বাক্যত কৰ্মপদ নাথাকিলে বিধেয় প্ৰধান বাক্যলৈ পৰিবৰ্তন কৰিলে তাক ক্ৰিয়া বাচ্য বা ভাব বাচ্যৰ বাক্য বুলি কোৱা হয়। সেইমতে (৫) নং বাক্যটি ভাব বাচ্যৰ বাক্য। কিন্তু (৫) নং বাক্যত, 'যোৱা' পদটি কৰ্মৰূপে ৰহিছে আৰু সিয়ে প্ৰধান হৈছে। গতিকে (২) (৩) (৫) তিনিওটা বাক্যকে বিধেয় বাচ্যৰ বাক্য বোলাহে উচিত। কাৰণ উদ্দেশ্য প্ৰধান বাচ্যৰ বাক্যত যি কৰ্ম পদ থাকে বিধেয় বাচ্যত সেই কৰ্মপদক প্ৰধানকৈ দেখুৱা হয় যদিও মূল ক্ৰিয়াৰ পৰা হোৱা কৃদন্ত পদটিৰহে প্ৰাধান্য বৰ্তে। ভাব বাচ্যৰো সেই একে কথা। অসমীয়াত ভাব বাচ্য নাই। গতিকে অসমীয়া ভাষাত প্ৰধান বাচ্য দুবিধ। উদ্দেশ্য বাচ্য আৰু বিধেয় বাচ্য।

(গ) কৰ্ম-কৰ্তৃবাচ্য : কোনো কোনো বাক্যত কৰ্তা পদ নাথাকে ; কৰ্ম পদেই প্ৰধান হৈ কৰ্তা পদৰো ক্ষমতা গ্ৰহণ কৰে তেনেবোৰ বাক্যক কৰ্ম-কৰ্তৃবাচ্যৰ বাক্য বুলিব পাৰি। ইও এক প্ৰকাৰ বিধেয় বাচ্য। যেনে : মেঘ দিছে। বৰষুণ আনিছে। ভাত হৈছে।

ওপৰৰ বাক্য তিনিটাত কৰ্মই কৰ্তা যেন হৈ ক্ৰিয়া সম্পন্ন কৰা যেন বুজাইছে। এনে বাক্যক কৰ্ম-কৰ্তৃ বাচ্যৰ বাক্য বোলা হয়। আচলতে এই ধৰণৰ বাক্যৰ বিধেয়াংশত প্ৰাধান্য বৰ্তে। গতিকে বিধেয় বাচ্য বুলি কোৱাহে উচিত।

বাচ্য পৰিবৰ্তন :—উদ্দেশ্য প্ৰধান বাচ্যৰ বাক্যত ক্ৰিয়া পদ কৰ্তানুযায়ী হয়। কৰ্তাৰ পুৰুষ অনুযায়ী ক্ৰিয়াৰো পুৰুষ হয়। যেনে : ৰামে মাছ মাৰিছে। তুমি শুইছা। মই হাঁহিছোঁ।

বিধেয় বাচ্যত কৰ্তাত 'ৰ' অথবা আনুসঙ্গিক 'দ্বাৰা'ৰ যোগত 'ৰ' যোগ হয়। ক্ৰিয়া

পাগটি কৃদন্ত কৰ্মলৈ ৰূপান্তৰিত হৈ 'হ' ধাতু বা আন কোনো উপযুক্ত ধাতু-জাত সমাপিকা ক্রিয়া পদ যুক্ত হয়। যেনে: উদ্দেশ্য প্ৰধান বাচ্য—মই বামক দেখিছোঁ।

বিধেয় বাচ্য: মোৰ দ্বাৰা বামক দেখা গৈছে।
বা মোৰ দ্বাৰা বামক দেখা কাৰ্য্য চলিছে।

উদ্দেশ্য প্ৰধান বাচ্য: সি শুইছিল।

বিধেয় বাচ্য: তাৰ দ্বাৰা শোৱা হৈছিল।
তাৰ দ্বাৰা শোৱা কাৰ্য্য চলিছিল।
তাৰ দ্বাৰা শোৱা কাম হৈছিল।

উদ্দেশ্য প্ৰধান বাচ্য: মই ঘৰলৈ নাযাওঁ।

বিধেয় বাচ্য: মোৰ ঘৰলৈ যোৱা নহ'ব।
মোৰ দ্বাৰা ঘৰলৈ যোৱা নহ'ব।
মোৰ ঘৰলৈ যোৱাটো নঘটিব।

কৰ্ম-কৰ্তৃবাচ্যৰ বাক্যৰ বাচ্য পৰিবৰ্তন কৰিব নোৱাৰি। যেনে—

বতাহ বলিছে। হুপৰীয়া হৈছে। আম পকিছে। ফুল ফুলিছে। মেঘ দিছে। ভাত হৈছে।

বাক্য সম্প্ৰসাৰণ বা বিবৰ্ধন

আগতে কৈ অহা হৈছে যে বাক্য মাত্ৰতে দুটা প্ৰধান ভাগ থাকে—উদ্দেশ্য আৰু বিধেয়। উদ্দেশ্য ভাগত কৰ্তা, বিধেয়ৰ ভাগত ক্রিয়া আৰু কৰ্ম থাকে। উভয় ভাগকে দীঘলাই বাক্য সম্প্ৰসাৰণ কৰিব পাৰি।

(১) বাক্যৰ কৰ্তা, ক্রিয়া আৰু কৰ্ম পদৰ বিশেষণ পদ যোগ কৰি বাক্য দীঘল কৰিব পাৰি। যেনে—

বীৰেনে ভাত খাইছে।

পগলা বীৰেনে তপত ভাত টপাটপ খাইছে।

(২) অন্ত বিশেষক পদ বা পদ সমষ্টিৰ দ্বাৰাইও বাক্য দীঘলাব পাৰি। যেনে:—

মহেন্দ্ৰৰ পুতেক পগলা বীৰেনে মাকে বন্ধা তপত ভাত তপতে তপতে টপাটপ খাইছে।

(৩) তাৰ পদেৰে সংযুক্তি সাধন কৰি দুটা বা অধিক সমপৰ্য্যায়ৰ বাক্য দীঘল কৰি একেটা বাক্য কৰিব পাৰি। যেনে—

(ক) নিজ ঘৰ নাই কাৰণে একে ঠাইতে বেছি দিন নাথাকি, ঠাই সলাই ফুৰোঁতা-সকলক অঘৰী বোলে।

(খ) আদিম মানুহে জন্তুৰ হাড়ৰ বেজী তৈয়াৰ কৰিছিল আৰু নাড়ী-ভুৰিৰ পৰা সূতা তৈয়াৰ কৰি জন্তুৰ ছাল চিলাই কৰি চোলা কৰি পিন্ধিছিল।

(৪) অপ্ৰধান বাক্য যোগ কৰি বাক্য দীঘলাব পাৰি। যেনে:—মোৰ পৰা পাবলগীয়া থিনি তুমি নিবাহি।

মোৰ পৰা তুমি যি পাবলগীয়া আছে, নিবাহি।

মোৰ পৰা তুমি পাবলগীয়া আছে, তুমি লৈ যাবাহি।

(৫) বাক্যৰ পদ কিছুমান বহলাইও বাক্য দীঘল কৰিব পাৰি। যেনে—

পৰোপকাৰী লোকক ঈশ্বৰেও সহায় কৰে।

পৰৰ উপকাৰ কৰা লোকক ঈশ্বৰেও সহায় কৰে।

যি পৰৰ উপকাৰ কৰে, তেওঁক ঈশ্বৰেও সহায় কৰে।

(৬) একোটা জটিল বাক্যক কেবাটাও সৰল বাকলৈ পৰিবৰ্তন কৰি বাক্য দীঘলাব পাৰি। যেনে—

এদিন টিকাফটা ৰ'দত পানীৰামে তিনচুকীয়াৰ দেওবৰীয়া হাটত বেচিবলৈ নিয়া শাক-পাচলিৰ ভাৰখন বজাৰৰ মাজতে থৈ মূৰত বন্ধা গামোচাখন খুলি মুখৰ ঘামবোৰ মচি, তাকেই বিচনীৰ দৰে ঘূৰাই গাটো শাঁত পেলাবলৈ যত্ন কৰিলে।

তিনচুকীয়াত দেওবাৰে হাট বহে। পানীৰামে সেই হাটত বেচিবলৈ শাক-পাচলিৰ ভাৰ এখন আনিছিল। সিদিনা টিকাফটা ৰ'দ আছিল। পানীৰামৰ বৰ গৰম লাগিছিল। মুখত ঘাম ওলাইছিল। সি মূৰত বান্ধি এখন গামোচা আনিছিল। পানীৰামে ভাৰখন বজাৰৰ মাজত থৈছিল। মূৰৰ গামোচাখন খুলি মুখৰ ঘামবোৰ মচিছিল আৰু সেইখনকে বিচনীৰ দৰে ঘূৰাই গাটো শাঁত পেলাবলৈ যত্ন কৰিছিল।

লণ্ডন চহৰত মাটিৰ তলেদি যোৱা লণ্ডনবাসীৰ আমোদ-লগা পাতালী ৰেল গাড়ীয়ে ৰাজ-আলিৰ মানুহৰ ঠেলা-হেঁচা পাতলোৱাৰ উপৰিও টেম্চ্ নৈৰ দুয়ো পাৰৰ যোগাযোগ খৰতকীয়া কৰাত সহায় কৰিছে।

লণ্ডন চহৰত মাটিৰ তলেদি যোৱা পাতালী ৰেলগাড়ী আছে। সেই পাতালী ৰেল গাড়ীত ফুৰিবলৈ লণ্ডনবাসীয়ে বৰ আমোদ পায়। সেই পাতালী ৰেলগাড়ীয়ে ৰাজ আলিৰ মানুহৰ ঠেলা-হেঁচা পাতলাইছে আৰু টেম্চ্ নৈৰ দুয়ো পাৰে থকা অঞ্চল দুটিৰ যোগাযোগ অতি খৰতকীয়া কৰাত সহায় কৰিছে।

———

সপ্তবিংশ অধ্যায়

৫৯। জতুৱা ঠাঁচৰ বাক্য আৰু খণ্ড বাক্য

জতুৱা ঠাঁচ ঃ প্ৰত্যেক ভাষাৰে শব্দ ব্যৱহাৰত কিছুমান স্বকীয় ধৰণ আছে ; সেইবোৰ আন ভাষাৰ লগত নিমিলে। তেনে স্বকীয় ধৰণকে জতুৱা ঠাঁচ বোলা হয়। জতুৱা ঠাঁচে অৰ্থৰ বিশেষত্বও প্ৰকাশ কৰে। 'কপমৰ কপাল ফুলিছে' বুলি নকৈ 'কপাল মেল খাইছে' বা 'কপাল খুলিছে', বুলিলে অৰ্থপ্ৰকাশ কৰিলেও ঠাঁচত নুঠে ; সি বিজতৰীয়া হৈ পৰে।

জতুৱা ঠাঁচৰ বাক্যাংশ আৰু খণ্ড বাক্য—অসমীয়া ভাষাত জতুৱা ঠাঁচৰ খণ্ড বাক্য অলেখ। তলত তাৰে কেইটামানহে দিয়া হ'ল—

কাণ কটা, কাণ পতা, কাণ পাত, কাণে কাণ মাৰি, কাণ সমনীয়া, কাণ সাৰ এৰা, কাণ বগৰা, কঁকাল পৰা, কঁকাল ভঙা, কপাল ফুলা, কপাল খা, কণাৰ ফমুটি, গা এৰা দিয়া, গা উঠা, গাত পাতি লোৱা, গা ধৰা, গা চাই ফুৰা, গা নচুৱা, গা জুৰ পৰা, গা বধা, ঘৰ পতা, ঘৰ গোনা, ঘৰ কৰ, ঘৰ ল, চকু দিয়া, চকুত লগা, চকু পোৰা, চকু মেলি চোৱা, চকু লগা, চকু ফুৰা, দাঁতে ওঁঠে লগা, পানীৰ মিঠৈ, পানী খা, পানী কাট, পানীত হাঁহ নচৰা হ, পানী নসৰকা, পানী হ, পেট ল, পেট ফুলি, পেট ভাটৌ, পেট পূজা, পেট পঁচা, বাট মৰা, বাটৰ বগৰী জেং, বাট ফুৰি বা, বাট কেঁৰা, বুকুৰ বাঘে, বুকুত কামোৰ মৰা, ভাত মৰা, ভাত মোকোলা, ভাত উঠা, ভাত ঘৰ, ভৰি হাত ধোৱা, ভৰি চেলেকা, মন কৰ, মন দে, মন মাৰ, মন খা, মন বান্ধ, মন চা, মন বহা, মাটি কৰা, মাটি পানী ল, মাটি খা, মুখ লুকা, মুখ চা, মুখ মাৰ, মুখ ফালি ক, মুৰ মাৰ, মুৰ দি উঠ, মূৰে ভৰি কাঢ়, মূৰে কপালে হাত দে, মূৰত উঠ, হাত কৰ, হাত লৰ, হাত দে, হাত পাত, হাত চলা, হাত দীঘল, হাত ভৰি ধো, হাত পৰ, হাতে ভৰিয়ে ধৰা, হাত টান, হাড় ভঙা।

আৰু যেনে :—চুকৰ ভেকুলি, নদৰ ভেকুলি, চুঙাৰ বাদুলি, ভলাৰ বগৰী, কণাৰ কপাল, আলাসৰ লাড়ু, চকুৰ কুটা, দাঁতৰ শাল, সেৱাৰ থলী, মেৰ পাক, হাতৰ পাছ, পেটৰ পোৰণি, ধোদৰ পচলা, ডিঙিৰ হাড়মাল, পকা থেকেৰা যেন, নপতা ফুকন, বাপতি সাহোন, আধা কটা, সান্দহ খোৱা বালি, বঢ়া বচন, বিধি পথালি, মৰ সাহ, ভোটা তৰা, মুখা ফুটা, যমৰ দুৱাৰ, জহনিত যোৱা, নাক কটা, শিলৰ বেথ, শেনৰ এজাত, হৰি ভকত, সলি সিয়ান, চেঁচুকৰ ডেম-ডেউকা, নাম-নাচ, পাবত গজা, ঢোল পিট, খাই পাত ফাল, গাই বাই চা, কাঠ সংস্কাৰ কৰ, সীমনিত শো, সৌতত উট, উনৈশত বা বলা, দাঁতে ওঁঠে লগা, মুখবথ জুৰতি মৰা, হাড়ক মাটি তেজক পানী কৰ।

জতুৱা ঠাঁচ সম্বন্ধে বিশেষ কথা

আগতে কৈ অহা হৈছে যে, ক্ৰিয়া পদটোৱে বাক্যৰ মুখ্য পদ। ক্ৰিয়া পদৰ ধাতুগত অৰ্থই সাধাৰণতে প্ৰাধান্য লাভ কৰে। উপসৰ্গই সেই অৰ্থক বল্লেৰে সলনি কৰিব পাৰে। অসমীয়া ভাষাত কিছুমান সংজ্ঞা শব্দয়ো ধাতুৰ অৰ্থক সলনি কৰে। 'ল' ধাতুৰ অৰ্থ গ্ৰহণ কৰা 'আঁঠু ল' বুলিলে গ্ৰহণ কৰা নহৈ আঁঠু কাঢ়ি সম্মান প্ৰদৰ্শন কৰা অৰ্থ হয়। সেইদৰে 'বাঢ়' ধাতুৰ অৰ্থ 'বৃদ্ধি হ', কিন্তু 'ভাত বাঢ়' বুলি ক'লে 'কাঁহীত ভাত সাজি দিয়া' অৰ্থ প্ৰকাশ পায়। এনে ধৰণৰ ক্ৰিয়াৰ ব্যৱহাৰ অসমীয়া ভাষাত প্ৰচুৰ। এইবোৰ ভালকৈ নাজানিলে ভাষা শুদ্ধকৈ লিখিব নোৱাৰি। ধাতু বিষয়ক পাঠত এনে ধৰণৰ সংজ্ঞা শব্দ যুক্ত ধাতু কিছুমানৰ উদাহৰণ দিয়া হৈছে। ইয়াত তুলনামূলক ভাৱে কেইটামান খণ্ড বাক্য দিয়া হৈছে। যেনে—

বেলি ওলায়।	সূৰ্য্য উদয় হয়।	
বেলি মাৰ যায়।	সূৰ্য্য অস্ত যায়।	ভাত বান্ধে।
বেলি ডুবে।	বেলি পৰে।	কাপোৰ ভিজে।
জোন ওলায়।	চন্দ্ৰ উদয় হয়।	গা তিতে। সেৱা কৰে।
জোন ডুবে।	জোন উঠে।	নাম ধৰে। নাম গায়।
জুই জ্বলায়।	চাকি লগায়।	জুই দিয়ে।
জুই লগায়।	চাকি-বন্তি জ্বলায়।	খৰি পোৰে।
ঠেহ পাতে।	থং কৰে।	কল পাৰে।
ৰোহ পাতে।	ৰং কৰে।	পাত কাটে।
ধান বানে।	সান্দহ খুন্দে।	পিঠা খুন্দে।
ধান দায়।	শাক তোলে।	গীত গায়।
ঘুমতি মাৰে।	টোপনি যায়।	ঢেঁকী দিয়ে।
জাল বায়।	ঢোল বায়।	বাঁহী বজায়।
হাল জোৰে।	হাল মেলে।	মৈ দিয়ে।
জাকৈ বায়।	হাল বায়।	চেপা পাতে।
জুৰ লয়।	জহ গায়।	আঙ্কা কুটে।
মাছ বাচে।	শত্ৰু শালে।	মিতিৰ পাতে।
ভুঁই ৰোৱে।	ডকা দিয়ে।	সিন্ধি দিয়ে।
বৰশী বায়।	ধান সিঁচে।	ফল পাৰে।
ফুল তোলে।	জাহাজ চলায়।	ঘোঁৰা দৌৰায়।
মাছ মাৰে।	চোৰ ধৰে।	মান ধৰে।

কিছুমান জতুৱা ঠাঁচ খণ্ড বাক্যৰ অৰ্থ

অঁকৰা মৈত উঠা—অঁকৰাই কামত জুতি পালে সহজে নেৰে।

অকল কতীয়া—স্বাৰ্থপৰ।

অকাল পকা—অসময়ত পকা, বয়স নোহওঁতে বহু কথা জনা।

অগস্ত্য যাত্ৰা—মৃত্যু।

অমাতৰ মাত - মৌ-ৰৱা মাত।

অগিয়ান টলকা—নজনাৰ ভাও ধৰি মনে মনে থকা।

অচল টকা—অপ্ৰচলিত বা অকামিলা হোৱা।

অজীণ পাতকী—মিলিব নোৱৰা।

অথাই সাগৰত পৰা—উপায়হীন হোৱা। অজো গছৰ বজো গুটি—সাত ঘাটৰ চেঙেলি।

অভংভতেৰী—যেহেতু পতি অভং তেওঁ তাতোকৈ অভং।

অষ্টমীৰ ছাগ—উদ্দেশ্য সিদ্ধিৰ বাবে আনক কষ্ট দিয়া।

অহো বলিয়া—স্থান কাল নাচাই যিহকে তিহকে কোৱা।

আপটৰ পট—নোপোৱাই পোৱা।

আঁঠুৱা তলৰ মহ—তেনেই বহতীয়া

আঁঠু ল—সেৱা কৰ

আঁকোৰ-গোঁজ—একেটা কথাতে লাগি থকা

আপুতৰ পুত—অতি আদৰৰ

আজলমঠ—জানিও নজনাৰ ভাও জোৰা

আতুৰা ভাৰ—বেয়া বস্তু দি ঠগ। অবাল চন্দ—অযোগ্য, একো নজনা

অকাজভাগী—কামৰ অযোগ্য

আলাসৰ লাক—বৰ আদৰ কৰি ৰখা

আওমৰণে মৰা—অস্বাভাৱিক মৰণ

আলেকৰ পালেক—সম্বন্ধ নাথাকিলেও সম্বন্ধ কৰা

আলেখ-লেখ ল—গোপনে খবৰ ৰাখ

অলপতে কলপ কটা—কোনো ৰকমে ৰক্ষা পোৱা।

ইকাণ সিকাণ কৰা—শুনিবলৈ মন নকৰা

ইকাণ সিকাণ সহস্ৰকাণ—কণাকণি কৰি জনাজাত হোৱা

উকমুকৰ পোৱালি—নোহোৱা নোপজা

উপস্থিত বুদ্ধি—সময়মতে খেলোৱা বুদ্ধি

উজান দে—প্ৰচুৰ পৰিমাণে জমা হোৱা

উভয় সঙ্কট—দুয়োকালে বিপদ

উভৈনদী—প্ৰচুৰ

উধাতু খা—বিতত হ

উৰহীৰ ওৰ -মূল ৰহস্য

উৰাতে ভুকা—অলপ জানিয়ে বহু জনা যেন দেখুওৱা

উনৈশত বা বলা—ৰৰকৈ উত্ত্ৰাৱল হোৱা

উনৈশ বিশ—অলপ হেৰফেৰ

একাদশত বৃহস্পতি—সৌভাগ্য উদয়

এদেও দুদেও লোটা নিবৰ চেও—সাৱধানেৰে বেয়া কাম কৰিবলৈ বিচৰা

এলাই জাবৰী—জধলা

এহেৰ তেহেৰ—সম্পৰ্ক হীন

ওঠ পাতল—চেলেপু

ওপৰ চকুৱা—ভালকৈ চাই মেলি কাম নকৰা লোক

ওভত গোৰে নাচ—ৰঙতে নকৰিব লগীয়া কৰ, ৰৰকৈ দুষ্টালি কৰ, তেও পাৰ

কাগজৰ ঘোঁৰা—দেখিবলৈহে, কামত নহা বস্তু বা লোক।

কপাল খা—ভাগ্য নষ্ট কৰ

কপাল ফুল—সৌভাগ্য উদয় হ

কলিয়ে পোৱা—বেয়া বুধিত চলা

কলি লগা—বেয়া বুধি দে

কাঁহ পৰি জীণ যা—নিজম হ

কাণ বাগৰা—এজনৰ পৰা আন এজনে শুনা

কটা ঘাত লোণ দে—
কটা ঘাত খাৰ দে
কটা ঘাত চেঙা তেল— } দুখতে দুখ দে

কাণ কটা—নিলাজ

কাণ সমনীয়া—দায়িত্ব লব পৰা হোৱা

কাণে কাণ মাৰি—কোনো ৰকমে

কাণ সাৰ এৰ—মন নকৰ

কান পাতি ল—দায়িত্ব ল

কায়মনো বাক্যে—একান্ত ভাৱে
কিং কৰ্তব্য বিমূঢ় হ—বিবুধি হ
কিল কীৰ্ত্তন—মাৰপিট কৰা
কুকুৰ কেন্দেলি—অলপ কথাতে লগা দন্দ,
কুশ ছিঙি দে—সম্বন্ধ এৰ
কেঁচু খান্দো'তে সাপ ওলাল—সামান্য কথাতে ডাঙৰ কথাৰ সম্ভেদ পোৱা
কেঁচুত শগুণ পৰ—সামান্য বস্তুৰ কাৰণে টনা আঁজোৰা কৰ
খণ্ড পুষ্ট—পাকৈত
খোৰাৰ ঠেং খালত—বিপদ গ্ৰস্তইহে বিপদত পৰে
খৰিকাত দিয়া মাছ—কাতিকুটা কৰিব নোৱৰা
খোৰাৰ পদে পদে অপৰাধ—ত্ৰুটী যুক্ত লোকৰ অপৰাধ য'তে ত'তে
গোঁজে গজালি মেলা—সামান্য বস্তুৱে বৃহৎ আকাৰ লোৱা
গড়গঞা কটাৰী—নামতহে কামত নলগা বস্তু
গড়গঞা মিতিৰ—চৰ
গছত গৰু উঠা কথা—অসম্ভৱ কথা
গৰিহা খোৱা—শাওপাত খোৱা
গা মেলা—ধুন মাৰি ফুৰা
গছত তুলি গুৰি কটা—উৎসাহ দি ঠগা
গা এৰা দে—দায়িত্ব নোলোৱা
গা ৰ'ল—ৰক্ষা পৰিল
গা থ'লে—মৃত্যু হ'ল
গাই বাই চা—সকলো প্ৰকাৰে যত্ন কৰ
গা লগা—মনপুতি কৰ
গাজত লগা—মনত লাগি যোৱা
গাখীৰতে ম'হখুটি—সুখৰ উপৰি সুখ হোৱা ; সুবিধাতে বেছি সুবিধা পোৱা
গীতৰ তা-না-না—কাজিয়াৰ মূল
গুৱাল গালি—নাম উল্লেখ নকৰাকৈ পৰা গালি
গেলা গপ—মূল্যহীন গৰ্ব
গোট গৰু—মূৰ্খ
গেলাত টেঙা দিয়া—দুখৰ ওপৰত বেছি দুখ দিয়া
গোৱে পোৱে তল যোৱা—সকলো দিশ নষ্ট হোৱা

ঘঁটিয়া খোৱা—বৰ টেঙৰ
ঘণ্টা কোবা—দুৰ্বল হৈ চলং পলং কৰ
ঘণ্টা লাৰ—চুলিত ধৰি জোকাৰ
ঘেকেটা খোৱা—বাৰে বাৰে কষ্ট খাই মন ভাঠ হোৱা
চকু কৰ—চা।
চকুৱেদি সৰিয়হফুল দেখা—বৰ জুলুমত পৰা
চকু দে—মন কৰ
চকু চৰহা—লোকৰ ভাল দেখিব নোৱৰা
চকু পকা—খং কৰ
চকুৰ কুটা দাঁতৰ শাল—শত্ৰু
চকু থৰ হোৱা—আচৰিত হোৱা
চকু পোৱা—খিয়লীয়া, আনৰ ভাল দেখিব নোৱৰা
চকু মুদা—মৃত্যু হোৱা
চকুমুদা কুলি—ফাঁকি দি লোকৰ ওপৰত ডাঙৰ দীঘল হোৱা
চকু মেলি চোৱা—অনুগ্ৰহ কৰা
চকুৰ মণি—অতি আদৰৰ
চকুত লগা—ধুনীয়া
চটাই পাখৰী—ধুন মাৰি ফুৰা দুষ্টা তিৰোতা
চন্দুৱা পৰা—বেয়া কাম কৰি হতাশ ভাব অহা
চভিয়াৰ মুৰ খোৱা—এলেহুৱা
চৰখৰিয়াত পৰ—নভবা বিপদ হ'লে হোৱা নিৰুপায় অৱস্থা
চলক ঢৌ—চঞ্চল
চালি জাৰি চা—ভালকৈ বিবেচনা কৰ
চলে বলে কৌশলে—যি কোনো উপায়ে
চালে বেৰে কোবা—সঠিক কথা নকৈ আং বাং গোৱা
চান কাঢ়—নিৰ্দিষ্ট পৰিমাণৰ কিছু কম কৰি আঁতৰাই থোৱা
চাহ এৰা দে—আগৰ মিলাপ্ৰীতি এৰ
চিকুটি লাউ বুঢ়া কৰা—শত্ৰুক সজাগ কৰা, সামান্য কথাক ডাঙৰ কৰা
চুঙাৰ বাদুলি—বাহিৰৰ কথা নজনা লোক
চুচুক চামাক—লাজকুৰীয়া ভাব

চুলি ছিঙি কাকুতি কৰ—বিনীত প্ৰাৰ্থনা জনা
চুলিৰ সমান আয়ুস হওক—দীৰ্ঘজীৱী হ
চেঙ্গালুটি পাৰ—মাৰত চিঞৰ-বাখৰ কৰ
চেঁচুকৰ ডেম ডেউকা—আলাসত ডাঙৰ দীঘল হোৱা
চোৰক মোৰে পা—চুৰি কৰা বস্তু আন এজনে হাত কৰা কাৰ্য্য
ছুই নিকিলা—কিলাবলৈ বাকী থকা তিৰস্কাৰ
ছেই ছেই লেই লেই—অনাদৰ
ছেগা-চোৰোকা—মাজে মাজে, অ'ত ত'ত
ছেৰেংবেৰেং—অস্থিৰ, চঞ্চল
ছেৰা বোটলা—পথাৰত পৰি থকা ধানৰ সৌহ বোটলা
ছেল খা—অকৃতকাৰ্য্য হ
ছেলোমণি—অকৃতকাৰ্য্য হে'ৱা লোক
জঁহ পৰা—শুকাই যাবলৈ ধৰা
জকাৰ কাৰ দি ধৰ—হৈ হৈ কৰি আগুৰি ধৰ
জগা কাঠ—অকামিলা মানুহ
জধা মূৰ্খ—অজ্ঞান
জয় দেউ কাকুতি—একাণপতীয়া অনুৰোধ
জনম যুগীয়া—এজনৰ জীৱনকাল ব্যাপি
জনশ্ৰুতি—মানুহৰ মুখ বাগৰা কথা
জনাৰ ভাত মাছ—অভিজ্ঞ লোকৰ বাবে সহজ কাম
জয় ঘণ্টা লাৰ—চুলিত ধৰি জোকাৰ
জলা কলা হ—বৰ আমনি পা
জলাঞ্জলি দে—সম্বন্ধ এৰ
জহন্নামে যা—নষ্ট পা
জালত পৰ—বন্দী হ
জীয়া-জুই—সন্তাপ দিয়া লোক
জীয়াতু ভুগ—কষ্ট খা
জীয়া-খোৱা—উগ্ৰ স্বভাৱৰ
জীয়া বাঁৰী—যাৰ স্বামী নিকদ্দেশ হৈছে
জুলকি জুলুকি কৈ শিক—বৰকৈ কষ্ট খা
টক লাগ—আচৰিত হ
টাং বাং কৰ—ফাকি ফুকা দে

টিঙিৰি তুলা—বৰ খণ্ডাল
টুকুৰিয়াই চা—বুজিবলৈ কৰা সামান্য যত্ন
টুপাই বুৰ মাৰ—আসৈ মাত
টেপৰ যুঁজোৱা—আনক যুজিবলৈ লগোৱা
ঠঠঁ মঠ খা—আচৰিত হ
ঠেকাৰ নেকাৰ খা—কষ্ট খা
ঠেঁঠ মুখ চেলেক—লাজত পৰ
ডলাৰ বগৰী—ধানখিত নথকা লোক
ডিঙিৰ হাৰমাল—এৰি থব নোৱৰা অনিষ্টকৰ বস্তু
ডেও পাৰ—উদ্ধত হ
ডেৱা দিয়া—বিহাৰ আঁচলৰ ৰবপুলি
ঢোলৰ লগত টেমেকা—বৰ লোকৰ লগত ফুৰা সৰু মানুহ
ঢৌতে খৰ মৰা—সুবিধাতে সুবিধা লোৱা
তত পা—সকাহ পা
তত ল—ধৈৰ্য ধৰ
তত হেৰা—ধৈৰ্য্য নথকা হ
তধাউৰি খা—বিতত হ
তপ-তিয়াৰ—সাজু কৰি ৰাখ, হঁ চিয়াৰ
তঁয়া তোকা কৰ—অমান্য কৰি কথা ক
তৰা-নৰা ছিগ—বৰ বেগ দে
তলি উদং—শেষ
তল ওপৰ—তোল পাৰ
তলে পুতল—ভিতৰি বহু কথা জনা লোক
তাঁত বাটি কাৰ—ঘনাই আহ-যাহ কৰ
তামা-কাঁহা ওলা—কষ্ট খোৱা
তিন তেলনি মাৰি খা—বৰ আৰামত খা
তিলকে তাল কৰ—সৰু কথা ডাঙৰ কৰ
তিহতিহাই উঠ—খং কৰ
থোপোৰা লাগ—হাত ভৰি কোঁচাই বহ
থৌকি বাথৌ—আনন্দতে কি কৰিব কি নকৰিব এনে ভাব

খেৰো গেৰো—কৰোঁ নকৰোঁ ভাৱ

ঘৰনি পিটি খা—বৰ বেছিকৈ উপভোগ কৰ

দবা পিটা—ধাৰাসাৰ (বৰষুণত খাটে)

দবা পিটা দে—বৰকৈ আঘাত কৰ

দক্ষযজ্ঞ—কটাকটি মৰামৰি

দাঁত চোবোৱা—খং কৰা

দাদৰি খোৱা—নেওচা খোৱা

দিন উঠা—ভোগ উকলা

দিনতে আন্ধাৰ দেখ—শোকত জুকলা হ

দীঘল ঠেঙীয়া—বৰষুণ

দীৰ্ঘসূত্ৰী—কৰিম কৰিম কৈ সময় কটোৱা

দুই নাৱত দুই ভৰি—উভয় সংকট

দুৱাৰ সৰকা—বিয়াৰ পাছত কইনাৰ মাকৰ বাধা নেওচা

দেহ লাউ—অতি চেনেহৰ

দোধোৰ মোৰ—খেৰো গেৰো ভাৱ

দোভচলীয়া—দুতলীয়া কথা কোৱা লোক

ধৰ্মধ্বজী—বাহিৰে ধৰ্মী যেন ভিতৰি ধৰ্মহীন

ধূৰ্ত্ত কপলীয়া—দুৰ্কপলীয়া

ধোদৰ পচলা—তেনেই অকামিলা

নপতা-ফুকন—নিজে নিজে ডাঙৰ বুলি ভবা

নগুৰ নাগ তি কৰ—যথেষ্ট কষ্ট দে

নগুৰ শাস্তি—কঠোৰ শাস্তি

নজৰবন্দী—নজৰত ৰখা বন্দী

নখে ভকতি—বৰকৈ খাটনি ধৰা

নদনবদন—বৰ ভাল অৱস্থা

নদীমাতৃক—নদীয়ে উৰ্বৰা কৰা

নাড়ী কপটীয়া—পেটত কপট ভাব ৰখা লোক

নাদৰ ভেকুলী—বাহিৰৰ খা-খবৰ নৰখা লোক

নামকটা চিপাহী—কামৰ পৰা খেদা খোৱা লোক

নাকনি-কাণনি কৰ্‌——লাজ লগা অৱস্থা কৰ

নাম কৰ—	প্ৰখ্যাত হ
নাম ৰাখ—	
নামজ্বলা—	

নাম হুমা, নাম ডুবা—নাম নাইকিয়া হ

নামনাচ—অলপ কম

নাল লগোৱা কথা—আচল কথাত, অন্য কথা জোৰোৱা

নাল লগোৱা চুমা—লেৰেলা সাদৰ

নালে-পাতে বা—বৰকৈ খটোৱা, কষ্ট দিয়া

নিমুৰ মুৰ—অলপো বেছি নোহোৱা

নিৰহ-নিপানী—দোষ নথকা, অপব্যয় নকৰা

নেগুৰ কটা বাঘ—দুষ্ট মানুহ

নোম-নেগুৰ বৰ্জ্জিত—একো নথকা টোকোনা

নোম টেঙৰ—বৰ চতুৰ

পঘা থাতী—দুষ্টা তিৰোতা

পম খেদ—অনুসন্ধান কৰ

পৰাধিতাপ—অত্যাচাৰ

পানী চৰা—অন্য ধাতুত মূল্যবান ধাতু সমাই লেপ দি মূল্যবান যেন কৰ

পানীৰ তলৰ কাঁইট—গোপন শত্ৰু

পাৰত গজা—অস্বাভাৱিক ভাবে বাঢ়ি অহা, গুৰি নথকা

পাভটি চাং—গুচি বস্তু ৰখা চাং

পীৰি উঠ—বংশ শেষ হোৱা

পেঁপা কাঢ়—কষ্ট পাই মুখ মেলি দিয়া

পেঁপা বজ—বাঢ়ি যা

পেটফুলি—কপটীয়া লোক

পেট পা—	আনৰ মনৰ কথা জান
পেট ল—	

পেটে পেটে—ভিতৰি

পেটে সিয়ান—ভিতৰি চালাক

পেট ভাটৌ—পেটত কথা ৰখা লোক
পেট কপটীয়া—পেটত বেয়া বুধি থকা
পেটৰ কেঁচু মৰা—গালি খাই ব্যতিব্যস্ত হোৱা
পেটৰ পোক—ল'ৰা-ছোৱালী
পেটৰ নাড়ী ছিগ—অতিপাত হাঁহ
পেটত হাত-ভৰি লুকা—বৰ ভয় পা
পেটে ভাতে খা—কোনো মতে জীৱিকা চলা
পেন্দুকণা—তেনেই সৰু
পেপুৱা লাগ—ভয়ত অস্থিৰ হোৱা
পোটক তোল—প্ৰতিশোধ ল
পোটোকা পা—প্ৰতিফল পা
পোন ছাটে, পোন দাহে—একে কোবে
প্ৰাণপণে—দেহেকেহে
ফৰিং ফুটা—উজ্জ্বল
ফৰিং জাহ—নিজ ইচ্ছাত মৰা
ফাকতি জোৰ—ভাও জোৰ
ফাচাং-ফুচুং—মিছা
ফুচ-ফাচ—আনে শুনাকৈ
ফাট মাৰ—নিফুট হ
ফালৰি কাট—আঁতৰি যা
ফুটুকাৰ ফেন—মিছা
ফুল চতি—সৰু চতি
ফেপেৰি পাত—ফেৰ পাতি ধৰ
ফোঁপ চুঙা—মূৰ্খ অথচ বৰকথীয়া মানুহ
ফোঁপ ভাং—গপ্পী
ফোঁপ-যহী—নিজকে যহাই ফুৰা লোক
বং লগা কথা—জোৰা দি কোৱা কথা
বইচ বাইচ—ঠোঁটা মোজা
ব-ছেৰা—ভাই ককাইৰ সম্বন্ধ এৰা
ব চ়া কথা—নক'বলগীয়া কথা

বধ দে—বধ কৰা দোষে ছুব বুলি ক
বনবনাই ফুৰ—কাম বন নকৰি ঘূৰি ফুৰ
বৰ কথা—ডাঙোপ মাৰি কোৱা কথা
বৰ মতা—গপ্পী মানুহ
বাগতি খেল—সঁচা কথা লুকুৱাবলৈ বাহিৰা কথা কোৱা
বাঘ ঢকা—বৰ জোৰেৰে মৰা ঢকা
বাঘৰ তেল খোৱা—উৎপতীয়া
বাঘ মূই ধৰা—হঠাৎ বাঘ দেখি অচেতন হৈ পৰা
বাঘে খোৱা—বাঘৰ পেটলৈ যোৱাৰ উপযুক্ত, বৰ অঘাইতং
বাজে মাৰ্কা—বেয়া ধৰণৰ
বাট কুৰি বা—বহু দূৰ খোজ কঢ়া
বাট কেঁৰা লগা—ভেটাভেটি লগা
বাট মৰা—সুবিধা নোহোৱা কৰা
বাপ দায় দিয়া—পিতৃ বুলি গ্ৰহণ কৰা
বাপতি সাহন—পৈতৃক সম্পত্তি
বাম পালি—বামত তুলি থোৱা কঠীয়া
বাৰে বৰ্ণলুৱা—নানা জাতিৰ মিশ্ৰণ
বাৰে ভচহু—অলাগতিয়াল কথা
বাহনা কৰ—ভাও জুৰ
বিছাত বৰলে ডকা—দুঃখৰ উপৰি দুঃখ হোৱা
বিৰ দি বাট নোপোৱা—অতিপাত ঘন সমাগম
বিৰাল তপস্বী—ভণ্ড
বেতেৰি চোবা—একে বথাকে কৈ থাক
বৈকুণ্ঠ প্ৰয়াণ—মৃত্যু
বোন্দা ঠেকেচা—কঠোৰ শাস্তি
বোন্দা পৰ দে—বহু পৰ বৈ থাক
বোল-মাত—গালি-শপনি
ভকত গাঁঠি—ভকতৰ অপৰাধ কৰি হোৱা দুৰ্গতি
ভকৰা মাত—গালি
ভব্য-গব্য—বিশিষ্ট

ভৰক লাগ—ঠেহ লাগ
ভাউতি জোৰ—ফাঁকি জোৰ
ভাৰ পেলা—ছোৱালীৰ ঘৰত ভাৰ দিয়া
ভিঠা মৰীয়া—ভিকাছন, বংশৰ কোনোও নথকা
ভূতৰ ওপৰত দানহ—সক আপদৰ ওপৰত ডাঙৰ বিপদ
ভূমি ছুই কাণত হাত দিয়া—শুনিব নেপায়
ভেঁকো ভাওনা—অসঙ্গত কাম
ভেটি উঠ, ভেটি উছন হ—ভিকাছন হ
ভেৰ উঠা—ক্ষতিপূৰণ কৰা, সাকৰা কৰা
মণ্ডহ খা—অনিষ্ট সাধন কৰ
মঙ্গল চা—শুভাশুভ বিচাৰ কৰ
মঠ জোৰ—ঠেহ পাত
মত্ত-গজ—শকত পুৰুষ
মতিগতি—আচৰণ
মথুৰা পাগ—ডাঙৰ পাগুৰি
মন খা—পছন্দ হ
মন বান্ধ—লোভ সম্বৰণ কৰ
মন মৰা—বেজাৰ মুৱা
মনে মুখে—কথাই কামে
মনে সজা, মনেপতা—মনতে সাজি লোৱা
মময়া—ভাল ভাৱ থকা
মৰি হাজি—মৰি মৰি শেহত
মৰি মুজি—প্ৰাণ টাকি
মহলা মাৰ—কথা চোবা
মহাভাগ—শ্ৰেষ্ঠ পুৰুষ
মাজে মুখে—আঁতি গুৰি নভঙাকৈ
মাণিকী মাকৰ কঁৰীয়া—ধুনীয়া
মাত মৰ—কথা ক'ব নোৱৰা হ
মান ভাং—ৰোহ ভাং
মান ভগন—মানৰ অত্যাচাৰত পলাই যোৱা

মান্ধাতাৰ আমোল—পুৰণি কলীয়া
মাল যুঁজ—হাতে হাতে যুঁজ, অস্ত্ৰ নোলোৱা যুঁজ
মিঠা মুখীয়া—মিঠা মাত মতা লোক
মুখলৈ চা—পুতৌ কৰ
মুখ বাখ—লাজৰ পৰা ৰক্ষা পৰ
মুছ কঁছ যা—মূৰ্চ্ছা যা
মুৰ খা—মৃত্যু দেখ
মুৰ ঘমা—চিন্তা কৰ
মুৰ পোলোকা মাৰ—দায়িত্ব লোৱাৰ পৰা আঁতৰত থাক
মুৰে কপালে হাত দি—বেজাৰ কৰ
মুৰে ভৰি কাঢ়—উত্তগুালি কৰ
মূল নাধা—লোকচান
মেলা চিকাৰ—খোলা ভাৱে কৰা চিকাৰ
ৰচক্ষপচক—ধুন মাৰি ফুৰা
ৰাইজ ঢাকি—বহুলোক নিমন্ত্ৰণ কৰি
লাল কাল দে—টৌপনিত তৎ-ভৎ নাইকিয়া হ
লালো ডিঙি—লেঠাত হাইৰাণ হোৱা
লেকাত লাগ—দুখে ভাগৰে ক্লান্ত হ
লেছেৰি বোটল—এৰি যোৱা ধানৰ থোক সংগ্ৰহ কৰ
লেবেলা সাদৰ—আন্তৰিকতাহীন সাদৰ
লেলাই খেন্দাই—কোনো ৰকমে
শঠা মিত্ৰ—কপটীয়া বন্ধু
শত্ৰু শাল—শত্ৰুতা আচৰণ কৰ
শাল চকুৱা—চোকা দৃষ্টি থকা
শিয়াল গলা—ওকোন্দা গাল থকা
সঁচাৰ কাঠী—চাবি
সঁজাল ধৰা—শ্ৰীবৃদ্ধি হোৱা
সখা থ—দেৱতালৈ আগ ধন থ
সবাহৰ কল—বিচাৰিলেই পোৱা বস্তু
সময়ৰ শৰ—যথা সময়ত কৰা কাৰ্য্য

সমাৰ বা—দ্বিতীয়বাৰ হাল বা
সৰাল দে—পাখি সলা
সান্দহ খোৱা বালি তল যা—সুচল নাইকিয়া হ
সাপ মাৰি নেগুৰত বিষ ৰখা—সকলো শেষ কৰি অলপ বাকী ৰখা
সাৰ কৰ—দৰকাৰী বুলি ধৰ
সাৰ-সিকতি—চেতনা
সিয়নিত শোৱা—সুবিধাভোগী
সুৰসুৰ কৰে—আপত্তি নকৰাকৈ
সাত বিহুৰ সৈয়া ৰণী— দুখ কষ্ট সহিব পৰা চতুৰ লোক
সৌ-শৰীৰে—দেহাৰে সৈতে
সোণ সেৰীয়া—বহুমূলীয়া
হত শ্ৰী হোৱা— স্বাস্থ্য সম্পদ হ্ৰাস হোৱা
হৰণ-লুকী বিদ্যা—অদৃশ্য হ'ব পৰা গুণ
হলি-গলি—বৰ মিল
হাত উজান দে—সহায় কৰ
হাত কৰ—বশ কৰ
হাত টান—কৃপণ
হাত পাত— খোজ
হাতত সাৰে ভৰিত সাৰে—গোপনে
হাত বাগৰা—আনে ব্যৱহাৰ কৰা
হাত লৰ—চোৰ
হৰিভৰ দিয়া—সম্মতি দিয়া
হেতা ওপৰা কৰা – টনা আঁজোৰা কৰা

৬০। প্ৰবচন

প্ৰবচন শব্দৰ অৰ্থ উৎকৃষ্ট বচন বা কথা।

অসমীয়া ভাষাত অলেখ ফকৰা-যোজোনা আছে। ঠাই বিশেষে এই ফকৰা-যোজোনা-বোৰৰ ভাষা ভিন ভিন দেখা যায়। এইবোৰ জন সাহিত্যৰ উজ্জ্বল বত্ন স্বৰূপ। ইয়াত জন জীৱনৰ ঘাত প্ৰতিঘাত, নীতি-নিয়ম, কৰ্ম অভিজ্ঞতা, সাৱধান বাণী আদি বসাল ভাষাত জতুৱা ঠাঁচত থাকে। এইবোৰ কোনে সৃষ্টি কৰিলে? কেতিয়া এইবোৰ সৃষ্টি

হ'ল? তাৰ কথা কোৱা টান। মুঠতে ক'বলৈ হ'লে ই যুগ নিৰপেক্ষ সাহিত্য। মানুহৰ অভিজ্ঞতা, জ্ঞানৰ গভীৰতা আৰু মননশীলতা আদিৰ সম্যক প্ৰভাৱ এইবোৰত নিহিত হৈ আছে। যেনে—

অভাৱে স্বভাৱ নষ্ট কৰে।

মানুহ অভাৱগ্ৰস্ত হ'লে অভাৱ পূৰণৰ কাৰণে যৎপৰোনাস্তি চেষ্টা কৰে। চেষ্টা সফল নহ'লে অন্যায় কাম কৰিবলৈ লয়। বেয়া কাম কৰিবলৈ ল'লে মানুহৰ স্বভাৱ বেয়া হ'বলৈ ধৰে। অভাৱেই ভাল মানুহৰো স্বভাৱ নষ্ট কৰে।

যাচি দিলে সোণৰো মূল্য নাই।

সোণ মূল্যবান ধাতু। সোণেৰেই ধনী নিধনীৰ বিচাৰ হয়। তেনে মূল্যবান বস্তুকো যাচি দিবলৈ বিচাৰিলে মূল্যহীন হৈ পৰে। সেই কাৰণে খোৱা, পোৱা, লোৱাৰ আগ্ৰহ নাথাকিলে কোনো বস্তু দিব নালাগে। যাচি দিবলৈ গ'লে শিক্ষা-দীক্ষাও অথলে যায়। গতিকে আগ্ৰহ থকাজনক বা আৱশ্যক হোৱাজনকহে শিক্ষাদান অৰ্থদান কৰা উচিত।

চিনা বামুণক পইতা নালাগে

লগুণ দিয়নী বামুণৰ দশ সংস্কাৰৰ এটি সংস্কাৰ। বামুণ মাত্ৰৰে লগুণ থাকে। যাক বামুণ বুলি চিনি পোৱা হয়, তেনে জনৰ লগুণ আছে নে নাই বিচাৰ কৰা কোনো প্ৰয়োজন নকৰে। সেই দৰে সৎলোকক মানুহে সন্মান কৰে, তেওঁৰ সাজ-পোছাকলৈ সমান লক্ষ্য নকৰে। লক্ষ্য কৰাৰ আৱশ্যকো নাই।

ওখ গছত বতাহ লাগে।

ধুমুহা বতাহ বলিলে ওখ গছ ভাঙে, বাগৰি পৰে। সৰু গছ-গছনি জোকাৰ খায় মাথোন। সেইদৰে বিপদ-বিঘিনি সকলো ঘৰৰ মুৰব্বীজনৰ গাত পৰে। বাকী বোৰে গমকে নাপায়।

আচলে বিচলে হাতীৰো পাৰ পিছলে।

হাতী অতি ধীৰ স্থিৰ, ভৰিও বহল; সহজে খোপনি নলৰে। কেতিয়াবা তেনে হাতীয়েও পিছল খায়। সেইদৰে ধীৰ স্থিৰ বিজ্ঞ মানুহে জুখি-মাখি কথা কয়। তেওঁলোকৰ কথা নলৰে, কেতিয়াবা তেওঁলোকৰো কথাৰ লৰ চৰ হ'ব পাৰে। কাৰণ ভুল হোৱাটো মানুহৰ স্বাভাৱিক ধৰ্ম।

জুইক ছাইৰে ঢাকিব নোৱাৰি।

জুয়ে কাঠ বাঁহ আদি পুৰি ছাই কৰে। ছাইৰে জুইক ঢাকি ৰাখিব নোৱাৰি; জুই ওলাব নোৱাৰিলেও ধোঁৱা ওলায়। সেইদৰে প্ৰকৃত সত্যক গোপন কৰি ৰাখিব নোৱাৰি। তাৰ খবৰ কিবা নহয় কিবা প্ৰকাৰে ওলাই পৰে।

উলুৰ লগত বগৰী পোৰে।

উলুবনিত প্ৰায়ে জুই লাগে। সেই জুইত তাত থকা ডাঙৰ ডাঙৰ বগৰী গছো পোৰে। সেইদৰে দুষ্ট লোকৰ সঙ্গত থাকিলে সাধুলোক দুষ্ট লোকৰ দুষ্টালিৰ ভাগী হয়। সঙ্গদোষেই মানুহক বিপদলৈ ঠেলি দিয়ে।

অমানুহৰ ঘৈণীতকৈ ভাল মানুহৰ লিগিৰীও ভাল।

ভদ্ৰ মানুহৰ ঘৰৰ চাকৰ-বাকৰেও ভদ্ৰ ব্যৱহাৰ শিকে। অভদ্ৰ লোকৰ ঘৈণীয়েকেও ভাল ব্যৱহাৰ শিকিব নোৱাৰে। মানুহক ভাল ব্যৱহাৰ নকৰে। সঙ্গ আৰু পৰিৱেশে মানুহক সৎ, ভদ্ৰ অথবা অসৎ কৰে।

তুলসীৰ লগত কলপতুৱাৰ মুক্তি।

তুলসী বৰ পৱিত্ৰ বস্তু। পূজাত তুলসী লাগে। তুলসী থবলৈ কলপতুৱা লোৱা হয়। গতিকে কল পতুৱাও পূজাৰ উপকৰণ হৈ পৰে। সৎসঙ্গত থাকিলে সামান্য বস্তুৱেও বিশিষ্টতা লাভ কৰে। সেইদৰে সৎসঙ্গত থাকিলে সামান্য লোকেও সৎ, ভদ্ৰ হৈ সন্মান লাভ কৰে।

শিয়াল পুহিলে চক্ষু লোটে।

কুকুৰ পুহিলে ৰখীয়া হয়। গিৰিহতৰ কোনো অনিষ্ট নকৰে। ই বৰ প্ৰভুভক্ত। শিয়ালক বিশ্বাস কৰিব নোৱাৰি। সুবিধা পালেই সি চকু লোটে। গতিকে দেখিবলৈ একে হ'লেই একে কাম পোৱা নাযায়। জাতীয় চৰিত্ৰ সদায় ওপৰত থাকে।

মাহীৰ আগত মোমাইৰ গল্প।

মাহীয়েকে ভায়েক বা ককায়েকৰ বিষয়ে ভালকৈ জানে। তালৈ লক্ষ নকৰি মাহীয়েকৰ আগত মোমায়েকৰ গল্প কৰিবলৈ যোৱাজন অবিবেচক হৈ পৰে।

অভাৱেই আৱিষ্কাৰৰ মূল।

কোনো বস্তুৰ অভাৱ হ'লে সেই বস্তু পাবলৈ মানুহে দেহে-কেহে যত্ন কৰে। নানা বস্তু, বৈজ্ঞানিক যন্ত্ৰ-পাতি, ৰোগৰ ঔষধ এনে যত্নৰ ফলতে আৱিষ্কৃত হৈছে। তাৰ ফলতে জগতৰ নানা দিশে উন্নতি ঘটিছে। অভাৱ নাথাকিলে উদ্ভাৱন বা আৱিষ্কাৰ নহয়, উন্নতিও নহয়।

গায়নৰ ঘৰৰ বোন্দায়ো ৰাগ টানে।

যিখন ঘৰৰ যেনে চাল-চলন, চিন্তা-চৰ্চা সেইখন ঘৰৰ ল'ৰা-ছোৱালী, চাকৰ-বাকৰ সকলোৱে তেনে ধৰণৰ চাল-চলন, চিন্তা-চৰ্চা কৰিবলৈ লয়। গায়নৰ ঘৰৰ সকলোৱে গাবলৈ, বজাবলৈ শিকে, নৰ্তকৰ ঘৰৰবোৰে নাচিবলৈ জনা হয়, বাঢ়ৈৰ ঘৰৰ সকলোৱে বাঁহ-বেতৰ কাম কৰিবলৈ জনা হয়, খেতিয়কৰ ঘৰৰ মানুহে খেতিৰ বিষয়ে ভালকৈ জনা হয়। গায়নৰ ঘৰলৈ মন কৰিলে বোন্দাৰ মাততো গীতৰ ৰাগ ওলায় বুলি মানুহে ভাবে। অৰ্থাৎ যাৰ ঘৰত যি বিষয়ৰ চিন্তা চৰ্চা হয় সেই ঘৰৰ সকলোটিয়ে সেই বিষয়ত অভিজ্ঞ হয়।

গছ নোহোৱা দেশত এৰাই বৃক্ষ।

যি ঠাইত ডাঙৰ গছ নাই, তাত এৰা গছক বৃক্ষ বুলি আখ্যা দিয়া হয়। সেই দৰে যি দেশত গুণী-জ্ঞানী লোক নাথাকে, তাত ক, খ, ম, ম জনাজনেই গুণী-জ্ঞানী লোক হৈ পৰে।

টেঙা আম এবাৰ হে বেচিব পাৰি।

আম এবাৰ কিনি টেঙা বুলি জানিলে, সেই জন বেপাৰীৰ ওচৰলৈ মানুহে দুনাই আম কিনিবলৈ নাহে। মানুহক এবাৰ হে ঠগাব পাৰি, বাৰে বাৰে ঠগাব নোৱাৰি।

ফকৰা :

—'ফকৰা' শব্দটো ক'ৰ পৰা কেনেকৈ আহিল ধৰিব নোৱাৰি। 'ফক্কৰ' শব্দৰ পৰাই 'ফকৰা' হোৱা যেন লাগে। 'ফক্কৰ' শব্দৰ অৰ্থ ধেমেলীয়া। ফকৰাবোৰ শুনোতে ধেমেলীয়া কিন্তু অৰ্থ গধুৰ। বিশেষ ধৰণৰ চিন্তা চৰ্চাৰেহে সেইবোৰৰ অৰ্থ উলিয়াব পাৰি। যেনে :—

অতিথিক নিদিবা ঠাই,
অতিথিয়ে লাৰি চাবি খায়।

ইয়াত অতিথি মানে বাহ্যিকতা, লাহ-বিলাহ, আমোদ প্ৰমোদ। এইবোৰক মনত ঠাই দিলে, অতিমাত্ৰাই আঁকোৱালি ল'লে ধন খৰচ হয়, মনত অস্থিৰতা জন্মে, চৰিত্ৰও বেয়া হ'ব পাৰে। গতিকে বাহ্যিকতা, লাহ-বিলাহ আমোদ প্ৰমোদত বেছিকৈ গা-চালি দিব নালাগে। অতিমাত্ৰাত আৱদ্ধ হৈ পৰিলে নিজৰ অপকাৰ হে হয়।

অমৰ মৰে, নিজৰা ঝৰে, মৰাই বায় হাল।
লক্ষ্মীয়ে খায় ভিক্ষা কৰি, দুখীয়াৰ ধনবৰ নাম
মোৰ নাম নিধনীয়ে ভাল ॥

অমৰ নামৰ মানুহো মৰে, নিজৰাৰ পৰা সদায় পানী নিগৰি থাকে, মৰা নামৰ হালোৱাজনে হাল বায়, লক্ষ্মী নামৰ মানুহজনে ভিক্ষা কৰিহে পেট প্ৰবৰ্তায়, ধনবৰ নামৰ মানুহজন তেনেই দুখীয়া; গতিকে নামৰ লগত কামৰ কোনো সম্বন্ধ নাথাকে। সেই কাৰণে মোৰ নাম নিধনী হোৱাই ভাল, কাৰণ নিধনী নাম হ'লে মোৰ টকা-পইচা থকা কথাটো চোৰ-ডকাইতে বুজিব নোৱাৰিব, মই নিৰাপদে থাকিব পাৰিম।

আই আছে খাই যা,
আই নাই চাই যা।

মাকৰ ওচৰলৈ গ'লে, বিশেষকৈ ছোৱালী যেতিয়া শহুৰেকৰ ঘৰৰপৰা মাকৰ ঘৰলৈ যায়, মাকে সুদাই-নিকাই এমুঠি মুখুওৱাকৈ নপঠিয়ায়। মাক জীয়াই নাথাকিলে ঘৰখন, আত্মীয় সকলক চাইহে যাব পাৰে কোনেও খা বুলি নকয়। অৰ্থাৎ মাক জীয়াই থাকে মানে মৰম স্নেহ উভৈনদী হৈ থাকে, মাক নথকা ঘৰলৈ গৈ কেৱে সুখ নাপায়।

আখৈৰ তপত, তিৰীৰ শপত, লুইতৰ বালি।
ইয়াত সঁজাত গলে দিনতে চকু খালি॥

আখৈৰ তপত ভাৱ বেছি সময় নাথাকে, ছিটিকি পৰিলেই চেঁচা হয়। তিৰোতাই শপত খোৱাৰ কোনো মূল্য নাই। সেই শপত পাছ মুহূৰ্ত্ততে ভঙ্গ হয়। লুইতৰ বালি কোন বছৰ কোন খিনিত জমা হৈ ৰ'ব কোনেও ক'ব নোৱাৰে। এই বছৰ যিখিনিত বালি জমা হয়, অহাবছৰত হয়তো সেই ঠাইতে গভীৰতা বেছি হয়; সেই বালিবোৰ ক'ৰবাত গৈ জমা হৈ পৰে। গতিকে আখৈ তপত বুলি বিশ্বাস কৰিলে, তিৰোতাৰ শপত খোৱাত মূল্য দিলে, লুইতৰ বুকুত জমা হোৱা বালিৰ চৰক বিশ্বাসত লৈ ঘৰ বান্ধিলে লাভ নোহোৱাই সম্ভৱ। সেইবোৰ কাম জানিও নজনাৰ কামৰ সমান হয়।

কিছুমান ভকতীয়া ধৰণৰ ফকৰা আছে। সেইবোৰৰ অৰ্থ উলিওৱা অতি দুৰুহ। যেনে—

আছে ধুলা থুচৰি
নিব ডানা মুচৰি॥

মানুহে জীয়াই থকা সময়খিনিৰ বহু সময় অবাবত কটায়। ল'ৰা-লুৰিৰ দৰে বং ধেমালিতহে মগ্ন হয়। এদিন মৃত্যু হ'বই, গতিকে জীৱনৰ দৰ্কাৰী কাম কৰি যে এটাৰ

লাগে, এনে ভাব সহজে নহয়। মৃত্যু কেতিয়া হয়, কোনেও ক'ব নোৱাৰে। সেই কাৰণে কৰ্তব্য কাম কৰা উচিত।

আও চৰাইৰ ভাও।
জ'পিয়াই জ'পিয়াই টোপ খায়
ফান্দত নিদিয়ে পাৱ॥

জিতেন্দ্ৰিয় পুৰুষ সকলে সুবিধা চাইহে সংসাৰৰ সুখ ভোগ কৰে। মায়াত আবদ্ধ হৈ নপৰে।

আলহীক নিদিবা ঠাই।
সঙ্গী ভকতক থিয় কিল মাৰিবা
তেহে কৃষ্ণ দেৱক পায়।

আলহী মানে বাহিকতা, লাহ-বিলাহ আলস্য, লোকৰ অনুকৰণ, ৰোগ, ব্যাধি আৰু সঙ্গী। ভকত—কাম ক্ৰোধ আদি ৰিপুসকল। আনক অনুকৰণ কৰি লাহ-বিলাহত দিন অতিবাহিত কৰিলে মানুহৰ মনৰ স্থিৰতা নাথাকে। ৰোগ ব্যাধিক প্ৰশ্ৰয় দিব নালাগে। এইবোৰে মনৰ স্থিৰ ভাবক দুৰ্বল কৰে, বিপদত পেলায়। চঞ্চল মনেৰে ভগৱানক চিন্তা কৰিব নোৱাৰি, ভাল কামো কৰিব নোৱাৰি; ভগৱানৰ অনুগ্ৰহ পাবলৈ, নিজৰ জীৱন ভালকৈ কটাবলৈ কাম ক্ৰোধ আদি ৰিপুবোৰক দমন কৰিব লাগে।

আলহী-ঘৰত পাই জীৱ লৈ যায়,
সঁজাটিৰ চিন চাব নাই॥

সংসাৰ আলহী-ঘৰ স্বৰূপ, তাতে জীৱই দেহৰূপ সঁজাত সোমাই থাকে। কালে যেতিয়া জীৱটি লৈ যায়, তেতিয়াই দেহৰূপ সঁজাটি গেলি-পচি নষ্ট হৈ যায়। কোনো চিন-চাব নাথাকে।

আহিল কণা গ'ল কণা
থাগৰি কাটিলে তিনি কণা।

জীৱ ক'ৰ পৰা আহে, ক'লৈ যায়, কোনেও ক'ব নোৱাৰে—নেদেখে। এই কাৰণে কণা বুলি কোৱা হৈছে। সংসাৰত জন্মগ্ৰহণ কৰি কি কৰ্ম কৰি জীৱক মুক্ত কৰিব পাৰি তাক জীৱই নাজানে। মাথোন আহাৰ, মৈথুন আৰু নিদ্ৰা এই তিনিটাক হে চিনি পায়। তাতে মগ্ন হৈ থাকে। (আহাৰ, মৈথুন আৰু নিদ্ৰাক তিনি কণা বোলা হৈছে।) তেনে ধৰণে জীৱন নিৰ্বাহ কৰা লোকৰ জীৱন অথলে যায়।

আহিলোঁ ভকত মাৰিলোঁ খুঁটি;
চাউল চৰু নহ'লে নাযাওঁ উঠি।

ৰোগ ব্যাধি জীৱনৰ আলহী ভকত। ৰোগ ব্যাধি হ'লে সহজে উপশম নঘটে। কিছুদিন ভোগায় অৰ্থাৎ খুঁটি পুতি ৰহে। তেনে আলহীক ঔষধ স্বৰূপ চাউল-চৰু দিহে বিদায় দিব পাৰি। নহ'লে ৰোগ উপশম নহয়।

আহোঁতে নাঙঠ যাওঁতে শূইন,
লগত যায় পাপ পুইন।

জীৱই ওপজোঁতে নাঙঠ হৈ উপজে, যাওঁতে কেয়ে নেদেখে। জীৱই দেহটি লৈ নাযায়। এই জনমৰ পাপ আৰু পুণ্যহে লগত লৈ যায়। এনেবোৰক পাৰমাৰ্থিক ৰুকৰাও বোলে।

যোজোনা :

যোজোনা বা যোজনাৰ অৰ্থ সংযোজন অৰ্থাৎ লগ লগাই দিয়া। যিবোৰ কথা আন কোনো কথাৰ ৰহণ চৰাবলৈ মিলাই দিয়া হয়, তাকে যোজোনা বোলে। মূল কথাৰ উল্লেখ নকৰি যোজোনাৰেই অৰ্থ প্ৰকট কৰিব পাৰি। যেনে—

একে গছৰ পাণ
সি কি হ'ব আন ?

এই যোজোনাটিৰ দ্বাৰা একে ঘৰৰ বা একেটা বংশৰ ল'ৰা-ছোৱালী বা সতি-সন্ততি একে হয় বুলি কোৱা হৈছে।

উবুৰি কৰি চালে,
টোপ ধৰিও নপৰে।

ফোঁপযহী লোকে 'মই এইটো কৰিম,' 'মই সেইটো নিজে দিম' বুলি যহায়। কিন্তু খৰচৰ ভয়ত একোকে নকৰে। তেনে লোকে এপইচা খৰচ কৰিবলৈকো টান পায়।

আছে গৰু নবয় হাল।
হোৱাতকৈ নোহোৱাই ভাল ॥

কামত নহা বস্তু বা কাম নকৰা লোক থাকি কোনো লাভ নহয়। গৰু থাকি যদি হাল বাব নোৱাৰি, গাই থাকিও যদি গাখীৰ পোৱা নাযায়, তেনে গৰু-গাইক পোহোঁতে যথেষ্ট কষ্টহে হয় লাভ নহয়। গতিকে তেনে ধৰণৰ গৰু-গাই বা অকামিলা লোক নথকাই ভাল।

অলপ আৰ্জন বিত্তৰ ভোজন,
সেই পুৰুষৰ দৰিদ্ৰ লক্ষণ।

অলপ উপাৰ্জন কৰি খাওঁতে খৰচ বেছি কৰিলে ধাৰ কৰিব লগীয়া হয়। ধাৰ কৰোঁতে

কৰোঁতে তেনে লোকে একে বাৰে কপৰ্দক হীন ভাল দৰিদ্ৰ হৈ পৰে। গতিকে আয় চাই ব্যয় কৰিব লাগে। বেছি ব্যয় কৰিব লগীয়া হ'লে আয় বঢ়াবলৈ যত্ন কৰিব লাগে। নহ'লে অৱস্থাৰ উন্নতি নহয়, বৰঞ্চ নিশকতীয়া দুৰ্বলহে হৈ যায়।

নীতিবচন : নীতি বা উপদেশ-মূলক কিছুমান কথা আছে, সেইবোৰকো প্ৰবচন বুলি ক'ব পাৰি। যেনে—

দিনৰ পৰ্বত ৰাতিৰ জুই
তাক নেখেদি থাকিবা শুই।

দিনৰ ভাগত বহু দূৰৰ পৰ্বত ওচৰত থকা যেন লাগে। ৰাতিৰ ভাগত বহুদূৰৰ জুই ওচৰতে থকা যেন দেখি। কিন্তু সেই পৰ্বত আৰু জুইৰ ওচৰ পাবলৈ বহুদূৰ বাট যাব লাগে। সেই কাৰণে দিনৰ পৰ্বত ৰাতিৰ জুইৰ ওচৰলৈ যাবলৈ যত্ন কৰিলে পৰিশ্ৰম কৰাহে হয়, সহজে সফলতা লাভ কৰিব নোৱাৰি।

———

অষ্টবিংশ অধ্যায়

৬১। বাক্যৰ পদ-সঙ্গতি

পদসঙ্গতি : বাক্যটি পঢ়িবলৈ আঁৰ নথকা, শুনিবলৈ শুৱলা আৰু সহজে অৰ্থবোধ জন্মাৰ কাৰণে পদবোৰ যথাযথ স্থানত বহুৱাকে পদ-সঙ্গতি বোলা হয়। পদ-সঙ্গতিৰ কেইটামান সাধাৰণ নিয়ম তলত দিয়া হ'ল। প্ৰভাৱশালী লেখকক এইবোৰ নিয়মে বান্ধি ৰাখিব নোৱাৰে। বাক্য অৰ্থপূৰ্ণ সুশ্ৰাব্য কৰিবলৈ প্ৰভাৱশালী লেখকে পদ-সঙ্গতিৰ সালসলনি কৰিব পাৰে।

কৰ্তা, কৰ্ম আৰু ক্ৰিয়াৰ সঙ্গতি।

(১) বাক্যত অন্ততঃ এটা কৰ্তা আৰু এটা সাধ্য ক্ৰিয়াপদ থাকিব লাগে। কৰ্তা প্ৰথমতে আৰু ক্ৰিয়া শেহত বহে। যেনে—

কণিকা আহিছে।

অমূল্য শুইছে।

(২) কথোপকথনত কেৱল কৰ্তা বা ক্ৰিয়া পদেৰেও বাক্য একোটা হ'ব পাৰে। যেনে—

—কণিকা আহিল নে ?

—আহিছে।

—সভাত কোনে বক্তৃতা দিছিল ?

—নৰেনে।

—তুমি কোন ?

—মই কনক শইকীয়া।

(৩) ক্ৰিয়া পদ সকৰ্মক হ'লে কৰ্ম পদ কৰ্তা আৰু ক্ৰিয়া পদৰ মাজত বহে। যেনে—

নৰেনে বক্তৃতা দিছে।

ৰহিমে ভাত খাইছে।

(৪) কেতিয়াবা কৰ্তাৰ আগতো বহে। যেনে—

মোক দেখি সি লৰ মাৰিলে।

(৫) 'হ' ধাতুজাত নিত্য ক্ৰিয়া প্ৰায়েই উহ্য থাকে।

(ক) পৰিপূৰক হিচাপে বিশেষ্য বা বিশেষণ পদ বাক্যৰ শেহত বহে। তেনে বাক্যৰ 'হ' ধাতুজাত নিত্য কালৰ ক্ৰিয়া পদ উহ্য থাকে। যেনে : অশোক ডাঙৰ ৰজা। সি মোৰ ভাই। আপুনি এজন অধ্যাপক।

(খ) বিশেষণ বা সম্প্ৰসাৰক পদক প্ৰাধান্য দিলেও সেই পদ শেহত বহে। তেনে বাক্যতো 'হ' ধাতুজাত নিত্যকালৰ ক্ৰিয়া পদ উহ্য থাকে। যেনে—

তেওঁ পণ্ডিত। সি অজ্ঞান। তেখেত বিদ্বান।

সি আমাৰ ভিতৰত সৰু।

ৰাম দশৰথ ৰজাৰ বৰপুত্ৰ।

দশৰথ ৰজাৰ পুত্ৰ চাৰিজন।

(গ) ব্যৱধান বুজালে 'হ' ধাতু উহ্য থাকে। যেনে—

ককাইদেউ মোতকৈ ৪ বছৰ ডাঙৰ।

ডিব্ৰুগড়ৰ পৰা ডিগবৈ পঞ্চাশ মাইল।

ঘৰৰ পৰা পদুলিমুখলৈ কুৰি মিটাৰ।

(৬) নহয় বুজোৱা 'ন' উপসৰ্গ যুক্ত হ'লে 'হ' ধাতুজাত ক্ৰিয়া পদ উহ্য নাথাকে। যেনে— মই ৰজা নহওঁ। সি মোৰ ভাই নহয়।

তুমি মোৰ বন্ধু নোহোৱা।

(৭) 'আছ্' ধাতুজাত বৰ্তমান কালৰ ক্ৰিয়া পদ উহ্য থাকিব পাৰে। যেনে—

মোৰ চাৰিজন ভাই-ককাই।

আমাৰ পৰিয়ালত লোক সাতজন।

(৮) সময়ৰ কথা অ'ন ভাৱে উল্লেখ থাকিলে অতীত কালৰ 'আছ্' ধাতুজাত ক্ৰিয়াপদো উহ্য থাকিব পাৰে। যেনে—

দেউতা ঢুকুৱাৰ সময়ত মই কেঁচুৱা।

(৯) কৰ্তাৰ পুৰুষ আৰু কাল ভেদে ক্ৰিয়া পদৰ ৰূপ ভিন ভিন হয়। যেনে—

মই ভাত খাইছোঁ। তুমি ভাত খাইছা।

তই ভাত খাইছ। আপুনি ভাত খাইছে।

কমলে ভাত খাইছে। মই ভাত খাইছিলোঁ।

মই ভাত খাওঁ। মই ভাত খাম।

(১০) ভিন ভিন পুৰুষৰ একাধিক কৰ্তাই ভিন ভিন কালত ক্ৰিয়া কৰা অৰ্থ বুজালে কৰ্তা অনুসৰি বাক্য ভিন ভিন হ'ব পাৰে। তেনে বোৰ বাক্য কালৰ ক্ৰমানুসাৰে সজাই এটা যৌগিক বাক্য কৰিব পাৰি। যেনে—

মই আহিছোঁ। তুমি আহিছিলা। সি আহিব।
তুমি আহিছিলা, মই আহিছোঁ, সিও আহিব।

(১১) বিভিন্ন পুৰুষৰ একাধিক কৰ্তাই একে সময়তে একে ক্ৰিয়া কৰা বুজালে, একেটা ক্ৰিয়াপদ ব্যৱহাৰ কৰি এটা বাক্য কৰিব পাৰি। তেনে বাক্য কৰিবলৈ তিনিওটা পুৰুষৰ কৰ্তা থাকিলে প্ৰথম পুৰুষৰ কৰ্তানুযায়ী ক্ৰিয়া পদ হয়। প্ৰথম পুৰুষৰ কৰ্তা নাথাকিলে দ্বিতীয় পুৰুষৰ আৰু প্ৰথম বা দ্বিতীয় পুৰুষৰ কৰ্তা নাথাকিলেহে কেৱল তৃতীয় পুৰুষৰ কৰ্তানুযায়ী ক্ৰিয়া পদ দিব লাগে। এনে মুখ্য কৰ্তা প্ৰায়ে ক্ৰিয়াৰ ওচৰত বহে। যেনে—

সি যাব। মই যাম। তই যাবি।
সি, তই আৰু মই যাম।
তেওঁ আহিছিল। তুমি আহিছিলা।
তেওঁ আৰু তুমি আহিছিলা।
তেখেত যায়। মই যাওঁ।
তেখেত আৰু মই যাওঁ।
তুমি স্কুললৈ গৈছিলা। মই স্কুললৈ গৈছিলোঁ।
তুমি আৰু মই স্কুললৈ গৈছিলোঁ।
তেখেতে ভাত খাইছে। সি ভাত খাইছে। তুমি ভাত খাইছা।
সি, তেখেত আৰু তুমি ভাত খাইছা।

(১২) বিভিন্ন পুৰুষৰ কৰ্তাই একে সময়তে একে কাম কৰা বুজালে একেটা ক্ৰিয়া পদ দিয়াৰ নিচিনাকৈ একেটা বহুবচনৰ কৰ্তা পদ দিব পাৰি। যেনে—

সি যাব। মই যাম। তই যাবি।	আমি যাম।
তেওঁ আহিছিল। তুমি আহিছিলা।	তোমালোক আহিছিলা।

তেখেত যায়। মই যাওঁ।	আমি যাওঁ।
তুমি স্কুললৈ গৈছিলা। মই স্কুললৈ গৈছিলোঁ।	আমি স্কুললৈ গৈছিলোঁ।

তেখেতে ভাত খাইছে। সি ভাত খাইছে। তুমি ভাত খাইছা।
—তোমালোকে ভাত খাইছা।

(১৩) সন্মানৰ হীন ডেঢ়ি থাকিলেও কৰ্তাবোৰৰ যাৰ আগত বা যাক টোঁৱাই কথা কোৱা হয়, তাৰ হে বহুবচন হয়। যেনে—

তুমি মোক দেখিছিলা। তই মোক দেখিছিলি।	তোমালোকে মোক দেখিছিলা। বা, তহঁতে মোক দেখিছিলি।
তই ফুটবল খেলিছ। তুমি ফুটবল খেলিছা। আপুনি ফুটবল খেলিছে।	তহঁতে ফুটবল খেলিছ। বা, আপোনালোকে ফুটবল খেলিছে। বা, তোমালোকে ফুটবল খেলিছা।
সি বেলেগে আহিব। তেওঁ বেলেগে আহিব। তেখেতে বেলেগে আহিব।	সিহঁত বেলেগে আহিব। বা, তেখেত সকল বেলেগে আহিব। বা, তেওঁলোক বেলেগে আহিব।

(১৪) তেখেত আৰু এখেত একেটা ক্ৰিয়াৰ কৰ্তা হ'লে নিকটবৰ্তী হিচাপে এখেত পদৰ বহুবচন হয়। যেনে—

এখেত এজন ভাল গায়ক। তেখেত এজন ভাল গায়ক।
এখেত সকল ভাল গায়ক।

এখেতে সভাত বক্তৃতা দিছিল। তেখেতে সভাত বক্তৃতা দিছিল। এখেত সকলে সভাত বক্তৃতা দিছিল। বা, এখেত দুজনে সভাত বক্তৃতা দিছিল।

(১৫) কৰ্তা, কৰ্ম আৰু ক্ৰিয়াৰ সম্প্ৰসাৰক পদ বা পদসমষ্টি থাকিলে প্ৰত্যেকৰ সম্প্ৰসাৰক পদ বা পদ সমষ্টি নিচেই ওচৰতে আগ ঠাইত থকা বিধেয়। যেনে—

ৰহিমে ভাত খাইছে।

খকুৱা ৰহিমে এৰেহা ভাত টপাটপ খাইছে।
খাবলৈ নোপোৱা খকুৱা ৰহিমে চুৱা পাতৰ এৰেহা ভাত আনন্দ মনে টপাটপ খাইছে।

(১৬) ব্যক্তিবাচক বিকল্প পদৰ বিশেষক যি পদ সমকাৰক হিচাপেও থাকে তাতহে বিভক্তি যোগ হয়। যেনে—

তই পাষণ্ডই কি ভাল কাম কৰিবি।
সি খটাসুৰে য'লৈকে নাযাওক কিয়, কিবা নহয় কিবা গোলমাল কৰিবই।
তই নাৰকীক মই তিলমানো বিশ্বাস নকৰোঁ।
"মই অধমক নবখিবা।"

কেতিয়াবা দুয়োটা পদতে বিভক্তি যোগ হোৱা দেখা যায়। যেনে: "আমাৰ দুয়োজনৰ" আমাক দুয়োজনক "আমি দুয়োজনে"।

(১৭) ব্যক্তিবাচক বিকল্প পদৰ বিশেষক হিচাপে থকা সম কৰ্তা বিভক্তিযুক্ত হ'লেও ক্রিয়া বিকল্প পদ অনুযায়ীহে হয়। অর্থাৎ বিকল্প পদ যি পুৰুষৰ হয় ক্রিয়াও সেই পুৰুষৰ হয়। যেনে—

মই অধমে কি দোষ কৰিলোঁ?
সি পাষণ্ডই ভাল কাম নকৰিলে।
তই গাধই কি বুজিবি?
তুমি নিজে মোক কিতাপখন দিছিলা।

(১৮) হাঁহ্, কান্দ্, কাহ্, নাচ, হাগ্, মুত্, গাঁজ, ওমল, হাঁচিয়া আদি কেতবোৰ অকর্মক ধাতু, নাম ধাতু আৰু ধ্বন্যাত্মক ধাতু-জাত ক্রিয়া পদৰ কর্তাত বিভক্তি যোগ হয়। যেনে—

হিৰণে হাঁহিছে। কিৰণে নাচিছে। বুঢ়াই কাহিছে। ল'ৰাই মুতিছে। ল'ৰা-ছোৱালীবোৰে উমলিছে। অকণে হুহুৰিয়াইছে। মেঘে গুৰ-গুৰাইছে।

(১৯) পাছত সকর্মক সাধ্য ক্রিয়া থাকিলে আগত অকর্মক সিদ্ধ ক্রিয়া থাকিলেও বিভক্তি যোগ হয়।

মহিমে শুই উঠি পুথি পঢ়িছে।

(২০) সিদ্ধ ক্রিয়া পদ সকর্মকেই হওক বা অকর্মকেই হওক কর্তাৰ আগত থাকিলে সি কর্তাৰ ওপৰত প্ৰভাৱ বিস্তাৰ নকৰে; তেনে বাক্যত পাছৰ সাধ্য ক্রিয়া অনুসৰি সকর্মক হ'লে কর্তাত বিভক্তি যোগ হয়, অকর্মক হ'লে বিভক্তি যোগ নহয়। যেনে—

ভাত খাই গোলাপ স্কুললৈ গ'ল।
ভাত খাই উঠি গোলাপে কিতাপ নপঢ়ে।

(২১) ওঁতে প্রত্যয়ান্ত সিদ্ধ ক্রিয়াৰ আগত কর্তা নাথাকিলে অর্থবোধত ব্যাঘাত হয়। যেনে—

ভাত খাওঁতে বিমলে মোক কথাটি ক'লে।
ভাত খাওঁতে মই বিমলক কথাটি ক'লোঁ।

ওপৰৰ বাক্য দুটাৰ 'খাওঁতে' সিদ্ধ ক্রিয়াৰ কর্তা কোন? বুজিবলৈ টান হয়। 'মই' বা 'বিমল' উভয়কে 'খাওঁতে' সিদ্ধ ক্রিয়াৰ কর্তা বুলি ধৰিব পাৰি। এনে ধৰণৰ বাক্যত সিদ্ধ আৰু সাধ্য উভয়ৰে কর্তাৰ উল্লেখ থকা বিশেষ দৰকাৰ। দুয়োটা ক্রিয়াপদৰ কর্তা একেটা হ'লেও অর্থবোধ দ্ব্যর্থক হ'ব পাৰে। যেনে—

বিমলে ভাত খাওঁতে মোক কথাটি ক'লে।

এই বাক্যত 'ক'লে' ক্রিয়াৰ কর্তা 'বিমল' স্পষ্ট হৈ ওলাই আছে। কিন্তু 'খাওঁতে' বিমলে নে? নে মই? নে অন্য? বুজিবলৈ অসুবিধা হয়। গতিকে একে বাক্যত উভয় ক্রিয়াৰ কর্তা থকা বাঞ্ছনীয়।

মই ভাত খাওঁতে মাই মোক কথাটি ক'লে।
বিমলে ভাত খাওঁতে সি মোক কথাটি ক'লে।
মই ভাত খাওঁতে বিমলে কথাটি ক'লে।

(২২) ক্রিয়া বিশেষণ স্থানীয় খণ্ড বাক্য সদায় যি ক্রিয়াক বিশেষ কৰে তাৰ আগত থাকিব লাগে। কেতিয়াবা সেই ক্রিয়াৰ কর্তা আৰু কর্মৰ আগতো বহিব পাৰে। যেনে—

তুমি মাতিবা, মন গ'লে সি আহিব।
মন গ'লে তুমি তাক মাতিবা, সি আহিব।
তুমি মাতিবা, সি মন গ'লে আহিব।
তুমি মন গ'লে মাতিবা, সি আহিব।
তই খৰ-খৰকৈ কামটি কৰি পেলা।

(২৩) অনুজ্ঞা নহ'লে নঞৰ্থক নিত্য কালৰ ক্রিয়াই আসন্ন ভৱিষ্যৎ কালে প্ৰকাশ কৰে। যেনে—মই ভাত নাখাওঁ।

তেওঁ সবাহলৈ নাযায়।
মই যাওঁ নে নেযাওঁ ক'ব পৰা নাই।

(২৪) 'যদি ভাবপদ' বাক্যৰ আদিত থাকিলে নিত্য কালৰ ক্রিয়াই সিদ্ধান্তৰূপে আসন্ন কাল প্ৰকাশ কৰে, সাধ্য ক্রিয়াটি ভৱিষ্যৎ কালৰ হয়। যেনে—

যদি সি নাহে, মই খবৰ ল'ম।
যদি মই যাওঁ, তোমাকো লৈ যাম।

(২৫) সাধ্যা ক্রিয়া আৰু তাৰ নিকটতম সিদ্ধা ক্রিয়া দিয়া নঞৰ্থক হ'লে তাৰ অৰ্থ নিশ্চয়াৰ্থক হয়। যেনে—

মই তাক কথাটো নকৈ নোৱাৰিলোঁ।

তেওঁ শৰ পহু মাৰিলে ওচৰ চুবুৰীয়াক নিদিয়াকৈ নাথাকে।

তুমি মোক এশ টকা নিদিলে নহ'ব।

(২৬) 'যি' বিশেষণীয় বিকল্পপদৰ পাছত 'কি' থাকিলে পাছত থকা নঞৰ্থক ক্রিয়াৰ অৰ্থ বিপৰীত হয়। যেনে—

সি যি কি নকওক, মই যামেই।

যি কি নহওক, মই তাক এসেকা দিহে এৰিম।

তই যি কি নাখাব, মই খবৰ নলওঁ।

(২৭) সদায় ক্রিয়া হোৱা অৰ্থ বুজালে ভূত কালতো নিত্য কালৰ ক্রিয়া ব্যৱহাৰ হয়। যেনে—

আনকাল ইমান সময়ত সি এইখিনি পায়হি।

চাকৰি জীৱনত তেওঁ কোনোদিনে অনুপস্থিত থকা নাই। সি নিতৌ স্কুললৈ যায়।

(২৮) সম্বোধন পদ থাকিলে অনুজ্ঞাৰ বিকল্প পদী কৰ্তা প্ৰায়েই লুপ্ত হয়, কিন্তু ক্রিয়া পদ সেই লুপ্ত কৰ্তা অনুযায়ী হয়। যেনে—

হে হৰি! মোক ৰক্ষা কৰাঁ। (কৰ্তা তুমি)

মনাই, এই কালে আহ। („ তই)

(২৯) কথা পতাৰ চেনু উলিয়াবলৈ ভাব পদ নিদিয়াকৈ প্রশ্নবোধক বাক্য ব্যৱহাৰ কৰা হয়। তেতিয়া ক্রিয়া ২য় পুৰুষৰহে হয়।

তেনে প্ৰশ্নৰ উত্তৰ জ্ঞাত হৈ থাকে। অৰ্থাৎ দেখা বা জনা কথাকে প্ৰশ্ন কৰি সোধা হয়। যেনে—

আপুনি আহিল? তয়ো আহিছিলি? তুমি আহিছা?

(৩০) 'নৌ' শব্দৰ ব্যৱহাৰ—

নহয় বুজোৱা 'নৌ' শব্দ 'ওঁতে' প্রত্যয়ান্ত সিদ্ধা ক্রিয়া আৰু নিত্যকালৰ ক্রিয়াৰ আগত বহে। যেনে—

মই স্নান কৰি নৌ উঠোঁতে সি খাবলৈ বহিছিল। সি নৌ যায়। তেখেতে নৌ খায় এখোন।

(ক) নহয় বুজোৱা 'নৌ' শব্দ ওঁতে প্রত্যয়ান্ত সিদ্ধা ক্রিয়াৰ আগত বহিলে অতীতত ঘটিবলগীয়া ক্রিয়া নঘটোঁতে অন্য এটা ক্রিয়া ঘটা অৰ্থ প্ৰকাশ কৰে। যেনে—

মই ভাত নৌ খাওঁতে সি পালেহি।

সি নৌ কওঁতে আন এজনে কথাটো কৈ পেলালে।

(খ) নিত্য কালৰ ক্রিয়াৰ আগত 'নৌ' থাকিলে ক্রিয়া ঘটা নাই অৰ্থ প্ৰকাশ পায়। যেনে—

সি নৌ যায়।

তেখেত সকলে নৌ খায়।

(গ) নিত্য কালৰ ক্রিয়াৰ আগত 'নৌ' বহি পাছত 'এখোন' বহিলে ঘটিবলগীয়া ক্রিয়াটি এতিয়াও ঘটা নাই অৰ্থ প্ৰকাশ কৰে। যেনে—

সি নৌ যায় এখোন।

সভা আৰম্ভ নৌ হয় এখোন।

(ঘ) 'হ' ধাতুজাত নিত্যকালৰ ঘটমান ক্রিয়াৰ আগত নৌ থাকিলে চলন্ত ক্রিয়াৰ অসমাপ্ত অৰ্থ প্ৰকাশ কৰে। যেনে—

সিহঁতৰ খোৱা নৌ হয়।

তেখেতৰ বক্তৃতা শেষ নৌ হয় এখোন।

(৩১) বোলে শব্দৰ ব্যৱহাৰ:

(ক) 'বোলে' শব্দ ভাববোধক হিচাপে ব্যৱহাৰ হ'লে তাৰ অৰ্থ 'হেনো' হয়। যেনে—

তেওঁ বোলে নাযায়।

তুমি বোলে নোখোৱা?

মই বোলে তোমাক গালি পাৰিছোঁ।

সি বোলে মোক ভাল নাপায়।

(৩২) বো:লা শব্দৰ ব্যৱহাৰ:

ভাব বোধক 'বোলো' শব্দ প্ৰথম পুৰুষৰ ক্রিয়া যেন হৈ ব্যৱহাৰ হয়। কিন্তু সি কাৰ্য্য প্ৰকাশ নকৰি মনৰ ভাব প্ৰকাশ কৰে। যেনে—

মই বোলো এতিয়া নাযাওঁ। পাছত যাম। তইঁতে মোক এতিয়াই যাবলৈ বাধ্য কৰিলি।

মই বোলো নাখাওঁ, পেটৰ অসুখ হ'ব। সিহঁতে জোৰ কৰি ধৰাত খাবলৈ বাধ্য হলোঁ। তাৰ ফল ভোগ কৰিব লাগিছোঁ।

(৩৩) **সংখ্যাবাচক শব্দৰ ব্যৱহাৰ :**

সংখ্যাবাচক শব্দবোৰ সাধাৰণতে বিশেষক ৰূপে সংজ্ঞা শব্দৰ আগত বহে। যেনে—

দহ টকা, বাৰ বছৰ, আশী বছৰ।

সংখ্যাবাচক শব্দত টা, জন, খন, ডাল আদি নির্দেশক প্রত্যয় যোগ হ'লে স্থান বিশেষে অৰ্থ ভিন হয়। যেনে—

দুটা ল'ৰা আহিছে। (অচিনাকি ল'ৰা)

ল'ৰা দুটা আহিছে। (আগতে অহা, আহিবলগীয়া)

দুজন মানুহ আছে। (অচিনাকি মানুহ)

মানুহ দুজন আছে। (থাকিবলগীয়া মানুহ যাৰ কথা জনা আছে)

সাতজন ল'ৰা থিয় হৈ আছে। (অচিনাকি)

ল'ৰা সাতোজন থিয় হৈ আছে। (আগেয়ে অহা অথবা নহা)

সাতোজন ল'ৰা থিয় হৈ আছে। } যাৰ কথা জনা আছে
ল'ৰা সাতোজন থিয় হৈ আছে। } বা থাকিব লগীয়া

কিন্তু এক সংখ্যাবাচক শব্দৰ যোগত অৰ্থৰ তাৰতম্য নঘটে। যেনে—

এটা আম বা আম এটা।

এডাল বাঁহ বা বাঁহ এডাল। এজন লোক বা লোক এজন।

(৩৪) 'জন' শব্দ দুটা অৰ্থত ব্যৱহাৰ হয়। সংজ্ঞা শব্দৰ আগত বহিলে মানুহ বুজায়। যেনে : জনপ্রাণী, জনসংখ্যা, জনগণ।

পাছত বহিলে একবচনৰ নির্দেশক প্রত্যয় হয়। যেনে—স'ৰাজন, লোকজন।

উনত্ৰিংশতি অধ্যায়

৬২। বিৰাম চিন বা কুটৰ কথা

আমি কথা কওঁতে অনৰ্গল একে লেঠাৰিয়ে কৈ নাযাওঁ; ক'ৰবাত ৰৈ, ক'ৰবাত জোৰ দি, ক'ৰবাত লেনিয়াই ক'বলগীয়া হয়। তেনে কৰিলেহে আমাৰ কথাবোৰ স্পষ্ট হয়; আনে বুজিবলৈ সহজ হয়। কোনো পাঠ পঢ়োঁতেও পাৰ্যমানে কথা কোৱাৰ ধৰণতে পঢ়িব লাগে। লিখা কথাবোৰ অৰ্থবোধক কৰি পঢ়িবলৈ হ'লে, তাত কিছুমান বিৰাম চিন থাকিব লাগে। চিনবোৰে পঢ়োঁতাক পঢ়াৰ ধৰণ নিৰ্দেশ কৰে। অৱশ্যে পঢ়া কথাখিনি পঢ়োঁতাই নিজে বুজি নাপালে বিৰাম চিনবোৰেও বিশেষ অৰ্থজ্ঞাপন নকৰিব পাৰে। কাৰণ পঢ়াৰ নিখুঁত ধৰণত বিৰাম চিনে নিৰ্দেশ দিব নোৱাৰে। গতিকে অৰ্থবোধ আৰু বিৰাম চিন এই উভয়ে শুদ্ধ পঠন নিৰ্দেশ কৰিব পাৰে।

পৌৰাণিক অসমীয়া ভাষাত কেৱল ছেদ বা ডাৰিৰ হে ব্যৱহাৰ আছিল। কোনো কোনো ক্ষেত্ৰত ছেদৰ সলনি কলোন চিন ব্যৱহাৰ হৈছিল। আধুনিক অসমীয়া ভাষাত ইংৰাজীৰ অনুকৰণত কেবাটাও বিৰাম চিন ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে। সেইবোৰৰ ভিতৰত লঘু যতি বা কমা, গুৰু যতি বা চেমিকোলন, ভাববোধক চিন, প্ৰশ্নবোধক চিন, ঊৰ্দ্ধ লঘু যতি বা ঊৰ্দ্ধ কমা, উক্তি চিন বা প্ৰক্ষেপ চিন, বিশিষ্ট চিন বা যুৰীয়া ঊৰ্দ্ধ কমা, বেষ্টন বা বন্ধনী, ঊৰ্দ্ধৰেখা, ঈশ ৰেখা বা চন্দ্ৰ বিন্দু মধ্য মাত্ৰা বা ডেচ, সম্বন্ধ ৰেখা বা হাইফেন, লুপ্ত চিন (তৰা-ফুট), বিশ্লেষণ চিন (ফুট নোট) আদিয়ে প্ৰধান।

সকলোবোৰ চিনৰ ব্যৱহাৰ সৰ্ববাদী-সন্মত ভাৱে নহয়। লঘু যতি, গুৰু যতি, কলোন বা লঘু ছেদ ব্যৱহাৰত বহুতৰে মত ভিন ভিন। আলোচনাৰ যোগেদি এনেবোৰ বিভিন্নতা সহজে দূৰ কৰিব পাৰি।

(১) ছেদ বা ডাৰি : কোনো কথা সম্পূৰ্ণ হ'লে ডাৰি (।) দিয়া হয়। যেনে—

অতীজত আমাৰ দেশখনৰ নাম ধৰ্মাৰণ্য আছিল। ঋষি-মুনি সকলে ইয়ালৈ আহি তপস্যা কৰিছিল। মহাদেৱৰ কোপানলত ভস্ম হোৱা কামদেৱে পুনৰ ৰূপ পোৱা কাৰণে এই দেশক কামৰূপ বোলা হৈছিল। প্ৰবল প্ৰতাপী আহোম সৰ্গদেউ সকলে ৰাজত্ব কৰাৰ সময়ত ইয়াৰ নাম অসম হয়।

যুৰীয়া ছেদ বা যুৰীয়া ডাৰি-(॥): পুৰণি অসমীয়া সাহিত্য বেছি ভাগেই পদ্য সাহিত্য আছিল। তেতিয়াৰ দিনত দুশাৰী বা চাৰি শাৰী পদ্যৰ একোটি ফাঁকি আছিল।

প্ৰত্যেক ফাঁকিৰ শেহত যুৰীয়া ছেদ দিয়া হৈছিল। আজি কালি এই চিন প্ৰায়েই ব্যৱহাৰ কৰা নহয়। যেনে—

কৃষ্ণ ৰূপে দৈৱকীত ভৈলা অৱতাৰ।
শঙ্খ চক্ৰ গদা পদ্ম কৰত তোমাৰ॥ (কীৰ্ত্তন)
যত নদ নদী সিয়ো তীৰ্থ হয়
শিলায়ে প্ৰতিমা দেৱ।
তেসম্বে পবিত্ৰ কৰৈ যেৱে পুহু
বহুকাল কৰি সেৱ॥ (কীৰ্ত্তন)

পদ্য সাহিত্যত ছেদ বা ডাৱি লঘু যতি হিচাপেহে ব্যৱহাৰ হৈছিল। দুশবীয়া পদ্যৰ ফাঁকিত প্ৰথম শাৰীত আৰু চাৰি শবীয়া পদ্যৰ ফাঁকিত তৃতীয় শাৰীত ছেদ বা ডাৱি দিয়াৰ নিয়ম আছিল। পদ্যৰ শাৰীক চৰণ বোলা হৈছিল। আজি-কালিৰ কবিতা বা পদ্যত এনে নিয়মত বিৰাম চিন দিয়া নহয়। কবিতা বা পদ্যৰ চৰণত যি কোনো চিন ব্যৱহাৰ কৰা দেখা যায়। যেনে—

নতুন যুগৰ নৱ উছৱৰ উঠিছে বিপুল বান।
আহাঁ মিলি গাওঁ দুখীয়া সুখীয়া মহামিলনৰ গান॥ (ভিম্বেশ্বৰ নেওগ)
পৰ্বতৰ কাষৰত থিয় হৈ বাৰু
একেথিৰে আকাশলৈ চাই;
থাকিলে সাৱটি হাত বিনা পৰিশ্ৰমে
উঠিব কি পাৰে কোনোবাই? (আনন্দ আগৰৱালা)

আজি-কালি কিছুমান কবিতা ওলাইছে তাত বিৰাম চিনৰ ব্যৱহাৰ প্ৰায়েই নাথাকে; কবিতাৰ শেহত এটা ছেদ বা দাৰি দিয়া হয় মাথোন। যেনে—

"হৃদয়টো থৰ হৈ ৰ'ল
এজোপা শাল গছত
দৃষ্টিত
মৃন্ময় মমতা
বুকুত দুৰ্বাসাৰ দুৰ্জয় অভিশাপ
তেজবোৰ ছিটিকি পৰি
শিল বালিত
তুমবলি দিলে

শ্বাসত কঁপি উঠে
কঠিন শব্দৰ বান
পথৰুদ্ধ, পথভ্ৰষ্ট কৰে মাৰ্থে।
এখন প্ৰাচীৰ ঘাৰে
নাম যাৰ—ন' ভেকেল্টী
কঁপি উঠা বতাহ আকে
কিবা গীত শুনাব খুজিও
থমকি ৰ'ব খোজে।" (পুলিন হাজৰিকা)

(২) লঘু যতি বা ক'মা (,): পঠনৰ যি ঠাইত এক সংখ্যা বা হ্ৰস্ব স্বৰ উচ্চাৰণৰ সময় ৰ'ব লাগে, তাতে লঘু য'তি বা ক'মা দিয়া হয়।

সমকাৰক পদৰ মাজত লঘু যতি ব্যৱহাৰ কৰা হয়। ইয়াক 'আৰু' পদৰ সলনি ব্যৱহাৰ কৰা হয় বুলি ক'ব পাৰি। যেনে—

মহেন্দ্ৰ, ৰমেন্দ্ৰ, গজেন্দ্ৰ আৰু প্ৰণবেন্দ্ৰ খেলিবলৈ গৈছে।

গোটেই জীৱন জুৰি তেওঁ অন্যায়, অত্যাচাৰ, শোষণ, ঘৃণনীয় কু-প্ৰথা আৰু কু-সংস্কাৰৰ বিৰুদ্ধে যুঁজ কৰিছিল। তেওঁৰ লগত মাক, দেউতাক, ভায়েক :দুজন আৰু ভনীয়েক সবিতা এৰোড্ৰোমলৈ গৈছিল।

"অসমৰ ঠাইৰ নাম, পূজা-পাৰ্বণ, আচাৰ-পদ্ধতি, বিয়া-বাৰু, ৰীতি-নীতিত, এনেকি অসমীয়া ভাষাতো দ্ৰাবিড়ী প্ৰভাৱ দেখা যায়।" (মুৰাৰি চৰণ দাস)

একোটা পদৰ কেইবাটাও বিশেষণ পদ থাকিলে সেই বিশেষণ পদবোৰৰ মাজত লঘু যতি দিব লাগে। যেনে—

"সাহিত্যিক, সমালোচক, ভাষাতত্ত্ববিদ, বিদগ্ধ পণ্ডিত বাণীকান্ত কাকতিৰ জন্ম হয় খোলাবন্ধা জাহাজঘাটৰ ওচৰৰ এখন সাধাৰণ গাঁৱত।"

জৱাহৰলাল নেহেৰু আছিল—জন-নায়ক, ৰাজনীতিবিদ, সু-সাহিত্যিক আৰু সু-বক্তা।

একেটা কৰ্তাৰ একে কালৰ কেইবাটাও সাধ্যা ক্ৰিয়া থাকিলে ক্ৰিয়া পদবোৰৰ মাজত লঘু যতি দিয়া হয়। যেনে—

সকলেপৰা তেওঁ আমাৰ লগতে শুইছিল, খাইছিল আৰু ৰং-ধেমালি কৰিছিল।

একে ধৰণৰ কেইবাটাও খণ্ড বাক্য থাকিলে তাৰ মাজত লঘু যতি দিয়া হয়। যেনে—

কি ধৰ্ম, কি সাহিত্য, কি ৰাজনীতি সকলো ক্ষেত্ৰতে আমাৰ যি ক্ষতি হ'ল, তাক আমি কাললৈ পূৰাব নোৱাৰোঁ। (সাহিত্য সভাৰ সভাপতি মহন্তদেৱ)

আৰু আমাৰ মনত পৰিছে যাৰ প্ৰচেষ্টাত এদিন মৰা-মূৰা হোৱা অসম সাহিত্য সভা খিলং সন্মিলনৰ বেলিকা সঞ্জীৱিত হৈউঠিছিল—সেই মত্তিৰাম বৰা ভাণ্ডৰীয়াৰ কথা, গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ প্ৰাক্তন উপাচাৰ্য্য ফণীধৰ দত্তৰ কথা, আমাৰ চালুকীয়া শিশু সাহিত্যৰ অবিৰাম চৰ্চা কৰা প্ৰেমধৰ দত্তৰ কথা, জয়ন্তীৰ একালৰ সম্পাদক গিৰীশচন্দ্ৰ বৰুৱাৰ কথা, সোমেশ্বৰ বৰুৱাৰ কথা।

অসমাপিকা ক্ৰিয়াযুক্ত খণ্ডবাক্য একাধিক থাকিলে মাজত লঘু যতি ব্যৱহাৰ কৰা হয়। যেনে—

অনন্ত স্কুলৰ পৰা আহি, হাত-মুখ ধুই, জা-জলপান খাই, জিৰাই-শতাই, খেলিবলৈ যায়।

"ইয়াৰ পোনপটীয়া বাচ্যাৰ্থ এই যে, সমস্ত উপমা দ্ৰব্য (সুন্দৰ সুন্দৰ বস্তু) সংগ্ৰহ কৰি, সেইবিলাকক যথাস্থানত সন্নিৱেশিত কৰি, বিধাতাই একে ঠাইতে সমস্ত সৌন্দৰ্য্য চোৱাৰ আশাত যেন তেওঁক (উমাক) যত্ন সহকাৰে নিৰ্মাণ কৰিছিল।" (মনোৰঞ্জন)

"চিলি (চিলা) গ্ৰামৰ চক্ৰপাণি দ্বিজ ভট্টাচাৰ্য্যৰ 'বাৎ মাল' ৰোগ হওঁতে, আনমতে পুত্ৰৰ কুষ্ঠৰোগ হওঁতে, নাৰায়ণ ঠাকুৰৰ খুড়াক চৈতন্যই জাৰি-ফুকি ভাল কৰে।"

(ড° মহেশ্বৰ নেওগ)

মিশ্ৰ বাক্যৰ অপ্ৰধান বাক্য থাকিলে লঘু যতি দিয়া হয়। যেনে—

"লিঙ্গ সম্বন্ধে ওপৰত যিবিলাক নিয়ম দিয়া হৈছে, সেইবিলাক সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ নিয়ম।" (সত্যনাথ বৰা)

"উগ্ৰতৰা দেৱীয়ে হৰৰ কথামতে বশিষ্ঠক কামৰূপৰ পৰা আঁতৰাবলৈ ধৰোঁতে মুনিয়ে এই অভিশাপ দিছিল, কামৰূপত দেৱীৰ পূজা বামা পন্থাইদি চলিব, আৰু দেশ ম্লেচ্ছাচ্ছন্ন হ'ব, যেতিয়ালৈকে বিষ্ণু পুনৰ ইয়ালৈ নাহে।" (মহেশ্বৰ নেওগ)

মাধৱে চিঠি লিখিছে, সি পৰহিলৈ আহিব।

যৌগিক বাক্যৰ প্ৰধান বাক্য দুটাৰ মাজতো লঘু যতি ব্যৱহাৰ হয়। যেনে—

"এইবোৰ বিষয় পোনপটীয়াকৈ পশ্চিমৰ পৰা আহি ব্ৰহ্মপুত্ৰ উপত্যকাত নোলায়হি, ক্ৰমেক গংগা ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ মাজুলীত বৈ তাৰ গন্ধ ভাপ লৈ আহে।" (ড° লীলা গগৈ)

"অম্বিকাগিৰি ৰায়চৌধুৰীৰ গদ্যই ভাবৰ হেঁচাত ব্যাকৰণৰ শৃঙ্খলা ছিণ্ডি স্বচ্ছন্দ ভাৱে গতি কৰে, শব্দৰ যদৃচ্ছা প্ৰয়োগ হয়, বাক্যই অকাই-পকাই ভাবক অনুসৰণ কৰি আগ বাঢ়ে।"

যৌগিক বাক্যৰ বাক্যবোৰত লঘু যতি দিয়া হয়। যেনে—

"বেজাৰ এটা দুৰৱস্থাৰ চিন, দুৰৱস্থা আঁতৰ হ'লে বেজাৰো আঁতৰে।"

(ড° সত্যেন্দ্ৰনাথ শৰ্ম্মা)

তেওঁ যে কেৱল ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকলক শিক্ষা দানেই কৰিছিল, এনে নহয়; সেইসকলৰ অভাৱ মোচন কৰিবলৈকো যত্ন কৰিছিল!

সম্বোধন পদত লঘু যতি ব্যৱহাৰ কৰা হয়। যেনে—

মীনাই ক'লে,—'নীৰদা, ব'ল, যোৰহাটলৈ যাওঁ। (ড° লক্ষ্মীনন্দন বৰা)

দেউতা, আপুনি আহোঁতে মোলৈ এটা কোট চোলা আনিব দেই।

হেৰা প্ৰদীপ, তুমি এবাৰ মোক লগ পাই যাবাচোন, তোমাৰ লগত এটা বিশেষ কথা আছে।

কেবাটাও বাক্যৰ একেটা কৰ্তা হ'লে বাক্যবোৰৰ মাজত লঘু যতি চিন দিয়া হয়। যেনে—

"গান্ধীজীয়ে মাকৰ আগত কৰা প্ৰতিজ্ঞানুযায়ী বিলাতত থাকোঁতে তেওঁ মাছ-মাংস খোৱা নাছিল, মদৰ গিলাচ হাতেৰে চুই নাছিল, চিগাৰেট হুহপিছিল আৰু তিৰোতাসকলক মাতৃৱৎ জ্ঞান কৰিছিল।"

জীৱনত মানুহে বহু আশা কৰে, বহু চেষ্টা-চিন্তা কৰে, বহু সাধনাও কৰে; সামান্য মাত্ৰাইহে সফলতা লাভ কৰে।

উক্তিৰ আগত কমা বা লঘু যতি ব্যৱহাৰ হয়। যেনে—

মোহনদাসে মাকৰ চৰণ চুই প্ৰতিজ্ঞা কৰিলে,—মা, মই মদ, মাংস, মাছ নাখাওঁ, চিগাৰেট হাতেৰে চুই আৰু সকলো নাৰীকে তুমি বুলি ভাবিম।"

বৰ্ষিতে ক'লে, সি হেনো সিদিনা স্কুললৈ যোৱা নাছিল।

(৩) **গুৰু যতি বা চেমিকোলন**—(;) এই চিন বৰ অৰ্থপূৰ্ণ। কোনো এটা বাক্য আন এটা বাক্যৰ লগত বিশেষ সম্বন্ধ থকা বুজাবলৈ মাজত এই গুৰু যতি ব্যৱহাৰ কৰা হয়।

জীৱনত মানুহে বহু আশা কৰে, বহু চেষ্টা-চিন্তা কৰে, বহু সাধনাও কৰে; সামান্য মাত্ৰাইহে সফলতা লাভ কৰে।

কৰ্তা একেটা হোৱা কাৰণে দুটা প্ৰধান বাক্য যোগ হৈ এটা যৌগিক বাক্য হৈছে আৰু মাজত এটা গুৰু যতি বহিছে। তলত আৰু কেইটামান উদাহৰণ দিয়া হ'ল—

"কিন্তু যদি অসম দেশত অসমীয়া ভাষা বহুকালৰ আগৰ পৰা চলি আহিছে; তথাপি এই দেশৰ কোনো লোকৰ দ্বাৰা ব্যাকৰণ বা অভিধান ৰচিত হোৱা নাছিল।"

(হেমচন্দ্ৰ বৰুৱা)

শিক্ষাৰ বিস্তাৰ ঘটিল; তথাপি প্ৰকৃত শিক্ষিতৰ সংখ্যা আঙুলিৰ মূৰত লেখিব পৰা হৈয়ে ৰ'ল; শিক্ষিত মাত্ৰেই চাকৰিজীৱী হৈ পৰিল।

"শ্ৰব্য-কাব্য স্বৰূপে কল গান, বেভিঅ'লৈ আমাৰ ধৰ্ম-গুৰু মহাপুৰুষসকলৰ নাটক আৰু ওজাওৰ ; তাত কাৰো আপত্তি নাই ; কিন্তু চিত্ৰত নতুবা মঞ্চত সিবিলাকক ৰূপায়িত কৰাত বহুতৰে আপত্তি।" (মিত্ৰদেৱ মহন্ত)

বিংশ শতাব্দীৰ তৃতীয়-চতুৰ্থ দশকৰ পৰা জোনাকী যুগৰ লিখক সকলৰ লিখনিৰ গতি ক্ৰমে হ্ৰাস হৈ আহে ; নতুন এচাম গদ্য লিখকৰ উদ্ভৱ হয়।

"শঙ্কৰদেৱী গদ্য আৰু ভট্টদেৱী গদ্য দুইটি কৃত্ৰিম ভাষা ; কিন্তু দুইটি দুই প্ৰকাৰৰ।"

(ড° মহেশ্বৰ নেওগ)

"অসমীয়া প্ৰায় সকলো লিখকেই মধ্যবিত্ত জীৱনৰ মাজৰ পৰা ওলাই আহিছে ; আৰু তেওঁলোকৰ ৰচনাৰ মাজতো মধ্যবিত্ত জীৱনেই প্ৰকাশ লভিছে।" (ড° নগেন শইকীয়া)

"এখন আলফুল জগত—য'ত কোনো ব্যাকৰণ নাই, য'ত কোনো যুক্তি নাই, য'ত অভিজ্ঞতাৰ আঘাত আৰু বোজা নাই, য'ত অসংলগ্ন কল্পনাই ৰূপ জিলমিল সোণ জিলমিল হৈ নাচে ; য'ত ৰ'দ ৰৰমুণ দেখিলেই হঠাতে ধঁৰা শিয়ালে বিয়া পাতে, ঘনচিৰিকাজনী ক'ৰবাৰ পৰা উৰি আহি তামোল কাটি কাটি যাচে ; য'ত জোনবাইক দেখি তৰা খুজি থাকোঁতেই হালধীয়া চৰায়ে বাওধান খোৱাৰ কথা মনত পৰে আৰু বাওধান খোৱাৰ কথা কওঁতে-নকওঁতেই শহুৰৰ পুতেকে ক'ৰবাৰ পৰা নাও মেলি ক'ৰবালৈ যায়গৈ ; আকৌ নাৰে তুনুং তুটুং কৰোঁতেই ভুডুমভুম ভৰা বজোৱা কথা মনত পৰেহি।"

(ড° নিৰ্মলপ্ৰভা বৰদলৈ)

"কীৰ্ত্তনৰ গৰ্ভতো তুমি দেখিবা—হিমালয়, পাটকাই আদি শ শ পৰ্বত ; অসংখ্য নৈ-নলা ; বিল-পুখুৰী ; মহাবাহু ব্ৰহ্মপুত্ৰ ; হেজাৰ হেজাৰ গাঁও ; লক্ষ লক্ষ চুবুৰি ; বাঁহনি, কলনি, তামোলনি ; সেউজীয়া পথাৰ, ধাননি ; আৰু কি দেখিবা ? ল'ৰা-বুঢ়া, স্ত্ৰী-পুৰুষ, গাভৰু-জীয়াৰী, বোৱাৰী, ঘৰ-বাৰী, মাৰল-ঘৰ, বাট-চ'ৰা, চ'ৰা ঘৰ, নামঘৰ, বিয়া, সবাহ বিহু।" (জ্ঞাননাথ বৰা)

"আজিৰ দিনত সুঁৱৰিব লাগিব লাচিতৰ বীৰত্ব ; চাব লাগিব, লাচিতৰ যুদ্ধ ; ল'ব লাগিব, লাচিতৰ স্বদেশ প্ৰেম ; শিকিব লাগিব, লাচিতৰ আত্মত্যাগ ; অনুকৰণ কৰিব লাগিব লাচিতৰ চৰিত্ৰ-বল। লাচিত ফুকনৰ দৰে স্বদেশ প্ৰেমত উদ্বুদ্ধ হ'বলৈ শিককচোন ; লাচিতৰ দৰে স্বাৰ্থত্যাগী, দৃঢ়-সঙ্কল্পী, অধ্যৱসায়ী হ'বলৈ শিককচোন ; লাচিতৰ দৰে জন্মভূমিৰ হৈ প্ৰাণ এৰিবলৈ শিককচোন ; দেখিব, মৈদামৰ অতল তলত পৰি থকা আপোনাৰ মৰা দেশখনিয়ে চেতন পাই গা দাঙি উঠি আহিব।" (বেণুধৰ শৰ্মা)

(৪) লঘু ছেদ বা কলোন—[:]—অসমীয়া পৌৰাণিক সাহিত্যত বিশেষকৈ কথা ভাগৱত আৰু অঙ্কীয়া নাটবোৰত লঘু যতি, গুৰু যতিৰ সলনি লঘু ছেদ ব্যৱহাৰ

হৈছিল। সেই দিনত ভাৱবোধক, প্ৰশ্নবোধক চিনবো প্ৰচলন নাছিল ; সেইবোৰ ঠাইতো লঘু ছেদ ব্যৱহাৰ হোৱা দেখা যায়। আজি কালি দুই চাৰিয়ে লঘু ছেদ বা কলোন ব্যৱহাৰ কৰে। গুৰু যতিৰ সলনি ইয়াক ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে বুলি ভাবিব পাৰি। যেনে—

নানা তাপমাত্ৰাৰ প্ৰেমৰ অভিজ্ঞতা মোৰো হৈছে : বিশেষকৈ যেহেতু বিদেশী চেহেৰাৰ আকৰ্ষণ ইয়াৰ নাৰীৰ মাজত প্ৰবল। (ড° হীৰেন গোহাঁই)

অসমীয়া ব্যাকৰণ বিষয়ত যেনে, অসমীয়া অভিধানৰ বিষয়তো তেনে : আমি বাট এৰি অবাটে গৈছোঁ।"

(ডিম্বেশ্বৰ নেওগ)

তেওঁ মন্তব্য কৰিছিল : "নিশ্চয় সেই কালত সিহঁতৰ মানৱীয় বোধ আৰু কাব্যিক অনুভূতি এতিয়াতকৈ সৰহ আছিল।" (ড° প্ৰফুল্লদত্ত গোস্বামী)

(৫) দীৰ্ঘ ৰেখা, মধ্যমাত্ৰা বা ডেচ (—) : এটা বাক্যৰ পৰৱৰ্তী বাক্যৰ প্ৰতি আকাঙ্ক্ষা থাকিলে দীৰ্ঘ ৰেখাৰে সেই আকাঙ্ক্ষা প্ৰকাশ কৰা হয়। দীৰ্ঘ ৰেখা থাকিলে আগৰ বাক্যটিৰ টান বৈ যায় ; যেনে—

"পাৰ হৈয়ে সিপাৰে দেখিলোঁ—এখনি মোল নাইকিয়া স্বৰ্গপুৰী যেন সুন্দৰ নগৰ ; হেজাৰ হেজাৰ যোজন বিয়পি গোটেই সিপাৰ জুৰি আছে।"

"ক'ত কি আছে তাক কৈ অন্ত কৰিব নোৱাৰি। মুখ বুটি হ'ব—কাপ ভেঁটা হ'ব—কওঁতা বা লিখোঁতাই ভাগৰি ধেৰাই-মেৰাই পৰিব, তথাপি তাক বৰ্ণনা কৰি অন্ত কৰিব নোৱাৰি ; ইমান বস্তু।" (মাফিজউদ্দিন আহমদ হাজৰিকা)

"ইঘৰত কৃষ্ণ, সিঘৰত কৃষ্ণ, সৌ ঘৰত কৃষ্ণ ; খন্তেকৰ ভিতৰতে কৃষ্ণই কেওঘৰ মাৰি ফুৰে,—সেই আপাহতে তেওঁক উমৈহতীয়া কৃষ্ণ বোলা যায়।"

(পদ্মনাথ গোহাঞি বৰুৱা)

পূৰ্ব বাক্যৰ ভাৱ সদৰি কৰিবলৈকো দীৰ্ঘ ৰেখা দি পাছৰ কথাখিনি লিখা হয়। যেনে—

সিহঁতৰ ভিতৰতে এটাই আকৌ একোলৈকে ভয় নকৰি উৎসাহতে নিজৰ সক বুকুখন আগ বঢ়াই দি লৰি লৰি বৰ সাহেৱে চিঞৰ-বাখৰ কৰিছিল,—যেন ক'ব খুজিছিল, "চোৰা মই একোলৈকে ভয় নকৰোঁ।" (যতীন্দ্ৰনাথ দুৱৰা)

দাৰ্শনিকসকলৰ মতে পতাকাৰ বুকুত অঙ্কিত এই চক্ৰ হৈছে জীৱন চক্ৰ,—এটা জাতিৰ ভাগ্যচক্ৰ। (হেম বৰুৱা)

কোনো জিজ্ঞাসা আৰু উক্তিৰ আগত মধ্যমাত্ৰা দিয়া হয়। যেনে—

মানুহে কয়,—"তিৰোতাৰ কপালে ধন, পুৰুষৰ কপালে জন।"

এতিয়া পাত্ৰ-মন্ত্ৰীসকলে মেঘ বাহনক ক'লে—"এই কাশ্মীৰ ৰাজ্য তোমাৰ বংশৰ ৰজাসকলৰহে যোগ্য।" (সূৰ্য্যকুমাৰ ভূঞা)

ফেঁচুৱে জালি দি, টঙিত পাৰই কণ দি জনায়—পোহৰ হ'বলৈ আৰু বেছি পৰ নাই। (নীলমণি ফুকন)

এদিনাখন ৰুক্মিণীদেৱীয়ে কৃষ্ণৰ প্ৰতি নিজস্ব একান্ত ভক্তি সুঁৱৰি মনত দৰ্প অনুভৱ কৰি কৃষ্ণক সুধিলে,—তেওঁৰ শ্ৰেষ্ঠ ভক্ত কোন কোন আছে ? (বাণীকান্ত কাকতি)

কাৰণ নিৰ্দেশনা হিচাপেও মধ্যমাত্ৰা ব্যৱহাৰ কৰা হয়। যেনে—

লুই পাস্তৰে অসংখ্য কুকুৰ, নিগনি আদি জন্তু বধ কৰিছিল—বৈজ্ঞানিক তথ্য আৱিষ্কাৰৰ বাবে, মানৱ সমাজৰ কল্যাণ সাধনৰ বাবে। (ভাৰত পাঠক)

কোনো বাক্যৰ মূল কথাৰ বিৱৰণী আগতে উল্লেখ কৰিলে, তাৰ পাছুতে মূল বাক্যৰ আগত মধ্যমাত্ৰা দিয়া হয়। যেনে—

বীৰত্বব্যঞ্জক বলিষ্ঠ ভাষা আৰু ভাৱৰ উপযোগী গতিশীল ছন্দ, ধ্বন্যাত্মক শব্দ চয়ন—চৌধুৰী কৱিতাৰ বিশেষ সম্পদ। (ড° সত্যেন শৰ্মা)

তাতে ফিৰিঙ্গী তিনিটাই পাঁচ সুৰা বেজী, তামোল-পাণৰ শৰাই দুখন আৰু দুখন কম্বল—ইয়াৰে মান ধৰি, ভূমি চুই, দীঘল দি পৰি স্বৰ্গদেৱক সাত সেৱা কৰিলে। (বেণুধৰ শৰ্মা)

ভাৱৰ উচ্ছ্বাস বঢ়াবলৈ বাক্যৰ মাজত মধ্য মাত্ৰা দিয়া হয়। যেনে—

তাই ডাইনী—তাই ভূতুনী—তাই কালসৰ্পিণী ; মই হাবিৰ হিংস্ৰ পশুক বিশ্বাসলৈ আনিব পাৰোঁ ; তাই কালসৰ্পিণীক মই বিশ্বাস কৰিব নোৱাৰোঁ।

আজি অসমীয়া শিল্পী-সাহিত্যিক, শিক্ষাবিদ, বৈজ্ঞানিক, দুখীয়া-চহকীৰ মিলনৰ দিন মহা সংগ্ৰামৰ দিন—আত্ম প্ৰতিষ্ঠাৰ দিন—দেশ চহকী কৰাৰ দিন। (কমল চৌধুৰী)

সাহিত্য-দৰ্শন আৰু অধ্যাত্ম দৰ্শন এই ঠাইতে লগালগি হ'লেও সাহিত্য-দৰ্শন লাহে লাহে তললৈ—মানৱৰ মাজলৈ নামি আহে আৰু অধ্যাত্ম দৰ্শন লাহে লাহে ওপৰলৈ—ৰহস্যৰ পৰা ৰহস্যলৈ—বিৰাট ৰহস্যৰ মাজলৈ আগ বাঢ়ে।

কোনো উদ্ধৃতি দিলে, তাৰ আগতে সেই বিষয়ে কিছু বিৱৰণ দি এটা মধ্য মাত্ৰা ব্যৱহাৰ কৰি উদ্ধৃতি দিয়া হয়। যেনে—

সেই বছৰৰে অক্টোবৰ সংখ্যাত নগাঁৱৰ ৰায়তৰ বিদ্ৰোহৰ বাতৰি আছে—আমি এই অতি অসন্তোষৰ বাৰ্তা পাইছোঁ, যে বৰ্ত্তমান মাহৰ ১৮ তাৰিখে নগাঁৱৰ ওচৰত ৰায়ত লোকে চিঙ্গেল নামে জিলাৰ চোট চাহাবক——। (ড° বিৰিঞ্চি কুমাৰ বৰুৱা)

নাটকত ভাৱৰীয়াৰ নামৰ পাছত মধ্য মাত্ৰা দি বচনখিনি দিয়া হয়। যেনে—

ভীম—মই প্ৰতিজ্ঞা কৰিছোঁ—দুঃশাসনৰ ৰক্তপান কৰিম।

(৬) **ভাববোধক চিন :** (!) ভাব প্ৰকাশক কথাৰ শেষত এই চিন ব্যৱহাৰ কৰা হয়। যেনে—

ছিঃ ছিঃ ! তুমি কি কাম কৰিলা ?

বাঃ ! কি মজাৰ কথা !

খবৰদাৰ ! আৰু এখোজো আগ নাবাঢ়িবি !

মোক জীয়ন্তে জীয়াতু কৰিবলৈ বিধিৰ ব্যৱস্থা ! মোৰ ইহ-পৰকাল হানি কৰিবলৈ বিধিৰ বিড়ম্বনা ! বিয়া সিখন নহয় ইখন হে ! ৰজাৰ কোঁৱৰলৈ বোলে মোক বিয়া দিয়ে ! কি আচৰিত ! কেনে অভাৱনীয় কথা ! শুনি থাওঁতেই বজ্ৰপাত পৰি মই নমৰিলোঁ কিয় ! (ভানুমতী— পদ্মনাথ গোহাঞিবৰুৱা)

সম্বোধন কৰোঁতে মনৰ খং—ৰাগ, অনুতাপ, অনুভূতি আদি প্ৰকাশ হ'লে সম্বোধন পদৰ পাছতো ভাববোধক চিন ব্যৱহাৰ কৰিব লাগে। যেনে—

আউৰংজেব—(খঙেৰে) মুৰাদ ! তই কাৰ লগত কথা পাতিছ জান ?

মৃত অৱস্থাত মাকক দেখি অকপে চিঞৰি দিলে—মা ! মা !! ইকি ? মা নিষ্প্ৰাণ ! হায় ভগৱান ! এই দৃশ্য দেখিবলৈকে মোক জীয়াই ৰাখিছা ?

(৭) **প্ৰশ্নবোধক চিন :** (?) কোনো প্ৰশ্ন কৰিবলৈ হ'লে এই চিন ব্যৱহাৰ কৰা হয়। যেনে—

তুমি কোন ? কোন তুমি ?? আপুনি ভাত খালে নে বাৰু ? আপুনিও আহিছে ? তই আহিছিলি ? কোন পাষণ্ডই এই কথা বিশ্বাস কৰিব ?

কথাটো শুনি পোনেই হতাশ হলোঁ। কিন্তু, আকৌ ভাবি চালোঁ, যাৰে সৈতে যাৰ বিধাতাই যোৰা পাতিছে তাক কোনে খণ্ডাব ? ভাগ্যৱতী তৰা আইদেউৰে সৈতে ভাগ্যৱন্ত চাৰু গোহাঞিদেৱৰ যোৰা মিলিছে, তাত মোৰ বেজাৰ কিহৰ ? মই অভাগিনীয়ে গোহাঞিদেৱক ভাল পাওঁ, সেই বুলি তেওঁৰ ভাগ্যখনো মই কাঢ়ি ল'ব পাৰোঁ নে ? আৰু পাৰিলেও ল'ম কিয় ? তেনেহ'লে যে মোৰো ভাল পোৱা স্বাৰ্থপৰ হ'ব। (ভানুমতী—পদ্মনাথ গোহাঞিবৰুৱা)

(৮) **সম্বন্ধ চিন, সমাস চিন বা হাইফেন (-) :** দুটা বা অধিক পদৰ এৰাব নোৱাৰা সম্বন্ধ হ'লে সম্বন্ধ চিন দিয়া হয়। যেনে—

বা-মাৰলী, মমতা-বোধ, আঁৰ-কপোৰ, সাজ-পাৰ, হয়-হুজুৰ, জা-জলপান।

সমাসযুক্ত হৈ দুটা বা অধিক শব্দ লগ লাগে আৰু সিহঁতৰ মাজত '-' চিন দিয়া হয় কাৰণে অনেকে এই চিনক সমাস চিন বুলিও কয়। যেনে—

বচনাৰ ৰীতি = ৰচনা-ৰীতি
ভাষা আৰু সাহিত্য = ভাষা-সাহিত্য
শঙ্কৰ স্বৰূপ সূৰ্য্য = শঙ্কৰ-সূৰ্য্য
সমাজৰ প্ৰতি সচেতন = সমাজ-সচেতন

তাৰ উপৰি তেওঁৰ (অম্বিকাগিৰি ৰায়চৌধুৰীৰ) জীৱন অভিজ্ঞতাবহুল। ষোল বছৰীয়াটিৰে পৰা তেওঁ ৰাজনীতি ক্ষেত্ৰৰ ঘাত-প্ৰতিঘাত অনুভৱ কৰি আহিছে ; তাৰ উপৰি এই ৰাজনৈতিক জীৱনৰ তেওঁৰ বিৰাম নাই ; কাৰণ ৰাজনীতি তেওঁৰ জীৱনৰ এলাগী তিৰোতা নহয় ; সম্পূৰ্ণ জীৱন-সঙ্গিনী। বহঁোতে-উঠোঁতে, শোওঁতে-খাওঁতে অনবৰত দেশৰ চিন্তা। (ড০ মহেশ্বৰ নেওগ)

(৯) পটন্তৰ চিন : (:—) এটা কলোন বা হ্ৰস্বচ্ছেদৰ লগত এডাল মধ্যমাত্ৰা থাকিলে তাক পটন্তৰ চিন বোলা হয়। কোনো কথাৰ উদাহৰণৰ আগত (:—) এই চিন ব্যৱহাৰ কৰা হয়। যেনে—

সদায় ঘটি থকা কথা বুজাবলৈ ক্ৰিয়া পদ নিত্য কালৰ হয়। যেনে :—
পুৱাকালে বেলি ওলায়।
পশ্চিম কালে বেলি মাৰ যায়।

কোনো কোনোৱে মধ্যমাত্ৰাঁ দি এনে অৰ্থ প্ৰকাশ কৰে। সম্বন্ধ বুজোৱা অৰ্থত উৱাল প্ৰত্যয় যোগ কৰা হয়, যেনে :—ভিতৰ—ভিতৰুৱাল, আগ—আগুৱাল।

আমাৰ মতে মধ্য মাত্ৰা আৰু পটন্তৰ চিন ভিন্ন হ'লে ভাল হয়। ওপৰৰ কথাফাকিত তিনিটা মধ্যমাত্ৰা ব্যৱহাৰ হৈছে। যেনেৰ পাছত পটন্তৰ চিন হিচাপে (:—) ব্যৱহাৰ কৰাহেঁতেন ভাল হ'লহেঁতেন।

(১০) উৰ্দ্ধ লঘু যতি বা উৰ্দ্ধ কমা (') : শব্দৰ মাজত কোনো উচ্চাৰণ লুপ্ত হৈ অ-ৰ উচ্চাৰণ ও-ৰ লেখিয়া হ'লে উৰ্দ্ধ লঘু যতি ব্যৱহাৰ কৰা হয়। যেনে—

হইল = হ'ল　　ৰইল = ৰ'ল
ৰৌদ্ৰ = ৰ'দ　　কইৰ = ক'ৰ

কোনো কোনো ক্ষেত্ৰত অ-ৰ উচ্চাৰণ ও-ৰ লেখিয়া কৰি লিখিবলৈকো অ-ৰ পাছত উৰ্দ্ধ লঘু যতি ব্যৱহাৰ হয়। যেনে—

ৰেভিঙ্গ', 'অ' মোৰ আপোনাৰ দেশ'।

(১১) যুৰীয়া উৰ্দ্ধ লঘু যতি (' ') : অন্য ভাষাৰ শব্দ, বিশেষাৰ্থক শব্দ বা নাম আদিক বিশেষকৈ দেখুৱাবলৈ যুৰীয়া উৰ্দ্ধ লঘু যতি ব্যৱহাৰ কৰা হয়। যেনে—

বড়ো কছাৰী সকলে নিজকে 'বড়ো' বুলি জাতীয় আখ্যা দিয়ে ; ভাষাটোৰ নামো 'বড়ো' : অসমৰ হিন্দু, মুছলমান আৰু বিদেশী খৃষ্টান মিছনেৰীসকলে এই লোক সকলক 'কছাৰী' বোলে। (ড০ প্ৰমোদ ভট্টাচাৰ্য্য)

মানুহৰ মনৰ প্ৰত্যেকটি সৌন্দৰ্য্য অনুভূতিয়ে 'Art' বা কলা পদ বাচ্য।
(নলিনীবালা দেৱী)

৺হেমচন্দ্ৰ বৰুৱাই 'হেমকোষ' অভিধান লিখিছে। কামৰূপ আৰু গোৱালপাৰা জিলাত 'মহো-হো' গোৱা এটা প্ৰথা আছে। ১৮৪৮ খৃষ্টাব্দৰ সেই সংখ্যাত ওলোৱা 'মাউৰ' কালত বুৰা দাঙ্গৰিয়াৰ মহাত্মাৰ বিৱৰণ—প্ৰবন্ধটি মন কৰিবলগীয়া।
(ড০ বিৰিঞ্চি কুমাৰ বৰুৱা)

অসমীয়া সাহিত্যত 'জোনাকী' আৰু 'আৱাহন' আলোচনীয়ে একোটা যুগ সৃষ্টি কৰিছে। পৰৱৰ্তী কালত 'ৰামধেনু'ৱে তেনে এটি যুগৰ পাতনি মেলিছিল ; 'ৰামধেনু'ৰ অকাল মৃত্যুৱে সেই যুগ পূৰঠ কৰিবলৈ সুযোগ নিদিলে।

অসমৰ সংবাদ সেৱাৰ বুৰঞ্জীত 'অৰুনোদই'-ৰ নাম প্ৰথমে উল্লেখ কৰিব লাগিব। ১৮৪৬ খৃষ্টাব্দৰ জানুৱাৰী মাহত 'অলিভাৰ টি কট্টাৰ'ৰ সম্পাদনাত অসমৰ প্ৰথম আলোচনী 'অৰুনোদই'ৰ প্ৰথম সংখ্যা প্ৰকাশ হৈছিল। 'বাইবেল'ৰ বাণী প্ৰচাৰৰ লগতে দেশৰ বা-বাতৰিও 'অৰুনোদই'-এ প্ৰচাৰ কৰিছিল।

(১২) উদ্ধাৰ চিন বা প্ৰক্ষেপ চিন : ("......") : অইনৰ কথা আনি নিজৰ কথাৰ মাজত সন্নিৱেশিত কৰিলে অইনৰ কথাৰ আদি আৰু অন্তত এই চিন দিব লাগে। যেনে—

সাহিত্য সম্বন্ধে আচাৰ্য্য শ্ৰীমনোৰঞ্জন শাস্ত্ৰী মহোদয়ে লিখিছে—

"যেনেকৈ সুন্দৰী বুলিলে তেওঁৰ পূৰ্ণ যৌৱন, শাৰীৰিক অঙ্গ সৌষ্ঠৱ, মনোহাৰী লাৱণ্য, সবিলাস অঙ্গ-ভঙ্গিমা, ছন্দোময় গতি, ৰসাল কথা, হৃদয়গ্ৰাহী ব্যৱহাৰ আৰু বসন-ভূষণ আদিৰে ৰুচিৰ ৰূপসজ্জা এই সকলোবিলাকৰ একত্ৰ সমাৱেশ থকাটো বুজা যায় ; সেইদৰে সাহিত্য বা কাব্য বুলিলেও এনে এবিধ বাক্যক বুজোঁ। যিটো, শব্দৰ মাধুৰ্য্য, অৰ্থৰ ৰমণীয়তা, ৰচনাৰ পাৰিপাট্য, গুণৰ গৌৰৱ, ভাৱৰ অভিব্যঞ্জনা, ৰীতি বা ছন্দৰ লালিত্য, ৰসৰ উচ্ছলতা, উক্তিৰ বক্ৰতা আৰু অলঙ্কাৰৰ ঝঙ্কাৰত সুসমৃদ্ধ, চমৎকাৰ আস্বাদ ভূয়িষ্ঠ।"

অসম সাহিত্য সভাই প্ৰদান কৰিবলৈ ইচ্ছা কৰা উপাধিৰ বিষয়ে বেজবৰুৱা

ভাণ্ডাৰীয়াই লিখিছিল—"এনে এদিন আহিব বুলি মোৰ দৃঢ় বিশ্বাস হৈছে যেতিয়া এই সভাই সাহিত্যিকক দিয়া উপাধিবোৰ বিশ্ববিদ্যালয়ৰ উপাধিৰ নিচিনা গণ্য হ'ব।"

ৰামে ৰহিমক ক'লে—"তুমি এতিয়াই ইয়াৰ পৰা ওলাই যোৱা। নহ'লে কথা বিষম হ'ব।"

মহাভাৰতৰ (দেৱী বিষয়ক উপপুৰাণ) মতে ৰাৱণ বধৰ উদ্দেশ্যে বিষ্ণুৱে নৰজন্ম গ্ৰহণ কৰিবলৈ ওলোৱাৰ সময়ত শিৱই বিষ্ণুক কৈছিল—"মই বানৰ ৰূপে বায়ুপুত্ৰ হৈ তোমাক সহায় কৰিম।"

এনে উক্তিবোৰ আজি-কালি লঘু যতি আৰু মধ্য মাত্ৰাৰে (–) নিৰ্দেশ কৰি একোটা পেৰেগ্ৰাফ কৰাৰ কথা হৈছে। তেনে কৰিলে প্ৰক্ষেপ চিনৰ আৱশ্যক নাথাকে যেন লাগে। একেটা পেৰেগ্ৰাফত একোটা উক্তিৰ উপৰি আন কথা দিলে প্ৰক্ষেপ চিন অৱশ্যে দিব লগীয়া হয়। যেনে—

মুহিতাই আৰ তাৰ ঘৰলৈ গৈ গৃহস্থক ক'লে, "ভাত দিবিতো, দিবি. নাই দিবিতো নাই দিবি।" এনে নিস্বাৰ্থভাৱে ভিক্ষা কৰাত তাৰ এটা বিশেষত্ব আছিল। 'ভিক্ষা কৰা' যাক বোলে, তেনে ভিক্ষা সি কাকো কৰা নাছিল। (বেণুধৰ শৰ্মা)

নিজকে সৰুটি বোলাই কথা কোৱা অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিবলৈ 'মই' বিকল্প পদৰ সলনি 'বান্দী,' 'গোলাম', 'অধম' ব্যৱহাৰ কৰা হয়; কেতিয়াবা কেতিয়াবা মই-ৰ বহুবচন আমি পদবো ব্যৱহাৰ হয়। ড° হৰিচন্দ্ৰ ভট্টাচাৰ্য্য মহাশয়ে এনেবোৰ শব্দক "বিশেষ্যবেশী সৰ্বনাম বুলিব পাৰি" বুলি কৈছে।

(১৩) বেষ্টনী বা বন্ধনী—বন্ধনী তিনিটা। সাধাৰণতে তিনিওটা বন্ধনী অৰুত ব্যৱহাৰ হয়। সাহিত্যতো ইয়াৰ বহুল ব্যৱহাৰ আছে। নাট্য সাহিত্যত বেষ্টন অতি অপৰিহাৰ্য্য অঙ্গ। বিশেষকৈ সৰু বন্ধনী আৰু বৰ বন্ধনী দুটা সচৰাচৰ ব্যৱহাৰ হয়।

(ক) কোনো নিৰ্দেশ বা কোনো পদৰ ব্যাখ্যামূলক কথা থাকিলে সৰু বন্ধনী দি লিখা হয়। যেনে—

ৰাৱণে ব্ৰহ্মাৰপৰা এইবুলি বৰ লাভ কৰে যে, তেওঁ যাতে সুপৰ্ণ (পক্ষী), নাগ, যক্ষ, দৈত্য, দানৱ, ৰাক্ষস তথা দেৱতাৰ দ্বাৰা অবধ্য হয়। ৰাৱণে এই বৰৰ উপৰিও গোকৰ্ণত আহুতি দিয়া মূৰ নটাও ঘূৰাই পায় আৰু কামৰূপী (ইচ্ছামতে ৰূপ ধাৰণ কৰিব পৰা) হ'বলৈ বৰ লাভ কৰে।

(খ) নাটকীয় অনুভূতি, ভঙ্গিমা, নিৰ্দেশ আদিতো সৰু বন্ধনী ব্যৱহাৰ কৰা হয়। যেনে—

"প্ৰদীপ—(খঙেৰে) মই যদি মানুহ হওঁ, তেনেহ'লে কোনো দিনেই কোনো কথাতে তোমাৰ উপদেশ গ্ৰহণ নকৰোঁ। বন্ধু হৈ তুমি মোৰ যিখিনি অপকাৰ কৰিলা, তাক মই জীৱনত পাহৰিব নোৱাৰিম। (বেগাই গুচি যায়)

(গ) নিৰ্দেশাদি বেছি হ'লে বৰ বন্ধনী দিয়া হয়।

২য় দৃশ্য

[এটি প্ৰসাধন কক্ষ। লাৱণ্যই প্ৰসাধন লবলৈ কোঁঠাত সোমাইছে। লগে লগে মাকো সেইখিনি পাইছেগৈ। কোঁঠালিৰ বাহিৰতে বৈ মাকে খঙেৰে কৈছে।]

মাক—তোৰ গা ধোওঁতে ইমান বেলি হোৱাৰ কাৰণ কি? কাৰ লগত নৈৰ ঘাটত মেল মাৰিছিলি গৈ? খবৰদাৰ আজিৰ পৰা তই নৈত গা ধুবলৈ যাব নোৱাৰ—নাযাবি।

[ভোৰ-ভৰাই মাক গুচি যায়। মনৰ দুখত লাৱণ্যই প্ৰসাধন নলৈ কান্দি কান্দি প্ৰসাধন কক্ষৰ মজিয়াতে বহি পৰে।] ।

(১৪) ঈশ ৰেখা বা চন্দ্ৰবিন্দু (৺) মৃত ব্যক্তিৰ নামৰ আগত এই চিন ব্যৱহাৰ কৰা হয়। যেনে—

৺বকমাদেৱ ১৯৫২ চনত স্বৰ্গী হয়।

(১৫) অনুক্ত চিন (× × × × বা ......)—কোনো উদ্ধৃতি আদিৰ মাজৰ কোনো কথা অদৰ্কাৰী হিচাপে এৰি থ'লে এই অনুক্ত চিন ব্যৱহাৰ কৰা হয়। যেনে—

১৯৬৬ চনৰ চেপ্টেম্বৰ মাহৰ বিধান সভাত মুখ্যমন্ত্ৰীয়ে বিবৃতি দিছিল—"দেশৰ সমস্যা বহুতো। যদি আপোনালোকে কোনো প্ৰকাৰে আমাক সহায় কৰিব পাৰে, তেনেহ'লে কৰক, কিন্তু তাৰ বাবে ভাওৰ ভঙৰ শোভাযাত্ৰা আৰু বিক্ষোভ প্ৰদৰ্শনলৈ নিৰীহ লোকসকলক টানি মৃত্যুৰ মুখলৈ ঠেলি নিদিব। .... নিৰীহ লোকসকলহে মৃত্যুৰ মুখত পৰে, কিন্তু সংগঠনকাৰী আৰু উচটনি দিওঁতাসকল সাৰি যায়।"

"ভাৰতীয় সাংবাদিকতা আজি আগৰ ভাৰতীয় সাংবাদিকতা নহয়। প্ৰাক্ স্বাধীনতা যুগত ভাৰতীয় সাংবাদিকতা ঘাইকৈ আছিল দেশ সেৱাৰ যন্ত্ৰ; এতিয়া হৈছে ব্যৱসায়, ধন ঘটাৰ যন্ত্ৰ। ... .." (৺লক্ষ্মীনাথ ফুকন)

(১৬) বিশ্লেষণ বা দ্ৰষ্টব্য চিন (ফুট নোট) (*):—কোনো শব্দ বা কথা সম্বন্ধে অন্য অভিমত, মন্তব্য, ব্যাখ্যা দিবলগীয়া হ'লে লগতে নিদি পৃষ্ঠাৰ তলৰ অংশত দিয়া হয়। তেতিয়া শব্দ বা কথাৰ মূৰত বিশ্লেষণ বা দ্ৰষ্টব্য চিন দি সেই চিনকে তলত

দি অভিমত, মন্তব্য, ব্যাখ্যা আদি লিখা হয়। কোনো কোনো সময়ত সংখ্যাৰেও দ্ৰষ্টব্য চিন দিয়া হয়।

(১৭) **ত্যাগ বা এৰা চিন (∧)**—লিখোঁতে কোনো শব্দ বা কথা বৈ গ'লে ত্যাগ চিন দি ওপৰত শব্দ বা কথাখিনি লিখি দিয়া হয়। যেনে—

মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱে অকল ধৰ্ম প্ৰচাৰ কৰাই নাছিল ; ধৰ্মৰ আনুষঙ্গিক সমাজৰ ৰীতি
কৰি
নীতি সংস্কাৰ ∧ অসমীয়া সমাজখনক সুস্থ সবল কৰিবলৈ বিচাৰিছিল।

হতুৱাই
মহাৰাজ গদাধৰ সিংহ স্বৰ্গদেৱে ধোদবোৰৰ ∧ ধোদৰ আলি বন্ধাইছিল।

(১৮) **নিম্নৰেখা (—)** :—লিখনিৰ মাজত কোনো শব্দ বা কথাত অধিক মূল্য দিলে তাৰ তলত এটি আঁক দিয়া হয়। তাকে নিম্নৰেখা বোলে। যেনে :—কোনো ধাতুৱে নিজৰ অৰ্থ নাৰাখি আন ধাতুৰ অৰ্থক প্ৰধান কৰি দেখুৱালে তাক <u>সহায়কাৰী</u> ধাতু বোলে।

এটা ধাতু আন এটা ধাতুৰে সৈতে লগ হৈ বিশেষ অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিলে দুয়োটা ধাতুৰ যদি প্ৰাধান্য বৰ্তে তেনেবোৰ ধাতুক <u>লগৰীয়া</u> ধাতু বোলে।

দুটা বা অধিক ধাতুৰ সংযোগত এনে এটা বিশেষ অৰ্থ প্ৰকাশ হয়, যাক ভাঙি লিখিলে সেই অৰ্থ নাথাকে তাকে <u>সংযোজিত</u> ধাতু বোলা হয়।

পৰীক্ষা প্ৰশ্নাদিত এনে ধৰণৰ নিম্নৰেখা প্ৰচুৰ ব্যৱহাৰ হয়। যেনে :—

তলৰ আঁচটনা পদবোৰৰ বিভক্তি নিৰ্ণয় কৰা—

মাকৰ সৈতে <u>পুতেক</u> মোমায়েকৰ <u>ঘৰলৈ</u> গ'ল।

এইবোৰৰ উপৰিও +, −, =, ∴, ∵ >, < √ আদি বিশেষ বিশেষ স্থানত ব্যৱহাৰ কৰা হয়।

যোগচিন +, বিয়োগচিন −, সমান চিন =, সূক্ষ্মচিন >, বৃহৎ বা স্থুল বুজোৱা চিন <, মূলকচিন √, সুতৰাং চিন ∵, এতেকে চিন, ∴।

ওপৰঞ্চি

প্ৰথম অধ্যায়

১। সাহিত্যৰ বিভাগ

সাহিত্য দুই প্ৰকাৰৰ বাক্য সমষ্টিৰে ৰূপায়িত কৰা হয়। তাকে **শৈলী** বোলা হয়।

(ক) ঠাঁচ সংযত বাক্য আৰু (খ) সুৰ সংযত বাক্য

(১) **গদ্য শৈলী :** যিবোৰ বাক্যত ভাষাৰ ঠাঁচ ৰক্ষা কৰা হয় য'ত অক্ষৰৰ সংখ্যা বা পদৰ সংখ্যাৰ হিচাপ নাথাকে সেয়ে ঠাঁচ সংযত বাক্য বা গদ্য শৈলী।

(২) **পদ্য শৈলী :** যিবোৰ বাক্যত প্ৰকাশ্য ভাৱে বা অপ্ৰকাশ্য ভাৱে এটা সুৰৰ লহৰ থাকে তাকে সুৰ সংযত বাক্য বা পদ্য শৈলী বোলা হয়। পদ্যতো ঠাঁচ আছে ; সেই ঠাঁচ কবিৰ সৃষ্ট, সৰ্ব-সাধাৰণৰ মুখৰ ঠাঁচ নহয়।

(৩) **স্পন্দন :** কথা কওঁতে, পঢ়োঁতে ভাষা অৰ্থবোধক, ভাব পৰিস্ফুৰক, সুশ্ৰাব্য আৰু লালিত্য প্ৰকাশক কৰিবলৈ উচ্চাৰণ উচ্চ-নিম্ন কৰা হয়, মাজে মাজে থমকি ৰোৱা হয়, তাকে ভাষাৰ স্পন্দন বোলা হয়। গদ্য পদ্য উভয় শৈলীত স্পন্দন আছে, কিন্তু গদ্যৰ স্পন্দন পদ্যৰ স্পন্দনৰ দৰে দৃঢ় বন্ধনযুক্ত নহয়।

(৪) **কাব্য :** বাক্য সমষ্টিক অৰ্থমধুৰ, সুললিত আৰু ৰসসিক্ত কৰি চমৎকাৰিত্ব আৰোপ কৰিব পাৰিলে সি কাব্য নাম পায়। গদ্য, পদ্য উভয়তে কাব্য হ'ব পাৰে। দুয়োবিধ মিহলায়ো কাব্য লিখিব পাৰি।

(৫) **গদ্য কাব্য :** গদ্যত লিখা কাব্য বোৰক গদ্য কাব্য বা কথা কাব্য বোলে।

(৬) **পদ্য কাব্য :** পদ্যই কাব্যিক ৰূপ পালেই কবিতা নাম পায়। কবিতাৰে যিবোৰ কাব্য লিখা হয় সেইবোৰকহে কাব্য বোলে।

কাব্যৰ (গদ্য, পদ্য উভয়ৰে) আন প্ৰকাৰৰ দুটি ভাগ আছে—শ্ৰব্য কাব্য আৰু দৃশ্য কাব্য।

(ক) **শ্ৰব্য কাব্য :** যিবোৰ কাব্য শ্ৰৱণীয় অৰ্থাৎ শুনি সোৱাদ পোৱা যায়, তাকে শ্ৰব্য কাব্য বোলে। গদ্য, পদ্য উভয়ে শ্ৰব্য কাব্য হ'ব পাৰে। উপন্যাস, সাধুকথা, ভ্ৰমণ কাহিনী, মহাকাব্য, খণ্ড কাব্য, কোষ কাব্য গীতি কাব্য মালিতা আদি শ্ৰব্য কাব্য।

(খ) **দৃশ্যকাব্য :** যি বোৰ কাব্যৰ সোৱাদ অভিনয়, নৃত্য আদিৰ জৰিয়তে আহৰণ কৰা হয়, তাকে দৃশ্য কাব্য বোলে। নাটক, নৃত্য নাটক, গীতিকাব্য এই শ্ৰেণীৰ ভিতৰত পৰে।

২। কাব্যৰ শ্ৰেণী বিভাগ

(১) **মহা কাব্য :** যি কাব্য ইতিহাসৰ সমান বিস্তৃত হ'ব পাৰে, য'ত বংশ পৰম্পৰাৰ চিত্ৰ-চৰিত্ৰ কাৰ্য্য আদিৰ বিৱৰণ থাকে সেয়ে মহাকাব্য। ইয়াত বহুতো চৰিত্ৰ থাকে, সময়ৰ বিস্তৃতিও সুদীৰ্ঘ। যেনে—ৰামায়ণ, মহাভাৰত।

(২) **খণ্ড কাব্য ঃ** মহাকাব্য বা ইতিহাসৰ ঘটনা বিশেষৰ বিস্তৃত ৰূপ পৰিগ্ৰহ কৰা কাব্যক খণ্ড কাব্য বোলা হয়। যেনে—সীতাহৰণ কাব্য, মেঘদূত, লীলাকাব্য।

(৩) **কোষ কাব্য ঃ** বিশেষ বিশেষ ভাৱৰ কবিতাবাজি একত্ৰ কৰি প্ৰকাশ কৰিলে তাক কোষ কাব্য বোলা হয়। যেনে—সাদৰী, জ্ঞানমালিনী, শতপত্ৰ, নিজৰা, শঙ্খধ্বনি ইত্যাদি।

(৪) **গীতি কাব্য ঃ** যিবোৰ কাব্য গীতৰ সমষ্টি তেনেবোৰ কাব্যকে গীতি কাব্য বোলা হয়। যেনে—বৰগীত, সুৰসেতু, ফুলনি।

(৫) **মালিতা ঃ** বৰ্ণনামূলক গীতিকবিতাক মালিতা বোলা হয়। যেনে—ফুলকোঁৱৰৰ গীত, বৰফুকনৰ গীত, দেহবিচাৰৰ গীত, বাৰ মাহিলি গীত।

(৬) **মিশ্ৰ কাব্য ঃ** যি কাব্যত গদ্য পদ্য উভয়ে বৰ্তমান তাক মিশ্ৰ কাব্য বোলা হয়। নাটক গীতাভিনয় মিশ্ৰ কাব্যৰ ভিতৰত পৰে। মিশ্ৰ কাব্যক চম্পূও বোলে।

৩। সাহিত্য সম্পদৰ পৰা হোৱা লাভ

অনুভৱন আৰু অভিৰোপণেই সাহিত্যৰ প্ৰধান লাভ। ইয়াৰ পৰা যি সোৱাদ পোৱা হয়, সি তেনেই পবিত্ৰ আৰু আনন্দদায়ক।

(১) **সাহিত্যৰ আভৰণ ঃ** ছন্দ, অলঙ্কাৰ, উপমা, প্ৰতীক আৰু ভঙ্গিমাই সাহিত্যৰ সৌন্দৰ্য্য বৃদ্ধি কৰে বাবে সেই বোৰক সাহিত্যৰ আভৰণ বোলা হয়।

(২) **সাহিত্যৰ লক্ষণ ঃ** মনত দোলা দিব পৰা, মন গলাব পৰা, মন আকৰ্ষণ কৰিব পৰা আৰু হৃদয়, মন উদ্বুদ্ধ কৰি ভাবোন্মেষ ঘটাব পৰাই সাহিত্যৰ লক্ষণ।

(৩) **সাহিত্যৰ ক্ৰিয়া ঃ** পঠন, পাঠন, শ্ৰৱণ, কীৰ্ত্তন, অভিনয় বা অভিৰোপণ, আলোচনা, অনুভৱনৰ দ্বাৰা সাহিত্যৰ ক্ৰিয়া পৰিচালিত হয়।

(৪) **সাহিত্যৰ গুণ ঃ** শব্দ আৰু অৰ্থৰ সহায়েৰে ৰসৰ উৎকৰ্ষ সাধন কৰি ভাবক উদ্বুদ্ধ কৰিব পৰাটোৱেই সাহিত্যৰ গুণ। ই তিনি প্ৰকাৰৰ—মধুৰ, ওজঃ আৰু প্ৰসাদ।

(ক) **মধুৰ ঃ** যি সোৱাদে নিৰস ঠৰঙা মনকো কোমল কৰিব পাৰে তাক মধুৰ গুণ বোলে।

(খ) **ওজঃ ঃ** বিষয়-বস্তু আৰু ভাবৰ দ্বাৰা উত্তেজিত কৰিব পৰা গুণকে ওজঃ গুণ বোলে।

(গ) **প্ৰসাদ ঃ** ভাব, ভাষা আৰু অৰ্থ সম্ভাৰে মনত ভাল লগাই সাহিত্যৰ প্ৰতি আবেগ জন্মোৱা গুণক প্ৰসাদ গুণ বোলে।

(৫) **সাহিত্যৰ দোষ ঃ** শব্দৰ গাঁঠনি ৰীতিবিৰুদ্ধ হ'লে, শব্দ আৰু বাক্যৰ অযোগ্যতা, বাহুল্যতা, ন্যূনতা, অশ্লীলতা, ব্যাকৰণ বিৰুদ্ধতা, অৰ্থ ক্লিষ্টতা, ছন্দভঙ্গ, অপপ্ৰয়োগ আৰু ৰসভঙ্গ হ'লে সাহিত্যৰ দোষ ঘটে।

দ্বিতীয় অধ্যায়

ছন্দ

সাহিত্যৰ গদ্য, পদ্য উভয়ে সুৰ ৰঞ্জিত, অলঙ্কাৰ শোভিত আৰু ছন্দযুক্ত। গদ্যৰ ছন্দ মুক্ত, পদ্যৰ ছন্দ নীতিবদ্ধ।

(১) **বিৰতি ঃ** অৰ্থবোধক কৰিবলৈ আৰু নিশ্বাস গ্ৰহণ কৰিবলৈ পঢ়োঁতে বা কথা কওঁতে মাজে মাজে থমকি ৰোৱা হয়। কেতিয়াবা নিচেই কম সময়, কেতিয়াবা কিছু বেছি, কেতিয়াবা আৰু বেছি। ইয়াকে বিৰতি বোলে। অতি কম সময় বিৰতিৰ বাবে কোনো চিন দিয়া নহয়। কাৰণ দুটা বিৰতিৰ মাজৰ কথাখিনি ভাগ কৰি ৰখা হয়। দীৰ্ঘ বা অতিদীৰ্ঘ বিৰতিত কিছুমান চিন ব্যৱহাৰ কৰা হয়। সেই বোৰক যতি চিন বোলে। পদ্য বা কবিতাত তেনেই কম যতি চিন ব্যৱহাৰ কৰা হয়।

(২) **পৰ্ব ঃ** পদ্য নাইবা কবিতাৰ দুটা বিৰতিৰ মাজৰ অংশক পৰ্ব বোলে। দহোটা, আঠোটা, ছটা আখৰেৰে সাধাৰণতে পৰ্ব তৈয়াৰ কৰা হয়। কেতিয়াবা কেতিয়াবা সাত, পাঁচ, চাৰি, তিনি আখৰীয়া পৰ্ব থকাও দেখা যায়। যেনে ঃ

কৰ কঙ্কণ | কেয়ূৰ | কনকাৰ।
মাণিক কাঞ্চি | ৰঞ্জিত | হেম হাৰ॥
চালাইতে চৰণ | মঞ্জিৰ কৰু ৰোল।
ৰূপে ভুবন ভোলে | শঙ্কৰ বোল॥ (ৰুক্মিণী হৰণ)

পাৱে পৰিহৰি | কৰহোঁ কাতৰি | প্ৰাণ ৰাখবি মোৰ।
বিষয় বিষধৰ | বিষে জড় জড় | জীৱন নাৰহে থোৰ॥ (বৰগীত)

পূৰ্ণ জীৱন | নিটোল জীৱন | নিখুঁত জীৱন | সফল জীৱন |
তাকেই জীৱন কয়।
সেই জীৱনে | কৰে কেৱল | উৎপীড়নৰ | অন্ত ছেদি।
জগত নিৰাময়॥ (ৰায় চৌধুৰী)

(৩) **চৰণ ঃ** কবিতাৰ দুটা বা তাতকৈ অধিক পৰ্ব লগ লাগি এটা চৰণ হয়। কবিতাৰ চৰণত এটা বা অধিক শাৰী থাকে।

(১) 'দীন মাধৱ | মূৰুখ মতি।'

(২) 'কোই কোই সাঁচা | কোই কোই মিছা |
কবহু নিয়ত নাহি জানি।'

(৩) 'কোন মহা জলধিৰ
অসীমৰ বালি লই
খেলিছা তোমাৰ খেলা
অসীম সুন্দৰ।'

(৪) **স্তৱক :** সম্পূৰ্ণ অৰ্থ প্ৰকাশক দুটা বা অধিক চৰণক স্তৱক বোলে।

হে মানৱ! প্ৰগতিৰ অগ্ৰদূত তুমি,
প্ৰেমৰ দেৱতা, সাম্য মৈত্ৰী স্বাধীনতা
বিজয় কেতন গৌৰৱৰ শিখৰত
উৰিছে সগৰ্বে হে সাধক কৰ্মযোগী!
মহাত্যাগী দধিচীৰ দৃঢ় সঙ্কল্পৰ
মহান প্ৰেৰণা লই চিত্ত কৰা জয়,
কৰা মুক্তি আহৱৰ দুৰ্লভ সাধনা
জয় হক শুভ যাত্ৰা মুক্তি অভিযান। (দহিকতৰা)

(৫) **ছন্দ :** কাব্য বা কবিতাৰ চৰণ শ্ৰুতিমধুৰ, অৰ্থপূৰ্ণ আৰু লালিত্যপূৰ্ণ কৰিবলৈ নিৰ্দিষ্ট সংখ্যক পৰ্ব ক্ৰম অনুসৰি মাত্ৰাসম কৰি লোৱা হয়। তাকে কবিতাৰ ছন্দ বোলে।

(ক) **ছন্দৰ প্ৰকাৰ :** ছন্দৰ তিনিটা প্ৰধান ভাগ। মিত্ৰাক্ষৰ, অমিত্ৰাক্ষৰ আৰু মুক্তক। মিত্ৰাক্ষৰ ছন্দৰ চৰণবোৰত নিৰ্দিষ্ট সংখ্যক মাত্ৰাৰ ক্ৰমানুসাৰে নিৰ্দিষ্ট পৰ্ব থাকে। যেনে—

"প্ৰচণ্ড সূৰ্য্যৰ তাপ | নিজে সহি থাকি,
বিৰিখে ছাঁটিব ধৰে | আঁৰ কৰি পাখি।
তেনে বিৰিখত ৰাতি | নিয়তি চৰায়ে
'নিওঁ' বুলি মাতিলেও | নহে ছাঁয়াটিয়ে॥" (নীলমণি ফুকন)

ওপৰৰ স্তৱকটিৰ প্ৰত্যেক চৰণত আঠোটা আৰু ছটা অক্ষৰৰ দুটাকৈ পৰ্ব ক্ৰমানুসাৰে আছে। প্ৰত্যেক দুই চৰণৰ অন্ত্যমিল আছে।

"হে উৰ্বশী! নিষ্ঠুৰা বধিৰা হেৰা আজিৰ উৰ্বশী।
বাঘিনীৰ দৰে জানো হৃদয় তোমাৰ?
কোৱাভাতুৰীয়া সেই ওঁঠৰ তলত
আছে জানো ফেঁটি-সাপ শুই?

হে বিম্বাধৰা! লাটুমণি ওঁঠ দুটি,
সনা জানো লালিমাত তাৰ
প্ৰেমিকাৰ আহত হিয়াৰ তেজ?
মই জানো হে বহু বল্লভা
জনতা ভুঞ্জিত সেই দুখনি ওঁঠত
লিপষ্টিক কোন কোম্পানীৰ।" (দেৱকান্ত বৰুৱা)

এই স্তৱকটি মুক্তক ছন্দৰ। ইয়াত পৰ্ব আছে পৰ্বৰ শৃঙ্খলা নাই চৰণবোৰত অক্ষৰ সংখ্যাৰো সমতা নাই। কিন্তু স্পন্দন প্ৰবাহ বৰ্তমান।

মন্দোদৰী-মনমথ বচন শুনিয়া
মন্দ মন্দ হাসি সুন্দ-নন্দন সনম্ৰে
কহিলা "ৰাক্ষস-মায়া নাথাটে বীৰেন্দ্ৰ
ৰাম পাশে—" (সীতাহৰণ কাব্য)

ওপৰৰ স্তৱকটি অমিত্ৰাক্ষৰ ছন্দৰ। ইয়াত প্ৰত্যেক চৰণত দুটাকৈ পৰ্ব আছে, চৰণৰ অক্ষৰ সংখ্যা সমান কিন্তু পৰ্বৰ ক্ৰম ৰক্ষা কৰা হোৱা নাই। কোনোটো চৰণ ৮ আৰু ৬ অক্ষৰীয়া, কোনোটো চৰণত ৬ আৰু ৮ অক্ষৰীয়া পৰ্ব আছে; কোনোবা চৰণত ৪ আৰু ১০ অক্ষৰৰ পৰ্বও থাকে।

গদ্যৰ পৰ্ব বোৰৰ নিৰ্দিষ্ট ক্ৰম নাই, ধাৰাবাহিকতাও নাই, ধ্বনিৰ উত্থান-পতন হ্ৰস্ব-দীৰ্ঘতা আছে। সেয়ে গদ্যৰো ছন্দ আছে। যেনে—আমি। আমাৰ নিজৰ ভাষাক | মাতৃভাষা বোলোঁ। | জননী আৰু জন্মভূমিক | আমি স্বৰ্গতকৈও | শ্ৰেষ্ঠা বুলি গণ্য কৰোঁ। | সেই দৰে | মাতৃভাষাকো | শ্ৰেষ্ঠত্ব দান কৰোঁ। | ব্যক্তিগত | তথা জাতীয় জীৱনৰ লগত | মাতৃ ভাষাৰ | গভীৰ আত্মীয়তা আছে | এই আত্মীয়তা নাথাকিলে | জাতীয় জীৱন | আনন্দ মুখৰ হৈ নুঠে | মৰ্য্যাদাও বৃদ্ধি নাপায়, |

৬। আবৃত্তি অনুসৰি ছন্দৰ ভাগ

ছন্দত বৰ্ণ আৰু অক্ষৰ একে নহয়। অক্ষৰ আৰু মাত্ৰাহে একে। অক্ষৰ বুলিলে, উচ্চাৰণৰ একক ধ্বনিক বুজোৱা হয়। ছন্দৰ এক মাত্ৰাত বৰ্ণ এটা বা সামান্য বেছি হ'ব পাৰে। স্বৰ যুক্ত হ'লে ব্যঞ্জনৰ উচ্চাৰণ হয়, সেই উচ্চাৰণৰ হ্ৰস্ব-দীৰ্ঘ আছে। 'কবিতা'ৰ উচ্চাৰণ ক+বি+তা; ইয়াত তিনিটা মাত্ৰা আছে। কিন্তু আকাশ = আ+কাশ, দুই মাত্ৰা, স্ফটিক = স্ফ+টিক্, ২ মাত্ৰা, শিল্পী = শিল্+পী, দুই মাত্ৰা, বৌ = বো+উ, ২ মাত্ৰা।

(ক) **মাত্ৰাবৃত্ত ছন্দ ঃ** যি ছন্দৰ চৰণত নিৰ্দ্দিষ্ট ক্ৰমত পৰ্ব থাকে, সেই পৰ্ব মাত্ৰা পৰবৰ্তী চৰণত থকা ক্ৰম পৰ্বৰ মাত্ৰাৰ সমান হ'লে মাত্ৰাবৃত্ত ছন্দ বোলা হয়। পয়াৰ ছন্দত ইয়াক স্পষ্ট ভাৱে থকা দেখা যায়। যেনে –

"ভৈল উলঙ্গত | তাকো | নচান্ত চাপৰি।
দেখি পলাইবাক | লৈলা | কন্যায়ে লৰড়ি ॥" (কীৰ্ত্তন)

ওপৰকটিৰ চৰণ দুটাৰ প্ৰথম পৰ্ব দুটিৰ বৰ্ণ সংখ্যা সমান নহয় কিন্তু মাত্ৰা সমান। এনে সমমাত্ৰিক ধ্বনিযুক্ত ছন্দক মাত্ৰাবৃত্ত বা ধ্বনিপ্ৰধান ছন্দ বোলা হয়।

(খ) **অক্ষৰবৃত্ত ছন্দ ঃ** ইও মাত্ৰাবৃত্ত ছন্দৰ দৰেই। অক্ষৰ আৰু মাত্ৰা সমান কাৰণে ইয়াক অক্ষৰবৃত্ত ছন্দ বোলা হয়। মাত্ৰা মিলাবলৈ এটা তান থাকে; সেই কাৰণে অক্ষৰবৃত্ত ছন্দক তানপ্ৰধান ছন্দও বোলা হয়।

কৃষ্ণৰ বিৰহে দেখো আন্ধাৰ।
কোৱা কৈক গৈলা প্ৰাণ আস্কাৰ ॥

(গ) **স্বৰাঘাত ছন্দ ঃ** মিত্ৰাক্ষৰ ছন্দৰ প্ৰত্যেক পৰ্বৰ আদিতে একোটা স্বৰাঘাত বা শ্বাসাঘাত হ'লে তাক স্বৰাঘাত, শ্বাসাঘাত, বা বলপ্ৰধান ছন্দ বোলা হয়।

যিখনি ঠাইত | জনমি প্ৰথমে | দেখিলোঁ মোৰ | মাতৃমুখ,
প্ৰসৱ বেদনা | পাহৰি বিজনাই | নিৰীখি থাকিল | পুত্ৰ মুখ।
পূৰ্ণ জীৱন | নিটোল জীৱন | নিখুঁত জীৱন | সফল জীৱন |
তাকেই জীৱন কয়।
সেই জীৱনে | কৰে কেৱল | উৎপীড়নৰ | অঙ্গ ছেদি |
জগত নিৰাময় ॥ (ৰায় চৌধুৰী)

(ঘ) **স্বৰাবৃত্ত ছন্দ ঃ** অসমীয়া ভাষাৰ কিছুমান পয়াৰ ছন্দৰ প্ৰতি ব্যঞ্জনত স্বৰ আবৃত্তি হোৱা দেখা যায়। সেইবোৰ ছন্দকে স্বৰাবৃত্ত ছন্দ বোলে। গীতি কবিতা সমূহ স্বৰাবৃত্ত ছন্দৰ। যেনে—

"কৰতল কমল কমলদল নয়ন।
জগদঘ মপহৰ ভৱভয় তৰণ ॥"
× × ×
"অথিৰ ধন জন জীৱন যৌৱন
অথিৰ এহু সংসাৰ।

পুত্ৰ পৰিবাৰ সবহি অসাৰ
কৰবু কাহেৰি সাৰ ॥"
× × ×
"ব্ৰজজন জীৱন অজন জনাৰ্দ্দন
দনুজ দমন দুখহাৰী।
মহদানন্দ কন্দ পৰমানন্দ
নন্দ নন্দন বনচাৰী ॥"

লুইতৰে পানী যাবি ঐ বই
সন্ধিয়া লুইতৰ পানী সোণোৱালী
নগৰে চহৰে যাবি ঐ বই
জয়াৰে কীৰিতি দেশে বিদেশে
সাগৰে নগৰে ফুৰিবি কই। (জ্যোতিপ্ৰসাদ)

(৩) **আক্ষৰিক ছন্দ ঃ** যেনেকৈ আবৃত্ত নহওক কিয় ছন্দৰ মূল বথা আক্ষৰিক। এই ছন্দ তিনি প্ৰকাৰ—মিত্ৰাক্ষৰ, অমিত্ৰাক্ষৰ আৰু মুক্তক।

(ক) **মিত্ৰাক্ষৰ ছন্দ ঃ**

যিবোৰ পদ্য বা কবিতাৰ প্ৰথম চৰণৰ শেষাংশৰ কমেও অন্ত্যস্বৰ আৰু অন্ত্য ব্যঞ্জনৰ উচ্চাৰণ দ্বিতীয়, তৃতীয় অথবা চতুৰ্থ চৰণৰ শেষাংশৰ লগত আৰু দ্বিতীয় চৰণৰ শেষাংশ তৃতীয় অথবা চতুৰ্থ চৰণৰ শেষাংশৰ লগত মিলে তাকে মিত্ৰাক্ষৰ ছন্দ বোলে। যেনে—

সাতত পাতল পাঁচত ঘন। (ক)
ছয়ত তামোল নদন-বদন ॥ (ক)
× × ×
ভকত সকলে পূজে ফুলে ফলে
তুষ্ট হওঁ তাকে পাই। (ক)
অভকতে যদি নানা দ্ৰব্য দেয়
তাতো মোৰ স্পৃহা নাই ॥ (ক)
× × ×
ফুলনিতে পৰে জঁয় ৰ'দৰ তাপত
ভোমোৰাই নাহে তাৰ মউ পিবলই (ক)

সোণালী ৰহণ সানি জিলিকা ফুলেও। (ক)
সুকুমৰ পিনে চায় চকু বেঁকাকই। (ক)

× × ×

সৃষ্টিৰ আদিতে যিটো সত্যৰ প্ৰকাশ (ক)
তাৰে মাথোঁ প্ৰতিধ্বনি বাগৰি বাগৰি (খ)
অনন্ত কালৰ সত্য প্ৰকাশিত কৰি (খ)
জড় বা চেতন ৰূপে কৰিছে বিকাশ। (ক)

× × ×

সেইদৰে অনন্তৰ কোনোবা আদিত
যিটি সত্য বিধাতাই কৰিলে প্ৰচাৰ, (ক)
সীমাহীন ব্ৰহ্মাণ্ডৰ সীমাৰ মাজত
সেই সত্যতেই ঘূৰি চলিছে সংসাৰ। (ক)

মিত্ৰাক্ষৰ ছন্দ কেবা প্ৰকাৰৰো আছে। তাক দ্বিপৰ্বী, ত্ৰিপৰ্বী আৰু চৌপৰ্বী নামেৰে নাম কৰা হৈছে।

(১) দ্বিপৰ্বী ছন্দ বা পয়াৰ ছন্দ ঃ

যিবোৰ পদ্য বা কবিতাৰ প্ৰতি চৰণত দুটাকৈ প্ৰধান ভাগ বা পৰ্ব থাকে তাকে দ্বিপৰ্বী ছন্দ বোলা হয়। দ্বিপৰ্বী ছন্দক পয়াৰ ছন্দও বোলে। চাৰি শৰীয়া পয়াৰৰ দ্বিতীয়, তৃতীয় অন্ত্য মিল হ'লে মধ্যসম আৰু দ্বিতীয় চতুৰ্থৰ অন্ত্য মিল হ'লে পৰ্য্যায়সম পয়াৰ বোলা হয়। (ওপৰৰ দৃষ্টান্ত দ্ৰষ্টব্য)

পয়াৰ ছন্দত সাধাৰণতে চৈধ্য আখৰীয়া অন্ত্য মিল থকা দুটাকৈ চৰণ থাকে। যেনে—

পৰম আনন্দে মাধৱত দিয়া চিত্ত।
গজেন্দ্ৰে কৰিলা স্তুতি অতি বিপৰীত॥ (কীৰ্ত্তন)

দীৰ্ঘ পয়াৰ ঃ চৰণত চৈধ্য আখৰৰ বেছি আখৰ থাকিলে তাক দীৰ্ঘ পয়াৰ বোলা হয়। যেনে—

বজাৰত ভোল গলোঁ লীলামালা চাই চাই ;
চাকি, তেল শলিতাৰে নেৰেহালোঁ হায় হায়। (জ্ঞানমালিনী)

হংসমালা ছন্দ ঃ চৰণত ১৮ টা আখৰ থকা দীৰ্ঘ পয়াৰক হংসমালা ছন্দ বোলে। যেনে—

আতমাক দেখা নাই সঁচাকৈয়ে মানুহ চকুৰে,
মানুহেই স্বৰ্গ ৰচে পৃথিৱীৰ ধূলিৰ কণাৰে।

হ্ৰস্ব পয়াৰ ঃ চৰণত চৈধ্যটাতকৈ কম আখৰ থাকিলে তাক হ্ৰস্ব পয়াৰ বোলা হয়। যেনে—

জয় জয় গৰুড়াসন বনমালী। ১৩
জয় জয় মৰ্দন বিষধৰ কালী॥ ১৩

একাৱলী বা ঝুনা ঃ চৰণত এঘাৰটাকৈ আখৰ থাকিলে তাক একাৱলী বা ঝুনা ছন্দ বোলে। যেনে—

অমূল্য মেখলা কটিৰ মাজে।
চৰণে বক্সৰ নূপুৰ বাজে॥

দীৰ্ঘ ঝুনা ঃ দুই চৰণত ২৩ টা বা ২৪ টা আখৰ থাকিলে তাক দীৰ্ঘ ঝুনা বোলে। যেনে—

অমৃত বৰিষে কৃষ্ণৰ বাক। ১১
জুৰাইল শুনি সবে গোপীজাক॥ ১২

হ্ৰস্ব ঝুনা ঃ প্ৰতি চৰণত দহোটাকৈ আখৰ থাকিলে তাক হ্ৰস্ব ঝুনা বোলা হয়। যেনে—

ৰুচিকৰ কমল লোচন।
সুধা সম মধুৰ বচন॥
সুসম ললাট গণ্ডস্থল।
চাৰু কৰ্ণে মকৰকুণ্ডল॥

ঝুমুৰী বা গজগতি ঃ প্ৰতি চৰণত আঠোটাকৈ আখৰ থাকিলে তাক ঝুমুৰী বা গজগতি ছন্দ বোলে। যেনে—

"কৃষ্ণৰ কিঙ্কৰে ভণে।
শুনিয়োক সৰ্বজনে॥
কৃষ্ণৰ কীৰ্ত্তন কৰি।
ডাকি বোলা হৰি হৰি॥" (কীৰ্ত্তন)

কুসুম মালা ছন্দ ঃ এই ছন্দৰ চৰণত ৬টাকৈ আখৰ থাকে, চাৰি চৰণত এটা স্তৱক হয়। প্ৰত্যেক চৰণৰ শেষাংশৰ মিল থাকে। ছন্দৰ গাঁথনি ফুলৰ মালাৰ দৰে গাঁথা থাকে কাৰণে তাক কুসুমমালা ছন্দ বোলা হয় যেনে—

"নমো নাৰায়ণ।
সংসাৰ কাৰণ॥
ভকত তাৰণ।
তোমাৰ চৰণ॥"

(২) ত্ৰিপৰ্বী ছন্দ : যিবোৰ পদ্য বা কবিতাৰ চৰণ তিনিটা পৰ্ব বা প্ৰধান অংশত বিভক্ত, তাকে ত্ৰিপদী ছন্দ বোলা হয়। ই তিনিবিধ— লঘু ত্ৰিপৰ্বী বা ছুলড়ী, নাতি-দীৰ্ঘ-ত্ৰিপৰ্বী বা ছবি আৰু দীৰ্ঘ ত্ৰিপৰ্বী বা লেছাৰী।

লঘু ত্ৰিপৰ্বী বা ছুলড়ী ছন্দ :

ত্ৰিপৰ্বী ছন্দৰ প্ৰতি চৰণক তিনি ভাগ কৰি লিখা হয়। অক্ষৰ সংখ্যা ৬+৬+৮ =২০ টা।

"তুমি সত্য ব্ৰহ্ম তোমাত প্ৰকাশে
জগত ইটো অনন্ত।
জগতো সদা তুমিয়ে প্ৰকাশা
অন্তৰ্য্যামী ভগৱন্ত॥

নাতি দীৰ্ঘ ত্ৰিপৰ্বী বা ছবি ছন্দ : যি ত্ৰিপৰ্বী ছন্দৰ চৰণৰ অক্ষৰ সংখ্যা (৮+৮+১০)=২৬টা, তাকে নাতি দীৰ্ঘ ত্ৰিপৰ্বী বা ছবি ছন্দ বোলা হয়। যেনে—

"অধমে কেৱল দোষ লয়য় মধ্যম গুণ
দোষ লয়ে কৰিয়া বিচাৰ।
উত্তমে কেৱলে গুণ লয়য় উত্তমোত্তমে
অল্পগুণ কৰয় বিস্তাৰ।"

দীৰ্ঘ ত্ৰিপৰ্বী বা লেছাৰি :

যি ত্ৰিপৰ্বী ছন্দৰ প্ৰতি চৰণৰ অক্ষৰ সংখ্যা (১০+১০+১৪)=৩৪, তাকে দীৰ্ঘ ত্ৰিপৰ্বী বা লেছাৰি ছন্দ বোলা হয়। লেছাৰীত ১ম, ২য়, ; ৪ৰ্থ, ৫ম আৰু ৩য়, ৬ষ্ঠ ভাগৰ শেষাংশৰ মিল থাকে। যেনে—

"বালকে কৰোক বহুমান (ক) যুবায়ে সেৱোক পাৰেমান (ক)
বৃদ্ধে বিষয়ৰ বহিৰ্ভূত হুয়া গৈল। (খ)
ভোগ কৰিবাক নপাৰয় (গ) তথাপিতো আশা নছাৰয় (গ)
হৰি হৰি হৰি কিনো বিপৰীত ভৈল॥" (খ) (নামঘোষা)

কোনো কোনে দীৰ্ঘ ত্ৰিপৰ্বী বা লেছাৰি ছন্দৰ ১ম, ২য় আৰু ৪ৰ্থ, ৫ম পৰ্বৰ শেষাংশৰ মিল নাথাকিবও পাৰে। যেনে—

কৃষ্ণ কৃষ্ণ কৃষ্ণ বুলি যিটো অন্তকালে নিজ প্ৰাণ তেজে
আদ্যৰ শবদে মুকুতি তাকঁ দিয়য়।
আৰু আৰু কিবা দিবো বুলি আউৰ দুই পদে লজ্জা হুয়া
ঋণী ভৈলো বুলি দমাইয়া মাথা থাকয়॥ (নামঘোষা)

আধুনিক ত্ৰিপৰ্বী ছন্দত ওপৰত লিখামতে অক্ষৰ সংখ্যা নাথাকিবও পাৰে। কোনো কোনো ছন্দৰ চৰণত ২০ টা আখৰৰ ঠাইত ২১/২২ টাকৈও অক্ষৰ থকা দেখা যায়। যেনে—

"স্তম্ভিত বিশ্ব শকতি শিশু
ইকি অভিনৱ অহিংস যুদ্ধ ;
শৰীৰত যাৰ দধীচিৰ হাড়
তুমিয়ে শুদ্ধ কলিৰ বুদ্ধ।"

কিছুমান ছবি ছন্দৰ চৰণত ২৬টা আখৰৰ সলনি ২৪টাকৈ আখৰ থাকে। যেনে—

"সন্ধিয়াৰ আকাশৰ সৰু তৰাটিৰ
সাদৰৰ শেষ আহ্বান।
সেউজীয়া প্ৰকৃতিৰ কোমল কোলাত
খেলা মোৰ হ'ল সমাপন॥"

কিছুমান লেছাৰী ছন্দৰ চৰণত ৩৪টা আখৰ নাথাকি মাত্ৰ ৩০ টা হে থকা দেখা যায়।

যেনে— "যেতিয়া সন্ধিয়া হ'ব বন্তা বেলি মাৰ যাব
জীৱন লগৰী মোৰ থাকিবা কাষত ;
বুৰে যদি নাওখনি নহবা কাতৰ তুমি
দেখা পাবা মোক সউ মেঘৰ আঁৰত।"

(৩) চৌপৰ্বী ছন্দ :

যি মিত্ৰাক্ষৰ ছন্দৰ চৰণেপতি চাৰিটাকৈ পৰ্ব বা প্ৰধান ভাগ থাকে, তাকে চৌপৰ্বী ছন্দ বোলা হয়। চৌপৰ্বী ছন্দ দুই বিধ—হ্ৰস্ব চৌপৰ্বী আৰু দীৰ্ঘ চৌপৰ্বী।

হ্ৰস্ব চৌপৰ্বী ছন্দ : যি চৌপৰ্বী ছন্দৰ চৰণত (৬+৬+৬+৫)=২৩টা আখৰ থাকে, তাকে লঘু চৌপৰ্বী ছন্দ বোলা হয়। যেনে—

"দিল্লী পতিৰ অনেক সেনানী কত ৰাজপুত পাঠান বীৰ।
কৰোঁ বুলি জয় অসমৰ সেনা কৰি দিছে আগ আপোন শিৰ॥"

দীৰ্ঘ চৌপৰ্বী ছন্দ :

যি চৌপৰ্বী ছন্দৰ চৰণত (৮+৮+৮+৬)=৩০ টা আখৰ থাকে, তাকে দীৰ্ঘ চৌপৰ্বী ছন্দ বোলা হয়। যেনে—

"কোনো মহা জলধিৰ
অসীমৰ বালি লই
খেলিছা তোমাৰ খেলা
অসীম সুন্দৰ।

ভাঙিছা গঢ়িছা সাজি
অসীমৰ বালি ঘৰ
চন্দ্ৰ-সূৰ্য্য গ্ৰহ তৰা
কোটি নক্ষত্ৰৰ ॥"

চৌপৰ্বী ছন্দৰ একোটি চৰণ ভাঙি চাৰি শাৰী কৰিও লিখিব পাৰি।

(৪) মিশ্ৰ মিত্ৰাক্ষৰ ছন্দ :

কিছুমান কবিয়ে মিত্ৰাক্ষৰ ছন্দৰ দুটা বা তিনিটা ছন্দ মিহলি কৰি কবিতা লিখা দেখা যায়। সেইবোৰক মিশ্ৰ মিত্ৰাক্ষৰ ছন্দ বুলি ক'ব পাৰি। যেনে—

"সন্ধিয়াৰ আকাশৰ সৰু তৰাটিৰ
সাদৰৰ শেষ আমাহন।
সেউজীয়া প্ৰকৃতিৰ কোমল কোলাত
খেলা মোৰ হ'ল সমাপন।
সাদৰৰ শেষ আমাহন ॥
নাও মেলি আহিলোঁ অঁতৰি
অতীতক নাযাবা পাহৰি ॥" (দুয়ৰা)

"বহু পথ ভ্ৰমি ভ্ৰমি
বহু বাধা অতিক্ৰমি
আহিছোঁ অভাগী নাথ তযু পাশলই
হৃদয়ত অবিৰাম
স্মৰি পৱিত্ৰ নাম
নন্দন বদন ৰূপ চাওঁ ৰই ৰই।" (চৌধাৰী)

× × ×

লুইতৰ কানে কানে কঁহুৱাৰ ফুল
বতাহত হালি জালি
ঢৌৱে ঢৌৱে ঢৌ খেলি
তুষাৰ ধৱল কান্তি ধৰিছে বিপুল,
যেন সুৰ তৰঙ্গিণী পুলকে আকুল। (চৌধাৰী)

(৫) চনেট বা চতুৰ্দশ চৰণী বা চৈধ্য শৰীয়া কবিতা :

চৈধ্য-শাৰী বা চৈধ্য চৰণত কবিতাৰ অন্ত পৰে কাৰণে এইবোৰ কবিতাক চৈধ্য শৰীয়া বা চতুৰ্দশ চৰণী বা চনেট বোলা হয়। ইয়াৰ প্ৰথম চৰণৰ শেষাংশ চতুৰ্থ, পঞ্চম আৰু

অষ্টম চৰণৰ শেষাংশৰ লগত মিলে। দ্বিতীয় চৰণৰ শেষাংশ তৃতীয়, ষষ্ঠ, সপ্তম চৰণৰ শেষাংশৰ লগত মিলে; নৱম চৰণৰ শেষাংশ একাদশ আৰু ত্ৰয়োদশ চৰণৰ শেষাংশ লগত মিলে আৰু দশম চৰণৰ শেষাংশ দ্বাদশ আৰু চতুৰ্দশ চৰণৰ শেষাংশৰ লগত মিলে। যেনে—

"সৌন্দৰ্য্যৰ বুকুৰ কাঁচলি উদঙাই (১)
প্ৰকৃতিৰ ছোঁ-ঘৰ চালোঁ পিতপিত ; (২)
কুকুৰা ঠেঙীয়া এই আখৰ কিটিত, (২)
যি অমিয়া ঘঁহা আছে ক'তো আৰু নাই। (১)
কবি-নিকুঞ্জত ফুলি, কত কবিতাই (১)
মলয়াত উটি-উটি ফুৰে পৃথিৱীত, (২)
তোমাৰ চিঠিয়ে কিন্তু জানে যিটি গীত, (২)
কবিতাৰ কাব্যে তাৰ গোন্ধকে নাপায়। (১)
ফুল ফুলে সৰি যায়, শুকায় বননি (৩)
বসন্তৰ কুঁহি পাত ৰ'দত লেৰেলে ; (৪)
তোমাৰ চিঠিয়ে প্ৰিয়ে জানে কি মোহিনী, (৩)
নিতৌ নোহোৱা বাহী ন ন ফুল মেলে। (৪)
যত সুজো চুমা খাওঁ নেলাগে আমনি, (৩)
হৃদয়ত হেঁগাহৰ ভোটাতৰা জ্বলে। (৪)

(খ) অমিত্ৰাক্ষৰ ছন্দ :

যিবোৰ ছন্দৰ চৰণবোৰৰ শেষাংশৰ মিল নাথাকে, তাকে অমিত্ৰাক্ষৰ ছন্দ বোলে। ই:সাধাৰণতে চৈধ্য আখৰীয়া চৰণৰ। কিছুমানৰ চৰণৰ শেহত বিৰাম চিন থাকে। যেনে—

"এনে আহ্বান পাই প্ৰধান মন্ত্ৰীৰ
অশান্ত প্ৰাণেৰে গ'ল অৰেৰা ওলাই।
অজ্ঞাত ভৱিষ্য ভাবি নিজ-জনকৰ
পিজউ ওপঙি গ'ল চিন্তা প্ৰবাহত।"

কিছুমান অমিত্ৰাক্ষৰ ছন্দৰ চৰণৰ মাজ ভাগতো যতি চিন দিয়া হয়। যেনে—

"অয়ি অনৱগুণ্ঠিতা ফুল্ল শিখৰিণী
ৰঞ্জি মণি-কৰ্ণিকাৰ হৰিত মেখলা,

শোভি আছা শুভ্ৰ বেশে। কৰি সুৰভিত
লৌহিত্যৰ তীৰভূমি শ্যামল বননি।" (ৰঘুচৌধাৰী)

× × ×

থাকোঁতে ইৰূপে বনে শ্ৰীৰাম লক্ষ্মণ
লক্ষ্মীৰূপা সীতাসহ ; দৈৱে একদিন
আসিলা সিস্থানে দুষ্টা ৰাক্ষসী
অতি ভয়ঙ্কৰী ৰূপা ভ্ৰমি বনে বনে ;
নাম তাৰ শূৰ্পণখা নিকষা নন্দিনী। (সীতাহৰণ)

আজি-কালি অমিত্ৰাক্ষৰ ছন্দৰ চৰণ ভাঙি একোটা পৰ্বকে চৰণ কৰি লিখাৰ নিয়ম প্ৰচলন হৈছে। বিশেষকৈ নাটকীয় কাব্যত। যেনে—

—'শুনা দূত।
মিছা চেষ্টা কৌৰৱ সবৰ।
আহিছে যদিও ৰজা
দেশ বিদেশৰ
নানান কৌৰৱ,
আৰু আৱশ্যক নাই।
নালাগে আনিব আৰু
ৰজা সকলক।'

(গ) মুক্তক ছন্দ ঃ

ভাৱৰ বাহকৰূপে আজি-কালি কবিতা লিখিবলৈ লোৱা হৈছে। তাত আখৰৰ হিচাপ নাথাকে। চৰণৰ কোনো অংশৰে কাৰো লগত উচ্চাৰণৰ মিল নাথাকে। তেনে ছন্দকে মুক্তক ছন্দ বোলা হৈছে। যেনে—

"বহুত বগালোঁ
পাহাৰৰ পিছত পাহাৰ
পৰ্বতৰ পিছত পৰ্বত
অৱশেষত
স্পৰ্শ কৰিলোঁ স্বৰ্গ
আহ! কি যে আনন্দ!
কঁপি কঁপি তিৰবিৰাই উঠে

মোৰ হাতৰ মুঠিত
এমুঠি নক্ষত্ৰ
অলপ পোহৰ, অলপ উত্তাপ
লাগে সিহঁতক
প্ৰতিশ্ৰুতি দিলোঁ
উস্! কি অদৃষ্ট!
অসতৰ্ক ভুল দ্ৰুত পদক্ষেপত
বাগৰি পৰিলোঁ পাতালত
চিৰাচিৰ হ'ল হৃদয়
ৰক্তাক্ত হ'ল চুচুকুৰ লুণীয়া সাগৰ
মই এতিয়া কি দিম সিহঁতক ?"

(৪) গীতিছন্দ ঃ গীত গাওঁতে, নাম গাওঁতে বিবোৰ পদ বা ঘোষা গোৱা হয়, সেইবোৰ সুৰ, লয়, তাল, মানৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। অক্ষৰ সংখ্যা, চৰণৰ সংখ্যাৰ কোনো নিৰ্দিষ্ট হিচাপ নাথাকে। তেনেবোৰ ছন্দকে গীতিছন্দ বোলা হয়। ই সাধাৰণতে চাৰি প্ৰকাৰৰ—ঘোষা ছন্দ, নাম ছন্দ, ভটিমা ছন্দ আৰু যুগল পটল ছন্দ।

(ক) ঘোষা ছন্দ ঃ এটি চৰণৰো ঘোষা আছে ; ঘোষা, ছন্দৰ অক্ষৰৰ সংখ্যা সমান নাথাকিলেও অন্ত্য মিল থাকে। যেনে—

"এ হৰি নাৰায়ণ মাধৱে গতি।
কৃষ্ণৰ চৰণে মোৰ নছাড়োক মতি॥"
"ৰাম হৰি হৰি গোপাল গোপাল॥"
"জয়হৰি গোবিন্দ নাৰায়ণ ৰাম কেশৱ হৰি।
ৰাম ৰাম কেশৱ হৰি॥" (১)
"ৰাম নাম অতি অনুপাম।
ৰামক নাম॥" (১০৯)
বন্দো মন্দৰধাৰী।
গতি মতি মোৰ মুৰাৰি॥ (৭৩)
"কেশৱ কৃষ্ণ বিষ্ণু বনমালী॥ (১২৩)

(খ) **নাম ছন্দ ঃ**—নাম ছন্দৰ অক্ষৰৰ সংখ্যা সকলো চৰণতে সমান নহ'বও পাৰে, কিন্তু অন্ত্য প্ৰায়ে মিল থাকে। যেনে—

"কৃষ্ণ ৰাম কৃষ্ণৰাম ॥ ৮৫৩
কৃষ্ণ কৃষ্ণ ৰাম, জয় জয় ৰাম ॥ ৮৫৪
গোবিন্দ গোবিন্দ গোবিন্দ
গোবিন্দ ৰাম মুৰাৰি।
অনন্ত কোটি ব্ৰহ্মাণ্ডৰ হৰি অধিকাৰী ॥" ৮৫৬
ৰাম ৰাম ৰাম ৰাম গোপাল
জীৱৰ জীৱন যদুৰায় ॥ ৮৬১

(গ) **ভটিমা ছন্দ ঃ**—ভটিমা ছন্দও এক প্ৰকাৰ মিশ্ৰ মিত্ৰাক্ষৰ ছন্দ। এই ছন্দৰ শেষ বৰ্ণৰ প্ৰায়ে গুৰু উচ্চাৰণ হয়। যেনে—

"চম্পক কলিসম আঙুলি নখগণ
ৰশ্মিহসিত শশিখণ্ড।
চিবুক বিলসতি ৰক্ত অধৰ গতি
সুবিমল পাণ্ডল গণ্ড॥
চাৰু চতুৰ্ভুজ অঙ্গ ভ্ৰূভঙ্গ।
ৰতন কেয়ুৰ উজ্জল তনুসঙ্গ।
পদতল ৰাতুল কান্তি
ধ্বজযৱ পঙ্কজ পান্তি।
তুহো বিনে কেৱ।
নাহি অন্ত দেৱ।"

(ঘ) **যুগল পটল ছন্দ ঃ** ত্ৰিপৰ্বী ছন্দত অতিশয় অৰ্থত অতিৰিক্ত শাৰী এটি তৃতীয় শাৰী হিচাপে সংযুক্ত কৰা হয়। তেনে ছন্দকে যুগল পটল ছন্দ বোলা হয়। যেনে ঃ—

অপৰাধ বিনাশন তয়ু নামে নাৰায়ণ
জানি নামে পশিলোঁ শৰণে,

আনগতি নাহিকে মৰণে।
অপৰাধ ক্ষমা কৰি তুমি দয়াশীল হৰি
মোক ৰক্ষা কৰিও চৰণে॥ (নাম ঘোষা)

× × ×

ব্ৰহ্মা হৰ পুৰন্দৰ আদিদেৱ নিৰন্তৰ
যাত সদা পশয় শৰণে,
আৰ আন নাহি ত্ৰিভুৱনে।
ভকত জনৰ বন্ধু তুমি সে করুণা সিন্ধু
মোৰ গতি তোমাৰ চৰণে॥ (নামঘোষা)

———

তৃতীয় অধ্যায়

অলঙ্কাৰ

সাজ-পাৰ অলঙ্কাৰ আৰু প্ৰসাধনে সৌন্দৰ্য্য বঢ়ায় ; সেইদৰে ছন্দ অলঙ্কাৰ আৰু উপমায়ো সাহিত্যৰ সৌন্দৰ্য্য বঢ়ায়।।

অলঙ্কাৰ দুবিধ। শব্দালঙ্কাৰ আৰু অৰ্থালঙ্কাৰ।

বাক্য আৰু ছন্দৰ চৰণৰ শব্দৰ খেলাক শব্দালঙ্কাৰ বোলে, আৰু অৰ্থৰ খেলাক অৰ্থালঙ্কাৰ বোলে। ই তিনিবিধ—অনুপ্ৰাস, যমক, আৰু শ্লেষ। শব্দালঙ্কাৰ লগত অৰ্থৰ সম্বন্ধ থাকে। সেই কাৰণে বক্ৰোক্তিকো শব্দালঙ্কাৰৰ ভিতৰত ধৰিব খোজে। বক্ৰোক্তিত শব্দৰ খেলা নাই কাকু বা প্ৰকাশ ভঙ্গিমাহে প্ৰধান। গতিকে ইয়াক শব্দালঙ্কাৰ বুলি নধৰাই ভাল।

১। **শব্দালঙ্কাৰ ঃ**

অনুপ্ৰাস ঃ একোটা বৰ্ণ, একেটা শব্দ বা শব্দাংশ ক্ৰমানুসাৰে বা স্বৰূপে একাধিকবাৰ আবৃত্ত হ'লে তাক অনুপ্ৰাস ছন্দ বোলে। যেনে ঃ

বগাকৈ বগলি বহলাই বহিছে
বলুক্লান্ত বিয়লি বেলা।
বকুল বাগৰিছে ৰবচা বনতে
বুটলি বিলাওঁগৈ ব'লা।।

এইটি এটা অনুপ্ৰাসৰ সুন্দৰ নমুনাৰ স্তৱক। ইয়াত বগ, বহ, বল শব্দ আৰু শব্দাংশৰ ৰ, লি, লা, আখৰৰ অনুপ্ৰাস হৈছে। সেইদৰে—

মধুবিমাময় মধুকণ্ঠে তোৰ
মধুৰ সঙ্গীত ঢালে,
মধুৰে মধুৰে মধুময় কৰি
মাধুৰী মাধুৰী খেলে। (কেতেকী)

× × ×

জগজন জীৱন অজন জনাৰ্দন
দনুজদমন দুঃখহাৰী।

মহদানন্দ কন্দ পৰমানন্দ
নন্দ নন্দন বনচাৰী।।

আৰু যেনে ঃ মন্দ মন্দ মকৰন্দ মদগন্ধে
মোদিত মাধবী কুঞ্জ
মৃদু মধুৰসে মথিত মৰ্দ্দিত
মঞ্জুল মঞ্জল পুঞ্জ।
জাহে ভকতি ৰকতি সকতি তাৰণ ওহি সংসাৰ।
কীট পতঙ্গম জঙ্গম সঙ্গম ভকতক পাই নিস্তাৰ।।

অনুপ্ৰাস কেবা প্ৰকাৰ—ছেকানুপ্ৰাস, বৃত্তানুপ্ৰাস, অন্ত্যানুপ্ৰাস, লাটানুপ্ৰাস আন্তানুপ্ৰাস আৰু শ্ৰুত্যনুপ্ৰাস।

(ক) **ছেকানুপ্ৰাস ঃ** একাধিক ব্যঞ্জন ক্ৰম সাদৃশ্যত একাধিক বাৰ উক্ত হ'লে ছেকানুপ্ৰাস হয়। যেনে ঃ

"মধুবিলা মধুকালে মধুকাল প্ৰিয়
কুহু কণ্ঠে কুহু যথা।" (সীতাহৰণ)
"মধুকৰ নিকৰ কৰয় মহামাৰী
কলিমল অমল জ্বানল-মানল।" (বৰগীত)

(খ) **বৃত্তানুপ্ৰাস ঃ** এটা বা অধিক বৰ্ণ দুবাৰতকৈ বেছিবাৰ উল্লেখ থাকিলে তাক বৃত্তানুপ্ৰাস বোলে। যেনে ঃ

"বিবিধ বিহাৰ বিশাৰদ শাৰদ
ইন্দু নিন্দি পৰকাশি।
শেষ শয়ন শিৰ কেলী বিনাশন
পীত বসন অবিনাশী।।" (বৰগীত)
"স্বামী তোৰ গুণৱন্ত শ্ৰীমন্ত মহন্ত।
সন্ত পালক যত অশান্ত নাশন্ত।।
বুদ্ধিৱন্ত যশবন্ত তেজৱন্ত সন্ত।
ধৃতিৱন্ত লজ্জাৱন্ত ৰূপৱন্ত কান্ত।।" (ৰামায়ণ)
মধুবিমা ময় মধুকণ্ঠে তোৰ
মধুৰ সঙ্গীত ঢালে।
মধুৰে মধুৰে মধুময় কৰি
মাধুৰী মাধুৰী খেলে।

(গ) **অন্ত্যানুপ্ৰাস :** কবিতাৰ স্তৱকত চৰণৰ শেষ অক্ষৰ একে ধ্বনিৰ হ'লে তাক অন্ত্যানুপ্ৰাস বোলে। যেনে :

ভটীয়া নাৱত যাওঁ,
ভটীয়ালী গীত গাওঁ,
চতুৰ্দিশ ভুমি চাওঁ,
সকলো সুন্দৰ পাওঁ।
মিছা দৰ্প মিছা অভিমান,
মিছা সুখ মিছা ধন-মান।
মৰিলেই সকলো সমান,
শ্মশানেই জ্বলন্ত প্ৰমাণ। (বত্নেশ্বৰ মহন্ত)

(ঘ) **লাটানুপ্ৰাস :** একেটা শব্দই একাধিক বাৰ একে অৰ্থতে ব্যৱহাৰ হ'লেও তাৎপৰ্য্য ভিন্ন হ'লে তাক লাটানুপ্ৰাস বোলে। যেনে :

"ভীমবলে ভীমশূল ধৰিলা ৰাক্ষস।" (সীতাহৰণ)

ইয়াত 'ভীম' শব্দৰ অৰ্থ প্ৰচণ্ড আৰু ভীষণ, দুটা অৰ্থ দুটা শব্দত যোগ হোৱা বাবে বাচ্যাৰ্থ একে হ'লেও তাৎপৰ্য্যাৰ্থ বেলেগ হৈ পৰিছে। ইয়াত 'ৰাক্ষসে প্ৰচণ্ড বিক্ৰমেৰে ভয় লগা শূল ধৰাৰ কথা প্ৰকাশ পাইছে।

"গধুলি চপাব ধান লক্ষ্মী ওঁৱালৰ,
সোমাব ৰূপহী ঘৰ লক্ষ্মী ভিতৰৰ,
লুকাব সোণালী ৰ'দ লক্ষ্মী আকাশৰ,
তিনি পিনে তিনি লক্ষ্মী যাব পথাৰৰ।" (দুৰ্গেশ্বৰ শৰ্মা)

গধুলিৰ সোণালী ৰ'দ অৰ্থাৎ আকাশৰ লক্ষ্মী নাইকিয়া হ'ব ; উঁৱাল হ'লে লক্ষ্মী (ৰ'দত দিয়া সোণালী ধান) ভিতৰলৈ নি ঘৰৰ লক্ষ্মী হিবোতা গৰাকীও ভিতৰলৈ যাব।

ইয়াত লক্ষ্মী শব্দৰ ব্যাচ্যাৰ্থ একেটা, কিন্তু শাৰীয়ে প্ৰতি তাৎপৰ্য্যাৰ্থ ভিন্ন হৈ পৰিছে।

(ঙ) **আদ্যানুপ্ৰাস :** কবিতাৰ চৰণবোৰৰ আদ্যপদ একে বা একে ধ্বনিৰ বুলি অনুভৱ কৰিলে আদ্যানুপ্ৰাস হয়। যেনে :

নীৰৱে তোমাক চাম
নীৰৱে তোমাক পাম,
নীৰৱে অৰ্পিম হৃদয় সৰ্বস্ব
তেতিয়াহে সুখ পাম

×

নতুন যুগৰ সূৰুয উঠিছে
নতুনৰ বোল লই,
নতুন দিশ উজলাই তুলিম
নতুনৰ সোৱাদ লই।

×

হৰিলা বেলিৰ হিৰণ কিৰণ,
কৰিলা বিৰাট বিশ্বহৰণ। (ৰত্নকান্ত বৰকাকতী)

(চ) **শ্ৰুত্যনুপ্ৰাস :** একে উচ্চাৰণ স্থানৰ পৰা উচ্চাৰিত হোৱা সম উচ্চাৰিত ব্যঞ্জন ধ্বনিৰ আবৃত্তি হ'লে অৰ্থাৎ একে উচ্চাৰণ যেন শুনিলে তাক শ্ৰুত্যনুপ্ৰাস বোলে। যেনে :

চালনীয়ে বোলে বেজী ভাই তুমি কিয় ফুটা ?
নহয়নে বাৰু হাঁহি উঠা ? (বেজবৰুৱা)
সুদূৰ প্ৰান্তত সোঁ জলে একা বেঁকা
স্বৰ্গ আৰু মৰতৰ মিলনৰ ৰেখা (সূৰ্য্য ভূঞা)
বিৰিন্দাবন বৈৰী হামাৰ ভেলি।
পেখিতে নাৰিছুঁবোঁ গোপাল কেলি ॥

ফুটা-উঠা, বেঁকা-ৰেখা, ভেলি-কেলি শুনিবলৈ একে কাৰণে শ্ৰুত্যনুপ্ৰাস।

শ্লেষ

একেটা শব্দকে ভিন ভিন অৰ্থত ব্যৱহাৰ কৰি বাক্যৰ অৰ্থৰ পাৰ্থক্য কৰিলে শ্লেষ বোলা হয়। যেনে :—

উত্তৰিলা খৰ
খৰমতি এই ৰাম অজ অজকুলে
উপজিল অজ মূৰ্খ। (সীতা হৰণ)
অৰ্থ—অজ = অজ ৰজা, অজাত, ছাগলী
খৰ = এজন ৰাক্ষস, তীক্ষ্ণ, চঞ্চল
মূৰ্খ = শত্ৰু, একো নজনা

(১) খৰ ৰাক্ষসে ক'লে—অজ ৰজাৰ পদ্মফুল সদৃশ শ্ৰেষ্ঠ বংশত অজাতশত্ৰু তীক্ষ্ণ বুদ্ধিৰ ৰামৰ জন্ম হৈছে।

(২) অজ ৰজাৰ শ্ৰেষ্ঠ বংশত ছাগলীৰ দৰে মূৰ্খ চঞ্চল মতিৰ ৰামৰ জন্ম হৈছে।

"অতি বৃদ্ধ পতি মোৰ সিদ্ধিত নিপুণ,
কোনো গুণ নাই তাৰ ললাটে আগুন ;
কুকথাত পঞ্চমুখ কণ্ঠভৰা বিষ,
কেৱল মোৰ সৈতে দ্বন্দ্ব অহর্নিশ।" (ভাৰতচন্দ্ৰ)
অৰ্থ—বৃদ্ধ = বুঢ়া, জ্ঞানী ; সিদ্ধি = ভাং, কৃতকাৰ্য্যতা
কোনো গুণ নাই = গুণহীন, নিৰ্গুণ (ত্ৰিগুণাতীত) ;
কু = বেয়া, বেদ ; দ্বন্দ্ব = মিলন, কাজিয়া ;
কণ্ঠভৰা বিষ = বেয়া বাক্যৰ ভঁৰাল, নীলকণ্ঠ।

(১) মোৰ স্বামী অতি জ্ঞানী সিদ্ধযোগী, ত্ৰিগুণাতীত ; তেওঁৰ কপালত থকা চকুৰে অগ্নি নিৰ্গত হয়, বেদৰ কথা পাঁচোখন মুখেৰে ক'ব পাৰে, সমুদ্ৰ মন্থনত ওলোৱা বিষ খাই তেওঁ নীলকণ্ঠ ; মোৰ সৈতে ৰাতিদিন অতি আনন্দেৰে কটায়।

(২) মোৰ স্বামী তেনেই বুঢ়া, ভাং খোৱাত বৰ পটু তেওঁ পোৰা কপালীয়া, গুণহীন ; বেয়া কথা কোৱাত পঞ্চমুখ অৰ্থাৎ অতি পকা, যেন বেয়া কথাবোৰ তেওঁৰ ডিঙিত ভৰি আছে। মোৰ লগত ৰাতি দিন হাইদন্দ্ কৰিয়ে কটায়।

যমক

একে জোঁটনি অথবা একে উচ্চাৰণযুক্ত শব্দক ভিন্নাৰ্থক কৰি ব্যৱহাৰ কৰিলে যমক অলঙ্কাৰ হয়। যেনে : হৰিত আছিলা হৰি হৰি কিছুকাল।
হৰিক দেখি হৰিক এৰি হৰিত লুকাল॥

অৰ্থ :—হৰি = পদুমৰ পাত, ভেকুলী, কটাই বা খৰচ কৰি, সাপ, ৰ'দৰ তাপ, পানী।

এটি ভেকুলী কিছুসময়ৰ বাবে পদুমৰ পাতত উঠি ৰ'দ লৈ আছিল, এটা সাপ অহা দেখা পাই ৰ'দ এৰি পদুমপাতৰ পৰা গৈ পানীত লুকাইছিল।

লওঁ বুলি ভাবো কৰী,
হাতত নাই ফুটা কড়ি ;
খাওঁ দিন হাজিৰা কৰি,
নিৰুপায় নকৰি নকৰি।

অৰ্থ :—কৰী = হাতী, কড়ি = সাগৰত জন্মা জীৱৰ হাড়,
ফুটা কড়ি = পইচা-পাই, কৰি = কাৰ্য্য, ক্ৰিয়া
নকৰি = চাকৰি, নকৰি = নঞৰ্থক ক্ৰিয়া

হাতী ল'বলৈ মন যায়। হাতত পাই-পইচা এটাও নাই, দিন হাজিৰা কৰি পেট প্ৰবৰ্তাওঁ, চাকৰি নকৰিলে উপায় নাই।

দেখি দিনবন্ধু
মুচিলা বদন বাৰি আদৰে সবাৰ
দীনবন্ধু যথা কৰয় আদৰ দীনে। (সীতাহৰণ)

অৰ্থ—দিনবন্ধু = সূৰ্য্য, দীনবন্ধু = দুখীয়াৰ বন্ধু

দুখীয়াৰ বন্ধুৱে দুখীয়াৰ দুখ গুচোৱাৰ দৰে ৰাতিপুৱাৰ সূৰ্য্যই গছপাতৰ নিয়ৰ নাইকিয়া কৰি আদৰ কৰে।

২। অৰ্থালঙ্কাৰ :

বাক্য, চৰণ বা স্তৱকত অৰ্থ ই প্ৰাধান্য লাভ কৰিলে তাক অৰ্থালঙ্কাৰ বোলে। উপমাৰ বিভিন্ন প্ৰকাশেই অৰ্থালঙ্কাৰৰ মূল কথা। অৰ্থালঙ্কাৰত শব্দৰ পৰিবৰ্তনেও অলঙ্কাৰ খৰ্ব কৰিব নোৱাৰে।

(১) উপমা : একেটা বাক্যত দুটা বেলেগ বস্তুৰ ৰূপ গুণ ধৰ্মৰ সাদৃশ্য বৰ্ণনাকে উপমা অলঙ্কাৰ বোলে।

(ক) উপমাত উপমেয় পদ উপমান পদ আৰু সাধাৰণ ধৰ্ম, তুলনা বোধক শব্দ এই চাৰিটা আৱশ্যিক বস্তু। যি উপমাত এই চাৰিওটাৰ ব্যৱহাৰ থাকে তাকে **পূৰ্ণোপমা** বোলে।

বৈদেহীৰ কপালত সেন্দুৰৰ ফোট
উষাৰ ললাটে ৰক্তবৰ্ণ ৰবি যথা
উঠিল উজলি।

ইয়াত—উষাৰ ললাটৰ লগত বৈদেহীৰ কপাল, ৰক্তবৰ্ণ ৰবিৰ লগত সেন্দুৰৰ ফোটক তুলনা কৰা হৈছে, উজলি উঠা অৰ্থাৎ উজ্জ্বলতা সাধাৰণ ধৰ্ম আৰু 'যথা' তুলনাৰ্থক শব্দ এই চাৰিওটা আৱশ্যিক বস্তু স্তৱকটিতে থকা বাবে ই পূৰ্ণোপমা অলঙ্কাৰ হৈছে।

(খ) যি উপমাৰ স্তৱকত উপৰোক্ত চাৰিটাৰ কোনোবাটোৰ উল্লেখ নাথাকে তাক **লুপ্তোপমা** অলঙ্কাৰ বোলে। যেনে—

তাক এৰি সুন্দৰীক খেদন্ত দুনাই
যেন মত্ত হস্তী হস্তিনীক খেদি যায়।" (কীৰ্ত্তন)

ইয়াত—হস্তিনীৰ লগত সুন্দৰীক তুলনা কৰা হৈছে। মত্ত হস্তীৰ লগত তুলনীয়

শব্দটিৰ উল্লেখ নাই, বাকী সাধাৰণ ক্ৰিয়া খেদন, তুলনাৰ্থক শব্দ 'যেন' আছে। গতিকে ই লুপ্তোপমা অলঙ্কাৰ হৈছে।

'শুই আছে হুঁ ৰবীয়ে কোমল শয্যাত।
দেৱেন্দ্ৰ সইতে শচী যেন অমৰাত ॥' (কমতাপুৰ ধ্বংস)

ইয়াতো দেৱেন্দ্ৰৰ তুলনীয় শব্দ নাই, গতিকে লুপ্তোপমা।

ৰাম অমৃতক তুমি তেজিলা তৰল,
মৰিবাৰ বেলা খাইলা কৈকেয়ী গৰল।

ইয়াত তুলনা বোধক শব্দৰ অভাৱ; গতিকে লুপ্তোপমা।

(গ) এটা উপমেয়ৰ এটাতকৈ অধিক উপমান থাকিলে তাক **মালোপমা** বোলা হয়। যেনে:

"কণ্টকে কেতেকী
পঙ্কে পঙ্কজিনী, কিম্বা আন্ধাৰ ভূগৰ্ভে
মুক্তা বত্ন যথা। এই ৰমণী ৰতন
পতিত অথলে যথা ভিখাৰীৰ হাতে। (সীতাহৰণ)

ইয়াত ৰমণী ৰতন উপমেয়; কেতেকী, পঙ্কজিনী আৰু মুক্তাৰত্ন উপমান; 'ভিখাৰীৰ হাত' উপমেয়, 'কণ্টক' পঙ্ক, আন্ধাৰ ভূগৰ্ভ উপমান পদ গতিকে মালোপমা অলঙ্কাৰ।

আৰু যেনে:

বিজন বিপিনে কুসুম ফুলিলে
শোভাহে মাথোন কৰে,
সাগৰ তলিৰ মূল্যৱান মণি
পৰি থাকে অনাদৰে;
যতন নাপায়ো বাঢ়ে দিনে দিনে
বহুতো বিবিধ-লতা
সিদৰে বাঢ়িছে ষোড়শী ৰূপহী
শকুন্তলা ঋষি সুতা।

ইয়াত ঋষিৰ অশ্ৰমৰ লগত বিজন বিপিন, সাগৰতলি হাবি-বন আৰু শকুন্তলাৰ লগত ফুলকুসুম, মূল্যৱান মণি, বিবিধ-লতাক তুলনা কৰা হৈছে। ঋষিৰ আশ্ৰম আৰু শকুন্তলা উপমেয় পদ; বিজন বিপিন সাগৰতলি, হাবি-বন, ফুল কুসুম, মূল্যৱান মণি আৰু বিবিধ-লতা উপমান পদ। গতিকে মালোপমা অলঙ্কাৰ।

(২) **ৰূপক:** উপমিতক উপমানৰ লগত অভেদ কল্পনা কৰিলে তেনে উপমাক **ৰূপক** বোলা হয়। যেনে:

তৰ্ক শাস্ত্ৰ মহা ব্যাঘ্ৰী তাহান নিপুণ পতি
পুত্ৰ সম ভৈলা শিশু প্ৰায়।
সংসাৰ বনত পশি পতি পুত্ৰ সমন্বিতে
উপনিষদ ধেনু ধৰি খায় ॥ (নামঘোষা)
পুণ্য অৰণ্যৰ মাজে মাধৱৰ নাম সিংহ
প্ৰকাশ কৰয় অতি ৰবে।
যাৰ ধ্বনি শুনি ভয়ে মহাপাপ হস্তীচয়
পলায় অতি ত্ৰাসন্তে লৰবে ॥ (নামঘোষা)

(৩) **ব্যতিৰেক:**—তুল্যমান বস্তু গুণ বা দোষ যদি উপমানৰ লগত বৈষম্য থাকে অৰ্থাৎ উপমেয় যদি উপমানতকৈ উৎকৃষ্ট বা অপকৰ্ষ হয় তেনেহ'লে সেই উপমাক **ব্যতিৰেক** উপমা বোলা হয়। যেনে:

নাসা তিল কুসুম সুন্দৰ।
শোভে অতি অৰুণ অধৰ ॥
দশন দাড়িম্ব বীজ পান্তি ॥
হাস্তে নিন্দে চন্দ্ৰমাৰ কান্তি ॥
কম্বু কণ্ঠে কৌস্তুভ প্ৰকাশে।
সূৰ্য্য হেন উদিত আকাশে ॥
×
নয়নে নিন্দয় তান কমলৰ পাশি।
পূৰ্ণচন্দ্ৰ মণ্ডল জিনয় তাৰ হাসি ॥ (গদাপৰ্ব)

(৪) **বক্ৰোক্তি:** কওঁতাই যি অৰ্থত কথা কয় শুনোতাই যদি আন অৰ্থত ধৰি লয় তাকে বক্ৰোক্তি অলঙ্কাৰ বোলে। ই দুই প্ৰকাৰৰ—শ্লেষ আৰু কাকু।

(ক) **শ্লেষ বক্ৰোক্তি:**—এটা শব্দই একাধিক অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিলে শ্লেষ হয়। তেনে শব্দৰ অৰ্থৰ বিচিত্ৰতা ঘটিলে শ্লেষ বক্ৰোক্তি হয়। ৰাধা কৃষ্ণৰ কথোপকথনত এনে শ্লেষ বক্ৰোক্তি পোৱা যায়। যেনে:

"হৰি বোলে শুন অবোধ গোৱালী
মই পুছু মাধৱ জান।

বসন্ত কালক   বুলিয়া মাধৱ
বাধা দিল সমিধান ॥
কাহু বোলে বাক   নিচিনা আমাক
জান মই চক্ৰধাৰী ।
বাধা বোলে চক্ৰ   থাকে কুমাৰত
তাকে বুলিবাক পাৰি ॥”

(থ) **কাকু :** কথা কওঁতে কণ্ঠস্বৰ বদলি কৰি অৰ্থৰ পাৰ্থক্য বুজালে বা বিপৰীত অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিলে **কাকু বক্ৰোক্তি** হয়। যেনে :

সৰ্বজ্ঞ তুমি মোক কিয় নাজানিলা ?
মই জানো দুখীয়া নিচলা বৰ যে দিবা মোক ?

ভক্ত এজনে কৈছে—তুমি সকলো জানা। মই তোমাৰ চৰণ পাবলৈ তপস্যা কৰিছোঁ। তোমাৰ চৰণ পালে মোৰ একোৰে অভাৱ নহয়। মই তোমাৰ চৰণ দেখিছোঁ মোৰ একোৰে অভাৱ নাই, তুমি মোক বৰ দিব নালাগে।

‘কোনে ক’লে তুমি বিপুল বিশ্বত
মিছাতে জনম ধৰিলা আহি।’ (নলিনীবালা দেৱী)

অৰ্থাৎ তুমি মিছাতে জনম ধৰা নাই, এই বিপুল বিশ্বত তোমাৰ বহুতো কাম আছে। কৰ্তব্য কৰা।

কোলাৰটো এৰি বোকাৰটোলৈ কোনে আশা কৰে ?

অৰ্থাৎ কোলাৰটো এৰি বোকাৰটোলৈ আশা কৰিব নালাগে।

একে পাট শৰে বাজা বধিল তিনিজন।
শব্দভেদী বাণৰ খ্যাতি ৰ’ব ত্ৰিভুবন ॥
×
নিশ্চয় থাকিব জী পঞ্চপুত্ৰ তব,
অৰ্জুন মৰিব নতু মোৰ মৃত্যু হ’ব।
×
এনে কাৰিকৰী শিলত খটোৱা
অসভ্য আছিল নে সি জাতি সিদিন ?

(৫) **প্ৰতীপ :—**
উপমেয়ক উপমানতকৈ শ্ৰেষ্ঠত্ব দান কৰিলে উপমানকে উপমেয় স্বৰূপে বৰ্ণনা কৰিলে **প্ৰদীপ** অলঙ্কাৰ হয়। যেনে :

চৰণচালন দেখি মৰাল পৰিল খালে,
দেখি ভুজ যুগলক মৃণাল সোমাল জলে।

ইয়াত উপমেয়ক উপমানতকৈ শ্ৰেষ্ঠ বুলি কোৱা হৈছে।

“ফুলিল আজি কমল বাজি কান্তানন তুল্য।” (সীতাহৰণ)

ইয়াত উপমান কমলক উপমেয় কৰি উপমেয় ‘কান্তানন’ উপমান স্বৰূপে বৰ্ণনা কৰা হৈছে।

(৬) **উৎপ্ৰেক্ষা :** উপমেয়ক উপমান বুলি সন্দেহ হ’লে **উৎপ্ৰেক্ষা** অলঙ্কাৰ হয়। যেনে :

“বহে সুন্দৰ সমীৰ
বৃক্ষে বৃক্ষে তৃণে তৃণে বনৰ দেৱীক
চামৰ ব্যজন যেন কৰয় হৰিষে।”

ইয়াত ‘সুন্দৰ সমীৰ’ক উপমান যেন লাগে, প্ৰকৃততে উপমেয় পদ হে। তুলনা বোধক ‘যেন’ শব্দ থকা কাৰণে এই উৎপ্ৰেক্ষাক **বাচ্যা** বুলি কোৱা হয়। তুলনাবোধক শব্দ নাথাকিলে **প্ৰতীয়মানা বুজোৱা** হয়। যেনে :

“অধৰ বান্ধুল মুখ চন্দ্ৰমাৰ পান্তি।
হৃদয় জ্বলিয়া আছে সোবৰ্ণৰ কান্তি ॥”
×
“উৰুযুগ সুকোমল ৰাম যে কদলী।
জঙ্ঘা দুই বৰ্তুল কুন্দতে আইল বলি।”

(৭) **ভ্ৰান্তিমান :** তুলনামূলক বস্তুৰ এটাক অন্য এটা বুলি ভ্ৰম হ’লে তাক ভ্ৰান্তিমান অলঙ্কাৰ বোলে। যেনে :

“নব দূৰ্বাদল শ্যাম ৰামক পেখিয়া।
ময়ূৰ নীৰদ ভ্ৰমে উঠিল নাচিয়া ॥”
×
‘মধু লোভে অলি বিম্ব ওষ্ঠ দেখি।
ত্বৰিতে বসিলা ৰক্তপদ্ম লেখি।’
×
“পদ্ম পুষ্প ভ্ৰমে
কূলত কামিনী-কুল নিৰখি কৌতুকে
উৰিলা মধুপপুঞ্জ মধুজীৱী সদা
চুহিবে অধৰ মধু জিনি ফুল মধু।” (সীতাহৰণ)

বসন্ত কালক বুলিয়া মাধৱ
বাধা দিল সমিধান ॥
কানু বোলে বাক নিচিনা আমাক
জান মই চক্ৰধাৰী।
ৰাধা বোলে চক্ৰ থাকে কুমাৰত
তাকে বুলিবাক পাৰি ॥"

(খ) **কাকু :** কথা কওঁতে কণ্ঠস্বৰ বদলি কৰি অৰ্থৰ পাৰ্থক্য বুজালে বা বিপৰীত অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিলে **কাকু বক্ৰোক্তি** হয়। যেনে :

সৰ্বজ্ঞ তুমি মোক কিয় নাজানিলা ?
মই জানো দুখীয়া নিচলা বৰ যে দিবা মোক ?

ভক্ত এজনে কৈছে—তুমি সকলো জানা। মই তোমাৰ চৰণ পাবলৈ তপস্যা কৰিছোঁ। তোমাৰ চৰণ পালে মোৰ একোৰে অভাৱ নহয়। মই তোমাৰ চৰণ দেখিছোঁ মোৰ একোৰে অভাৱ নাই, তুমি মোক বৰ দিব নালাগে।

'কোনে ক'লে তুমি বিপুল বিশ্বত
মিছাতে জনম ধৰিলা আহি।' (নলিনীবালা দেৱী)

অৰ্থাৎ তুমি মিছাতে জনম ধৰা নাই, এই বিপুল বিশ্বত তোমাৰ বহুতো কাম আছে কৰ্তব্য কৰা।

কোলাৰটো এৰি বোকাৰটোলৈ কোনে আশা কৰে ?

অৰ্থাৎ কোলাৰটো এৰি বোকাৰটোলৈ আশা কৰিব নালাগে।

একে পাট শৰে ৰাজা বধিল তিনিজন।
শব্দভেদী বাণৰ খ্যাতি ৰ'ব ত্ৰিভুবন ॥
×
নিশ্চয় থাকিব জী পঞ্চপুত্ৰ তব,
অৰ্জুন মৰিব নতু মোৰ মৃত্যু হ'ব।
×
এনে কাৰিকৰী শিলত খটোৱা
অসভ্য আছিল নে সি জাতি সিদিন ?

(ঙ) **প্ৰতীপ :—**

উপমেয়ক উপমানতকৈ শ্ৰেষ্ঠত্ব দান কৰিলে উপমানকে উপমেয় স্বৰূপে বৰ্ণনা কৰিলে প্ৰদীপ অলঙ্কাৰ হয়। যেনে :

চৰণচালন দেখি মৰাল পৰিল খালে,
দেখি ভুজ যুগলক মৃণাল সোমাল জলে।

ইয়াত উপমেয়ক উপমানতকৈ শ্ৰেষ্ঠ বুলি কোৱা হৈছে।

"ফুলিল আজি কমল বাজি কান্তানন তুল্য।" (সীতাহৰণ)

ইয়াত উপমান কমলক উপমেয় কৰি উপমেয় 'কান্তানন' উপমান স্বৰূপে বৰ্ণনা কৰা হৈছে।

(৬) **উৎপ্ৰেক্ষা :** উপমেয়ক উপমান বুলি সন্দেহ হ'লে **উৎপ্ৰেক্ষা** অলঙ্কাৰ হয়। যেনে :

"বহে সুন্দৰ সমীৰ
বৃক্ষে বৃক্ষে তৃণে তৃণে বনৰ দেৱীক
চামৰ ব্যজন যেন কৰয় হৰিষে।"

ইয়াত 'সুন্দৰ সমীৰ'ক উপমান যেন লাগে, প্ৰকৃততে উপমেয় পদ হে। তুলনা বোধক 'যেন' শব্দ থকা কাৰণে এই উৎপ্ৰেক্ষাক বাচ্যা বুলি কোৱা হয়। তুলনাবোধক শব্দ নাথাকিলে **প্ৰতীয় মানা বুজোৱা** হয়। যেনে :

"অধৰ বান্ধুল মুখ চন্দ্ৰমাৰ পান্তি।
হৃদয় জ্বলিয়া আছে **সৌবৰ্ণৰ** কান্তি ॥"
×
"উৰুযুগ সুকোমল ৰাম যে কদলী।
জঙ্ঘা দুই বৰ্তুল কুন্দতে আইল বলি।"

(৭) **ভ্ৰান্তিমান :** তুলনামূলক বস্তুৰ এটাক অন্য এটা বুলি ভ্ৰম হ'লে তাক ভ্ৰান্তিমান অলঙ্কাৰ বোলে। যেনে :

"নব দুৰ্বাদল শ্যাম ৰামক পেখিয়া।
ময়ূৰ নীৰদ ভ্ৰমে উঠিল নাচিয়া ॥"
×
'মধু লোভে অলি বিম্ব ওষ্ঠ দেখি।
ত্বৰিতে বসিলা ৰক্তপদ্ম লেখি।'
×
"পদ্ম পুষ্প ভ্ৰমে
কুলত কামিনী-কুল নিৰখি কৌতুকে
উৰিলা মধুপপুঞ্জ মধুজীৱী সদা
চুহিবে অধৰ মধু জিনি ফুল মধু।" (সীতাহৰণ)

(৮) **শ্লেষ ঃ** বাক্যৰ এটা পদতে একাধিক অৰ্থবোধ জন্মিলে তাক শ্লেষ অলঙ্কাৰ বোলে। শ্লেষ অলঙ্কাৰত বাক্যৰ এটা পদেই একাধিক অৰ্থৰ বাহক হ'ব পাৰে।

"জাতীয় যুঁজৰ অৰুণ স্বৰূপে
তৰুণে যিদিনা বাঢ়িলে আগ,
জননী অসমে সিদিনা পালে
মহান জাতিৰ যুঁজৰ ভাগ।" (বিনন্দ বৰুৱা)

ইয়াত তৰুণ মানে তৰুণ ফুকন আৰু তৰুণসকলক অৰ্থ ধৰি দুই ৰকমে অৰ্থ কৰিব পাৰি।

"গোকুল অনাথ আজি গোপাল বিহনে।"

ইয়াত 'গোকুল'ক বৃন্দাবন আৰু 'গোপাল'ক শ্ৰীকৃষ্ণ বুলি ধৰি এটা অৰ্থ কৰিব পাৰি। 'গো-কুল' মানে গৰুবোৰ আৰু 'গো-পাল' মানে গৰখীয়া অৰ্থ ধৰি আন এটা অৰ্থ কৰিব পাৰি।

(৯) **অতিশয় উক্তি ঃ**—উপমেয়ৰ উল্লেখ নকৰি উপমানকে উপমেয় যেন কৰি উল্লেখ কৰিলে অতিশয় উক্তি হয়। যেনে ঃ

মুখত মৌ পেটত শূল,
তাৰ কথাত নাযাবা ভোল।
×
শতদলৰ দুটি দল
শ্ৰেষ্ঠজ্ঞানে পাৰ্বতী দুটি আখিত ৰ'ল
×
কলঙ্ক নাশিবাৰ আশে
দশৰূপে চন্দ্ৰ আছে পাৰ্বতীৰ নখে।

(১০) **বিৰোধ ঃ** বিৰোধ নথকাতো বিৰুদ্ধ ভাৱ প্ৰকট হ'লে তাক বিৰোধ অলঙ্কাৰ বোলে।

"পতি অবিহনে হায়
সুধাকৰে অগনি জ্বলায়।"

চন্দ্ৰৰ কিৰণ সুখকৰ গাত শাঁত লগা। ইয়াত অগ্নিসম বুলি উল্লেখ কৰিছে। পতি বিৰহিনীৰ মানত সুখকৰ বস্তুৱেও দুখ বা জ্বালা যন্ত্ৰণাহে দিয়ে।

তপত পানীয়েও জুই নুমাব পাৰে
সহানুভূতিয়ে জানা শোক তাপ হৰে,

গুণ গোৱা সান্ত্বনাই শোক উঠলায়
পনীয়া ঘিউয়ে যথা জুই উজলায়।

(ক) **বিভাবনা ঃ** কাৰণ নোহোৱাকৈ কাৰ্য্য হোৱা বুজালে তাক বিভাবনা বোলে।

"মেঘ নাই কৰিছে বৰ্ষণ, পৰিছে বজ্ৰপাত।
সকলো প্ৰদীপ নিৰ্বাপিত নাছিল বৃষ্টিবাত॥"

(খ) **বিশেষ উক্তি ঃ** কাৰণ থকাতো কাৰ্য্য উৎপত্তি নহ'লে তাক বিশেষ উক্তি বোলে।

আজিও হিমালয় ভাৰতৰ মুকুট মণি,
নাই তাত তাহানিৰ ঋষি-মুনি।
গঙ্গা সৰস্বতী আছে, আছে বেদ গ্ৰন্থ,
সুঠে বেদধ্বনি সুঠে প্ৰণব মন্ত্ৰ।

(গ) **বিৰোধাভাস ঃ** বিৰোধ যেন লাগিলেও প্ৰকৃততে বিৰোধ নাথাকিলে তাক বিৰোধাভাস বোলে।

চকু নাই দেখিছে সকল
আকাশ, পাতাল, জল, স্থল,
কাণ নাই সকলো শুনিছে
হাত নাই সকলো ধৰিছে
ভৰি নাই সৰ্বত্ৰ কৰিছে গমন। (কবিতা হাৰ)

(ঘ) **বিষম ঃ** বিসদৃশ গুণ বা বস্তুৰ বৰ্ণনাক বিষম বোলে।

বাম ভাল বাম ভাল,
বাম নহয় যম কাল। (প্ৰবচন)
×
"আন দিনৰ বলি গৰ্ত্ত বায় গলি।
আজিৰ বলিয়ে দেখো হাসে খলখলি॥" (ভীমচৰিত)
×
নিজেই ক'লা কৰিছে আশা
যমুনাৰ দুই কূল।
মুখে নাই হাঁহি বজায় বাঁহী
আকুল ৰমণীকুল॥"

(১০) **অসঙ্গতি :** কাৰ্য্য কাৰণৰ স্থান বিভিন্ন হ'লে অসঙ্গতি অলঙ্কাৰ হয়।

হায় সীতে,
কমল কোমল তনু পদ যুগলেৰে,
কিমতে চলিবা তুমি কণ্টক কান্তাৰে ;
নাপাবানে কষ্ট প্ৰিয়ে গহন কাননে
পাৰিবনে সহিবলে মোৰ নিঃস্ব প্ৰাণে ?

×

"মুনিয়ে শকুন্তলাক ফুলগছত পানী দিবলৈ দি নীলোৎপল ফুলৰ পাহিৰে সমীধ গছৰ ডাল কাটিবলৈ পুৰুষাৰ্থ কৰিছে।"

×

হৃদয় গগনত মেঘে গুজৰিছে,
চকুৰে মোৰ লোতক সৰিছে।

×

ৰাম জন্মিল অযোধ্যা নগৰে।
লঙ্কেশ্বৰ মুকুটৰ পৰা মুক্তা ছলে
ৰাজলক্ষ্মীৰ অশ্ৰু বিন্দু সৰে।

(১১) **দীপক :** একে ক্ৰিয়াৰ সৈতে একাধিক বিষয়-বস্তুৰ সম্বন্ধ হ'লে তাক দীপক অলঙ্কাৰ বোলে।

পদ্মে শোভে সৰোবৰ, গৃহ পৰিবাৰে,
উৎসৱে সম্পদ শোভে, কাব্য অলঙ্কাৰে।
অসিৰ তীক্ষ্ণ ধাৰ
নাৰীৰ লজ্জা ভাব
নিজৰ বাবে নহয়
আনৰ বাবেহে।

ইয়াত শোভন কাৰ্য্যই আটাই কেউটাৰে হোৱাত দীপক অলঙ্কাৰ হৈছে।

(১২) **সাৰ :** ভাবৰ লগে লগে ভাষা উঠাই গলে সাৰ অলঙ্কাৰ হয়।

ভয় নাই ভয় নাই আৰ,
যোৱা তুমি আগুৱাই—
কৰি যোৱা কৰ্তব্য তোমাৰ—

আদৰ্শৰ স্থান লোৱা—
সুনাম ৰাখি যোৱা—
ধন্য হ'ব জননী তোমাৰ।

×

ই এটা অন্যায় কাম—পাপ কাম—জঘন্য কাম,
এই কামে ইহকাল পৰকাল নাশিব—
নৰকত পৰি ভুগিব লাগিব বহুকাল।

(১৩) **অপ্ৰস্তুত প্ৰশংসা :** ক'বলগীয়া কথা অন্যভাৱে প্ৰকাশ কৰিলে অপ্ৰস্তুত প্ৰশংসা অলঙ্কাৰ হয়। ইয়াত অপ্ৰস্তুতৰ পৰা ব্যঞ্জনাৰ দ্বাৰা প্ৰস্তুতৰ মূল বক্তব্যৰ প্ৰতীতি জন্মে।

আহে মাহ যায় মাহ
মাহ বয় কোন মাহ ?
হেন কাচিলোঁ স্বামীৰ নাম,
বাট চাবি দিয়া ঘৰলৈ যাম।

ঘৈণীয়েকে গিৰিয়েকৰ নাম নাকাঢ়ে। অগত্যা ক'বলগীয়া হোৱাত মাহ সিঁচা মাহৰ নামৰ কথা কৈছে। অৰ্থাৎ কাতিৰাম বুলি নকৈ 'মাহ বয় কোন মাহ' বুলি কৈছে।

সোণৰ শ'ল মাছ টুবুঙাই সাৰিলে
বগলী অতি সিয়ান,
হাতত পাঞ্জি লৈ ঢেঁকীয়া-পতীয়াই
হাঁহচোৰে বিহে বিধান।

ইয়াত সোণৰ শ'লমাছ = গদাপাণি, বগলী = জয়মতী, ঢেঁকীয়া-পতীয়া হাঁহ চোৰ = ল'ৰাৰজা, পাঞ্জি = আইন।

"কণ্টকে বিন্ধিলে সখি চৰণৰ তলে,
এহি বুলি বসে ৰাজা দেখিবাৰ ছলে।"
"কণ্টকে বিন্ধিলে বুলি পৰিলেক বসি।
ভৰিলৈ নাচাই চালে দূৰলৈ নিৰখি॥"

(১৪) **ব্যাজস্তুতি :** নিন্দাৰ ছলেৰে স্তুতি বা স্তুতিৰ ছলেৰে নিন্দা প্ৰকাশ কৰিলে ব্যাজস্তুতি অলঙ্কাৰ হয়। ইয়াক বিপৰীত লক্ষণও বোল হয়।

ধন্য ৰাজা দশৰথ
ধন্য তব শব্দভেদী বাণ
একেপাট শৰেৰে বধিলা তিনি প্ৰাণ।

ইয়াত প্ৰশংসাৰ ছলেৰে নিন্দা কৰা অৰ্থ প্ৰকাশ হৈছে।

(১৫) **অপহ্নুতি :** প্ৰকৃত উপমেয়ক অপহ্নৱ (অস্বীকাৰ) কৰি উপমানক প্ৰতিষ্ঠা কৰিলে তাক **অপহ্নুতি** অলঙ্কাৰ বোলা হয়। ইয়াত নহয় বুলি অথবা ছল কৰি সত্য গোপন কৰা হয়।

নহয় গগন সুনীল সিন্ধু
দুয়ো মিলিছে একেৰূপ ধৰি,
কষ্ট হয় সীমা বিচাৰি।

উপমেয় গগনক অস্বীকাৰ কৰি উপমান সিন্ধুক কৰা হৈছে।

(১৬) **নিশ্চয় :** উপমানক নিষিদ্ধ কৰি উপমেয়ক প্ৰতিষ্ঠা কৰা হ'লে **নিশ্চয়** অলঙ্কাৰ হয়।

কঁপিছে এই বক্ষভূমি বক্ষ পদভৰে
নহয় ভূকম্প।

ইয়াত উপমান 'ভূকম্প' নিষিদ্ধ কৰি উপমেয় 'কঁপনি' প্ৰতিষ্ঠা কৰা হৈছে।

ত্ৰিনেত্ৰ ধাৰী নহে শূলপাণি
জলাধাৰ হৈও নহয় পুষ্কৰিণী,
খল খল শব্দ কৰে মাছ নাই তাত
বান্দৰে নাখায় তাক ভাঙে বুলি দাঁত।

ইয়াত 'শূলপাণি', 'পুষ্কৰিণী' নিষিদ্ধ কৰি নাৰিকল (উহ্য) উপমেয়ক প্ৰতিষ্ঠাকৰা হৈছে।

হে অনঙ্গ,
শিৰে নাই ভুজঙ্গ, নহওঁ মই শঙ্কৰ,
তথাপিও মাৰিছা ফুলবাণ, দহিছে অন্তৰ।

(১৭) **প্ৰতিবস্তুপমা :** দুটা ভিন্ন বস্তুত বিভিন্ন ভঙ্গীৰে সাধাৰণ ধৰ্ম এক হ'লে বস্তু দুটাৰ সমতা জন্মে। তাকে **প্ৰতিবস্তুপমা** বোলে।

ভোগৰ বাবে কোনে কৰে জীৱন দান,
কাঁচ জানো হ'ব পাৰে কাঞ্চন সমান ?

ইয়াত 'ভোগ'ক 'কাঁচ'ৰ লগত আৰু 'জীৱন'ক 'কাঞ্চন'ৰ লগত তুলনা কৰা হৈছে। 'দান' আৰু 'সমান' সমধৰ্মা হোৱা বাবে প্ৰতিবস্তুপমা অলঙ্কাৰ হৈছে।

তোমাক দেখিলে হয় অন্তৰ উৎফুল্ল
সূৰ্য্য আগমনে হয় কমল প্ৰফুল্ল।

ইয়াত 'উৎফুল্ল' আৰু 'প্ৰফুল্ল' সহধৰ্মী, গতিকে দুয়োটা বাক্য সমতা হোৱাত প্ৰতিবস্তুপমা অলঙ্কাৰ হৈছে।

(১৮) **দৃষ্টান্ত :**—উপমেয় আৰু উপমান ভিন্ন বস্তু, সিহঁত ধৰ্মত যদি ভিন্ন হৈ সূক্ষ্ম সাদৃশ্য এটা থকা যেন হ'লে তাক **দৃষ্টান্ত** অলঙ্কাৰ বোলে।

ৰসাপ্লুত হ'লে সাজি ক'লেও সাহিত্য হয়,
মধুৰ হাঁহিৰ ক'লা মুখেও মন কাঢ়ি লয়।

ইয়াত সাজি কোৱা কথাইও মন কাঢ়ি ল'ব পাৰে যদিহে সি সাহিত্য বুলি স্বীকৃত হয়। অৰ্থাৎ সাহিত্যৰ মন কাঢ়ি নিব পৰা গুণ বা ধৰ্ম থকাৰ কাৰণে দুয়োটি কথাৰ সাদৃশ্য ঘটিছে। গতিকে ই দৃষ্টান্ত অলঙ্কাৰ হৈছে।

(১৯) **কাৰণমালা :**—কোনো কাৰণৰ কাৰ্য্যই পূৰ্ববৰ্তী বা পৰবৰ্তী কাৰ্য্যৰ কাৰণ হৈ পৰিলে তাক **কাৰণমালা** অলঙ্কাৰ বোলে।

"লোভে পাপ, পাপে মৃত্যু, শাস্ত্ৰৰ বচন।
সিহেতু কৰা তুমি লোভ সম্বৰণ ॥"

× × ×

অ' ফুল, অ' ফুল, নুফুল কিয় ?
গৰুৱে যে আগ খায় মই নো ফুলিম কিয় ?
অ' গৰু, অ' গৰু, আগ খাৱ কিয় ?
গৰখীয়াই যে গৰু নৰখে মই নো নাখাম কিয় ?
অ' গৰখীয়া, অ' গৰখীয়া, গৰু নৰখ কিয় ?
ৰান্ধনীয়ে যে ভাত নিদিয়ে মই নো ৰখিম কিয় ?
অ' ৰান্ধনী, অ' ৰান্ধনী, ভাত নিদিয় কিয় ?
খৰিকটীয়াই যে খৰি হুলুৰে মই নো দিম কিয় ?
অ' খৰিকটীয়া, অ' খৰিকটীয়া খৰি হুলুৱ কিয় ?
মেঘে যে বৰষুণ দিয়ে মই নো লুৰিম কিয় ?
অ' মেঘ, অ' মেঘ, বৰষুণ দিয় কিয় ?
ভেকুলীয়ে যে টোৰ্‌টোৰায় মই নো নিদিম কিয় ?
অ' ভেকুলী, অ' ভেকুলী টোৰ্‌টোৰায় কিয় ?
বোপা ককাৰ সজটো মই নো এৰিম কিয় ?

(২০) **বিশেষ উক্তি :** কাৰণ থকা সত্বেও কাৰ্য্যৰ অভাৱ হ'লে **বিশেষ উক্তি** অলঙ্কাৰ হয়।

"চকু আছে দেখাৰ শকতি ক্ষীণ ;
কাণ আছে শুনাৰ শকতি হীন ;
প্ৰচুৰ খাদ্য আছে তৃপিতি নহয়
বৃদ্ধকালে ইহেন দুৰ্গতি হয়।"

"দিবাকৰ নিশাকৰ প্ৰদীপ তাৰকা
দিন ৰাতিৰ অন্ধকাৰ নাশে।
সীতা অবিহনে নাই কাৰো শকতি
(মোৰ) হৃদয়ৰ অন্ধকাৰ নাশে॥"

(২১) **সন্দেহ :** কবিৰ কল্পনাৰ সন্দেহকে **সন্দেহ** অলঙ্কাৰ বোলা হয়।

স্বৰ্গ হৈতে কিবা আসিলা উৰ্বশী ; কিবা ৰতি তিলোত্তমা,
ইন্দ্ৰৰ ঘৰিণী কিবা আইল শচী, কিবা অপেস্বৰা হেয়া। (ৰামায়ণ)

(২২) **ব্যাঘাত :** যি কথাৰ পৰিণতিৰ লগত অন্যৰূপ প্ৰতিফলিত হয় তাকে **ব্যাঘাত** বোলে।

"হেন শুনি হৰিষ ভৈলন্ত নৰেশ্বৰ।
দুহি ইটো শাপ প্ৰভু দিলা মোক বৰ॥
কেমনে মাৰিবো পুত্ৰ নাহিকে আমাৰ॥
কতো কালে হইবে পুত্ৰ কহিয়োক সাৰ॥

(২৩) **সমাসোক্তি :** অচেতনত সজীৱতা আৰোপ কৰি অপ্ৰস্তুতৰ দ্বাৰা প্ৰস্তুতৰ বোধ জন্মিলে **সমাসোক্তি** অলঙ্কাৰ হয়।

নটিনী তটিনী চলে অভিসাৰে সাগৰ ধিয়াই।
সমুদ্ৰ লহৰে সাৰটি ধৰিলে কেনিবা হেৰায়॥
সন্ধ্যাতা ৰাধাৰ দেহ বসনে সাৰটি ধৰে,
ভিতৰলৈ সোমাই বাৰলৈ মন উচপিচ কৰে।
(ৰাধাই) যেতিয়া সোলোকাবলৈ কৰিলে আয়োজন।
তেতিয়াই হ'ল বস্ত্ৰখনিৰ লোতক প্ৰসৱণ॥

(২৪) **পৰ্য্যায় উক্তি :** একেটা বস্তু বহু আধাৰত বা বহু বস্তু একেটা আধাৰত পৰ্য্যায়ক্ৰমে পতিত হ'লে তাক **পৰ্য্যায় উক্তি** বোলে।

সাগৰৰ মাজত আছিলা লুকাই,
মহেশৰ কণ্ঠত ল'লাহি ঠাই।
এতিয়া আছাহি খলৰ বাকত,
কোন ঠাই পাবা ইয়াৰ পাচত॥

×

নদ নদী জুৰি ওপোজা ঠাই এৰি
যায়গৈ সাগৰলৈ।
জগতৰ প্ৰাণী সিয়তে মিলিব
তোমাৰ চৰণ চুই।

(২৫) **ব্যাজোক্তি :** কোনো গোপনীয়তা কাৰ্য্যত প্ৰকাশ পালেও গোপন কৰিবলৈ বিচাৰিলে **ব্যাজোক্তি** হয়।

"কন্যা সম্প্ৰদান লগ্নে গিৰিৰাজ পাৰ্বতীৰ কৰ
শম্ভু কৰে সমৰ্পণে ৰোমাঞ্চিত শম্ভু কলেবৰ ;
ঈষৎ হাসিয়া ভূতনাথ
ক'লে ছলে 'আহ্, কি শীতল হিমাদ্ৰিৰ হাত'।"

(২৬) **সূক্ষ্মালঙ্কাৰ :** সহজে বুজি নোপোৱাকৈ সূক্ষ্ম ইঙ্গিতেৰে প্ৰকাশ কৰিলে **সূক্ষ্মালঙ্কাৰ** হয়।

সুধিলোঁ সলাজে মই—কোন ক্ষণত হ'ব আমাৰ মিলন ?
ইঙ্গিতেৰে ক'লে হাঁহি নীলপদ্ম দুটি কৰি নিমীলন।

অৰ্থাৎ যেতিয়া পদ্মফুল মুদ খাব তেতিয়াই (ৰাতি) উপযুক্ত সময় হ'ব।

(২৭) **অন্যোন্য বা পাৰম্পৰিক অলঙ্কাৰ :** পৰস্পৰ উপমাৰ কাৰণ হ'লে অৰ্থাৎ কোনটো উপমেয় আৰু কোনটো উপমান সঠিক নহ'লে **অন্যোন্য** হয়।

সোণালী হাতত সোণৰ খাৰু
উঠঙা বুকুত মুক্তাৰ হাৰ,
কোনটি বাৰু কাৰ অলঙ্কাৰ ?

×

ফুলৰ শোভন সেইজী বসন,
ফুলে শোভা কৰে সেউজ কানন।

(২৮) **স্বভাৱোক্তি :** সাধাৰণ কথাকে ৰসসিক্ত কৰি তুলিলে স্বভাৱোক্তি বোলে।

(কোনে) গছে গছে পাতি দিলে ফুলৰে শৰাই (ৰাম ৰাম)
বলিয়া ভোমোৰা গুঞ্জৰি আহে গোন্ধকে ধিয়াই (ৰাম ৰাম)
কোনে গোলাপী সথিক এনে হাঁহি দিলে
ৰূপতে ৰঙে চৰাই—
ওৰণি তলতে পৰিমল ৰেণু
উকৰাই পৱনে দিলে বিলাই ॥ (শোণিত কুঁৱৰী)

(২৯) **ঔপচাৰিক লক্ষণা :** এটা বস্তুক আন এটা বস্তু বুলি অথবা অচেতন বস্তুক সচেতন বুলি প্ৰতীয়মান হ'লে তাক ঔপচাৰিক লক্ষণা বোলে। যেনে :

"গছে গছে পাতি দিলা ফুলৰে শৰাই ৰাম ৰাম
ফুলৰে শৰাই।" (জ্যোতিপ্ৰসাদ)
"দেখিও আশ্চৰ্য্য দাদা ইটো বৃক্ষগণ।
ফলফুল লই ছোৱে তোমাৰ চৰণ ॥"

ওপৰৰ ফাকিত ফুলেৰে সৈতে গছ শৰাই ৰূপে প্ৰতীয়মান হৈছে। আৰু তলৰ ফাকিত মানুহৰ নিচিনাকৈ গছেও ফল আৰু ফুলৰ নৈবেদ্য দি চৰণ চুই সেৱা কৰাৰ কথা কল্পনা কৰা হৈছে।

চতুৰ্থ অধ্যায়

ৰস

খাদ্য বস্তুত যেনেকৈ মিঠা, টেঙা, লুণীয়া আদি ছটা ৰস বা সোৱাদ আছে সাহিত্যতো তেনেকৈ কেবাটাও ৰস আছে। খাদ্যৰ ৰস জিভাৰে অনুভূত হয়; সাহিত্যৰ ৰস অনুভূতিৰে উপভোগ কৰিব পাৰি। পণ্ডিতসকলে আদি ৰস, হাস্য ৰস, ৰৌদ্ৰ ৰস, বীৰ ৰস, কৰুণ ৰস, ভয়ানক ৰস, অদ্ভুত ৰস, বীভৎস ৰস, আৰু শান্ত ৰস নামেৰে নটা ৰসৰ কথা কৈছে। ইয়াৰ উপৰি বাৎসল্য আৰু ভক্তি নামৰ দুটা ৰস আছে। সেই দুটাক বহুতে শান্ত ৰসৰ ভিতৰত বুলি ধৰে। আমি দুয়োটাকে ভিন্ন ৰস বুলি উল্লেখ কৰিছোঁ। কিয়নো ৰতি, উৎসাহ, শোক, বিস্ময়, হাস, ঘৃণা, ক্ৰোধ, ভয় আৰু শম স্থায়ী ভাৱৰ পৰা যথাক্ৰমে আদি, বীৰ, কৰুণ, অদ্ভুত, হাস্য, বীভৎস, ৰৌদ্ৰ, ভয়ানক আৰু শান্ত ৰসৰ জন্ম হয়। তেনেকৈ স্নেহ আৰু ভক্তি ভাৱৰ পৰাও বাৎসল্য আৰু ভক্তি ৰসৰ জন্ম হয়। দুয়োটাকে শান্ত ৰসত যেনেকৈ ধৰিব পাৰি ভালপোৱা ভাৱৰ কাৰণে আদি ৰসৰ ভিতৰুৱাও কৰিব পাৰি। ইয়াত আবেগ আছে, আকৰ্ষণ আছে, গা শীত পৰা আৰু সন্তুষ্টি লাভ কৰা গুণো আছে।

স্থায়ী ভাব : যি ভাৱে মনক অভিভূত কৰে তাকে স্থায়ী ভাব বোলে। ৰতি, হাস, ঘৃণা, ক্ৰোধ, ভয়, শোক, উৎসাহ, বিস্ময়, শম বা শান্ত, স্নেহ, ভক্তি এই কেইটা স্থায়ী ভাব।

বিভাব : যি কাৰণত স্থায়ী ভাব জন্মে তাকে বিভাব বোলে। বাঘ দেখিলে ভয়, ভাল বস্তু দেখিলে মৰম বা স্নেহ, সৃষ্টিৰ কথা ভাবিলে ভক্তি, লেতেৰা বস্তু দেখিলে ঘৃণা আদি ওপজে। বাঘ, ভাল বস্তু, সৃষ্টিৰ মাহাত্ম্য, লেতেৰা বস্তুৱে আমাৰ মনত ভাব সঞ্চাৰিত কৰে কাৰণে সেইবোৰক বিভাব বোলা হয়।

অনুভাব : শৰীৰৰ যিবোৰ পৰিৱৰ্ত্তনত ভাৱৰ প্ৰকাশ পায় তাকে অনুভাব বোলে। ভয়ত গা কঁপা, খঙত চকু ৰঙা কৰা, দাঁত কামোৰা, ৰঙত কিৰীলি পৰা, নচা, মৰমতে চুমা খোৱা, ভক্তিত সেৱা কৰা আদি অনুভাব।

সঞ্চাৰী ভাব : যিবোৰ অনুভূতি এজনৰ পৰা আনৰ গালৈ সঞ্চাৰিত হয় তাকে সঞ্চাৰী ভাব বোলে। এজনৰ লাজ লাজ ভাৱত আনজনৰো লাজ লাজ ভাব হয়, এজনৰ

শোকত আনৰো শোক লাগে, এজনৰ আনন্দত আনেও আনন্দ কৰে, এজনে হাঁহিলে আনেও হাঁহে আদি সঞ্চাৰী ভাব।

১। **আদিৰস ঃ** যি কথা পঢ়িলে ভালপোৱাৰ আকৰ্ষণ জন্মে সেয়ে আদি ৰস।

(১) "তাক নিবিড়ভাৱে পাবলৈ মোৰ বাসনা জাগিল। কি উপায়ে মই তাৰ দেহ আৰু মনৰ সান্নিধ্য লাভ কৰিব পাৰোঁ। তাৰে চিন্তাত মই ব্যাকুল হৈ পৰিলোঁ। তাৰ দৰে এজন যৌৱন-পুষ্ট ডেকাক মোৰ যৌৱনে অভিভূত কৰিব নোৱৰাটো মোৰ ৰূপ-যৌৱনৰ সাৰ্থকতা নথকা যেন লাগিল। কান্দো কান্দো ভাব লৈ তাক মই সাৱটি ধৰিলোঁ। মোৰ কামনাৰ জুয়ে তাক উত্তাপিত কৰিলে। সি মোক আলফুলকৈ সাৱটি ধৰি গালে মুখে চুমা খাবলৈ ধৰিলে। মোৰ গা শাঁত পৰিল, আমেজত চকু মুদ খালে।"

"তোমাৰ নিমিত্তে পঞ্চবাণ
মোহন মূৰ্ছন হৰিষণ
    চিত্ত বিদাৰণ নাৰীৰ বশ্য কৰণ।
হৃদয়ে বিদাৰে ঘনেঘন
দহন্তে আছয় মোৰ মন
    আলিঙ্গন দানে কৰিও মোক উদ্ধাৰ।"

(মহাভাৰত)

২। **হাস্য ৰস ঃ** যি কথা পঢ়িলে শুনিলে বা দেখিলে মানুহৰ মনত আনন্দ অনুভূত হৈ হাঁহি ওলায় তাকে হাস্য ৰস বোলে। ইয়াত থেমেলীয়া ভাবটিয়ে প্ৰধানকৈ হাঁহিৰ খোৰাক যোগায়। অসঙ্গত কথা আৰু কামেও মানুহক হঁহুৱায়।

"স্ত্ৰী বুলি বৃক্ষক চুম্বন্ত আকোঁৱালি।
দেখিয়া হাসন্ত নাৰীৰূপে বনমালী,
অনন্তৰে হৰে চক্ষু মেলি চাইল পাচে।
দেখন্ত দুহিকে কন্যা ধৰি আছে গাছে।

ল'ৰা—মা। মোৰ পেট বিষাইছে। মই আজি ভাত নাখাওঁ।

মাক—চাৰিও ফালে হাগনি বেমাৰ হৈছে। তোমাকো আহি লম্ভিছে কিজানি। ৰাতি ভাত খাব নালাগে, হজমী বটিকা এই খাই শুই থাকাঁগৈ; ৰাতিপুৱা ভাল পাই যাবা।

ল'ৰা—মোৰ পেট কিমান যে বিষাইছে। তুমি নুবুজিবা। মই ভাত তো নাখাওঁৱেই,

ঔষধো নাখাওঁ। অথনি দেউতাই অনা ৰসগোল্লা দুটামানকে দিয়া, তাকে খাই শুই থাকোঁ।

৩। **ৰৌদ্ৰ ৰস ঃ** দম্ভ, অহঙ্কাৰ, ক্ৰোধ আদি প্ৰকাশ কৰিলে ৰৌদ্ৰ ৰস প্ৰকাশ পায়। যেনে ঃ

কোন বস্তু গুৰু দ্ৰোণ কৰ্ণ দুঃশাসন।
কটাক্ষ নকৰোঁ কৌৰৱৰ বীৰগণ॥
ঐৰাৱত স্কন্ধে ছড়ি দেৱগণ সমে।
সাজিয়া আসন্ত যদি দণ্ড ধৰি যমে॥

৪। **বীৰ ৰস ঃ** বিপদত ধৈৰ্য্য ধৰি সাহসেৰে নিজ পৰাক্ৰম প্ৰকাশ হ'লে **বীৰ ৰস** অনুভূত হয়। যেনে ঃ

"নেদেখি সিটো কোঁপায় যেন নাগ
শুজি শুজি পাইলা কৃষ্ণক লাগ॥
ধৰিলা কৃষ্ণক শুণ্ডে মেৰাই।
বাজ হৈল কৃষ্ণে বলে এৰাই॥
লাঙ্গুত ধৰি তাৰ চক্ৰপাণি।
একশত হাত নিলন্ত টানি॥"

৫। **কৰুণ ৰস ঃ** মনত দুখ-শোক-বেদনা অনুভূত হোৱা ৰসক **কৰুণ ৰস** বোলা হয়। যেনে ঃ—

"মই তাক খন্তেকৰ কাৰণেও চকুৰ আঁতৰ কৰি থ'ব নোৱাৰিছিলোঁ। সিও মোক নেদেখিলে চিঞৰি-বাখৰি গছৰ পাত সৰুৱাইছিল। আজি সি নাকান্দে, মোক 'মা' বুলি নামাতে, আঁচলত ধৰি দুখুৰে, একে ঠাইত থাকি মোৰ ফালে অপলক নেত্ৰে চাই আছে। মোৰ অন্তৰত জুই জ্বলিছে। চকুৰ পানী সৰ-সৰকৈ পৰিবলৈ ধৰিছে। হিয়া শাঁত পৰক বুলি তাক আনি বুকুৰ মাজত সুমুৱাই লৈছিলোঁ, ইমান চঞ্চল আছিল সি! আজি সি অকণো লৰচৰ নকৰিলে।"

"কিনো নিদাৰুণ ধনঞ্জয় যমদণ্ডসম শৰচয়
    ভীষ্মক মাৰন্তে তিলেক নভৈল দায়া।
সহজে ক্ষত্ৰিয় নিদাৰুণ ক্ৰোধে দুই চক্ষু তাম্ৰবৰ্ণ
    গোবিন্দ সাৰথি মহা কপটৰ মায়া॥
অৰ্জুনৰ শৰে সৰ্বশৰীৰে অভিমন্যু দহি পীড়া কৰে
    লোতক বহয় নিৰন্তৰ মূৰ্চ্ছা যায়।

শোণিত বহয় শৰীৰৰ যেন গেৰু ধাৰা পৰ্বতৰ
থনো থনো নেত্ৰ মেলি দশোদিশে চায় ॥
আমাৰ হৃদয় পোৰে আতি কেন সহিবন্ত তান মাতৃ
পঙ্কজ লোচনী দেৱী ভগৱতী আই ।
নৃপতি সবৰ শিৰোগত যুধিষ্ঠিৰ ৰাজা সময়ত
ভীমক মাৰিলা কিমতে আছিলা চাই ॥"

৬। **ভয়ানক :** যি কথা পঢ়িলে ভয় ওপজে, গাৰ কঁপনি উঠে তাকে ভয়ানক ৰসৰ কথা বুলি কোৱা হয়। যেনে :

"বিকৃত নয়ন যেন প্ৰচণ্ড অগনি ।
মাথাৰ উপৰে কেশ তাম্ৰ শলাযেনি ॥
বিকট দশন যেন লাঙলৰ ঈষ ।
মুখগত দেখি যেন গহ্বৰ সদৃশ ॥
দুইগোট কূপ যেন নাসিকা বীৰৰ ।
বহয় বাতাস যেন চৈত্ৰ ফাগুনৰ ।"
"ঘোৰ মূৰ্ত্তি ধৰি নৰসিংহ ভৈল ৰাজ ।
মহাত্ৰাসে কাম্পি দেখি দানৱ সমাজ ॥
তপ্ত সুবৰ্ণৰ বৰ্ণ জ্বলে চক্ষু দুই ।
পৰ্ব্বত সমান কায়া আছে স্বৰ্গ ছুই ॥"

৭। **অদ্ভুত ৰস :** যি কথা পঢ়িলে শুনিলে অসম্ভৱ বা অস্বাভাৱিক বুলি আচৰিত হ'ব লাগে সেয়ে অদ্ভুত ৰস। যেনে :

বুঢ়ী আই এ নাহিলি সুখৰ কালত,
সাতজনী নিগনি খীৰাই খাইছিলোঁ
গেৰেলাক বাইছিলোঁ। হালত ।
× × ×
"যশোদা সুন্দৰী দেখন্ত পাছে ।
সমস্ত জগত গৰ্ভতে আছে ।
সাতোখন দ্বীপ সাতো সাগৰ ।
গিৰি বন নদী গ্ৰাম নগৰ ॥
বায়ু সূৰ্য্য শশী দিশ আকাশ ।
তাৰাগণো তৈতে কৰৈ প্ৰকাশ ॥

× × ×
যতেক ধেনু গোপগোপী জাক ।
যশোদা তৈতে দেখে আপোনাক ॥
পৰম শঙ্কাক পাইলন্ত আতি ।
অদ্ভুত দেখিয়া বোলন্ত মাতি ॥"

৮। **বীভৎস ৰস :**—ঘিণলগা কথা-কাণ্ড দেখি শুনি মনত ঘৃণা ভাৱৰ উদয় হয়, তাকে **বীভৎস ৰস** বোলা হয়। যেনে :

"আছে এক কুণ্ড তাত তেজে পূঁজে ভৰা ।
মোকোৰা মোকোৰি পোক লিউলিউ কৰা ॥
মণ্ডহৰোৰ পচি-সৰি দুৰ্গন্ধৰ বাহ ।
'ভূতও নাবায় তাত কৰি মৰ সাহ ॥
পাপএতি জীৱগণ তাতেহে পৰয় ।
ইসব দুৰ্গতি শুনি মনুষ্য ডৰয় ॥

৯। **শান্ত ৰস :** যি কথা পঢ়িলে শুনিলে মনলৈ শান্তি আহে, অন্য কোনো ভাৱৰ প্ৰাবল্য নাথাকে, সাম্যভাব বিৰাজ কৰে, সেই ভাব ৰসেই শান্ত ৰস। যেনে :

"কিনো অনুগ্ৰহ কৰিলা মাধৱ
ঘুচাই মোৰ ৰাজ্যভাৱ ।
মহাজ্ঞানী গণে তাকেহে বাঞ্চয়
মনত বিবেক সাৰ ॥
নবাঞ্ছোহো আন মাধৱ তোমাৰ
চৰণ সেৱাত পৰে ।
মুকুতি দাতাক আবাধি খুজিবে
আন বৰ কোন নৰে ॥
* *
"ভকত সকলে পূজৈ ফুলে ফলে
তুষ্ট হুও তাকে পাই ।
অভকতে যদি নানা দ্ৰব্য দেয়
তাতো মোৰ স্পৃহা নাই ॥
হেন জানি মিত্ৰ দিয়োক আম্ভাক
কিবা দ্ৰব্য আছা আনি ।

পৰম সঙ্কোচ ভৈল দ্বিজবৰ
কৃষ্ণৰ শুনিয়া বাণী ॥
চাউল চিৰা মুঠি নেদন্ত কৃষ্ণক
লাজে চপৰায়া মাথ।
হেন দেখি পাচে মনত গুণয়
তিনিও লোকৰ নাথ ॥
ইটো কি বুলিয়া টুপলি মেলিয়া
সখিক বুলিলা বাক।
ইটো চাউল চিৰা জগত সহিতে
তৃপিতি কৰে আহ্মাক ॥"

* * *

বাৎসল্য আৰু ভক্তি ৰসক বেলেগাই ৰাখিলে ৰসৰ সংখ্যা ১১টা হয়। বাৎসল্য আৰু ভক্তি ৰসক পণ্ডিত সকলে শান্ত ৰসৰ ভিতৰত থৈছে।

(ক) **বাৎসল্য ৰস :** সন্তান বা সন্তান স্থানীয় লোকৰ প্ৰতি যি ভালপোৱা জন্মে তাক **বাৎসল্য** ৰস বোলে। যেনে :

"গলত বান্ধি ধৰি দুইকো আথে-বেথে।
পুত্ৰশিৰ শুনন্ত স্নেহত ৰঘুনাথে ॥
ধাৰে বহি যায় দুয়ো নয়নৰ নীৰ।
তিয়াইল লোকক লৱ-কুশৰ শৰীৰ ॥
বুকুত ধৰিয়া দুই পুত্ৰক সাৱটি।
সিংহাসনত আসি বসিলা উলটি ॥

(খ) **ভক্তি ৰস :** মান্যৱন্ত সকল আৰু ভগৱন্তৰ প্ৰতি জন্মা প্ৰেম ভাৱক **ভক্তি** ৰস বোলে। যেনে—

"অনন্তৰে ধৈৰ্য্য ধৰি কৰিলন্ত কৃতাঞ্জলি
দণ্ডৱতে পৰি মহাবীৰে।
প্ৰেমৰ নাহিকে পাৰ কৰিলন্ত নমস্কাৰ
কৃষ্ণৰ চৰণ ছুয়া শিৰে ॥"